

॥ शतपथब्राह्मणम् ॥

(शुक्लयजुर्वेदस्य साध्यन्दिनशास्त्रीयम्)

श्रीमत्सायणाचार्यकृतवेदार्थप्रकाशनामभाष्येण
सहितम् ॥

वङ्गदेशीयास्याथितिकसमितेरनुमत्या व्ययेन च,

सामप्रतीत्युपनामाचार्यसत्यव्रतशर्मणा

यथामति संग्रोध सष्टीक्य च संपादितम् ।

॥ १भा० । १का० ॥

(प्रथमकाण्डात्तकः प्रथमो भागः)

कालीकोठा-राजम्बत्याम्, ।

१९६०-संवत्समायां वासिष्ठानिश्चयन्तुं मुद्रितम् ॥

॥ अथ सम्पादकोक्तिः ॥

अथ माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणस्य सायणाचार्यकृतवेदार्थप्रकाशनाम-
भाष्येण साकं सम्पादनायेहत्यास्यायितिकसमाजेनानुमोदितचैवः प्रथमं
तावदादर्शपुस्तकानां सङ्ग्रहे मनो निवेशयन् हन्तैक मपि विशुद्धं पूर्णं च
तद्भाष्यपुस्तकं गोपलमे ।

अहो वत ! वेदजीवनार्याणां मिहार्थावर्त्तेऽधुना स्वाध्यायाध्ययनविधे-
हतादरतया तत्पुस्तकानां मौढ्यौ दुर्लभता सञ्जाता, यदेतद्भारतवेष्मान्त-
र्मणिदीपिकेव प्रस्फुरन्ती प्राच्योदीच्यप्रतीच्यावाच्यविप्रवन्दारकवन्दैः समु-
ज्वलन्ती विविधार्थविद्याविश्रिणोविकर्षणविश्रिणोश्रविभा विभावयन्ती येयं
विश्वराजराजनगरीव भास्वन्ती काशी पुरी, इह च बङ्गन्वेषणतो नैक
मप्यथेतियुतं पुस्तकं शतपथब्राह्मणोपसायणभाष्यस्यावेक्षितम् । किं वर्गाया-
स्यस्मत्कर्मफलगतिप्राप्त्यम् ! यदेतद्धापि प्रचलत्स्वाध्यायाध्ययनेषु दाक्षिणा-
त्येष्वप्येव मेव । अद्यापि हि वैदिकक्रियाकलापकुशलानां मन्निहोत्राद्यनु-
तिष्ठता मार्यजातिगौरवभूतानां भूसुरश्रूराणां मावासाक्षेत्रं यदस्त्यन्वर्थसञ्ज्ञं
पुण्यपत्तनं नाम, तत्रत्वैस्वाह मभ्यर्थित एतत्सम्पादनाय, याचितस्त्रैव यशो
यश्यांशो वा प्रकाशयैव । कालप्रभावाद्भि तेषां पारायणमात्रपरायणतया-
नाकाङ्क्षितार्थबोधत्व मेवात्र निदान मभिगम्यते ।

एव मपि, प्रवृत्तस्य पश्चादनुसरणं गोचितम्, अप्युचित मेव येन केन
प्रकारेण कृतकृत्यतालाभाय संयतन मेवेति कृतनिश्चयः श्रेष्ठेधने विशुद्धपाठ-
निर्णये चातिश्रम सुररीकृत्यैवैतत्प्रथमकाण्डस्य षण्मूलपुस्तकानि षडेव
भाष्यपुस्तकानि च सङ्गृह्य कार्यारम्भः कृतः ।

समासतोऽत्र पाठभेदादिज्ञापनाय तेषां नामधेयानि चैवं कल्पितानि—

क = २४१पत्रात्मकम्, १५११-संवत्स्रिखितम्, पूर्णम् ।

ख = ११०पत्रात्मकम्, ३ प्र० ४ ब्रा० २कण्ठधारम्भान्तम् ।

ग = ६३पत्रात्मकम्, ६ प्र० २ ब्रा० २२कण्ठधारम्भान्तम् ।

घ = ११६—२२८ प०, ३ प्र० ४ ब्रा० २ कण्ठान्ततः पूर्णम् ।

ङ = श्रीरामपुरकलेजीयम् (ट-स्थं मूलं), ख० १८१८-लिखितं पूर्णम् ।

च = डा०-वेबरस्य बार्लिन्-मुद्रितम् (ख० १८४६), पूर्णम् ।

छ = ८०पत्रात्मकम्, अनतिप्राचीनम् (ङ-स्थं मूलम्) ३ प्रपाठकान्तम् ।

ज = १६६पत्रात्मकम्, १६६१-संवत्स्रिखितम्, पूर्णम् ।

झ = १६२पत्रात्मकम्, ७ प्र० १ ब्रा० १५कण्ठोव्याख्यानम्, प्रायः पूर्णम् ।

ञ = २८पत्रात्मकम्, ख० १८२६-लिखितम्, पूर्णम् ।

ट = श्रीरामपुरकलेजीयम् (ङ-स्थं भाष्यम्), ख० १८१८-लि०, पूर्णम् ।

ठ = ६६पत्रात्मकम्, अनतिप्राचीनम्, ख० १८८०-ज्रीतम् पूर्णम् ।

ड = ८०पत्रात्मकम्, ठ-समकालीनम् (ङ-स्थं भाष्यम्), ३ प्रपाठकान्तम् ।

एषु खड्गयोर्गौगतयैक मेव पूर्णं पुस्तकं सम्पन्न मिति वस्तुतो द्वादशै-
वैतानि गण्यन्ते । तदेतद्वादशसु प्रथमषट्कं मूलस्यापरषट्कं भाष्यस्येति ।

मत्स्य्यादितेष्वेषु षट्सुपि भाष्यपुस्तकेषु, डा०-वेबर-सम्पादितेष्वपि
तेषु सर्वेषु, नैकस्मिन्नपि सप्रमाध्यायीयचतुर्थीदिसप्तत्राञ्जगानां सायणीय-
भाष्यं विद्यते, अस्ति तु तत्र सर्वत्रैव हरिस्वामिद्वतं भाष्यं संयोजित मिति
चात्रैतद् विचिन्त्य मेव ।

अथ माध्यन्दिनशतपथस्य मूलपुस्तकानि बहून्धेव लभ्यन्ते, कागवशत-
पथस्य तु दुरापत्तेऽपि तस्य च प्रायः पूर्णं जीर्णपुस्तक मेक मापादितम् ।

अथ यद्यपि प्राचीनमूलपुस्तकानि हि प्रायशः शुद्धान्येव भवन्ति,
पाठभेदा अपि तेष्वदृष्टचरा एव प्रायः, तथापि लिपिकरलिपिशैलीभेदतः
शोधनदोधतश्च क्वचिक्वचिदनिवार्यपाठभिन्नता समुपलभ्यते । तद्यथा—
'तिल्लप ऽउपस्पृशति'-इति क-ख-ङ-पुस्तकेषु, 'तिल्लप उपस्पृशति'-इति

ग-म-ङ्-उ-स्तकेषु (५ ए०) ; 'यदिमांल्लोकानति'-इति कादिषु, 'यदिमा-
ल्लोकानति'-इति ग-भ्रुस्तकमात्रे (६४ ए०) ; 'देवांश्ऽव्याज्यापांश्'-इति
क-खयोः, 'देवांश्ऽव्याज्यापांश्'-इति गे, 'देवांश्ऽव्याज्यापां'-इति क्ते, 'देवांश् ॥
ऽव्याज्यापांश्'-इति त्वन्यत्र (२८८ ए०) । एवं ८८०— 'यक्षध्व'-इति क,
'यक्षध्व'-इति त्वन्यत्र ; ३६ ए०— 'विक्षोब्धो'-इति ख, 'विक्षोब्धो'-इति
त्वन्यत्र । वर्षादित्वलेखविषयेऽप्येव मतिप्राचीनानतिप्राचीनपुस्तकवर्गयोर्भेदो-
ऽवगम्यते । तद्यथा ग्रन्थारम्भे एव— 'व्रत'-इति ख-च-पुस्तकयोः, अन्यत्र तु
'व्रत'-इत्येव । यदि चैतच्छुक्लयजुरध्यापनव्यवहारत एव द्वित्वाध्ययनसिद्धे-
स्तधालेखस्थानतिप्रयोजनीयतयोपेक्षणीयत्व मेवोचितम्, तथाप्यद्यतनानां
गुरुमुखानधिगतवेदविद्याना मपि पाठसौकर्याय अनतिप्राचीनपुस्तकानां
मर्यादारक्षणाय चेह तथा द्वित्वपाठ एवाद्रियते भ्रष्टम् । बहुषु प्राचीन-
पुस्तकेष्वदृष्टत्वात् क्वचिदेकत्र दृष्टो वेबरमहोदयेनावलम्बितो वा सायण-
सम्मतश्च पाठोऽप्रधानीकृतोऽनेकत्र ; 'दुपचं'-इति (७ ए०), 'हेत'-इति
(३६ ए०), 'माधवः'-इति (२७१ ए०) च यथा । यत्र च क्वचित्
सायणीयव्याख्यापद मवलम्ब्यैव सायणसम्मतोऽयं मूलपाठ इत्यवधारितं
डा०-वेबरेण, तत्र तु तं पाठ मप्रधानीकृत्यैव टीपनी कृता 'सा०-सम्मत
इति डा०-वेबरः'-इति, ४६० ए०— 'अपाधस्ताभ्यायत्य'-इति यथा ।
प्रयोजनीयत्वेनावष्टत एकपुस्तकमात्रदृष्टोऽधिकपाठस्तु बन्धनीचिद्धान्तः-
कृतः सर्वत्र ; २४ ए० अथसप्तमपङ्क्तौ यथा ।

अथैह सर्वत्र कण्डिकामुखेषु कतिचित्पदानि क्तेदचिद्गतः (१) एथक्-
कृतानि दृश्यन्ते बहुषु पुस्तकेषु, केषुचिन्नापि । तादृशकण्डीप्रतीकपार्थक्ये
त्वद्यतनाध्यापनरीतिरेव बौद्धं सम्भाव्यते । अध्यापयन्ति हि यज्ञरध्यापकाः
पूर्वकण्डीसहैवापरकण्डीप्रतीकं कण्डीनां पारम्पर्याभ्यासप्रबल्याय । तदेवैवं
प्रतीकाभ्यासनं 'सन्ता'-इत्युच्यते तैः । यद्यप्येवं कण्डीमुखच्छेदोऽवैध एवे-
त्यस्माकम्, तथापि बहुपुस्तकानुरोधान् प्रश्मण्याध्यापकेन तेनोररीकृत-
त्वाच्चात्रापि सम्पाद्यते तथैव ।

अथात्रोदान्तखरितान्तरनिम्नस्य मुभयतः किञ्चिदूर्ध्वमुखतिर्यग्येखाकार
मेकविधं खरचिह्नं () दरीदृश्यते सर्वप्राचीनपुस्तकेषु ; एतत्प्रातिशाख्ये-
ऽपि भाषिकखर इत्येकविध एवास्य खरो विहितः ; अतो मयापि तथैव
सम्पाद्यते । केषुचिदनतिप्राचीनपुस्तकेषु कण्ठीमुखान्तकण्ठान्तयोः खरि-
तत्वज्ञापकं विन्दुषयात्मक मप्यपरं (...) चिह्नं भवलोच्यते, तदपीह पाठा-
न्तररूपेण प्रदर्श्यते बज्जत्र । यत्तु युग्मरेखात्मकं (=) विन्दुषट्कात्मकश्चेति
(::) चिह्नद्वयं डा०-वेबरमहोदयेन खसम्पादितश्चतुर्थे प्रकाशितम्,
तयोः क्वचिदधुनातनपुस्तके सम्भावितस्थितित्वेऽपि बज्जपुस्तकेष्वनुपलब्धेरप्रा-
माणिकत्वाच्च नेह स्थिति माद्रिये ।

अथैतद्भाष्यविषयकं चाख्यन्यविधं विचार्यद्वयम् । प्रथमं ननु सकल-
वेदभाष्यकारेण भगवता सायणाचार्येण हि शुक्लयजुषः संहिताव्याख्यानाय
काण्वशाखावलम्बिता, ब्राह्मणव्याख्यानाय तु माध्यन्दिनीति कथं नामैव
मसमञ्जसं कृत मिति । द्वितीयं तु सप्तप्रपाठकात्मकस्यास्य प्रथमकाण्डस्य
भाष्यपुष्पिकोक्त्या नवाध्यायीत्वेन परिच्छेदीकरणं तस्य, हरिस्वामिनश्च कथं
सङ्गच्छत इति श्रम् ॥

कालीकोटा-राजन्वती । }
सं १९५९ । ख० १९०२ । } (आवसथ', सामभ्रमी, आचार्य्यश्च)

श्रीसत्यव्रतशर्मा ।

अथ मूलशुद्धपत्रम् ।

अशुद्धम्	शुद्धम्	प्र० प्रा० क्र०	पृष्ठे
परिच्छिन्नं	परिच्छिन्नं	१. २. ४. ...	३५
सस्त्रितर्म	सस्त्रितमं	१. २. १२. ...	३७
अग्रोपुव	अग्रोपुव	१. ३. ६०. ...	६१
तिनत्येव	तिनत्येव*	१. ४. ४. ...	७२
प्रवन्ति	भुवन्ति	१. ४. २२. ...	७६
कृष्णाजिनाय च	कृष्णाजिनाय च	१. ५. १५. ...	८५
हेतेषां	हेतेषां	२. ५. ६. ...	२००
स्तडा क्षेत्र	स्तडाक्षेत्र	२. ३. १५. ...	२६०
(व्वा †)	(त्वा †)	२. ६. १५. ...	२०७
आहित्वा	आदित्वा	४. २. १७. ...	३३०
कुर्वत	कुर्वत	४. ६. ११. ...	३८३
चद्रमा	चन्द्रमा	५. २. २४. ...	४१६
सम्भत्या	सम्भत्या	५. ३. ६. ...	४४५
अभ्यद्द	अभ्यद्दं	६. १. ११. ...	४८८
ऽवात्तर	ऽवान्तर	६. ३. ४०. ...	५३३
यज्ञमानं	यज्ञमानं	७. ३. ३२. ...	६०४
योक्त्रेण	योक्त्रेण	७. ३. ३३. ...	६०४
व्विदेशो*	व्विदेशो	३. ३. १०. ...	२५६

स्यादेव मन्योऽन्योऽपि चाशुद्धपाठः शोधकवृष्टिदोषतः ।

* “तिनत्येव”—इति पाठः स्यात् कर्कसम्मतः ।

श्रुतपथब्राह्मण-प्रथमकारणस्य

सूचीपत्राणि ।

॥ अथ प्रपाठकसूची ॥

अथ प्रथमः प्रपाठकः	(व्रत सुपैथ्यन् १अ० १ब्रा०)	५८०
अथ द्वितीयः प्रपाठकः	(चतुर्द्धा विहितो ह २अ० ३ब्रा०) ...	१२४
अथ तृतीयः प्रपाठकः	(ते वा ऽब्राह्मिः स्युः ३अ० ४ब्रा०) ...	२३२
अथ चतुर्थः प्रपाठकः	(स सुचोत्तरमाघार ४अ० ५ब्रा०) ...	३१४
अथ पञ्चमः प्रपाठकः	(यज्ञेन वै देवाः ॥ इमां ईअ० २ब्रा०) ...	४०५
अथ षष्ठः प्रपाठकः	(यज्ञेन वै देवाः । दिव ७अ० ३ब्रा०) ...	४६४
अथ सप्तमः प्रपाठकः	(स वै सुचौ ब्यूहति ८अ० ३ब्रा०) ...	५५८

॥ अथाध्यायसूची ॥

अथ प्रथमाध्यायः	(व्रत सुपैथ्यन् १प्र० १ब्रा०)	५८०
अथ द्वितीयाध्यायः	(स वै कपालान्ये- १प्र० ५ब्रा०)	६२
अथ तृतीयाध्यायः	(स वै सुचः २प्र० ४ब्रा०) ...	१७५

अथ चतुर्थीध्यायः	(द्विज्यान्वाह ३प्र० ३ब्रा०)	...	२५८
अथ पञ्चमाध्यायः	(स वै प्रवराया ४प्र० २ब्रा०)	...	३२७
अथ षष्ठाध्यायः	(ऋतवो ह वै ४प्र० ३ब्रा०)	...	३६१
अथ सप्तमाध्यायः	(स वै पर्षिष्णाखया ५प्र० ४ब्रा०)	...	४६०
अथाष्टमाध्यायः	(ऋनवे ह वै ६प्र० ३ब्रा०)	...	५२४
अथ नवमाध्यायः	(स यत्राह ७प्र० २ब्रा०)	...	५७६

॥ अथ ब्राह्मणसूचा ॥

सङ्ख्या	ब्राह्मणनाम	प्रपाठकस्य	अध्यायस्य	पृष्ठे
१ ...	व्रतब्राह्मणम्	... १प्र० १ब्रा० ...	१अ० १ब्रा० ...	५
२ ...	हविर्ब्राह्मणम्	... १प्र० २ब्रा० ...	१अ० २ब्रा० ...	३५
३ ...	”	... १प्र० ३ब्रा० ...	१अ० ३ब्रा० ...	६०
४ ...	”	... १प्र० ४ब्रा० ...	१अ० ४ब्रा० ...	९१
५ ...	”	... १प्र० ५ब्रा० ...	२अ० १ब्रा० ...	६२
६ ...	”	... १प्र० ६ब्रा० ...	२अ० २ब्रा० ...	११०
७ ...	आद्यब्राह्मणम्	... २प्र० १ब्रा० ...	२अ० ३ब्रा० ...	१२४
८ ...	वेदिब्राह्मणम्	... २प्र० २ब्रा० ...	२अ० ४ब्रा० ...	१३४
९ ...	”	... २प्र० ३ब्रा० ...	२अ० ५ब्रा० ...	१५१
१० ...	पात्रब्राह्मणम्	... २प्र० ४ब्रा० ...	३अ० १ब्रा० ...	१७५
११ ...	आज्यब्राह्मणम्	... २प्र० ५ब्रा० ...	३अ० २ब्रा० ...	२००
१२ ...	इध्रुब्राह्मणम्	... २प्र० ६ब्रा० ...	३अ० ३ब्रा० ...	२१५
१३ ...	परिधिब्राह्मणम्	... २प्र० १ब्रा० ...	३अ० ४ब्रा० ...	२३२
१४ ...	सामिधेनीब्राह्मणम्	३प्र० २ब्रा० ...	३अ० ५ब्रा० ...	२४४
१५ ...	”	... ३प्र० ३ब्रा० ...	४अ० १ब्रा० ...	२५८

संख्या	ब्राह्मणनाम	प्रपाठकस्य	अध्यायस्य	पृष्ठ
१६ ...	सामिधेनीब्राह्मणम्	३प्र० ४ब्रा० ...	४अ० २ब्रा० ...	२८५
१७ ...	„	४प्र० ५ब्रा० ...	४अ० ३ब्रा० ...	२९४
१८ ...	व्याधरब्राह्मणम्	३प्र० ६ब्रा० ...	४अ० ४ब्रा० ...	३०४
१९ ...	„	४प्र० १ब्रा० ...	४अ० ५ब्रा० ...	३१४
२० ...	प्रवरब्राह्मणम्	४प्र० २ब्रा० ...	५अ० १ब्रा० ...	३२७
२१ ...	सुगुब्राह्मणम्	४प्र० ३ब्रा० ...	५अ० २ब्रा० ...	३४५
२२ ...	प्रयाजब्राह्मणम्	४प्र० ४ब्रा० ...	५अ० ३ब्रा० ...	३६१
२३ ...	„	४प्र० ५ब्रा० ...	५अ० ४ब्रा० ...	३८२
२४ ...	„	४प्र० ६ब्रा० ...	६अ० १ब्रा० ..	३९१
२५ ...	पुरोडाशब्राह्मणम्	५प्र० १ब्रा० ...	६अ० २ब्रा० ...	४०५
२६ ...	„	५प्र० २ब्रा० ...	६अ० ३ब्रा० ...	४१४
२७ ...	सान्नाय्यब्राह्मणम्	५प्र० ३ब्रा० ...	६अ० ४ब्रा० ...	४४४
२८ ...	„	५प्र० ४ब्रा० ...	७अ० १ब्रा० ...	४६०
२९ ...	अवदानब्राह्मणम्	५प्र० ५ब्रा० ...	७अ० २ब्रा० ...	४७५
३० ...	स्वित्कृद्ब्राह्मणम्	६प्र० १ब्रा० ...	७अ० ३ब्रा० ...	४९४
३१ ...	प्राश्चिन्नब्राह्मणम्	६प्र० २ब्रा० ...	७अ० ४ब्रा० ...	५१३
३२ ...	इडाब्राह्मणम्	६प्र० ३ब्रा० ...	८अ० १ब्रा० ...	५२४
३३ ...	अनुयाजब्राह्मणम्	६प्र० ४ब्रा० ...	८अ० २ब्रा० ...	५४६
३४ ...	सूक्तवाकशंयुवाकप्रैषब्रा०	७प्र० १ब्रा० ...	८अ० ३ब्रा० ...	५५८
३५ ...	सूक्तवाकशंयुवाकहौत्रब्रा०	७प्र० २ब्रा० ...	९अ० १ब्रा० ...	५७९
३६ ...	पत्नीसंयाजब्राह्मणम्	७प्र० ३ब्रा० ...	९अ० २ब्रा० ...	५९८
३७ ...	याजमानब्राह्मणम्	७प्र० ४ब्रा० ...	९अ० ३ब्रा० ...	६१७

॥ अथ कण्डिकासूची ॥

कण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठे	कण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठे
अथ आ याहि वीतय इति	२६१	अथ जुङ्गा परिधीनसमनक्ति	५५६
अग्निन्दूर्तं वृणोमह इति ...	२६५	अथ तनूनपातं यजति । ग्रीषो ३६३	
अग्निदिदः हविः ...	५८१	अथ तनूनपातं यजति । रेतो ३८२	
अग्निर्वै देवानां नेदिष्ठं ...	४०८	अथ तृण मन्तर्द्धाय ...	१३७
अग्निर्वै देवाना मद्वातमाम्	४०७	अथ तृणैः परिस्तृणाति ...	१०
अग्निर्वै देवानां मृदुहृदयतमः	४०७	अथ तृतीयं प्रहरति ...	१३७
अग्निर्वै सर्वा देवताः ...	४०७	अथ ते पवित्रे प्रन्तरे ...	५३४
अग्निर्होता वेत्त्वमे होत्र मिति	३४५	अथ त्रिष्टुभा यजति ...	४६८
अग्ने दौद्यतं वृहदिति ...	२६५	अथ त्वष्टारं यजति ...	५६६
अग्ने महारं॥ अग्नि	... २८६	अथ दक्षिणं परिदधाति...	२३२
अग्ने वेर्हीत्रं ...	३१५	अथ दक्षिणेन जुह्वं ...	२३५
अङ्घ्रिणा विष्णो मा	... ३१४	अथ दक्षिणेनोलूखल मा हरति	७२
अतूर्त्ता होता २८७	अथ दृषद सुपदधाति ...	६५
अथ कृष्णाग्नि मादत्ते । यज्ञस्थैव ७१		अथ देवताया आदिशति	३८
अथ कृष्णाग्नि मादत्ते । शर्मा-	७१	अथ देवानाम्पत्नीर्यजति ...	५६६
अथ गार्हपत्य सुपतिष्ठते...	६२१	अथ द्वितीयं प्रहरति ...	१३७
अथ गृह्णाति ३८	अथ द्वेषा करोति...	... ११०
अथ चतुर्थे प्रयाजे ३६५	अथ नराश्रंसं द्वितीयं ५४८
अथ जघनेन कस्तम्बी ३७	अथ निष्पुनाति ७६
अथ जुह्वन् सुवच्च ६०१	अथ पत्नीः सन्नहति १७७
अथ जुह्वन्धोपभृतश्च ५६४	अथ पत्नीः संयाजयन्ति ५६८
अथ जुह्वं प्रतिगृह्णाति २३५	अथ परिधि मभिपद्या-	... ५६०

कण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठे	कण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठे
अथ परिधीन्	२१८	अथ सुसल मादत्ते... ..	७३
अथ परिधीननुप्रहरति ...	५६३	अथ यच्चतुर्द्ध्रुवायां	५०१
अथ पवित्रं निदधाति ...	४६२	अथ यज्ञपात्राणि	६२
अथ पवित्रयोर्मांजयन्ते ...	५३३	अथ यत् पत्नीं विखंसयति	६०२
अथ पाणौ अवननक्ति ...	१५६	अथ यत् पञ्चात्	६४
अथ पात्राणि निर्सेजति ...	१७५	अथ यत् पुरस्तात्... ..	६४
अथ पात्रौनिर्सेजनम् ...	११२	अथ यत्र प्रतिपद्यते ...	५३३
अथ पिनष्टि	६६	अथ यत्राश्लिष्य माश्रास्ते ...	५३३
अथ पुत्रस्य नाम गृह्णाति	६२२	अथ यत्राहोपहृते... ..	५३३
अथ पुरोडाश मधिष्टणक्ति	१११	अथ यत् सुरापाण मान ...	४१४
अथ प्रणीता दक्षिणतः ...	६०४	अथ यथादेवतम् । अयाड्	४६६
अथ प्रतिपद्यते । इडोपहृतो-	५२६	अथ यथादेवतम् । देवा ...	५८१
अथ प्रतिपद्यते । इदं ...	५८०	अथ यथादेवतम् । देवांर॥	२८८
अथ प्रस्तर मादत्ते... ..	५६०	अथ यथादेवतम् । स्वाहा	३६६
अथ प्राङ् प्रेक्षते । प्राची ...	६२०	अथ यथैव पुरा	४४७
अथ प्राङ् प्रेक्षते । खरभि-	३६	अथ यदनुयाजान् यजति । क-	५४७
अथ प्रेक्षते	३७	अथ यदनुयाजान् यजति । या	५४७
अथ प्रैति	३५	अथ यदन्यस्मा	४१४
अथ बर्हिः क्लृणाति ...	२१६	अथ यदन्नवीदिन्द्रश्चतुर्वर्द्धसेति	४१५
अथ बर्हिर्जुहोति	६०३	अथ यदन्नवीद् वर्द्धसेति ...	४१६
अथ बर्हिर्यजति । भूमा वै	३२८	अथ यदद्यौ क्त्व	२०१
अथ बर्हिर्यजति । शरद्वै ...	३६४	अथ यदिन्ने सर्वे	४१८
अथ मातृभिर्वत्सान् ...	४६०	अथ यदेव प्रजा मिच्छेत ...	४७५
अथ मातृणा मेकाऽ ...	४६१	अथ यदेव वासयेत ...	४७५
अथ मुखं मुपस्पृशते ...	६१८	अथ यदेवानुब्रवीत ...	४७५

कण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठे	कण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठे
अथ यद्विद्यतस्	६४	अथ सप्रस्थिते विरहजते । इद	६
अथ यद्वसुवने वसुधेयस्य ...	५४६	अथ सन्नहनं	२१६
अथ यवाग्वैताप्र	४६२	अथ समिध मभ्यादधाति । स	२३३
अथ यस्मात् समिष्टयजुर्जुहोति ६०२		अथ समिधमभ्यादधाति । समि	५४६
अथ यस्मात् समिष्टयजुर्नाम ६०२		अथ समिष्टयजुर्जुहोति ...	६०२
अथ याः प्रोक्षणाः	२१५	अथ सम्मार्ष्टि	५४६
अथ यां द्वितीयाप्र	२३३	अथ सूर्य मुदीक्षते	६२०
अथ यान्यालानि गृह्यन्ते	५०१	अथ सोमं यजति	५६६
अथ या मेवाम् द्वितीयाप्र	२३४	अथ स्त्रीणां वेदि मुपावर्त्तते	२३४
अथ यो दृषदुपले	६५	अथ सुव मादत्ते	१७५
अथ योपरिष्ठास्तक्षणा ...	४७६	अथ स्वाहास्वाहेति यजति । अ-	३६४
अथर्चं मनूच्यर्चा	५२०	अथ स्वाहास्वाहेति यजति । हे-	३८२
अथ वाचं यच्छति	३५	अथ ह वागुच्यते	३१६
अथ वाचंयमो भवति	४६३	अथ हविरधिवपति	६६
अथ विष्णुक्रमान् क्रमते ...	६१८	अथ हविरावपति	७३
अथ विखप्रस्य ग्रन्थिम् ...	२१५	अथ हविर्निर्वपति	७६
अथ वेदं पत्नी विच्रंसयति	६०१	अथ हविष्कृत मुद्वादयति	७४
अथ वेदिं प्रोक्षति	२१५	अथ ह सोम उवाच	४१८
अथ व्रतं विरहजते	६२२	अथ होतुः पागौ	५२७
अथ शंयोराह	५८४	अथ होतुरिह निनिम्यति	५२७
अथ शम्या मुदीचीनाया ...	६५	अथ होटमदन उपविशति	३२१
अथ शूर्पश्चाप्तिहोत्रहवर्गी	३५	अथ होटमदन मुपावर्त्तते	३३१
अथ शूर्प मादत्ते	७६	अथ होवाच गोतमो ...	२६१
अथ संयौति	११०	अथाक्रमते	३७
अथ सप्रस्थिते विरहजते । अमे	६	अथाग्निं कल्पयति	२१७

• कण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठे	कण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठे
अथामिं गृहपतिं यजुति...	६००	अथाभ्याधाय जपति ...	२३३
अथामिं भौक्षमागो ...	३३२	अथामावास्यायाम्...	५५८
अथाग्निवृत्तमः	५४८	अथार्घ्यं प्रवृणीते...	२८६
अथामौदाहानुप्रहरेति । तद्	५६२	अथार्घ्यं प्रवृणीते...	३२८
अथामौदाहानुप्रहरेति । तृष्णी	६००	अथावरोहति	३६
अथाङ्गार मधूहति ...	६४	अथावर्त्तते । सूर्यस्यावृत ...	६२१
अथाङ्गार मास्त्रौति । आ	६३	अथावर्त्तते । सूर्यस्यावृत ...	६२२
अथाङ्गार मास्त्रौति । नेदिह	६४	अथासंस्पर्शयन्खुचौ ...	३१५
अथाङ्गारैरभ्युहति	६५	अथास्मै बर्हिः प्रयच्छति ...	२१५
अथान्य मवेक्षते । तद्वैके	१८०	अथास्मै ब्रह्मभागं	५१६
अथान्य मवेक्षते । योषा .	१७८	अथाह का मधुक्ष... ..	४६३
अथान्य मादाय	१७६	अथाह प्रोक्षणीरासादयेति	१५५
अथान्यलिप्ताभ्यां	१८०	अथाहवनीय मुपतिष्ठते ...	६२२
अथातो मनसश्चैव...	३१६	अथाहवनीयागारस्य ...	४६१
अथातोऽग्निानग्निस्त्यैव .	६	अथाह संवदस्विति । अगा-	६०१
अथाध्वर्युस्वामौधं	३३१	अथाह संवदस्विति । संवा-	५६३
अथानयेत्युपस्पृशति .	५८५	अथाह स्वगा दैत्या... ..	५६३
अथानुमन्त्रयते	७६	अथेडो यजति । प्रजा वा...	३८२
अथानुयाजान् यजति ..	५४७	अथेडो यजति । वर्षा वा ..	३६४
अथान्तर्वेद्युपविशति ..	११०	अथैक आन्यं निर्वपति ...	६७
अथाप आचामति... ..	५१६	अथैकं दृष्य मपगृह्णाति ...	५६२
अथापविशति	३८	अथैतां वाचं वदति ...	१५६
अथापास्यति	३८	अथो अपि त्रीणि स्युः ...	६०
अथाभिपद्यते	३८	अथो इतरथाङ्गः	४८०
अथाभिष्टुति	३६	अथोखा मादत्ते	४६२

कण्डिकाप्रतीकम्	प्रष्ठे	कण्डिकाप्रतीकम्	प्रष्ठे
अथोत्तम मनुयाज...	५४६	आप्यायध्व मङ्गला ...	४६१
अथोत्तरं परिदधाति ...	२३२	आ यजता मेत्या ...	४६७
अथोत्तरां जुह्व मधूहति...	३६६	आ वह देवान् ...	२८८
अथोत्तरां दोहयित्वा ...	४६४	आसीनो याज्यां ...	२८६
अथोदकवतोत्तानेन ...	४६४	आस्पात्रं जुह्वर् ...	२८७
अथोदक्ष्णं स्फुं प्रहरति ...	१५६	इदक्ष्व नमो देवेभ्य ...	५८४
अथोपला मुपदधाति ...	६६	इन्द्रो ह यत्र वृत्राय वचं	
अथोपाश्रूपपङ्कयते ...	५२८	प्रजहार । स प्रहृत-...	१३४
अथोलुखलं निदधाति ...	७२	इन्द्रो ह यत्र वृत्राय वचं	
अन्तरेणो ह्यैव पत्नीम् ...	५६८	प्रजहार । सोऽवलीयान्	४४४
अपसरणतो ह वा ...	६१६	इन्द्रो ह वा ईन्द्राक्षको ...	४१५
अपौहै कनीयसीः...	५८३	इन्धे ह वा एतदध्वर्युः ...	२४४
अभितोऽग्निं मसा उन्नयति	१५३	इष्टश्च वित्तश्चेति ...	५८३
अय मेव सुवो ...	२००	इह गतिर्वा मस्येति ...	५८४
अरां२॥ इवाभे ...	२८८	इन्देन्यो नमस्य इति ...	२६५
अश्वश्रफमात्रं ...	११२	उत मैत्रावरुणौति ...	५३०
अश्वो न देववाहन इति । अश्वो	२६४	उतो अनुष्टुभावेव ...	४६८
अश्वो न देववाहन इति । मगो	२६५	उतो गार्हपत्य एव ...	५००
असौ मानुष इति...	३२६	उतो पञ्चावत्त मेव...	४७६
असौ यानुवाक्येयं याज्या...	४७८	उतो पात्रि गृह्णन्ति ...	३६
अस्या मृधेद्धोत्रायां ...	५८२	उत्तरस्यां देवयज्याया ...	५३१
आग्नेयीरन्वाह ...	२४५	उत्तरार्द्धपूर्वार्द्धं ह्येके ...	४२२
आज्यभागाभ्या मेव ...	४१६		
आदत्तेऽध्वरहृतं ...	१३५		

कण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठे	कण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठे
उपहृतः सखा भद्र इति...	५२६	ओ आवयेति वै देवाः । विराज ३४६	
उपहृता गावः सहर्षभा इति	५२८		०
उपहृता समहोत्रेति ...	५२६	कविशस्त इति	२८७
उपहृतेडा त्रुत्तरिति ...	५२६		
उपहृते द्यावापृथिवी ...	५३०	गातुं यज्ञाय गातुं... ..	५८५
उरुगव्यूती अर्धयं	५८०	गृगानो हव्यदातय इति	२६२
ऊर्ध्वं मेवोदूहति	१७८	घृताचेति । विदेघो ...	२५६
ऋणं ह वै जायते	४७५	चक्षुषी ह वा एते ...	४२२
ऋतवो ह वै देवेषु ...	३६१	चतस्रो देवता यजति ...	५६६
ऋतवो ह वै प्रयाजाः ...	३६१	चतुर्थेन वै प्रयाजेन ...	३६२
ऋषिद्युत इति	२८६	चतुर्धा विहितो ह ...	१२४
एकविंशतिः सामिधेनीः	२४६	चत्वारो ममेति चतुर्थे ...	३८४
एकादशस्वादधीत	४६६	चत्वारो ममेतीन्द्रोऽब्रवीत्	३८३
एकादशान्वाह	२४५	चमसो देवपान इति ...	२८८
एतद् वै देवा अधिं ...	२८५	जघनेनो ह वै पत्नीम् ...	५६८
एतद् वै मनुर्बिभयाश्चकार	५२७	जुष्टां नराश्रमेति ...	३३०
एतद् वै संवत्सरस्य	३६२	जुष्टा मद्य देवेभ्यो	३३०
एतेन वै देवाः	४२०	जुष्टां ब्रह्मभ्य इति	३३०
एष वै स यज्ञः	४६६		
एषा वा आशौः	५३२	तं वा अष्टासु विक्रमेष्वाद्धीत	४६६
ओ आवयेति वै देवाः । पुरो	३४६	तं वा एतम् । अध्वरवन्तं...	२६७
		तं वा एतम् । लघगवन्तं ...	२६४

कण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठे	कण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठे
त५ अथयति	११२	तथेति देवा अत्रुवन्	२१८
त५ हविष्यन्त ईडुत इति...	२६४	तथो एवैष एतत्	३६३
त इन्त्रेण सह चैरुः	१२४	तदञ्जलिना प्रतिगृह्णाति	६१८
त उत्तमे प्रयाजे	३६६	तदस्मा एतत् पशूनेव परोक्ष	
त उद्गातारो	३४८	माश्रास्ते । यस्य हि पशवो	
त उ हात्या ऊचुः । उपैवेम	१२५	भवन्ति स पूर्व मिष्टाय भूयो ५३१	
त उ हैत ऊचुः । इद मु ...	२१८	तदस्मा एतत् पशूनेव परोक्ष	
त उ हैत ऊचुः । उपैवेम	१२५	माश्रास्ते । यस्य हि पशवो	
त ऋतवोऽभि मन्वन्	३६२	भवन्ति स पूर्व मिष्टायापरं ५३१	
तं गोभिरनुविष्टाय	४४५	तदस्मा एतत् प्रजा मेव परोक्ष	
तं ग्रसित्वोदेति	४४८	माश्रास्ते । यस्य हि प्रजा	
तं कन्दोभिरभितः... ..	१५२	भवत्यसुं	५३१
तत एतर्हि... ..	२६०	तदस्मा एतत् प्रजा मेव परोक्ष	
ततो देवाः । अर्चन्तः	३६२	माश्रास्ते । यस्य हि प्रजा	
ततो देवाः । एतां	१२५	भवत्येक	५३१
ततो देवाः । सर्वं यज्ञं	६०४	तदानीयमान मभिमन्त्रयते	४६३
ततो देवा एतं वर्षं ददृशुः	६	तदाजः । आहनीये .	४६६
ततो दाम्भ्यां ब्राह्मणा	१३४	तदाजः । कस्मा उ... .	२०२
तत्र जपति । एतत्त्वा	३२६	तदाजः । किन्देवत्या- .	३६५
तत्र जपति । विश्वकर्मस्तनूपा	३३१	तदाजः । किमिदं	४१६
तत्र जपति । षण्मोर्वी-	३३१	तदाजः । नान्तर्वेद्या	१७६
तत् प्रतिगृह्णाति	५१५	तदाजः । नासोमयाजी	४४६
तत्प्रतीचीनग्रीव सुपस्तृणाति	७२	तदाजः । यदुत्तमान्	३६२
तत् प्रस्तरं स्तृणाति	२३४	तदिडान्तं भवति	६००
तत् प्राश्राति... ..	५१६	तदु कथ मभूदिति	२६१

कण्डिकाप्रतीकम्	प्रथ	काण्डिकाप्रतीकम्	प्रथ
तदु घृताद्येति	२६१	तद्वैकेषा मध्वर्युः	५६८
तदु चैतर्हि	२६१	तद्वैतद्देवाः	३१७
तदु तत्पृथिव्यां विष्णुर्गर्भस्त	६१६	तद्यथा योनौ गेतः	४७८
तदु तथा न कुर्यात् । ओषधीनां	१५२	तद्यथैवादः । सोमः	४६३
तदु तथा न कुर्यात् । यत्रैव	३६३	तद्यथैवादो बृहस्पतिः	५१५
तनु तर्हि विष्णुर्गर्भस्त	६२०	तद्यदाज्यलिप्ताभ्यां	१८०
तदु समेव नयेत्	४४६	तद्यदेते अत्र । याज्या-	४६७
तदु ह भाल्लवेयः	४६८	तद्यदेवं पिनष्टि	६६
तदु हैक आजः । अग्नये	२४४	तद्वा अग्नय इति	४६५
तदु हैक आजः । उभयं	२५६	तद्वा ऋषीणा मनु-	५८४
तदु हैक आजः । उभे	५८४	तद्वा एतत् । अविद्यौष्य	४४८
तदु हैकेऽन्वाजः	२६५	तद्वा एतत् । उभयः	१११
तदु होवाच	७	तद्वा एतत् । वसन्त एव	३६५
तदु होवाचासुरिः	४१६	तद्वा एतत् । समान एव	५६६
तद्म मन उवाच	३१६	तद्वा एतत् । समान मेव	४४६
तद्म स्मैतपुरा	७४	तद्वा एतदेव वार्त्तमू	४४७
तद्म स्मैतदारुणिराह	३७	तद्वा एताः रात्रिम्	४४८
तद्वैके । इध्मस्यैवैतान्	२१६	तद्वा एष एवेन्द्रः	४४८
तद्वैके । दृष्टोपवसन्ति	४४७	तद्देव खलु हतो	४१७
तद्वैके । देवतां पूर्वां	४६६	तद्दे चतुरवत्तं भवति	४७६
तद्वैके । देवेभ्यः	७७	तद्दे देवाः शुश्रुवुः	१५१
तद्वैके । पुरस्ताद्वाथ्ये	२६६	तद्दे देवा न जग्मुः	३६१
तद्वैके । महेन्द्रायेति	४४६	तद्दे देवाना माग आस । कनीय ३६१	
तद्वैके । वेदस्त्रीर्णायै	३२७	तद्दे देवाना माग आस । य इत्थं ५१३	
तद्वैके । सुक्सम्मानानान्यमा-	१७७	तद्दे बज्रलः स्तुषीयादिव्याहुः २१७	

कण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठे	कण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठे
तन्वा समिद्धिरङ्गिर इति	२६३	तस्मादेतदृष्याभ्यनुक्तम् ...	५१३
तद्द दद्भिः खादेत् ...	५१६	तस्मै ह स्म पूर्वाङ्के...	४१६
तन्न पूर्वेषु परिहरेत् ...	५१५	तस्य यानि शुक्लानि ...	७१
तन्न सचा पुथुं ...	१११	तस्य वा एतस्यानसः ...	३६
तन्निदधाति । वसोः ...	४६३	तस्य सोमपान मेवैकं ...	४१४
तं निर्द्धीय निरस्यति ...	४४८	तस्यां पवित्रं करोति ...	४६२
तन्वेवानवक्लृप्तम् ...	७	तस्यासावेव द्यौर्जुह्वः ...	२००
तन्मुहूर्त्तं धारयित्वा-	५६२	तस्येय मेव जुह्वः ...	२००
त मस्यौदभिनिदधाति ...	१३७	तां वा अतिरिक्तां जुहोति	६०३
त मद्भिरभिष्टयति ...	११२	तां वा अष्टमौ मनु-	२६५
त मनु विद्योत्तरेण ...	१५२	तां वै प्राञ्चन्त्येव ...	५३२
त मन्वेष्टुं दध्नरे ...	४४४	तां ह मनुखवाच...	५२६
त मभिनिदधाति ...	२३४	तां ह्योचतुः कासीति ...	५२६
त मादत्ते । देवस्य ...	१३४	तां ह्योतानुमन्त्रयते ...	५४६
त मावेदेः सप्तृणाति ...	६०३	ताः पञ्चदश सामिधेन्यः ...	२४५
त मिन्द्रो जघान ...	६०	ताः सथे पाणौ कृत्वा ...	६१
त मृग्मिर्ह्वयितुं दध्ने ...	२६०	ता उत्तरेणाहवनीयं ...	६
त मेवं भृत्वा समुद्र ...	५२५	ता उत्सिच्योत्तरेण ...	६
तं पर्यभिं करोति ..	११२	ता उ हैता देवता...	४१७
तं प्रथयति ...	१११	ता नान्तरेण सञ्चरेयुः ...	६
तं प्राञ्च मनुसमस्यति ...	५६२	तानि वा एतानि । चत्वारि	७४
तं मध्यमेन कपालेन ...	६३	तानि वा एतानि । हृन्दोभ्य	२०३
तयार्धच्छाम्यंश्चचार ...	५२६	ता माच्छिनन्ति ...	४६०
तर्हि विदेधो माथव ...	२६०	तां प्रतिमार्ष्टि ...	१५४
तस्मात् प्रथमे प्रयाज ...	३८४	ता वा आज्यहविषो ...	५६६

कण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठं	कण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठं
ता वा एताः । नव व्याहृतयो	३४६	ते वा एते । अग्नीषोमयोरेव	४२३
ता वा एताः । पञ्च व्याहृतयो	३४८	ते वा एते । उल्मुके ...	५४६
ता वा एताः । पञ्चाश्विषः	५८३	ते वै त्रिष्टुभौ भवतः ...	४६७
तावेन सुपाश्वदृततुः... ..	४१६	ते वै द्वे भवतः	६०
ता वै सन्तता अव्यवच्छिन्ना	२४७	ते वै पत्नीः संयाजयिष्यन्तः	५६८
तासां सप्तदशाक्षराणि ...	३४८	ते वै पाशाशाः स्युः ...	२१६
ता हैता गतश्रेरेवानुब्रूयाद्	२४६	ते स्वर्गं लोकं यन्तः ...	३६३
तूष्णीं चतुर्थम्	४४५	ते ह देवा ऊचुः । क्व नु ...	१५२
ते देवा अकामयन्त । कथं नु	२६२	ते ह देवा ऊचुः । जयामो	१३६
ते देवा अकामयन्त । कथं न्विम	४८०	ते ह देवा ऊचुः । बृहस्पति	१५६
ते देवा अकामयन्त । कथं न्विमं	३६७	ते ह देवा ऊचुः । योऽयं...	५१३
ते देवा अग्निं मब्रुवन् ...	३६२	ते हैता मेधतु	३६१
ते देवा अब्रुवन् । अमा ...	४४४	ते होचुः । अनु नोऽस्यां ...	१५१
ते देवा अब्रुवन् । न वा ...	४४५	ते होचुः । अश्विभ्यां ...	४०६
ते देवा अब्रुवन् । मा ...	४६५	ते होचुः । उपजानीत ...	५१३
ते देवा अब्रुवन् । यावन्ति...	४६५	ते होचुः । ऋतूनेवानुमन्वया-	३६१
तेऽध्वर्युं मब्रुवन्	४६५	ते होचुः । नो न्वेवात्राश्रमताष्या	५१४
तेन प्राचोऽङ्गारानुदूहति ...	६२	ते होचुः । नो न्वेवात्राश्रमदृह	५१४
तेनोपांश्च चरन्ति ...	५६६	ते होचुः । भगायैन्द ...	५१३
ते पुनरनुसंस्पृशयन्ति ...	५६६	ते होचुः । यत्त्वय्यमुत्र ...	४६६
ते प्रजापतिं प्रति	३१६	ते होचुः । हन्तेमां ...	१५१
ते प्राचं विश्वं निपाद्य ...	१५१	तौ होचतुः । किं मावयो-	
तेऽर्चन्तः आम्यन्तश्चेतः ...	४०५	स्ततः स्यादिति ताभ्या ...	४१६
ते वा आन्यद्विषो ...	३६२	तौ होचतुः । किं मावयो-	
ते वा आर्द्राः स्यः	३३२	स्ततः स्यादिति यस्यै ...	४१८

कण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठे	कण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठे
तौ होचतुः । अद्वादेवो ...	७४	देवाश्च वा असुराश्च । उभये	
त्रयो ममेति तृतीये ...	३८४	प्राजापत्याः परस्पृधिरे ते ह	१३५
त्रयो ममेतीन्द्रोऽब्रवीत् ...	३८३	देवाश्च वा असुराश्च । उभये	
त्रिरेव प्रथमां त्रिरुत्तमा...	२४७	प्राजापत्याः प्रजापतेः ...	४७९
त्वष्टुर्ह वै पुत्रः ...	४१४	देवा ह वा ऊचुः ...	३६६
		देवा ह वै यज्ञं तन्वानाः ...	३५
दिव्यं धामाशास्त इति ...	५८३	देवा ह वै यज्ञं तन्वानाः ...	१७५
दीर्घायुत्व माशास्त इति ...	५८२	द्वयं वा इदं न तृतीय मस्ति ।	
देवपात्रं वा एष ...	४७७	आद्रश्चैव शुक्लश्च ...	४१८
देवयुवं विश्रवारा ...	३४६	द्वयं वा इदं न तृतीय मस्ति ।	
देवान् यत्तद् विदां-	३२८	सत्यश्चैवानृतश्च ...	६
देवान् यत्ति स्वध्वरेति ...	२६६	द्वादशखादधीत ...	४९९
देवान् यजेत्येवाध्वर्युराह ...	५४९	द्वौ ममेति द्वितीये...	३८४
देवान् वा एष प्रीणाति ...	५७९	द्वौ ममेतीन्द्रोऽब्रवीत् ...	३८३
देवा म इदं हविर् ...	५३२		
देवाश्च वा असुराश्च । उभये		नातो भूयसीः कुर्यात् ...	५८३
प्राजापत्याः परस्पृधिर			
एतस्मिन् ...	३६१	पञ्चदश वा अर्द्धमासस्य ...	२४५
देवाश्च वा असुराश्च । उभये		पञ्चदशाना सु वै ...	२४५
प्राजापत्याः परस्पृधिर		पञ्च ममेति पञ्चमे...	३८४
एतस्मिन् ...	६०४	पञ्च ममेतीन्द्रोऽब्रवीत् ...	३८४
देवाश्च वा असुराश्च । उभये		परस्तादर्वाक् प्रवृणोते ...	२८६
प्राजापत्याः परस्पृधिरे ततो	१५१	पवित्रवति संवपति ...	११०
देवाश्च वा असुराश्च । उभये प्राजा-		पवित्रे करोति ...	६०
पत्याः परस्पृधिरे ते दग्धैर्	३८३	पुरस्तादर्वाक् प्रवृणोते ...	३२८

कण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठे	कण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठे
पुरुषः ह वै देवाः ...	१२५	मनोजृतिर्जुषता मान्यस्येति	५१७
पुरुषो वै यज्ञः ...	२००	मनोर्ह वा ऋषभ ...	७४
पूरुसं निनयति ०-० प्रमयति	६१७	महो ज्यायोऽकृतेति ...	५८२
पूरुसं निनयति ०-० सन्दधाति	६१८	मानवी घृतपदोति ...	५३०
प्रजापतिर्ह वै खां ...	५१३	य इमं यज्ञ मवान्ये ...	५३०
प्रजापतेर्ह वै प्रजाः ...	४२१	य उ एव यजमानाया-	१३६
प्रजावतीरनमीवा ...	४६१	य एषोऽसुराणा मासौत्...	४८०
प्रणीर्यज्ञानाः ...	२८७	यत्तत् खं महिमान मिति	४६६
प्राण एव खुवः ...	२००	यजमान एव जुह मनु । ०-०	
प्राणेष्वेव ह्ययते ...	५३२	मनु प्राञ्च ...	५५६
प्रोक्षणीरध्वर्युरादत्ते ...	२१५	यजमान एव जुह मनु । ०-०	
प्रोक्षणीषु पवित्रे ...	१८०	मनु यजमानायैवैतद् ...	३६५
प्रोक्षिता स्येति ...	६२	यजमान एव जुह मनु । ०-०	
बृहच्छोचा यविष्येति ...	२६३	मनु स यद् ...	३४५
बृहदग्ने सुवीर्य मिति ...	२६३	यजमान एव जुह मनु । ०-०	
ब्रह्मसंश्रित इति...	२८७	मन्वत्तैव ...	२०१
ब्राह्मणा अस्य यज्ञस्य ...	३२६	यजमान एव ध्रुवा मनु ...	३१५
भरतवदिति ...	३२८	यज्ञं वा एष जनयति ...	५७६
भूमा वा अन्नः ...	३५	यज्ञेन वै देवाः । इमां ...	४०५
भूयसि हविष्कारणा ...	५३१	यज्ञेन वै देवाः । दिव ...	४६४
भूयो हविष्कारणा माशस्त इति	५८२	यज्ञेन ह वै देवाः ...	४०५
मनवे ह वै प्रातः ...	५२४	यज्ञो ह देवेभ्यो ...	३४६
मनुष्यद् भरतवदिति ...	३२८	यदा पिष्टान्यथ लोमानि...	१२६
		यदा घृततोऽथाभिवासयति	११३

कण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठे	कण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठे
यदि चतुर्था मनु-	... २९६	यद्देवेति च प्रेति चान्वाह ।	
यदि तृतीयस्या मनु-	... २९६	प्रेति वै रेतः	२५६
यदि दशम्या मनु-	... २९७	यशो वा अयनः	३६
यदि द्वितीयस्या मनु-	... २९६	यावती वै वेदिः	२१६
यदि नवम्या मनु-	२९७	या वै प्रजा यज्ञे	३४६
यदि पञ्चम्या मनु-	२९७	युजौ ह वा एते	५६५
यदि पालाशान् न...	... २१९	युष्मा इन्द्रोऽष्टशीत	... ६१
यदि मध्यतो यज्ञस्या-	... ३९४	यूय मिन्द्र मष्टशीध्वं	... ६१
यदि षष्ठा मनु-	२९७	योक्त्रेण सन्नन्नति	१७७
यदि सप्तम्या मनु-...	... २९७	योषा वै वेदिः	२१६
यद्यन्ततो यज्ञस्या-	... ३९४	यो ह वा अग्निः	२९४
यद्यष्टम्या मनु-	२९९		
यद्यु अर्धर्युः । अग्नीषोमयो-	५५८	रथीरध्वराणा मिति	... २८७
यद्यु अर्धर्युः । इन्द्राग्नो-	५५९		
यद्यु एन सुपधावेत्	... ४०७	वसुवने वसुधेयस्येति	... ५४९
यद्येकादश्या मनु-	२९८	वसूनाः रातौ	३३०
यद्देव देवताया आदिशति	३८	वामनो ह विष्णुरास	... १५१
यद्देव पूर्वपात्रं निनयति ...	६१७	वायुरसि तिग्मतेजा	... १३५
यद्देव विष्णुक्रमान् क्रमेत ...	६१८	वार्जन्नं वै पौर्णमासं	... ४४६
यद्देव हिङ्गरोति	२५८	विप्रानुमदित इति	... २८७
यद्देवापः प्रणयति । अङ्घ्रिर्वा	८	विष्णोः स्थान मस्तीति	... ३१४
यद्देवापः प्रणयति । देवान् ह वै	८	रुत्रो ह वा इदः	६०
यद्देवास्यात्र । होता	८	रुषणं त्वा वयं	१६४
यद्देवेति च प्रेति चान्वाह ।		व्याममात्रौ पश्चात्	... १५३
प्रेति वै प्राणः	२५९	व्रत मुपैष्यन्	५

कण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठ	कण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठे
शङ्खवी जीवदान्	५८	स आहवनीयागारे ...	८
शमो अस्तु द्विषदे	५८५	स इध्मसन्नह्नान्येवाभियद्या-	६२७
शम्भुवौ मयोमुधाविति ...	५८१	स इन्द्रोऽन्नवीत् । एको ...	६८३
शम्भुद भ्रमन् आह	५२४	स इन्द्रोऽन्नवीत् । यत्र वै ...	४४५
शिशो ह वा एतद्यज्ञस्य ...	६२	स इमां पृथिवीं प्रविवेश ...	१२६
शोचिष्कोशस्त मीमह ...	२६६	स उत्पुनाति । सवितुर्वः ...	६१
श्रेष्ठतमाय कर्मण इति ...	४६१	स उत्पुनाति । सवितुस्त्वा...	१८०
शङ्भिर्व्याहृतिभिः	१५३	स उदीक्षते । स्वयम्भूरसि	६२०
संवत्सरं ह वै	३६४	स उपतिष्ठते	६२१
संस्थिते यज्ञे	६१७	स उपदधाति	६३
स आन्यस्योपस्तीर्य ०—०		स उपकृत्यते	५२८
तद्यथैव	५१५	स एतेन यजुषा	२०३
स आन्यस्योपस्तीर्य ०—०		स एष देवयानो वा	६१७
दे वा आहुती	४७६	स एष यज्ञस्तायमानः ...	२००
स आन्यस्योपस्तीर्य ०—०		स ऐक्षत । आहास्य ...	४६४
सैसाज्येन मिश्राहुतिर्	३६५	स गृह्णाति । धाम ...	२०३
स आतनक्ति	४६४	सङ्ग्रामो वा एष	२६५
स आर्षेय मुक्ताह । देवेजो	२८६	स जपति । इन्द्रस्य	१३५
स आर्षेय मुक्ताह । ब्रह्मणव-	३२६	स जुहोति । देवा	६०३
स आश्राव्य । य एव ...	३२७	स जुहोति । सम्बर्हिः ...	६०३
स आश्राव्याह । इषिता दैव्या	५६०	स त्वया सुक्रोध । कुविन्मेऽजुप-	४१५
स आश्राव्याह । सभिधो	३६३	स त्वया सुक्रोध । कुविन्मे पुत्र	४१४
स आह । अग्रये	२४४	स धुर मभिमृशति ...	३६
स आह । अग्निर्देवो ...	३२७	स नः पृथु श्रवाय्य मिति ।	
		अदो वै पृथु	२६३

कण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठे	कण्डिकाप्रतीकम्	•	पृष्ठे
स नः पृथु श्रवाय्य मिति ।		स यत्रैव तिष्ठन्		३६२
श्रोत्रं वै पृथु	२६५	स यत् सम्मार्ष्टि		१७५
स न पौर्षमासं	६०४	स यत् सामिधेनीषु		२६१
स न प्रतिशुश्राव	२६०	स यत् सोमपान मास		४१४
स निनयति । कश्वा	६०४	स यत् स्फ्य मादत्ते		१३४
सप्तदश सामिधेनीः	२४६	स यथाऽश्वराप्यायेत		४४६
स प्रणयति	८	स यथा हैवाम्निः		२६८
स प्रतिपद्यते	५८५	स यथा हैवाम्निः		२६४
स प्रतिमार्ष्टि	१५५	स यदाग्नेय मान्यभागं		३६३
स प्रवृत्तो होता	३२६	स यदाश्रावयति		३४७
स प्रहरति । पृथिवि	१३७	स यदाह प्राणाय त्वोदानाय		६७
स प्रेक्षते । अगन्म स्वरिति	६२०	स यदिदं पुरा		७३
स प्रोक्षति	६२	स यदि पुरा मानुषीं		५१७
स मध्यम मेवाये	२३२	स यदि प्रस्तरस्य रूपं		
समिद्धो अथ आङ्गतेति	२६६	कुर्याद् । यथैवादः		६००
समिध्यमानो अश्वर	२६६	स यदि प्रस्तरस्य रूपं		
स यः कपालान्युपदधाति	६२	कुर्याद् । वेदस्यैकं		६००
स यच्चतुर्जुङ्गां गृह्णन्	२०२	स यदि वृष्टिकामः स्याद् ।		
स यच्चतुर्जुङ्गां गृह्णाति । अक्षार	२०२	एतैनैवाददीत		५६०
स यच्चतुर्जुङ्गां गृह्णाति । ऋतुभ्य-	२०१	स यदि वृष्टिकामः स्याद् ।		
स यच्छुङ्गा मान्यं	३६७	यदीच्छा वा		३४६
स यत् प्राशिक्ष मवद्यति	५१४	स यदीष्टिं कुर्वीत		४०८
स यत्र देवानाम्पत्नीर्	६००	स यदेव यजेत		४७५
स यत्राह । इषिता	५७६	स यद्गार्हपत्ये सादयति		६
स यत्राह । ब्रह्मन्	५१७	स यद्ग सोऽपत्याहरेत्		३४८

कण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठे
स यद्येतन्नोदाश्रंसेत ...	२४७
स यद्येनं पुरस्तात् । असुर- रक्षसान्यासिसङ्कल्प- ...	३६४
स यद्येनं पुरस्तात् । यज्ञ- स्थानुव्याहरेत्	३६४
स यद्येनं प्रथमायां ...	३६६
स यद्येनान् पुरस्तात् ...	३६३
स यद्वर्त्तमानः समभवत् ...	४१५
स यं पुरुष माणभन्त ...	१२६
स यस्य गार्हपत्ये ...	३६
स यस्यानसौ हविर्गच्छन्ति	५६४
स यावदस्य वशः	२४७
स येन देवेभ्य ऋष्यां ...	४७६
स येनैव देवा दिव ...	४६४
स ये ह्याय ईजिरे ...	१५६
स यो देवाना मासीत् ...	४८०
स योऽसावघ्नीदुत्तरतः ...	१३६
स वा अन्नये सम्प्रगृह्णाति	६०१
स वा अयं जुष्ठा मनन्ति ...	५५१
स वा अङ्गुयन्निवैवानुवाक्या	४७८
स वा अन्नवन्धनसमानयति	३६६
स वा अन्नस एव	३५
स वा अभि वासः	१७८
स वा अभ्यङ्ग इवेतराभ्य ...	४६८
स वा आरण्य मेवाग्नीयात्	७

कण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठे
स वा इत्यग्रेन्तरतः सम्मार्ष्टिं	१७६
स वा इत्यग्रेन्तरतः सम्मार्ष्टीति	१७६
स वा इन्द्रस्तथैव	४१६
स वा उत्तरा मेवोपवसेत्	४२१
स वा उत्तरार्द्धादवद्यति ...	४६८
स वा उपरि जुह्वं ...	२३५
स वा उपांशु	२५८
स वा ऋच मन्व्य ०—०	
तदन्विमा	४२०
स वा ऋच मन्व्य ०—०	
तस्मादिमे	४२२
स वा एति च प्रेति ...	२५८
स वा एभ्यस्तत्परो	४०६
स विश्वस्त्रैः पर्वभिः	४२१
स वै कपालान्येवान्यतर ...	६२
स वै खलु बर्हिः ०—० अयं	५४८
स वै खलु बर्हिः ०—० तद्वै	५४८
स वै यद्दं गृह्णीत्वा- ...	३४८
स वै चतुरपङ्कयमानः ...	५२६
स वै चतुर्जुष्ठां गृह्णन् ...	२०२
स वै तथैव सम्मृज्यात् ...	१७७
स वै तिष्ठन्नवाह	२८६
स वै त्रिः पूर्वं परियद्दं ...	१५३
स वै त्रिः प्रथमा	२४५
स वै त्रिर्बजुषा हरति ...	१३६

कण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठे
स वै न यत्रिं कुर्यात् ...	१७८
स वै पर्शुशाखया ...	४६०
स वै पौर्णमासिनोपवत्यन्	४२१
स वै प्रवरायाश्चाववति ...	३२७
स वै प्रातरप एव ...	८
स वै यावन्मात्र भिवैवावद्येत् ।	
तथा शाल्यः प्रच्यवते ...	५१४
स वै यावन्मात्र भिवैवावद्येत् ।	
मानुषं ह कुर्याद् ...	४७६
स वै वाचंयम एव ...	५१६
स वै विश्वेभ्यो देवेभ्यः ...	५६४
स वै वौगिति करोति ...	४७६
स वै व्यन्तु वेत्विति ...	३६५
स वै सत्य मेव वदेत् ...	६
स वै समिधो यजति । प्राणा वै	३८२
स वै समिधो यजति । वसन्तो	३६३
स वै सम्प्रत्येवोपवसेद् । यथा वा	४२१
स वै सम्प्रत्येवोपवसेत् । सम्प्रति	४२१
स वै सम्मज्य सम्मज्य ...	१७६
स वै सुधः सम्मार्ष्टि ...	१७५
स वै सुधौ बृहति ...	५५८
स वै सुव मेवाग्ने सम्मार्ष्टि...	१७६
स संहितैः पर्वभिः ...	४२२
स सन्नह्यति ...	१७८
स समनक्ति । वसुभ्यस्त्वा ...	५६०

कण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठे
स समनक्ति । सन्नगोतिषा	३१६
स समवदायेढाम् ...	५२७
स समाहन्ति ...	७५
स सम्प्रगृह्णाति ...	५६४
स सम्मार्ष्टि... ...	५४७
स स्कन्न मभिमृशति ...	२१६
स स्तृणाति ...	११७
स सुचोत्तर माघार ...	३१४
स ह नैव प्रतिशुश्राव ...	२६०
स ह पित्रा वैश्वानरेणोति ...	३३०
स हरति । मरुतां ...	५६१
स हामिषवाच । अथ यन्मां	३६१
स हामिषवाच । अह ...	१३६
स हामिषवाच । उदञ्चो ...	१३६
स हामिषवाच । मय्येव ...	४१८
स हाम्मै वाच सुवाद ...	५२४
स हैष यज्ञ उवाच ...	५००
स होता नापव्याहरेत् ...	३४७
स होता नापव्याहरेत् ...	३४८
स होतुरिह निजिन्मपति ...	५२७
स होवाच । अपीपरं ...	५२५
स होवाच । उहस्पति- ...	१५६
स होवाच । मा तु मे ...	४१७
स होवाच । यावद्दे ...	५२४
स होवाच । वञ्चो... ...	२१८

कण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठं	कण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठं
स ह्योवाच । विदेशो ...	२६१	सोऽनुब्रूहीत्येवोक्त्वा-	३४७
सा मनोरेव जायां ...	७५	सोऽनुवाक्या मनूच्य । यान्या	४७७
सा यज्ञ मेव यज्ञपात्राणि	७५	सोऽनुवाक्या मनूच्य सम्प्रश्रयति	४६६
सा या पुरस्ताल्लक्षणा ...	४७८	सोऽन्वाह । अग्निं ...	२६४
सा विस्वंसयति ...	६०२	सोऽन्वाह । ईडेन्यो ...	२६३
सावेक्षते । अदब्धेन ...	१७६	सोऽन्वाह । प्र व इति ...	२६५
सा वै पश्चावत्ता भवति ...	५२७	सोऽन्वाह । प्र ०—० भवति	
सा वै पश्चादरीयसी स्यात्	१५४	वाजा इत्यन्नं ...	२५६
सा वै प्राक्प्रवणा ...	१५४	सोऽन्वाह । प्र ०—० भवत्यन्न	
सा ह न्वेव समृद्धानुवाक्या	४७६	आ याहि वीतय इति	२५६
सा ह वाक् परोक्ता ...	३१६	सोऽपि दधाति । विष्णो ...	४६४
सुप्रजात्व माश्रास्त इति ...	५८२	सोऽन्नवीत् । हिनोत्येव ...	४४५
सुपचरणा च स्वधिचरणा चेति	५८१	सोऽभिष्टशति । अग्निष्टे-...	११२
सूर्य एवाग्नेयः ...	४१६	सोऽभिष्टशति । ध्रुवा ...	२३५
सैषा त्रयी विद्या ...	७१	सोऽभिष्टशति । मा मेर्मा	११३
सैषा निदानेन यदिडा ...	५२६	सोऽभिवसयति ...	११३
सो अध्वरा जातवेदा ...	४६७	सोऽभ्यादधाति ...	२३३
सोऽग्नि मेवाभीक्ष्णमागो ...	५	सोऽयं विष्णुर्ग्लानः ...	१५२
सोऽग्निरुत्तरतः ...	१३६	सोऽर्चञ्छाम्यंश्चकार ...	५२५
सोऽभौन्नापव्याहरेत् ...	३४७	सोऽवेक्षते । तेजोऽसि ...	१८१
सोऽध्वर्युः । यथापूर्वम् ...	४६५	सोऽवेक्षते । सत्यं वै ...	१८१
सोऽध्वर्युर्नापव्याहरेत् ...	३४७	सोऽसावाज्य मधिश्चयति...	१११
सोऽनक्ति । व्यन्तु ...	५६१	हिङ्कृत्यान्वाह ..	२५८

॥ अथ विषयसूची ॥

(१ प्र० १ ब्रा०)

अथ व्रतोपायनम् । तत्र अपामुपस्पर्शनम्*, प्रसङ्गादन्तवदनेनामेध्यत्वम्, अपां पवित्रत्वम्, अग्नेर्व्रतपतित्वम्, व्रतग्रहणमन्त्रः, व्रतविसर्जनमन्त्रः, अन्तवदननिन्दा, सत्यवदनप्रशंसा, व्रतग्रहणो देवत्वलाभः, व्रतविसर्जनेन पुनर्मानुषत्वम्, अश्रुनानश्रुनविचारः, उपवसथनिर्वचनम्, व्रतिनो राज्ञौ श्रयनस्थाननिर्णयश्च । अथ प्रणौताप्रणयनम् । तत्र तत्स्थाननिर्णयः, व्याहृतिचतुष्टयात्मकस्तन्मन्त्रः, तुष्णीं होमप्रसङ्गात् प्रजापतिवर्णनम्, प्रणौतास्तुतिः, अप्शब्दनिरुक्तिः, अपां वक्षत्वम्, प्रणौताप्रणयनप्रकारः, प्रणौताद्यरोर्मध्ये सञ्चरनिषेधः, तासां मया मतिहरणोऽनाप्तौ च दोषोल्लेखश्च । अथ परिस्तरणम्, पात्रासादनश्चेति ॥

(१ प्र० २ ब्रा०)

अथ हविर्निर्वापः । तत्र शूर्पाभिहोत्रहवर्ण्यार्यहणम्, तयोः प्रतपनम् (त्रौह्यववाक्ययोः चत्वारोऽष्टौ वा दोषाः), शकटसमीपे गमनादिकम्, ततोऽन्नग्रहणविधानम्, शकटान्निर्वापस्य प्राशस्त्यातिशयं द्योतयितुं वेदिहविर्द्वागयोः समत्त्वकथनश्च । ततो धुरभिमर्शनम्, ईषाभिमर्शनम्, शकटारोहणम्, तद्ग्रीह्ववेक्षणम्, तेभ्यस्तृणानिरसनम्, तत्स्पर्शनम्, ततस्तद्गृहणश्च । तत्र देवतादेशनस्य कर्त्तव्यत्वम्, अघीषोमौयादिहविःष्वप्ये- तदतिदेशः, निरुप्तशेषाभिमर्शनम्, शकटादवरोहणम्, निरुप्तेन हविषा सहाग्निसमीपे गमनश्च । ततो हविःसादनम्, तन्मन्त्रगतनाभिप्रशब्दार्थश्चेति ॥

* एवमादौ तद्विधिर्विध्यः । † एवमादौ तदुपदेशो बोध्यः ।

‡ एवमादौ तदाम्नां बोध्यम् ।

(१ प्र० २ ब्रा०)

अथ पवित्रच्छेदनम्, *तन्मन्त्रस्य व्याख्यानञ्च । तत उत्पवनम्, तत्रेति-
हासकथनञ्च । तत्प्रसङ्गतो वृत्रपदनिर्वचनम्, दर्भोत्पत्तिवर्णनम्,
अच्छिद्रशब्दार्थोपदेशञ्च । तत उदौकनम्, तन्मन्त्रतात्पर्यकथनञ्च । ततोऽपां
संस्करणम् ; तिर्हविषः प्रोक्षणम्, यज्ञपात्राणाञ्च प्रोक्षणम्, ततः प्रोक्षणौ-
निधानस्थानविधिक्षेति ॥

(१ प्र० ४ ब्रा०)

अथ कृष्णाग्निस्यादानं मवधूनञ्च । तत उदकोपस्पर्शनम्, कृष्णाग्निना-
स्तरणम्, उल्लूखलस्थापनम्, हविषावपनम्, वाग्विसर्गः, हविःकण्डनम्,
हविष्कृदाह्वानम्, प्रसङ्गात् मनोऋषभकथावर्णनम्, दृषदुपलयोः कुट्टनम्,
हविर्निधानम्, हविर्निष्पवनम्, अपामुपस्पर्शनम्, हविर्विवेचनम्, तुषनिक्षे-
पणम्, पुनरपामुपस्पर्शनम्, अभिमन्त्रणम्, त्रिःफलीकणश्चेति ॥

(१ प्र० ५ ब्रा०)

अथ पेषणोपधाने । तत्रादौ दृषदुपलयोरुपधानम्, प्रसङ्गतः पुरोडाशस्य
मस्तिस्कारूपत्वेन स्तुतिः, उपवेशनिर्वचनम्, आमात्क्रव्याच्छब्दयोर्विव-
क्षितार्थनिर्णयः, अयज्ञियाग्निर्हरणम् । ततो मध्यमकपालोपधानम्,
तन्मन्त्रगतब्रह्मक्षत्रशब्दयोरभिप्रेतार्थनिर्णयः, अभिचारे तद्विशेषकथनम्,
दक्षिणहस्ताङ्गुल्याभिनिधानम्, प्रसङ्गात् अग्निब्राह्मणयोः समत्वाख्यानम्,
तत्कपालस्थोपर्यङ्गाराध्यहनम् । एवं क्रमात् सर्वकपालानां मुपधानम्,
तेष्वङ्गाराध्यहनञ्च । ततः पेषणविध्यारम्भः । तत्र कृष्णाग्निनास्तरणम्,
तदुपरि दृषदुपधानम्, तदुपर्युपलास्थापनम्, दृषदः पश्चात् शम्योपधानम्,
उपलोपधानमन्त्रतात्पर्यकथनम्, दृषदि तण्डुलप्रक्षेपः, तत्पेषणम्, तन्मन्त्र-
तात्पर्यवर्णनम्, तत्राज्यनिर्वापः, तन्मन्त्रव्याख्यानश्चेति ॥

(१ प्र० ६ ब्रा०)

अथ पिष्टानां पात्र्यां संवापः । तत्र उपसर्जन्यासैश्चनम्, तन्मन्त्रतात्पर्य-
कथनञ्च । ततः पिष्टसंयवनम्, तन्मन्त्रतात्पर्यकथनम्, तद्द्वेधाकरणम्, तयोः
संहरणम्, पुरोडाशकपालस्याज्याधिश्चयणस्य च समानकालतां विधातुं
कर्त्तृभेदकथनम्, तदाज्याधिश्चयणमन्त्रतात्पर्यवर्णनञ्च । ततः पुरोडाशस्य
अपण्यार्थं मग्न्युपरि स्थापनम्, प्रथमम्, अद्भिरभिमर्शनम्, पर्यग्निकरणञ्च ।
तत्र पुरोडाशपरिमाणनिर्णयः, अपण्यभिमर्शनमन्त्रयोः किञ्चित् किञ्चिद्
व्याख्यानञ्च । षट्ते पुरोडाशे तदभिवसनम्, तन्मन्त्रव्याख्यानम्, ततः
पात्रीनिर्माणनञ्चेति ॥

(२ प्र० १ ब्रा०)

अथ निर्माणप्रसङ्गादाप्तोत्पत्त्याख्यानम् । तत्राप्तानां पात्रीनिर्माणनोदक-
भाक्त्वकथनम्, त्वष्टृपुत्रविश्वरूपहननाख्यानम्, तस्यैनसो निष्कृत्यर्थं यागा-
नुष्ठानवर्णनञ्च । प्रसङ्गाद् दक्षिणाप्रशंसा, दर्शपूर्णमासयोर्दक्षिणाविचारश्च ।
ततो निनीतस्योदकस्याङ्गारेण प्रतपनविधानम्, त्रीद्वयवयोरपि पशुमेघपरि-
णतत्वाख्यानम् । संस्कृतस्य पुरोडाशस्य पशुत्वेन स्तुतिः, तदुपपादयितु
मितिहासान्वाख्यानम्, पाङ्कस्रूपतोऽपि तस्य पशुत्वापादनम्, प्रसङ्गात्
किम्पुरुषादिपशुमांसानां ममक्ष्यत्वविधानञ्चेति ॥

(२ प्र० २ ब्रा०)

अथ वेदिककरणारम्भः । तत्रादौ स्रग-यूप-रथ-शरणाणां मुत्पत्तिवर्णनम्, ततः
स्रगस्य वप्सरूपत्वेन स्तुतिः, प्रसङ्गतः स्रगयूपयोर्ब्राह्मणव्यवहार्यत्वकथनं तथा
रथशरयोः राजन्यव्यवहार्यत्वकथनञ्च । ततः स्वयादानम्, तस्य तीक्ष्णो-
करणम्, तन्मन्त्रव्याख्यानम्, तीक्ष्णोक्तस्य तस्य संस्पर्शनविषेधञ्च । ततः

स्तम्भयजुर्हृत्वाख्यायिका, स्तम्भयजुर्हृत्वाविधिः । ततः स्फ्यप्रहरणम्, तन्मन्त्र-
व्याख्यानम् । ततः तत्प्रहरणनिष्पन्नस्य पांशोरादानम्, तन्मन्त्रव्याख्यानम्,
वेदिप्रेक्ष्यमन्त्रतात्पर्यकथनम्, उत्करे निधानमन्त्रस्याभिप्रायाविष्कारणञ्च ।
तत्राभिचरतः प्रयोगे विशेषविधानम्, यजुषा वारत्रय ममन्त्रकक्षैकवारं
स्तम्भहरणोपदेशश्चेति ॥

(९ प्र० ३ ब्रा०)

अथ वेदिपरिग्रहः । तत्रेतिहासाख्यानम् (अत्रैव पौराणिकवामनावता-
रस्य मूलश्रुतिः), वेदिपृथिव्योन्तादात्म्यकथनम्, वेदिखननेतिहासाख्यानञ्च ।
ततो वेदेस्तरपरिग्रहः, तन्मन्त्रतात्पर्यवर्णनम् । पूर्वोत्तरपरिग्रहयोः सङ्ख्या
प्रशंसनम्, तन्मन्त्रावयवप्रसङ्गाप्रशंसनञ्च । वेदेरायामविस्तृत्योर्विधानम्, वेद्यं-
सयोराहवनीयस्पर्शविधिः, वेदेः स्त्रीसाम्योपपादनम्, वेदेः प्राक्प्रवणत्व-
विधानम्, उदक्प्रवणत्वविधानम्, दक्षिणभागस्य पांशुभिरौन्नत्यकरणविधिः,
वाङ्मिः प्रज्ञात्मीकरणनिषेधश्च । ततो वेदेर्माज्जनप्रतिमाज्जनमन्त्रयोर्विधानं
व्याख्यानञ्च । ततः प्रोक्षण्यासादनम्, तदेवाम्नीध्रकर्तृकं स्फ्योद्यमनम् । ततः
सम्भैषमन्त्रस्य साकल्येनानुवादः । तत्राभिचरतो विशेषविधानम् । हस्तप्रक्ष्णा-
कनविधिः । षट्तानां हविषां यागात् प्राक्, निर्भिताया वेदेश्च बहिर्-
स्तरणात् पूर्वम्, स्पर्शनिषेधविधानायेतिहासान्वाख्यानश्चेति ।

(९ प्र० ४ ब्रा०)

अथ सुक्सम्मार्जनम् । तत्र मानुषपात्राद् देवपात्रस्य विशेषत्वकथनम् ।
सुक्स्यसादानप्रतपने, जुहादीनां सम्मार्जनविधिः, तत्तन्मन्त्रव्याख्यानञ्च । तत
सूचीं प्राशित्रहरणम् । सुचीं प्रतपनप्रदाने । सुवसम्मार्जनस्य प्राथम्यम्,
सुक्सम्मार्जनस्य तदानन्तर्यम्, तस्य च लौकिकदृष्टान्तेन प्रशंसनञ्च । सुक्-
सम्मार्जनानां वेदाद्याणां माहवनीये प्रहरणविचारः । अथ पत्नीसम्वहनम्,

तत्सन्नहन मन्त्र मन्त्रविधानादिकञ्च । धर्म्या आज्यावेक्षणम्, तन्मन्त्रपद-
व्याख्यानञ्च । अथाज्याधिभ्रयणम् । तत्र हविःश्रयणस्थानविचारः, आज्यस्या-
न्तर्वेद्यासादनविचारश्च । अथाज्यस्योत्पवनम् । ततः प्रोक्षणोत्पवनम् । तत्र
मन्त्रातिदेशो ब्राह्मणातिदेशश्च । अध्वर्योराज्यावेक्षणम्, तत्रसङ्गात् स्वचक्षु-
रवेक्षितमात्रस्यैव सत्यत्वनिर्णयः, आज्यप्रशंसायां मन्त्रलिङ्गप्रशंसनञ्चेति ॥

(१ प्र० ५ ब्रा०)

अथ जुहूपभृद्भ्रुवासु तस्याज्यस्य सुवेण ग्रहणं विधित्सुक्तसमुदायस्य
पुरुषावयवकल्पनया तत्साध्यस्य यज्ञस्य पुरुषतादात्म्यकथनम्, जुह्वादिषु
सर्वासु स्रुत्तु सुवस्य प्राणरूपेण सक्षरणोपपादनम्, स्रुत्तु आज्यग्रहणे देवता-
देशनपूर्वकत्वनिवारणम् । जुहूपभृद्भ्रुवासु क्रमेणाज्यग्रहणविधानम्, तत्रा-
ज्यग्रहणे मन्त्रविधिप्रसङ्गात् गायत्रीश्चन्दसस्त्रिपदात्वचतुष्पदात्वादिकथनम्,
अनुसुभो वाग्यूपत्वनिर्णयञ्चेति ॥

(१ प्र० ६ ब्रा०)

अथाध्वर्योरिध्वादिप्रोक्षणाय प्रोक्षणादानम् । तत इध्वाप्रोक्षणम्,
वेदिप्रोक्षणम्, बर्हिःप्रोक्षणम्, औषध्युपनिनयनञ्च । अथ प्रस्तरग्रहणम् ।
ततः सन्नहनस्य विखंसनम्, देशविशेषे स्थापनम्, तदुपरि दर्भान्तरै-
राच्छादनञ्च । ततो बर्हिषः स्तरणम् । तस्य त्रिदृश्वविधिः, मन्त्रविधिश्च ।
तदाहवबीयामेः प्रबलीकरणम्, प्रस्तरस्य च तत्सन्निधौ रक्षणम् । अथ
परिधिपरिधानं विधित्स्त्रिरिति ह्यसमुखेन तदुत्पत्तिवर्णनम्, तत्परिधिस्कान-
द्रथभागदेवानां नामाख्यानम्, स्कन्नाभिमर्षणञ्च । अत्रैव परिधीना मिध्वा-
वयवत्वविचारः, तत्परिध्युपादानभूतवृक्षाणां परिगणनम्, तत्रसङ्गात्
यज्ञीयवृक्षपरिगणनञ्चेति ॥

(३ प्र० २ ब्रा०)

अथ परिधीनां परिधानविधिः । तत्र तेषां मार्गताविधानम्, तन्मन्त्र-
गताभिर्गुण्ढार्थकथनञ्च । अथ पूर्वाघारसमिदभ्याधानविधिः, तन्मन्त्रार्थवर्ण-
नम्, तथा उत्तराघारसमिदभ्याधान-तन्मन्त्रयोर्विधानञ्च । ततो मन्त्र-
विशेषज्ञपविधिः । अथ प्रस्तरस्तरणम् । तत्रादौ ङ्गणनिरसनम्, तन्मन्त्र-
व्याख्यानम्, स्तौर्गस्य तस्योपरि स्पर्शनम्, जुह्वादीनां सादनपर्यन्तं तस्या-
रम्भनिषेधञ्च । ततो जुह्वाः सादनम्, तन्मन्त्रव्याख्यानञ्च । उपभृतः सादनम्,
ध्रुवायाः सादनम्, सुगताज्यव्यतिरिक्तस्य हविषः सादनम् । तत आसन्नानां
हविषा मभिमर्शनम्, तन्मन्त्रव्याख्यानञ्चेति ॥

(३ प्र० २ ब्रा०)

अथ सामिधेनीप्रकरणम् । तत्र सामिधेनीनामनिर्वचनम्, तद्वाचयितु-
रध्वर्योः सम्प्रैषः, सामिधेनीनां मनुवचनम्, सामिधेनीनां विविधसङ्ख्या-
विधानादिकम्, गतश्रेरेव यजमानस्यैकविंशतिसामिधेनीविधानम्, तत्रा-
नवान मेव ब्रूयादिति विधिञ्चेति ॥

(३ प्र० ३ ब्रा०)

सामिधेन्यनुवचनारम्भे द्विष्टारविधिः, प्रसङ्गादसामयज्ञनिषेधः, ततः
सामिधेनीमन्त्राणां लिङ्गद्वयपरिचयो व्याख्यानानि च (इहैव 'वृताची'-पद-
व्याख्यानावसरे वृत्तशब्दोच्चारणस्याभिसमिन्धनेऽतिप्रथित मानुकूल्यं ख्याप-
यितुं विदेघमाधवकथाश्रुतिः) । ततः प्रयोगे मन्त्रपाठपरिवर्तनविधिः,
समिद्धमानवती-समिद्धवत्योर्मध्ये धाययोः प्रक्षेपविधिः, एतद्विदुषः फला-
ख्यानय पुराहत्तोदाहरणञ्च ॥

(३ प्र० ४ ब्रा०)

अथाम्ने मह्याऽऽसतीति निगदस्यानुवचनविधानम्, पदशस्तद्याख्यानञ्च ।
ततः प्रवरविधिः । ततो देवेज्ज इत्यादिनिवृत्त्यदाना मनुवचनविधिस्तद्याख्या-

नक्ष । तत आवाहननिगदस्यापि पदशो व्याख्यानम् । सामिधेयानुवचना-
दयस्त्रिष्टतैव कर्षव्या इति विधिः, यान्याया पाठस्वासीन एवेति चेति ॥

१.

(३ प्र० ५ ब्रा०)

सामिधेनीसमिद्धस्याग्नेर्लौकिकाग्निं च्छातिशय्यकथनम्, प्राणापान-
श्रीत्रादिकरणग्रामविष्टिष्ठात्मसंस्कारहेतुतया सामिधेनीनां प्रशंसनम्,
सामिधेयानुवचनसमये प्रपतो देव्यस्य प्राणापानादिवियोजनहेतुत्वेन च
प्रशंसनम्, सामिधेनीरनुश्रुवतो ह्येतुरग्निसमानत्वकथनादिकञ्चेति ॥

(३ प्र० ६ ब्रा०)

अथाघारहोमयोर्विधानम् । तत्र पूर्वाघारस्यामन्त्रकत्वम्, उत्तरा-
घारस्य समन्त्रकत्वम्, तथा तयोः क्रमेणोपवेशनावस्थानक्षत्राण्यौ गुण्यौ च ।
ततः सुगव्याघारस्य आहवनीयदक्षिणभागस्थितिक्षत्राधर्मविशेषाद्युप-
देष्टाः, ततोऽग्निसम्भारजनविधिः, तन्मन्त्रव्याख्यानादिकञ्चेति ॥

(४ प्र० १ ब्रा०)

अथोत्तराघारप्रयोगः । तत्रादौ जुहुपभृतोरादानम्, तन्मन्त्रव्याख्याना-
दिकम्, ध्रुवासमञ्जनम्, श्वीरूपत्वेनाघारस्य प्रशंसनम्, विहितसमञ्जन
मनूय मन्त्रविध्यादिकञ्च । पूर्वाघारस्योपांशुत्वप्रतिपादनाय मनोवाक्स्वादी-
पन्यासः, प्रसङ्गतः सर्वस्त्रीणां मात्रेयीत्वनिर्णयश्चेति ॥

(४ प्र० २ ब्रा०)

अथाध्वर्योर्हीटवरणम् । तत्रादावाश्रावणम् । तत्राप्यादाविध्वानन्व-
दर्भाणां यद्द्वयविधिस्तद्विचारश्च । ततो देवह्येतुरग्नेर्वर्याविधानम्, तन्मन्त्रस्य

भागशोऽनुवचनं व्याख्यानञ्च । तत आर्षेयहोत्वरणविधिः, तन्मन्त्रस्य च भागशोऽनुवचनं व्याख्यानञ्च । ततो मानुषहोत्वरणविधिः, तन्मन्त्रानुवचन-
व्याख्याने । ततो होतुर्जपविधिः, तन्मन्त्रव्याख्यानञ्च । अत्रैवापरमन्त्रस्य विधा-
नानुवचने, तत्तापर्याख्यानञ्च । वृत्तस्य होतुः सम्मर्शनविधिः, जपादिविधा-
नञ्च । तत्प्रदेशात् होत्वघदनं प्रत्यागमनम्, तत्र जपविधानम्, तज्जपमन्त्र-
व्याख्यानञ्चेति ॥

(४ प्र० २ ब्रा०)

अथ खुगादापननिगदस्य भागशो व्याख्यानम् । तत आश्रावणप्रत्या-
श्रावणविधानानुकूला व्याख्यायिका, तयोर्विधानञ्च । आश्रावणादिपञ्चक-
काले अध्वर्यादीनां मौनविधिः । आश्रावणादीनां तेषां पञ्चानां व्याहृतीनां
(ओश्रावय, अस्तु औषट्, यज, ये यजामहे, औषट्) स्वरूपकथनम्,
दृष्ट्यादिक्रामानां विविधविधयः, आश्रावणादीनां विविधप्रशंसा चेति ॥

(४ प्र० ४ ब्रा०)

अथ प्रयाजसङ्ख्याविधिः । तत्राख्यायिका । प्रयाजस्याज्यद्रव्यकत्वेन प्रशंसा,
तद्धोमविषये स्थाननियमश्च (अत्रैव प्रसङ्गतो रणक्षेत्रे परसैन्याक्रमणवृष्टान्त-
प्रदर्शनम्) । तत्रैषस्य चाश्रावणानन्तरकर्त्तव्यत्वोपदेशः, ततः पञ्चानां मेव
प्रयाजानां क्रमशो विधानम्, तत्र जुह्वपभृदोराज्यसमानयनाद्युपदेशाः,
तत्र सर्वत्र स्वाहाकारविधानार्थाख्यायिका, आज्यपानां देवानां परिचय-
दानादिकम्, अभिघारस्यैव तदाप्यायनत्वञ्चेति ॥

(४ प्र० ५ ब्रा०)

तेषां प्रयाजानां मेव प्रकारान्तरेण प्रशंसा, ततस्तदनुमन्त्रणमन्त्राणां
विधानायाख्यायिका चेति ॥

(४ प्र० ६ ब्रा०)

वसन्तादिप्रयाजदेवेष्वभिसम्बन्धप्रतिपादिकाख्यायिका । प्रयाजदेवानां प्रार्थने ब्रह्मवादिनां संवादः । आदिमध्यावसानेष्वनुष्ठेयानां मान्यभाग-
प्रधानस्त्रिष्टक्यागानां मन्दिदेवताकत्वाभिधानम् । आन्यप्रशंसा, प्रसङ्गात्
प्रजापतिशब्दस्यैव विवक्षितार्थनिर्णयश्चेति ॥

(५ प्र० १ ब्रा०)

अथाग्नेयाष्टकपालपुरोडाशविधानार्थाख्यायिका । ततो नामनिर्वचन-
द्वारेण पुरोडाशस्तुतिः, आग्नेयेष्टिप्रसङ्गादभिसुतिश्चेति ॥

(५ प्र० २ ब्रा०)

अथाग्नीषोमीयैकादशकपालपुरोडाशविधानार्थाख्यायिका (इहैव प्रस-
ङ्गाद्बृत्रशब्दनिर्वचनम्, “इन्द्रशत्रुर्वर्द्धस्व”—इतिमन्त्रे स्वरदोषकथाश्रुतिश्च) ।
अथाज्यभागयोर्विधानादिकम्, तत्रान्यभागोपांशुयाजपुरोडाशानां मग्नीषो-
मीयदेवताकत्वेन प्रशंसा, प्रसङ्गतः सूर्यादिद्युगलत्रयवर्णनादिकश्च । अथो-
पांशुयाजविधानम्, आन्यभागोपांशुयाजयोर्जामितापरिहाराय याज्यापुरो-
नुवाक्ययोर्वैलक्षण्यविधिविचारौ च । तत उपवासयोग्यपर्वविधानम्, आन्य-
भागस्थाननियमः, आग्नेयसौम्ययोराज्यभागयोर्द्वैत्र्यचक्षुष्टम्, लौकिकचक्षुः-
साम्येन तत्समर्थनादिऋषेति ॥

(५ प्र० ३ ब्रा०)

अथामावास्याहविषां विधानार्थाख्यायिका । तत्रामावास्याशब्दनिर्वचनम्,
द्वादशकपालस्यैन्द्राग्रस्य हविषो विधानम्, साम्नाय्यस्य हविषो विधानम्,
तस्य च साम्नाय्यस्य सोमात्मकताकथनादिकम्, साम्नाय्यस्याधिकारिर्ण-

यश्च । वृतोऽमावास्यापवासस्य कालविधानाय पुराकल्पाख्यानम्, तत्र मतान्तरविचारश्च । तत्र चन्द्रस्य क्षयोदयव्याजेन चन्द्रदर्शनरहिताया अमावास्यायाः प्रशंसा, प्रसङ्गात् सूर्य्यचन्द्रमसोरिन्द्रतृत्वसमर्थनादिक-
श्चेति ॥

(५ प्र० ४ ब्रा०)

अथ सान्नाय्यसिद्धयं प्रथमं तावत् वत्सापाकरणाय शाखाच्छेदविध्यर्य-
वादौ, तत्र मन्त्रविधिः, मन्त्रभेदपक्षस्य घोस्त्रेणः । ततो वत्सानां मातृसंयो-
जनम्, तन्मन्त्राभिप्रायकथनश्च । प्रस्तुतानां गवां मध्ये एकस्याः वत्सात्
पृथक् स्पर्शनम्, तन्मन्त्रव्याख्यानश्च । शाखागूहनस्थानविधानम्, तन्मन्त्र-
तात्पर्यकथनश्च । तच्छाखायां पवित्रबन्धनविधानम् । अमास्यायां रात्रौ
सन्नयतः क्षीरस्यान्नार्थत्वेन नियोगात् अग्निहोत्रस्य द्रव्यान्तरविधिः । अथा-
ध्वर्योः स्थाख्यादानविधिः तन्मन्त्रव्याख्यानम्, तत्र पवित्रस्थापनस्य तदय-
नियमस्य च विधिः, मौनकालविधिः, पयस आसेचनेऽध्वर्योर्जपविधिः ।
ततो वाङ्नियमविसर्जनम् । दोहनपात्रप्रक्षालनोदकस्य तत्रैव क्षीरे सम-
र्पणम् । तदुद्वाहस्य दध्यर्थं तत्रातश्चनद्रव्यक्षेपविधिः, तन्मन्त्रदेवतानामनिर्देश-
प्रशंसनश्च । तत उदकवतोत्तानेन पात्रेण तत्पिधानविधिः, तन्मन्त्रगतविष्णु-
शब्दार्थी यज्ञ इति निर्णयश्चेति ॥

(५ प्र० ५ ब्रा०)

अथावदानस्वरूपज्ञापिकाख्यायिका (इहैव द्विजातीना मृगत्रययुक्त-
त्वादिकथाश्रुतिः), अवदानस्येयन्ताविधानश्च । ततः पुरोडाशस्योभयत
अध्यकरणस्य प्रशंसा । अध्यानुवाक्यायाज्ययोः क्रमेण देवताज्ञानहविः-
प्रदानसाधनत्वाद् द्युम्बात्मकत्वे, तयोः समनन्तरं पूर्वं वा वषट् कुर्यादिति
विचारः, पुरोऽनुवाक्यायाज्ययोगायत्रीत्रिष्टुप्कन्दस्तत्त्वविधानश्च । तत्रानु-

वाक्याया उच्चारणधर्मापदेशः, तथा याज्यायाश्च । ततः पुरोऽनुवाक्या-
याज्ययोर्विविधलक्षणानि । अथ याज्यानन्तरभाविनो वषट्कारस्य विभज्य
विधानम् । प्रसङ्गाद् यवादिशब्दाभिधानद्वारेण दर्शपूर्णमासयागप्रशं-
सनम्, शुक्लकृष्णपक्षयोर्नामधेयव्यत्यासवर्णनम्, तत्प्रसङ्गादङ्गरादिनाम-
व्यत्यासवर्णनञ्चेति ॥

(६ प्र० १ ब्रा०)

अथ स्विष्टकृद्यागविधानार्थाख्यायिका । ततः स्विष्टकृद्भिगदव्याख्यानम्,
स्विष्टकृद्यागस्य याज्यापुरोऽनुवाक्ययोर्विधानम्, तथाज्यानुवाक्ययोर्विलक्षणा-
च्छन्दस्वनिराकरणाधीत्यायिका, स्विष्टकृदवदानहोमप्रदेशयोर्विशेषत्वाख्या-
नञ्च । अथाहवनीयगार्हपत्ययोरन्यतरस्मिन् हविःश्रपणविधानम्, तत्राग्नेः
परिस्तरणविधिः, इच्छ्यङ्गभूतब्राह्मणसन्तर्पणविधानञ्चेति ॥

(६ प्र० २ ब्रा०)

अथ प्राश्नित्रावदानविध्यर्थाख्यायिका (इहैव प्रजापतेर्दुहितृगमनप्रहे-
लिकादिश्रुतिः) । अत्रावदानप्रकारोपदेशः, अर्ध्वर्युसञ्चरविधानम्, ऋत्विजां
स्वस्वभागप्राशनविधिः, अत्र वाचंयमत्वविधानादिकम्, तत्रापि मानुष-
वागव्यवहारे वैष्णव्या ऋचो वैष्णवयजुषो वा जपविधिश्चेति ॥

(६ प्र० ३ ब्रा०)

अथेडावदानविध्यर्थाख्यायिका (इहैव जलप्लावनवृत्तान्तो नौबन्धन-
षट्कृत्कथादिश्रुतिश्च) । इडायाः पञ्चावत्तादिविधिः, ओष्ठयोः रिङानलिम्प-
नादिकञ्च । ततो होतुरवान्तरेडावदानम्, ह्यौत्र मिडोपह्वानम्, इडा-
निमदव्याख्यानञ्च । तत इडायाः प्राशनविधानम्, मार्जनविधानञ्चेति ॥

(३३)

(६ प्र० ४ ब्रा०)

अथोख्युक्तोद्हनम् । ततः समिधा भभ्याधानम्, सम्मार्जनञ्च । अथानु-
याजार्थवादः । तत्र बर्हिषः प्राथम्यकथनम्, नराशंसस्य द्वितीयत्वम्, जभे-
रत्तमत्वम्, ततोऽनुयाजमन्त्राणां व्याख्यानञ्चेति ॥

(७ प्र० १ ब्रा०)

अथ सुचोर्व्यूहनम्, प्रसङ्गात् विवाहविधिविचारश्च (इहैव दाक्षिणा-
त्यानां मातुलकन्योपयमनविचारश्च टीकितः) । अथ परिधीनां समञ्जन-
विधिः । अथ सूक्तवाकप्रैषायाश्चावणविधानम्, सूक्तवाकप्रैषमन्त्रव्याख्या-
नञ्च । अथ प्रस्तरादानम् जुह्वपभटद्भ्रुवाणां क्रमादग्रमध्यमूलसमञ्जनविधिः,
तन्मन्त्राणां व्याख्यानाणि च । अथ प्रस्तरावयवानुप्रहरणम्, तत्राग्नीदध्वर्योः
संवादश्च । अथ शंयुवाकप्रैषायाश्चावणविधानम्, शंयुवाकप्रैषमन्त्रव्याख्या-
नञ्च । ततः परिधीना मनुप्रहरणम्, जुह्वपभटदोः सम्प्रहरणादिकञ्चेति ॥

(७ प्र० २ ब्रा०)

अथ सूक्तवाकहौत्राख्यानम् । तत्र सूक्तवाकशब्दनिर्वचनम्, भागश-
स्तन्मन्त्रव्याख्यानञ्च । अथ शंयुवाकहौत्राख्यानम् । तत्र शंयुवाकशब्दनिर्व-
चनम्, भागशस्तन्मन्त्रव्याख्यानञ्चेति ॥

(७ प्र० ३ ब्रा०)

अथ पत्नीसंयाजः । तत्रादावध्वर्योर्जुह्वसुवयहणम्, होतुर्वेदयहणम्,
अग्नीध आश्वविजापनीयहणम्, तथैवाध्वर्यादीनां परियाणादिकञ्च । ततः
पत्नीसंयाजार्थवादः । तत्र सोमत्वष्टृदेवपत्न्यग्नीतिदेवताचतुष्टयस्य आश्व-
हविषोपांशुयागविधिः, पत्नीसंयाजस्येडान्तत्वविधानम्, वेदस्योत्पत्तिविनि-

योगविश्वंसनविधानानि, अग्नीदध्वर्योः संवादादिकञ्च । अथ समिष्टयजु-
र्होमविधिः, समिष्टयजुर्नामनिर्वचनञ्च । ततः प्रणीतानिनयनविधानम्,
फणीकरयानन्तरस्थापितकणाणां मुक्करे क्षेपणादिविधयश्चेति ॥

(७ प्र० ४ ब्रा०)

अथ पूर्णपात्रस्य निनयनविधानम् । तत्र दक्षिणामाहात्यवर्णनम्, देव-
यानपितृयागवर्णनम्, अपां श्रान्तिकरत्वाभिधानम्, पूर्णपात्रमन्त्रविधानम्,
मुखोपस्पर्शनञ्च । अथ विष्णुकमक्रमयाविधानम् । तत्राख्यायिकादिकथनञ्च ।
तत्र प्राङ्प्रेक्ष्यम्, स्वःप्रेक्ष्यम्, सूर्यावेक्ष्यम्, रश्म्युदीक्ष्यम्, इहैव
प्रसङ्गतो ब्राह्मणानां ब्रह्मवर्चसकामनाया एवौचित्यश्रुतिः, सूर्यावर्त्तनम्,
गार्हपत्योपस्थानम्, पुत्रनामग्रहणम्, आहवनीयोपस्थानञ्च । अथ व्रत-
विसर्जनविधानम् । तत्र तन्मन्त्रविधिः, तेन पुनर्थथावन्मानुषत्वलाभसिद्धि-
श्चेति ॥

अथ स्मृत्यालोच्यवचनसूची ।

- “अग्निर्वै देवानां व्रतपतिः” १. १. २. *
 “अग्निर्वै देवानां नेदिष्ठम्” ५. १. ११.
 “अग्निर्वै देवानां मज्जातमाम्” ५. १. ६.
 “अग्निर्वै देवानां ऋदुहृदयतमः” ५. १. १०.
 “अग्निर्वै योनिर्यज्ञस्य, स ततः प्रजायते ४. १. ११.
 “अग्निर्वै स देवस्तस्यैतानि नामानि,— शर्व इति यथा प्राच्या आचक्षते,
 भव इति यथा बाह्वीकाः, पशूनाम्पती रश्मोऽग्निरिति तान्यस्याशा-
 न्तान्येवेतराणि नामान्यग्निरित्येव श्रान्ततमम्” ६. १. ८.
 “अग्निर्वै सर्वा देवताः” ५. १. ८.

* प्रथमप्रपाठकीयप्रथमब्राह्मणस्य द्वितीयकण्डिकायां अत मित्यर्थः ।

- “अग्निर्वै ह्योता” ३. ३. २४.
“अग्नीषोमीयं हि पौर्यामासं हविर्भवति” ७. १. २.
“अथ यदब्रवीदुन्द्रशत्रुर्वदस्तेति, तस्मादु ह्येन मिन्द्र एव जघान” ५. २. १०.
“अथैषा गतिरेषा प्रतिष्ठा य एष तपति तस्य ये रश्मयस्ते सुकृतोऽथ
यत्परंभाः प्रजापतिर्वा स स्वर्गो वा लोकस्तदेव मिमांस्त्रोकान्तसमा-
बद्धाथैतां गति मेतां प्रतिष्ठां गच्छति” ७. ४. १०.
“अदन्तकः पूषा” ६. २. ७.
“अद्विर्वा इदं सर्वं मातम्” १. १. १४.
“अध्वरो वै यज्ञः” ३. ३. ३८, ३९, ४०.
“अग्निरुक्तः प्रजापतिः” १. १. १३.
“अग्निरुक्तो वै प्रजापतिरग्निरुक्तान्याज्यानि” ४. ६. २०.
“अनुवाक्या, अथ याज्या, अथ वषट्कारः, अथ सा देवता, यस्यै देवतायै
हविर्भवति, × × × तदवदानं यत् पञ्चमम्” ५. ५. ७.
“अन्तरिक्षं वा अनु रक्षश्चरत्यमूज भुभयतः परिच्छिन्नम्, यथायन्पुरषो
ऽमूज उभयतः परिच्छिन्नोऽन्तरिक्षं मनुषरति” १. २. ४.
“अन्धो भगः” ६. २. ६.
“अन्धो वा बधिरो वा भविष्यसीत्येता वै मुख्या आर्त्तयः, × × ×,
अप्रजा अपशुर्भविष्यसीति प्रजा वै पशवो मध्यम्, × × ×,
अप्रतिष्ठितो दरिद्रः क्षिप्रेऽमुं लोकं मेष्यसीति” ४. ६. १६-१८.
“अपि हि भूयांस्त्रिंशताद् वर्षेभ्यः पुरुषो जीवति” ७. ४. १९.
“अमृतं वा आपः” ७. ४. ७.
“अमेधो वै पुरुषो यदमृतं वदति” १. १. १.
“अयं लोको बर्हिः” ३. ३. २४.
“अस्रद्धा मनुष्यान् विवेद,— ये यजन्ते, पापीयांसस्त भवन्ति ; य उ न
यजन्ते, अस्यांसस्ते भवन्तीति” २. ३. २४.
“अष्टाक्षरा वै गायत्री” ६. १. २३.

“अस्ति वै पत्न्या अग्नेर्ध्वं यदवाचीनं नामेः” २. ४. १३.

“आपो हि कुशा, ब्रह्म यजुः” २. ४. ३.

“इद मभु पयो हित मिदं हि यदा वर्षत्यथौषधयो जायन्त औषधी-
(अग्धापः पीत्वा तत एष रसः सम्भवति” २. ४. २५.

“इन्द्रः सर्वा देवताः” ५. २. २२.

“इयं वै पृथिवी प्रतिष्ठा” ७. ४. ११.

“इयं वै पृथिव्यदितिः” २. ४. १५.

“उभयं वा एतदग्निर्देवानां होता च दूतश्च” ४. १. ३.

“ऋणं हि वै जायते । योऽस्ति स जायमान एव देवेभ्य ऋषिभ्यः पित्र्यो
मनुष्येभ्यः—” ५. ५. १-५.

“ऋतवो हि वै प्रयाजास्तस्मात् पञ्च भवन्ति ; पञ्च ह्यृतवः × × ×
वसन्तो वै समित्, ग्रीष्मो वै तनूनपात्, वर्षा वा इडः, शरद् वै
बर्हिः, हेमन्तः × × × स्वाहास्वाहेति” ४. ४. १, ६-१३.

“एकादशाक्षरा वै त्रिष्टुप्” ६. १. २४.

“एतं हविर्यज्ञं ददृशुर्यद्दर्शपूर्णमासौ” ५. ५. २३.

“एतद्दे देवानां प्रियं धाम यदाज्यम्” २. ५. १७.

“एतद्दे संवत्सरस्य खं पयो यदाज्यम्” ४. ४. ५.

[२. ६. १७.

“एतानि वै तेषा मग्नीनां नामानि, यद् भुवपतिर्भुवनपतिर्भूतानाम्पतिः”

“एति दक्षिणा मन्वारभ्य यजमानः” ७. ४. १.

“एते वै त्रयो देवा यद्दसवो सद्रा आदित्याः” ३. १. १२.

[५. १. ३.

“एत् पुरोडाश मेव कूर्मं भूत्वा सर्पन्तं ते हि सर्व एव मेनिरेऽयं वै यज्ञ इति”

“एष उ वा इमाः प्रजाः प्राणो भूत्वा विभर्त्ति, तस्माद्देवाह भारतेति”

“एष एव वृत्रो यच्चन्द्रमाः” ५. ३. १३.

[३. ४. २.

“एष यज्ञो देवलोक मेवाभिप्रैति” ७. ४. १.

“एष वै श्रेष्ठो रश्मिर्यत् सूर्यः” ७. ४. १६.

“ऐन्द्राणं ह्यामावास्यां हविर्भवति” ७. १. ४.

“किन्देवत्यान्याज्यानीति प्राजापत्यानीति ह ब्रूयाद्” ४. ६. २०.

“क्षत्रं वै जुह्वर्विश इतराः सुचः । × × × । उपर्यासीनं क्षत्रिय मघ-
स्तादिमाः प्रजा उपासते” ३. १. १५.

“गृहा वै गार्हपत्यः” १. १. १६ ; ७. ४. १८.

“गृहा वै प्रतिष्ठा” १. १. १६ ; ७. ४. १८.

“गृहा हि पशवः” ६. ४. १४.

“सत्वारि वाचः,—एहीति ब्राह्मणस्य,
आगहि-आहवेति वैश्वस्य च राजन्यबन्धोश्च,
आधावेति शूद्रस्य” १. ४. १२.

“चमसो देवपानः” ३. ४. १४.

“कृन्दांसि वा अनुयाजाः” ६. ४. १४.

“जघनाद्धी वा एष यज्ञस्य यत् पत्नी” २. ४. १२.

“जायैव हविष्कृत्” १. ४. १३.

“तदु तदातिविज्ञान्य भिव” ३. ३. ८.

“तदु हाषाढः सावयसोऽनशन मेव व्रतं मेने” १. १. ७.

“तदु होवाच याज्ञवल्क्यः,— यदि नाश्राति पिष्टदेवत्यो भवति, यद्यु अश्राति
देवानत्यश्राति ; × × × तस्मादारण्य मेवाश्रीयात्” १. १. ६, १०.

“तदेतद्धोतुः कर्म । स यदि मन्येत न होता वेदेति, अपि स्वय मेव
यजमानोऽनुमन्तयेत” ६. ४. ४.

“तद्धो ब्राह्मणोनेष्ट्यं यद् ब्रह्मवर्चसी स्यादिति” ७. ४. १६.

“तद्वा एष एवेन्द्रो य एष तपत्यथैष एव वृत्रो यच्छन्द्रमाः” ५. ३. १८.

“तद्देवानवकृतं यो मनुष्येष्वनश्रत्सु पूर्वाऽश्रीयादथ किमु यो देवेष्वन-
श्रत्सु पूर्वाऽश्रीयात्; तस्माद् नैवाश्रीयात्” १. १. ८.

“तस्मात् व्यङ्गुला वेदिः” २. ३. ६.

“तस्मादिमा मानुष्यस्त्रियस्त्रिर इवैव पुंसो जिघत्सन्ति” ७. ३. १२.

“तस्मादेतेषां पशूनां नाश्रितस्य मपक्रान्तमेधा हैते पशवः” २. १. ६.

- “तानि चैतानि (आज्यानि) यजमानदेवत्वान्येव ; यजमानो ह्येव स्त्रे षच्चे
प्रजापतिः ; एतेन कृत्वा ऋत्विजस्तन्वते तं जनयन्ति” ४. ६. २०.
- “तेजोऽस्ति, शुक्र मसि, अमृत मसि (आज्य!)” २. ४. २८.
- “त्रिष्टयायणा हि यज्ञस्त्रिष्टुदुदयनाः” ३. २. ५.
- “त्वष्टा वै सितां रेतो विकरोति” ७. ३. १०.
- “त्वष्टुर्ह वै पुत्रः त्रिशीर्षा षडक्ष आस, तस्य चीर्येव मुखान्यासः । तद्य-
देवः रूप आस, तस्माद् विन्धरूपो नाम” ५. २. ६.
- “दादभिर्वा इतरः शवं व्युषन्ति” ७. १. १८.
- “दौर्घायुत्व माशास्ते × × ×, सुप्रजास्त्व माशास्ते × × ×, भूयो
हविष्करणा माशास्ते × × ×, प्राणानाशास्ते × × ×,
दिव्यं धामाशास्ते × × ×; पञ्चाग्निषः करोति” ७. २. १३-१७.
- “देवाना ममं यच्चन्द्रमाः” ५. ३. ५.
- “इन्द्रं पात्राण्युदाहरति—” १. १. २२. [३. २. १०.
- “द्वादश वै मासाः संवत्सरस्य पञ्चर्त्तव एष एव प्रजापतिः सप्तदशः”
“द्वादश वै मासाः संवत्सरस्य पञ्चर्त्तवस्त्रयो लोकास्तद्दिंशतिरेष एवैकविंशो
य एष तपति” ३. २. ११.
- “द्वादशाक्षरा वै जगती” ६. १. २५.
- “द्वे वा आऊती, सोमाऊतिरेवान्याज्याऊतिरन्या ; तत एषा केवली यत्
सोमाऊतिरथैषाज्याऊतिर्यजुर्विद्यो यत् पशुः” ५. ५. १०.
- “नव व्याहृतयो भवन्ति ; नव वै पुत्रमे प्राणाः” ४. ३. ५.
- “न वा एतेषां (माषाणां) हविर्गृह्णन्ति” १. १. १०.
- “नासामा यज्ञोऽस्ति” ३. ३. १.
- “पञ्च व्याहृतयो भवन्ति,— ओ आवय, अस्तु औषट्, यज, ये यजामहे,
वौषडिति” ४. ३. १६.
- “पवित्रं वा आपः” १. १. १.
- “पशुर्ह वा एष आज्यभ्यते यत् पुरोडाशः” २. १. ५.

“पशुस्तेदानीं न कुर्वन्ति ; रक्षसाः हि स भागः” ७. ३. ३५.

“पुरा विदूर मिवोदितोऽथैन मेताः रात्रि सुपैव न्यास्रवते, सोऽस्य व्यात
मापद्यते । तं यस्त्वोदेति । स न पुरस्तात्त पश्चाद् दृष्टो”
५. ३. १८, १९.

“पुरषः ह त्रै देवा अग्रे पशु मालेभिरे” २. १. ६.

“पुरषो वै यज्ञः” २. ५. १.

“पूर्वाङ्गो वै यज्ञस्याध्वर्युर्जघनाङ्गः पत्नी” ७. ३. ३.

“पूर्वाङ्गो वै शिरः” २. ६. १२.

[५. २. १२.

“पूर्वाङ्गे देवा अग्रण मभिहरन्ति, मध्यन्दिने मनुष्याः, अपराङ्गे पितरः”

“पौर्यामासं हविः” ५. १. ६.

“प्रजापतिर्यज्ञः” १. १. १३.

“प्रजा वै नरः” ४. २. २०.

“प्रतिष्ठा हि गृहाः” ६. ४. १४.

“प्रयानानुयाजा वै देवा आज्यपाः” ३. ४. १७.

“प्राङ् प्रेक्षते ; प्राची हि देवानां दिक्” ७. ४. १३.

[५. ४. १२.

“प्राची हि देवानां दिक् । × × × । उदीची हि मनुष्याणां दिक्”

“प्राची हि देवानां दिग्धो उदकप्रवणोदीची हि मनुष्याणां दिग् दक्षि-

णतः पुरीषं प्रत्यदूहत्येषा वै पितृणाम्” २. ३. १७.

“प्राणो वै वातः” १. १. १४.

“ब्रह्म वै पलाशः” २. ६. १९.

“ब्रह्म ह्यग्निः” ३. ४. २.

“ब्रह्मा वा ऋत्विजां भिषक्तमः” ६. २. १९.

“ब्रह्मा वै यज्ञस्य दक्षिणत आस्तेऽभिगोमा” ६. २. १८.

“ब्राह्मणो हि रक्षसा मभिहन्ता” १. ४. ६.

“मध्यं वै नाभिः” १. २. २३.

“मनश्च ह वै वाक् च युजौ देवेभ्यो यज्ञं वहतः” ३. ६. १.

“मगसा वा इदं सर्वं मानम्, तन्मनसैवैतत् सर्वं माप्नोति” ६. १. २२.

“मनो वै देववाहनम् ; मनो ह्रीं मनस्विनं भूयिष्ठं वनोवाह्यते” ३. ५. ६.

“मत्तिष्क एव पिष्टानि” १. ५. २.

“मिथुनं ह्येकशैका च × × ×, मिथुनं हि द्वौ च द्वे च × × ×,
मिथुनं हि त्रयश्च तिस्रश्च × × ×, मिथुनं हि चत्वारश्च
चतस्रश्च × × ×, नो ह्यत ऊर्द्धं मिथुन मत्ति ; पञ्च-पञ्चेति
ह्यैतद्भुमयं भवति” ४. ५. ७, ८, ९, १०, ११.

“मेध्या वा आपः” १. १. १.

“य एव देवाना मासीत् सोऽयवा × × ×, योऽसुराणां स यवा
× × ×, सन्द महः, सगरा रात्रिः, यथा मासाः, सुमेकः
संवत्सरः” ५. ५. २६.

“यच्छुष्कं तदाग्नेयम्, यदाङ्गं तत्सौम्यम् × × × । अग्नीषोमयोर्हेतावती
विभूतिः प्रजातिः । सूर्य एवाग्नेयः, चन्द्रमाः सौम्यः ; अहरेवाग्नेयं,
रात्रिः सौम्या ; य एवाधूर्यतेऽर्द्धमासः स आग्नेयः, योऽपक्षीयते
स सौम्यः” ५. २. २३, २४.

“यजमानो वै प्रस्तरः” ६. ३. ४४ ; ७. १. ११, १४, १६.

“यजमानो वै यज्ञपतिः” १. २. १२.

“यजमानो वै हृद्यदातिः” ३. ३. २४.

“यज्ञ उवाच,— ब्राह्मणस्यैव ढिति मनु ढप्येय मिति” ६. १. २८.

“यज्ञो वा आपः” १. १. १२.

“यज्ञो वा ऋतस्य योनिः” ३. १. १६.

“यज्ञो वै विष्णुः” १. २. १३.

“यज्ञो वै श्रेष्ठतमं कर्मी” ५. ४. ५.

“यज्ञो वै खरः” १. २. २१.

“यत्किञ्चाग्नी जुहति, तदवदानं नाम” ५. ५. ६.

[५. ३. ३.

“यथा ह्यातिभ्यां वा सखिभ्यां वा सहागताभ्यां समान मोदनं पचेदजं वा”

“यथा ऋधु मधुकृतो निर्द्धयेयुः” ५. १. १.

“यदस्यै पृथिव्या अनामृतं देवयजन मासीत्, तच्चन्द्रमसि न्यवधत ; तदेत-
च्चन्द्रमसि कृष्णम्” २. ३. १८. [७. ४. २३.

“यद् ब्रूयादिदं महः सत्यादन्वत मुपैमीति, तद्दु खलु पुनर्मानुषो भवति”

“यद्यपि ब्रह्म इव स्थितः सार्द्धं यन्ति, य एव तास्वपि कुमारक इव पुमान्
भवति, त एव तत्र प्रथम एति” २. ४. ६.

“यद्दे नेतृचि, ओ मिति तत्” ३. ३. ३०.

“यवा च हि वा ऽव्ययवा यवेतीवाथ येनैतेषां होता भवति, तद् यावि-
होत्र मित्वांचक्षते” ५. ५. २६.

“यां वै काश्च यज्ञ ऋत्विज आग्निष माशासते, यजमानस्यैव सा” ७. २. २१.

“यावती वै वेदिस्तावती पृथिवी” २. ६. ६.

“यावद्देवास्येह मातुष मायुस्तस्मा एवैतदुपतिष्ठते” ७. ४. १८.

“येन वाहनेन धावयेत्, तद्विसुच्य ब्रूयात्, पाययतेनत् सुहितं कुरतेति ।
एष उ वाहनस्यापह्वः” ६. ४. ६.

“योषा वा आपो ढषामिः” १. १. १८.

“योषा वै पत्नी रेत आज्यम्” २. ४. १८.

“योषा वै वेदिर्हषामिः” २. ३. १५.

“योषा वै वेदिर्हषा वेदः” ७. ३. २१.

“रेतो वा आज्यम्” ७. ३. ७.

“रेतो वै सोमः” ७. ३. ६.

“वक्षो वा आज्यम्” ४. ४. ४.

“वक्षो वा आपः” १. १. १७.

“वाग्वै यज्ञः” १. २. २.

“वामनो ह वै विष्णुरास” २. ३. ५.

“विदेघो ह माथवोऽग्नि वैश्वानरं मुखे बभार । × × । तस्मै ह क्षामन्व्य-
माथो × × ऽग्निर्वैश्वानरो मुखेदुष्णन्वाज । तं न षष्ठाक धार-

यितुम् । सोऽस्य मुखान्निष्येदे । × × । तर्हि विदेघे माधव
 आस सरस्वत्याम् । स तत एव प्राङ् दहन्नभीयायेमां पृथिवीम् ।
 × × । स इमाः सर्वा नदीरतिददाह् ; सदानीरेत्युत्तराद् गिरे-
 र्निर्द्वावति, ताः ह वै नातिददाह् । ताः ह स्मैतां पुरा ब्राह्मणा न
 तरन्त्यनतिदग्धाग्निना वैश्वानरेणेति । तत एतर्हि प्राचीनं बहवो
 ब्राह्मणास्तद्वाक्षेत्रतर मिवास स्वावितर मिवास्वदित मग्निना वैश्वान-
 नरेणेति । तदु हैतर्हि क्षेत्रतर मिव ब्राह्मणा उ हि नून मेनद्यज्ञै-
 रसिष्वदन् । सापि जघन्ये नैदाघे स भिवैव कोपयति तावच्छीतानति-
 दग्धा ह्यग्निना वैश्वानरेण । स होवाच विदेघो माधवः,— क्वाहं
 भवानोति ? अत एव ते प्राचीनं भुवन मिति होवाच । सैषाप्ये-
 तर्हि कोसलविदेहानां मर्यादा ते हि माधवाः” ३. ३. १०—१७.

“दृषा हि मनः, दृषा हि खुवः ; × × योषा हि वाक्, योषा हि खुक्”
 “विपतितणोमेव प्रापः पुरुषो भवति” ४. ५. ५. [३. ६. ३, ४ ।

“शान्तिरापः” ६. २. ६.

“श्विरो वै यज्ञस्याहवनीयः” २. ६. १२. [३. ५. ६.

“श्विन्नं वै श्रोचिष्कोषम् ; श्विन्नं ह्यीदं श्विन्नं भूयिष्ठं श्रोचयति”

“संवत्सरो वै पिता वैश्वानरः प्रजापतिः” ४. २. १६.

“संस्थिते यज्ञे ब्राह्मणं तर्पयितवै ब्रूयाद् यज्ञ मेवैतत् तर्पयति” ६. १. २८.

“स आज्यस्थोपत्नीर्यं द्विर्द्विषोऽवदायाथोपरिष्ठादान्यस्याभिघारयति,
 सैषाज्येन मिश्राज्जतिर्ह्ययते” ४. ६. २१.

“स इन्द्रोऽब्रवीद् × × × कृष्ण इवास्मि, न वै मेदं धिनोति ; यन्मा
 धिनवत्तन्मे कुरुतेति । तद्येति देवा अब्रुवन् × × × न वा इम
 मन्वत् सोमाद् धिनुयात्, सोम मेवास्मै सम्भरामेति” ५. ३. ४, ५ ।

“स एवः सर्वतोऽग्निभिर्गुप्यमानः स्वर्गं लोकं समञ्जुते” ४. ६. १५.

“स एष देवयानो वा पिडयाणो वा पश्याः ७. ४. २.

“स एषोऽभिर्द्वितुस्वाभक्तः समिधोऽ अग्ने तनूनपादम इहो अग्ने बर्हिर्दग्धे
 स्वहाग्नि मिति” ४. ६. ८.

“स औघ्र उल्लिखते नाव मापेदे, × × ×, तेनैत युत्तरं गिरि मतिदुद्राव,
× × ×, यावद्यावदुदकं समवायात्, × × ×, तावत्तावदे-
वान्ववससर्प । तदप्येतदुत्तरस्य गिरेर्मनोरवसर्पण्य मिति । औघ्रो ह
ताः सर्वाः प्रजा निरुवाहाथेह मनुरेवैकः परिशिष्टिष्वे” ६. ३. ६.

“सङ्ग्रामोऽस्या एष सन्निधौयते, यः प्रयाजैर्यजते” ४. ४. १७.

“सत्वं वै चक्षुः । सत्वं हि वै चक्षुस्तस्माद् यदिदानीं द्वौ विवदमानावेयाता
मह मदर्शं मह मश्रौष मिति, य एव ब्रूयादह मदर्शं मिति, तस्मा
एव श्रद्धध्याम, तत्सत्येनैवैतत् समर्जयति” २. ४. २७.

“सत्य मेव देवाऽन्तं मनुष्याः” १. १. ४ ; २. १७.

“सप्तदश्राक्षराणि सप्तदश्रो वै प्रजापतिः” ४. ३. १७.

“स यद् वर्त्तमानः समभवत्, तस्माद् वृत्रः ; अथ यदपात् समभवत्,
तस्मादहिः ; तं दनुश्च दनायूश्च मातेव च पितेव च परिजगृह्णतुः,
तस्माद् दानव इत्याहुः” ५. २. ६.

“स यदिदं पुरा मानुषीं वाचं व्याहरेत्, तत्रो वैष्णवो ऋचं वा यजुर्वा ऋपेद्”

“सर्वं वै पूर्णं सर्वेणैव” ७. ४. ३.

[१. ४. ६.

“सर्वं वै प्रजापतिः” ३. २. १०.

“सविता वै देवानां प्रसविता” ६. २. ८.

“स ह्येष यज्ञ उवाच × × ×, ब्राह्मणस्यैव ऋषि मनु ऋष्येय मिति”

“सान्नाय्य मामावास्याम्” ५. १. ६.

[६. १. २८.

“सूर्य्य मुदीक्षते, सैषा गतिरेषा प्रतिष्ठा” ७. ४. १५.

“सैषा जयी विद्या यज्ञः” १. ३. ३.

“सोऽयं परोऽवरं यज्ञोऽनूचते पितेव पुत्राय ब्रह्मचारिणे” ५. १. ४.

“खेको ह वै नामैतद् यत् समेक इति” ५. ५. २६.

“हतो वृत्रः स यथा दृतिर्निष्पीत एवं संज्ञीनः शिश्ये, यथा निर्द्धृतसक्तु-
र्भस्त्रैव संज्ञीनः शिश्ये” ५. २. १६.

अथ कर्मनामसूचा ।

कर्मनाम	प्र० ब्रा० क०	कर्मनाम	प्र० ब्रा० क०
अपिपरिस्तरणम् ...	६. १. २८.	आज्यनिर्वापः... ...	१. ५. २२.
अग्निसम्भार्जनम् ...	३. ६. १४.	आज्यभागयागः ...	५. २. १८.
अग्निहोत्रहवण्यादानम्	१. २. १.	आज्यविक्षापनीग्रहणम्	७. ३. ७.
अग्नीषोमीयेष्टिः ...	५. २. १४.	आज्याधिभ्रयणम् ...	१. ६. ६.
अङ्गाराधूहनम् ...	१. ५. ६.	आज्याधिभ्रयणम् ...	२. ४. २०.
अङ्गाराभ्यहनम् ...	१. ५. १३.	आज्यावेक्षणम् ...	२. ४. १८.
अङ्गारोदहनम् ...	१. ५. ४.	आज्यासादनम् ...	२. ४. २१.
अङ्गुल्यभिनिधानम् ...	१. ५. ७.	आज्योत्पवनम् ...	२. ४. २३.
अनवाक्रमणम् ...	१. २. १३.	आतश्चनदानम् ...	५. ४. १६.
अनसोऽवरोहणम् ...	१. २. २२.	आतश्चिताभिधानम् ...	५. ४. २०.
अनुब्रवणम् ...	५. ५. ३.	आर्षेयहोत्ववरणम् ...	४. २. ६.
अनुयाजयागाः ...	६. ४. ७. ६.	आवाहननिगदानुवचनम्	३. ४. १६.
अनुवाक्यानुवचनम् ...	५. ५. १२.	आश्रावणम् ४. ३. ६, ७, १६-१०.	
अनुवाक्यापाठः ५. ५. १७ ; ६. १. १६.		आहवनीयप्रणयनम् ...	१. १. २०.
अपात्रिनयनम् ...	३. १. ३.	आहवनीयोपस्थानम्	७. ४. २२.
अपासुपस्पर्शनम् ...	१. १. १.	इडानिगदानुवचनम्... ..	६. ३. १६.
अभिचारणम् ...	५. ५. १०.	इडाप्राशनम्	६. ३. ३६.
अवदानम्	५. ५. १०.	इडावदानम्	६. ३. १३.
अवधूननम्	१. ४. ४.	इडोपज्ञानम्	६. ३. १८.
अवान्तरैडावदानम् ...	६. ३. १७.	ईषाभिर्मर्शनम् ...	१. २. १२.
अष्टाकपालपुरोडाश- प्रथमम् ...	५. १. ५.	उत्करनिधानम् ...	२. २. १६.
आग्नेयेष्टिः	५. १. १२.	उत्तराधारः	३. ६. ४.

कमनासु	प्र० प्रा० क्र०
उत्तराधारसमिदभ्याधानम्	३. १. ७.
उत्पवनम्	१. ३. ६.
उदीकनम्	१. ३. ७.
उपभृत्याज्यग्रहणम् ...	२. ५. ६.
उपभृत्यसमञ्जनम् ...	७. १. १३.
उपभृत्सादनम् ...	३. १. १३.
उपभृदादानम् ...	४. १. १.
उपशोपधानम् ...	१. ५. १४.
उपसर्जन्यासेचनम् ...	१. ६. २.
उपस्तरणम्	५. ५. १०.
उपांशुयाजः	५. २. २८.
उपांशुवरणम्... ..	७. ३८.
उलूखला धानम् ...	१. ४. ६, ७.
उल्बकोदूहनम् ...	६. ४. १.
एकादशकपालपुरोडाश- प्रथमम्	५. २. १४.

रेन्द्राघोषिः	५. ३. ३
कपालोपधानम् ...	१. ५. ३, ७.
कष्याजिनादानम् ...	१. ४. १.
कष्याजिनास्तरणम् ...	१. ५. १४.
कष्याजिनोपस्तरणम्	१. ४. ५.
गाह्यपत्यसादनम्	१. १. १८.

कमनासु	प्र० प्रा० क्र०
गार्हपत्योपस्थानम् ...	७. ४. १८.
चतुरवदानानि... ..	५. ५. ९.
जुह्वयग्रहणम्	७. ३. १६.
जुह्वसमञ्जनम्	७. १. १३.
जुह्वसम्मार्जनम् ...	२. ४. ६.
जुह्वसादनम्	३. १. १३.
जुह्वादानम्	४. १. १.
जुह्वाज्यग्रहणम् ...	२. ५. ८.
दृषानिधानम्	३. १. १०.
दृषानिरसनम्... ..	१. २. १५.
दृषदुपधानम्... ..	१. ५. १४.
दृषदुपशोपधानम् ...	१. ५. १.
देवतादेशनम् १. २. १८; ५. ४. ६.	
देवहोत्ववरणम् ...	४. १. ४.
द्वादशकपालपुरोडाश- प्रथमम्	५. २. ३.

धाव्याप्रक्षेपः	३. ३. ३७.
धुरभिमर्शनम्... ..	१. २. ६-११.
ध्रुवाज्यग्रहणम् ...	२. ५. १०.
ध्रुवासमञ्जनम् ४. १. ५; ७. १. १३.	
ध्रुवासादनम्	३. १. १४.
निनीताभितपनम्	२. १. ५.

कर्मनाम	प्र० प्रा० क०	कर्मनाम	प्र० प्रा० क०
पञ्चावदानानि...	... ५. ५. ८.	पूर्वपात्रनिगयनम् ७. ७. १.
पत्नीसंयाजः ७. ३. ५.	पूर्वाधारः ३. ६. ३.
पत्नीसन्नहनम् २. ७. १२.	पूर्वाधारसमिदभ्याधानम्	३. १. ५.
पय आसेचनम्...	... ५. ७. १६.	प्रजाजननम् ५. ५. ७.
पय उद्दासनम् ५. ७. १८.	प्रणीताप्रणयनम् १. १. १२.
परिधिपरिधानम् ३.१.१; २.६.१३.		प्रणीतानिगयनम् ७. ३. ३२.
परिधिसमञ्जनम् ७. १. ७.	प्रत्याश्रावणम् ७. ३. ६, ७, १३-२०.	
परिधीना मनुप्रहरणम्	७. १. २२.	प्रतिप्रैवः ७. ३. १६-२०.
परिस्तरणम् १. १. २२.	प्रयाजयागाः ७. ७. ५, ६.
पवित्रकरणम् १. ३. १.	प्रयाजानुमन्त्रणम्	७. ५. १२-१६.
पांश्रादानम् ३. २. १६.	प्रवरनिगदानुवचनम्...	... ३. ७. २.
पाण्डवनेजनम् २. ३. २३.	प्रवरायाश्रावणम् ७. २. १.
पात्रप्रोक्षणम् १. ३. १२.	प्रस्तरस्तरणम्...	... ३. १. १०.
पात्रासादनम्...	... १. १. १२.	प्रस्तरादानम्...	... ७. १. ११.
पात्रीनिर्मुञ्जनम् १. ६. १८.	प्रस्तरावयवानुप्रहरणम्	७. १. १६.
पिष्टसंयवनम्...	... १. ६. ३.	प्राङ्प्रेक्षणम् ७. ७. १३.
पिष्टसंवापः १. ६. १.	प्राग्निचहरणसम्भार्जनम्	२. ७. ६.
पुत्रनामग्रहणम् ७. ७. २१.	प्राग्निचावदानम् ६. २. ६.
पुरोडाशपर्यभिक्करणम्	१. ६. १३.	वः ७. ३. १६-२०.
पुरोडाशप्रथनम् १. ६. ८.	प्रोक्षण्यादानम् २. ६. १.
पुरोडाशप्रथणम् १. ६. १७.	प्रोक्षण्यासादनम् २. ३. २०.
पुरोडाशाभिमर्शनम् १. ६. ११, १५.		प्रोक्षण्युत्पवनम् २. ७. २७.
पुरोडाशाभिवासनम् १. ६. १६. १७.		फलीकरणम् १. ७. २४.
पुरोडाशावाक्यापाठः ३. ७. १८; ५. ५. ११, १२.	फलीकरणोपासनम् ९. ३. ३७.

कर्मनाम	प्र० प्रा० क्र०	कर्मनाम	प्र० प्रा० क्र०
बर्हिःस्तरयाम्...	... २. ६. ७.	वेदाग्रप्रहरयाम्	... २. ४. ११.
बर्हिसर्गागः ७. ३. ३६.	वेदानुप्रहरयाम्	... ७. ३. १७.
ब्राह्मण्यसन्तर्पणम्	... ६. १. २८.	वेदिकरणम् २. ३. १४.
भागप्राशनम्	... ६. २. १५.	वेदिपरिग्रहः...	... २. ३. १.
मानुषहोत्ववरयाम्	... ४. २. १३.	वेदिपूर्वपरिग्रहः	.. २. ३. १-१०.
मुखोपस्यर्शनम्	... ७. ४. ७.	वेदिप्रेक्षयाम् २. ४. १६.
मुसलादानम्	.. १. ४. १०.	वेद्युत्तरपरिग्रहः	२. ३. ११-१३.
यजनम्	... ५. ५. २.	वेदिसंस्तरयाम्	... ७. ३. २४.
यान्यानुकवणम्	.. ५. ५. १२.	व्रतविसर्जनम् ७. ४. २३.
याव्यापाठः ३. ४. १६;	व्रतोपायनम् १. १. १.
५. ५. ११, १२, १७; ६. १. १६.		वेक्षयाम् १. २. १४.
रश्म्युदीक्षयाम्...	... ७. ४. १६.	श्रुत्युवाकप्रैषः ७. १. २१.
वत्सापाकरणम्	... ५. ४. १.	श्रुत्युवाकहौत्रम्	... ७. २. २४.
वघटकरणम् ५. ५. २१.	श्रुत्युवाकानुवचनम्	... ७. १. २६.
वघटकारः ४. ३. ११,	श्रुत्युवाकानुवचनम्...	... १. ५. १६.
१६—२०; ५. ५. १२, १३.		श्राखागूहनम्	... ५. ४. ८.
वाग्विसर्गः १. ४. ६.	श्रुर्पादानम् १. २. १.
वासनाशनदाने	... ५. ५. ५.	श्रीषाभिमर्शनम्	... १. २. २०.
विष्णुक्रमक्रमयाम्	... ७. ४. ८.	संखवभागहरयाम्	... ७. १. २५.
वेदग्रहयाम् ७. ३. १६.	सन्नहनविखंसनम्	... २. ६. ६.
वेदविखंसनम्...	... ७. ३. २१.	सन्नहनाभिष्ठादनम्...	२. ६. ६.
		समिदभ्याधानम्	... ६. ४. ३.
		समिद्यजुर्होमः	... ७. ३. २५.

कर्मनाम	प्र० प्रा० क्र०	कर्मनाम	प्र० प्रा० क्र०
सम्भैषाः ...	२. ३. २१.	खुवसम्मार्जनम्	२. ४. ६.
सान्नाय्यकरणम् ...	५. ३. ४.	खुवादानम् ...	२. ४. ४.
सामिधेनीसम्भैषः ...	३. २. २.	खःप्रेक्ष्यम् ...	७. ४. १४.
सामिधेन्यनुवचनम्	३. २. ३-१६.	खाहाकारः ...	४. ४. २३.
सूक्तवाकप्रैषः ...	७. १. १०.	खिष्टकृत्वागः ...	६. १. ६.
सूक्तवाकहौत्रम् ...	७. २. १.	खिष्टकृत्वागदानुवचनम्	६. १. १०.
सूक्तवाकानुवचनम् ...	७. २. ४.		
सूर्याभिवीक्ष्यम् ...	७. ४. १५.	हविःपेषणम् ...	१. ५. १८-२१.
सूर्यावर्त्तनम् ...	७. ४. १७.	हविःप्रीक्ष्यम् ...	१. ३. ६.
स्तन्नाभिमर्शनम् ...	२. ६. १७.	हविश्नुमन्त्वणम् ...	१. ४. २३.
स्तम्बयजुर्हरणम्	२. २. १८-२१.	हविरभिमर्शनम् ...	३. १. १६.
स्थाल्यादानम् ...	५. ४. ११.	हविरावपनम् ...	१. ४. ८.
स्फ्यप्रहरणम्	२. २. १५; २. २. २२.	हविर्निधानम् ...	१. ४. २०.
स्फ्यादानम् ...	२. २. ४.	हविर्निष्पवनम् ...	१. ४. २१.
सुकृप्रतपनम् ...	२. ४. ८.	हविर्निर्वापः ...	१. २. १-८.
सुकृसम्मार्जनम् ...	२. ४. १.	हविर्विवेचनम् ...	१. ४. २०.
सुगंध्याघारः ...	४. १. १.	हविष्यप्रणयणम्	२. ४. २०; ६. १. २२.
सुगंध्यूहनम् ...	७. १. १.	हविस्समाहननम्	१. ४. १३, १८.
सुगादानम् ...	२. ४. ८.	हविस्सादनम्	१. ४. २३; ३. १. १४.
सुगादापनानुवचनम्	४. ३. १.	हविष्कृदाह्वानम् ...	१. ४. ११.
सुवयह्वयम् ...	७. ३. १६.	द्विङ्करणम् ...	३. २. १-३.
सुवप्रतपनम् ...	२. ४. ४.	होष्ट्रप्रैषः	४. ३. ७. १०. १६-२०.

अथर्षिनामादिस्तुची ।

नाम	प्र० प्रा० क०	नाम	प्र० प्रा० क०
अषाढः	१. १. ७.	बर्कुः	१. १. १०.
आङ्गिरसः (भृगवः)	१. ५. १३.	बार्हस्पत्यः	७. २. २४, २५, २६.
„ (बृहस्पतिः)	२. ३. २५, २६.	बृहस्पतिः ...	१. ३. २५, २६.
आम्याः	२. १. १.	भाल्लवेयः	६. १. १६.
आरुण्यः	१. २. ११.	भृगवः	१. ५. १३.
आसुरिः	५. २. २६.	मनावी	१. ४. १६.
इडा	६. ३. ८-११.	मनुः	१. ४. १४-१६; ३. ३. १, ६, ८, ९, ११; ३. ४. ५; ४. २. ७.
उत्तरगिरिः	३. ३. १४; ६. १. ५, ६.	माधवः ('माधवः'-इति सा०भा०)	३. ३. १०, १४, १७.
एकतः	२. १. १.	याज्ञवल्क्यः	१. १. ६; २. ४. २६; ७. ३. १९; ४. १७.
औपोदितेयः	७. ४. १६.	राहुगणः	३. ३. १०, १४, १८.
कौसलाः	३. ३. १७.	वार्षाः	१. १. १०.
गन्धर्वः	३. १. २.	विदेघः	३. ३. १०, १४, १७.
गोतमः	३. ३. १०, १४, १८.	विदेहाः	३. ३. १७.
त्रितः	२. १. १.	विश्वरूपः	३. १. ३.
त्वष्टा	५. २. ६.	विश्वामसुः	३. १. २.
त्वाष्ट्रः (त्रिशीर्षा षडक्षः)	५. २. १.	शंयुः	७. २. २४, २५, २६.
त्वाष्ट्रः (विश्वरूपः)	२. १. २.	सदानौरा	३. ३. १४, १७.
दनुः	५. २. ६.	सरस्वती	३. ३. १४. १७.
दनायूः	५. २. ६.	सावयसः	१. १. ७.
दानवः	५. २. ६.	पाश्विः	३. ३. ६.
द्वितः	२. १. १.		
पाश्वालाः	५. ५. ८.		
पाश्विः	३. ३. ६.		

॥ अथ कण्डिकात्रुटीसूची ॥

कण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठे	कण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठे
अथ सम्मार्ष्टि	३०६	मन्त्रेण त माघारयति	३०६
आसीनस्त माघारयति	३०५	स यदुपाङ्गु क्रियते	३०४
आसीनस्त माघारयति	३०६	स सम्मार्ष्टि	३०७
तं वा एत मन्त्रिः	३०४	स खुवेण पूर्व माघारयति	३०३
तूष्णीं त माघारयति	३०५	खुचा त माघारयति	३०५
तूष्णीं त माघारयति	३०६	खुवेण त माघारयति	३०५
देवा ह वै यज्ञं	३०५	खुवेण त माघारयति	३०६
मन्त्रेण त माघारयति	३०५		

१००० ... १०००

॥ अथ सूचीपत्रसूची ॥

	पृष्ठे		पृष्ठे
अथ प्रपाठकसूची	१	अथ विषयसूची	२२
अथाध्यायसूची	१	अथ स्मर्त्तव्यालोच्यवचनसूची	३४
अथ ब्राह्मणसूची	२	अथ कर्मनामसूची	४४
अथ कण्डिकासूची	४	अथर्षिनामादिसूची... ..	४६
अथ कण्डिकात्रुटीसूची	५०	अथ सूचीपत्रसूची	५०

॥ अथ ॥

॥ शतपथब्राह्मणम् ॥

॥ सायणाचार्यकृत-“वेदार्थप्रकाश”-नामभाष्यसहितम् ॥

(अथ भाष्योपक्रमः)

—*—

॥ ॐ नमः श्रीगणेशाय नमः^१ ॥

श्रीशाखाः सुमनसः सर्वार्थानां सुप्रक्रमे ।
यं नत्वा कृतकृत्याः स्युस्तं नमामि गजाननम् ॥१॥
यस्य निःश्रुति^२ वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे, त महं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥२॥
तत्कटाक्षेण तद्रूपं दधतो बुक्कभूपतेः^३ ।
कृतावतरणः^४ वीरसागरादिव चन्द्रमाः ॥३॥
विजितारातित्रातो^५ वीरः श्रीहरिहरः क्षमाधीश्वरः ।

- ड-पुस्तके एतदनन्तरं मेघ श्लोकोऽधिकः—

“श्रुतिपङ्कजार्थलक्ष्मीं यो विकासयति हृद्गतः ।

स पायात् सच्चिदानन्दः सूर्यमण्डलगो हरिः”—इति ।

२—‘निःश्रुतित्वं’—इति ज, भू, ज, ट । ३—‘बुक्कभूपतेः’—इति ज, भू ।

४—‘कृतेचेतरणः’—इति ज, ज, ट । ५—‘विजिताराजतेजातो’—

इति ज, भू, ज, ट ; ‘विजितारिजनो जातो’—इति ड ।

धर्मब्रह्माध्वन्यः^१ समादिशत्यायणाचार्यम्^२ ॥ ४ ॥
 ऋग्यजुः^३सामशाखाना मेकैका व्याहृता तया ।
 तावता तत्समानार्था ज्ञातुं शक्यास्ततः पराः ॥ ५ ॥
 वासना विशदा^४ यत्र मन्त्रार्थाना मशेषतः ।
 प्रायेणाध्वर्यवं कर्म पूर्णं^५ शाखान्तरैर्विना ॥ ६ ॥
 करामलकवद्यत्र परं तत्त्वं प्रकाशितम् ।
 या काचित्तादृशी शाखा तया व्याख्यायता मिति ॥ ७ ॥
 सर्वतः^६ सायणाचार्या विमृश्योदौरितान् गुणान् ।
 माध्यन्दिने शतपथे ब्राह्मणे व्याकरोति^७ तत् ॥ ८ ॥
 सञ्चारः पदवाक्यार्थन्यायानां दर्शितः पुरा ।
 वेदाना मर्थवत्त्वादि यच्चान्यदुपयुज्यते^८ ॥ ९ ॥
 सर्वशाखाममत्वेन विज्ञेयं तदिहाखिलम् ॥ ९ ॥
 यच्च^९ सन्दिग्ध मज्ञात मत्र तद्विवरिष्यते^९ ।
 सम्प्रत्या कल्पसूत्राणां ब्राह्मणानाञ्च सङ्गहात् ॥ १० ॥

१— 'धर्मब्राह्माध्वान्यः'—इति ज, भ, ज, ट ; 'धर्मब्रह्माचार्यः'—इति ड

२— 'समादिशत्यायणाचार्यः'—इति ज, भ, ज, ट ।

३— 'स ऋग्यजुः'—इति ज, भ, ज, ट ।

४— 'वासनादिशदा'—इति ज, भ, ट ; 'वासनादि सदा'—इति ज, ड ।

५— 'कर्म पूर्ण'—इति ज, भ, ज ; 'कर्मापूर्णि'—इति ड ।

६— 'सर्वतः'—इति ड । ७— 'व्याख्याकरोति'—इति ज, भ, ज, ट ।

८— 'यत्र'—इति ज, भ, ज, ट ; 'यत्तु'—इति ड ।

९— 'तद्वि परीक्ष्यते'—इति ठ, ड ।

- (अथ प्रथमकाण्डेय-प्रथमप्रपाठक-प्रथमब्राह्मणस्यावतरणी)

इह हि चरमे चतुर्दशे काण्डे करतलामलकवत् परतत्त्वं प्रका-
शितम्, ततः प्राक्तनैश्च त्रयोदशभिः काण्डैस्तेताग्निसाधो^१ धर्मः
प्राधान्येन प्रतिपादितः । अग्न्याधाने^२ अग्नयश्चाधानपवमानेष्टिभि-
र्निष्पाद्याः; पवमानेष्टयश्च दर्शपूर्णमासविकृतितया^३ तदधिगम-
सापेक्षज्ञाना इति प्रथमे काण्डे दर्शपूर्णमासौ प्रतिपाद्येते; तदनुष्ठा-
नारम्भश्च पूर्णमासपूर्वकः^४; अतश्च तस्य पूर्णमासस्य प्रथमं यदङ्गं
व्रतोपायनं^५ तदङ्गत्वेनापा सुपस्यर्गनं विधत्ते—

१— “दक्षिणाग्निर्गार्हपत्याहवनीयो त्रयोऽभयः ।

अग्नित्रय मिदं त्रेता प्रणीतः संस्कृतोऽनलः ॥”-इति अम० को०

“त्रेता त्वग्नित्रये”-इति च तत्रैव ३. २. ६८ ।

२— नास्तेतत् पदं ठ-पुस्तके ।

३— ‘दर्शपूर्णमासविध्यन्त्याहितया’-इति ठ ; ‘दर्शपूर्णमासप्रकृतितया’-
इति ड ; ‘दर्शपूर्णमासविप्रकृतितया’-इति ज, झ, ञ, ट ।

४— ‘पूर्णमासपूर्वकम्’-इति झ-ञ-टातिरिक्तेषु ।

५— व्रतोपायनम् = व्रतग्रहणम् । “व्रतशब्देन कर्माङ्गभूता शास्त्रतो नियमा
उच्यन्ते । “कर्माङ्गभूता यमनियमा व्रतम्, तदुपगमार्थी ‘ऽग्ने व्रतपते’-
इत्ययं मन्त्रः”-इत्युक्तं तन्तरत्ने”-इति का० २. १. ११ सू० ८० । तच्च
दर्शपूर्णमासयोः अग्न्यन्वाधानानन्तरं भवति, पशौ तु ब्रह्मवरणानन्तर
मिति विशेषः । विहितश्चेत् कात्यायनेन “अपराह्णे व्रतोपायनीय
मश्नीतः”-इत्यादिसूत्रद्वयेन (२. १. १०, ११.) । “अग्निं मग्न्यन्वाधानं
व्रतोपायन मित्येके, व्रतोपायन मग्निं मग्न्यन्वाधान मित्येके, अग्न्यन्वा-
धानं व्रतोपायन मग्निं मित्येके (श्रौ० सू० ४. २. ८.)”-इत्यापस्तम्ब-
ग्रन्थेह द्रष्टव्यः । तद्विधानं तु तत्रैव मुक्तम्-“दक्षिणेनाहवनीयं मव-

॥ भाष्योपक्रमः ॥

स्थाय व्रत सुपैद्यन् समुद्रं मनसा ध्यायति, अथ जपति 'अग्ने व्रतपते व्रतं
 परिष्यामि'-इति ब्राह्मणः"-इत्यादि (आप० श्रौ० सू० ४. ३. १, २.) ।
 अतः पद्धतिः—“कृताधानस्याधानानन्तरं प्रथमपौर्णमास्यां मातृपूजा-
 पूर्वकं माभ्युदयिकं श्राद्धम् । ततो मुख्याया मेव पौर्णमास्यां सद्यो ऽन्वा-
 रम्भणीयेष्टिः । तदनन्तरं पौर्णमासस्यारम्भः । समूहान्यग्यागारम्, ×
 × × । अथाग्न्यन्वाधानं मुच्यते × × × । यजमानस्य सपत्नीकस्य
 मांसमैद्युनवर्जनसङ्कल्पः । केशशस्त्रवपनं शिखां वर्जयित्वा × × × ।
 अपराह्णे पत्नीयजमानौ माषमांसलवणाप्रातर्होद्यमाणाद्रव्यव्यतिरिक्तं हृत्-
 संयुक्तं मत्स्यं मश्रीतौ, न टप्तिपर्यन्तम् । × × × । त्रत्याश्रानानन्तरं
 यजमानः स्फ्यं मादाय गार्हपत्यदक्षिणाग्न्योरन्तरालेन गत्वा आहवनी-
 यस्य पश्चात् समीपे पूर्वाभिमुखस्तिष्ठन्नाहवनीयं विलोकयन्नुदकं दक्षिणा-
 हस्तेन स्पृष्ट्वा 'अग्ने व्रतपते व्रतम्'-इति मन्त्रेण व्रतं सुपैति, सत्यवदनादि-
 नियमं मङ्गीकरोतीत्यर्थः । अथवा इदमहम् न
 सुपैति, न पूर्वोक्तेन । अतः प्रभृति क्रियमाणाकर्माङ्गभूतो यजमानस्य
 सत्यवदननियमः । रात्रौ तस्मिन्नेव विहारे स्वयं मेवाग्निहोत्रहोमः ।
 सायाशनेच्छायां सत्यां होमानन्तरं मारण्यौषधीनां नीवारश्यामाककङ्गा-
 दीनामन्नं वा आरण्यवृक्षाणां माम्बराजादनादीनां फलानि वाश्रीयाद् ;
 नाश्रीयाद्वा । रात्रावाहवनीयागारे गार्हपत्यागारे वा पत्नीयजमानाभ्यां
 खरस्थान्यपेक्षया अधो नीचं शयनं कर्तव्यम् । आन्तरणस्य न निषेधः ।
 × × × । प्रातरपि तस्मिन्नेव विहारे स्वयं मेवाग्निहोत्रहोमः । तत
 उदिते सूर्ये ब्रह्मवर्षाद्युपक्रमः"-इति ।

॥ अथ प्रथमकाण्डम् ॥

(तत्र)

प्रथमाध्याये (प्रथमप्रपाठके)

प्रथमब्राह्मणम् ।

॥ हरिः ॐ ॥

व्रतमुपैष्यन्* । अन्तरेणाहवनीयञ्च गार्हपत्यञ्च
प्राङ् लिङ्गन्नप ऽउप[†]सृशति तद्युदपु ऽउपसृशत्यमेध्यो
पुरुषो[‡] यदुदते वदति तेन पूतिरन्तरतो मेध्या वा
ऽआपो[‡] मेध्यो भूत्वा व्रत[§] मुपायानीति पवित्रं वा
ऽआपः पवित्रपूतो व्रत मुपायानीति तस्माद् वा
ऽअप ऽउपसृशति ॥ १ ॥

सोऽग्निमेवाभीक्ष्माणो व्रतमुपैति । अग्ने व्रतपते
व्रतं चरिष्यामि तुच्छकैयं तुन्ने राध्यता मित्यग्नि-
र्वै देवानां व्रतपतिस्तस्मा ऽएवैतत् प्राह व्रतं चरि-

* 'व्रतमुपैष्यन्'-इति च । एवं स्वरपाठभेदे स्यान्मुद्राशुद्धिरेव हेतुः ।

† 'प ऽउप'-इत्येवमादिषु 'ऽ'-इति चिह्नं नास्ति ग-च-क्-पुस्तकेषु ।

‡ 'वा ऽआपो'-इत्येवमादिषु च 'ऽ'-इति चिह्नं ग-क्-पुस्तकयोर्नास्ति ।

§ 'व्रत'-इति एकवकारात्मकः पाठः ख-च-पुस्तकयोः । सर्वत्रैवं बोध्यम् ।

ध्यामि तुच्छकेयं तुन्मे राध्यता मिति नाच तिरुहित
मिवास्ति* ॥ २ ॥

अथ सुस्थिते व्विस्तृजते† । अग्ने व्रतपते व्रत
मचारिषं तुदशकं तुन्मे ऽराधीत्यशकुञ्चोतद् यो यज्ञस्य
संस्था मुगन्नेराधि ह्यस्मै यो यज्ञस्य संस्था मुगन्नेतेन
न्वेव भूयिष्ठा ऽइव व्रत मुपयन्त्यनेन त्वेवोपेयात् ॥ ३ ॥

द्वयं वा ऽइदं नु तृतीय मस्ति । सत्यं चैवानृतं च
सत्य मेव देवा ऽअनृतं मनुष्या ऽइदं मह मुन्दतात् सत्य
मुपैमीति तुन्मनुष्येभ्यो देवानुपैति ॥ ४ ॥

स वै सत्य मेव व्वद्रेत् । एतुच्च वै देवा वतं चरन्ति
यत्सत्यं तुस्मात्ते यशो यशो ह भवति य ऽएवं व्विद्वा-
न्सत्यं व्वदति‡ ॥ ५ ॥

अथ सुस्थिते व्विस्तृजते । इदं महं य ऽएवास्मि
सोऽस्मीत्यमानुष ऽइव वा ऽएतुद्भवति एद्भवत् मुपैति न
हि तदवकल्पते यद् ब्रूयादिद् महं सत्यादन्त मुपै-
मीति तुद् खलु पुनर्मानुषो भवति तुस्मादिद् महं य
ऽएवास्मि सोऽस्मीत्येव१ व्रतं व्विस्तृजते ॥ ६ ॥

अथातोऽशनाग्ननुस्यैव । तुद्दु हाषाद्दः सावयसो

* 'मिवास्ति'—इति ख ।

† 'व्विस्तृजते'—इति ख, च ।

‡ 'व्वदति'—इति ख, 'व्वदति'—इति ग, च ।

१ 'सोऽस्मीत्येव'—इति ख, च ।

ऽनशन भवेत् व्रतं मेने मुनो ह वै देवा मनुष्यस्या
जानन्ति तु ऽएन भेतुद् व्रतं सुपयन्तं विदुः प्रातूर्नी
यश्यत ऽइति तेऽस्य व्विश्वे देवा गृहानागच्छन्ति ते
ऽस्य गृहेषूपवसन्ति सु ऽउपवसथः* ॥ ७ ॥

तुन्वेवानवक्लृप्तम् । यो मनुष्येष्टुनश्नत्सु पूर्वीऽश्रीया-
दथ किमु यो देवेष्टुनश्नत्सु पूर्वीऽश्रीयात् तस्माद्
नैवाश्रीयात् ॥ ८ ॥

तद् होवाच याज्ञवल्क्यः । यदि नाश्नाति पितृ-
देवत्यो भवति युद्यु ऽअश्नाति देवानुत्यश्नातीति स यु-
देवत्येष्टुनश्नत्सु तदश्रीयादिति यस्य वै हविर्नु
गृह्णन्ति तदशितं मुनश्नत्सु स युदश्नाति तेनापितृ-
देवत्यो भवति युद्यु तदश्नाति यस्य हविर्नु गृह्णन्ति
तेनो देवान्नात्यश्नाति ॥ ९ ॥

स वा ऽआरण्य मेवाश्रीयात् । या वारण्या ऽओ-
षधयो युद्वा वृक्ष्यं तद् हु स्माहापि बर्कुर्वाष्णीं
माषान्मे पचत न वा ऽएतेषां हविर्गृह्णन्तीति तद्
तथा न कुर्याद् व्रीहियवयोर्व्वा ऽएतदुपजं युच्छमी-
धान्यं तद् व्रीहियवावेवैतेन भूयांसौ करोति तस्मा-
दारण्य मेवाश्रीयात् ॥ १० ॥

* 'उपवसथः'—इति च ।

† 'दुपचं'—इति ड, सायणसम्मतश्च ।

सु ऽआहवनीयागारे वैताः रुचिः शुयीत्। गार्ह-
पत्यागारे वा देवान्वा ऽएषु ऽउपावर्त्तते यो व्रत
मुपैति स यानेवोपावर्त्तते तेषां मेवैतन्मध्ये शेते ऽधुः
शयीताधुस्तादिव हि श्रेयस ऽउपचारः * ॥ ११ ॥

स वै प्रातुरपु ऽएवु। प्रथमेन कूर्मणाभिपद्यते ऽपः
प्रणयति यज्ञो वा ऽआपो यज्ञु मेवैतत् प्रथमेन कूर्म-
णाभिपद्यते ताः प्रणयति यज्ञु मेवैतद्वितनोति ॥ १२ ॥

स प्रणयति। कुस्त्वा युनक्ति सु त्वा युनक्ति कुस्मै
त्वा युनक्ति तुस्मै त्वा युनक्तौत्येताभिरुनिरुक्ताभिव्या-
हृतिभिरुनिरुक्तो वै प्रजापतिः प्रजापतिर्नृचम्बन्त-
पति मेवैतद् यज्ञुं युनक्ति ॥ १३ ॥

यद्देवापुः प्रणयति। अद्भिर्वा ऽइदः सुर्वं माप्तं
तुप्रथमेनैवैतत्कूर्मणा सुर्वं माप्नोति ॥ १४ ॥

यद्देवास्यात्र। होता वाध्वर्युर्वा ब्रह्मा वाग्नीध्रो वा
स्वयुं † वा युजमानो नाभ्यापयति तुदेवास्यैतेन सुर्वं
माप्तं भवति ॥ १५ ॥

यद्देवापुः प्रणयति। देवान् ह वै यज्ञेन युजमानां-
स्तानसुररक्षसानि ररक्षुर्नु यक्ष्यध्व ‡ ऽइति तद्यदुरक्ष-
स्तस्माद्दृष्टाःसि ॥ १६ ॥

* 'उपचारः'-इति ख, च। † 'स्वयुं'-इति च। ‡ 'यक्ष्यध्व'-इति क।

ततो देवा ऽएतं वृजं ददृशुः । युदपो वृजो वा
 ऽआपो वृजो हि वा ऽआपस्तुस्माद् येनैता युन्ति
 निम्नं कुर्वन्ति युचोपतिष्ठन्ते निर्दहन्ति ततु* एतं वृजं
 मुद्यच्छंस्तस्याभये ऽनाङ्घ्रे निवाते यज्ञं मतन्वत तृथो
 एवैष एतं वृजं मुद्यच्छति तस्याभये ऽनाङ्घ्रे निवाते
 यज्ञं तनुते तस्मादपः प्रणयति ॥ १७ ॥

ता उत्सिच्योत्तरेण गार्हपत्ये सादयति । योषा वा
 ऽआपो वृषाम्निर्गृहा वै गार्हपत्यस्तद् गृहेष्वेवैतन्मि-
 थ्युनं प्रजुननं क्रियते वृजं वा ऽएष उद्यच्छति यो
 ऽएष प्रणयति गो वा ऽअप्रतिष्ठितो वृजं मुद्यच्छति
 नैनं शक्नोत्युद्यन्तुं स हैनं शृणाति ॥ १८ ॥

स यद्गार्हपत्ये सादयति । गृहा वै गार्हपत्यो गृहा
 वै प्रतिष्ठा तद् गृहेष्वेवैतत्प्रतिष्ठायां प्रतिष्ठति
 तृथो हैनं मेघं वृजो नु हिनस्ति तस्माद् गार्हपत्ये
 सादयति ॥ १९ ॥

ता ऽउत्तरेणाहवनीयं प्रणयति । योषा वा ऽआपो
 वृषाम्निर्मिथ्युनं मेवैतत्प्रजुननं क्रियते ऽएव मिव हि
 मिथ्युनं क्लृप्तं मुत्तरतो हि स्त्री पुमांसं मुपशेते ॥ २० ॥

ता नान्तरेण सुञ्चरेयुः । नेन्मिथ्युनं चर्यमाणं मुन्त-

रेण सञ्चुरानिति ता नातिहृत्य सादुयेन्नो ऽञ्चुनाप्ताः
 सादयेत्स यदतिहृत्य सादुयेदुस्ति वा ऽञ्चुमेश्वापाञ्च
 विंधातव्य मिव स युयेव ह तदग्नेर्भवति युचास्याप
 ऽउपस्पृशन्त्यग्नौ हाधि भ्रातव्यं व्वर्द्धयेद्यदतिहृत्य
 सादुयेद्यु ऽञ्चुनाप्ताः सादुयेन्नो हाभिस्तं काम
 मुभ्यापयेद्युस्मै कामाय प्रणीयुन्ते तस्माद् सप्तत्येवो-
 त्तरेणाहवनीयं प्रणयति ॥ २१ ॥

अथ तृणैः पुरिस्तृणाति । द्वन्द्वं पाचाण्युदाहरति
 शूर्प*श्चाग्निहोत्रहुवणीञ्च स्फ्यञ्च कपालानि च शुभ्याञ्च
 वृष्णाजिनं चोलूखलमुसले दृषदुपले त्राण दृशाणा
 वै विवराद्विराड् वै यज्ञस्तद्विराज मेवैतद्यज्ञ मभिसु-
 स्यादयत्यथ यद् द्वन्द्वं द्वन्द्वं वै व्वीर्यं यदा वै हौ सःरु-
 भेते ऽअथ तद्वीर्यं भवति द्वन्द्वं वै मिथुनुं प्रजुननं
 मिथुनु मेवैतत्प्रजुननं क्रियते ॥ २२ ॥ १ ॥

(प्रथमप्रपाठके प्रथमाध्याये वा प्रथमम्)

ब्राह्मणम् ॥ १ । १ ॥

* 'शूर्प'—इति ड ।

व्रतं बुपेयन्निति । पूर्णमासस्य प्राथम्यम्; अत्रैवाग्रे पौर्णमासप्रयोग
मभिधाय पश्चाद् दर्शप्रयोगाभिधानात् । कात्यायनेनापि तथा-
भिधाय “पौर्णमासवदन्यत्”-इति^१ पौर्णमासतन्त्रस्य दर्शोऽतिदेशात् ।
तथा इहैव ब्राह्मणे^२ प्रजापतिपर्वसन्धानप्रस्तावे “पौर्णमासेन चैवा-
मावासेन^३ च पौर्णमासीञ्चामावास्यां च तत्पूर्वाभिषयन्”-इति
पौर्णमासप्राथम्यम्^४ । तथा तैत्तिरीयके^५—“पौर्णमासः हविरिद
मेषां मथ्यामावास्यः हविरिद मेषां मयि”-इत्यन्वाधानानुमन्त-
णयोर्यजमानमन्त्रयोः पाठक्रमादपि पौर्णमासप्राथम्यं भवगम्यते ।

ननु पूर्वोऽयं पाठक्रमः श्रुत्यैव तु पौर्णमासप्राथम्यं प्रतिषिध्यते,
श्रुतिश्च पाठाद्बलौघसी; श्रुत्यर्थपाठमुख्यस्थानप्रवृत्तीनां^६ क्रमप्रमा-
णस्य निन्दा—“यत्पौर्णमासीं पूर्वां मालभेत, प्रतिलोम मेवैनावा-

१— श्रौ० सू० ४. २. ४४ ।

२— उपरिष्ठात् (१. ई. ३. ३६.) ।

३— ‘चामावासेन’-इति ऋ, ट ।

४— ‘प्राथम्यात्’-इति ट ।

५— ब्रा० ३. ७. ४. ८ । तन्मन्त्रपाठस्तु इमा मूर्ज मित्यादिः ।

६— ‘श्रुत्यर्थपाठमुख्यार्थानां प्रवृत्तीनां’-इति ज, ऋ, ञ, ट, ड ।

७— ‘श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणास्थानसमाख्यानां समवाये पारदौर्बल्यं मर्धवि-
प्रकर्षात्’-इति मी० सू० ३. ३. १४ । “विरोधेऽर्थस्तत्परत्वात् । श्रुतिः
क्रमादानुमानिकत्वात्”-इत्यादिः (१. ५. ५-१० सू०) कात्यायनग्रन्थोऽप्यत्र
पर्यालोच्यः । “अङ्गबोधकप्रमाणानि श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणास्थानसमा-
ख्याभेदेन घट्”-इत्यादिश्च मीमांसापरिभाषाप्रबन्धः । “एतस्य विधेः
(विनियोगविधेः) सहकारिभूतानि घट् प्रमाणानि”-इत्यादिना
लौगात्तिभास्करेणाप्यर्थसङ्गहे यानि लक्ष्योदाहरणानि प्रदर्शितानि,
तानि चेह द्रष्टव्यानि ।

लभेत”-इति^१, न^२; तस्य वाक्यस्य “सारस्वतौ होमौ पुरस्ताज्जुहुया-
दमावास्या वै सरस्वत्यनुहोम मेवैनावालभते”-इति^३ सारस्वत-
होर्मावेधिगेषत्वेन पौर्णमासप्राथम्यनिन्दार्थवादात् । अतस्तदुक्तरीत्या^४
पौर्णमासप्राथम्यमुपपन्नम् । उपसर्गनञ्जेहाचमनं विवक्षितम् ।

नन्वापस्तम्बेन^५ “अप आचामत्युपसृगति वा”-इत्याचमनप्रति-
द्वन्दिभावेनोपसर्गनाभिधानात् स्यर्गनमात्रं तत्प्रतिभाति । सत्यं तत्र
तथा; इह तु “तेन पूतिरन्तरतः”-इति वाक्यगोषादपोऽन्त्यान्तरत
एव मेधो भवतीति वदताचमनमेव । यथा “अक्ताः शर्करा उप-
दधाति”-इत्यत्र घृततैलादिव्यञ्जनसाधनत्वेन सन्दिह्यमानेषु “तेजो
वै घृतम्”-इति वाक्यगोषात्^६ घृतमिति निश्चयः, तद्वत् । सूचितं
हि^७—“सन्दिग्धेषु वाक्यगोषात्”-इति^८ । तस्य^९ अन्तर्गतम् । इ-
त्वम्, उपैष्यन्निति शतप्रत्ययेन व्रतोपायनस्याचमनं प्रति हेतुत्वाभि-
धानात्; “लक्षणहेत्वोः क्रियायाः”-इति स्मृतेः^{१०} । प्रधानं हि
स्वनिष्पत्त्यर्थं मङ्गलमनुष्ठापयन् तदनुष्ठाने हेतुर्भवति । न च लक्षणे-
ऽपि शतुर्विधानात् कथं हेत्वर्थनिश्चय इति वाच्यम् । तदा हि
भविष्यता व्रतेन लक्षितो हि यः तत्पूर्वकालः, तत्सम्बन्धमाचमनस्य

१— तै० सं० ३. ५. १. ५ । २— नास्थेयत् पदं ज-भ्र ज-ट-पुस्तकेषु

३— तै० सं० ३. ५. १. ६ । ४— ‘अत उक्तारीत्या’-इति ट ।

५— औ० सू० ४. २. २. ६ । ६— “शर्करा अक्ता उपदध्यात्; तेजो
वै घृतम्”-इति तै० ब्रा० ३. १२. ५. १२ ।

७— ‘च’-इति ड; ज-भ्र-ज-ट-पुस्तकेषु नास्थेय ।

८— मौ० सू० १. ४. २६ । ९— पा० सू० ३. २. १२६ ।

विधातुं व्रत सुपैथ्यन्नित्येतस्यात् । तत्कालसम्बन्धस्त्वाचमनानन्तरं व्रतो-
पायनस्य विधानात् पाठादपि सिध्यतीति लक्षणार्थस्त्रीकारे वचन
मनर्थक मिति ।

ननु व्रतोपायनादपि प्रथम माहवनीयप्रणयन मन्वाधानञ्च ।
अत एवापस्तम्बः—“प्रातरग्निहोत्रं ऊत्वान्य माहवनीयं^१ प्रणीयाग्नी-
नन्वाद्धाति”-इति^२ । कात्यायनस्त्वप्रणीतस्याहवनीयादेरन्वाधाना-
सम्भवादर्थमिद्धं प्रणयनं मत्वा^३ अन्वाधान मेव प्रथम माह—“अग्न्य-
न्वाधान मध्वर्युजमानो वा”-इति^४ । ब्राह्मणं तु तदनभिधाय ततः
पराचीनं^५ व्रतोपायनं तदङ्ग माचमनं वा कथं प्रथमम् अभि-
द्धाति^६ ? अत्राभिधीयते—नियमेन याजमानानां मध्ये व्रतो-
पायनमेव^७ अन्वन्वाधानं हि नियमेन न याजमानम् ।
अध्वर्युजमानो वेति कात्यायनोक्तेः^८ ।

नन्वन्वाधानमन्त्रस्य ममाग्ने वर्च इत्यस्य^९ प्रत्यगाग्नीष्टान्नियमेन
याजमानत्वं युक्तम् ; यथा आयुर्दा अग्नेऽस्थायुर्म देहीत्यादेः^९ । तस्य
हि समाख्यया आध्वर्यवत्वप्राप्तावपि प्रत्यगाग्नीष्टलिङ्गेन प्रबलेन
समाख्यां बाधित्वा याजमानत्वं निर्णेतम् “मन्त्राश्चाकर्मकरणास्त-

१— ‘ऊत्वाहवनीयं’-इति ठ । २— श्रौ० सू० १. १. २ ।

३— ‘मन्वानो’-इति ड ; ज-भ-ज-ट-पुस्तकेषु नाम्नेव ।

४— श्रौ० सू० २. १. २ ।

५— ‘परत्वेन’-इति ठ, ड

६— ‘आह’-इति भ, ज, ट ।

७— श्रौ० सू० २. १. २ ।

८— का० श्रौ० सू० २. १. ३. — तै० सं० ४. ७. १४. १ ।

९— तै० सं० १. ५. ५. १३ ।

इत्—इति^१ । मत्यम् ! अकरणमन्त्रत्वात् तत्र^२ तथास्तु, ममाग्रे वर्च इति तु करणमन्त्रत्वादाध्वर्यवक्रियायां विनियुक्तत्वाद् यजमानेन प्रयोगे तत्प्रतिपादनासामर्थ्यादध्वर्युणैव प्रयोज्य मित्युक्तं मुत्तराधिकरणे—“करणेष्वर्थवत्त्वात्”—इति^३ । अत उक्तयुक्तेस्तत्करण मन्वाधान मयध्वर्युणैवानुष्ठेयम् । यत्तु कात्यायनेनाध्वर्युर्यजमानो वेत्युक्तम्, तच्च याजमानत्वं शाखान्तरमूलंम् ; एतच्छाखानुभारेण त्वापस्तम्बादिभिः केवलाध्वर्यवत्त्वमुक्तं मिति विभागः^४ । अथवा यथा अग्रणीतस्त्वान्वाधानानुपपत्त्या प्रणयन मयन्वाधानविधिनेव सङ्गृहीतं कात्यायनसूत्रे, तथा अन्तरेणाहवनीयञ्च गार्हपत्यं च प्राङ् तिष्ठन्निति वचनादेवाग्निप्रणयनं तत्प्रबलीकरणरूप मन्वाधानं चार्थसिद्धत्वात्तुक्तं मित्युच्यमानाङ्गमध्ये अतोपपत्त्यनस्य प्राथम्य मिति^५ ।

विहितं मुपस्पर्शनं मनूय प्रशंसति—“तद्यदिति । ‘तत्’ प्रकृतं ‘यत्’ उपस्पर्शनं तेनान्तरतः ‘पूतिः’ पवित्रता भवति । अनृतवदनेन हि पुरस्तात् सम्भावितं मपवित्रत्वं मिति ।

ननूपस्पर्शनस्य फलं मेवेदं^६ पवित्रत्वं किं न विधीयते ; कथमपि सम्बन्धाभावेऽपि हि फलविधिलं दृष्टम्, यथा—“प्रतितिष्ठन्ति य एता रात्रौरूपयन्ति”—इति रात्रिसर्चे^७ । (अत्रोच्यते^८)—रात्रिसत्रस्य ह्यनन्यशेषत्वेन स्वतन्त्रतया विधीयमानस्य युक्तं यदर्धवादो

१— मी० सू० ३. ८. १५ । २— ‘अकरणमन्त्रो यत्र, तत्र’—इति ड ।

३— मी० सू० ३. ८. २५ । ४— ‘किङ्गः (भिन्नः ?)—इति ज, झ, ञ, ट ।

५— ‘ननूपस्पर्शनस्यापामेवेदं’—इति ज, झ, ञ, ट ।

६— “द्वादशरात्रादीनि रात्रिसत्राणि”—इति का० श्रौ० सू० २४. १. १ ।

७— नास्त्येतद् वाक्यं डातिरिक्तेषु पुस्तकेषु ।

ऽप्यपेक्षितं फलं समर्पयतीति ; उपसर्गनस्य तु संस्कारतया संस्कार्य-
 णैव प्रयोजनेन निरपेक्षितस्य कथं मपेक्षितं फलं समर्थो ऽर्थवादः^१
 समर्पयितुम् ? यथा— “यदाङ्गे चक्षुरेव भ्रातृव्यस्य वृङ्गे इति^२ ।
 अत्र ह्यङ्गनस्य संस्कारतया फलं मनपेक्षमाणस्य भ्रातृव्यचक्षुर्वर्जनं न
 फलं भिति । सूचितं च— “द्रव्यसंस्कारकर्मसु परार्थत्वात्फलश्रुति-
 रर्थवादः स्यात्”-इति^३ ।

ननु साध्यसाधनेतिकर्तव्यतालक्षणे अंगत्रये ऽनुप्रविष्टं कञ्चिदप्यर्थं
 मनभिदधानस्य वाक्यस्थानर्थक्यं मेव प्राप्तम् ; “आन्नायस्य क्रियार्थ-
 त्वादानर्थक्यं मतदर्शानाम्”-इति^४ । तत्रैव कस्यचिदंगस्य स्तुत्यापि
 भवत्यर्थवत्तेति चेत्, न ; प्रवृत्तिविशेषं मकुर्वाणया किं स्तुत्या ?
 इति वाच्यं यथा— “स्तुत्यस्तुतश्च तावानेव सोऽर्थः^५ । अत्रोच्यते । इह
 लिङादियुक्तेषु वाक्येषु द्वे भावने । शब्दात्मिका चार्थात्मिका च ।
 उक्तं च— “अभिधां भावना माङ्गरन्या मेव लिङादयः ।

अर्थात्म-भावना तन्या सर्वाख्यातेषु गम्यते”-इति ।

एकैका च सा साध्यसाधनेतिकर्तव्यताभिः त्रिभिरङ्गैरंगत्रय-
 वती । भावनायां^६ हि स्वर्ग एकः साध्योऽंगः, तत्करणं माग्नेयादिः
 साधनम्, प्रयाजादिरितिकर्तव्यतारूपः । तत्रैवार्थभावनायां पुरुष-
 प्रवृत्तिः शब्दभावनायां भाव्यम्, लिङादिः तद्भाषारो वा करणम्,

१— ‘फलं समर्थोऽर्थवादः’-इति ज, झ, ञ, ट ।

२— ‘समर्पयितुं’-इति ज, झ, ञ, ट । ३— तै० सं० ६. १. १. १७ ।

४— मी० सू० ४. ३. १ ।

५— मी० सू० १. २. १ ।

६— ‘तावानेवास्त्यर्थः’-इति ड ।

७— ‘अर्थभावनायां’-इति ठ, ड ।

आर्थवादिक्ती सुतिरितिकर्त्तव्यता^१ । तत्रार्थभावनाया अंशत्रयान-

१— भावनोपदेशोऽयं भीमांसापरिभाषायां विशेषतो व्यक्तः, अर्थसङ्गहे लौगाक्षिभास्करेणाप्यल्पाक्षरेण सम्यग् बोधितः । तथाहि—“स च यागादिर्यजेत स्वर्गकाम इत्यादिवाक्येन स्वर्गं मुद्दिश्य पुरुषं प्रति विधीयते । तथाहियजेतेत्यत्राख्यंशद्वयम्— यजिधातुः प्रत्ययश्च । प्रत्ययेऽप्यख्यंशद्वयम्— आख्यातत्वं लिङत्वञ्च । तत्राख्यातत्वं दशलकारसाधारणं, लिङत्वं पुनर्लिङ्मात्रे । उभाभ्यामप्यंशभ्यां भावनैवोच्यते । भावना नाम भवितुर्भवनानुकूलो व्यापारविशेषः । सा द्विधा— शाब्दी भावना, आर्थी भावना चेति । तत्र पुरुषप्रवृत्त्यनुकूलो भावयितुर्व्यापारविशेषः शाब्दीभावना । सा च लिङंशेनोच्यते ; लिङ्श्रवणे अयं मां प्रवर्त्तयति, मत्प्रवृत्त्यनुकूलव्यापारवानिति नियमेन प्रतीतेः । यद्यस्माच्छब्दान्नयमतः प्रतीयते, तत्तस्य वाच्यम् ; गा मानयेत्यस्मिन् वाक्ये यथा गोशब्दस्य गोलम् । स च व्यापारविशेषः, लौकिके पुरुषनिष्ठोऽभिप्रायविशेषः ; वैदिकवाक्येषु पुरुषाभावात् लिङादिशब्दनिष्ठ एव । अत एव शाब्दी भावनेति व्यवह्रियते । सा च भावना अंशत्रय मपेक्षते— साध्यं साधन मितिकर्त्तव्यताश्च । किं भावयेत् ? केन भावयेत् ? कथं भावयेत् ? इति । तत्र साध्याकाङ्क्षायां वक्ष्यमाणांशत्रयोपेता आर्थी भावना साध्यत्वेनान्वेति ; एकप्रत्ययगम्यत्वेन समानाभिधानश्रुतेः । सङ्ख्यादीना मेकप्रत्ययगम्यत्वेऽप्ययोग्यत्वान्न साध्यत्वेनान्वयः । साधनाकाङ्क्षायां लिङादिज्ञानं करणत्वेनान्वेति ; तस्य च करणत्वं न भावनीत्यादकत्वेन, तत्पूर्वं मपि तस्याः शब्दे सत्त्वात् ; किन्तु भावनाज्ञापकत्वेन, शब्दभावना-भाव्यनिर्वर्त्तकत्वेन वा । इतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षाया मर्थवादज्ञाप्यप्राशस्त्य मितिकर्त्तव्यत्वेनान्वेति । प्रयोजनेच्छाजनितक्रियाविषयव्यापार आर्थी भावना । सा चाख्यातसामान्यस्य ; व्यापारवाचित्वात् । साध्यंशत्रय मपेक्षते— साध्यं साधन मितिकर्त्तव्यताश्च । किं भावयेत् ? केन भावयेत् ? कथं भावयेदिति । तत्र साध्याकाङ्क्षायां स्वर्गादि फलं साध्यत्वेनान्वेति, साधनाकाङ्क्षायां यागादि करणत्वेनान्वेति, इतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षायां प्रयाजाद्यङ्गनाल मितिकर्त्तव्यत्वेनान्वेति”—इति ॥

भिधानेऽपि शब्दभावेनेतिकर्तव्यताभूतां स्तुतिं ब्रुवाणो ऽर्थादः कथ
मनर्थकः स्यात् । यदाह सूत्रकारः— “विधिना त्वेकवाक्यत्वात्
स्तुत्यर्थेन विधीनां स्तुः”—इति^१ । स्तुतिविरहे ह्यंशवैकल्यादपरिपूर्ण-
शब्दभावनया न प्रवृत्तिरर्थभावनायां पुरुषस्येति तस्या अप्यानर्थक्येन
मूलोच्छेदप्रसङ्ग इति कथ मनर्थिका स्तुतिः स्यात् । यत्त्वर्थवादरहितं^२
केवलं विधिवाक्यम्, तत्र विधिरेव स्तुति माक्षिपतीति नोक्तदोषा-
वतारः ; इह प्रत्यक्षश्रुतायां स्तुतौ सत्यां किं माक्षेपक्येनेत्यलम् ।
अथ^३ च विचारः उत्तरत्र सर्वेष्वेवार्थवादिषु द्रष्टव्य इति ।

अनृतवदननिमित्ताशुद्धिपरिहारेणोपस्यर्शनस्य प्राग्नस्य मभिधाय
तत्प्राधनभूतानां मयां स्वतः शुद्धत्वात् स्वसम्बन्धिशुद्धिहेतुत्वाच्च
तत्कृतमित्याह— “मेध्या वा इति ॥ १ ॥

इदानीं अग्निदर्शनलक्षणान्तराण सहितं समन्वयकं व्रतोपायनं
विधत्ते— “सोऽग्नि मिति । ‘सः’ यजमानः ‘अग्निम्’ आहवनीयम् ।
मन्त्रार्थस्तु— हे व्रतस्य पालक ! अग्ने ! अनृतवदनत्यागादिरूपं ‘व्रतं’
चरिष्यामि ; तत्कर्तुं शक्नो भूयासम् । शक्नोतेर्लिङ्याग्निष्ययम् ।
मदीयं ‘तद्’ व्रतं ‘राध्यताम्’ समृद्धं भवत्विति^४ ।

व्रतपतिपदं व्याकरोति— “अग्निर्वै देवाना मिति । उभय-
वाक्यस्याव्याख्येयत्व मत्र— शक्यं राध्यता मिति । तत्र च हेतु माह—
“नात्रेति । ‘तिरोहितम्’ अविस्पष्टार्थं पदम्^५ ॥ २ ॥

१— मी० सू० १. २. ७ । २— ‘यदर्थवादरहितं’—इति ज, भ, ज, ट ।

३— ‘एष’—इति ठ । ४— वा० सं० १. ५. १ । तै० सं० १. ५. १०. ८ ।

५— यतोऽत्र अविस्पष्टार्थं पदं नास्ति, अतो व्याख्याने प्रयोजनाभाव इत्यर्थः ।

स्त्रीकृतस्य व्रतस्य यागसमाप्तिपर्यन्तता माह— “अथेति ।
 ‘संस्थिते’ यागे पर्यवसिते । विसर्जनमन्त्र माह— “अग्ने व्रतपते
 व्रत मन्चारिष मिति^१ । अत्राशक मराधीति पूर्वमन्त्राद्वैलक्षण्यम् ।
 तत्र हेतु माह— “अशकद्धीति । यो यज्ञस्य पर्यवसानं प्राप्तवान्,
 ‘एतत्’ कर्म कर्तुम् ‘अशकत्’ शक्तोऽभूत् । तस्मै तेन कर्मणा
 ‘अराधि’ सिद्धम् ; तत्कर्म असिध्यदित्यर्थः । अगन्धिति गमेर्लुटि
 “मन्त्रे घसेति^२ ज्ञेर्लुकि, हल्ङयादिलोपे^३, “मो नो धातोरिति^४ ।
 अत्र व्रतोपायने मन्त्रान्तरं विधातुं पूर्वमन्त्रान्तस्यैव विशेष माह—
 “एतेनेति । यत ‘एतेन’ वक्ष्यमाणेनेद् मह मित्यादिना^५ बहवो
 व्रत सुपथन्ति, अतस्तु हेतोः अनेनैवोपेयात् । एवकारेणैष मन्त्रः
 प्रशस्यते, न तु पूर्वं त्रिषिध्यते । अत एव कात्यायनोद्वेद्ये इय
 मथाह— “अग्ने व्रतपंत इद् मह मिति वा”-इति^६ ॥ ३ ॥

इद् मह मिति मन्त्रे कर्मत्वेनापादानत्वेन च सत्यानृतयोर्बभयो-
 रेवोपादाने कारण माह— “इयं वा इति । यद् ‘इदं’ जगत्,
 तत् सर्वं मनृतं सत्यं वेति कोटिद्वयं मेव ; न तृतीया कोटिरस्ति ।
 सत्यं मेव देवाः ; चिरावस्थानात्, नियमेन सत्यवादित्वाद्वा । अनृतं
 मनुष्याः ; स्वप्नद्रष्टवदल्पकालावस्थानात्, प्रायेणानृतवादित्वाद्वा ।
 तथा च देवमनुष्याणां सत्यानृतवादित्वं मैत्रेयके^७ ऽप्यान्नातम्—

१— वा० सं० २. २८ । तै० सं० १. ६. ६. १३ ।

२— पा० सू० २. ४. ८० ।

३— पा० सू० ६. १. ६८ ।

४— पा० सू० ८. २. ६४ ।

५— वा० सं० १. ५. २ ।

६— औ० सू० २. १. ११ ।

७— ‘तैत्तिरीयके’-इति अ, भ, ज, ट, ड ।

“सत्यमंहिता वै देवा अनृतमंहिता मनुष्याः”-इति^१ । सत्यानृत-
वदनसाहित्यं हि तत्र विवक्षितोऽर्थः ; “तस्माद्द्वौचित्येन सत्यमेव
वदितव्यम्”-इति वाक्यशेषात्^२ । यदनेन मन्त्रेणोच्यते ‘तन्मनुष्येभ्यो
देवानुपैति’-इत्येवमात्मकमिममर्थमयं मन्त्र आहृत्यर्थः ॥ ४ ॥

अनेन मन्त्रेण व्रतमुपेयुषो नियममाह— “स वा इति ।
‘सः’ इत्थं कृतव्रतोपायनः ‘सत्यमेव’ इत्येवकारकरणादनृतं न वदे-
दित्यर्थः । असत्येवकारे यद्यत् सत्यं, तत्तद्वचनं वक्तव्यं स्यात्,—
“यहं सम्प्राप्तौतिवदेकलस्याविवक्षितत्वात् ; अनृतवचनं चाप्रतिषिद्धं
स्यात्, इत्यते च तन्निषेधः । अत एव तैत्तिरीयके दर्शपूर्णमासप्रकरणे
समाप्तायते— “तस्यैतद् व्रतं नानृतं वदेत्”-इति^३ । यद्यप्या-
हितप्रतिमाचस्थानृतवदनमन्यत्र प्रतिषिध्यते^४— “तस्मादाहिताग्नि-
नृतं वदेत्”-इति^५, तथाप्यनृतवदनवर्जनस्य दर्शपूर्णमासाङ्गत्वसिद्धये
‘पुनरिह वक्तव्यमेव ; इतरथा ह्यनृतवदनेऽपि पुरुष एव प्रत्यवेद्यात्,
कर्तुः पुनरविगुण एव स्यात् ;—

“को नाम क्रतुमध्यस्थः कलत्रादीनि भक्षयेत् ।

न क्रतोस्तत्र वैगुणं यथाचोदितसिद्धितः”-इतिन्यायात् ।

नन्वेनापि वचनेन कथमनृतवदननिषेधस्य कर्माङ्गत्वसिद्धिः ?
वदेदितिप्रत्ययार्थस्य कर्तुः प्राधान्यात् तदर्थ एवायं प्रतिषेध इति
हि युक्तम् । कर्मप्रकरणात् कर्माङ्गतेति चेत्, न ; प्रतिषेध्यपाठादपि-

१— ब्रा० १. १. ६ ।

२— तत्रैव ततः प्राग् द्रष्टव्यम् ।

३— सं० २. ५. ५. ११ ।

४— ‘निषिध्यते’-इति ज, झ, ञ, ट ।

५— “न वाहिताग्निनान्दतं वदितव्यम्”-इतीहैवोपरिष्ठात् (२. १. २. २०.) ।

क्रियायास्त्वावत्कर्तृशेषता पदश्रुत्या प्रतीयते, तदर्थं प्रतिषेध्यम् ; तादर्थ्येनैव प्रतिषेधोऽपि चाभिधीयते इति श्रौतेन पुरुषार्थत्वेन प्रकृतेन प्राकरणीकौ दर्शपूर्णमासार्थता बाध्यते ।

ननु न वदेदिति पदद्वयगम्यप्रतिषेधस्य कर्तुः सम्बन्धः, पद-
द्वयवाक्य मिति कथं प्रतिषेधस्य कर्तुः सम्बन्धः श्रौतः ? इति चेत्,
न ; यथा “यहं सम्प्राप्तौ” इति पदद्वयगम्यसम्प्रागस्य ग्रहशेषता, तथापि
द्वितीयायाः क्रियासामान्यं प्रति ग्रहस्य शेषत्वाभिधानात् तद्वि-
शेषस्य सम्प्रागस्य पदान्तरेणोपस्थानेऽपि शेषशेषिभावस्य श्रौतता^१,
तद्वत् । अत इह पुरुषार्थो निषेधो विधीयते । सत्यैव विहित
इति चेत्, तथापि हि तस्या एषैव श्रुतिमूलं भविष्यति ; द्वयो-
रर्थसाम्यात् । अतो युक्तः श्रुत्या प्रकरणबाध इति । अथ मू-
लसू-
‘अविरोधे न दुर्बलं प्रबलेन निराक्रियते ; न तु स्वयम्प्रबल-
मित्येव दुर्बलस्य हिंसा न्याय्या । न चेह प्रकृतक्रियया कर्तुः
सम्बन्धे प्रकरणबाधः ; अतो न केवलकत्वर्थतेति ।

ननु पुरुषमात्रार्थोऽनृतनिषेधः सत्यैव सिद्धः, स एव क्रतुगत-
पुरुषार्थोऽपि भविष्यतीति किं मनेन विशेषनिषेधेन ? । न च तस्याः
स्यतेरियं श्रुतिमूल मिति युक्तम् ; सामान्यविशेषतया मूलमूलि-
भावासम्भवात् । एवं तर्हि सर्वविशेषगामिना सामान्येन स्यति-
सिद्धस्य निषेधस्य प्रकरणाबाधायात्र^२ क्रतुगतपुरुषविशेषे अनुवादो
ऽस्तु, तस्य प्रत्ययार्थत्वेन प्राधान्यादित्युक्तम् । स्यादेवं यदि कर्तुः

१— ‘ऽपि न शेषशेषिभावस्य श्रौतत्वभङ्गः’—इति ज, भ, ज, ट, ठ ।

२— एतदनन्तरं ‘व्रत’—इति पद मधिकं ज भ ज-ट-पुस्तकेषु ।

प्रत्ययार्थत्वं स्यात्, न लेतदस्ति; अनन्यलब्धस्यैव शब्दार्थत्वात् ।
 अवशाभिधातव्यया भावनयैवाच्चेपात् कर्तुः प्रतीतिः । न च “सः
 कर्मणि च”-इति^१स्यतिबलात् कर्तुः प्रत्ययार्थता; तस्याः स्तुतेर्द्धि-
 कयो^२रित्यनेनैकवाक्यत्वे प्रत्ययाभिधेयत्वेनोच्यमानयोर्द्वैकत्वयोर्व्या-
 वर्त्तकत्वेनैव कर्तुः समर्पणात्,— कर्त्तृद्वित्वे द्विवचनं कर्त्तृकत्वे एकवचन
 मिति; अतो भावनया संख्यया वा आच्चेपादेव कर्तुः प्रतीतिः सिद्धेति
 न स प्रधानतया प्रत्ययार्थः; अतः क्रियाया एव प्राधान्यात् तस्या
 एवाङ्गत्वेनानृतनिषेधो विधीयते । न च स्यत्या पुरुषार्थतया विहि-
 तस्यानृतवदननिषेधस्य^३ कथं मिह प्रकरणात् काल्पयतेति^४ वाच्यम् ;
 “खादिरं यूपो भवति^५”-“खादिरं वीर्यकामस्य^६”-इतिवत् संयोग-
 पृथक्त्वेनोभयार्थत्वसिद्धेः । उक्तं हि—“एकस्य त्वभयत्वे संयोगपृथक्त्वम्”-
 इति^७ । अतः सत्यमेव वदेदिति दर्शपूर्णमासाङ्गत्वेनानृतप्रतिषेधस्य
 विधिरथ मिति सिद्धम् । तदाह कात्यायनः—“इदं मह मिति^८
 वा सत्यवाच्यतः, कर्माङ्गं मुत्तरे सत्यवदनम्”-इति^९ ।

तस्मात्ते यश्च इति । यश्चिना देवानां यश्चोऽपि यश्चःप्रति-
 पादनाय प्रश्नस्तम् । ‘एवम्’ “अग्ने व्रतपते”-इतिमन्त्रवत् । इदं मह
 मिति क्रियाविशेषणत्वान्नपुंसकम् ॥ ५ ॥

१— पा० सू० ३. ४. ६६ ।

२— पा० सू० १. ४. २२ ।

३— ‘विहितस्यातोऽन्तवदननिषेधस्य’-इति ज, झ, ञ, ट ।

४— ‘कर्त्तृत्वेति’-इति जादिषु । ५— इहैवोपरिष्ठात् (३. ६. २. १२.) ।

६— ऐ० ब्रा० २. १. १ । ‘खादिरं स्वर्गकामो वीर्यकामो वा’-इति व्याप०

औ० सू० ७. १. १६ ।

७— मौ० सू० ४. ३. ५ ।

८— वा० सं० १. ५. २ ।

९— औ० सू० ३. १. ११, १२ ।

मन्त्रिणाभ्युपेतस्य व्रतस्य प्रसङ्गाद्विसर्जनं माह— “अथ०संस्थित इति । अत्रत्यविसर्जनमन्त्रस्य^१ अथ मर्थः,— व्रतोपायनात् प्रागहं य एव^२ मनुष्योऽस्मि, व्रतं मुक्त्वा स एव मनुष्यः इदं मस्मि ; न तु व्रत-समये इव^३ देवः । इदं मिति क्रियाविशेषणत्वात्पुंसकम्^४ ।

नन्वसौ मनुष्यो व्रतसमयेऽपि मनुष्य एव, तत् किं मुच्यते य एव मनुष्योऽस्मि स एवेदं मस्मीति ? तत्राह— “अमानुष इदवेति । मनुष्योऽपि हि तदा अन्यात्मकत्वात्^५ सत्यवदनाद्वा देव इवेत्युक्तम्, व्रतत्यागे तु कृते व्रतारम्भात् प्रागिव स्वभावसिद्धं मनुष्यत्वमेवेति ।

ननु यथा व्रतोपायने अनृतात् सत्यमुपैमीत्युक्तम्, एवं तत्त्यागे सत्यादनृतमुपैमीति किं नोक्तमित्यत आह— “न हीति ।

महत् उल्कषात्^६ (देवत्वात्^७) प्रच्युतत्वेनात्यन्तनिष्कृष्टमानुषत्व-प्राप्तिकथनस्य परुषत्वादनवकल्पने तदाह— “तदु खञ्जिति ॥ ६ ॥”

व्रतप्रसङ्गादागतं तद्विसर्जनं समाप्य पूर्वैर्द्युर्यजमानेन व्रतानन्तरं यत् कर्त्तव्यं तत् प्रतिजानीते— “अथात इति । यतो व्रतानन्तरं मग्नानामग्नानापरनामकं मारुष्ठाद्यग्नं मेव यजमानेन कर्त्तव्यम्, ‘अतः’ तदनन्तरं मेव तस्य निरूपणं क्रियत इत्यर्थः ।

१— “व्रतं विस्मृजते येनोपायात्”—इति का०श्रौ०सू० ३. ८. २६ । ‘पूर्वं हि व्रतग्रहणे द्वौ मन्त्रावुक्तौ अग्ने व्रतपते इदमहं मिति वेति (का०श्रौ० सू० २. १. ११.), अत्र इदं महं मित्वेव मन्त्रः श्रुत्यभिमतः”—इति हरिश्चाभिनः । श्रुतिश्च सा इहैवाग्रे द्रष्टव्या—१. ६. ३. २३ ।

२— मन्त्रपाठः खलु वा०सं० २. २८. २ द्रष्टव्यः ।

३— नपुंसकत्वम्—इति ऋ, ठ, ढ ।

४— ‘आत्मात्मकत्वात्’—इति ऋ, ‘सात्मकत्वात्’—इति ङ ।

५— ‘उल्कषात्’—इति ङ ।

६— नास्थेत्त्वं परं ङ-पुस्तके ।

. प्रतिज्ञातस्याग्रनानग्रनपक्षस्य प्रशंसार्थं केवलानग्रनपक्षं निरसितुं सुपन्थस्यति— “तदु हेति । ‘तत्’ तस्मिन्नग्रनानग्रनविषये सवयसः पुत्रः (‘सावयसः’) ‘अषाढ’-नामकः, सर्वात्मना अग्रनत्याग मीव व्रतं मेने । तथा मन्यमानस्याषाढस्याग्रय माह— “मनो हेत्यादि । अनुप-
न्यस्त मपि मनुष्यस्य मनः ‘आ’ समन्तात् जानन्ति । अतो योऽशौ यजमानो व्रतं मुपैति, एष नः प्रातरवश्यं यक्ष्यत इति ज्ञात्वा ‘विश्वे’ सर्वे ‘ते’ देवाः व्रतदिवसे यजमानस्य गृहानागच्छन्ति ।

‘उपवसथ’-नामनिर्वचनेन देवाना मागमनं दृढयति— “तेऽस्येति । ‘उप’ समीपे यजमानस्य वसन्ति देवा अस्मिन्निति पर्वदिवस ‘उप-
वसथ’-नामक इत्यर्थः ॥ ७ ॥

अस्तु किं ततः ? इति चेत्— “मनुष्येष्विति । गृहे मनुष्येष्व-
गृहेषु अनग्रत्सु ‘यः’ कश्चिद्यजमानः स्वयं पूर्वं भूञ्जीतेति यत्तदेवा-
नुचित मिति वितर्कयामः ; अथ यः कश्चिद् देवेष्वनग्रत्सु पूर्वं
ऽश्रीयादिति यत्, तस्यानवकृप्तिः किमु वक्तव्या ? कैमुतिकन्यायफल
माह— “तस्मादिति । ‘उ’-इत्यसन्देहे । तस्मादेव हेतोः अग्रन-
वर्जनलक्षणेऽर्थे नास्ति सन्देह इत्यर्थः ॥ ८ ॥

अषाढेन चेन्मुनिना निर्णीतो ऽनग्रनपक्षः, तर्हि स एव परमार्थः ;
कथं मग्रनानग्रनपक्षः ? इति चेत्, अस्यापि मुनिनैव याज्ञवल्क्येन
सोपपत्तितो निर्णीतत्वादित्याह— “तदु हेति । ‘तदु’ तस्मिन्नप्यग्र-
नानग्रनपक्षे याज्ञवल्क्य उपपत्तिम् ‘उवाच’ आह ।

अग्रनानग्रनलक्षणस्वमतसमर्थनाय प्रत्येकपक्षौ दूषयति— “यदौ-
ति । दैविके हि कर्मणि देवान् प्रत्युद्दिष्टस्यैव हविषः प्रथमं मनुप-

योगः, काम मन्यस्य ; पित्र्ये पुनरतिनियमाद्भविषोऽन्यदपि अनुप-
योज्य मिति पितृदेवतात्मा मापादयतीति याज्ञवल्क्यस्याशयः ।
तत् किं दैविके कर्मणि प्रागपि भोक्तव्य मिति यः, त माशय
मजानानः शङ्कते ; तं प्रत्याह—“यद्यु इति । ‘यद्यु’ यदि लभ्यते,
तदा अग्निशिषतो देवानतिक्रम्य स्वयं भुक्तवान् स्यात् ।

अश्रनानश्रनपत्रयोरुभयोरपि दोषश्चेत्, का गतिः? इति
(तत्राह—“स यदिति^१।) ‘यद्’ द्रव्य मग्नि मयनश्रितवद् भवति,
तदश्रीयात् । किं तदिति तदाह—“यस्येति । ‘यस्य’ द्रव्यस्य सम्ब-
न्ध्यत्वं ‘हविः’ देवा न गृह्णन्ति, तदग्नि मपि सद् अनश्रितवद्
भवति ।

तथात्वे यथोदीरितदोषद्वयाभाव माह—“स यदिति । अश्रना-
देव न पितृदेवतात्वम् ; अश्रमानस्य देवायोग्यत्वादेव न देवाना
मतिक्रमः^२ ॥ ८ ॥

अथ किं त्वेवं प्राश्यद्रव्यम्^३? इति तदाह—“स वा इति ।
आरण्यग्रहणं प्रकृतदर्शपूर्णमासहविर्यतिरिक्तोपलक्षणम् । ‘वृच्छं’
वृक्षोद्भवं फलम् ।

१— नास्त्येषोऽंशः ठ-पुस्तकादन्यत्र ।

२— ‘अश्रनान्न पितृदेवतात्वम्, तस्यान्नस्यादेवयोग्यत्वादेव न देवाना मति-
क्रमः’-इति ड । ‘अश्रनानश्रनपितृदेवतात्वम्, अस्य यजमानस्य देव-
योग्यत्वादेवं न देवाना मतिक्रमः’-इति ज, भू, ज, ट ।

३— ‘अथ किं त्वाश्रयद्रव्यम्?’-इति ज, भू, ज, ट ; ‘अथ किं तादृग्
द्रव्यम्?’-इति ठ ।

‘भुक्तोपलक्षणत्वे मुनिविशेषव्यवहारं प्रमाणयति— “तद् हेति । वृषा नाम कश्चित्, तस्य पुत्रो ‘वार्ष्णः’, तस्य नाम ‘वर्कुः’-इति ।

मुनेर्मत मपवदति— “तद् तु तथेति । तत्र हेतुः— “ब्रीहिर्यवयो-
रिति । ‘शमीधान्यं’ तिलमाषादि । उपचिनोतीति ‘उपचम्’
अल्पेनापि माषपिष्टेन मिश्रितं ब्रीहपिष्टम् । त्रिचतुरान् यामानपि
स्थापितम्^१ ‘उपचितं’ बद्धं भवति इति प्रसिद्धं तदाह— “ब्रीहि-
यवाविति । अतो माषोपयोगे ब्रीहियवावेव यत उपयुक्तौ स्याताम्,
अतस्तथा न कुर्यात् । अतो युक्तं मारुष्य मेवाश्रीयादिति ।
तदेवं व्यवस्थितं सकृदग्रनम् ॥ १० ॥

स आहवनीयेति । तां रात्रिं माहवनीयागारे गार्हपत्यागारे
वा शयीत^२ । तत्रैव शयने हेतुः— “देवान् वा इति । ‘उपावर्त्तते’
शमीपे शेते^३ । ‘अधः शयीत’ न पुनः खट्वाद्युपरि ; यत उपरि
स्थितं श्रेयांस मध एव स्थिताः^४ उपचरन्ति ॥ ११ ॥

अथ प्रभाते अध्वर्याः कर्त्तव्यता माह— “स वा इति । ‘सः’
प्रसिद्धोऽध्वर्युः प्रथमेन कर्मणा अप एवाभिमुख्येन प्राप्नोति । किं
तत्प्रथमं कर्म ? तदाह— “अपः प्रणयतीति । एतच्चापां प्रणयनम् ;
“अथ संयौति”-इति^५ वक्ष्यमाणसंयवनार्थम् । अतः संयवनात्

१— ‘माषानपि प्रापितम्’-इति ज, भ, ज, ट ; ‘माखावपितं’-इति ङ ।

२— का० औ० सू० २. १. १४, १५ ।

३— ‘सेवते’-इति ठ ।

४— ‘खट्वाद्युपरि ; यत उपस्थितं श्रेयांस मध उपस्थिताः’-इति ज, भ, ज,

ट । ‘खट्वाद्युपरि शयीत ; उपस्थितं श्रेयांस मध उपस्थिताः’-इति ठ ।

५— १ प्र० ई ब्रा० इक० अथवा २ अ० २ ब्रा० इक० ।

प्राक् प्रणीतानां नाग्ने पुनः प्रणयनं कार्यम्; कृते तु संयवने तन्नाग्ने ऽपि प्रयोजनस्य^१ जातत्वान्न पुनः प्रणेतव्यम् ।

नेतु अन्तर्वेदि प्रणीता निनयति^२ इत्युपरितन-निनयनार्थं पुनः कस्मान्न प्रणयन मिति चेत्, न; संयवनप्रसक्तौ तासा मेवापां प्रतिपत्तिमात्रम्, अतो न तदपां प्रणयनस्य प्रयोजकम्; न हि चालाले प्राशनं कृष्णविषाणां^३ प्रयुङ्क्ते ।

अथोभयं साधयतः^४ प्रणयनस्य कथं संयवन मेव प्रयोजनम्, न तु अन्तर्वेदि निनयन मिति चेत्, (न^५), “पूर्णपात्रं निनयति”-इति^६ द्वितीयया अपां संस्कारकर्मत्वप्रतीतेर्निर्नयनस्योपयुक्तसंस्कार-तथा प्राशनवत् प्रतिपत्तित्वात् । संयवने तु समानप्रकरणे शाखान्तरे “प्रणीताभिः^७ (हवींषि) संयौति”-इति^८ तृतीयया अपां संयवनं प्रति गुणत्वप्रतीतेः । अतः संयवनार्थं मेव प्रणयनम् ।

उक्तं प्रणयनं प्रशंसति— “यज्ञो वा इति । अपां यज्ञसाधनतया यज्ञरूपत्वान्तद्विस्तारात्मकस्य प्रणयनस्य यज्ञविस्ताररूपत्वात् प्राश-स्यम् ॥ १२ ॥

उक्तं प्रणयन मनूय कस्वेति व्याहृतिचतुष्टयात्मकं मन्त्रं^९ विधत्ते— “स प्रणयतीति । हे प्रणीतोदक! को नाम त्वां यज्ञेन ‘युनक्ति’

१— ‘संयोजनस्य’-इति ड । २— इहैव २.२.२ । का०श्रौ० २.५.११, १२ ।

३— इह ३. २. १. १८, २८; का०श्रौ० ७. ३. २६; तै०सं० ६. १. २. १५ ।

४— ‘अथोभयसाधनता’-इति ड । ५— नैतत् पदं ठ-पुस्तकादन्यत्र ।

६— इहैव ६. ३. १ । ७— ‘प्रणीतेन’-इति ज, भ, ञ, ट, ड ।

८— आप०श्रौ०सू० १. २४. ३ । ९— वा० सं० १. ६. १-४ ।

योक्तुं समर्थः ? यः समर्थः 'सः' युनक्ति । 'कस्मै' त्वा प्रयोजनाय युनक्ति ? यस्मै युनक्ति, तस्मै युनक्ति । योजने कर्त्ता प्रयोजनञ्च दुर्ज्ञान मित्यर्थः । व्याह्रियन्त इति 'व्याहृतयः' मन्त्राः ; दुर्ज्ञानत्वाभिधानात्, अनिश्चित्य वचनाच्च^१ 'अनिरुक्ताः' । व्याहृतिविशेषणस्थानिरुक्तत्वस्य प्रयोजनमाह— "अनिरुक्तो वा इति । अनिर्ज्ञातो हि पदार्थः क इत्युपयुज्यते^२ । अतोऽसावनिरुक्तः प्रजापतिश्च 'कः'-इत्युच्यते । "को ह वै नाम प्रजापति" इति श्रुतिः^३ । अतः श्रुतिसाम्यात् प्रजापतेरनिरुक्तत्वम् । अथवा वाचकमन्त्रोच्चारणमन्तरेण मनसैव (ध्यात्वा^४) प्रजापतेर्हेमादपि प्रजापतिरनिरुक्तः^५ । "यन्तूष्णीं तत्प्राजापत्यं स मनसा जुहोति, मन इव हि प्रजापतिः"-इति^६ श्रुतेः । अस्वनिरुक्तः^७ प्रजापतिः, प्रसृते किं मायात् मित्यत आह— "प्रजापतिर्यज्ञ इति । "प्रजापतिर्यज्ञ मसृजत"-इति^८ यज्ञस्रष्टृत्वश्रुतेः कार्यस्य कारणादभेदात् । तथा "एष वै सप्तदशः प्रजापतिर्यज्ञ मन्वायत्तः"-इति^९ सप्तदशसमुदायात्मकस्य प्रजापतेः

१— 'निश्चित्य अवचनाच्च'-इति ठ । २— 'इति पर्यनुपयुज्यते'-इति ठ ।

३— तै० ब्रा० २. २. १० । ४— नाख्येतत् पदं ठ-पुस्तकादन्यत्र ।

५— "अनिरुक्तां वा उपांशु"-इति, "अनिरुक्तां हि मनोऽनिरुक्तां ह्येतद् यत् तूष्णीम्"-इति चेहैव (१. ३. ५. १०, २. ४. ४. ५.) ।

६— तै० सं० ६. ६. १०. ३ । "मनोऽसि प्राजापत्यम्"-इति तत्रव १. ६.

२. १२, "मनो वै प्राजापत्यम्"-इति च १. ६. १०. ४ ।

'श्रुतेः स त्वनिरुक्ताः'-इति ज, भू, ज, ट ।

तै० ब्रा० १. ७. १. ४ । ऐ० ब्रा० ७. ४. १ । "प्राजापत्यो यज्ञः"-

इति तै० सं० १. ६. १० ।

९— तै० सं० १. ६. ११. १ ।

सकलयज्ञानुगमश्रुतेः । अनुगच्छतश्च सामान्यादेर्लोके • न पृथक्
अनुगन्तव्यः ; व्यक्तावभिमानदर्शनात् । यस्मात् प्रजापतिर्यज्ञः^१, अतः
अनिरुक्ताभिर्यादृतिभिः प्रणयनादनिरुक्तप्रजापत्यात्मकतया अनिरुक्तं
यज्ञं मेव 'युनक्ति' प्रारभत इत्यर्थः ॥ १३ ॥

प्रशब्दोपात्तप्रकर्षसूचितप्राथम्यद्वारा प्रणयनं प्रागस्तावीत्—
“यज्ञो वा इति । तच्च नयतिपदोपात्तप्रापणात्मकविस्तारद्वारत
इति 'अथापः'—इत्यस्यावयवार्थपर्यालोचनयापि द्विधा^२ स्तौति—
“यद्वेवेति । अनियोग एवकारः । न नियोगेन प्रागुक्तरीत्या
स्तुतिः, किन्त्वेव मय्यस्तीत्यर्थः । आप्नुवन्ति^३ सकलं जगदित्यापः ।
तादृशा मपां प्रणयनात् प्रथमं मेव सर्वं मातृं स्यादित्यपि प्रशस्तं^४
तत्प्रणयनं मित्यर्थः ॥ १४ ॥

अथवास्य कर्मणो यदेवाङ्गं प्रापयितव्यं मध्वर्यादयः प्रमादाद्
प्रापयन्ति, तद्वैकल्यम् उदकाचमनप्रोक्षणादिना^५ परिहरन्त आप-
यन्ति ; अतोऽप्याप इति तत्प्रणयनं प्रशस्तम् ॥ १५ ॥

न केवलं मत्रयवार्थपर्यालोचनया, उदकप्रभावपर्यालोचनयापि
प्राशस्त्यं वक्तुं मारभते— “देवान् हेति । असुराश्च रक्षांसि च
'असुररक्षसानि' । “अनसन्तान्नपुंसकाच्छन्दसि”—इत्यसन्तत्वात् समा-

१— 'सामान्यादेर्लोकेशानुगन्तव्यः । व्यक्तावभिमानदर्शनात् प्रजापति-
र्यज्ञः'—इति ज, भ, ज, ट ।

२— नास्त्येतत्पदम् ड-पुस्तके । ठ-पुस्तके तु 'द्विधा'—इति ।

३— 'याप्नुवन्ति'—इति ड, ट । ४— 'प्रशस्तम्'—इति ज, भ, ज, ट ।

५— 'उदकप्रोक्षणाचमनादिना'—इति ठ ।

सान्तः^१ ।० 'न यच्छ्व इति' यष्टुं न स्वभध्वं यूय मिति वदन्तो
'ररचुः' प्रतिबन्धयेयुरित्यर्थः^२ ॥ १६ ॥

ततो देवा इति । इत्थं प्रतिबद्धा देवाः 'एतम्' अल्लक्षणं वज्रं
ददृशुः । अपां वज्रत्वं "ता एता आपो वज्रीभूत्वा"—इत्यादि
श्रुत्यन्तरे प्रसिद्धम्^३ ; तदाह— "वज्रो वा इति ।

न केवलं प्रसिद्धिबलाद्वज्रत्वम् उपपत्तिबलाच्चेत्याह— "वज्रो
हीति । उपपत्तेः प्रसिद्धिं वै-शब्द आह । तां प्रसिद्धा सुपपत्तिं
दर्शयति— "तस्मादिति । यस्मादापो वज्रः, तस्माद् एता आपः
'येन' पथा गच्छन्ति, तं पन्थानं 'निध्नं' गत्ते कुर्वन्ति । गत्वा वा
'यत्र' ढणगुल्मादौ उपतिष्ठन्ते, तत् 'निर्दहन्ति' निःसारं कुर्वन्ति ।
(ते^४) देवाः 'एतम्' उदकलक्षणं वज्रम् 'ब्रदयच्छन्' उक्तप्रकारप्रणय-
नात्मक मुद्यमनं तस्य कृतवन्त इत्यर्थः । 'तस्य' वज्रस्य सम्बन्धिनि
'अभये' तेन वज्रेण परिहृतभये^५, 'अनाद्रे' नाशयन्तीति नाद्राण्य-
सुररचसानि, तद्रहिते, 'निवाते' तत्संस्पृष्टेन^६ वातेनापि रहिते,
स्थाने । यथा देवाः कृतवन्तः, तथैवैषा मध्वर्युः ॥ १७ ॥

प्रणयनप्रकार माह— "ता उक्त्विच्येति । चमसादिपात्रस्योपरि

१— पा० सू० ५. ४. १०३ । २— 'प्रतिबन्धुरित्यर्थः'—इति ठ ।

३— तै० ब्रा० १. ७. १. ६. ७ ; ऋ० सं० ८. १४. १३ (अपाम्पोनेन)

४— नास्थितत् पदं ठ-पुस्तकादन्यत्र ।

५— 'सम्बन्धिनाभयेन वज्रेण'—इति ज, भ, ज, ट । 'सम्बन्धिनि "अ-
भये" वज्रेण परिहृतभये'—इति ड ।

६— 'तत्संस्पृष्टेन'—इति ठ ।

शिक्षा पूरयित्वा न पुनः (तेन पात्रेण^१) कुतश्चिज्जलाजयादुद्धृत्य गार्हपत्यस्योत्तरभागे स्थापयेत् । आपस्तम्बस्तु स्थापितपात्रस्य समन्वकं^२ पूरणं माह^३ ; इह तु ब्राह्मणे पूरितस्य स्थापनम् । अतस्तथैवोक्तं कात्यायनेन—“गार्हपत्यमुत्तरेणोदपात्रं निधाय”—इति^४ ।

अवश्यं प्राङ् नेतव्याना मपां^५ किं गार्हपत्यस्योत्तरदेशे स्थापनेनेत्याशङ्क्य तत्प्रयोजनकथनेन स्तौति—“योषा वा आप इति । अप्-शब्दस्य स्त्रीलिङ्गत्वात् । वृषेति, अग्निशब्दस्य पुल्लिङ्गत्वात् । “गृहपतिना संयुक्ते ज्यः^६”—इत्यग्निविशेषो गार्हपत्यः । तदावास इह लक्षणया गार्हपत्य उच्यते । अत एव तस्य गृहत्वमुक्तम्—“गृहा वै गार्हपत्यः”—इति^७ ।

उदपात्रस्थापनं प्रयोजनान्तरेण स्तौति—“वज्रं वा इति । ‘अप्रतिष्ठितः’ अस्मद्भूः । “नैनमिति । तमेन मशक्तम्, अनुद्यन्तारं ‘संगृणाति’ हिनस्ति । “गृह्णिसायाम्”^८, “घ्वादीनां ह्रस्वः”^९ । अतो हिंसापरिहाराय स्वयं सन्नद्ध एवोद्यच्छेत ॥ १८ ॥

उद्यन्तुः प्रतिष्ठा मुक्त्वा उद्यन्तव्यस्यापि प्रतिष्ठा माह—“स यदिति । “गृहा वै प्रतिष्ठेति । कोशे स्थापितस्याभेरिव^{१०} वातादिस्यर्गविरहात्तैरण्यस्याविनाशो वज्रस्य प्रतिष्ठा ।

१—ठ-पुस्तकादन्यत्र नैते पदे स्तः । २—श्रौ० सू० ४. १. ४ ।

३—श्रौ० सू० २. ३. १ । एता एवापः प्रगीता उच्यन्ते ।

४—‘निधाय’—इति ‘अवश्यं प्राङ् नेतव्याः । अपां’—इति ज, भ, ज, ट ।

५—पा० सू० ४. ४. ६० ।

६—६८० ८ पं० इत्ययम् ।

७—क्रा० प० ।

८—पा० सू० ७. ३. ८० ।

९—‘स्थापितस्याभेरिव’—इति ज, भ, ज, ट ।

लेट्^१ झेरन्तादेशः^२, “इतश्च लोपः^३”—इतीकारलोपे, संयोगान्त-
लोपः^४, तस्यासिद्धत्वान्नलोपाभावः^५ ।

सांचादुत्तरभागे आहवनीयप्रणयनं विवक्षित मिति दर्शयितुं
ततः प्राक्प्रत्यगासादनं^६ निषेधति— “ता नातिहृत्येति । ‘अतिहृत्य’
उत्तरभाग मतीत्य प्राग्भागे । ‘अनाप्ताः’ उत्तरभाग मप्राप्ताः, प्रत्य-
गपि^७ नासादयेत् ।

तदतिहरणपत्र मनुवदति— “स यदिति ।

तत्र दोषं वक्तुं मुपोद्घात माह— “अस्ति वा इति । “व्यन्
सपत्ने”—इति^८ सृतेः ‘भ्राह्म्यः’ शत्रुः, तस्य भावो ‘भ्राह्म्यम्’ (शात्र-
वम्^९) युवादित्वाद्भावे अण्^{१०}, विशिष्टं भ्राह्म्यम् । अग्नेरपां च पर-
स्परविनाशकत्वात् महदस्ति वैर मित्यर्थः । अस्तु, किं तत इत्याह—
“स यथेवेति । ‘तत्’ अङ्गिः सह महद्वैर मग्नेर्यथा ‘भवति’ स्वकार्य-
निर्वापणरूपं मुपद्रवं कर्तुं प्रभवति, तथा ‘सः’ अतिहरन् अध्वर्युः
कुर्यादित्यर्थः ।

१— पा० सू० ३. ३. १५ई, पा० सू० ३. ४. ७ ।

२— पा० सू० ७. १. ३ । ‘सञ्चारान्मिथुनलक्षणा भीतिः । सञ्चारान्न-
सञ्चरेयुरिति हेतुः । हेतुसद्भावरूपे लिङर्थे लेट् । व्याकारोऽन्ता-
देशः’—इति ज, झ, च, ट, ड ।

३— पा० सू० ३. ४. ६७ ।

४— पा० सू० ८. २. २३ ।

५— पा० सू० ८. २. १ ।

६— ‘प्राक्प्रत्यग्भागासादनं’—इति ट ।

७— ‘प्रत्यगेव’—इति ट ।

८— पा० सू० ४. १. १४५ ।

९— नास्त्येतत्पदं ड-ट-पुस्तकयोः ।

१०— ‘हायनान्तयुवादिभ्योऽण्’—इति पा० सू० ५. १. १३० ।

. तथा 'अकरणे का हानिः ? तत्राह— "यचेति । 'यत्र' कर्मणि 'अस्य' प्रणयनपात्रस्य सम्बन्धिनोरप उपस्युशन्ति ऋत्विग्यजमानाः । तत्रोपस्युशन् मग्नौ 'भाढव्यं' शत्रु मुदकलक्षणं 'वर्द्धयेत्' उत्तेजयेत् । अतिहरणस्य वैरकरणसम्बन्धार्थः प्रथमोऽनुवादः, चरमस्तु भाढव्य-वर्द्धनसमर्थनार्थं इत्यपौनरुक्तम् ।

अतिहरणपत्रे दोष उक्तः, अनाग्निपत्रे दोष माह— "यद्यु इति । खसमये अप्राप्तत्वात्^१ तासा मपां कामप्रापकत्वं दूरापास्त मित्यर्थः ।

इत्थं (तम्^२) उपोद्घात मुक्त्वा औपोद्घातिक माह— "तस्मादिति । 'सम्यत्वेवं' सम्यगुत्तरभाग एव, न पुरतो न पश्चात् । अत उक्तं कात्यायनेन "उत्तरेणाहवनीयः सम्यति निदधाति"—इति^३ ॥ ११ ॥

प्रणीताप्रणयनानन्तरं परिस्तरणं पत्रासादनं चाह— "अथ द्वेषैरित्यादि । 'द्वन्द्वं द्वे द्वे । "द्वन्द्वं रहस्यमर्थादावचनव्युक्तमण-यज्ञपात्रप्रयोगाभिव्यक्तिषु"—इति^४ निपातितम् । पात्रपदं यज्ञ-निर्वर्त्तकानां स्फ्यादौनाम् अप्युपलक्षकम्^५ ।

अर्थतः प्राप्तां सङ्ख्या मनुद्य प्रशंसति— "तद्गति । तस्मिन् प्रयोगे एवं परिगणने कृते दश सम्पद्यन्ते । विराजश्चन्द्रशो^६ ऽचरेषु दशत्व मस्ति । प्रथमस्य यज्ञो ज्योतिष्टोमः । "एष वाव प्रथमो यज्ञो यज्ञानां यज्ज्योतिष्टोमः"—इतिश्रूतेः^७ । तत्र च नवत्युत्तरशत-

१— 'खसमयप्राप्तत्वात्'—इति ज, झ, ञ, ट ।

२— नास्त्येतत् पदं ड-ढ-पुस्तकयोः ।

३— औ०सू० २. ३. ३ ।

४— पा० सू० ८. १-१५ ।

५— 'अप्युपलक्षणम्'—इति ठ ।

६— 'विराट्छन्दसो'—इति ड ।

ता०ब्रा०१६. १ । ऐ०ब्रा० ३. ४. ५ । तै०सं० ७. ४. १०, ११ ।

सङ्ख्याकाः स्तोत्रियाः । तस्मिन्कोनविंशतिसङ्ख्याया विभज्यमानासु दश लभ्यन्त इत्यस्ति तत्रापि दश सङ्ख्या । अतो दशसङ्ख्यायोगाद् विराड्यज्ञयोरेकत्वादिह दशसङ्ख्यासम्पत्त्या विराडात्मको यज्ञ एव साकल्येन सम्पादितो भवति ।

एवं दशलं स्तुत्वा द्विशः प्रयोग मनूद्य स्तौति— “अथ यदिति । ‘संभेते’ “रभ राभख्ये”, राभख्यं कार्यौपक्रमः ; किं मपि कार्यं कर्तुं सुपक्रमेते ॥ २९ ॥ १ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथभाष्ये^१ प्रथमाध्याये

प्रथमं ब्राह्मणम्^२ ॥

१— ‘माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणम्’—इति ज, भू, ज, ट, ड ।

२— ततोपायनादनन्तरं मया प्रणयनम् । तत्पठतिस्त्रैषा ।— अर्ध्वर्युर्वारणं चमसं सव्यहस्ते कृत्वा दक्षिणहस्तस्थेनोदपात्रेण स्वयं तस्मिन्नदकं मासिच्य दक्षिणहस्तेन चमसं गार्हपत्यस्योत्तरतो निधाय ‘ब्रह्मन्नपः प्रणेष्ट्यामि ?’— इति ब्रह्मार्थं पृच्छति । ‘वाचं यच्छ’—इति यज्ञमानं प्रेषति । ब्रह्मा ‘प्रणय यज्ञमित्यादि (२. २. ८.) उपांशु पठित्वा ‘ओं प्रणय’—इत्युच्चै रनुज्ञां करोति, यथाध्वर्युः प्रष्टवति । ततोऽध्वर्युश्चमसं गृहीत्वा आहवनीया-दुत्तरस्यां दिशि वह्निर्देदि दर्भेषु प्रणीताचमसं निदधाति । एतदेव प्रणीता-प्रणयनं चोच्यते । प्रणीताप्रणयनादनन्तरं प्रागग्रैरुदगग्रैश्च दर्भैराहवनीयस्य परिस्तरणं भवति ; गार्हपत्यस्य तु प्रथमं पुरस्तादुदगग्रैः, ततो दक्षिणतः प्रागग्रैः, पश्चादुदगग्रैः, उत्तरतः प्रागग्रैर्दर्भैः परिस्तरणम् । ततः पात्रा-सादनम् । तच्च शूर्पादिपात्राणां समीपे स्थापनम् । तत्पठतिस्त्रैषम् ।— अर्ध्वर्युर्यज्ञमानो वा द्वे द्वे पात्राणि गृहीत्वा विनियोगक्रमेण आहवनीये गार्हपत्ये वा यज्ञ हविः अपर्यां करिष्यन् भवति, तस्योत्तरतः पश्चाद्वा निद-धाति । एतान्येव चत्वारि कर्माणीह प्रथमब्राह्मणे आस्रातानि ।

अथ० श्रुर्षञ्चामिहोत्रहुवणीञ्चादत्ते । कुर्मणे वां
 वेषाय वा मिति यज्ञो वै कुर्म यज्ञाय हि तस्मा-
 दाह कुर्मणे वा मिति वेषाय वा मिति व्वेष्टीव हि
 यज्ञम्* ॥ १ ॥

अथ व्वाचं यच्छति । वाग्वै यज्ञो ऽविष्णुभ्यो यज्ञं
 तनवा ऽइत्यथ प्रतपति प्रत्युष्टः रुक्षः प्रत्युष्टा अरातयो
 निष्टप्तः रुक्षो निष्टप्ता अरातय इति वा ॥ २ ॥

देवा ह वै यज्ञं तन्वानाः । ते ऽसुररक्षसेभ्य आस-
 ङ्गाद् विभयाञ्चकुस्तयज्ञमुखादेवैतन्नाष्टा रुक्षाःस्यतो
 ऽपहन्ति† ॥ ३ ॥

अथ प्रैति । उर्वन्तरिक्षं मन्वेमीत्यन्तरिक्षं वा ऽअनु
 रुक्षश्चरत्यमूलं मुभयतः परिच्छिन्नं यथायं पुरुषो ऽमूलं
 उभयतः परिच्छिन्नो ऽन्तरिक्षं मनुचुरति तद् ब्रह्मणो-
 वैतुदन्तरिक्षं मुभय मनाष्टुं कुरुते ॥ ४ ॥

स वा ऽअनस एव गृह्णीयात् । अनो ह वा ऽअग्रे
 पृश्नेव वा ऽइदं युच्छालः स युदेवाग्रे तुत्करवाणीति
 तस्मादनस एव गृह्णीयात् ॥ ५ ॥

भूमा वा ऽअनः । भूमा हि वा ऽअनस्तस्माद्यदा

बहु भुवत्यनोवाह्य मभूदित्याहुस्तद् भूमान मेवैतद्दु-
पैति तुस्मादुनस एव गृह्णीयात् ॥ ६ ॥

यज्ञो वा ऽऽनः । यज्ञो हि वा ऽऽनस्तुस्मादुनस
एव यजूषि सुन्ति नु कौषुस्य नु कुम्भ्यै भुस्त्रायै ह
स्पर्धयो गृह्णन्ति तद्दृषीन् प्रति भुस्त्रायै यजूष्यासुस्ता-
न्येतर्हि प्राक्तानि यज्ञाद्यज्ञं निर्मिमा* ऽइति तुस्मा-
दुनस एव गृह्णीयात् ॥ ७ ॥

उतो पात्र्यै गृह्णन्ति† । अनन्तराय मु तर्हि यजूषि
जपेत् स्फुर मु तुर्ह्यधुस्तादुपोह्य‡ गृह्णीयाद्यतो युन-
जाम तुतो विमुञ्चामेति यतो ह्येव युञ्जन्ति तुतो
विमुञ्चति ॥ ८ ॥

तस्य वा ऽएतस्यानसः । अग्निरेव धूरग्निर्हि वै धूरथ
यु ऽएनद्दुहन्त्यग्निदग्ध मिवैषां व्वहं भवत्यथ युञ्जघुनेन
कस्तम्भीं प्रऽउगं व्वेदिरेवास्य सा नीडु एव हवि-
र्हानम् ॥ ९ ॥

स धुर मभिमृशति । धुरसि धूर्व धूर्वन्तं धूर्व तुं
यो ऽस्मान् धूर्वति तुं धूर्व युं व्वयं धूर्वाम इत्यग्निर्वा

* 'निर्मिमा'-इति क, भाष्यसम्मतश्च ।

† 'गृह्णन्ति'-इति ख ।

‡ 'तुर्ह्यधुस्तादुपोह्य'-इति ड । 'तुर्ह्यधुस्तादुपोह्य'-इति च ।

ऽएष धुर्य*स्तु मेतुदत्येष्यन् भवति हविर्ग्रहीष्यांस्तुस्मा
 ऽएवैतान् निरुहते तयो हैत मेघो ऽतियुन्त मग्निर्धुर्यो
 नु दिनस्ति ॥ १० ॥

तुञ्च स्मैतद्वारुणिराह । अर्द्धमासशो वा ऽअहः
 सपत्नान् धूर्वामीत्येतुञ्च स्म स तदुभ्याह ॥ ११ ॥

अथ जघनेन कस्तम्भी मीषा मभिमृश्य जपति ।
 देवाना मसि बृह्णितमः सुस्वितमं प्रुप्रितमं जुष्टतमं
 देवहृतमम् । अहृत मसि हविर्दानं दःहस्व माह्वारि-
 त्युन एवैतदुपस्तौत्युपस्तुताद्रातुमनसो† हविर्गृह्णानीति
 मा ते यज्ञपतिर्ह्वीषीदिति यजमानो वै यज्ञपतिस्त-
 १द्यजमानायैवैतदुह्वला माशास्ते ॥ १२ ॥

अथाक्रमते । विष्णुस्त्वा क्रमता मिति यज्ञो वै
 विष्णुः सु देवेभ्य इमां विक्रान्तिं विचक्रमे यैषा
 मियं विक्रान्तिरिदु मेव प्रथमेन पदेन पस्पारायेद्
 मन्तरिक्षं द्वितीयेन द्विव मुत्तमेनैताम्बेवैषु एतस्मै
 विष्णुर्यज्ञो विक्रान्तिं विक्रमते ॥ १३ ॥

अथ प्रेक्षते । उरु व्यातायेति प्राणो वै व्यातस्तद्
 ब्रह्मण्यैवैतप्राणाय व्यातायोरुगायुं कुरुते ॥ १४ ॥

* 'धुर्य'-इति ख ।

† 'हविर्ग्रहीष्यां'-इति क ।

‡ 'द्रातुमनसो'-इति सायणसम्मतोऽपि न कापि मूलपुस्तके दृश्यते ।

अथापास्यति* । अपहतः रुश इति यद्युच किञ्चि-
दापन्नं भवति यद्यु नाभ्येव मृशेत् तन्नाष्टा ऽएवैत-
दृक्षाःस्यतो ऽपहन्ति† ॥ १५ ॥

अथाभिपद्यते । युच्छन्तां पञ्चेति पुञ्च वा ऽइमा
अङ्गुलयः पाङ्गो वै यज्ञस्तद्यज्ञ मेवैतद्व दधाति‡ ॥ १६ ॥

अथ गृह्णाति । देवस्य त्वा सवितुः प्रसुवे ऽश्विनो-
र्बाहुभ्यां पूष्णो हुस्ताभ्या ममये जुष्टं गृह्णामीति सविता
वै देवानां प्रसविता तुत्सवितृप्रसूत एवैतद् गृह्णात्य-
श्विनोर्बाहुभ्या मित्यश्विनावध्वर्यु पूष्णो हुस्ताभ्या मिति
पूषा भागदुघो ऽशनं पाणिभ्या मुपनिधाता सत्यं देवा
अनृतं मनुष्यास्तत्सत्येनैवैतद् गृह्णाति१ ॥ १७ ॥

अथ देवताया ऽआदिशति । सर्वा ह वै देवता
अध्वर्युः हविर्ग्रहीष्यन्त मुपतिष्ठन्ते मुम नाम ग्रही-
ष्यति मुम नाम ग्रहीष्यतीति ताभ्य एवैतत् सह॥
सतीभ्यो** ऽसमदं करोति ॥ १८ ॥

युदेव देवताया ऽआदिशति । यावतीभ्यो ह वै
देवताभ्यो हवीःषि गृह्णन्त ऽऋण मु हैव तास्तेन

* 'तिः'-इति ख । † 'न्तिः'-इति ख । ‡ 'तिः'-इति ख ।

§ 'तिः'-इति क ।

॥ 'गृ'-इति ग ।

॥ नास्त्येतत् पदं क-ख-पुस्तकयोः । ** एतदपि पदं ख-पुस्तके नास्ति ।

मन्यन्ते० यदस्मै तं कामः॥ समर्हयेयुर्यत्काम्या गृह्णाति
तस्माद्देवताया ऽत्रादिशत्येव मेव यथापूर्वः
हवींषि गृहीत्वा* ॥ १९ ॥

अथाभिभृशति । भूताय त्वा नारातय ऽइति तद्युत
एव गृह्णाति तुदेवैतत्पुनराप्याययति ॥ २० ॥

अथ प्राङ् प्रेक्षते । स्वरभिविखेष मिति परिवृत
मिव वा ऽएतदनो भवति तदस्यैतच्चक्षुः पाप्मगृहीत
मिव भवति यज्ञो वै स्वरुहर्देवाः सूर्यस्तत्स्वरुवैतदुतो
ऽभिविपश्यति ॥ २१ ॥

अथावरोहति । दुःहन्तां दुर्याः पृथिव्या मिति
गृहा वै दुर्यास्ते हैतु† ईश्वरो गृहा युजमानस्य यो
ऽस्यैषो ऽध्वर्युर्यज्ञेन चरति तं प्रयुन्त मनु प्रच्योतोस्त-
स्येश्वरः कुलं विक्षोब्धोऽस्तानुवैतदस्यां पृथिव्यां दःहति
तथा नानुप्रचवन्ते‡ तथा न विक्षोभन्ते तस्मादाह
दुःहन्तां दुर्याः पृथिव्या मित्यथ प्रैत्युर्व्वन्तुरिक्ष मुन्वे-
मीति सो ऽसावेव बन्धुः ॥ २२ ॥

स यस्य गार्हपत्ये हवींषि अपुयन्ति । गार्हपत्ये
तस्य पात्राणि सुःसादयन्ति जघनेनो तर्हि गार्हपत्यः॥

* 'त्वा'-इति ख, च ।

† 'हेत'-इति च, भाष्यसम्मतश्च ।

‡ 'विक्षोब्धो'-इति ख ।

§ 'प्रचवन्ते'-इति ख ।

सादयेद्युस्याहवनीये हवीःषि अपुयन्त्याहवनीये तुस्य
 पात्राणि सुसादयन्ति जघुनेनो तुर्ह्याहवनीयः
 सादयेत् पृथिव्यास्त्वा नाभौ सादयामीति मध्यं वै
 नाभिर्मध्यं मुभयं तुस्मादाह पृथिव्यास्त्वा नाभौ साद-
 यामी*त्यदित्या ऽउपस्य ऽइत्युपस्य ऽइवैनदभार्धुरिति
 वा ऽआहुर्यत्सुगुप्तं गोपायन्ति तुस्मादाहादित्या ऽउपस्य
 इत्युमे हव्यः रक्षेति तुदग्नेये चैवैतुडविः परि-
 ददाति गुप्त्या ऽअस्यै च पृथिव्यै तुस्मादाहाग्ने हव्यः
 रक्षेति ॥ २३ ॥ २ ॥

(प्रथमप्रपाठके प्रथमाध्याये वा द्वितीयं)

ब्राह्मणम् ॥ १ । २ ॥

पात्रासादनानन्तरं कर्तव्यं माह—“अथ शूर्पं मिति । एत-
 चादानं हविर्निर्वापार्थम्^१ । वामिति^२ मन्त्रगतद्विवचनलिङ्गात् उभे
 सह आदौयेते । अत एव सूत्रे—“शूर्पाग्निहोत्रहवण्यादाय”—इति^३ ।
 इतरेतरयोग-बन्धः ।

यज्ञो वा इत्यादि । यज्ञाय हि तदादानम् ; अतः कर्म-
 शब्दः कर्ममात्रपरोऽपि तद्विशेषं यज्ञमेव ब्रूते । इज्यते अनेनेति
 ‘यज्ञः’ हविः ; तदिह निर्वापकाले ब्रीहिरूपम् । तदग्निहोत्रहवण्या

* ‘मी’—इति ख ।

१—“अथ हविरावपति”—इतीहैव ४. ८ ।

२— वा० सं० १. ६. ५ ।

३— का० औ० सू० २. ३. १० ।

शूर्पं निर्वपन्^१ 'वेवेष्टीव' परिवेषणं करोतीव । यथाञ्च दर्व्या भोजनपात्रे । अतो वेषाय वा मित्युक्तम्^२ । वेवेष्टीत्यत्र परि-
रूपोपसर्गो लुप्तो निर्दिष्टः । "विष्टु व्याप्तौ"^३ । "निजा चंथाणां
गुणः स्तौ"^४—इत्यभ्यासस्य गुणः ।

अथ शूर्पं मित्यादि । अथ-शब्दादनुष्ठेयपदार्थपौर्वापर्यलक्षणं
क्रम माहः । अतस्तद्विशिष्टाः पदार्था विधीयन्ते । ननु चैष
चेदनुष्ठेयलक्षणः क्रमः, स च सर्वेषु पदार्थेष्वेक एव, नैकैकपदार्थग
इति, तद्विशेषणतया तद्विधिभिः कथं विधातुं शक्यते ? तर्हि
सङ्घातविशेषणतया तद्विधानेनैव विधीयता मिति चेत्, न ;
सङ्घातस्याविधेयत्वात् ; तस्य चैकत्वेन नियमेनानेकपदार्थाश्रितस्य
क्रमस्यासम्भवात् । नैष दोषः । यथा संयोगादय एकैकवस्तुन्यपर्य-
वसिता^५ अपि वस्त्वन्तर मपेक्ष्यैकत्रापि पर्यवस्यन्तः^६ तद्विशेषणतया
तद्विधिभिर्विधीयन्ते, तद्वत् क्रमोऽपि किं न विधीयते^७ । न च
शब्देनानभिधानादविधान मिति^८ मन्तव्यम् ; प्राकृतोपकार^९वद-
नभिहितस्यापि वैतत्यलक्षणक्रमस्यार्थाद्^{१०} बुद्ध्वावुपस्थितस्य विधि-

१— 'निर्वपति'—इति ड ।

२— वा० सं० १. ई. ५ ।

३— जु० ड० ।

४— पा० सू० ७. ४. ७५ ।

५— 'एकैकवस्तुपर्यवसिता'—इति ड । 'संयोगो द्विष्टः'—इत्यादि ल० म० ।

६— 'मपेक्ष्यैकत्राप्यपर्यवस्यन्तः'—इति ड । ७— 'विधीयेत'—इति ड ।

८— 'शब्देनानभिधान मिति'—इति ड ।

९— 'प्रकृतौ एकार०'—इति ज, झ ; 'प्रकृतौ प्रकार०'—इति ड ।

१०— 'चैतदुपलक्ष्यक्रमस्यार्थाद्'—इति ड ।

सम्भवात् । न चावश्यं वैतत्यलक्षण एव क्रमः ; अस्ति ह्यसावानु-
पूर्वब्रह्मणोऽपि । तथाच, यथा “अध्वर्युर्गृहपतिं दीक्षयित्वा
ब्रह्माणं दीक्षयतीति^१ क्त्वा-प्रत्ययेनाभिहितः पौर्वापर्य्यलक्षणः क्रम
एवार्थविशेषणतया विधीयते, एव मत्र अथ-शब्दैरभिहितो
विधीयत इति किं सुपपन्नम् ? तदुक्तं जैमिनिना—“श्रुतिलक्षण
मानुपूर्व्यं तत्रधानत्वात्”—इति^२ ॥ १ ॥

वाग्वै यज्ञ इति । यच्छ्रुति-पदमन्निधानान्नियम्यमानैवेह वाग्
विवक्षिता ; तस्याश्च यज्ञसाधनत्वाद् । यज्ञसाधनता सुपपादयति—
“अविक्षुब्ध इति । वाङ्मयमे हि चित्तविक्षोभ^३हेतोर्वाग्व्यव-
हारस्थाभावात् तदैकाग्र्ये सत्यविकल्पो यज्ञो यतः सम्पद्यते ।
क्षुभेद्दत्तान्तोपदेशत्वे ऽप्यागमानुशासनस्यानित्यत्वादिङ्भावः^४ (क्षुब्ध-
स्त्वान्तेति^५ ज्ञापकात्)^६ । क्षुब्धेति^७ निपातितम् ।

(शूर्पञ्चाग्निहोत्रहवणीञ्च प्रतपति^८—) “अथ प्रतपतीति । शूर्पं
मग्निहोत्रहवणीं चेत्यनुषङ्गात् तदुभय मित्यर्थः । “निष्टप्ता
अरातय इति वा”—इति । त्रीह्यनुष्ठानपक्षे यववाक्यस्य, (१) प्राप्त-
प्रामाण्यत्यागः, (२) अप्राप्ताप्रामाण्यस्वीकारः, (३) पुनर्यवानुष्ठाने
स्वीकृताप्रामाण्यस्य त्यागः, (४) त्यक्तप्रामाण्यस्वीकारश्चेति चत्वारो

१— इहिवोपरिष्ठात् दीक्षाप्रकरणं द्रष्टव्यम् (१२ का० १ प्र०) ।

२— मी० सू० ५. १. १ ।

३— ‘चित्तविक्षिप्त’—इति ज, झ, ञ, ट, ठ ; ‘चित्तविक्षोभ’—इति ड ।

४— “आगमशास्त्र मनित्वम्”—इति प० श्रे० ६५ (८. ४. १६. म० भा०) ।

५— पा० सू० ७. २. १८ ।

६— नास्त्येष पाठः ठ-पुस्तके ।

७— ‘क्षुब्ध इति’—इति ठ ।

८— नास्त्येतद्वाक्यं ठ-पुस्तकादन्यत्र ।

दोषः । इत्थं त्रीह्रिवाक्येऽपि चत्वार इत्यष्टौ दोषा^१ यद्यपि,
तथापि गत्यभावादिकल्प इत्युक्तं भट्टाचार्यैः^२—

“एव मेषोऽष्टदोषोऽपि यद्ग्रीह्रियववाक्ययोः ।

विकल्प आश्रितस्तत्र गतिरन्या न विद्यते”—इति^३ ।

इह पुनर्वाग्वदेनाधस्तादप्यनुकृष्टेन मन्त्रद्वयपाचिकत्वस्य^४ श्रुत्यै-
वाभिधानान्नैकोऽपि दोषः । एतदर्थं मेव च “एकार्थास्तु
विकल्पेरन्”—इति^५ त्रीह्रियववदेव न्यायप्राप्तस्यापि विकल्पस्य, वेति
स्वशब्देनोपादानम् ॥ २ ॥

मन्त्रकरणकतायै साध्यस्य निरासखोपयोगसिद्धये निरसनौ-
थानां प्रसक्ति माह—“देवा ह वा इति । ‘असुररक्षसेभ्यः’—इति
षष्ठ्यर्थं चतुर्थी^६ । तेषाम् ‘आसङ्गात्’ संसर्गाङ्गीताः । विभेतेर्लिटि

१— ‘इत्थसौ दोषः’—इति ज, भू, ज, ट, ठ, ।

२— मीमांसायां भट्टमतपोषकाचार्यैरित्यर्थः । मी०भ० १२ अ० ३ पा० ।

३— विकल्पो द्विविधः— व्यवस्थित ऐच्छिकश्चेति । तत्रेच्छाविकल्पे भट्टमते
अष्टौ दोषा भवन्ति । तद्यथा— “प्रमाणात्वाप्रमाणात्वपरित्याग-
प्रकल्पना । प्रत्युज्जीवनहानिभ्यां प्रत्येक मष्टदोषता”—इति । “त्रीह्रि-
भिर्यजेतेति वाक्यात् त्रीह्रयो नियम्यन्ते ; एवं यवैर्यजेतेति वाक्यात् यवा
अपि नियम्यन्ते ; तयो रेकार्थत्वाद् विकल्पः”—इत्यादि मी०प० ।

४— “प्रतपनं प्रत्युष्टं निष्टप्त मिति वा”—इति का०श्रौ०सू० २. ३. ११ ।

मन्त्रौ तु तौ वा० सं० १. ७. १, २ ।

५— मी० सू० १२. ३. १० । अस्मन्मते तु “मन्त्राणां सन्निपातित्वादेका-
र्थानां विकल्पः स्यात्”—इति (२६) सूत्रस्यैवायं विषयः स्यात् ।

६— पा० सू० २. ३. ६२. वा० १ ।

“भीह्रीभृङ्गवाम्”^१—इत्याम् प्रत्ययः, श्रुभावश्च । नाशयन्तीति ‘नाद्वाः’ आसुर्यः प्रजाः, ताश्च रक्षांसि च ‘तत्’ तेन तपनेन^२ । अतो ‘यज्ञसुखात्’ यज्ञप्रारम्भाद् अपहन्ति । ‘एतत्’—इति क्रियाविशेषणम् ॥ ३ ॥

अथ प्रेतौति । शूर्पप्रतपनानन्तरम् उर्विति^३ मन्त्रेण हविर्निर्वा-
पार्थं शकटसमीपं ‘प्रेति’ प्रगच्छेत् । मन्त्रप्रयोजन माह—“अन्तरिचं
वा इति । यथा वृक्षो मूलैः पृथिवी मनुप्रविष्टस्तिष्ठत्येव, न गच्छति ;
यथा व्याघ्रादिरभितः पाशाभ्यां बध्वा भ्रियमाणः^४ ; नैवं पुरुषो
मूलवान् ; नाप्युभयतः केनचित् संसर्गिणा प्रतिबद्धः, किन्तु ‘परि-
च्छिन्नः’ प्रतिबन्धकामंसृष्टः सन् अन्तरिचे विश्रम्भं^५ चरति । तथैव
निर्वस्यमानहविरादानार्थं रक्षोऽप्युक्तविशेषणविशिष्टं सत्त्वं^६ निर्वस्यन्तं
पुरुष मनुगच्छेत् । अतस्तदेतत्पुरुषेण गम्यमान मन्तरिचप्रदेशे
‘ब्रह्मणा’ उर्वित्यनेनैव मन्त्रेण^७ ‘अनाङ्गं हिंसाकररहितम्’, अत
एवाभयं कुरुते । ‘उरु’ विस्तीर्णं प्रतिबन्धकरचोक्षणमूर्त्तद्रव्य-
विरहादिति हि मन्त्रार्थः ॥ ४ ॥

अनस एव (न शालायाः^{१०}) सकाशाद्ब्रह्मणे, कारण माह—
“अनो ह वा इति । अन एव हि प्रथमं धान्यस्याधिकरणम् ।

१— पा० सू० ३. १. ३६ ।

२— ‘यज्ञेन’—इति ड ।

३— वा० सं० १. ७. ३ ।

४— ‘भ्रियमाणाः’—इति ज, झ, ञ, ट, ठ ।

५— विश्रम्भं—इति ठ, ड ।

६— ‘सत् तं’—इति ठ, ड ।

७— ‘मन्तरिचं’—इति ठ ।

८— वा० सू० १. ७. ३ ।

९— ‘हिंसाकररहितम्’—इति ठ । १०—नास्त्येष पाठो ङ-पुस्तकादन्यत्र ।

अनमः सकाशात्क्षीयमानं धान्यं 'पश्येव' पश्चादेव । किं तत् ? यत्
 'शालं' एतत्^१ शालागतं भवति । "पश्यपश्चा च क्वन्दसि"^२-इति^३
 निपातितम् । शालाशब्दाच्छान्दसत्वेन क्वस्य विकल्पितत्वादेण ।
 यत् 'अग्ने' गृहप्रवेशात् प्राक्, अनसि स्थितम् । अत एव गृहिणा
 माश्रया^४ अनुपहतं तदेव यज्ञमाधनं करवाणीति योग्यत्वे^५ हेतुः ।
 तस्मादनम एव सकाशात् सोऽध्वर्युर्गृह्णीयान्न शालातः ॥ ५ ॥

अथानमोऽप्यग्ने खलादानौयमानं मृतस्य मेव किं न निरूप्यते ?
 इत्यत आह— "भूमा वा इति । मृतस्यं ह्येवाल्पम्^६, ततो निरूप्यमाणं
 हविः हिंसितभिचावद्देवा न गृह्णीयुः । अपि स्मर्यते हि—

"आत्मानं पीडयित्वा तु भिचां यः सम्प्रयच्छति ।

सा भिचा हिंसिता ज्ञेया न मा ग्राह्या कदाचन"^७-इति ॥

बहोर्भावः 'भूमा'^८ । भवितरि भावोपचारः अतिशयार्थः ;
 मूर्त्तिभूतं ब्रह्मण्य मेवायं पुनातीतिवद् । अतो बज्रतरं भूमा अन
 इत्यर्थः । तस्यार्थं लोकप्रसिद्धिं माह— "भूमा हीति । प्रसिद्धिं
 लोकव्यवहारेण साधयति— 'अनोवाह्यम्' अनसा वोढु मर्हं तदि-
 त्यादि । तदेतदनस्यं हविरूपयच्छन् भूयिष्ठ मेवोपैति । अतो
 हिंसित-भिचा निराकृता ॥ ६ ॥

१— 'एतत् (B. पतते A. C. !!)'-इति छ ।

२— पा० सू० ५. ३. ३३ । ३— 'माश्रय'-इति छ ।

४— 'योऽय मनसो ग्रहणे'-इति छ ।

५— मृतम् = बज्रम्, मृतस्यम् = बज्रावस्थम् । अम० को० २. १. ६५ ।

६— पा० सू० ६. ४. १५८ ।

अनस एव ग्रहणे हेत्वन्तर माह— “यज्ञो वा इति । यज्ञ-
साधनत्वादनसि साधनस्तुत्यै यज्ञलोपचारः । इज्यते अनेनेति करणे
एवं धा नङ् प्रत्ययः^१ । वै-शब्दस्तस्य विधिश्रुतिसिद्धं यज्ञसाधनत्वं
स्तोतुं स्मारयति ।

न केवलं श्रुतिसिद्धं तस्य तत्साधनत्वम्, अपि तु प्रत्यक्षादि-
प्रमाणैरपि तस्य साधनत्वं सिद्धं मित्याह— “यज्ञो हीति ।

अनसोऽसाधारण्ये हेत्वन्तर माह— “तस्मादिति । यस्मादनस
एव ग्रहणम्, तस्माद्ग्रहणमन्त्राः “धूरस्य ऊत मसि हविर्द्धानि
मित्यादयः^२ अनोऽवयवलिङ्गा दृश्यन्ते; न पुनः कोष्ठगतस्य कुम्भी-
गतस्य वा धान्यस्य । कुम्भी-शब्दस्तन्निष्ठं धान्यं लक्षयति, “मञ्चाः
क्रोशन्तीतिवत्^३ । लुप्तनिर्दिष्टा षष्ठी ।

ऋषिमत माह—“भस्त्राया इति । षष्ठ्यर्थं चतुर्थी^४ ।

तस्मिन् पक्षे भस्त्रायाः के मन्त्रा इत्याह— “तद्दृषीना।
उस्वर्ये । तदा तु तान्येव यजूंषि भस्त्रायाः^५ प्रतिपादकानि स्थुरि-
त्यर्थः । अनःपक्षे हे अनः! यत् त्वं ‘धूरसि’ त्वं मुद्गतं मतुलं
हविर्द्धानि मसीति । भस्त्रापक्षे^६ तु हे भस्त्रे! इत्येव विशेषः^७ ।

१— पा० सू० ३. ३. ६० । २— वा० सं० १. ८. १, २; ६. १ ।

३— “तात्स्थ्यात् तथैव तादृश्यात् तत्सामीप्यात् तथैव च । तत्साहचर्यात्
तादर्थ्याञ् ज्ञेया वै लक्षणा बुधैः”—इत्यादि ल० म० ।

४— पा० सू० २. ३. ६२. वा० १ । ५— ‘यज्ञभस्त्रायाः’—इति ज, ङ ।

६— भस्त्रा चर्मनिर्मितं पात्रम्, तदेवेह पात्रीत्युच्यते ।

७— एतच्च पक्षद्वयं का० औ० सू० २. ३. ३८ द्रष्टव्यम् ।

मन्त्रदारिद्र्य इव कस्मात्तान्येव ! अन्यानि चेत्, भस्त्रायाः के मन्त्रा इत्यत आह^१—“तान्येतर्हीति । तैरेव यजुर्भिर्यज्ञे^२ यानि यजूंषि प्रकृतावनस्यासन्, तान्येवैवं सति विद्वतौ भस्त्राया मपि^३ स्युः ।

तथात्वस्यापि किं फल मिति चेत् तत्राह— “यज्ञादिति । यज्ञसाधन मन आश्रित्य सकृत्प्रयुज्य तत इद मुत्कैव^४ यज्ञं भस्त्रादिकं ‘निर्ममै’ अनुतिष्ठानि इत्येव मनुष्ठातुराश्रय इत्यर्थः ।

ननु प्रकृतावेव पचान्तरं भस्त्रा यथा यवः^५, तत् किं मुच्यते प्राकृतानीति । सत्यम् ! प्राकृत सुपदिश्यमानं यथा प्रथमं वैद्वतन्वतिदेशाच्चरमं प्रतीयते, एवं स्वशब्देनाभिधानात्प्रथमप्रतिपत्तेरेव प्राकृत मुच्यते ; तल्लक्षितापूर्वसाधनत्वान्तु पश्चात्प्रतीतेर्भस्त्राविकृतिवद्विकृतिः ; अतो भस्त्राया मपि यववदुपदेशादेव धर्मसम्बन्धोऽतिदेशात् । व्रीहीनवहन्तीति अपूर्वं व्रीहयः प्रकृतिद्रव्य मवहन्तीति यथा, तथानेन पदेनापि भस्त्राविपरिग्रह इति ॥ ७ ॥

पात्रीतो यज्ञे धर्मविशेष माह— “उतो पात्र्यै इति । ‘उतो’ अपि तु यदि पात्र्या^६ गृह्णीयात्^७, तदा धूरीषाद्यभावेन तदुप-

१— ‘अन्यानि कानि चित् भस्त्रायाः किं न विधीयन्त इत्यत आह—’

—इति ठ । २— ‘एतर्हीपि तैरेव यजुर्भिर्यज्ञम्’—इति ठ ।

३— ‘विहितभस्त्राया’—इति ठ, ‘तान्येव भस्त्राया मपि’— इति छ ।

४— ‘सकृत्सकृत्प्रयुज्यत इद मुत्कैव’—इति ज, ‘सकृत्प्रयुज्यत इदमुत्कैव’—इति झ, ‘सकृत्प्रयुज्य तदमुत्कैव’—इति छ ।

५— ‘भस्त्रात्तु यथा यवः’—इति ज, झ, च, ट ; ‘भस्त्रा न तु विद्वतौ यथा यवाः’—इति ठ । ६— ‘पात्र्या’—इति ज, झ ।

७— “(पात्र्यै) पञ्चम्यर्थे चतुर्थी । पात्र्याः”—इति का० सू० ङ० (२. ३. २८.) ।

स्थानविरहादननुष्ठानकृतं^१ व्यवधान मन्तराय मन्तरेण^२ तत्प्रकाशक-
यजूंषि “धूरसि”-“देवानामसि”-इत्यादीनि^३ जपेत् ।

तत्रैव धर्मान्तर माह— “स्फ्य सु तर्हीति । तस्मिन् पात्रीपचे
तस्या अधस्तात् स्फ्य मुपनिधाय” गृह्णीयात् । यदाह कात्यायनः—
“पात्र्यां वा स्फ्योपहितयां धुरीषारोहणानि पात्रीविले जपतीति^४ ।
अनसो ग्रहणे^५ स्फ्योपहितपात्रीतो ग्रहणे ऽतिशयितं प्रयोजन माह—
“यतो युनजामेति । योऽयं^६ स्फ्य माश्रित्य ‘युनजाम’ यज्ञेन योगं
प्राप्तम्, ततस्तस्मिन्नेव स्फ्ये ‘विमुञ्चाम’-इति वियोग मपि करवाम ।
योगवियोगसामानाधिकरणसिद्धिः । स्फ्योपहितुपात्रीतो ग्रहणपचे
अनःपचादतिशय इत्यर्थः ।

अथ मन्त्राभिप्रायः।— अनसो निर्वापपचे हि जुहूपभृतौ शकटस्य
धुरोर्निदध्यात् । पात्रीतः पुनर्निर्वापे तदाधारभृते स्फ्ये तयो-
र्निधानं विमोकः । तदुक्तं कात्यायनेन— “घृताची ऽइति^७ धुरि
निदधात्यनसि चेद्ग्रहणम्”-“स्फ्ये पात्र्यां चेत्”-इति^८ । तथा अपां

१— ‘तदनुष्ठानविरहादननुष्ठानकृतं’-इति ठ ।

२— “अनन्तरायम्” (३६४० पयं०) = अविच्छेदम् (का० श्रौ० २. ३. २६.) ।

३— वा० सं० १. ८. १, २; २, ६. १ । का० श्रौ० २. ३. १३, १४ ।

४— “स्फ्यो नाम बाहुमात्रः खड्गाकारः काष्ठविशेषः”-इति तै० सं०

१. ६. ८. २. सा० भा० । “स्फ्योऽस्याकृतिः”-इति का० श्रौ० सू०

१. ३. ३६ । “खादिरः स्फ्यः”-इति चैहैव ३. ६. २. १२ ।

५— श्रौ० सू० २. ३. २८, २९ । ६— “ग्रहणादपि”-इति ड ।

७— ‘योऽयं’-इति ज, भ, ज, ट; ‘यमेव’-इति ठ; ‘योगं’-इति ड ।

८— वा० सं० २. १६. १ ।

९— श्रौ० सू० ३. ६. १६, २० ।

प्रणयनं च^१ स्फयेन सहेत्युक्त मापस्तम्बेन—“स्फयेनोपसङ्गृह्याविषिञ्चन्
हरति”—इति^१ । एवञ्च स्फयेनैव योगः, स्फय एव वियोगात्मको
विमोकोऽपीति पात्रौतो ग्रहणे योगवियोगयोः सामानाधिकरण्य-
लाभोऽतिशय इति ।

अथ तयोर्वैधधिकरण्यात् सामानाधिकरण्योक्तोऽतिशय इत्या-
शङ्क्य लोकप्रसिद्धानुसरण मतिशय इत्याह—“यतो ह्येवेति । सार्व-
विभक्तिकस्तसिः^२ । यत्रैव योगः, तत्रैव वियोगो न्याय्यः; न हि
कर्णं युक्तः, कस्यां विमुच्यत इत्यर्थः ॥ ८ ॥

अथ धुरः समन्तक मभिमर्शनं विधास्यंस्तदुपोद्घातत्वेन देवता-
रूपतां^३ तस्याः प्रतिपादयति—“तस्येत्यादिना ।

“अग्निरेव धूरिति यद्गुरोऽग्न्यात्मकत्वं प्रतिज्ञातम्, तस्योप-
ग्रादनम्—“अग्निर्ह वा इत्यादि । अनसो या धूर्बलीवर्दवहनस्थानं”,
तस्याग्न्यात्मकत्व मन्वयव्यतिरेकाभ्यां लोकप्रसिद्ध मिति ‘हि’-
शब्दार्थः ।

ता मेव प्रसिद्धिं दर्शयति—“अथ य एनदिति । ‘एनद्’
धुराचम्, अनसो योगे खलु बलीवर्दा वहन्ति, एषां ‘वहं’ वहन-
साधनं स्कन्धरूप मङ्ग मग्निदग्ध मिव दृश्यते; अतो नूनं ‘धूर’
वोढव्या धूः अग्न्यात्मिकेत्यवसीयत इत्यर्थः ।

१— औ० सू० १. १६. ८ ।

२— पा० सू० ५. ३. १४ ।

३— ‘देवतास्वर्यता’—इति ड ; ‘देवतास्वर्यता’—इति ट ।

४— “युगस्य प्रान्तौ धूःशब्देनोच्येते, यावनडुत्स्कन्धयोरुपरि निधीयेते”—
इति का० औ० २. ३. १३ सू० ट० ।

शकटाभिर्वापस्य^१ प्राशस्यातिशयं द्योतयितुं तस्मिन् वेदिहवि-
र्द्धानयोः सम्पत्ति माह—“अथ यज्जघनेनेति । शकटस्याधःपतनं
वारयितु मीषादण्डप्रोक्तम्भनार्था^२ मेथी ‘कस्तम्बी’ । ईषाद्वयं यत्र
संस्तुतं, ततः प्रत्यग्भागः, तयोरीषयोर्मध्यदेशः ‘प्रउगम्’^३; तच्च पश्चाद्
विस्तृतम्, पुरस्ताद्भूसीयः । ‘वेदिः’ अपि तथाविधा;—“चिंशत्पदा-
नि पश्चात्तिरस्त्री भवति, षट्चिंशत् प्राची, चतुर्विंशतिः^४ पुरस्तात्
तिरस्त्री”—इति^५ श्रुतेः । अतस्तत्सारूप्यात्प्रउगस्य वेदित्वव्यपदेशः ।
“नीड एवेति । धान्यनिधानाय परिश्रितप्रदेशो ‘नीडः’^६; हविर्द्धान
मपि परिश्रितम्^७; परिश्रयणसाम्यात् नीडस्य हविर्द्धानत्वम् ॥ ८ ॥

श्रौपोद्वातिकं समन्त्रक मभिमर्शनं विधत्ते—“स धुर मिति ।

अस्याभिमर्शनस्य प्रयोजन माह—“अग्निर्वा इति । युगस्य धुरि
भवोऽग्निः ‘धुर्यः’ । “भवेच्छन्दसि”—इति^८ यत् । हविर्घहणाय शक-
टस्य ‘परिश्रितप्रदेशं’ पश्चाद्भागं यास्यन्, ‘तं’ धुर्यं पौरस्यम्^९ अग्नि
मतिक्रमिष्यन् भवति । तदतिक्रमे च स कुध्येत्^{१०} । तस्य प्रसादनाथ
‘एतद्’ “धूरसीति”^{११} मन्त्रोच्चारणेन ‘तस्मै’ एवाग्नये ‘निङ्गुते’ अप-

१—‘शकटनिर्वापस्य’—इति ड, ङ । २— का० श्रौ० सू० ८. ४. ५. ४० ।

३—“प्रउगं प्राग्युग मीषान्तरम्”—इति का० श्रौ० सू० ७. ६. ५. ४० ।

४—‘चतुर्विंशतिः’—इति जादिषु । ५— तै० सं० ६. २. ५. ८ ।

६—“शकटस्योपस्यरूपः पश्चाद्भागः”—इति का० श्रौ० सू० ७. ६. ६. ४० ।

७— का० श्रौ० सू० ८. ३. २१. ३० । ८— पा० सू० ४. ४. ११० ।

९—‘धौरस्यम्’—इति ज, झ, ञ, ट; “धौरथम्”—इति ठ ।

१०—‘सङ्गुध्येत्’—इति ठ ।

११— वा० सं० १. ६. १ ।

नयति; अतिक्रमजनितं स्वापराधं प्रशमय्य^१ प्रसादयति । “ऋङ्
अपनयने” धातुः (अदा० आ०) । “स्वाघ्ऋङ्स्वाशपाम्”—इति^२
तच्छब्दाच्चतुर्थी । यथास्माकं हिंसिता, योऽप्यस्माभिर्हिंस्यः, “तं”
द्विविधं शत्रु मेव ‘धूर्व’ हिंस्याः । योऽस्मानिति हि मन्त्रार्थः । तथा
सत्येवं प्रार्थितोऽग्निरतिक्रामन्त मप्यध्वर्युं न वाधत इत्यर्थः ॥ १० ॥

तन्मन्त्रोच्चारणेन शत्रुहिंसनं महर्षिव्यवहारेण संवादयति—
“तद्धेति । ‘तत्’ तत्राभिमर्शनविषये ‘एतदाहणिराह स्म’ । एत-
च्छब्दपरामृश्यं दर्शयति—“अर्द्धमासश्च इति । मासस्यार्द्धं मर्द्धमासः ।
“अर्द्धं नपुंसकम्”—इत्येकवद्भावः^३ । अर्द्धमासे ऽर्द्धमासे; पौर्णमास्यां
दर्शं च । “सञ्ज्ञैकवचनाच्च वीष्मायाम्”—इति^४ शस् प्रत्ययः । ‘एतत्
ह स्म’—इति चषेरभिप्रायकथनम् । ‘एतत्’ इति, धूरसीत्यभिमर्शन
मित्यर्थः ॥ ११ ॥

अथ समन्त्रक मीषाभिमर्शनं^५ विधत्ते—“अथ जघजेनेति ।
‘कस्तम्भी’ व्याख्याता^६ । “अन एवेति । यद्यप्ययं मन्त्र ईषाभिमर्शने
जप्यः, तथाप्यवयविस्तुत्या अवयवोऽपि स्तुतो भवति इत्यभिप्रेत्यैत-
न्मन्त्रवाक्यं वोढृतमलादिगुणकथनेन अन एवोपस्तौति^७ । अभिस्रष्ट-
वेषा-परित्यागेन तदवयवि शकटं स्तुवतो ऽभिप्राय माह—“उप-

१—‘प्रशंस्य’—इति ज, झ, ञ, ट, ढ । २— पा० सू० १. ४. ३४ ।

३— पा० सू० २. २. २ ।

४— पा० सू० ५. ४. ४३ ।

५— शकटस्य दीर्घं काष्ठ मीषा, तदयस्य भूमिस्यर्शी मा भूदिति तदा-
धारत्वेन स्थापितं काष्ठ सुपस्तम्भनम्, तस्य पश्चाद्भागे ता मीषां
स्पृशेदित्यर्थः । ६— ५०८० ३पं० द्रष्टव्या ।

७— वा० सं० १. ६. २ मन्त्रः । का० औ० सू० २. ३. १४ ।

स्तुतादित्यादिना । 'घ्रातं'^१ हप्तम् । देवानां हप्तिजनने पद्याप्त
मित्यर्थः । "घ्नै हप्तौ"—इति भौवादिको धातुः । "अङ्गला माशास्ते"—
इति ५ 'यज्ञपतिर्मा ङ्गार्षीत्' कुटिलगतिर्मा भवत्विति मन्त्रवाक्ये
प्रतिपादनात् ङ्करणनिषेध^२ एव 'अङ्गला'-शब्दार्थः^३ ॥ १२ ॥

शकटस्यारोहणं विधत्ते— "अथाक्रमत इति । हे शकट ! त्वां
विष्णुरेवाक्रमताम्, नाह मिति मन्त्रार्थः^४ । विष्णोरेवाक्रमणं
किमिति प्रार्थते ? इति चेत्, तत्राह— "यज्ञो वा इत्यादि ।
विष्णोर्यज्ञस्य च व्यापनसामान्यात् तादात्म्यव्यपदेशः । 'एषां' देवाना
मर्थे या 'इयं' वैष्णवी विक्रान्तिः, इमा मिति पूर्वत्रान्वयः । का
पुनरिय मिति तां दर्शयति— "इद् मेवेत्यादिना । त्रैविक्रमसमये
'इद् मेव' परिदृश्यमानं पृथिव्याख्यं स्थानं प्रथमेन पादनिधानेन
आक्रममाणः 'पस्यार' पालयामास^५ । "स्यु प्रीतिपालनयोः"—इति
धातुः । निगदसिद्ध मन्यत् ॥ १३ ॥

पुरोडाशीयानां व्रीहिणां समन्तक मवेक्षणं^६ विधत्ते— "अथ
प्रेक्षत इति । "प्राणो वा इति । "वायुः प्राणो भूत्वा नासिके
प्राविशत्"—इति^७ श्रुतेः प्राणवातयोरेकत्वम् । 'तत्' तथा सति

१— सर्वेष्वेव मूलपुस्तकेषु 'रातं' इत्येव पाठः । "रा दाने" अ० प०, "हे
शब्दे" भू० प० । २— "ङ्करणनिषेध"—इति डातिरिक्तेषु ।

३— "ङ्गल ङ्गल चलने" भू० प० ।

४— वा० सं० १. ६. ३ मन्त्रो द्रष्टव्यः । का० औ० सू० २. ३. १५ ।

५— पुनरिहोपरिष्ठात् ६. ३. ६. द्रष्टव्यम् । ६— स्वा० प० ।

७— मन्त्रस्तु वा० सं० १. ६. ४ । का० औ० सू० २. ३. १६ ।

८— ऐ० व्या० १. ४. २. ४ ।

‘ब्रह्मणा’ ‘मन्त्रेणैव प्राणात्मकाय ‘वाताय’ एतत् ‘उद्गायम्’ उद्-
भवनं कौर्त्तनम्^१ कुरुतेत्यर्थः ॥ १४ ॥

यद्यचेति । ‘अत्र’ पुरोडाशीयेषु व्रीहिसु यदि किञ्चित्
दृष्टादिकम् ‘आपन्नं’ चिप्रां भवेत्, तत् “अपहतम्”—इति^२ मन्त्रेण
निरस्येदित्यर्थः । यदि तु तत्र दृष्टादिकं न भवेत्, तदा पुरो-
डाशीयं व्रीहिसमूहं मेवानेन मन्त्रेण अभिमृशेदित्यर्थः ॥ १५ ॥

हविर्गहणाय समन्त्रकं^३ स्यर्शनं विधत्ते— “अथाभिपद्यत इति ।
‘अभिपद्यते’ आलभते, स्पृशति । हविर्गृहीतुं बध्नन्तु पञ्चाङ्गुल्य
इत्यर्थः । मन्त्रगतपञ्चशब्दार्थं माह— “पाङ्क्तो वा इति । “पञ्चपदा
पङ्क्तिः^४”; यज्ञोऽपि धानाकरम्भादिपञ्चहविष्क इति पञ्चसङ्ख्यायोग-
साम्यात् ‘पाङ्क्तः’ । तथाच तैत्तिरीयकम्— “धानाः करम्भः परि-
वापः पुरोडाशः पयस्या, तेन पङ्क्तिराप्यते; तद्यज्ञस्य पाङ्क्तत्वम्”—
इति^५ । ‘तत्’ तथा सति ‘एतत्’ एतेन पञ्चशब्दोपेतमन्त्रोच्चारणेन
‘अत्र’ अस्मिन् शकटे ‘पाङ्क्तः’ यज्ञ मेव धारयतीत्यर्थः ॥ १६ ॥

१— ‘उद्भवनकौर्त्तनम्’—इति ठ-पुस्तकादन्यत्र ।

२— वा० सं० १. ६. ५ । का० श्रौ० सू० २. ३. १७, १८ ।

३— वा० सं० १. ६. ६ । का० श्रौ० सू० २. ३. १६ ।

४— शे० ब्रा० ६. ४. ४ । पि० छ० सू० ५. ६ ख०. १२ सूत्राणि ।

पञ्च पदानि परिमाण मस्येत्यर्थे पा० सू० ५. १. ५६ ।

५— सं० ६. ५. ११. ८ । “भ्रष्टा यवा धानाः, आज्यसंयुक्ताः सक्तवः
करम्भः, व्रीहिन्या जाजाः परिवापाः, पिष्टविकारः पुरोडाशः,
क्षीरविकारः पयस्या”—इति तै० सं० १. ४. २८ सा० भा० ।

अथ समन्त्रकं^१ हविर्घहणं विधत्ते— “अथ गृह्णातीति । अनु-
 ष्ठेयहविर्घहणानुगुणं मन्त्रस्य दर्शयति— “सविता वा इत्यादिना ।
 ‘देवानां’ मध्ये ‘सविता’ खलु प्रसविता, खल्व्यापारेषु सर्वस्य
 लोकस्य प्रेरयिता ; “सूते प्रेरयतीति सविता”—इति^२ तन्नाम-
 व्युत्पत्तेः । ‘अश्विनावध्वर्यू’—इति । पुरा खलु देवकर्तृके यज्ञे अश्विना-
 वध्वर्यू अभूताम्, अतस्तयोरेव बाहुभ्यां हविर्गृह्णामीति अस्यार्थस्य
 प्रदिपादको मन्त्रभागो युक्त इत्यर्थः । ‘पूषा भागदुघः’—इति ।
 भागं दोग्धीति ‘भागदुघः’ भागप्रद इत्यर्थः । “दुहः कब् घञ्”—
 इति^३ कब्घत्वे । तादृशः पूषा पाणितलाभ्यां सर्वस्य जनस्य ‘अशनं’
 भोज्य मन्त्रम् ‘उपनिधाता’ उपनिधातु सुपस्थापयितुं शीलवान् ;
 ताच्छीलिकस्तृण^४ । “न लोकाव्ययनिष्ठेति^५ कर्मणि षष्ठ्याः प्रतिषेधः ।
 तथाच पूष-देवताया हस्ताभ्यां हविर्घहणं युक्ततर मिति भावः
 इतोऽप्यश्विनोर्बाहुभ्यामित्यादिकं युक्तमित्याह— “सत्यं देवा
 इति । ‘देवाः’ इति यत्, तत् ‘सत्यम्’ ; अमरणत्वेन विनाशा-
 भावात् । मनुष्यास्तु तद्वैपरीत्यादनृतरूपाः । तस्मादश्विनोर्बाहुभ्या
 मित्यादिमन्त्रभागोच्चारणात् देवतारूपेण ‘सत्येनैव’ तद्धविर्घहणं
 कृतं भवतीत्यर्थः ॥ १७ ॥

१— वा० सं० १. १०. १ । का० श्रौ० सू० २. ३. २० ।

२— निघ० ५. ४. २० द्रष्टव्यम् । निरु० ७. ७. ६ ।

३— पा० सू० ३. २. ७० ।

४— पा० सू० ३. २. १३५ ।

५— पा० सू० २. ३. ६६ ।

• “अग्रधे जुष्टम्”-इति^१ देवतादेशनस्यावश्यकर्त्तव्यतां प्रतिपादयति— “सर्वा ह वा इत्यादिना । स्वस्वनामग्रहणसम्भावनयोपस्थितानां मध्ये कस्याश्चिदग्न्यादिदेवताया आदेशने सति सह वर्त्तमानाः । ‘ताभ्यः’ षष्ठ्यर्थं चतुर्थी^२ । तासां देवतानाम् ‘असमदम्’ अकलहं परस्पर मविरोधं करोति ॥ १८ ॥

प्रकारान्तरेणापि देवतादेशनस्य कर्त्तव्यतां प्रतिपादयति— “धावतौभ्य इति । यत्परिणामविशिष्टेभ्य इत्यर्थः । “ऋण सु द्वेवेति । स्वस्वनामोद्देशेन गृहीतं हविः ऋण मेव ‘ताः’ सर्वा देवता मन्यन्ते । कुत इदं भवगतम् ? इति चेत्, उच्यते— ‘यत्काम्या’ यस्य फलस्येच्छया हविर्गृह्णाति, ‘तं कामं’ काम्यमानं फलविशेषम् ‘अस्मै’ यजमानाय ‘यद्’ यस्मात् समर्द्धयेयुः, तेन कारणेन हविषः ऋणरूपत्वं भवगतं मित्यर्थः । यत्काम्येति यच्छब्दादिच्छार्थं “काम्यञ्च”-इति^३ काम्यच्, तदन्तात् अकारप्रत्यये^४ तृतीयाया लुक्^५ । “तस्मादिति । ‘तस्मात्’ हविषि देवताना मृणत्वाभिमानात् । फलप्रदानेन तत्प्रत्यर्पणार्थं तत्र देवतानाम् अवश्य मादेष्टव्यं मित्यर्थः ।

अग्नीषोमीयादिहविरन्तरेऽपि उक्तं मतिदिशति— “एव मेवेति । ‘एव मेव’ आग्नेयवदेव ‘यथापूर्वं’ यथाक्रमम्, अग्नीषोमीयादीनि ‘हवीषि’ गृह्णीयादित्यर्थः । अतएव मन्त्रकाण्डे आग्नेयहवि-

१— वा० सं० १. १०. २ । का० श्रौ० सू० २. ३. २१ ।

२— पा० सू० २. ३. ६२. वा० १ ।

३— पा० सू० ३. १. ६ ।

४— पा० सू० ३. ३. १०२ ।

५— पा० सू० ७. १. ३६ ।

र्घहणमन्त्रानन्तरम् “अग्नीषोमाभ्यां जुष्टं गृह्णामि”—इति^१ ग्रहण-
मन्त्रशेष आन्नातः । कात्यायनोऽप्यसूत्रयत्— “एव मग्नीषोमीयं
यथादेवत मन्यत्”—इति^२ ॥ १६ ॥

निरुप्तशेषस्य समन्त्रक^३ मभिमर्शनं विधत्ते— “अथेति । “तद्यत
एवेति । ‘तत्’ तत्र शकटे ‘यत एव’ यस्मादेव स्थानाद् गृह्णाति,
‘तदेव’ तत् स्थान मेव अनेन मन्त्रेण पुनः ‘आप्याययति’ वर्द्धयति ।
‘भूताय’ प्रभूताय समृद्धयर्थं त्वा मभिमृशामि, ‘अरातये’ अदानाय
असमृद्धये नाभिमृशामि, इत्यस्यार्थस्य मन्त्रेण प्रतिपादनात् ।
सूत्रितं हि— “भूताय त्वेति शेषाभिमर्शनम्”—इति^४ ॥ २० ॥

अथ समन्त्रकं^५ प्रागवेक्षणं विधत्ते— “अथ प्राङ्ङिति । “परि-
वृत मिव वेत्यादि । परिवेष्टित मेव खल्वनो भवति, धान्य-
निधानार्थम् ; तन्मध्ये अवस्थितस्याध्वर्योश्चक्षुः ‘पाप्मगृह्णीत
काचकामलादिदोषदूषितमिव द्रष्टुं न समर्थं भवति ; तत्र सह
कारिण आलोकस्याभावात् । कथं तस्य दर्शनोपायः ? इति, तदु-
च्यते— अवेक्षणमन्त्रगत-स्वरितिशब्देन स्वर्गवाचिना तत्साधनभूतो
यज्ञो ऽभिधीयते ; अहरादीनि च तेन लक्षण्या प्रतिपाद्यन्ते ।
अत एव ‘स्वर्’-शब्दस्य^६ सूर्यनामत्व मुक्तं यास्केन— ‘स्वरादित्यो
भवति । सु अरणः, सु ईरणः”—इति^७ । ‘तत्’ तथा सति एतन्मन्त्र-

१— वा० सं० १. १०. ३ ।

२— औ० सू० २. ३. २१, २२ ।

३— वा० सं० १. ११. १ ।

४— का० औ० २. ३. २३ ।

५— वा० सं० १. ११. २ । का० औ० सू० २. ३. २४ ।

६— ‘स्वः-शब्दस्य’—इति जादिष ।

७— निरु० २. ४. २ द्रष्टव्यम्

करणकेन प्रेक्षणेन खर्-शब्दप्रतिपादितं^१ यज्ञादिचतुष्टय मर्थजातं
प्राच्यां दिशि प्रथमत उपलभ्यमानम् 'अतः' अस्माद्धकटस्थानात्
'अभिविपश्यति' अवलोकयति ॥ २१ ॥

अथ समन्त्रकं^२ शकटादवरोहणं विधत्ते— "अथावरोहतीति ।
"ते हैत इत्यादि । 'अस्य' यजमानस्य, य एषः अध्वर्युः 'यज्ञेन चरति'
हविर्यहणादिकं यज्ञसाधन मनुतिष्ठति, तं 'प्रयन्तं' शकटस्थानात्
प्रगच्छन्तम् 'अनु'-सृत्य यजमानस्य 'ते' गृह्णाः 'इतः' अस्माद्धलोकात्
'प्रच्योतोरीश्वराः' प्रच्युतिं प्राप्तुं^३ समर्थाः । तथा 'तस्य' यजमानस्य कुलं
'विचोभ्योः' विचोभयितुं समर्थाः । "ईश्वरे तोसुन्-कसुनौ"—इति^४
च्यवतेः चुभेश्च तोसुन् प्रत्ययः । अनेन मन्त्रेण अवरोहन्नध्वर्युः 'तानेव'
यजमानस्य गृह्णात् 'अस्यां' पृथिव्यां 'दृंहति' दृढीकरोति । "दृह
'दृहि वृद्धौ"—इति^५ धातुः । एवं सत्युक्तदोषनिवृत्ति माह— "तथेति ।

निरूपेण हविषा सहाग्निस्मीपगमनं विधत्ते— "अथ प्रैतीति ।
उर्विति मन्त्रस्य प्रागान्नातं ब्राह्मणम्^६ अत्रातिदिशति^७— "सोऽसा-
विति । "अन्तरिचं वा अनु रचश्चरति"—इत्यादिको यो वाक्यशेषः,
'सोऽसावेव' अत्रात्रातस्यापि तस्य मन्त्रस्य 'बन्धुः' अनुकूलः, अतो-
ऽचाप्यनुषज्य योजनीय इत्यर्थः ॥ २२ ॥

१— 'खर्-शब्दप्रतिपादितं'—इति ङ ।

२— वा० सं० १. ११. ३ । का० औ० सू० २. ३. २५ ।

३— 'प्रच्यवयितुं'—इति ङ ।

४— पा० सू० ३. ४. १३ ।

५— आ० प० । ई— पुरस्तात् ३५, ४४ ए० ११, ५ प० ऋष्यम् ।

७— का० औ० सू० २. ३. २६ । वा० सं० १. ११. ४ ।

आहृतस्य हविषः सादनं विधत्ते— “स यस्मैत्यादिना”^१ गार्हपत्ये
आहवनीये वा यस्मिन्नग्नौ अरण्यम्, तस्य पश्चात् ‘पात्रासादनं’
निरुक्तस्य हविषः सादनं च कर्त्तव्यं मित्यर्थः ।

सादनमन्त्रगत-‘नाभि’-शब्दस्याभिप्रेतं मर्थं माह— “मध्यं वा
इति । मनुष्यादिशरीरेषु नाभेर्मध्यदेशेऽवस्थानात् पृथिव्या नाभि-
रिति मध्यमेवोच्यते । तच्च मध्यम् ‘अभयम्’ भयरहितम् ; प्रान्तदेशे
हि चौरव्याघ्रादिभयम् । अतः पृथिव्याः सम्बन्धिनि राक्षसादिभय-
रहिते स्थाने त्वां सादयामीति मन्त्रभागस्यार्थः । “अदित्या उपस्ये”-
इति मन्त्रस्य द्वितीयभागं व्याचष्टे— “उपस्य इवेति । ‘यद्’ वस्तु
‘सुगुप्तं’ सुष्ठु रक्षितं यथा भवति तथा ‘गोपायन्ति’ रक्षन्ति ;
एतत् ‘उपस्य इव’ उत्सङ्ग इव, उदरमध्य इव वा, ‘अभार्षुः’ शृतवन्त
इति खलु वदन्ति शौकिकाः । अतश्च यस्मिन् स्थाने सादितं हवि
सुगुप्तं भवति, तत् स्थानं सुपस्यशब्देन मन्त्रगतेन विवक्षितम्
अभार्षुरिति “भृञ् भरणे”—इत्यस्मात्^२ लुङि षिचि वृद्धिः^३ । ‘गोपा-
यन्ति’-इति “गुपूधूपविच्छि”-इति^४ आय्-प्रत्ययः । अन्तिमं भागं
माचष्टे— “अग्ने हव्य मिति । “इयं वा अदितिः”—इति^५ अ्रुतेः अदि-
तिर्हि पृथिवी ; तस्यास्याधिपतिरग्निः^६ ; स चाच गार्हपत्यरूप आहव-

१— वा० सं० १. ११. ५ । का० औ० सू० २. ३. २७ ।

२— भा० उ० ।

३— पा० सू० ७. २. १ ।

४— पा० सू० ३. १. २८ । ५— ऐ० ब्रा० ३. ६. ७ । तै० सं० ३. २. ४. ७ ।

६— “पतिः पृथिव्याः”—इति वा० सं० ३. १२ । निरु० ७. २. १ ; ३. १ ।

बीषुहपो वा ; तस्मै च 'अग्रये', तेनाधिष्ठितायै 'इषियै' च रक्ष-
णार्थम्, 'एतद्भुविः' अनेन मन्त्रभागेन दक्षं भवतीत्यर्थः ॥ २१ ॥ १ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते साधवीचे त्रेदार्यब्रह्मणि ० ०

माध्यन्दिनव्रतव्यभाष्ये प्रथमाध्याये

द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

१— पात्रासादनानन्तरं हविष्यसहित मनो गार्हपत्यस्य पश्चात्
प्राडीष भवस्थापयेत् । अन्नः शकटम् ; तच्च युगयोक्तसंयुक्तं वरत्रापदि-
वेष्टितं च स्थाप्यम् । ततोऽध्वर्युः श्रुर्पाभिहोत्रहवण्णावादत्ते । तत आरभ्य
हविरावपनपर्यन्तं हविष्कृदाह्वानपर्यन्तं वा अध्वर्योर्वाग्यमनम् । ततः
श्रुर्पाभिहोत्रहवण्योर्गार्हपत्ये प्रतपनम् । तत उदकस्पर्शनम् । ततः शकटं
ति गमनम् । तत्समीपे उपवेशनम् । तस्य धूर्भिर्गर्भम् । तत्सन्न-
स्थित एवोपस्तम्भनस्य पश्चात् उत्तरा सीषा मालम्भ मन्त्रजपः । ततः
शकटस्य पश्चान्मार्गेण दक्षिणतो गत्वा दक्षिणचक्रस्योपरि आरोहति ।
आरुह्य व्रीहियवादीन् प्रेक्षते । ततस्तत्रत्यट्यनिरसनम् । हविरालभनम् ।
ततोऽपां स्पर्शनम् । पुनरपि हविरालभनम् । ततः सव्यहस्ते श्रुर्भं निधाय
तस्योपरि उक्ताना मभिहोत्रहवणीं निधाय प्राडासीनो मुञ्च्या इवि-
प्रक्षेपः । तत्र मन्त्रेषु त्रिर्गृह्यं, तूष्णीं त्रतुर्थम् । गृहीतं च तत् श्रुर्भस्य
दक्षिणपार्श्वे संस्थाप्य, अपरपार्श्वेऽभिधीमीयहविर्गृह्यं च तथैव । शकटे
यदवशिष्टं हविस्तदपि पृथक् गृहणीयम् । ततस्तत्रैवानस्युपविष्टः प्राची
मिक्षते । ततः शकटादवरोहणम्, गार्हपत्योत्तरस्यां गमनम् । ततस्तच्छ्रुर्भं
सहविष्कं अपण्यस्य पश्चात् सादयति । अपण्य-शब्देनात्र यस्मिन्नपौ हविः-
अपण्यं क्रियते, गार्हपत्यो वा आहवनीयो वा सोऽभिधीयते । तदेतत् सर्वं
मिह द्वितीयब्राह्मणे द्रष्टव्यम् ॥

पवित्रे करोति । पवित्रे स्थो व्वैष्णुव्याविति० यज्ञो वै
व्विष्णुर्यज्ञिये स्थ ऽइत्येवैतुदाह ॥ १ ॥

ते वै हे भवतः । अयं वै पवित्रं यो ऽयं पवते सो
ऽय मेक इवैव पवते सो ऽयं पुरुषे ऽन्तः प्रविष्टः प्राङ्
च प्रत्यङ् च ताविमौ प्राणोदानौ तदेतस्यैवानुमात्रां
तस्माद् हे भवतः* ॥ २ ॥

अथो ऽअपि त्रीणि स्युः । व्यानो हि तृतीयो हे
त्वेवा भवतस्ताभ्या मेताः प्रोक्षणीरुत्पूय ताभिः
प्रोक्षति तद्यदेताभ्या मुत्पुनाति ॥ ३ ॥

वृत्रो ह वा ऽइदं सर्वं वृत्वा शिश्ये । यदिद
मुन्तरेण द्यावापृथिवी स यदिदं सर्वं वृत्वा शिश्ये
तस्माद् वृत्रो नाम ॥ ४ ॥

त मिन्द्रो जघान । सु हतः पूतिः सर्वत एवापो
ऽभिप्रसुखाव सर्वत इव ह्ययं समुद्रस्तस्माद् हैका
आपो बीभत्साञ्चक्रिरे ता उपर्युपर्युतिपुमुविरेऽ
इमे दर्भास्ता हैता अनापूयिता आपोऽस्ति वा
ऽइतरासु सुऽसृष्ट मिव युदेना वृत्रः पूतिरभिप्रास्रवत्
तुदेवासा मेताभ्यां पवित्राभ्या मुपहन्युथ मेध्याभि-
रेवाङ्गिः प्रोक्षति तस्माद्वा ऽएताभ्या मुत्पुनाति ॥ ५ ॥

* 'भवतः'—इति ख ।

† 'न्वेव'—इति च ।

‡ 'पुमुविरे'—इति क, सायणसम्मतश्च ।

§ 'अपो'—इति क, ग ।

स ऊत्पुनाति । सवितुर्वः प्रसव ऽउत्पुनाम्यच्छिद्रेण
 पवित्रेण सूर्यस्य रश्मिभिरिति सविता वै देवानां
 प्रसविता तुत्सवितृप्रसूत एवैतदुत्पुनात्यच्छिद्रेण पवित्रे-
 णेति यो वा ऽअयं पुवत ऽएषो ऽच्छिद्रं पवित्र मेतेनै-
 तदाह सूर्यस्य रश्मिभिरित्येते वा ऽउत्पवितारो यत्
 सूर्यस्य रश्मयस्तस्मादाह सूर्यस्य रश्मिभिरिति ॥ ६ ॥

ताः सव्ये पाणौ कृत्वा । दक्षिणेनोदिङ्गयत्युपस्तौत्ये-
 वैना एतन्महयत्येव देवीरापो ऽअग्नेगुवो ऽअग्नेपुव इति
 देव्यो ह्यापस्तस्मादाह देवीराप इत्यग्नेगुव इति ता
 युत्समुद्रं गुच्छन्ति तेनाग्नेगुवो ऽग्नेपुव इति ता युत्प्रथमाः
 ऋमस्य राज्ञो भक्षयन्ति तेनाग्नेपुवो ऽय* ऽइम मद्य यज्ञं
 नयताग्ने यज्ञपतिः सुधातुं यज्ञपतिं देवयुव मिति
 साधु यज्ञः साधु युजमान मित्येवैतदाह ॥ ७ ॥

युष्मा† ऽइन्द्रो ऽष्टणीत वृचतूर्य ऽइति । एता उ
 हीन्द्रो ऽष्टणीत वृत्रेण स्पृङ्मान एताभिर्घ्नैन महं-
 स्तस्मादाह युष्मा† ऽइन्द्रो ऽष्टणीत वृचतूर्य ऽइति ॥ ८ ॥

यूय मिन्द्र मष्टणीध्वं वृचतूर्य ऽइति । एता उ हीन्द्र
 मष्टणत वृत्रेण स्पृङ्मान मेताभिर्घ्नैन महंस्तस्मादाह
 यूय मिन्द्र मष्टणीध्वं वृचतूर्य ऽइति ॥ ९ ॥

* 'तेनाग्नेगुवो ऽग्नेपुवो ऽय'-इति ग । †, ‡ 'युष्माः'-इति क, छ ।

प्रोक्षिता स्येति । तुदेताभ्यो निरुहते ऽथ हविः प्रोक्ष-
त्येको वै प्रोक्षणस्य अनुर्मेध्य मेवैतत्करोति ॥ १० ॥

‘स प्रोक्षति । अग्नये त्वा जुष्टं प्रोक्षामीति तद् द्युस्यै
देवतायै हविर्भवति तस्यै मेध्यं करोत्येव मेव यज्ञापूर्वः
हवींषि प्रोक्ष्य* ॥ ११ ॥

अथ यज्ञपात्राणि प्रोक्षति । दैव्याय कर्मणे शुन्धध्वं
देवयज्याया ऽइति दैव्याय हि कर्मणे शुन्धति देव-
यज्यायै यद्दो ऽशुद्धाः पराजघुरिदं व्वस्तुच्छुन्धामीति
तद्युदेवैषा मत्राशुद्धस्तुष्टा वान्यो वामेध्यः कुश्चित्परा-
हन्ति तुदेवैषा मेतदङ्गिर्मेध्यं करोति तुस्मादाह यद्दो
ऽशुद्धाः पराजघुरिदं व्वस्तुच्छुन्धामीति ॥ १२ ॥ ३ ॥

(प्रथमप्रपाठके प्रथमाध्याये वा तृतीयं)

ब्राह्मणम् ॥ १ । ३ ॥

पवित्रकरणमन्त्रगतस्य^१ वैष्णव्याविति^२ पदस्य तात्पर्यं माह—
“यज्ञो वा इति । वेवेष्टि व्याप्नोतीति व्यत्यन्त्या^३ यज्ञ एव विष्णुः^४ ।

* ‘प्रोक्ष्य’—इति ख, च ।

१— वा० सं० १. १२. १ ।

२— ‘व्यत्ययो बङ्गलमिति (पा० सू० ३. १. ८५.) स्त्रीत्वम्”—इति मही० ।

३— निघ० १२. १. ७ । निघ० ३. १७. १२ ।

४— “विष्णुर्वै यज्ञः”—इति तै० सं० २. १. ८. ३ । ऐ० ब्रा० १. ३. ४ ।

तथाच मन्त्रगतस्य वैष्णव्याविति शब्दस्य, हे दर्भनाडौ । युवां यज्ञ-
सम्बन्धिन्यावेव भवथ इत्यथ मर्थः प्रतिपादितो भवतीत्यर्थः ॥ १ ॥

सङ्ख्यानंतरं वारयितुं पवित्रयोर्द्विलं विधत्वे—“ते वा ऋति ।
तदेतदुपपादयति—“अथं वा इति । ‘थः’ पवमानो वायुः, अथ
मेव ‘पवित्रं’ पवनसाधनम्, शुद्धिहेतुः । “पुवः संज्ञाधाम्”—इति^१
करणे इच-प्रत्ययः । “पन्थानस्य विशुद्ध्यन्ति सोमसूर्यांशुमारुतेः”—
इत्यादिस्मृतेः^२ वायोः शुद्धिहेतुत्वम् ।

“एक इवैवेति । ‘सः’ च वाह्ये वर्त्तमानो वायुः, एकरूप एव
वाति ; ‘सः’ एव पुरुषशरीरानुप्रविष्टः सन् वृत्तिभेदेन ‘प्राड् च
प्रत्यङ् च चरति’ । इडापिङ्गलादिनाडीद्वारा वह्निर्निर्गच्छन् प्राणः
प्राडित्युच्यते, तथैव द्वारा पुनरन्तः प्रविशन् प्रत्यङ्किति ; तावैतौ
त्तिभेदौ ‘प्राणोदानौ’-इत्युच्येते । तत्र प्राड् सञ्चरन् प्राणः,
‘उद्’ ऊर्द्धदेशात् आनयति^३ अन्तः प्रवेशानुगुणं^४ चेष्टत इति
‘उदानः’ । तस्य ‘स’-शब्देन प्रत्यङ्मुखो ऽपानो विवक्षितः, नत्-
त्कान्तिहेतुरुदानवृत्तिरिति ; तस्या ऊर्द्धमुखत्वेन प्रत्यङ्मुखमानुप-
पत्तेः^५ । अत एव तैत्तिरीयके समानप्रकरणे पवित्रयोः प्राणापान-
रूपत्वमाश्लेष्यते—“प्राणापानौ पवित्रे यजमान एव प्राणापानौ
दधाति”—इति । एवं द्विधा भिन्नस्यैतस्यैव वाख्याख्यस्य पवित्रस्य^६
‘माचां’ परिमाणम्, ‘अनु’-सृत्य, तत्पवित्रयोर्द्विलम् ॥ २ ॥

१— पा० सू० ३. २. १८५ ।

२— वि० सं० २३. ४० ।

३— ‘आनयति’-इति ठ, ड ।

४— ‘प्रवेशानुगुणं’-इति ठ, ड ।

५— ‘प्रत्यङ्मुखानुपपत्तेः’-इति ठ, ड ।

६— तै० सं० २. १. १०. २ ।

त्रिलपच मभ्युपन्यस्यति— “अथो ऽपि”—इति । पचान्तरद्योतकः
‘अथोऽपि’-शब्दः ।

तत्रोपपत्तिर्व्यानी ह्येति । मुख्यपवित्रस्य वायोः प्राणोदानवद्
व्यानाख्यो वृत्तिभेदः तृतीयो ‘हि’ यस्माद् विद्यते^१, तस्मात् पवित्र-
त्रिल मप्युक्त मित्यर्थः ।

द्विलपच मेव निगमयति— “द्वे त्वेवेति । “अथ यः प्राणा-
पानयोः सन्धिः, स व्यानः”—इतिश्रुतेः^२ व्यानस्य सन्धिरूपतया तदु-
भयानतिरिक्तत्वाद् द्विलपच एव श्रेयानित्यर्थः । कात्यायनस्तु पचद्वय
मपि सूत्रयामास— “कुश्रौ समा वप्रग्रीर्णाया वनन्तर्गर्भौ कुश्रै-
श्चिनन्ति पवित्रे स्थ इति, चीन् वा”—इति^३ ।

अथोत्पवनं विधत्ते— “ताभ्या मिति । प्रोचत्याभिरिति
‘प्रोचण्यः’ आपः । करणे ल्युट्^४ । ‘ताभिः प्रोचति’-इत्युत्पव-
प्रयोजनकथनम् ; न तु प्रोचणविधिः । यस्मादुत्पूताभिरङ्घ्रिः प्रोचणं
कर्त्तव्यम्, तस्मात् पवित्राभ्यां ताभ्या मुत्पवनं कार्यं मित्यर्थः ।

तदेतदुत्पवनं स्तोतु मनुवदति— “तद्यदिति ॥ ३ ॥

उत्पवन-निवर्त्या मशुद्धिं दर्शयितु मितिहास मुदाहरति—
“वृत्रो हेति । ‘वृत्रा शिष्ये’-इति, आवृत्य ग्रथनं कृतवान् । श्रौडो^५-
ल्लिटि “एरनेकाच”-इति^६ यण् । ‘द्यावापृथिवी’-इति, द्यौश्च

१— “स वा अयं प्राणस्त्रेधा विहितः प्राणो ऽपानो व्यान इति”—इति

ऐ० ब्रा० २. ४. ५ ।

२— का० उप० १. ३. ३ ।

३— औ० सू० २. ३. ३२ ।

४— पा० सू० ३. ३. ११७ ।

५— अदा० आ० ।

६— पा० सू० ६. ४. ८२ ।

पृथिवी च द्यावापृथिव्यौ^१ । “अन्तरान्तरेण”—इति^२ द्वितीया ।
 द्यावापृथिव्योर्मध्ये इत्यर्थः । वरणाद् वृत्र इति नाम^३ । निर्वृत्ति—
 “स यदिति ॥ ४ ॥

स हत इत्यादि । पूतिर्दुर्गन्धः । सर्वत एवापोऽभिलक्ष्य प्रसृतो-
 ऽभृत् । अत एव खल्वय मपि समुद्रः, सर्वतः सर्वं मावृत्य वर्त्तते ।
 ‘तस्माद्’ दुर्गन्धात् स्रुताद् वृत्रादिमा आपो ‘बीभत्साञ्चक्रिरे’
 जुगुप्सन्ते स्म । “मान्बधदान्शान्भ्यः”—इति^४ बधेर्वैरुष्ये सन् प्रत्ययः ।
 बीभत्समानाः ‘ताः’ आपः तत्संस्पर्शं परिहर्तुं सुपर्युपरि वर्त्तमानाः
 ‘अति-प्लुविरे’^५ जलाग्रय मतिक्रम्य तीरदेशं प्राप्ता आसन् । “प्लुङ्-
 गतौ”—इति^६ धातुः । स्रुताश्च ‘ताः’ आपो दर्भात्मना परिणताः ।
 अय मर्थः तैत्तिरीयकेऽपि विस्पष्टं मान्नातः—“इन्द्रो वृत्र मह-
 षोऽपोऽभ्यं श्रियत, तासां यन्मेध्यं यज्ञियं सदेव मासौत् ;
 तदपोदक्रामत्, ते दर्भा अभवन्”—इति^७ । “अनापूयिता इति ।
 ‘आ’ समन्तात् पूयं दौर्गन्ध्यं प्राप्ताः आपूयिताः, न आपूयिताः

१— पा० सू० ६. ३. ३० ।

२— पा० सू० २. ३. ४ ।

३— “वृत्रो वृणोतेर्वा वर्त्ततेर्वा वर्द्धतेर्वा”—इत्यादि निरु० २. ५. ३ । “तत्
 को वृत्रः ? मेघ इति नैरुक्ताः, त्वाद्गोऽसुर इत्यैतिहासिकाः, अपाश्च
 ज्योतिषश्च मिश्रीभावकर्मणो वर्षकर्म जायते, तत्रोपमार्थेन युद्धवर्णा
 भवन्ति”—इत्यादि च तत्रैव २. ५. २ । “यदिमाँह्लोकानवृणोत्, तद्
 वृत्रस्य वृत्रत्वम्”—इति तै० सं० १. ४. १२. २ ।

४— पा० सू० ३. १. ६ ।

५— “प्लुविरे”—इति ङ । मूले तु “प्लुविरे”—इत्येव सर्वपुस्तकेषु ।

६— भा० आ० ६५८ ।

७— तै० ब्रा० ३. २. ५. १ ।

‘अनापूयिताः’ । “पूयी विग्ररणे, दुर्गन्धे च”-इत्यस्मात्^१ कर्त्तरि निष्ठायां क्वाण्डस इट् । यद्वा ‘आ’ समन्तात् पूयमानं सञ्जात मिति ‘आपूयिताः’ । “तदस्य सञ्जातम्”-इति^२ तारकादित्वादित्च् । ‘इतरासु’-इति, दर्भात्मना परिणतजलव्यतिरिक्तासु ; अमेध्यत्वा-पादकं किञ्चित् संसृष्ट मिव भवति । अत्र हेतुः— “यदेना इति । एव मनापूयिताव्विकारदर्भमयाभ्यां पवित्राभ्याम् ‘आसाम्’ अपा सुत्यवनं कुर्वन् पूयसंसर्गकृतं ‘तत्’ अमेध्यत्वं मपहन्ति । ततश्च विधासुमानं प्रोक्षणञ्च ‘मेध्याभिः’ मेधार्हाभिः शुद्धाभिरेवाङ्घ्रिः कृतं भविष्यतीत्यर्थः । ‘तस्मात्’-इत्युत्पवननिगमनम् ॥ ५ ॥

विहित सुत्यवन मनूय मन्त्रं विधत्ते— “स इति । सविता वा इत्यादि पूर्ववत्^३ ।

अच्छिद्रशब्दार्थं माह— “यो वा इति । योऽयं वायुः पवते, ए खल्विच्छेदेन सर्वत्र वर्त्तमानात् छिद्ररहितं पवनसाधनम् । “एते वा इति । ‘एते’ सूर्यस्य रश्मयः, ‘उत्’ उत्कृष्टं ‘पवितारः’ शोधकाः ; अतस्तेः करणभूतैरुत्पवनं युक्त मित्यर्थः ॥ ६ ॥

उत्पवनानन्तरं कर्त्तव्यं विधत्ते— “ता इति । ‘ताः’ प्रोक्षणीरपः अग्निहोत्रहवण्या पात्रेण साकं सव्ये प्राणौ धारयन् “देवीरापः”-इति^४ मन्त्रेण दक्षिणेन हस्तेन ‘उदिङ्गयति’ ऊर्द्धं सेचनेन चालयति^५ । “इगि-रिगि-लिगि गत्यर्थाः”-इति धातुः^६ । मन्त्रतात्पर्यं

१— भा०च्चा० ४८४ । २— पा०सू० ५.२.३६ । ३— ५४९० द्रष्टव्यम् ।

४— वा० सं० १. १२. ३ । का० औ० सू० २. ३. ३५ ।

५— उपरिष्ठाच्च (१२.५.१. १२.) द्रष्टव्यम् । ६— भा०प० १५३-१५५ ।

माह—“उपस्तौतीति । ‘एतत्’ एतेन, देवीराप इतिमन्त्रपठनेन
‘एनाः’ अपः प्रशंसत्येव । तेन च प्रशंसनेन ‘महयति’ पूजयत्येव ।

कस्तुर्ह्यासां स्तावकस्तथाविधो मन्त्र इति तं दर्शयति—“देवी-
रिति^१ । स्तुतिरूपता सुपपादयति—“देव्य इत्यादिना । अपां
देवतारूपत्वेन देवीत्वं प्रसिद्ध मिति ‘हि’-शब्दार्थः । “ता यद्दि-
त्यादि । ‘अग्ने’ पुरतो वर्त्तमानं समुद्रं गच्छन्तीति ‘अग्नेगुवः’ ।
अग्नेगू-शब्दस्य समुद्रगामित्वं विवक्षित मिति भावः । “ऊङ् च
गमादौनाम्”—इति^२ गमेरूकारः । “ता यत्प्रथमा इति । आपः
खल्वभिषवार्थं मामिच्यमाना यष्टव्यदेवताभ्यः पूर्वं सोमरस मास्वाद-
यन्ति, तेन सोमपानेन ‘अग्ने’ प्रथमं स्वात्मानं पुनन्तीति ‘अग्नेपुवः’^३ ।
उभयत्र “तत्पुरुषे कृति वज्रलम्”—इति^४ अगशब्दात् सप्तम्या अलुक् ।

• “साधुयज्ञ मित्यादि । “अय इमम्”—इत्यत्र ‘अय’-शब्दः
प्राशस्यवाची । ‘अग्ने’ प्रशस्ते ‘अद्य’ अस्मिन् काले ‘इमं’ यज्ञं
प्रापयतेति प्रतिपादयता मन्त्रेण ‘साधु यज्ञं नयत’-इत्येवोक्तं भवति ;
प्राशस्यं प्राप्तस्य साधुत्वनियमात् । यज्ञस्य पतिः यज्ञपतिः,
त मिति । यज्ञशब्देन यजमानो विवक्षित इति व्याचष्टे—“साधु
यजमान मिति । अत्रापि पूर्ववत् ‘अग्ने’-शब्द-व्याख्यानम् । साध्विति
विशेषणम् ॥ ७ ॥

१— वा० सं० १. १२. ३ । “आपो देवीर्”—इत्यादिः तैत्तिरीयपाठः
(तै० सं० १. १. ५. २.—ब्रा० ३. २. ५.) ।

२— पा० सू० ६. ४. ४०. वा० १, २ । अनुनासिकसोपश्चैतेनैव ।

३— पुनातिश्च गमादिरन्तर्गतः । ४— पा० सू० ६. ३. १४ ।

युष्मा इन्द्र इति^१ । हे आपः ! युष्मान् वृत्रं हन्तुकामः इन्द्रः
साहाय्यकरणार्थं प्रार्थयामास । ताञ्च यूयं वृत्रशरीरनिरुद्धाः^२
विश्वभगमनार्थं वृत्रं हन्तुम् इन्द्रं प्रार्थितवत्यः । अत ईदृग्विधं
परस्परप्रार्थनं युष्मा इन्द्र इत्यादिना मन्त्रभागेन^३ प्रतिपाद्यत
इत्यर्थः ॥ ८ ॥ ८ ॥

“तदेताभ्य इति । यद्यपि प्रोक्षणीना मपां स्वातिरिक्तजलेन
शुद्ध्यर्थं प्रोक्षणं नास्ति, तथापि “प्रोक्षिता स्य”-इति^४ स्वात्मनेव
प्रोक्षिता भवतेति मन्त्रेण प्रतिपादनात् प्रोक्षणवत्त्वसिद्धेः ‘तत्’
तेन मन्त्रपाठेन अप्रोक्षणजनित मपराधम् ‘एताभ्यः’ प्रोक्षणीभ्यो
‘निऋते’ अपनयति । प्रोक्षणपात्रगतेनैवोदकेन तत्पात्रगत मुदक
मनेन मन्त्रेण प्रोक्षितव्य मिति तात्पर्यार्थः^५ । अत एवोक्तं सूत्रकृता,

१—‘युष्मा इन्द्र’-इति छ । मन्त्रस्त्वेषः- वा० सं० १. १३. १ । तत्र
“युष्मा = युष्मान्, अवृणीत । आकारश्चान्दसः”-इति महौ० ।
“युष्मानिन्द्रो”-इति तैत्तिरीयपाठः (सं० १. २. ५. — ब्रा० ३. २. ५.) ।

२—“वृत्रसेनानिरुद्धाः”-इति ज, झ, ञ, ट ।

३—यद्यप्ययं संहितायां कण्डिकान्तरगतत्वात् पृथक् मन्त्र एव बुध्यते,
तथाप्येतद्ब्राह्मणविधितो देवीरापइति मन्त्रस्त्वैवांशविशेष इति स्त्री-
कार्यः ; अत एव नास्य विनियोगान्तरं दर्शितं कात्यायनेन ।

४—‘प्रोक्षिताः स्य’-इति ठ । मन्त्रस्त्वेषः- वा० सं० १. १३. २ ।

५—‘तत् तेन’-इत्यारभ्य ‘तात्पर्यार्थः’-इत्यन्तस्य स्थाने “प्रोक्षणपात्र-
गतेनैवोदकेन तत्पात्रगत मुदकं प्रोक्षयित्वा ‘तत्’ तेन मन्त्रपाठेन
प्रोक्षणजनित मपराध मेताभ्यः प्रोक्षणीभ्यो ‘निऋते’ अपनयति”-
इति छ ।

कान्यायनेन—“प्रोक्षिता स्वेति तासां प्रोक्षणम्”—इति^१ । तैत्तिरी-
यकश्रुतिस्तु एतन्मन्त्रपठन मेवासां प्रोक्षणं मेने । यदाह—“प्रोक्षिता
स्वेत्याह तेनापः प्रोक्षिताः”—इति^२ ।

एवं संज्ञताभिरङ्घ्रिर्विषः प्रोक्षणं विधत्ते—“अथ हविरिति ।
वक्ष्यमाणस्य हविःप्रोक्षणविधिप्रोषार्थवादस्य सर्वप्रोक्षणविधिसाधारण्य
माह—“एको वा इति । ‘बन्धुः’ अनुकूलं स्तावक मर्थवादवाक्यम्^३,
सर्वस्यापि प्रोक्षणस्य ‘एको वै’ एकविध मेव ; अतस्तत् सर्वत्र योज-
नीय मिति भावः । किम्पुनस्तदित्याह—“मेध्य मिति ॥ १० ॥

विहितं प्रोक्षण मनूद्य मन्त्रं विधत्ते—“स प्रोक्षतीति । “अग्नय
इति^४ । मन्त्रे देवतादेशनस्य प्रयोजन माह—“तद्यथा इति ।

उक्त मन्यत्रातिदिशति—“एव मिति । ‘एवम्’ अनेनैव प्रकारेण
युस्यै’ देवतायै हविर्गृह्येति भवति, तत्तन्नाम चतुर्थ्यन्तेनादिशे-
दित्यर्थः ॥ ११ ॥

हविःप्रोक्षणानन्तरं यज्ञपात्राणां समन्त्रकं प्रोक्षणं विधत्ते—
“अथेति । “दैव्यायेति^५ । देवाना मिदं ‘दैव्यम्’ । “देवाद्
यज्ञज्ञौ”—इति प्राग्दीव्यतीयो यज्ञ^६ । ‘शुन्धति’ शोधयति । ‘शुन्ध
विशुद्धौ”—इति^७ धातुः । ‘देवयज्यायै’—इति, देवयजनरूपाय कर्मणे

१— का० श्रौ० २. ३. ३६ । २— ब्रा० ३. २. ५ (सं० १. १. ५. ३.) ।

३— ३६ ए० १६ पं०, ५७ ए० १६ पं० द्रष्टव्यम् ।

४— वा० सं० १. १३. ४, ५ । का० श्रौ० सू० २. ३. ३७, ३८ ।

५— वा० सं० १. १३. ६ । का० श्रौ० सू० २. ३. ३६ ।

६— पा० सू० ४. १. ८५. वा० २. (पा० सू० ४. १. ८३.) ।

७— भा० प० ७४ ।

इत्यर्थः । मन्त्रस्यापरभाग मनूद्य व्याचष्टे—“यद् इति” । ‘तन्वा’
वर्द्धकिः, ‘अन्यः’ तद्भृतिरिक्तो वृषलादिः ; स सर्वोऽप्यशुद्धत्वात्
‘अमेधः’ । तत्संस्पर्शकृतं यत् ‘तत्’ ‘एषां’ पात्राणां दोषजातम्,
‘एतत्’ अनेन प्रोक्षणेनैषां निवर्त्तयन्, ‘तत्’ सर्वं पात्रं यज्ञार्हं
करोति । अत ईदृग्विधस्यार्थस्य प्रत्यायनाय यद् इति मन्त्रभागः
पठितव्य इत्युपसंहरति—“तस्मादिति । ‘पराजघ्नः’-इति, पराद्धतं
दूषितं चक्रुरित्यर्थः ॥ १२ ॥ २ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथभाष्ये प्रथमाध्याये

तृतीयं ब्राह्मणम्^१ ॥

१— अस्मिन् तृतीये ब्राह्मणे पूर्वं पवित्रच्छेदनं विहितम् । तत्तु सम-
प्रमाणयोः साग्रयोः अनन्तर्गभयोः अक्षरिताग्रयोः कुशयोः कुरिका-
स्थानीयैः कुशैरेव छेदनम् । ततोऽग्निहोत्रहवण्यां स्वय मेवोदक मासिच्य
ताभ्यां पवित्राभ्या मया मुत्पवन मुत्क्षेपणम् । तयोः पवित्रयोस्तत्रैवाग्नि-
होत्रहवण्यां स्थापनम् । ततः सव्यहस्ते अग्निहोत्रहवणीं निधाय सव्य-
हस्तस्था मेव संलभ्या मेव दक्षिणहस्तेन ‘उदिङ्गनम्’ ऊर्द्धं चाजनम् । तत-
स्ताभिरेव सुक्स्थाभिः तासा मेव प्रोक्षणम् । ततो ‘ब्रह्मन् हविः
प्रोक्षामि ?’ इति ब्रह्माणं पृच्छति ; ब्रह्मा च ‘प्रोक्ष यज्ञं धेहोत्यन्त मुपां-
श्रुक्ता ‘अं प्रोक्ष’-इत्युच्चैः प्रसूति (२. २. १०.) । ततोऽध्वर्युः अग्निहोत्र-
हवण्याः उदक मादीय शूर्पस्थे हविषीं प्रोक्षति । तत्र अग्नये प्रथमम्,
अग्नीषोमाभ्यां द्वितीयम् । ततः सर्वाणि सहैव प्रोक्षति । एतच्च प्रोक्षणं
बह्वदक मादाय कार्यम् । प्रतिपात्रं प्रोक्षणान्तपत्तस्तु युक्ततर इति
याञ्छिकदेवः । ततोऽसञ्चरे प्रथीताहवनीययोरन्तराले, गार्हपत्याहवनीय-
योरन्तराले वा प्रोक्षणानां निधानं कार्यं मिति दिक् ।

अथ कृष्णाजिन मादत्ते । यज्ञस्यैव सर्वत्राय यज्ञो ह
देवेभ्योऽपचक्राम स कृष्णो भूत्वा चचार तस्य देवा
अनुविद्य त्वच मेवावच्छायाः* ॥ १ ॥

तस्य यानि शुक्लानि च कृष्णानि च लोमानि ।
तान्यृचां च साम्नां च रूपं यानि शुक्लानि तानि
साम्नाः रूपं यानि कृष्णानि तान्यृचां यदि वेत-
रुथा यान्येव कृष्णानि तानि साम्नाः रूपं यानि
शुक्लानि तान्यृचां यान्येव बभ्रूणीव हुरीणि तानि
यजुषाः रूपम् ॥ २ ॥

सैषा त्रयो विद्या यज्ञः । तस्या एतच्छिल्प मेष
वर्णस्तद्वत् कृष्णाजिनं भवंति यज्ञस्यैव सर्वत्राय
तस्मात् कृष्णाजिन मधि दीक्षन्ते यज्ञस्यैव सर्वत्राय
तस्मादध्यवहृन्नन मधिपेषणं भवत्युस्कन्नः हविरस-
दिति तद्यदेवात्र तण्डुलो वा पिष्टुं वा स्कुन्दात् तद्यज्ञे
यज्ञः प्रतितिष्ठादिति तस्मादध्यवहृन्नन मधिपेषणं
भवति ॥ ३ ॥

अथ कृष्णाजिन मादत्ते शुर्मासीति चूर्म वा ऽएतत्
कृष्णस्य तदस्य तुन्मानुषः शुर्म देवचा तस्मादाह
शुर्मासीति तद्वधूनोत्यवधूतः रक्षोऽवधूता अरा-

* 'मेवावच्छायाजङ्गः'—इति च (M.) ।

तय इति तुन्नाष्ट्रा एवैतद्रुक्षाःस्यतोऽपहन्यतिनुत्येव
पाचाण्यवधूनोति युद्धस्यामेध्यं मभूत् तुद्धस्यैतदव-
धूनोति ॥ ४* ॥

तुत्पतीचीनग्रीव मुपस्तृणाति । अदित्यास्त्वगसि
प्रति त्वादितिर्व्वेत्स्वित्तीयं वै पृथिव्यदितिस्तस्या ऽअस्यै
त्वग्यदिदु मस्या मुधि किञ्च तुस्मादाहादित्यास्त्वग-
सीति प्रति त्वादितिर्व्वेत्स्विति प्रति हि स्वः सुञ्जानीते
तुत्सञ्जा मेवैतत् कृष्णाजिनाय च व्वदति नेदुन्योन्युः
हिनसात ऽइत्यभिनिहित मेव सव्येन पाणिना
भुवति ॥ ५ ॥

अथ दक्षिणेनोलूखल माहरति । नेदिह पु
नाष्ट्रा रुक्षाःस्या विशानिति ब्राह्मणो हि रुक्षसा
मपहन्ता तुस्मादभिनिहित मेव सव्येन पाणिना
भुवति ॥ ६ ॥

अथोलूखलं निदधाति । अद्रिरसि व्वानस्पत्या
ग्रावासि पृथुबुध इति वा तद्यथैवादः सोमः राजानं
ग्रावभिरभिषुण्वन्त्येव मेवैतदुलूखलमुसलाभ्यां हृष-
दुपलाभ्याः हविर्यज्ञ मभिषुणोत्यद्रय इति वै तेषा
मेकं नाम तुस्मादाहाद्रिरसीति व्वानस्पत्य इति व्वान-

* एतदुत्तरं सर्वेष्वेव मूलपुस्तकेषु "अर्द्धप्रपाठकः"—इति लेखो विद्यते ।

स्पत्यो ह्येष ग्रावासि पृथुबुध इति ग्रावा ह्येष पृथु-
बुधो ह्येष प्रति त्वादित्यास्त्वर्ग्वेत्त्विति तुत्तञ्जा मेवै-
तत् कृष्णाजिनाय च व्वदति नेदृन्धोन्युः हिनुसांत
ऽइति* ॥ ७ ॥

अथ हविरावपति । अग्नेस्तनूरसि व्वाचो व्विसुर्जन
मिति यज्ञो हि तेनाग्नेस्तनूर्वाचो व्विसुर्जन मिति
यां वा ऽअमूः हविर्ग्रहीष्यन् वाचं युच्छत्यत्र वै तां
व्विसृजते तद्यदेता मुच व्वाचं व्विसृजत ऽएष हि यज्ञ
उलूखले प्रत्युषादेष हि प्रासारि तुस्मादाह व्वाचो
व्विसुर्जन मिति ॥ ८ ॥

स यदिदुं पुरा मानुषीं व्वाचं व्याहुरेत् । तत्रो
व्वैष्णवी मृचं वा यजुर्वा जपेद् यज्ञो वै व्विष्णुस्तद्यज्ञं
पुनरारभते तस्यो ह्येषा प्रायश्चित्तिर्देववीतये त्वा
गृह्णामीति देवानवदित्यु हि हविर्गृह्यते† ॥ ९ ॥

अथ मुसल मादत्ते । बहुद्वावासि व्वानस्पत्य इति
बहुद्वावा ह्येष व्वानस्पत्यो ह्येष तदुवदधाति सु
इदं देवेभ्यो हविः शुमीषु सुशुमि शुमीषुति सु इदं
देवेभ्यो हविः सुःस्करु साधुसःस्कृतः सुःस्कुर्वित्येवै-
तदाह ॥ १० ॥

* 'ऽइति'—इति ख, च ।

† 'हविर्गृह्यते'—इति ख, च ।

अथ हविष्कृत मुद्वादयति । हविष्कृदेहि 'हविष्कृ-
देहीति व्याग्वै हविष्कृद् व्याच मेवैतद् व्विस्तृजते
व्यागु वै यज्ञस्तद्यज्ञ मेवैतत् पुनरुपह्वयते ॥ ११ ॥

तानि वा ऽऽतानि । चत्वारि व्याच एहीति ब्राह्मण-
स्या गच्छा द्रवेति वैश्यस्य च राजन्यबन्धोश्चाधावेति
शूद्रस्य स युदेव ब्राह्मणस्य तदाहैतद्भि यन्नियतम
मेतद् ह वै व्याचः शान्ततमं यदेहीति तुस्मादेहीत्येव
ब्रूयात् ॥ १२ ॥

तद्भ स्मैतत्पुरा । जायैव हविष्कृदुपोत्तिष्ठति तदिद
मुप्येतर्हि यु एव कश्चोपोत्तिष्ठति स युचैषु हविष्कृत
मुद्वादयति तदेको दृषदुपले समाहन्ति तद्यदेता म्
व्याचं प्रत्युद्वादयन्ति ॥ १३ ॥

मनोर्ह वा ऽऽषभु आस । तस्मिन्नसुरघ्नी सप-
त्नघ्नी व्याक् प्रविष्टा स तस्य ह स्म अथथाद्रवथादसुर-
रक्षसानि मृशुमानानि यन्ति ते हासुराः समूदिरे
पापं वत* नोऽयु मृषभुः सचते कथुं न्विमं दम्भुया-
मेति किलाताकुली ऽऽति हासुरब्रह्मावासतुः ॥ १४ ॥

तौ होचतुः । अद्वादेवो वै मनुरावं नु व्वेदावेति

तौ. हागत्योचतुर्मनो याजुयाव त्वेति केनेत्यनेनर्षभे-
शेति तथेति तस्यालब्धस्य सा व्वागुपचक्राम ॥ १५ ॥

सा मनोरेव जायां मनावीं प्रविवेश । तस्यै ईं स्म
यच्च व्वदन्त्यै शृण्वन्ति ततो ह स्मैवासुररक्षसानि मृद्यु-
मानानि यन्ति ते हासुराः समूदिर इतो वै नः
पापीयः सचते भूयो हि मानुषी व्वाग् वदतीति
किलाताकुली हैवोचतुः श्रद्धादेवो वै मनुरावुं न्वेव
व्वेदावेति तौ हागत्योचतुर्मनो याजुयाव त्वेति केने-
त्यनुयैव जाययेति तथेति तस्या इत्रालुब्धायै सा
व्वागुपचक्राम ॥ १६ ॥

सा यज्ञ मेव यज्ञपात्राणि प्रविवेश । ततो हैनां
नं श्रेकतुर्निर्हन्तुः सैषासुरघ्नी सपत्नघ्नी* व्वागुददति
स यस्य हैवुं विदुष एता रुच व्वाचं प्रत्युदाद्यन्ति
पापीयांसो हैवास्य सपत्ना भवन्ति ॥ १७ ॥

सु समाहन्ति । कुक्कुटोऽसि मुधुजिह्व इति मुधु-
जिह्वो वै सु देवेभ्य आसीद् विषुजिह्वो इसुरेभ्यः स यो
देवेभ्य आसीः सु न एधीत्येवैतदाहेष मूर्ज मावद
त्वया व्वयुः सङ्घातुः सङ्घातं जेष्येति नाच तिरोहित
मिवास्ति † ॥ १८ ॥

* नास्थेतत् पदं च-पुस्तके ।

† 'मिवास्ति'-इति ख ।

अथ शूर्पं मादत्ते । वर्ष्वृद्ध मसीति वर्ष्वृद्धुः ह्येतद्
यदि नडायां यदि वेणूनां युदीषीकाणां वर्ष्वं मु
ह्यैवैता वर्ष्वयति ॥ १९ ॥

अथ हविर्निर्वपति । प्रति त्वा वर्ष्वृद्धं व्विच्छिति
वर्ष्वृद्धा उ ह्यैवैते यदि व्रीहयो यदि युवा वर्ष्वं मु
ह्यैवैतान् वर्ष्वयति* तत्सञ्जा मेवैतच्छूर्पाय च व्वदति
नेदन्योऽन्युः हिनसात ऽइति ॥ २० ॥

अथ निष्पुनाति । पुरापूतः रुक्षः पुरापूता ऽअरा-
तय ऽइत्यथ तुषान् प्रहन्त्यपहतः रुक्ष ऽइति तुन्नाष्टा
ऽएवैतद्रक्षाःस्यतोऽपहन्ति† ॥ २१ ॥

अथापविनक्ति । व्यायुर्वै व्विविनक्तित्ययं वै व्यायु
र्योऽर्यं पवत ऽएष वा ऽइदः सर्वं व्विविनक्ति यदिदं
किञ्च व्विविच्यते तदेनानेषु एवैतहिविनक्ति सु युदैतु
ऽएतत्प्राप्नुवन्ति युचैनानध्यपविनक्ति ॥ २२ ॥

अथानुमन्त्रयते । देवो वः सविता हिरण्यपाणिः
प्रतिगृभ्णात्वच्छिरेण‡ पाणिना सुप्रतिगृहीता ऽअस-
न्नित्यथ त्रिः फलीकरोति चिर्वाद्भि यज्ञः ॥ २३ ॥

* 'वर्ष्वयति'—इति ख, ग ।

† '०स्यपहन्ति'—इति क । पूर्वत्राप्येवं गतम् ३५ पृ० १० पं० ।

‡ 'प्रतिगृभ्णात्वच्छिरेण'—इति ग ।

.तद्वैके देवेभ्यः शुन्धध्वं देवेभ्यः शुन्धध्व मिति फली-
कुर्वन्ति । तद् तुथा न कुर्यादादिष्टं वा ऽएतद्देवतायै
हविर्भवत्यथैतद्वैश्वदेवुं करोति यदाह देवेभ्यः शुन्धध्व
मिति तुत्समुदं करोति तुस्माद् तूष्णी मेव फली-
कुर्यात् ॥ २४ ॥ ४ ॥

(प्रथमप्रपाठके प्रथमाध्याये वा चतुर्थ्यं)

ब्राह्मणम् ॥ १ । ४* ॥

अथ निरुप्तप्रौढियवावहननार्थं^१ कृष्णाजिनादानं विधत्ते—
“अथेति । ‘सर्वलाय’-इति, अवयवकात्स्न्यायेत्यर्थः । कथं कृष्णा-
जिनादानेन यज्ञस्य कात्स्न्यं मित्येतदुपपादयितुं पुरावृत्तं मुदा-
रति—“यज्ञो हेत्यादिना । ‘कृष्णो भूत्वा’-इति, कृष्णमृगस्य रूप
मास्थाय । ‘अवच्छाय’-इति, अपच्छिद्येत्यर्थः । “को केदने”-इत्य-
स्मात्^२ को ल्यप्^३ ॥ १ ॥

तस्य कृष्णाजिनस्य यज्ञरूपतां वक्तुं त्रयीमयत्वं प्रतिपादयति—
“तस्य यानीत्यादिना । शुक्लकृष्णलोक्षां मङ्गद्वात् ऋक्सामात्मकता
मुक्त्वा विभज्यापि दर्शयति—“तस्य यानि शुक्लानीति । ‘यदि
वा’-इति पचान्तरकथनम् । ‘दूतरथा’ उक्तवैपरीत्येनेत्यर्थः । तदेव

^१ सायणाचार्यमतेऽत्रैव प्रथमपरिच्छेदसमाप्तिः, एतच्छतपथीयपरिच्छे-
दस्य चाध्याय इति व्यपदेशः सर्वत्र ; मूलग्रन्थे तु सर्वत्रैव प्रपाठक
इति, न चात्र प्रथमप्रपाठकसमाप्तिः । एव मुत्तरत्रापि ।

१—‘निरुप्तप्रौढियवावहननाय’-इति ड । २—दि० प० ४० ।

३—पा० सू० ७. १. ३७ ।

दर्शयति—“यान्येवेति । एवं कृष्णाजिनस्य ऋक्स्मामरूपता मुक्ता यजूरूपत्व मयाह—“यान्येव बभ्रूणीति । पिङ्गलवर्णानीव यानि लोमानि ‘हरिणी’^१ हरितवर्णानि, तानि यजुषां रूपम्^२ ॥ २ ॥

अस्त्वेवं ऋक्स्मामयजुरात्मकत्वं कृष्णाजिनस्य, तदादानेन कथं यज्ञस्य कार्त्स्न्यं मित्यत आह—“सैषेति । यैषा ऋग्यजुस्सामात्मिका त्रयीविद्या, सैव यज्ञः ; तस्माद्यत्वात् । य एष शुक्लकृष्णादिलक्षणो वर्णः, एतत्तस्याः त्रय्या उक्तरीत्या ‘शिल्पं’ चित्रं रूपम् । अत एवोपरिष्ठात् सोमप्रकरणे मन्त्र आन्नास्यते—“ऋक्स्मामयोः शिल्पे स्थ”-इति^३ । एव मपक्रान्तस्य यज्ञरूपस्य कृष्णाजिनस्य आदानं यज्ञस्य कार्त्स्न्याय भवतीत्यर्थः । “कृष्णाजिन मधि दीक्षन्ते”-इति । यस्मा-देवं कृष्णाजिनं त्रयीरूपत्वेन यज्ञरूपम्, ‘तस्मात्’ सोमाङ्गभूता दौक्षापि कृष्णाजिनस्योपरि क्रियते । कृष्णाजिनादानस्य प्रयोजना न्तर माह—“तस्माद्धीति । ‘अधि’ उपर्यर्थः । कृष्णाजिनस्योपरि अवहननं पेषणञ्च कर्त्तव्यम् । तथा सति तद्भुविः ‘अस्कन्नं’ स्कन्न-रहितम् ‘अमद्’ भवेदिति । बुद्ध्या यदि भूम्या मेवावहननादिकं कुर्यात्, तदा तस्य हविषो ऽवश्यं स्कन्नदोष इत्यभिप्रायः । एतदेव विवृणोति—“तद्यदेवेति । अवहननसमये तण्डुलो वा पेषणसमये पिष्टं वाच कृष्णाजिने ‘यदि’ नाम ‘स्कन्दात्’ स्कन्देत् । लेख्यडा-गमः^४ । ‘तत्’ तदा यज्ञे एव यज्ञः प्रतितिष्ठेत्, न तु तस्य स्कन्नदोष इत्यर्थः ॥ ३ ॥

१—‘हरिणीव’-इति जादिषु ।

२— तै० सं० १, २, २, ७ ।

३— वा० सं० ४, ६, १ ।

४— पा० सू० ३, ४, ६४ ।

. उक्त भादान मनुद्य मन्त्रं विधत्ते^१— “अथेति । मन्त्रगत-‘शर्म’-
शब्दस्य तात्पर्यं माह— “चर्म वा इति । यत् ‘एतत्’ कृष्णस्य ‘चर्म’
अजिनम्, ‘अस्य’ यज्ञस्यैतदजिनं ‘तत्’ लोकप्रसिद्धचर्मशब्दाभिधेयं
सत् ‘मानुषं’ मनुष्यसम्बन्धि रूपं भवति । एतदेव ‘देवत्रा’ देवेषु,
सुखकरत्वात् शर्मैत्युच्यते । अतो वैदिके कर्मणि ‘शर्मासीति’
तन्मुतिरूपपन्ना । देवत्रेति “देवमनुष्येत्यादिना सप्तम्यर्थं चा-प्रत्ययः^२ ।

उपात्तस्य कृष्णाजिनस्यावधूननं विधत्ते— “तद्वधूनोतीति^३ ।
“तन्नाद्वा इति । ‘तत्’ तेन समन्त्रकावधूननेन । गत मन्यत्^४ ।

कृष्णाजिनवत् प्रसक्त मवधूननं पात्राणां निषेधति— “न
त्वेवेति । न केवल मवधूननस्य रक्षोपहनन मेव प्रयोजनं किन्तु
अयज्ञियविधेपोऽपीत्याह— “यद्यस्येति । रचःप्रभृतिसम्पर्कात् यत्
खिलु ‘अस्य’ कृष्णाजिनस्य ‘अमेधं’ मेधानर्हं मयज्ञियरूप मभूत्,
तदेवास्यैतेन मन्त्रेण ‘अवधूनोति’ निरस्यति ॥ ४ ॥

तस्य समन्त्रकं प्रकारविशिष्टं स्तरणं विधत्ते^५— “तदिति ।
‘प्रतीचीना’ प्रत्यग्दिशि स्थिता घीवा यथा भवति तथा ।

इयं वा इत्यादि । ‘दितिः’ खण्डनं न विद्यते अस्या इति^६
व्युत्पत्त्या अत्र मन्त्रगतादितिशब्देन इय मेव पृथिवी विवक्षिता;

१— वा. सं० १. १४. १ । का० औ० सू० २. ४. १ ।

२— पा० सू० ५. ४. ५६ ।

३— वा० सं० १. १४. २ । का० औ० सू० २. ४. २ ।

४— ४४ ए० १ पं० द्रष्टव्यम् ।

५— वा० सं० १. १४. ३ । का० औ० सू० २. ४. ३ ।

६— निघ० १. १. १४, निरु० ४. ४. १ द्रष्टव्यम् ।

कथ मन्यदीया त्वग्न्यस्य त्वग्भवतीत्याशङ्क्याह—“तस्या इति । ‘अस्यां’ भूम्याम् ‘अधि’ उपरिभागे ‘यदिदं किञ्च’ कि मपि वस्त्ववस्थिराम् ‘तस्यै अस्यै’ पृथिव्यै, सा ‘त्वक्’ कृष्णाजिन मण्युपर्यवस्थानात् तस्या एव त्वगिति स्तुतिः । मन्त्रस्य द्वितीयं भाग मनूद्य व्याचष्टे—“प्रतीति । ‘स्वः’ स्वकौयो जनः आत्मीयं जनं प्रति ‘सञ्जानीते’ परस्परानुकूल्यं प्रकटयितुं सञ्ज्ञां करोति । ‘तत्’ तथा कृष्णाजिनभूम्योः समानज्ञानता मेवायं मन्त्रभागो वदति । सञ्ज्ञानस्य प्रयोजन माह—“नेदिति । परस्परानुकूल्यज्ञानाभावे ह्यन्य मन्यो हिंस्यात् । नैव तादृशौ अन्योऽन्यहिंसा भवत्वित्यनेनाभिप्रायेणेत्यर्थः ।

उलूखलनिधानपर्यन्तं कृष्णाजिनस्यानुत्सर्जनं विधत्ते—“अभिनिहित मिति ॥५॥

सव्येन स्पृशतो ऽभिप्राय माह—“नेदिति । यदि ह्युलूखलनिधानात् प्रागेव कृष्णाजिनस्पर्शं मुत्सृजेत्, ‘तत्’ तदा ‘इह’ अस्मिन् कृष्णाजिने राक्षसादिकं प्रविशेत्, तन्नैव भवत्विति । ‘विशान्’-इति विशतेर्लटि वङ्गवचने आडागमः^१ झेरन्तादेशे^२ “इतश्च लोपः”-इतीकारलोपः^३ ।

ननु स्पृशेत् ऽपि उलूखलनिधानात् पुरा कुतो रक्षांसि न प्रविशन्ति तत्राह—“ब्राह्मण इति । ‘हि’ यस्माद् ब्राह्मणो रक्षसा मपहन्ता मन्त्रप्रभावेन, तस्मात् तेन स्पृश्यमानं राक्षसादिर्न प्रवेष्टुं शक्नोतीति भावः ॥ ६ ॥

१— पा० सू० ३. ४. ६४ ।

२— पा० सू० ७. १. ३ ।

३— पा० सू० ३. ४. ६७ ।

अथ मन्त्रक सुलूखलस्य निधानं विधत्ते— “अथेति । “यावा-
सीति^१ वैकल्पिको मन्त्रः । अत एव सूत्रज्ञतोक्तम्— “निद्धा-
त्युलूखल मद्रिरसि यावासीति वा”-इति^२ । तत्राद्यमन्त्रस्थाभिप्राय
माह— “तद्यथेति । ‘अदः’-शब्दो लुप्तविभक्तिकः ; ‘अमुत्र’ सोम-
यागे यथा यागसाधनस्य सोमस्य यावभिरभिषवः, एव मेवोलू-
खलादिभिर्हविर्यज्ञसाधनं व्रीह्यादिकम् ‘अभिषुणोति’ वितुषी-
करणादिभिः संस्करोति । कुत एतदित्यत आह— “अद्रय इतीति ।
‘तेषां’ सोमाभिषवहेतूनां यावणां, पुरोडाशनिष्पत्तिहेतूना सुलू-
खलादीनां च, अद्रय इत्येतत् साधारणं नाम ; अतो नामसाम्यात्
उलूखलादिषाध्य मवहननादिकं यावसाध्येन सोमाभिषवेषु तुल्य
मेत्यर्थः । एवञ्च हे उलूखल ! त्वम् ‘अद्रिरसि’ सोमाभिषव^३हेतुः ।
यावासीति यावत्पारोपणं मन्त्रेण विवक्षित मिति व्याख्यातं भवति ।

वानस्यतिविकारत्वं प्रसिद्ध मिति वानस्यत्यपदतात्पर्यं माह—
“वानस्यत्यो हीति ।

वैकल्पिकं मन्त्र मनुद्य व्याचष्टे— “यावासीति” । “पृथुबुध्नो
हीति । उलूखलस्य विस्तीर्णमूलत्वं प्रसिद्ध मित्यर्थः ।

१— वा० सं० १. १४. ५ ।

२— “सव्याशून्ये निदं—यावासीति वा”-इति का० श्रौ० २. ४. ४ ।

“‘सव्याशून्ये’ सव्यहस्तेनाशून्ये अमुक्ते क्षणाजिन”-इति तत्र दत्तिः ।

३— “क्षणाजिन (८० ए० ३ पं०)”-इत्यारभ्य “सोमाभिषव”-इत्यन्तो
(८१ ए० ११ पं०) ग्रन्थः ठ-ड-पुस्तकाभ्या मन्त्रत्र नोपलभ्यते, वेवर-
महोदयेन च न दृष्ट इति गम्यते तल्लेखत एव ।

४— वा० सं० १. १४. ५ । का० श्रौ० सू० २. ४. ४ ।

प्रतिवेत्यादिकं मन्त्रद्वयशेष मनुद्य^१ व्याचष्टे— “तर्दिति । कृष्णा-
जिनोलूखल्लयोरन्योन्यं हिंसा मा भूदिति पृथिवीकृष्णाजिनयो-
रिवैकमत्यप्रार्थनं वदतीत्यर्थः ॥ ७ ॥

उलूखले हविषः प्रचेपणं समन्त्रकं^२ विधत्ते— “अथेति ।
“यज्ञो ह्येति । यस्माद् ‘यज्ञः’ यज्ञसाधनं हविः, अतोऽग्नेः शरीर
मेव तदित्यर्थः ।

“यां वा इत्यादि । हविर्ग्रहणार्थम् “अथ वाचं यच्छति”—इति
या वाग् नियमिता^३, ‘अत्र’ अस्मिन्समये ता मेव अनेन मन्त्रभागेन
‘विस्ृजते’ । (अतः^४) विस्ृज्यते अनेनेति ‘विस्र्जनं’ हविरिति
मन्त्रपाठस्थार्थः^५ ।

एतद्वाग्विस्र्जनं मुपपादयति— “तद्यदिति । ‘एतां वाच म
विस्ृजते’—इति यत्, तद्युक्तम् ; ‘हि’ यस्माद् एषः ‘यज्ञः’ य
साधनं हविः, उलूखले ‘प्रत्यष्टात्’ प्रतिष्ठित मभूत् ; यस्माच्च ‘एषः’
यज्ञः ‘प्रासारि’ प्रसारितो विस्तारितोऽभूत् ; अतो हेतोर्वाग्यमनस्य
प्रयोजनं नास्तीति तद्विस्र्जनं मेव युक्त मित्यभिप्रायः ॥ ८ ॥

हविरावपनात् पूर्व^६ लौकिकवाग्व्यवहारे प्रायश्चित्तं माह— “स
यदीति । ‘वैष्णवी ऋचम्’—इति, “इदं विष्णुर्विचक्रमे”—इत्यादि-
काम्^७ । यजुरपि वैष्णव मेव जप्यम् । ‘देववीतथे’—इति मन्त्रशेषस्थ^८

१— वा० सं० १. १४. ४ । का० औ० सू० २. ४. ५ ।

२— वा० सं० १. १५. १ । का० औ० सू० २. ४. ६ ।

३— ३५ ए० ५ पं० द्रष्टव्यम् । ४— वास्येतत्पदं जादिषु ।

५— ‘मन्त्रपदस्थार्थः’—इति ड । ६— ‘हविरावपने’—इति जादिषु ।

७— वा० सं० ५. १५ । ८— वा० सं० १. १५. १ मन्त्रांशस्येत्यर्थः ।

अभिप्राय माह—“देवानवदित्तीति । यष्टव्यान् देवान् ‘अवत्’ अवत्, तर्पयत्विति । अनेनैवाभिप्रायेण हि हविर्गच्छते, अतो ‘देववीतये’ देवानां तप्तय इति^१ मन्त्रपदाभिप्रायः ॥ ९ ॥

समन्त्रकं मुसलादानं विधत्ते—“अथ मुसल मादत्त इति । “वृहद्वावासीति^१ । सोमसंस्कारकयावत् मुसलस्यापि हविस्संस्कार-कत्वसाम्याद्वावत्वम्, दीर्घत्वाच्च वृहत्व मिति ‘वृहद्वाव’-शब्दाभि-धेयता मुसलस्य (प्रसिद्धेत्यर्थः^१) ।

(तस्य मुसलस्य^२) उलूखले प्रक्षेपणं समन्त्रकं विधत्ते^३—“तदव-दधातीति । “शमीष्व”-इतिपदस्यार्थं माह—‘हविः संस्कर’-इति । ‘शमीष्व’ शमय ; दोषोपशमनेन हविः संस्कुर्वित्यभिप्रायः । “सुशमि शमीष्वेति मन्त्रस्याभिप्राय माह—‘साधु संकृतम्’-इति ॥ १० ॥

हविष्कृत^४ आह्वानं विधत्ते—“अथ हविष्कृत मिति । ‘उ-द्वादयति’ उच्चैराह्वयतीत्यर्थः । हविष्कृदेहीतिमन्त्रस्य द्विः पाठो मन्त्रकाण्डे द्विराह्वानात्^५ । हविष्कृच्छब्दार्थं माह—“वाग्वै हवि-

१—“पितृयज्ञे ‘पितृवीतये’-इत्यूहः”-इति याज्ञिकदेवः ।

२— वा० सं० १. १५. २ । का० श्रौ० सू० २. ४. ११ ।

३— नास्त्येषोऽंशः जादिषु । ४— नास्ति चैषोऽंशो जादिषु ।

५— वा० सं० १. १५. ३ । का० श्रौ० सू० २. ४. १२ । “पितृपक्षे ‘स इदं पितृभ्यः’-इत्यूहः”-इति या० दे० ।

६— ‘हविःकृत’-इति ङ । एव मुत्तरत्रापीह सर्वत्र ।

७— मन्त्रकाण्डे = संहिताग्रन्थे । वस्तुतस्तत्र त्रिराह्वानं श्रूयते, न तु द्विः । “त्रिवारं मुक्तं मर्थं देवा मन्यन्त इति त्रिराह्वानम्”-इति च मही० । कात्यायनेनाप्युक्तं ‘त्रिराह्वयति’-इति (२. ४. १३.) ।

ष्कृदिति । निर्वापादौ मन्त्ररूपाया वाचो हविष्करणेषाधनत्वाद्
वागेव हविष्कृत्; अतस्ता मनेनैव मन्त्रेण आङ्गथन् हविर्घृष्टणकाले
नियमितां वाचं विसृजेत् । अत एव कात्यायनेन “अग्नेस्तनूरसीति^१
मन्त्रेण, “हविष्कृदेहीति^२ मन्त्रेण वा वाग्विसर्जनं कर्तव्य मिति
विकल्पेन सूचितम्—“अग्नेस्तनूरसीति वाचं विसृजते, + + +,
हविष्कृता वेति^३ ।

“वाग् वा इति । या वाक् हविष्कृत्, सैव खलु यज्ञः, तस्य
तन्निर्वर्त्तत्वात् । ‘तत्’ तथा सति ‘एतत्’ एतेन वागात्मिकाया
हविष्कृत आङ्गानेन यज्ञ मेव पुनराङ्गयते ॥ ११ ॥

ब्रह्मचरादिवर्णभेदोपजीवनेन हविष्कृदाङ्गानमन्त्रे विशेषमाह—
“तानि वा एतानि चत्वारोति । ‘वाचः’ सम्बन्धीनि ‘चत्वारि’,
रूपाणि । कानि पुनस्तानीत्याह—“एहीत्यादि । वैश्वस्य “हवि
ष्कृदागहीति मन्त्रः । ‘राजन्यवन्धोः’^४ चत्रियजातेः “हविष्कृदाद्र-
वेति^५ । आपस्तम्बसु राजन्यवैश्वयोर्वैपरीत्येनासूत्रयत्—“हविष्कृदे-
हीति ब्राह्मणस्य, हविष्कृदागहीति राजन्यस्य, हविष्कृदाद्रवेति
वैश्वस्य, हविष्कृदाधावेति शूद्रस्य”—इति^६ ।

एवं पूर्वपक्षतया ब्राह्मणचरादिवर्णप्रयुक्तं विशेषमुपन्यस्य स्वमतं
निगमयति—“स यदेव ब्राह्मणस्येति । “एतद्धीति । ‘एहीति’ एतत्
खलु ‘यज्ञियतमम्’ अतिशयेन यज्ञार्हम्; “इड एङ्गदित एही-

१, २— वा० सं० १. १५. १, ४ । ३— का० औ० सू० २. ४. ७, ९ ।

४— ‘राजन्यस्य’—इति जादिषु । ५— एते तु मन्त्रा इहेवासाताः ।

६— औ० सू० १. १६. ९ ।

त्यद्दौ^१ अन्यत्रापि यज्ञे प्रयोगात् । “शान्ततमम्”-इति, आगच्छा-
द्रवेत्यादेः सकाशात् एहीत्येतदेवातिशयेन शान्तम् ; प्रार्थना-
वाक्येष्वेहीत्येव सर्वत्र प्रयोगादागच्छादीनां च निरुद्धप्रेषणरूपत्वा-
च्चेत्यर्थः ॥ १२ ॥

कोऽसौ हविष्कृदिति तं दर्शयति—“तद्धेति । पुरा खल्वेत-
दाङ्गानानन्तरं ‘जायैव हविष्कृदुपोत्तिष्ठति’, अतस्तदानीं जायैव
हविष्कृद्भृत् । ‘तत्’ तस्मादिदानीं मथेतदाङ्गानानन्तरं जाया वा,
अन्यः ‘कोऽपि’ च्छलिम्वा उपोत्तिष्ठति, स एव हविष्कृदित्यर्थः ।
तदप्युक्तं सूत्रकृता—“हविष्कृदेहीति त्रिराङ्गयत्यतः पत्न्यवहन्त्यन्यो
वा”-इति^२ ।

हविष्कृदाङ्गानसमये दृषदुपलयोः शम्यथा समाहननं विधत्ते—
‘सु यत्रैव हविष्कृतं मुदादयति’-इति । समाहननजनितां वाचं
प्रशंसितुं मनुवदति—“तद्यदिति ॥ १३ ॥

अथ यज्ञायुधध्वनेः^३ यज्ञविघातकासुरराक्षसादिनिवृत्तिहेतुता
मुपपादयितुं मितिहासं मुदाहरति—“मनोर्ह वा इति । पुरा
खलु मनोः सम्बन्धिनश्छषभस्य प्रश्नासाद् रवाच्च यज्ञविघातिनो-
ऽसुरराक्षसादयः बाध्यमाना गताः । ते च परस्परं संवादं कृतवन्तः ।
‘ह’-इति खेदे । ‘अथम्’ च्छषभः ‘नः’ अस्माकं ‘पापं’ निकर्षं

१— वा० सं० ३. २७. १ ।

२— का० श्रौ० सू० २. ४. १४ । “अन्य इत्यामीभ्रः”-इति या० दे० ।

३— ‘समाहननजनिताया वाचः’-इति ८ ।

पराजयं 'मचते' प्रापयति, कथं खलु इमं द्विंस्यामेति । एवं संवादे कृते 'किलातश्च आकुलित्श्च' द्वावसुरपुरोहितौ बभूवतुः ॥ १४ ॥

तथोर्यापार माह—“तौ होचतुरिति । अद्धैव देवो यस्य सः 'अद्धादेवः', अद्धालुरित्यर्थः^१ । 'आवं नु वेदाव'-इति, आवा मस्य मनोरभिप्रायं जानावहै इत्यर्थः । “प्रथमायाश्च द्विवचने भाषायाम्”-इति^२ भाषाया मेवात्त्वविधानात् आव मिति ह्रस्वोच्चारणम् । “विद् ज्ञाने”-इत्यस्मात् लोटि उत्तमद्विवचने वेदावेति रूपम् । “मनो याजयावेत्यादि । हे मनो ! त्वा मनेन ऋषभेण याजयावेति । अद्धालुं मनुं विप्रलभ्य^३ त मृषभ मवधिष्टा मिति तात्पर्यार्थः ॥ १५ ॥

“सा मनोरेव जायां मनावीं प्रविवेश”-इति । मनोभार्या 'मनावी' । “मनोरौ वा”-इत्यौत्त्वम्^४, पुंयोगलक्षणो ङीप्^५ । “त ह स्र यत्र वदन्ये शृण्वन्ति”-इति । 'तस्यै' षष्ठ्यर्थे चतुर्थी^६ । 'यत्र' यस्मिन् देशे वदन्यास्तस्याः शब्दं शृण्वन्ति, 'ततः' तस्मात् स्थानात्^७ असुरादयः बाधिताः पलायन्त इत्यर्थः । “पापीयः सचत इति । तिर्थगजातेः ऋषभस्य^८ ध्वनेः श्रवणात् प्रागस्माकं निकर्षमात्रं प्राप्तम्, इदानीं तु मनुष्यशरीरात् निर्गतवाचः श्रवणात्

१— 'अद्धालुरिति यावत्'-इति ठ, ड । २— पा० सू० ७. २. ८८

३— अदा० प० ५४ ।

४— 'विप्रलभ्य'-इति ठ ।

५— पा० सू० ४. १. ३८ ।

६— पा० सू० ४. १. ४८ ।

७— पा० सू० २. ३. ६२. वा० १ ।

८— 'वदनात्'-इति जादिषु ।

९— 'ऋषभस्य'-इति ठ ।

अस्माकर्म 'पापीयः' अतिशयितं पापं, पराजयः प्राप्नोति । इम मेवातिशय सुपपादयति— "भूयो हि मानुषी वाग्बदति"—इति । तिर्थग्वाचः सकाशात् 'भूयः' बद्धतरं हि मानुषी वाग्बदति ; वर्णपदवाक्यात्मना कस्यचिदर्थस्य प्रतिपादकत्वात् । एतदाकर्ण्य तावेव पुरोहितावस्थापि प्रतिक्रियाञ्चक्रतुरित्याह— "किल्लाता-कुली हैवोचतुरिति ॥ १६ ॥

“सा यज्ञ मेवेति । असुरघ्नी या वाक्, क्रमेण मनोः ऋषभे जायायां चासीत्, 'सा' तयोर्हर्ननाच्चिराश्रया सती यज्ञ मेव आश्रयितुं 'यज्ञपात्राणि प्रविवेश' । 'ततः' तेभ्यो यज्ञपात्रेभ्यः सकाशात् 'एनां' वाचं 'निर्हन्तुं' निर्गमयितुं न शकतुः असुर-पुरोहितौ । 'सैषा' यज्ञपात्रगता असुरघ्नी वाक्, शम्यया^१ समाह-
ननादुद्गच्छति । एवं यज्ञपात्रध्वनेरसुरराक्षसादिनिवृत्तिहेतुतां प्रतिपादिता सुपसंहरति— "स यस्येति ॥ १७ ॥

विहितं समाहनन मनूद्य मन्त्रं विधत्ते— "समाहन्ति कुक्कुटो-
सीति^२ । मधुजिह्वइतिविशेषणस्थाभिप्राय माह— "स यो देवेभ्य इति । 'सः' खलु ऋषभः देवानां 'मधुजिह्वः' मधुरवाक् आसीत् ; जयहेतुत्वात् । असुरेभ्यस्तु 'विषजिह्वः' विषवागासीत् ; पराजय-

१— "गदया सदृशी बाहुपरिमिता शम्या"—इति सा० (तै० सं० १.२.१२)

"शम्या दान्त्रिशदङ्गुलप्रमाणा वासुष्ठी"—इति या० दे० (का० ५.३.१६) ।

२— वा० सं० १. १६. १ । "असुराः क क इति तान् हन्तु मिच्छन् योऽटति, सर्वत्र सञ्चरति स कुक्कुटः । यदा कुकं कुत्सितशब्दं कुटति तनोतीति कुक्कुटः । यदा कुक्कुटाख्यपक्षिवत् ध्वनिविशेष मसुर-
भीत्यर्थं तनोतीति कुक्कुट इत्युपचर्यते"—इति तद्भाष्ये मच्चौ० ।

हेतुत्वात् । एवञ्च मधुजिह्व इति विशेषणस्याय मभिप्रायः—
देवानां यादृश आसीत्^१, अतोऽस्माकं^२ तादृशो भवेति ।

^३इध मूर्जं मावहेत्यादिमन्त्रशेषस्य स्पष्टार्थता माह—“नात्रेति ।
‘अत्र’ अस्मिन्नन्ते किमपि तिरोहितं^४ नैवास्ति, अतो न व्याख्या-
यत इत्यर्थः ॥ १८ ॥

अथ समन्त्रकं^५ शूर्पाधानं^६ विधत्ते—“अथेति । शूर्पस्य वर्ष-
वृद्धल मुपपादयति—“यदि नडानां यदि वेणूनां यदीधौका-
णाम्”—इति । जलप्रान्ते वर्त्तमानास्तृणविशेषा नडाः । नलादीनि
द्रव्याणि शूर्पस्योपादानभूतानि । ‘वर्षम्’ उदकवृष्टिरेव हि ‘एताः’
नडाद्याः ओषधीर्वर्द्धयति, अतो वर्षवृद्धत्वात् शूर्पस्य ‘वर्षवृद्धं
मसि’—इति व्यपदेशः ॥ १९ ॥

तस्मिन् शूर्पेऽवहतानां त्रीहीनां प्रक्षेपं विधत्ते—“अथ हविः
निर्वपतीति । ‘निर्वपति’ उलूखलान्निष्कृष्य (अवहतान् त्रीहीन्^७)
प्रक्षिपतीत्यर्थः । हे हविः! वर्षवृद्धं त्वा शूर्पं प्रति ‘वेत्तु’ आत्मन
उपर्यवस्थानं जानालिति मन्त्रार्थः^८ ।

हविषो वर्षवृद्धल मुपपादयति—“वर्षवृद्धा उ हीति । त्रीहि-

१— ‘आसीत्’—इति जादिषु ।

२— ‘नोऽस्माकं’—इति ठ, ‘सोऽस्माकं’—इति ड ।

३— १७ पृ० १९ पं०, ५ टीप्पनी द्रव्या ।

४— वा० सं० १. १६. २ । का० औ० सू० २. ४. १६ ।

५— ‘शूर्पादानं’—इति ठ । इह सर्वत्रैव शूर्पशब्दो दन्त्यादिः ङ-प्रस्तके ।

६— ङ-प्रस्तकादन्यत्र नैते पदे विद्येते ।

७— वा० सं० १. १६. ३ । का० औ० सू० २. ४. १७ ।

यवग्रोरन्यतरो हि हविष उपादानम्; “ब्रीहिभिर्यजेत”-“यवै-
र्यजेत”-इति विकल्पेन^१ यागमाधनत्वश्रवणात् । ब्रीहियवाद्योषध-
यश्च वृक्षा वर्द्धन्त इति प्रसिद्ध मित्यर्थः ।

“प्रति त्वा”-इत्यस्याभिप्राय माह- “तत्सञ्ज्ञा मेवैतच्छूर्पाय”-
इति । शूर्पहविषोरन्योन्यं हिंसा मा भवेदिति । ‘शूर्पाय च’-इति
चग्रन्थात् हविषे च । ‘सञ्ज्ञां’ सञ्ज्ञानम् । समानज्ञानत्व मेव मन्त्रो
वदतीत्यर्थः ॥ २० ॥

तुषाणा मपनयनं समन्त्रकं^२ विधत्ते- “अथ निष्पुनातीति ।
तुषाणां राक्षसभागत्वात् तैस्तन्निरसनं विधत्ते- “अथ तुषान् प्रह-
न्यपहतम्”-इति^३ । ‘प्रहन्ति’ प्रक्षिपन्ति ।

एतन्मन्त्रद्वयस्य प्रयोजन माह- “तन्नाश एवैतदिति ॥ २१ ॥
वितुषीकृतानां तण्डुलानां ब्रीहीणाञ्च पृथक्करणं विधत्ते-
“अथापविनक्तौति । मन्त्र^४गतवायुशब्दस्यार्थं माह- “अयं वै वायु-
र्थाऽयं पवते”-इति । तस्य विवेचनसामर्थ्यं सुपपादयति- “एष वा
इदं सर्वं विविनक्ति”-इति । ‘तत्’ तस्मात् सर्वस्यास्य विवेचक-
त्वात् ‘एष एव’ वायुः ‘एनान्’ ब्रीहींस्तण्डुलांश्च ‘विविनक्ति’ पृथक्
करोति, अतस्तत्प्रार्थनं युक्त मित्यर्थः । “स यदैत इति । ‘यदा’

१- म० सं० २ अ० १४, १५ श्लोकौ द्रष्टव्यौ । “एकार्थास्तु विकल्पे-
रन्”-इत्यादीनि जैमिनिसूत्राणि (१२.३.१०-१५.) चेहेक्षितव्यानि ।

२- वा० सं० १. १६. ४ । का० श्रौ० सू० २. ४. १८ ।

३- वा० सं० १. १६. ५ । का० श्रौ० सू० २. ४. १६ ।

४- वा० सं० १. १६. ६ । का० श्रौ० सू० २. ४. २० ।

यस्मिन् काले 'एते' व्रीहितण्डुलाः 'एतद्' विवेचनं प्राप्नुवन्ति, तस्मिन् समये 'यत्र' यस्यां पात्र्याम् 'अधि' उपरि एनान् अपविनक्ति ॥ २२ ॥

तत्पात्रीगतस्य हविषः समन्त्रक मनुमन्त्रणं विधत्ते^१—“अथानु-
मन्त्रयते”—इति । यथा चैते तण्डुलाः 'अच्छिद्रेण' छिद्ररहितेन
पाणिना 'सुप्रतिगृहीताः' शोभनं प्रतिगृहीता भवेयुः, तथा प्रति-
गृह्णालिति मन्त्रार्थः^२ ।

फलीकरणं विधत्ते^३—“अथेति । तस्य त्रिलं प्रशंसति—“त्रिवृद्धि
यज्ञः”—इति । सवनत्रयादिरूपेण त्रिरावृत्तो हि यज्ञः; अतस्तदनु-
सारेण फलीकरणं मपि त्रिः^४ कर्त्तव्यं मित्यर्थः ॥ २३ ॥

तस्मिन् फलीकरणे शाखान्तरीयं मन्त्रविधिं मनुवदति—
“तद्धैके देवेभ्य^५ इति । तं निषेधयति—“तद् तथा न कुर्यात्
इति । एतदुपपादयति—“आदिष्टं वा एतद्देवतायै”—इति । “अग्नये
जुष्टं गृह्णामि”—इत्येव मग्न्यादिदेवतायै आदिष्टं मेवैतद्भुविर्भवति ।
अत्र तु “देवेभ्यः शुन्धध्वम्”—इत्यनेन मन्त्रेण^६ 'एतद्' हविः 'वैश्व-
देवम्' विश्वदेवसम्बन्धिं करोति; अतो देवानां^७ एतन्मन्त्रप्रयोगे
'समदं' परस्परं कलहं करोति । अतो वैश्वदेवत्वापादकं मन्त्रं

१— 'तत्पात्रीगतं हविरनुमन्त्रयते'—इत्येव ङ ।

२— वा० सं० १. १६. ७ । का० श्रौ० सू० २. ४. २१ ।

३— का० श्रौ० सू० २. ४. २२ । ४— 'त्रिवृत्तः'—इति ङ ।

५— “वैश्या प्रतिपर्यायं सकृन्मन्त्रप्राप्त्यर्था”—इति या० दे० ।

६— शाखान्तरीय एष मन्त्रः । ७— 'देवतानां'—इति आदिष ।

परित्यज्य 'दृष्णी मेव फलीकर्त्तव्य मिति निगमयति—“तस्माद् दृष्णी मेव फलीकुर्यात्”-इति ॥ २४ ॥ ४ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थांश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तकश्रीहरिहरमहा-
राजसाम्राज्यधुरन्धरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये

वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये प्रथम-

काण्डे प्रथमाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम्^१,

प्रथमाध्यायश्च समाप्तः ॥ १ ॥

- “श्रौत्याच्छादकदोषापनयनं फलीकरणम्”—इति तै० सं० १० १० ५ भाष्येऽयं मेव सायणः । इह तु कर्णानिष्काशनं फलीकरणम् ।
- चतुर्थेऽस्मिन् ब्राह्मणे विहितान्येतानि—दृष्याजिनस्यादानम्, अवधून-
नम्, तत उदकरोपस्पर्शनम्, तत उत्तरेण गार्हपत्यं मुत्करदेशे वा
प्रत्यग्यीवस्य दृष्याजिनस्यास्तरणम्, तदुपरि उलूखलस्थापनम्, तत्र
पूर्वस्थापितस्य हविर्दयस्य श्रुर्पेणावपनम् । ततोऽध्वर्युयजमानयोर्वा-
न्विसर्गः । ततोऽध्वर्युः सुश्रुतं गृहीत्वा उलूखलमध्ये प्रवेश्य कण्डनं
कुर्वन्नेव तत्कण्डनाय यजमानपत्नी मन्नीधं वा त्रिराह्वयति । तस्मिन्नेव
काले आग्नीध्रः द्विर्दृषदं कुट्टयति उपलं चैकवारम् । वितुषीभूतेषु
त्रीह्विषु अवध्वर्युः श्रुर्पे गृहीत्वा, कण्डितं तद्द्विस्तस्मादुलूखलान्निष्काश्य
तूष्णीं श्रुर्पे निदधाति । ततः श्रुर्पेण ‘निष्पुनाति’ तुषान् एथक्
करोति, पुनरप उपस्पृश्य तण्डलानकण्डितांश्च ‘विविनक्ति’ एथक्
एथक् करोति । ततः कण्डितान् निधाय अकण्डितान् पुनरुलूखलमध्ये
प्रवेश्य कण्डनं कृत्वा पुनर्निष्काश्य श्रुर्पे कृत्वा तुषान् एथक् कुर्यात्,
निक्षिपेच्च सर्वान् तान् तुषानुत्करदेशे । पुनरप उपस्पृश्य श्रुर्पेस्थांस्तान्-

[अथ द्वितीयाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम्]

—*—

स वै कपालान्येवान्यतरु ऽउपदुधाति । दृषदुपले
ऽअन्यतरस्तद्वा ऽएतदुभयः सह क्रियते तद्यदेतदुभयः
सह क्रियते* ॥ १ ॥

शूरो ह वा ऽएतद्यज्ञस्य युत् पुरोडाशः । स या-
न्येवेमानि शीर्ष्णः कपालान्येतान्येवास्य कपालानि
मस्तिष्क ऽएव पिष्टानि तद्वा ऽएतदेक मुञ्ज मेकः सह
करवाव समानुं करवावेति तुस्माद्वा ऽएतदुभयः सह
क्रियते ॥ २ ॥

स युः कपालान्युपदुधाति । सु ऽउपवेष मादत्ते
धृष्टिरसूति स युदेनेनाग्निं धृष्टिखवोपचुरति ते
धृष्टिरुथ युदेनेन यज्ञ ऽउपालुभत ऽउपेव वा ऽएनेनै-
तद्वेवेष्टि तुस्मादुपवेषो नाम ॥ ३ ॥

तेन प्राचोऽङ्गारानुदूहति । अपाम्ने अग्निं मामादं
जहि निष्क्रथ्यादः सेधेत्ययं वा ऽआमाद्येनेदं मनुष्याः
पुत्काञ्जन्यथ येन पुरुषं दूहन्ति सु क्रथ्यादेतावेवैतदु-
भावतोऽपहन्ति ॥ ४ ॥

स्तण्डुलान् पात्र्यां प्रक्षिप्याभिमन्त्रयते ; तण्डुलाननामिकायेण स्पृशन्
विलोकयन् वा मन्त्रं पठतीत्यर्थः । ततस्त्रिः फलीकरणम् ; त्रिःकण्डनेन
दृष्ट्याकणिकाभ्यो वियोज्योज्वलान् करोतीत्यर्थः ।

* तद्यदित्याद्यन्तिमांशो ग-पुस्तके नास्ति ।

अथुङ्गार मास्कौति । आ देवयुजं व्वहेति यो
देवयाट् तुस्मिन् हवीःपि अपयाम तुस्मिन् यज्ञं तन-
वामहा ऽइति तुस्माद्वा ऽआस्कौति ॥ ५ ॥

तुं मध्यमेन कपालेनाभ्युपदधाति । देवा ह वै
यज्ञं तन्वानास्ते ऽसुररक्षसेभ्य आसङ्गाद् विभयाच्चक्रुर्ने-
न्नोऽधुस्तान्नाघ्ना रुक्षाःस्युपोत्तिष्ठानित्यग्निर्हि* रुक्षसा
मपहन्ता तुस्मादेव मुपदधाति तद्युदेषु एव भवति
नान्यु एष हि युजुष्कृतो मेध्यस्तस्मान् मध्यमेन कपा-
लेनाभ्युपदधाति ॥ ६ ॥

स उपदधाति । ध्रुव मसि पृथिवीं हःहेति पृथिव्या
वु रूपेणैतदेव हःहत्येतेनैव† द्विषन्तं भ्रातृव्य सुववा-
धते ब्रह्मवृनि त्वा श्चवृनि सजातवन्युपदधामि भ्रातृ-
व्यस्य व्वधायेति‡ बह्वी वै युजुःघाशीस्तद् ब्रह्म च श्चं
चाशास्त ऽउभे व्वीर्ये सजातवनीति भूमा वै सजाता-
स्तद्भूमान माशास्त ऽउपदधामि भ्रातृव्यस्य व्वधायेति‡
यदि नाभिचुरेद् युद्यु अभिचुरेदमुष्य व्वधायेति‡ ब्रूया-
दभिनिहित मेव सव्यस्य पाणेरङ्गुल्या भवति ॥ ७ ॥

* 'द्वित्यग्निर्हि'—इति ख ।

† 'त्येनेनैव'—इति ग ।

‡, §, ¶ एषु स्थानेषु 'व्वधायेति'—इति पवर्गीयादिपाठः च-पुस्तके ।

अथाङ्गार मास्कीति । नेदिह पुरा नाद्वा० रुक्षाः-
स्याविशानिति ब्राह्मणो हि रुक्षसा मपहन्ता तुस्मा-
दभिनिहित मेवु सव्यस्य पाणेरङ्गुल्या भुवति ॥ ८ ॥

अथाङ्गार मध्यूहति । अग्ने ब्रह्म गृभ्णीषेति नेदिह
पुरा नाद्वा रुक्षाःस्याविशानित्यग्निर्हि रुक्षसा मप-
हन्ता तुस्मादेव* मध्यूहति ॥ ९ ॥

अथ यत्पश्चात् तदुपदधाति । धरुण मस्यन्तरिक्षं
दृ०हेत्यन्तरिक्षस्यैव रूपेणैतदेव दृ०हत्येतेनैव द्विषन्तं
भ्रातृव्य मुवबाधते ब्रह्मवनि त्वा क्षत्रवनि सजातव-
न्युपदधामि भ्रातृव्यस्य व्वधायेति† ॥ १० ॥

अथ यत्पुरस्तात् तदुपदधाति । धर्त्तु मसि दिव्
दृ०हेति दिव् एव रूपेणैतदेव दृ०हत्येतेनैव द्विषन्तं
भ्रातृव्य मुवबाधते ब्रह्मवनि त्वा क्षत्रवनि सजातवन्युप-
दधामि भ्रातृव्यस्य व्वधायेति‡ ॥ ११ ॥

अथ युद्दक्षिणतस्तदुपदधाति । विश्वाभ्यस्त्वाशाभ्य
उपदधामीति । स युदिमांस्त्रो०कानुति चतुर्थं मुस्ति
वा नु वा तेनैवैतद् द्विषन्तं भ्रातृव्य मुवबाधते ऽनडा वै
तद् युदिमांस्त्रो०कानुति चतुर्थं मुस्ति वा न वानडो

* 'तुस्मादेव'-इति च ।

†, ‡ 'व्वधायेति'-इति च ।

§, ¶ एतदुभयत्रैव 'यदिमांस्त्रो'-इति निरनुनासिकपाठो ग-एस्तके ।

तद्यद्विश्वा आशास्तस्मादाह विश्वाभ्यस्त्वाशाभ्य उप-
दधामीति तूष्णीं वैवेतराणि* कपालान्युपदधाति
चित्तं स्योर्द्ध्वचित्तं इति वा ॥ १२ ॥

अथाङ्गारैरुभ्यूहति । भृगूणा मुङ्गिरसां तुपसा
तप्यध्वं मित्येतद्वै तेजिष्ठं तेजो युद् भृग्वङ्गिरसाः
सुतप्तान्यसन्निति तस्मादेव† मुभ्यूहति‡ ॥ १३ ॥

अथ यो दृषदुपले उपदधाति । सु कृष्णाजिन
मादत्ते शुर्मासीति तदुवधूनोत्यवधूतः रक्षो ऽवधूता
अरातय इति सोऽसावेव बुन्धुस्तत्‡ प्रतीचीनग्रीव
मुपस्तृणात्यदित्यास्त्वगसि प्रति त्वादितिर्व्वेत्त्विति सो-
वेव बुन्धुः ॥ १४ ॥

अथ दृषुद् मुपदधाति । धिषुणासि पर्वती प्रति त्वा-
दित्यास्त्वग्वेत्त्विति धिषुणा हि पर्वती हि प्रति त्वादि-
त्यास्त्वग्वेत्त्विति तत् सञ्ज्ञा मेवैतत् कृष्णाजिनाय च
व्वदति नेदुन्योऽन्यः‡ हिनुसात् ॥ ऽइतीयु मेवैषा पृथिवी
रूपेण ॥ १५ ॥

अथ शुभ्या मुद्वीचीनाग्रा मुपदधाति । दिवु स्तम्भ-

* 'वैवेतराणि'-इति च । † 'तस्मादेव'-इति च ।

‡ 'मुभ्यूहति'-इति क, 'मुभ्यूहतिः'-इति ख ।

§ 'बुन्धुस्तत्'-इति क । ¶ 'हिनुसाव'-इति च ।

॥ 'रूपेण'-इति ख, 'रूपेण'-इति-च ।

नीरसीत्यन्तरिक्ष मेव रूपेणान्तरिक्षेण हीमे द्यावा-
पृथिवी विष्टभ्ये तुस्मादाह दिव स्वस्मनीरसीति* ॥ १६ ॥

अथोपला मुपदधाति । धिषणासि पाव्वंतेयी प्रति
त्वा पर्वती व्वेत्ति कनीयसी ह्येषा दुहितेव भवति
तुस्मादाह पार्वंतेयीति प्रति त्वा पर्वती व्वेत्ति प्रति
हि स्वः सञ्जानीते तुत सञ्जा मेवैतद् दृषदुपलाभ्यां
व्वदति नेदुन्योऽन्यः हिनसात इति द्यौरैवैषा रूपेण
हुनू ऽएव दृषदुपले जिह्वैव शुभ्या तुस्माच्छुभ्यया स-
माहन्ति जिह्वया हि व्वदति ॥ १७ ॥

अथ हविरुधिवपति । धान्य मसि धिनुहि देवा-
निति धान्यः हि देवान् धिनुवदित्यु हि हदि
र्यं ह्यते ॥ १८ ॥

अथ पिनष्टि । प्राणाय त्वोदानाय त्वा व्यानाय त्वा
दीर्घा मनु प्रसिति मायुषे धा मिति प्रोहति देवो वः
सविता हिरण्यपाणिः प्रतिगृभ्णात्वच्छिद्रेण पाणिना
चक्षुषे त्वेति ॥ १९ ॥ (शतम् १००) ॥

तद्युदेवं पिनष्टि । जीवं वै देवानाः हविरमृत

ममृतानां मयैतदुलूखलमुसलाभ्यां दृषदुपलाभ्याः
हविर्यज्ञं घ्नन्ति ॥ २० ॥

स यद्वाह । प्राणाय त्वोदानाय त्वेति तत्प्राणोदानौ
दधाति व्यानाय त्वेति तद्धानुं दधाति दीर्घा मनु
प्रसिति मायुषे धा मिति तद्वायुर्दधाति देवो वः
सविता हिरण्यपाणिः प्रतिगृभ्णात्वच्छिद्रेण पाणिना
सुप्रतिगृहीतान्यसन्निति चुम्बुषे त्वेति तच्चुम्बुर्दधात्ये-
तानि वै जीवतो भवन्त्येव मु हैतुज्जीव मेव देवानाः
हविर्भवत्यमृत ममृतानां तुस्माद्देवं पिनष्टि पिष्णन्ति
पिष्टान्यभीन्धते कपालानि ॥ २१ ॥

अथैकं आज्यं निर्वपति । यद्वा ऽआदिष्टं देवतायै
हविर्यज्ञ्यते यावद्देवत्यं तुद्भवति तदितरेण यजुषा
गृह्णाति न वा ऽएतत् कस्यै चन देवतायै हविर्यज्ञ्य-
न्नादिशति यद्वाज्यं तुस्माद्निरुक्तेन यजुषा गृह्णाति
महीनां पयोऽसीति मुह्य इति ह वा एतासा मेकं*
नाम यद् गुवां तासां वा ऽएतत् पयो भवति तुस्माद्वाह
महीनां पयोऽसीत्येव मु हास्यैतत् खलु यजुषैव गृहीतुं
भवति तुस्माद्देवाह महीनां पयोऽसीति ॥ २२ ॥ ५ ॥

॥ इति प्रथमप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् [२. १.] ॥

* “मेके”-इति च

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे, त महं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

एवं प्रथमेऽध्याये ब्रतोपायनादि तण्डुलकरणान्तं प्रयोगजात
मुक्तम् ; अथ द्वितीये कपालोपधानादिरभिधीयते ।

तत्र कपालोपधानपेषणयोर्युगपदनुष्ठानं विधत्ते— “स वै कपा-
लानीति । ‘अन्यतरः’ ऋत्विजां मध्ये एकः आग्नीध्रः^१, ‘सः’ कपा-
लानां सुपधाता । ‘अन्यतरः’ अध्वर्युः, ‘सः’ पेषणार्थं दृषदुपले
उपदध्यात् । उक्तं कर्त्तृभेदं सुपपादयति— “तद्वा एतदुभयं सह
क्लिथते”—इति । एककर्त्तृकत्वे हि पर्यायेणानुष्ठानं स्यात्, एतच्चोभयं
सहानुष्ठेयम् ; अतो विभिन्नावेव कर्त्तारौ युगपत् कुर्याता मित्यर्थः^२
एतत् सहानुष्ठानं सुपपादयितुं मनुवदति— “तद्यदिति ॥ १

उपपादयति^१— “शिरो ह वा एतद् यज्ञस्य यत् पुरोडाश
इति । पुरोडाशस्य प्रतिज्ञातं यज्ञशिरस्त्वं सग्यादयति— “स
यान्येवेमानीति । “मस्तिष्क एवेति । शिरःकपालान्तर्गतं मांसं
‘मस्तिष्कः’ । “तद्वा एतदिति । ‘तत्’ एतत् कपालं मस्तिष्करूपं
मिलितं सत् शिरस्सञ्ज्ञकमेकमङ्गं प्रसिद्धं लोके । तथाचापि
शिरःकपालमस्तिष्कसंस्तथोः कपालपिष्टयोः सह प्रयोगात् पुरो-
डाशात्मकस्य यज्ञशिरसः एकीकरणं सेत्स्यतीत्यभिप्रायः ॥ २ ॥

१— ‘आग्नीध्रादिः’—इति ठ ।

२— ‘तदुपपादयति’—इति ट ।

तत्र कंपालान्युपदधतः कृत्य माह— “स उपवेष^१ मादत्ते
 धृष्टिरभि”-इति^२ । अङ्गारविभजनार्थं काष्ठ सुपवेषः^३ । धृष्टिशब्दं
 निर्वक्ति— “स यदेनेनेति । ‘धृष्टिलव’-इति क्रियाविशेषणम् ।
 “ञि धृषा प्रागल्भ्ये”-इत्यस्मात्^४ धृष्णोत्यनेनेति धृष्टिरिति करणे
 क्तित्त्वर्थः । अत एवैतदुपवेषस्य सञ्ज्ञान्तरम् । तथा चान्यत्र
 श्रूयते— “धृष्टिरुपवेषः”-इति^५ । “अथेत्यादि उपवेषस्य निर्वचनम्^६ ।
 अथ यज्ञे ‘एनेन’ काष्ठेन ‘यत्’ अङ्गारादिकम् ‘उपालभते’
 प्राप्नोति । ‘तत्’ एतत् ‘एनेन’ उपवेषेण ‘वेवेष्टीव’ । “विष्णु व्याप्ता-
 वित्यस्मात्^७ करणसाधनो घञन्त उपवेषशब्दः ॥ ३ ॥

अग्निगताशुद्धांशस्य निरसनं विधत्ते— “तेनेति । ‘प्राचः’-इति
 विधेयविशेषणम्, प्राग्दिगतानित्यर्थः ।

मन्त्रगतयोरामात्कव्याच्छब्दयोर्विवक्षित मर्थ माह— “अयं
 वा इति । आम मपक्व मत्तीति ‘आमात्’, मनुष्याणा मोदन-
 पाकादिहेतुरग्निः ; क्वयं पल्लव मत्तीति ‘क्वयात्’-इति शव-
 दह्नोऽग्निः^८ ॥ ४ ॥

१— ‘उपवेष’-इति तालव्योपधः जादिष् । एव मिहोत्तरत्रापि ।

२— वा सं० १. १७. १ । का० औ० सू० २. ४. २५ ।

३— “पलाशशाखाया मूलदेशे किन्न उपवेषः”-इति महीधरः ।

का० औ० सू० २. ४. १५. इत्यथम् । ४— खा० प० २३ ।

५— का० औ० २६. २. १० ; ३. ६ ; ७. २८ ।

६— ‘उपवेषनामनिर्वचनम्’-इति ठ, ङ । ७— जु० उ० १३ ।

८— वा० सं० १. १७. २ । का० औ० सू० २. ४. २६ ।

९— ‘शवदाहकोऽग्निः’-इति ठ, ड ।

एव मयज्जिय मग्निं मन्त्रेण निर्हृत्य^१ शुद्धाद्ग्नैः पुरोडाशप्रप-
णार्थं मङ्गाराहरणं विधत्ते— “अथेति । ‘आस्कौति’ विभजती-
त्यर्थः । “स्कुञ् आप्रवणे^२”—इति धातुः^३ । इत्थं कुर्वता मभिप्राय
माह— “य इति । देवान् यजति इति ‘देव्याट्’, ‘यः’ अग्निः,
तस्मिन् हविःप्रपणादिकं करवामहा इत्यनेनाभिप्रायेणेत्यर्थः ॥ ५ ॥

तस्मिन्नङ्गारे मध्यमकपालस्योपधानं विधत्ते— “त मिति ।
अङ्गारस्योपरि विहितं कपालोपधानं प्रशंसति— “देवा ह वा
इति । “नेन्नः”—इति । ‘न.’ अस्माकं हविषो भागेनैव^४ राक्षसादय
उपोत्तिष्ठेयुरित्यनेनाभिप्रायेणाङ्गारस्योपरि कपालोपधानं कृतवन्त
इत्यर्थः ।

एवं सत्युक्तभयनिवृत्तिं माह— “अग्निर्हीति । “आ देवयजम्”
इति मन्त्रेण^५ स्थापितस्यैवाङ्गारस्योपरि कपालोपधानं प्रशंसति
“तद्यदिति । यजुषा मन्त्रेण संस्मृतत्वाद्देश एव हि कपालोपधाने
मुख्यः ; नान्य इत्यर्थः ॥ ६ ॥

विहितं सुपधानं मनूद्य मन्त्रं विधत्ते— “स उपदधातीति ।
“पृथिवीं दृष्ट्वेति^६ । पृथिवीसम्बन्धप्रवणात् तत्सम्बन्धिरूपेणैतदेव
कपालं दृढं करोति । दृढेन चैतेन कपालेन विद्वेषणं कुर्वन्तं
शत्रुं मवबाधते ।

१— ‘निर्हृत्य’—इति ठ, ड । २— ‘आप्रवणे’—इति ङ ।

३— क्रग० उ० ६ । ४— ‘हविषोऽधोभागेनैव’—इति ठ ।

५— वा० सं० १. १७. ३ । का० औ० २. ४. २८ ।

६— वा० सं० १. १७. ४ । का० औ० सू० २. ४. २६ ।

एतन्मन्त्रशेष मनुद्य व्याचष्टे— “ब्रह्मवनीति । “बक्त्री वा इत्यादि । ‘यजुषु’ यजुर्मन्त्रेषु बङ्गविधा खलु ‘आग्नीः’ फलप्रार्थना, अतो बङ्गविधं ब्रह्मचत्रादिसम्भजन मनेन प्रतिपाद्यत इत्यर्थः ।”

मन्त्रगतयोर्ब्रह्मचत्रशब्दयोर्लक्षणया तद्दीर्घपरत्वं विवक्षित मिति व्याचष्टे— “उभे वीर्यं”—इति । “भूमा वा इति । समानं जायन्त इति ‘सजाताः’ ज्ञातयः । तेषु च बङ्गभावस्य दर्शनात् धर्मिवाचिना सजातशब्देन तद्भूमौ विवक्षित इत्यर्थः ।

अभिचरतो विशेषं वक्तुम् उक्तं^१ नित्यपक्ष मनुवदति— “उप-
दधामि भ्रातृव्यस्येति । त मेव विशेषं दर्शयति— “यद्यु अभिचरे-
दिति । अभिचरणपक्षे ‘भ्रातृव्यस्य वधाय’—इति स्थाने ‘अमुष्य
वधाय’—इति शत्रोर्नाम षष्ठ्यन्तं निर्द्दिश्य ब्रूयादित्यर्थः ।

उपहितस्य कपालस्य उपर्यङ्गुल्या अभिनिधानं विधत्ते— “अभि-
निहित मेव”—इति ॥ ७ ॥

दक्षिणहस्तेनान्यस्याङ्गारस्याहरणं विधत्ते— “अथेति । “नेदि-
हेत्यादि । यदि सव्यपाण्डुङ्गुल्या अभिनिधानं न कुर्यात्, तदा
‘इह’ अस्मिन् कपाले उपर्यङ्गारनिधानात् पुरस्तादेव राक्षसाः प्रवि-
शेयुः ; नैव तथा स्यादिति अङ्गुल्या^२ अभिनिहित मेव भवेदित्यर्थः ।
तथा सत्युक्तदोषनिवृत्ति माह— “ब्राह्मणो हीति । अग्निः यथा
दाहेन रक्षांसि हिनस्ति, एवं ब्राह्मणोऽपि मन्त्रसामर्थ्येन तेषां

१— नास्त्येतत् पदं जादिषु ।

२— ‘राक्षसाः प्रविशेयुः ; अतः कपालस्योपरि अङ्गाराध्यहनपर्यन्तम्
अङ्गुल्या’—इत्येवं विशेषपाठो ङ-पुस्तके ।

हिंसकः; अतोऽङ्गाराधूहनपर्यन्तं मङ्गुल्याभिनिहितं मेव भवे-
दित्यर्थः ॥ ८ ॥

४ मन्त्रकं^१ कपालस्योपरि अङ्गाराधूहनं विधत्ते— “अथेति ।
“नेदिह पुरेति । ‘पुरा’ पुरोडाशाधिअथयणात् प्रागित्यर्थः । अन्यत्
पूर्ववत् ॥ ९ ॥

पाश्चात्यकपालस्योपधानं^२ विधत्ते— “अथेति । मध्यमकपाल-
स्योपधानानन्तर्यम् ‘अथ’-शब्दार्थः । अन्यत् सर्वं पूर्ववद्वाख्येयम् ॥ १० ॥

मध्यमकपालात् पूर्वदेशे स्थाप्यस्य कपालस्योपधानं^३ विधत्ते—
“अथ यदिति । “दिव एव रूपेण”—इति । दिवः सम्बन्धिना
रूपेण ‘एतत्’ द्वितीयं कपालं दृढीकरोतीत्यर्थः ॥ ११ ॥

दक्षिणभागस्थितस्य कपालस्योपधानं विधत्ते— “अथ यदिति ।
मन्त्रस्य तात्पर्यं माह— “स यदित्यादिना । पूर्वं^४ हि त्रिभिरुप-
हितैः कपालैः पृथिव्यादिलोकत्रयसकाशास्त्रोर्बाधः प्रतिपादितः,
इदानीन्तु ‘इमान्’ त्रीँल्लोकान् ‘अति’ अतिक्रम्य यत् ‘चतुर्थं’
स्थानम्, तदस्ति वा न वेति सन्दिग्धं मेव; लोकत्रयवत् प्रसिद्ध-
भावात् । अतो मन्त्रे लोकवाचिशब्दविशेषं परित्यज्य “विश्वाभ्य-
स्वाशाभ्य”—इति^५ सर्वशब्दपर्यायस्य विश्वशब्दस्य प्रयोगात् सन्दिग्ध-

१— वा० सं० १. १८. १ । का० औ० सू० २. ४. ३० ।

२— तत्र मन्त्रः— वा० सं० १. १८. २ । का० औ० सू० २. ४. ३१ ।

३— तत्र मन्त्रः— वा० सं० १. १८. ३ । का० औ० सू० २. ४. ३२ ।

४— ‘पूर्वं’—इति ड-पुस्तकादन्यत्र ।

५— वा० सं० १. १८. ४ । का० औ० सू० २. ४. ३३ ।

मानात्^१ सर्वस्मादेव स्थानात् 'द्विषन्तं' शब्दं 'सः' यजमानः 'तेन' चतुर्थकपालोपधानेन बाधत इत्यर्थः ।

“विश्वाभ्यः”—इति मन्त्रस्य लोकत्रयातिरिक्तपरत्वं सुपपादयति—
“अनद्धा वा इत्यादि । लोकत्रयातिवर्तिनश्चतुर्थस्य सङ्गावोऽसङ्गा-
वश्च 'अनद्धा वै' अस्माक मप्रत्यच् एव ; यद् 'विश्वा आशाः' सर्वा
दिशः, तदप्यनद्धा 'अनद्धैव' अप्रत्यच् मेव ; (लोकत्रयवत्प्रसिद्ध-
भावात्^२ ।) अतोऽप्रत्यच्दिग्वाचिना विश्वाभ्य आशाभ्य इति^३
पदद्वयेन लोकत्रयव्यतिरिक्तं सकल मेवाप्रत्यचं विवक्षित मित्यर्थः ।

एवं कपालचतुष्टयस्य मन्त्रेणोपधानं प्रतिपाद्य अवशिष्टकपा-
लोपधाने पचद्वयं माह— “तूष्णीं चैवेति ॥ १२ ॥

उपहितेषु कपालेष्वङ्गाराधूहनं विधत्ते— “अथेति । मन्त्रे^४
भृणूणा मङ्गिरसा मिति^५ तपसो यद् विशेषणं तद्वाचष्टे— “एतद्वा
इति । यद् 'भृग्वङ्गिरसां' महर्षीणां तपोविशेषजनितं तेजः,
'एतत्' खलु अग्न्यादितेजोऽन्तरात् 'तेजिष्ठं' तेजस्वितमम्, अति-
शयेन दीप्तम् । तेजस्वि-शब्दादिष्ठनि “विन्मतोऽङ्गिति^६ लुक् ।
एवं वदतो मन्त्रस्याभिप्रायं माह— “सुतप्रानीति । एतान्युपहितानि

१— 'सन्दिग्धमानात्'—इति जादिषु ।

२— नैतद्वाक्यं ङ-पुस्तकादन्यत्र । ३— 'विश्वा आशा इति'—इति ठ ।

४— 'मन्त्रेषु'—इति जादिषु ; ठ-पुस्तके तु नास्त्येवैतत् पदम् ।

५— वा० सं० १. १८. ६ । का० श्रौ० सू० २. ४. ३५ ।

६— पा० सू० ५. ३. ६५ ।

कपालानि मृग्वङ्गिरसां तपसा सुष्ठु अतिशयेन तप्तानि भवेयुरित्य-
नेनाभिप्रायेणेत्यर्थः । 'असन्'-इत्यस्तेः पञ्चमलङ्कारे^१ रूपम् ॥ १३ ॥

एवं सहानुष्ठेययोः कपालोपधान मभिधाय पेषणं विधातु
मारभते— “अथेति । अवहननवत् पेषणस्यापि^२ कृष्णाजिनस्योपरि
कर्त्तव्यता मभिप्रेत्य तदादानं विधत्ते^३— “म कृष्णाजिन मिति ।
“सोऽभावेवेति । अवहननप्रकरणे कृष्णाजिनावधूननविधिगेषो यः
प्रागाम्नातः— “तन्नाश्ना एवेतद्रक्षांस्यतोऽपहन्तीति^४, म एवाचाप्यनु-
षज्य योजनीय इत्यतिदेशः ।

अस्य कृष्णाजिनस्य मरणं विधत्ते— “तदिति । “इयं वै पृथि-
व्यदितिः”—इत्यादिना^५ यत् प्रागाम्नात मेव मन्त्रव्याख्यानम्^६, तद्-
चातिदिशति— “सोऽभावेवेति ॥ १४ ॥

तस्य कृष्णाजिनस्योपरि दृषदः समन्त्रकम्^७ उपधानं विधत्ते—
“अथेति । “धिषणा ह्येत्यादि । पेषणौयतण्डुलानां धारणाद्
'धिषणा', पर्वतावयवत्वात् 'पर्वतौ'-इति । एतदुभयं प्रसिद्ध मिति
'हि'-शब्दयोरर्थः । गत मन्यत् । “इय मेवेति । पार्थिवेन धारणा-
ख्येन रूपेण योगात् 'एषा' दृषत् इय मेव पृथिवीति स्तुतिः ॥ १५ ॥

अथ दृषदः पश्चाद्भागे शम्याया उपधानं विधत्ते^८— “अथ शम्या

१— पा० सू० ३. २. ७ २— १. ४. ४. (७१, ७६ प०) द्रष्टव्यम् ।

३— तत्र मन्त्रः— वा० सं० १. १६. १ । का० श्रौ० सू० २. ५. २ ।

४— ७२ प० १ प० द्रष्टव्यम् । ५— ७२ प० ५ प० द्रष्टव्यम् ।

६— 'मेतन्मन्त्रव्याख्यानम्'-इति ठ ।

७— वा० सं० १. १६. २ । का० श्रौ० सू० २. ५. ३ ।

८— तत्र मन्त्रः— वा० सं० १. १६. ३ ।

मिति । 'उदीचीनम्' उदगवस्थित मये यस्याः सा तथोक्ता । कात्यायनोऽप्याह स्म—“पञ्चाच्छम्या सुपोहत्युदीचीं दिव इति”-इति^१ । शम्याया द्युलोकस्तम्भनहेतुत्वं वक्तु मन्तरिचरूपता मीह—“अन्तरिच मेवेति । द्यावापृथिव्यात्मना संस्तुतयोर्दृषदुपलयोर्मध्ये-
ऽवस्थानलक्षणेन रूपेण 'अन्तरिच मेव' अन्तरिचलोकात्मिकैव 'शम्या', इमे च द्यावापृथिव्यौ अन्तरिचेण हि यस्माद् 'विष्टम्बे' विविध मधस्तादुपरिष्ठाच्च धारिते, अतोऽन्तरिचात्मिका शम्यापि “दिवस्तम्भनीरसीति” स्वयते ॥ १६ ॥

दृषद उपरि उपलायाः स्थापनं समन्वकं^२ विधत्ते—“अथेति । 'पार्वतेयी'-शब्दं व्याचष्टे—“कनीयसीत्यादिना । यस्मादेषोपला अतिशयेन दृषदः सकाशादल्पपरिमाणा, अतः 'एषा' दृषदः 'दुहि-
तिव भवति' ; दुहिता हि लोके मातुरल्पीयसी भवति । तस्मादेषा पर्वत्याः^३ पुत्री 'पार्वतेयी'-इति । “स्त्रीभ्यो ढक्”-इति^४ ढक् ।

“प्रति त्वा पर्वती वेत्तु”-इतिमन्त्रशेषेण परस्परहिंसापरिहारार्थं दृषदुपलयोर्मित्रीकरण मर्थं इति व्याचष्टे—“प्रति हीति । उपर्यव-
स्थानलक्षणेन रूपेण 'एषा' उपला 'द्यौरिव' द्युलोकात्मिकैवेत्यर्थः । तदेको दृषदुपले समाहन्तीति^५ प्राक् यत् तयोः समाहननं विहितम्, तत्र शम्यायाः साधनत्वं प्रसङ्गादुपपादयति—“हनू एवेति ।

१— का० श्रौ० सू० २. ५. ४ । २— वा० सं० १. १६. ३ ।

३— वा० सं० १. १६. ४ । का० श्रौ० सू० २. ५. ५ ।

४— 'पार्वत्याः'-इति ज । ५— पा० सू० ४. १. १२० ।

६— १. ४. १३ (७४ ए० ११ पं०) द्रष्टव्यम् ।

वृषदुपस्योत्तभयत्रावस्थानाङ्गनूलम्, तन्मध्येऽवस्थानाङ्गन्वाधाः जिज्ञा-
नम् । यस्माच्च जिज्ञया लोको वदति, तस्मात् जिज्ञास्थानीयथा
ग्रन्थैव समाह्वनं क्षुर्यादित्यर्थः ॥ १७ ॥

अथ पेषणार्थं वृषद् उपरि समन्त्रकं^१ तण्डुलप्रक्षेपं विधत्ते—
“अथ हविरिति । मन्त्रगतधान्यशब्दस्याभिप्राय माह— “देवान्
धिग्वदिति । “धिग्वि प्रीणनार्थः”—इति^२ धातुः । यद्यथागम्यादि-
देवान् ‘धिग्वत्’ प्रीणयेदित्यनेनैवाभिप्रायेण हि हविर्गच्छते ; अतो
धिग्वोति प्रीणयतीति ‘धान्यम्’ । यत एव मतो देवान् धिग्वोति
मन्त्रार्थः ॥ १८ ॥

समन्त्रकं^३ पेषणं विधत्ते— “अथेति । ‘पिनष्टि’ सञ्चूर्णयति ।
“धिष्णु सञ्चूर्णने”—इति^४ धातुः । प्रकर्षेण अनिति चेष्टत इति
नासिकाभ्यां वह्निर्निर्गच्छन् श्वासरूपो वायुः ‘प्राणः’ । ‘उत्’ ऊर्द्धात् ।
अधोदेशं प्रत्यनिति चेष्टत इति ‘उदानः’ ; नासिकाभ्यां देहे पुनः
प्रविशन् वायुः । अन्नपानादिरसं विविधं सर्वासु नाडीषु अनिति
प्रेरयतीति ‘व्यानः’ ; ऊर्द्धावाङ्गृत्ति^५ विलक्षणो मध्यवृत्तिर्वायुः ।

एतन्मन्त्रार्थं उत्तरमन्त्रसापेक्ष इति तदुभयं समुच्चित्य व्याख्यातु
मुत्तरमन्त्रं विनियुक्ते— “प्रोहति देवो व इति^६ । अनेन मन्त्रेण

१— वा० सं० १. २०. १ । का० श्रौ० सू० २. ५. ६ ।

२— भा० प० ५६३ ।

३— वा० सं० १. २०. २ । का० श्रौ० सू० २. ५. ६ ।

४— श० प० १४ ।

५— ‘ऊर्द्धाधोवृत्तिः’—इति ठ, ड ।

६— वा० सं० १. २०. ३ । का० श्रौ० सू० २. ५. ७ ।

कृष्णाजिने^१ प्रक्षिपतीत्यर्थः । यत्तु प्रकारान्तरेण कात्यायनेन सूत्र-
प्रणयनं, तद्वाङ्मणान्तरमूलम् । स ह्येवं सूत्रयामास— “पिनष्टि
प्राणाय त्वेति प्रतिमन्त्रं, दीर्घा मिति कृष्णाजिने प्रोहति,^२ चक्षुषे
त्वेतीक्षत इति^३ ॥ १६ ॥

प्राणायैतिमन्त्रस्याभिप्राय माविष्कर्त्तुं युक्तं पेषणं मनुवदति—
“तद्यदिति । ‘अमृतानां’ मरणरहितानां देवानां हविः ‘जीव’^४
प्राणधारणं युक्तं मेव सत् ‘अमृतम्’ मरणसाधनं न भवति^५ । अथैवं
सत्येतद्यज्ञसाधनं हविरवहननपेषणाभ्या मृत्विजो मारयन्ति ; तथा
सति निर्जीवत्वात् तस्यामृतत्वसाधनत्वं न युक्तं मिति भावः ॥ १० ॥

मन्त्रप्रयोगेणास्य परिहारं दर्शयति— “स यदाहेति । पेषण-
समये “प्राणाय त्वेत्यादिमन्त्रं प्रयुञ्जानः प्राणादीनेव^६ पुनरस्मिन्
हविषि स्थापयतीत्यर्थः । गतं मन्यत् ।

“एतानि वै जीवत इत्यादि । ‘एतानि’ प्राणोदानधारणादीनि
‘जीवतः’ पुरुषस्य सिद्धानि । ‘एवम्’ अनेन मन्त्रप्रयोगेण प्राणो-
दानादिस्थापने सति हविरपि सजीव मेवेति युक्तं तस्यामृतत्व-
साधनं मित्यभिप्रायः । “पिष्णन्तीति । एवं समन्त्रक मध्वर्युणा
पेषणे कृते सति यजमानपरिचारका अवाशिष्टं सर्वं चूर्षीकुर्युः^७ ।

१— का०श्रौ० सू० १. ५. ७, ८, ९. एतद्वाङ्मणनये तु आयुषे धामित्यन्तः
पेषणमन्त्रः, देवो व इत्यादिरेव प्रोहणमन्त्र इति विशेषः ।

२— ‘जीवनं’—इति ड । ३— ‘अमरणसाधनं’—इति ठ, ड, ट ।

४— “मन्त्रप्रयोगेण तस्य निर्जीवत्वं परिहरन् प्राणादीनेव”—इति ट ।

५— “दासो पिनष्टि पत्नौ वा, अपि वा पत्न्यवहन्ति शूद्रा पिनष्टि”—इति
आप० श्रौ० सू० १. २१. ८, ९ ।

तथा उपहितानि च कपालानि 'अभीन्धते' अङ्गारैः प्रदीप्तानि कुर्युरित्यर्थः ॥ २१ ॥

पेषणसमये एव आद्यस्य निर्वापं विधत्ते— "अथैक इति । यदा चाध्वर्युः पिनष्टि, 'अथ' तस्मिन्नेव समये 'एकः' अन्यः आग्नीध्रादिः (आज्यं निर्वपति^१) । अत एव सूत्रकृता पेषणाज्यनिर्वापयोः सम-समयवर्त्तित्वं सूचितम्— "पिथ्यमाणेषु निर्वपत्यन्यो महीना मित्या-ज्यम्"—इति^२ । तच्चाज्यं प्रसिद्धदेवतावाच्यग्न्यादिशब्दरहितेन मन्त्रेण ग्रहीतव्य मिति विधित्सुराह— "यद्वा इति । 'यत्' खलु हविः "अग्नये जुष्टं गृह्णामीत्येवं देवतायै निर्दिष्टं भवति, 'तद्' ग्रहणसाधनं यजुश्च यावद्देवत्यं भवति, तावद्देवत्य मेव 'तत्' हविर्भवति । आज्यं च सर्वदेवतासाधारण मिति देवतादेशनरहितेनैव यजुषा गृह्णीयादित्यर्थः । तथा चाज्यस्य सर्वदेवतासाधारण्यं सेत्स्यतीत्याह— "न वा इति । एव मनिरुक्तयजुषा ग्रहणं सुपपाद्य तद्विधत्ते— "तस्मादिति । देवतानाम निःशेषेणोक्तं यस्मिन् तत् 'निरुक्तम्', तद्विलक्षणम् 'अनिरुक्तम्' । तादृशं च "महीना मित्यादि यजुः^३ ; तत्र प्रसिद्धदेवतावाचिपदस्थानुपलम्भात् ।

अथैतन्मन्त्रं व्याचष्टे— मद्य इति । "मह पूजायाम्"^४ । मद्यन्ते पूज्यन्त इति 'मद्यः' । एतच्च 'एतासां' गवाम् 'एकं' साधारणं नाम । आज्यस्य पयःकार्यत्वात् "पयोऽसीति । विकारे प्रकृतिशब्द इत्यर्थः । ग्रहीतव्याज्यप्रकाशकत्वात् 'असि'-मन्त्रः^५ प्रयोक्तव्य इत्याह—

१— नैते पदे ङ-एस्तकादन्यत्र ।

२— का० श्रौ० सू० २. ५. ६ ।

३, ५—वा० सं० १. २०. ५ ।

४— भा० प० ७३० ।

एव सु हैति । 'एवम्' अनेनैव मन्त्रेण आज्ये निरूपे सति तस्य तत्प्रकाशनसमर्थत्वात् यजुषैव 'तत्' आज्यं गृहीतं भवतीत्यर्थः ॥ २२ ॥ ५ [२. १.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथभाष्ये द्वितीयाध्याये
प्रथमं ब्राह्मणम्^१ ॥

१— अथ पेषणोपधाने सह भवतः । तत्र अग्नीत् कपालानि प्रक्षाल्य, गार्हपत्यस्य पश्चादुपविश्य, प्रथमं तावत् उपवेशं गृहीत्वा तेन अपणस्य अङ्गारान् खरमध्ये एव खस्थानात् प्राच्यां प्रेरयति,— यथाङ्गारस्थानेऽतितप्तभूमौ कपालान्युपधीयेरन् । ततस्तेनैव प्राक्प्रेरिताङ्गारमध्यात् एक मङ्गारं गार्हपत्यखरस्य पश्चाद्भागे दक्षिणपुरोडाशस्थानस्य मध्ये आनयति । तस्यानीतस्याङ्गारस्योपरि उत्तानं मध्यमं कपालं मुपदधाति [तत्राभिचारं कुर्वन् मन्त्रे 'भ्रातृथस्य' स्थाने अमुकस्येति शत्रोर्नामग्रहणं कार्यम्, तत उदङ्गोपस्पर्शनञ्च] । ततः सव्यहस्तेऽङ्गुल्या अश्रुन्ये स्पृशे मध्यमकपाले एक मङ्गारं निदधाति, ततः पश्चाद् द्वितीयम्, ततः पुरस्तात् तृतीयम्, मध्यमाद् दक्षिणं चतुर्थम्, चतुर्थात्पूर्वं मेकस्य कपालस्यान्तरालं परिशिष्य पञ्चमम्, चतुर्थपञ्चमयोरन्तराले षष्ठम्, चतुर्थस्य पश्चात् सप्तमम्, तस्य पश्चादष्टमम्, सर्वेभ्य उत्तरतो नवमदशमैकादशानि प्राक्स्थानि । ततो ज्वलदङ्गारैः सर्वाणि तानि कपालान्याच्छादयति । ततस्तदैवोपसर्जनीरग्नीदेव गार्हपत्येऽधिभ्रयति । पिष्टसंयवनार्था आप उपसर्जन्यः । इति कपालोपधानम् । अथ पेषणम् । तत्र अध्वर्युः कृष्णाजिनं मादाय, पूर्ववदवधुय, अप उपस्पृश्य, प्रत्नग्रीव मास्तीर्य, सव्यहस्तेनाविमुक्ते कृष्णाजिने, दक्षिणेन हस्तेन प्रागग्रां दृषदं तस्य कृष्णाजिनस्योपरि निदधाति । तत्पश्चाद्भागे अधस्तादुदगग्रां शस्यां प्रेरयति,— यथा दृषदः प्राचीनप्रवणतां जायेत । ततस्तस्या उपरि उदगग्रा मुपला मुपदधाति । ततस्तस्यां दृषदि तण्डुलानोप्य पिनष्टि । पिष्यमाणेषु तण्डुलेषु, तप्यमानेषु कपालेषु च यजमानो आज्यस्थाल्या माज्यं प्रक्षिपतीतीह पेषणोपधाने कर्मणी विहिते ।

पविचवति सुंभवति । पाच्यां पविचे ऽअवधाय
 देवस्य त्वा सवितुः प्रसुवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हुस्ता-
 भ्याः सुंभवाम्नीति सोऽसावेवैतस्य यजुषो बुन्धुः ॥ १ ॥

अथान्तर्वेद्युपविशति । अथैक उपसुर्जनीभिरैति
 ता आनयति ताः पवित्राभ्यां प्रतिगृह्णाति स माप
 ओषधीभिरिति सुः ह्येतद्माप ओषधिभिरेताभिः
 पिष्टाभिः सङ्गच्छन्ते स मोषधयो रुसेनेति सुः ह्येत-
 दोषधयो रुसेनैताः पिष्टा अद्भिः सङ्गच्छन्त ऽआपो
 ह्येतासाः रुसः सुः रेवतीर्जुगतीभिः पृच्यन्ता मिति
 रेवत्य आपो जुगत्य ओषधयस्ता उ ह्येतदुभ्यः सम्पृ-
 च्यन्ते सम्मधुमतीर्म्मधुमतीभिः पृच्यन्ता मिति सः
 रुसवत्यो रुसवतीभिः पृच्यन्ता मित्येवैतदाह ॥ २ ॥

अथ संयौति । जुनयत्यै त्वा संयौमीति युथा श्रिये
 ऽन्नाद्यायेमाः प्रजा यजमानाय युच्छेदेवं वै तत् संयौ-
 त्यधिवर्ष्यन्तु वै संयौति युथा वा ऽअधिवर्त्तोऽग्नेरुधि
 जायेतैवं वै तत् संयौति ॥ ३ ॥

अथ हेधा करोति । यदि हे हविषी भवतः ।
 पौर्णमास्यां वै हे हविषी भवतः स युच पुनर्न सः-
 हरिष्यन्स्यात् तदभिमृशतीद् मग्नेरिद् मग्नीषोमयो-
 रिति नाना वा ऽएतदुग्रे हविर्गृह्णन्ति तत् सहावघ्नन्ति

तत् सह पिषन्ति तत् पुनर्नाना करोति तस्मादेव
मभिमृशत्यधिदृणक्त्येवैष पुरोडाश मुधिअयत्यसा*-
वाज्यम् ॥ ४ ॥

तद्वा ऽएतत् । उभयः सह क्रियते तद्यदेतदुभयः
सह क्रियतेऽर्द्धो ह वा ऽएषु आत्मनो यज्ञस्य यदाज्य
मर्द्धो यदिह हविर्भवति स यश्चासावर्द्धो य उ चायु
मर्द्धस्ता ऽउभावग्निं गमयावेति तस्माद्वा ऽएतदुभयः
सह क्रियत ऽएव मु द्वेषु आत्मा यज्ञस्य सन्धीयते ॥ ५ ॥

सोऽसावाज्य मुधिअयति । इषे त्वेति वृष्ट्यै तुदाह
यदाहेषे त्वेति तत् पुनरुद्वासयत्यूर्जे त्वेति यो वृष्टा-
दूर्गं रुसो जायते† तस्मै तुदाहं ॥ ६ ॥

अथ पुरोडाश मुधिदृणक्ति । घर्म्मोऽसीति यज्ञ
मेवैतत् करोति यथा घर्म्मं प्रवृज्यादेवं प्रवृणक्ति
विश्वायुरिति तदायुर्दधाति ॥ ७ ॥

तुं प्रथयति । उरुप्रथा उरु प्रथस्वेति प्रथयत्येवैन
मेतदुरु ते यज्ञपतिः प्रथता मिति युजमानो वै यज्ञ-
पतिस्तद्युजमानायैवैतदाशिष माशास्ते ॥ ८ ॥

तन्न सत्त्वा पृथुं कुर्यात् । मानुषः ह कुर्याद् यत्

* 'मुधिअयत्यसा'-इति क ।

† 'जायते'-इति च-शुद्धौ ।

पृथुं कुर्याद् व्यृङ् वै तद् यज्ञस्य* युन्मानुषं नेद् व्यृङ्
यज्ञे करवाणीति तुस्मान् सत्रा पृथुं कुर्यात् ॥ ९ ॥

‘अश्वशफमाचुं कुर्यादित्यु हैक ऽआहुः । कस्तुद्देद
यावानश्वशफो यावन्त मेव स्वयं मुनसा नु सत्रा पृथुं
मन्येतैव कुर्यात् ॥ १० ॥

तु मद्भिरभिमृशति । सहुद्वा चिर्वा तद्युदेवास्याचा-
वघ्नन्तो वा पिःघ्नन्तो वा क्षणवन्ति† वा विव वा वृहन्ति
शान्तिरुपस्तुदङ्घिः शान्त्या शमयति तुदङ्घिः सुन्द-
धाति तुस्मादङ्घिरभिमृशति ॥ ११ ॥

सोऽभिमृशति । अग्निष्टे त्वचं मा हिःसीदित्यग्निना
वा ऽशनमेतुदमितस्युन् भवत्येष ते त्वचं मा हिःसी-
दित्येवैतुदाह ॥ १२ ॥

तं पुर्यग्निं करोति । अच्छिद्र मेवैन मेतुदग्निना
पुरिगृह्णाति नेदेनं नाद्वा रुक्षाःसि प्रमृशानि-
त्यग्निर्हि रुक्षसा मपहन्ता तुस्मात् पुर्यग्निं करोति ॥ १३ ॥

तुः अपयति । देवस्त्वा सविता अपयत्विति न वा
ऽएतस्य मनुष्यः अपयिता देवो ह्येष तुदेनं देव एव-
सविता अपयति वर्षिष्टे ऽधिनाक ऽइति देवचो एत-
दाह यदाह वर्षिष्टे ऽधिनाक ऽइति तु मभिमृशति
शृतं वेदानीति तुस्माद्वा ऽअभिमृशति ॥ १४ ॥

* ‘याज्ञस्य’-इति ग ।

† ‘द्विगुवन्ति’-इति च ।

सोऽस्मिन्मृशति । मा भेर्मा संव्विकथा इति मा त्वं
भैषीर्मा* संव्विकथा युत् त्वाह मुमानुषः सुन्तं
मानुषोऽस्मिन्मृशामौत्येवैतदाह ॥ १५ ॥

यदा शृतोऽथाभिवासयति । नेदेन मुपरिष्ठान्नाष्ट्रा
रुक्षाःस्यवपुश्यानिति नेदेव नम्र इव मुषित इव
शुयाता ऽडुत्यु चैव तुस्माद्वा ऽअभिवासयति† ॥ १६ ॥

सोऽभिवासयति । अतमेरुर्ह्यज्ञोऽतमेरुर्ह्यजमानस्य
प्रजा भूयादिति नेदेतदनु यज्ञो वा युजमानो वा
ताम्याद्यदिद् मभिवासयामौति तुस्मादेव मभि-
वासयति ॥ १७ ॥

अथ पात्रौनिर्षुंजनम् । अङ्गुलिप्रणुंजन मास्येभ्यो
निनयति तद्यदास्येभ्यो निनयति ॥ १८ ॥ ६ ॥

॥ इति प्रथमप्रपाठके षष्ठं ब्राह्मणम् [२. २.] ॥

अथ पिष्टानां पिण्डकरणार्थं पात्र्यां संवापं विधत्ते— “पवित्र-
वति”—इति । सामान्योपक्रमात् नपुंसकनिर्देशः ; पवित्रयुक्ते पात्रे
इत्यर्थः । तदेव विवृणोति— “पात्र्यां पवित्रे अवधायेति । “सो
ऽसावेवैतस्येति । “सविता वै देवानां प्रसवितेत्यादिना ग्रहणप्रकरणे

* ‘भैषीर्मा’—इति च ।

† ‘अभिवासयति’—इति ख, च ।

१— ३८ ए० ७ पं०, ५४ ए० २ पं० दृष्टव्यम् ।

प्रागान्नात एव वाक्यशेषोऽस्यापि यजुषः^१ शेषत्वेन^२ योजनीय इत्यर्थः ॥ १ ॥

“अथान्तर्वेदीति । यद्याहवनीये हविःअपणं गार्हपत्ये वा, उभयथापि वेदिमध्ये उपविशेदित्यर्थः । कात्यायनस्तु ब्राह्मणान्तराभिप्रायेण विकल्प माह—“अपणस्य पश्चादुपविशत्यन्तर्वेदि वा”—इति^३ ॥

“अथैक इति । ‘एकः’ अन्य आग्नीध्रादिः । उपसृजत्याभिरिति व्युत्पत्त्या पिष्टसंसर्जनार्था आपः ‘उपसर्जन्यः’ ; ताभिः सहागच्छेदित्यर्थः । अथ तासां दूष्णी मासेचनं विधत्ते—“ता आनयतीति । “ताः पवित्राभ्या मित्यादि । आनीयमानाः ‘ताः’ “स माप”—इति^४ मन्त्रेण पिष्टाना मुपरि पवित्राभ्यां प्रतिगृह्णीयादित्यर्थः ।

मन्त्रतात्पर्यं माह—“सं ह्येतदिति । ‘एतत्’ एतर्हि, एताः आनीयमानाः ‘आपः’, पिष्टरूपेणावस्थिताभिः ‘ओषधिभिः’” सङ्गच्छन्ते । अतो मन्त्रगतौषधिग्रन्थेन तद्विकाराः पिष्टा विवक्षिताः । स मित्युपसर्गश्रवणाद् योग्यक्रियाध्याहार इत्यर्थः । एव मया मोषधिभिः सङ्गतिं प्रतिपाद्य, व्यतिहारेणोषधीना मङ्गिः सङ्गतिः प्रतिपाद्यत इति व्याचष्टे—“स मोषधय इति । पूर्ववदत्रायोषधिग्रन्थः पिष्टपरः, रसग्रन्थेन चापो विवक्षिता इत्याह—“एताः पिष्टा अङ्गिरिति । “आपो हीति । उपसृज्यकाप्यावयवयुक्ताः खल्वोषधय

१— वा० सं० १. २१. १ । का० औ० सू० २. ५. १० ।

२— औ०सू० २. ५. ११ । “सोकर्षादेवोपवेशनम्”—इति तत्र या०दे० ।

३— वा० सं० १. २१. २ । का० औ० सू० २. ५. १२, १३ ।

४— संहितापाठस्तु ओषधीभिरिति, तस्यैव प्रतिशब्द एषः ।

आर्द्रा रसवत्यो भवन्ति, अतस्लासा मुदक मेव रस इत्यर्थः । मन्त्र-
गतरेवतीशब्दस्यार्थं माह— “रेवत्य आप इति । रयिः धन मासा
मस्तीति रेवत्य आपः । धनमूलत्वञ्च तासां नदीतटाकादिष्वरुस्थि-
तानां प्रसिद्धम् । अतो मन्त्रे रेवतीशब्देनापो विवचिताः ।
“रयेर्मतौ वज्रलम्”—इति^१ सम्प्रसारणे, “उगितश्च”—इति^२ डीप् ।
गम्यन्ते सर्वैः प्राणिभिः प्राप्यन्त इति^३ कृत्यत्वा जगतीशब्दोऽप्यो-
षधिविवाचक इति व्याचष्टे— “जगत्य इति । “सम्भुमतीरित्यादि ।
अत्र मधुशब्देन माधुर्यरमो विवक्षित इत्याह— “सः रसवत्य
इति ॥ २ ॥

आसिक्तजलेन^४ पिष्टानां समन्त्रक^५ मिश्रीकरणं विधत्ते—
“अथेति । ‘संयौति’ सम्यग् मिश्रीकरोतीति । “यु मिश्रणे”—
इति^६ धातुः ।

मन्त्रतात्पर्यकथनेनैतत् संयवनं प्रशंसति— “यथेति । यथा
खल्विमाः प्रजाः ‘यजमानाय’ षष्ठ्यर्थे चतुर्थी^७, यजमानस्य ‘अिये’
सम्पर्द्धं मन्त्राद्यर्थञ्च नियच्छेद्, एव मेतदनुकूल मेव तत्पिष्टसंयवन
मित्यर्थः । मन्त्रगत-‘जनयत्यै’-शब्दस्य जननायेति ह्यर्थः ; त मुप-
जीव्य प्रशंसति— “अधिवर्च्छन्निति । ‘अधिवर्जनं’ पुरोडाशस्य

१— पा० सू० ६. १. ३४ वा० ३४७३ । २— पा० सू० ४. १. ४६ ।

३— ‘गम्यते०—० प्राप्यत इति’-इति ठ ।

४— ‘आसिक्तजलेन’-इति ज, झ ।

५— वा० सं० १. २२. १ । का० श्रौ० सू० २. ५. १४ ।

६— अदा० प० १०२३ । ‘मिश्रणोऽमिश्रणे च’-इति धा० ।

७— पा० सू० २. ३. ६१ वा० १५०६ ।

अग्नावधिश्रयणं करिष्यन्, खलु संयौति । यथा खल्वधिश्रितः पुरोडाशोऽग्नेः सकाशात् जायेत, एवं तदनुगुणं मेव तत् संयवनं “जन्यत्यै”-इतिजननलिङ्गवतो मन्वस्य प्रयोगादित्यर्थः ॥ ३ ॥

“अथ द्वेषेत्यादिविभागविधिः । कुत्र तर्हि हविर्द्वयं मिति तद्दर्शयति— “पौर्षमास्या मिति । ‘पौर्षमासी’-शब्देन कालवाचिना तत्कालानुष्ठेयं कर्म विवक्षितम् । तत्र ह्याग्नेयोऽष्टाकपालः, अग्नीषोमीय एकादशकपाल इति ‘द्वे हविषी’ विहिते इत्यर्थः ।

एवं द्वेषा विभज्य, विभक्तयोस्तयोर्मन्वाभिमर्शनं विधत्ते— “स यचेति । ‘सः’ खल्वध्वर्युः ‘यत्र’ यस्मिन् काले ‘तत्’ हविर्द्वयं ‘पुनर्न संहरिष्यन्स्यात्’ संहरणं मेकीकरणं, तत् करिष्यन् न भवेत्^१, ‘तत्’ तदानीम् “इदं मग्नेः”-इत्येकं भागं मभिमृशति, “इदं मग्नीषोमयोः”-इत्यपरम्^२ । तावेतौ यथासञ्च्य माग्नेयाम्नीषोमीय-पुरोडाशावित्यर्थः^३ ।

कथं पुनरनयोर्द्वित्वं, कुत्र वा तयोः संहरणं, यद्वावृत्तये “न संहरिष्यन्”-इति विशेष्यत इति, तत् सर्वं दर्शयति— “नाना वा इत्यादिना । अग्नेर्निर्वापसमये “अग्नेये जुष्टं गृह्णामि”, “अग्नीषोमाभ्यां जुष्टं गृह्णामि”-इति पृथक् पृथक् देवतादेशनाद्^४ ग्रहणस्य

१— ‘यस्मिन् काले तस्य हविर्द्वयस्य पुनःसंहरणं मेकीकरणं करिष्यन् न भवेत्’-इति ८ ।

२— वा० सं० १. २२. २, ३ । का० श्रौ० सू० २. ५. १५ ।

३— “यथादेवतमन्यत्”-इति का० श्रौ० सू० २. ५. १६ । ‘अन्यत्’ ऐन्द्रादि ।

४— ‘देवतादेशेन’-इत्येव पाठो ड-पुस्तकादन्यत्र सर्वत्रैव ।

नानात्वम् । अवहननादिसंस्कारे सहेवानुष्ठिते सति तद्विवरिस्मिन्
समये पुनरनेन मन्त्रेण यथास्त्रं विभजतीत्यर्थः ॥

पुरोडाशकपालस्याज्याधिअयणस्य च समानकालतां विवक्षित-
त्वात् कर्तृभेद माह—“अधिवृणक्तीति । ‘एषः’ अध्वर्युः पुरो-
डाशम् ‘अधिवृणक्ति’ अग्नैरुपर्यधिअयति । “अथैक आज्यं निर्वप-
ति”—इति प्रागन्यशब्दपर्यायेणैकशब्देन य आग्नीध्र आज्यनिर्वापि
कर्तृतया प्रतिपादितः^१, सोऽत्र ‘असौ’-इत्यदःशब्देन विप्रकृष्टवाचिना
परामृश्यते । पुरोडाशाधिअयणसमये ‘असौ’ आग्नीध्रः ‘आज्यम्’
अधिअयेदित्यर्थः ॥ ४ ॥

तदेतदुभयोः सहानुष्ठानं सुपपादयति—“अर्द्धे ह वा एष
इत्यादिना । आज्यं यज्ञशरीरस्यार्द्धभागः ; उपस्तरणाभिधारयोः^२
प्रयाजादौनाञ्च तत्साध्यत्वात् ; इतरोऽर्द्धः पुरोडाशादिहविः । सहा-
धिअयणेन तदर्द्धद्वयं मेकीकृत्य अग्निं प्रापयावेत्यध्वर्योराग्नीध्रस्य
चाभिप्रायः । “एव मु हेति । आज्यहविषोरुभयोः सहाधिअयणे
सति अर्द्धद्वयस्यैकौकरणात् यज्ञशरीरं सन्धीयत इत्यर्थः ॥ ५ ॥

विवक्षितं आज्याधिअयणं मनूय मन्त्रं^३ विधत्ते—“सोऽसाविति ।
इत्थं इतीदृशिति व्युत्पत्त्या इट्-शब्देन वृष्टिर्विवक्षितेति व्याचष्टे—

१—‘पुरोडाशकपालस्याज्यस्य चाग्नेरुपरि अधिअयणस्य समानकाल-
तां विवक्षितम्: (विवक्षुः) कर्तृभेद माह—’-इति ८ ।

२— पुरस्तात् द्रष्टव्यम् २. १. २२ (६७ पृ० ११ पं०) ।

३— “आद्यन्तयोराज्यम्”—इति का० श्रौ० सू० १. ६. ८ ।

४— तन्मन्त्रस्तु वा० सं० १. २२. ४ । का० श्रौ० सू० २. ५. १७ ।

“वृष्ट्या इति । “वृष्ट्यादूर्ध्वम इति । तस्मात् ‘वृष्ट्यात्’ उदकात् जाय-
मानो यो बलकरोऽन्नरसो जायते, स ‘ऊर्क’-शब्देन त्रिविधितः ॥ ६ ॥

१ अधिवृणक्तीति । अग्नावुपरि ‘वृणक्ति’ वर्जयति, अपणाथं
स्थापयतीत्यर्थः^१ । “यज्ञ मेवैतदिति । घर्म्मोऽसौति^२ घर्म्मतादात्म्य-
स्तवनात्, घर्म्मस्य च सोमयागाङ्गत्वात् तदात्मक मेवैतत्करोति ।
घर्म्मस्य यत् प्रवृञ्जनं सोमे, तत्सदृश मेवैतत् पुरोडाशस्य प्रवृञ्जन
मित्यर्थः ॥ ७ ॥

“तं प्रथयतीति । उपहितेषु (कपालेषु^३) विस्तारयतीत्यर्थः ।
“प्रथयत्येवैन मेतदिति विहितस्य प्रशंसा । ‘प्रथयति’ वृथु विस्तीर्णं
प्रभृतं करोतीत्यर्थः^४ ॥ ८ ॥

पुरोडाशस्य स्थाभिमतपरिमाणं^५ विधिः परिमाणान्तरं
निषेधति— “तन्नेति । सन्नेति निपातोऽनेकार्थत्वाद्वात्तिशयार्थः ।
‘सत्रा पृथुम्’ अतिपृथुं न कुर्यात् । विपत्ते बाध माह— “मानुषं
हेति । अस्य मानुषत्वं^६ को दोष इत्यत आह— “व्यूङ्गं वा इति ।
‘व्यूङ्गं’ विगतद्धिक मित्यर्थः ॥ ९ ॥

१— गार्हपत्ये । रज्जोदोषप्रसवप्रवासादिना असन्निहितपत्नीकस्य मृत-
पत्नीकस्य चाहवनीयेऽधिभ्रयण मिति का० श्रौ० सू० २. ५. १८ ।

२— वा० सं० १. २२. ५ । का० श्रौ० सू० २. ५. १९ ।

३— नास्त्येतत् पदं ऽ एतत्कादन्वत् ।

४— अत्र मन्त्रः— वा० सं० १. २२. ६ । का० श्रौ० सू० २. ५. २० ।

५— ‘अभिमतं परिमाणं’—इति ठ, ‘अभिमतपरिमाणं’—इति ड ।

६— ‘मानुषं’—इति ड ।

पदान्तरं मुपन्यस्यति^१— “अथशफेति । अथ मपि पचो दुर्ज्ञान-
त्वात् न साधुरित्याह— “कस्तदिति । स्वाभिमतं पुरोडाशपरिमाण
माह— “यावन्त मिति । यत्परिमाणविशिष्टं मेव पुरोडाशं^२ स्वयं
मनसैवातिष्ठयं न मन्येत, किन्तु दैवतसौविष्टकृतेडाद्यवदानपर्याप्त
मेव मन्येत, तत्परिमाणविशिष्टं कुर्यादित्यर्थः^३ ॥ १० ॥

पुरोडाशस्याङ्गिरभिर्मर्शनं विधत्ते— “त मिति । ‘क्षणन्ति’
हिंसन्ति । “क्षणु^४ हिंसायाम्”—इति^५ धातुः । ‘विवृहन्ति’ विक्षेप-
यन्ति । “वृह उद्यमने”—इति^६ धातुः । “शान्तिराप इति । दाह-
दृष्णादिशमनहेतुत्वेनापां शान्तिरूपता ॥ ११ ॥

“मोऽभिमृशतीत्यादिविहिताभिर्मर्शानुवादेन मन्त्रविधिः^७ ।
मन्त्रेणाहिंसाप्रार्थनं युक्तं मिति व्याचष्टे— “अग्निना वा इति ।
“अभितस्यन्निति । अभितः सर्वतः तपनं करिष्यन्नित्यर्थः ॥ १२ ॥

पर्यग्निकरणं विधत्ते— “त मिति । परितोऽग्निर्यस्य, स
‘पर्यग्निः’ ; परितोऽग्निमन्तं पुरोडाशं करोतीत्यर्थः^८ । तस्य प्रयोजन

१— ‘पदान्तरं मुपवदति’—इति ८ ।

२— “षडङ्गुलवृत्ता कपालचितिर्यथा सम्पद्यते, तथा कपालपरिमाण
माश्रयणीयम्”—इति का० श्रौ० २. ५. २० सू० वृत्तौ या० दे० ।

३— ‘क्षिण्वन्ति’ हिंसन्ति । “क्षिणु”—इति जादिषु, ८-पुस्तके च पाठः ।

४— त० उ० ४ “क्षिणु च” ।

५— तु० प० ६७ ।

६— मन्त्रस्तु वा० सं० १. २२. ७ । का० श्रौ० सू० २. ५. २१ ।

७— पर्यग्निकरणमन्त्रस्तु “अन्तरितं रक्षोऽन्तरिता अरातयः”—इति
तै० सं० १. १. ८. १ । तद्विधिः का० श्रौ० सू० २. ५. २२ ।

माह— “अच्छिद्र मिति । राक्षसादिसंस्पर्शाभावाथं प्राकारवस्त्रीरभ्र
मग्निना वेष्टनं कृतवान् भवतीत्यर्थः ॥ १ ४ ॥

मन्त्रकं अपणं विधत्ते— “त मिति । “वर्षिष्ठेऽधिनाक
इति^१ । मन्त्रपाठे “देवत्रो”^२ देवान् प्रत्येवैतदाह । ‘वर्षिष्ठे’ वृद्धतमे
‘नाके’ स्वर्गे ‘देवः’ सविता अपयत्विति हि मन्त्रार्थः । तथा च
तल्लोकवासिनो देवान् प्रत्येवैतद्वचनम् । “देवमनुष्यपुरुषपुरुमर्त्येभ्यः”—
इति^३ द्वितीयार्थं चा-प्रत्यय । अपणानन्तरं तस्याभिमर्शनं विधत्ते—
“त मिति । अभिमृशतोऽभिप्राय माह— “शृत मिति । ‘शृतं’
पक्वं जानामीत्यर्थः । “आ पाके”—इत्यस्मात्^४ निष्ठायां “शृतं
पाके”—इति^५ निपातितम् । ‘वेदानि’-इति “विदज्ञाने”^६-इत्य-
स्माल्लोच्युत्तमेकवचनम् ॥ १ ४ ॥

विहित मभिमर्शन मनुद्य मन्त्रं^७ विधत्ते— “भोऽभोति ।
मन्त्रगतं ‘भेः’-इत्येतत्पदं व्याचष्टे— “मा त्वं भेषौरिति । ‘मा
संविक्थाः’-इति मा च कम्पिष्ठा इत्यर्थः । भयकम्पयोः कारण माह—
“यं त्वेति ॥ १ ५ ॥

“यदा शृत इति । ‘यदा’ यस्मिन् काले स पुरोडाशः ‘शृतः’
पक्वो भवति, ‘अथ’ अनन्तर मेव तस्योपरि ‘अभिवासयति’

१— वा० सं० १. २२. ८ । का० औ० सू० २. ५. २३ ।

२— ‘देवत्रा उ’-इति क्लृप्ः । एवार्थोऽत्र उ-शब्दः ।

३— पा० सू० ५. ४. ५६ ।

४— अदा० प० ४३

५— पा० सू० ६. १. २७ ।

६— अ० प० ४५ ।

७— वा० सं० १. २३. १ । का० औ० सू० २. ५. २४ ।

साङ्गारेण भस्मना^१ आच्छादयतीत्यर्थः । तस्य प्रयोजन माह—
 “नेदिति । प्रयोजनान्तरं सदृष्टान्त माह— “नेदेवेति । ‘नग्नः’
 स्वभावतो विवसनः; ‘मुषितः’ चौरादिभिरपहृतवसनः; तद्विभौ
 यथा निरावरणौ ‘शयति’, तद्वत् पुरोडाशोऽप्यभिवासनाभावे
 निरावरणः शयीत । नैव तथा शयीतेत्यनेनैवाभिप्रायेणाभिवासनं
 कर्त्तव्यमित्यर्थः ॥ १६ ॥

“सोऽभिवासयतीत्यादिर्मन्त्रविधिः^२ । ‘अतमेरुः’ अतमनशीलः,
 इज्यते अनेनेति ‘यज्ञः’ पुरोडाशः, स ग्लानिरहितोऽभूत्; अतो
 यजमानस्य पुत्रादिरपि तथा भूयादिति मन्त्रार्थः । इमं मर्थं
 प्रतिपादयति— “नेदेतदिति । यदिदं मभिवासनम्, ‘एतदनु’
 एतस्थानन्तरमित्यर्थः । “तस्मादिति । अतमेरुरिति-मन्त्रप्रयोगेण
 अभिवासनकृत-तमनाभावादित्यर्थः ॥ १७ ॥

पात्र्यङ्गुलि^३प्रक्षालनोदकस्य निनयनं विधत्ते^४— “अथेति ।
 निर्णिज्यते शोध्यते अनेनेति ‘निर्णेजनम्’ अङ्गुलिप्रक्षालनम्,
 पात्रौनिर्णेजनं च^५ उदकम् । अङ्गो जातत्वात् ‘आप्याः’ त्रितादयः^६

१— “साङ्गारेण भस्मनेति काठके”—इति का० श्रौ० २. ५. २५ वा० दे० ।

२— वा० सं० १. २३. २ । का० श्रौ० सू० २. ५. २५ ।

३— ‘पात्र्यङ्गुलि’—इति जादिषु ।

४— मन्त्रस्वस्य वा० सं० १. २३. ३ । का० श्रौ० सू० १. ५. २६ ।

५— ङ-पुस्तके त्विमानि अङ्गुल्यादीनि त्रीणि पदानि न दृश्यन्ते ।

६— ते च त्रितः, द्वितः, एकत इति । “अस्यां ध्रुवायां मध्यमायां प्रति-
 ष्ठायां दिशि साध्याश्चाप्याश्च देवाः”—इति ऐ० ब्रा० ८. १. ३ ।

तेभ्यो^१ निनयेदित्यर्थः । विहितं निमयनं स्तोतु मनुवदति—
“तद्यदिति ॥ १८ ॥ ६ [२.२.] ॥

इति श्रीशायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथभाष्ये

प्रथमकाण्डे द्वितीयाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

१— तेषा मुत्पत्तिकथा त्विहैवोत्तरस्मिन् ब्राह्मणे वर्णयते ।

२— अथ पिष्टावपनम् ।— पवित्रे पात्र्यां कृत्वा कृष्याजिनात् पिष्टान्यादाय सपवित्रायां पात्र्या मावपति । तत उत्थाय गार्हपत्यस्य पश्चात् वेदिमध्ये वा उपविशति । तत आग्नीध्रः स्पर्शं सव्ये गृह्णीत्वा उपसर्जनीरुदास्य अध्वर्योर्दक्षिणोपनीय पिष्टाना मुपरि घृतस्य सपवित्रस्य अध्वर्योर्हस्तस्य उपरि निनयति । ततोऽध्वर्युः तेनाग्नीधा निनयमाना उपसर्जनीर्दक्षिणहस्तघृताभ्यां पवित्राभ्यां प्रतिगृह्णाति । अग्नीधा च तथा निनयनं कार्यं यथाध्वर्योर्मन्त्रान्ते गृह्यं सम्पद्यते । तत उदकं पिष्टानि च मिश्रयति । मिश्रितं तत् समं विभज्य द्वौ पिष्टौ कृत्वा पात्र्या मुदकसंस्थौ निधाय इद मग्नेरिति इद मग्नीषोमयोरिति च क्रमेण आलभते । ततोऽग्नीद् सव्यहस्ते वेदं गृह्णीत्वा दक्षिणत आज्य मधिश्रयति, अग्नेरुपरि आज्यस्थालीं निदधातीत्यर्थः । अथ पुरोडाशप्रथनम् ।— तत्राध्वर्युः सहैवाष्टासु कपालेषु प्रथमं पुरोडाशं मधिश्रयति, तत एकादशसु कपालेषु द्वितीयम् ; ततो यावत्कपालं पुरोडाशं प्रथयति । अतिष्ठुं न करोति । ततस्त मेव पुरोडाशं सक्तृ चिर्वा अद्भिरभिष्टयति, स्रष्ट्वायति ; प्रथने क्रियमाणे यत्र क्वचन विदीर्णं भवति तत् सन्दधातीत्यर्थः । ततः पात्र्या अङ्गुलीनां च प्रक्षालनम् । अथ पर्यभिकरणम् ।— गार्हपत्यादङ्गार मादाय आज्यस्थालीपुरोडाशान् परितः प्रदक्षिण मङ्गारं

॥ इति प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपाठकः समाप्तः ॥

प्रताचरण मारभ्य पात्रीनिर्णेजनान्ततः ।

कर्मेकं प्राक्-प्रपाठकेऽन्यन् द्वितीयेऽभिधीयते ॥^१

* परिहरतीत्यर्थः । ततोऽङ्गारं गार्हपत्ये प्रक्षिप्य हस्तस्याप्रादक्षिण्ये-
नानयनम्, तत उदकस्पर्शः । ततो ज्वलद्भिर्दभंढगैः प्रथमं द्वितीयं
च पुरोडाशं क्रमेण अपयति ; ष्टताष्टतज्ञानाय तौ द्वावेव पुरोडाशौ
क्रमेणालभते च । अष्टतौ चेत् तौ पुनः अपणप्रक्षेपः ; ष्टतौ चेत्
वेदेनोपवेशेण वा तप्तरेणाङ्गारमिश्रेण भस्मनाच्छादयेत् । अथ पात्री-
निर्णेजनम् ।— पान्यङ्गुलिप्रक्षालनं जलं पात्रीस्थ मेव गार्हपत्यादीमैस्त्र-
यैर्ज्वलद्भिस्तापयित्वा विहारस्योत्तरतः रथेन प्राक्संस्थास्तिष्ठो रेखाः
कृत्वा तासु रेखासु प्रत्यक्संस्थं परस्परं संसर्गं मप्राप्नुवत् त्रिनिर्णय-
तीत्येतानि चत्वारि पुरोडाशकर्माण्यत्र ब्राह्मणे विहितानीति ॥

१— एतस्मात् समाप्तिवचनादनन्तरं 'क० १२१ संलग्नः'-इति ख, 'काण्डौ
१२१'-इति ग, 'कण्डिकासङ्ख्या १२१'-इति च ।

२— ठ-पुस्तकमानेऽत्रैव श्लोको दृश्यते ।

अथ

द्वितीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम्,

अपि वा

द्वितीयाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ।

॥ हरिः ॐ ॥

चतुर्धा विहितो ह वा ऽश्रुग्रेऽग्निरास । स य मुग्रेऽग्निः
होत्राय प्रावृणत स प्राधन्वद्युं द्वितीयं प्रावृणत सु
प्रैवाधन्वद्युं तृतीयं प्रावृणत सु प्रैवाधन्वद्यु योऽयु
मेतर्ह्यग्निः सु भौषा निलिल्ये सोऽपः प्रविवेश तं देवा
अनुविद्य सहसैवाङ्ग आनिन्युः सोऽपोऽभितिष्ठेवावश्चूता
स्थ या अप्रपदनः* स्थ याभ्यो वो मा मकामं नयन्तीति
तुत आस्थाः सुम्बभुवुस्त्रितो दितु एकतः ॥ १ ॥

त ऽदुन्द्रेण सह चेरुः । युथेदुं ब्राह्मणो राजान मनु-
चरति स युच त्रिशीर्षाणं त्वाष्ट्रं विश्वरूपं जघान तुस्य
हैतेऽपि बुध्यस्य† विदाञ्चक्रुः शुश्रुद्धैनं चितु एव जघा-
नात्यह तदिन्द्रोऽमुच्यत देवो हि सः ॥ २ ॥

* 'अप्रपदनवः'—इति च-शुद्धौ ।

† बुध्यस्य'—इति ग, च, ङ ।

तु उ हैतु ऽऊचुः । उपैवेम ऽएनो गच्छन्तु येऽस्य
 व्युध्यस्यावेदिषुरिति* कि मिति यज्ञु एवैषु मृष्टा मिति
 तुदेषेतुद्यज्ञो मृष्टे युदेभ्यः पाचीनिर्णोजन मङ्गुलिप्रणै-
 जनं निनयन्ति ॥ ३ ॥

तु ऽउ हास्या ऊचुः । श्रुत्येव व्यु मिद् मस्मत्परो
 नयामेति कु मभीति यु एवादक्षिणेन हविषा युजाता
 ऽइति तुस्मान्नादक्षिणेन हविषा युजेतास्येषु ह यज्ञो
 मृष्ट आस्या ऽउ ह तुस्मिन् मृजते यो ऽदक्षिणेन हविषा
 युजते ॥ ४ ॥

ततो देवाः । एतां दर्शपूर्णमासयोर्दक्षिणा मकल्प-
 यन् युदन्वाहार्यं नेददक्षिणः हविरुसदिति तन्नाना
 निनयति तुथैभ्यो ऽसमदं करोति तुदभितपति तुथैषाः
 शृतं भवति स निनयति चित्ताय त्वा द्वित्ताय त्वैकताय
 त्वेति पशुर्ह वा ऽएष आलभ्यते युत् पुरोडाशः ॥ ५ ॥

पुरुषः ह वै देवाः । अग्रे पशु मालेभिरे तस्या-
 लब्धस्य मेधोऽपचक्राम सोऽश्वं प्रविवेश तेऽश्व मालभन्त
 तस्यालब्धस्य मेधोऽपचक्राम स गां प्रविवेश ते गा माल-
 भन्त तस्यालब्धस्य मेधोऽपचक्राम सोऽविं प्रविवेश तेऽवि

मालभन्त तस्यालब्धस्य मेधोऽपचक्रामु सोऽजं प्रविवेश
तेऽज मालभन्त तस्यालब्धस्य मेधोऽपचक्राम ॥ ६ ॥

सु इमां पृथिवीं प्रविवेश । तं खुनन्त ऽइवान्वीषुस्त
मुन्वविन्दंस्ताविमौ व्रीहियवौ तुस्मादुप्येतावेतुर्हि खुनन्त
इवैवानुविन्दन्ति स यावद्वीर्यवद्भ वा ऽअस्यैते सुर्वे पशुव
आलब्धाः स्युस्तावद्वीर्यवद्भास्य हविर्हविवरेव* भवति
यु एवु मेतद् वेदाचो सा सम्पद् युदाहुः पाङ्कः
पशुरिति ॥ ७ ॥

यदा पिष्टान्यथ लोमानि भवन्ति । युदापु ऽआनयत्यथ
त्वुग् भवति यदा संयौत्यथ माःसुं भवति सुन्तत ऽइव
हि स तुर्हि भवति सुन्तत मिव हि माःसुं यदा शृतो
ऽथुस्थि भवति दारुण इव हि स तुर्हि भवति दारुण
मिव ह्यस्थ्यथ† युदुद्वासयिष्यन्नभिघारयति तुं मज्जानं
दधात्येषो सा सम्पद्युदाहुः पाङ्कः पशुरिति ॥ ८ ॥

स यं पुरुष मालभन्त । सु किम्पुरुषो ऽभवद्यावुश्चञ्च
गाञ्च तौ गौरुश्च गवयुश्चाभवतां य मुवि मालभन्त स
उष्ट्रोऽभवद्य मज मालभन्त सु शरुभोऽभवत्तुस्मादेतेषां
पशूनां नाशितुव्य मुपक्रान्तमेधा हैते पशुवः ॥ ९ ॥ १ ॥

॥ इति द्वितीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् [२. ३.] ॥

* 'हविवरेव'-इति च ।

† 'दारुण मित्यस्थ्यथ'-इति च ।

निर्णयननिनयनस्याप्यभागत् सुपपादयितुं तावत् तेषा मुत्पत्ति
माह—“चतुर्द्धा”-इत्यादिना^१ । पुरा खल्वग्निः शरीरचतुष्टयधारणेन
चतुर्विधो बभूव । तत्र ‘यम्’ अग्निं ‘सः’ अध्वर्युः ‘होत्राय’ होतृकर्मणे
‘प्रावृणत’ प्रवृत्तवान् । व्यत्ययेन बद्धवचनम्^२; यदा सुपां सुपो
भवन्तीति तच्छब्दात् जसः स्थाने सुः^३, ते देवा इत्यर्थः । ‘सः’
अग्निः ‘प्राधन्वत्’ प्रागच्छत्, अग््नियतेत्यर्थः । “धवि गमने”-इति^४
धातुः । “अथ योऽय मित्यादि”^५ । एवं त्रिष्वप्यग्निषु प्रगतेषु ‘अथ’
अनन्तरभावी ‘योऽयम्’ इदानौन्तनश्चतुर्थ्याऽग्निः, ‘सः’ अयम् ‘भीषा’
पूर्वाग्निवन्मरणभयेन ‘निलिल्ये’ निलीनोऽन्तर्हितो बभूव । स
निलीय चापः प्रविवेश । ‘तम्’ अप्सु प्रविष्टं देवाः ‘अनुविद्य’

१— ‘पूर्वप्रपाठकान्ते “आग्नेभ्यो निनयति (११३ पं० १२ पं०)”-इत्युक्त-
त्वादास्योत्पत्ति माह— “चतुर्द्धेति ।”-इति ड-पुस्तकस्थावतरणौ ।

२— पा० सू० ३. १. ८५ । इहास्ति चेर्यं कारिका—

“सुपतिङ्ङुपग्रहलिङ्गनराणाम्, कालहलचस्वरकर्तृयडां च ।

व्यत्यय मिच्छति शास्त्रकृदेषां सोऽपि च सिध्यति बाङ्गलकेन”-इति ।

३— पा० सू० ७. १. ३६ ।

४— भा० पं० ५६७ ।

५— पुरेत्यादेः, योऽय मित्याद्यन्तस्य ग्रन्थस्य स्थाने ड-पुस्तके पाठस्त्वेवं
दृश्यते—“‘ह’-‘वै’-इति निपातौ वेदप्रसिद्ध्यर्थे । अग्नेरेकस्मात्
सकाशात् अग्निश्चतुर्द्धा ‘विहितः’ कृतः ‘आस’ बभूव, इत्यय मर्थौ
वेदप्रसिद्धः । ‘सः’ प्रजापतिः ‘अग्ने’ सृष्ट्यारम्भे पूर्वकल्पे वा ‘यम्’
अग्निम् ‘होत्राय’ होतृकर्मणे ‘प्रावृणत’ प्रकर्षणं वृत्तवान्, स
‘प्राधन्वत्’ मृतोऽभवत् । यं द्वितीयं प्रावृणत, स एव सोऽपि
प्राधन्वत् । यं तृतीयं, सोऽपि मृतोऽभवत्”-इति ।

ज्ञात्वा, 'सहस्रैव' बलात् 'अद्भ्यः' सकाशात् 'आनिन्युः' आजङ्गुः^१ । 'सः' च बलादानौयमानोऽग्निः अपः 'अभि'लक्ष्य 'तिष्ठेव' ष्ठीवनं कृतवान् । "ष्ठिवु निरसने"^२-इत्यस्मात्सिद्धि । केनाभिप्रायेण ष्ठीवनमिति तं दर्शयति— हे आपः ! 'याः' यूयं भीतस्य मम 'अप्रपदनस्य' अनाश्रयभृताः^३ स्य, 'याभ्यः' च 'वः' पञ्चम्यर्थं चतुर्थी^४, युष्मत्सकाशात् 'अकामम्' इच्छारहितं मां बलान्नयन्ति, ता यूयं 'अवष्ट्यूताः' स्य' ष्ठीवनेन दूषिता भवतेति । यथा लोके परैः प्रार्थितं कार्यं कर्तुं मन्त्रमः ष्ठीवनेन निन्द्यते, तद्वदपां निन्दा विवक्षिता^५ । "तत इत्यादि । 'ततः' निष्ठीवनलक्षणवीर्यधारणात् ताभ्योऽद्भ्यः सकाशात् त्रितादिसञ्ज्ञका आप्या उत्पन्नाः । अद्भ्यो जातत्वाच्च तेषाम् 'आप्यः'-इति सञ्ज्ञा ॥ १ ॥

अथ तेषां पात्रीनिर्लेजनोदकं भाग इत्येतत् प्रतिपादनायाह — "त इन्द्रेणेति । यथेदानीं 'ब्राह्मणः' पुरोहितः देशाधिपतिं 'राजानम्' 'अनु'सृत्य चरति, तद्वदेव 'ते' त्रितादयोऽपीन्द्रेण साङ्गं तदनुसारेणावस्थिता इत्यर्थः । 'सः' चेन्द्रो 'यत्र' यस्मिन् समये सोमपानादिसाधनैः त्रिभिः शिरोभिः उपेतं त्वष्टुः पुत्रं 'विश्वरूपं' जघान, तस्मिन् समये ते त्रितादयोऽपि 'तस्य वध्यस्य' कर्मणि षष्ठी^६, तं 'वध्यं' वधार्हं 'विदाञ्चक्रुः' ज्ञातवन्तः । "उषविदजागृ-

१ — 'देवाः अग्निष्य बलाद् आनिन्युः आजङ्गुः'-इति ज, भ ।

२ — भा० प० ५६० । ३ — 'अनाश्रयभृताः'-इति जादिषु, ङ-पुस्तके च ।

४ — पा० सू० ३. १. ८५ । ५ — 'तद्वदेव विवक्षित्वाः'-इति ङ ।

६ — पा० सू० २. ३. ५० । ७ — 'वध्यं वधार्हं'-इति ङ ।

भ्योऽन्यतरस्थीम्”-इति^१ विदेर्ज्ञानार्थादाम् प्रत्ययः । अनन्तरं च ‘एनं’ विश्वरूपं त्रित एव इन्द्रसहायार्थं जघान । इन्द्रश्च ‘तत्’ हननजनितात्पापात् ‘अत्यमुच्यत’ अतिसुक्तोऽभवत् । तत्र •हेतुं माह— “देवो हीति । यस्मात् स इन्द्रो देवः, अतोऽस्मिन् पाप-संश्लेषो न युक्त इत्यर्थः ॥ २ ॥

एवं विश्वरूपहननानन्तरं जनेः कृतां संवादं दर्शयति— “त उ हेति । ‘ते’ लौकिका जनाः (विश्वरूपहननानन्तरम्^२) एतदूचुः । एतच्छब्दपरामृश्यं दर्शयति— “उपैवेति । ये खल्वस्य वध्यस्य ‘अवेदिषुः’ अजाषिषुः, इमे ‘एनः’ पापम् ‘उपगच्छन्तु’ । एव सुप-गन्तव्यं तदेनः किंरूप मिति प्रश्नपूर्वक माह— “किं मितौति । ‘एषु’ त्रितादिषु ‘यत्’^३ विश्वरूपवधजनित मेनः, यज्ञ एव ‘तत्’^४ एनो ‘मृष्टां’ मृजीत, अश्लेषयदित्यर्थः । अतो ‘यत्’ एषां त्रयाणां पात्रौनिर्षेजनादि निनयनम्, ‘एतत्’ एतेन ‘एषु’ त्रितादिषु ‘तत्’ विश्वरूपहननजनित मेनो यज्ञो ‘विमृष्टे’ संश्लेषयति । तस्मादवहननपेषणादिजनितस्यैनसो रूपं पात्रादिनिर्षेजन माष्टेभ्यो निनेतव्यमित्यर्थः ॥ ३ ॥

अथ तस्येनसस्तैरपि कृतां निष्कृतिं दर्शयन् दक्षिणावतैव यागेन यष्टव्यं, नादक्षिणेनेति प्रसङ्गादाह— “त उ हेति । वय मपि ‘इदम्’ एनः ‘परः’ परस्तादन्यत्र आधारान्तरे ‘अस्मत्’ अस्मत्तो नयामेति^५ योजना । ‘क मभौति’ ‘कम्’ पुरुषम् ‘अभि’लक्ष्येत्यर्थः ।

१— पा०सू० ३. १. ३८ ।

२— ङ-पुस्तके एष पाठोऽधिकः ।

३— ‘तत्’-इति ठ, ड ।

४— ‘यत्’-इति ठ, ड ।

५— ‘अस्मत्तोऽन्यत्र नयामेति’-इति ज, झ ।

य एव दक्षिणारहितेन हविषा यजेत, तस्मिन्निति शेषः ।
अदक्षिणयागनिषेधं विपक्षबाधोपन्यासेनोपपादयति— “आष्टोष्वि-
ति ; ‘मृष्टे’-इति “मृजू शुद्धौ”-इत्यस्माल्लट्, अदादित्वाच्छपो
लुक्^१ ॥ ४ ॥

का तर्हि दर्शपूर्णमासयोर्दक्षिणेति, ता माह— “तत इति ।
दर्शपौर्णमासिकं^२ हविर्दक्षिणारहितं नैव भवेदिति अन्वाहार्यरूपां
दक्षिणा मकल्पयन्नित्यर्थः । अन्वाहरति यज्ञमन्वन्धि दोषजातं
परिहरत्यनेनेति व्युत्पत्त्यान्वाहार्या नाम ऋत्विग्भ्यो देय ओदनः” ।
तथाच तैत्तिरीयकम्— “यद्वै यज्ञस्य क्रूरं, यद्विलिष्टं, तदन्वा-
हार्येणान्वाहरति, तदन्वाहार्यस्यान्वाहार्यत्वम्”-इति^३ ॥

“तन्नानेति । ‘तत्’ आप्तानां निनयनं पृथक् पृथगसंसृष्ट मेव
कर्तव्यम् । ‘तथा’ सति ‘एभ्यः’ आप्तोभ्यः ‘अममद्म्’ अकलहं
करोति । संसर्गं हि मदीयन्वदीय मिति कलहः स्यादित्यभिप्रायः ॥

निनीतस्योदकस्याङ्गारेण प्रतपनं विधत्ते^४— “तदभितपतीति ।
‘तथा’ सत्येषां ‘तत्’ जलं ‘गृह्णतं’ पक्वं भवतीत्यर्थः ॥

१— अदा० प० ५६ ।

२— पा० सू० २. ४. ७२ ।

३— ‘दार्शपौर्णमासिकं’-इति ड ।

४— “यज्ञस्य ह्येन मन्वाहरतीति अन्वाहार्यः । अध्वर्युरन्वाहार्यसञ्ज्ञकं
दक्षिणार्थं तण्डुलरूप मोदनं चतुर्णां ऋत्विजां ढमिर्थावता सम्भाव्यते
तत्परिमाणं ततोऽधिकं वा”-इत्यादि का०श्रौ० २. ५. २७ सू०टी० ।
एष चौदनः दक्षिणाश्रौ पचत इति तस्याग्नेरपरं नाम अन्वाहार्य-
पचन इति ।

५— तै० सं० १. ७. ३. १ ।

६— ‘निनीत मुदक मङ्गारेण प्रतपति’-इति ङ ।

विहितं निनयन मनूय मन्त्रं^१ विधत्ते— “स इति ॥

एवं संस्कृतं पुरोडाशं पशुत्वेन स्तौति— “पशुर्हति ॥ ५ ॥

अस्य पशुरुहता मुपपादयितु मितिहास मुदाहरति— “पुरुषः^२
हेति । “मेधोऽपचक्रामेति । यज्ञियः सारांशो ‘मेधः’ । ‘तस्य’
सञ्जप्तस्य पुरुषस्य सकाशादपक्रान्तो बभूवेत्यर्थः ॥ ६ ॥

“स इमा मित्यादि । एवं पुरुषाद्यादिपशुखालश्लेषु तत-
स्ततो निष्क्रान्तः ‘सः’ मेधः अन्ततः^३ इमां पृथिवीं प्रविष्टवान् । ‘तं’
मेधं पृथिवीं ‘खनन्तः’ विदारयन्त इव ‘अन्वीषुः’ देवा अन्वेच्छन् ।
“इषु इच्छाथाम्^४”—इत्यस्मात्सिद्धम् । ईदृग्विधं मेधं पृथिव्यां देवाः
अलभन्त । “ताविमौ त्रीहियवाविति । स एव मेधो त्रीहियवरूपेण
परिणत इत्यर्थः^५ । “तस्मादपीत्यादि । ‘तस्मात्’ मेधपरिणामरूप-
त्वादेव, इदानीं अपि ‘एतौ’ त्रीहियवौ मेधवत्कर्षणलक्षणेन खन-
नेन लभन्ते कर्षकाः । अतः खननप्राप्यत्वदर्शनात् मेधपरिणामरूपत्वं
त्रीहियवयोः स्वध्यवसान मित्यर्थः ॥

एतज्ज्ञानस्य फल माह— “स यावदिति । स इति पूर्ववद्^६
वक्तव्यं एकवचनम् । ‘अस्य’ यजमानस्य ते ‘एते’ पुरुषादयः सर्वे
पशवः^७ आलब्धाः सन्तो यत्परिमाणविशिष्टवीर्यवद् हविः ‘स्युः’

१— वा० सं० १. २३. ३, ४, ५ । का० श्रौ० सू० २. ५. २६ ।

२— नास्येतत् पदं ङ-पुस्तके । ३— तु० प० ७१ ।

४— ‘परिणतोऽभूदित्यर्थः’—इति ङ ।

५— व्यत्ययेनेति यावत् । १२७ प० द्रष्टव्यम् ।

६— नैते पदे ङ-पुस्तके ।

भवेयुः, 'अस्य' व्रीहियवयोः सर्वपशुसारत्वं विदुषो यजमानस्य तन्नि-
 प्यादितं पुरोडाशादिकं 'हविः', तावद्धीर्यवद् 'हविरेव' भवति ।
 एवं सर्वपशुसारत्वात् पुरोडाशः पशुरूप एव संस्क्रियत इत्यर्थः^१ ।

इत्थं सर्वपशुसारतया पुरोडाशस्य पशुत्वं प्रतिपाद्य सम्पत्त्यापि
 तद्दर्शयति— "अत्रो वेति । लोमत्वगादिपञ्चावयवयोगात् 'पाङ्कः
 पशुः'-इति यदाङ्गभिज्ञाः, 'सा' पाङ्कसम्पत् 'अत्रो' अत्रापि
 पुरोडाशे विद्यत इत्यर्थः^२ ॥ ७ ॥

ता मेव सम्पत्तिं दर्शयति— "यदेत्यादिना । यदा खलु पुरो-
 डाशस्य पिष्टावस्था, 'अथ' अनन्तर मेव पिष्टेषु लोमसम्पत्तिः ;
 लोमवत् पिष्टानां सूक्ष्मत्वाद्, बज्जत्वाच्च । यदा खलु संयवनार्थं मप
 आनयति, अथ तस्मिन् समये पुरोडाशस्य त्वग् भवति ; त्वचीव
 स्रच्छणीभावदर्शनात् । संयवनावस्थायां मांसधातृत्पत्तिः । संयव-
 नावस्थस्य पुरोडाशस्य, लौकिकमांसस्य च साम्यं माह— "सन्तत
 इवेति । शृतावस्थस्य पुरोडाशस्यास्थ्युत्पत्तिः । ता सुत्पत्तिं लौकि-
 कास्थिसादृश्येन प्रतिपादयति— "दारुण इवेति । शृतावस्थो हि
 पुरोडाशो 'दारुणः' कठिन इव हि तस्मिन् समये भवति ;
 लौकिक मप्यस्थि कठिनम् । अतः शृतावस्थायां पुरोडाशो
 ऽस्थिमान् भवतीत्यर्थः । "उद्वासयिष्यन्निति । उद्वासनकाले यत्

१— एव मित्यादेः स्थाने 'एवञ्च पशुरूप मेव संस्क्रियते'-इति ङ ।

२— 'लोमत्वगादिपञ्चावयवयोगात् या पशौ पाङ्कसम्पदभिर्ज्ञैरुच्यते,
 सात्रापि पुरोडाशे विद्यते'-इति ङ ।

पुरोडाशस्य 'अभिघारणम्'; अस्यन्तर्गतं मज्जाख्यं धातु मेव तेन स्थापयतीत्यर्थः ।

उक्तां पाङ्गत्वसम्पत्तिं निगमयति— "एषो इति । 'एष उ' एषैव ॥ ८ ॥

देवैरालब्धाना मपक्रान्तमेधानां पुरुषादिपशूनां परिणाम-
विशेषं दर्शयन् तस्य प्रसङ्गादभक्ष्यता माह— "स य मित्यादिना ।
'सः'-इति पूर्ववद् बद्धवचनस्थाने एकवचनम् ; ते देवा इत्यर्थः ।
"एतेषा मिति । किम्पुरुषादीनां पशूनां^१ मांसं 'नाशितव्यं' न
भक्षितव्यम् । तत्र हेतु माह— "अपक्रान्तेति । अपक्रान्तमेधत्वेन^२
अयज्ञियत्वादित्यर्थः ॥ ९ ॥ १ [२. ३.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथभाष्ये प्रथमकाण्डे द्वितीयाध्याये

द्वितीयं ब्राह्मणम्^३ ॥

१— इह तु 'एतेषां' पुरुषादिपशूना मित्येवार्थः कथं न भवतीत्यपि
विचार्यम् ; तेषा मेव ह्यालम्बनेन अपक्रान्तमेधत्वं श्रूयतेऽत्र घञ्-
कण्डिकायाम् । तथाच पुरोडाशनामपिष्टकविशेषस्य मांसप्रतिनिधित्वं
प्रकल्प्य हिंसाराहित्ये एव श्रुततात्पर्यं पर्यवस्यति ।

२— 'सारांशो मेधः'-इति ह्युक्त मिहैव पुरुस्तात् (१३१ पृ० ४ पं०) ।

३— एतत्पूर्वश्रुतस्यैव ब्राह्मणस्योपसंहाररूप मिदं ब्राह्मणम् । इहात्याना
मुत्पत्तिनिदानं वर्णितम्, तद्विनयनमन्वाञ्च विहितं; अपि प्रसङ्गतः
किम्पुरुष-गौर-गवयोश्च-शरभ-मांसाना मभक्ष्यत्वं सूचितञ्चेति ।

इन्द्रो ह युत्र वृत्राय वुज्रं प्रजहार। स प्रहृतश्चतुर्धा
 ऽभवत्तस्य स्फ्यस्तृतीयं वा यावद्वा यूपस्तृतीयं वा यावद्वा
 रुथंस्तृतीयं वा यावद्वाथ युत्र प्राहरत्तच्छुकलोऽशीर्यत
 स पतित्वा शुरोऽभवत्तस्माच्छरो नाम यदुशीर्यतैव मु
 सु चतुर्धा वुज्रोऽभवत् ॥ १ ॥

ततो द्वाभ्यां ब्राह्मणा यज्ञे चरन्ति। द्वाभ्याः राजुन्य-
 बन्धवः संव्याधे यूपेन च स्फ्येन च ब्राह्मणा रुथेन
 च शरेण च राजुन्यबन्धवः ॥ २ ॥

स यत् स्फ्यं मादत्ते। युथैव तदिन्द्रो वृत्राय वुज्रं
 मुदयच्छदेवु मेवैषु एतं पाप्मने द्विपते श्वात्स्व्याय
 वुज्रं मुदयच्छति तस्माद्वै स्फ्यं मादत्ते ॥ ३ ॥

त मादत्ते। देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां
 पूष्णो हुस्ताभ्या माददेऽध्वरकृतं देवेभ्य इति सविता वै
 देवानां प्रसविता तत्सवितृप्रस्तुत एवैन मेतदादत्ते ऽश्वि-
 नोर्बाहुभ्या मित्यश्विनावध्वर्युं तत्तयोरेव बाहुभ्या
 मादत्ते न स्वाभ्यां पूष्णो हुस्ताभ्या मिति पूष्ठा भागदुघ
 स्तत्तुस्यैव हुस्ताभ्या मादत्ते न स्वाभ्यां* वुज्रो वा ऽण
 तस्य नु मनुष्यो† भर्ता तु मेताभिर्देवताभिरुदत्ते ॥ ४ ॥

* 'पूष्णो'—इत्यादीनि पदानि च-एतस्के न सन्ति ।

† 'मनुष्यो'—इति च ।

आददेऽध्वरकृतं देवेभ्य इति । अध्वरो वै यज्ञो यज्ञ-
कृतं देवेभ्य इत्येवैतदाह तुः सव्ये पाणौ कृत्वा दक्षिणे-
नाभिमृश्य जपति सुःश्रत्येवैन मेतद्यज्जपति ॥ ५ ॥

सु जपति । इन्द्रस्य बाहुरसि दक्षिण इत्येष वै वीर्य-
वत्तमो य इन्द्रस्य बाहुर्दक्षिणस्तस्मादाहेन्द्रस्य बाहुरसि
दक्षिण इति सहस्रभृष्टः शततेजा इति सहस्रभृष्टवै
स वृज आसीच्छततेजा यं तं वृत्राय प्राहरत्तु मेवै-
तुत्करोति ॥ ६ ॥

व्यायुरसि तिग्मतेजा इति । एतद्वै तेजिष्ठं तेजो य-
दयं योऽयं पुवत ऽणु ह्रीमांस्त्रिकांस्तिर्य्यङ्नुपवते* सुः-
श्रत्येवैन मेतद् द्विपतो व्वध† इति यदि नाभिचुरेद्यद्यु
ऽअभिचुरेदमुष्य व्वध इति ब्रूयात्तेन सुःशितेन नात्मान
मुपस्पृशति नु पृथिवीं नेदनेन व्वजेण सुःशितेनात्मानं
वा पृथिवीं वा हिनुसानीति तुस्मान्नात्मानं मुपस्पृ-
शति नु पृथिवीम् ॥ ७ ॥

देवाश्च वा ऽअसुराश्च । उभये प्राजापत्याः पस्पृधिरे
ते ह स्म युद्देवा असुरान् जुयन्ति तुतो ह स्मैवैनान्
पूनरुपोत्तिष्ठन्ति ॥ ८ ॥

* 'ङ्नुपवते'—इति च, क ।

† 'वध'—इति च । एव मुत्तरत्रापि सर्वत्र ।

ते ह देवा ऊचुः । जुयामो वा ऽश्रुसुरांस्तुस्त्वेव नः
पुनरुपोत्तिष्ठन्ति कथं न्वेनाननपजय्यं जयेमेति ॥ ९ ॥

सु हाम्निरुवाच । उदञ्चो वै नः पलाय्य मुच्यन्त ऽइत्यु-
दञ्चो ह स्मैवैषां पलाय्य मुच्यन्ते ॥ १० ॥

सु हाम्निरुवाच । अहं मुत्तरतः पर्येध्याम्यथ यूय मित्
उपसु०रोत्स्यथ तान्स०रुध्यैभिश्च लोकैरभिनिधास्यामो
यदु चेमांल्लोकानुति चतुर्थं ततः पुनर्न सु०हास्यन्त
ऽइति ॥ ११ ॥

सोऽम्निरुत्तरतः पर्येत् । अथेमु ऽइतु उपसुमरुन्धं-
स्तान्स०रुध्यैभिश्च लोकैरभिन्यदधुर्युदु चेमांल्लोकानुति
चतुर्थं ततः पुनर्न समजिहत तदेतुन्निदानेन युत् स्तम्ब-
यजुः ॥ १२ ॥

सु योऽसावग्नीदुत्तरतः पर्येति । अग्निरेवैषु निदानेन
तानध्वर्युरेवेतु उपसु०रुणद्धि तान्स०रुध्यैभिश्च लोकै-
रभिनिदुधाति यदु चेमांल्लोकानुति चतुर्थं ततः पुनर्न
सञ्जिहते तस्माद्ध्येतर्ह्यसुरा न सञ्जिहते येन ह्येवैवान्
देवा अवाबाधन्त तेनैवैवानुप्येतर्हि ब्राह्मणा यज्ञे ऽव-
बाधन्ते ॥ १३ ॥

यु उ ऽएव युजमानायारातीयति । यश्चैनं हेष्टि त
मेवैतुदेभिश्च लोकैरभिनिदुधाति यदु चेमांल्लोकानुति

चतुर्थः स वा एभिश्च लोकैरभिनिद्धद्युदु चेमांस्लोका-
 नुति चतुर्थः* मस्या एव सर्वः हरत्यस्याः ह्रीमे सर्वे
 लोकाः प्रतिष्ठिताः किं हि हुरेद्युदन्तरिक्षः हरामि
 दिवः हरामीति हुरेत्तस्मादस्या एव सर्वः हरति ॥१४॥

अथ तृण मन्तर्ज्ञाय प्रहरति । नेदनेन वृज्जेण सु-
 शितेन पृथिवीः हिनुसानीति तस्मात् तृण मन्तर्ज्ञाय
 प्रहरति ॥ १५ ॥

स प्रहरति । पृथिवि देवयजन्योपध्यास्ते मूलं मा
 हिंसिष मित्युत्तरमूला मिव वा ऽएना मेतत्करोत्याद-
 दानस्ता मेतदाहौषधीनां ते मूलानि मा हिंसिष मिति
 व्रजुं गच्छ गोष्ठान मित्यभिनिधास्यन्नेवैतदनपक्रमि
 कुरुते तद्भ्रनपक्रमि युद् व्रजेऽन्तस्तस्मादाह व्रजुं गच्छ
 गोष्ठान मिति व्वर्षतु ते द्यौरिति युत्र वा ऽत्रस्यै खनन्तः
 क्रूरी कुवन्त्यप घ्नन्ति शान्तिरापस्तदङ्घ्रिः शान्त्या शम-
 यति तुदङ्घ्रिः सुन्दधाति तस्मादाह व्वर्षतु ते द्यौरिति
 बधानु देव सवितः पर मुस्यां पृथिव्या मिति देवु मेवै-
 तत्सवितार माहान्धे तुमसि बधानेति यदाह पर मुस्यां
 पृथिव्या मिति शतेन पाशैरित्यमुचे तदाहु योऽस्मान्

* 'स वा'—इत्यादिरेतदन्तो यत्र्यः च-पुस्तके नास्ति ।

| 'क्रूरी'—इति सायणसम्मतः पाठः ।

हेष्टि युञ्च व्वयुं द्विष्मस्त मुतो मा मौगिति युद्दि
नाभिचुरेद्युद्यु ऽअभिचुरेदमु मुतो मा मौगिति
ब्रूयात् ॥ १६ ॥

अथ द्वितीयं प्रहरति । अपारुरुं पृथिव्यै देवयजनाद्
बध्यास मित्यरुरुर्ह वै नामासुररक्षसु मास तुं देवा अस्या
अपाघ्नत तथो ऽएवैन मेतुदेषोऽस्या अपहते ब्रजुं
गच्छ गोष्ठानं व्वर्षतु ते द्यौर्बधानु देव सवितः पर मुस्यां
पृथिव्याः शतेन पाशैर्योऽस्मान् हेष्टि युञ्च व्वयुं
द्विष्मस्त मुतो मा मौगिति ॥ १७ ॥

तु मग्नीदभिनिदधाति । अरुरो दिवं मा पप्त इति
युच वै देवा अरुरु मसुररक्षसु मपाघ्नत स दिव मपि-
पतिषत्तु मग्निरभिन्वदधादुरुरो दिवं मा पप्त इति स
न दिव मपतत्तथो ऽएवैन मेतुदध्वर्युरेवास्मास्त्रोक्तादन्त-
रेति दिवोऽध्यग्नीत्तस्मादेवुं करोति ॥ १८ ॥

अथ तृतीयं प्रहरति । द्रप्सुस्ते द्यां मा स्कन्नित्ययं वा
ऽअस्यै द्रप्सो यु मस्या इमः रुसं प्रजा उपजीवन्त्येषु ते
दिवं मा पप्तदित्येवैतदाह ब्रजुं गच्छ गोष्ठानं व्वर्षतु
ते द्यौर्बधानु देव सवितः पर मुस्यां पृथिव्याः शतेन
पाशैर्योऽस्मान् हेष्टि युञ्च व्वयुं द्विष्मस्त मुतो मा मौ-
गिति ॥ १९ ॥

स वै चिर्युजुषा हरति । चुरो वा ऽइमे लोका
एभिरेवैन मेतुल्लोकैरभिनिदधात्यद्वा वै तद्यदिमे लोका
श्रुद्धो तद्यजुस्तस्मात् चिर्युजुषा हरति ॥ २० ॥

तूष्णीं चतुर्थम्* । स यदिमांल्लोकानुति चतुर्थं मुस्ति
वा नु वा तेनैवैतद् द्विघुन्तं श्राव्य्य मुवबाधतेऽनद्वा वै
तद्यदिमांल्लोकानुति चतुर्थं मुस्ति वा न वानद्दो तद्यु-
त्तूष्णीं तस्मात् तूष्णीं चतुर्थम् ॥ २१ ॥ २ ॥

॥ इति द्वितीयप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् [२. ४.] ॥

अथ वेदिकरणार्थं स्फादानविधि मनुसृत्य स्फ्यस्य वज्ररूपत्वं
वक्तु मितिहासम् आचष्टे— “इन्द्रो ऽहेति । “तस्येत्यादि । ‘तस्य’
चतुर्धाविभक्तस्य वज्रस्य स्फ्यः तृतीयोऽंशः । न्यूनाधिकराहित्येन
तृतीयांशत्वज्ञानं दुर्लभ मित्यभिप्रेत्य पचान्तर माह — “यावद्वेति ।
तृतीयाङ्गात् न्यून मधिकं वा यावदेव किञ्चित् तावानेव स्फ्य
इत्यर्थः । एवं यूपसृतीय मित्यादौ योजना । चतुर्थभागस्य परि-
णामप्रकार माह — “अथ यत्रेति । “तच्छकल इति । ‘तत्’ तत्र
देशे प्रहृतः स वज्रः शकलो भूत्वा ‘अश्रीर्यत’ शीर्षोऽभूत् ।
स च शीर्षो भूमौ पतित्वा शरात्मना परिणत इत्यर्थः । शरशब्दं
निर्वक्ति—“तस्मादिति । चतुर्धाभवन मुपसंहरति—“एव मिति ॥ १ ॥

* ‘चतुर्थम्’—इति क । ‘चतुर्थं’—इति ख, ग ।

१—‘आचष्टे’—इति ज, भ, ङ ।

२—‘तद्देशे’—इति ठ, ड

तेषां वज्रावयवानां स्फ्यादीनां ब्राह्मणराजन्यथोर्व्यवस्थया
विनियोग माह — “तत इति । ‘राजन्यवन्धवः’ चत्रियजातीयः
‘संव्याधे’ युद्धे चरन्तीत्यनुषङ्गः । “दाभ्या मिति सङ्गृह्योक्तं विभ-
जति — “यूपेन चेति ॥ २ ॥

अथ तस्य स्फ्यादानं विधत्ते — “स यदिति । तच्छब्दयच्छ-
ब्दाभ्यां प्रसिद्धिरभिधीयते । ‘सः’ प्रसिद्धोऽध्वर्युरित्यर्थः । “एव
मेवैष इत्यादि । वृत्रवधार्थं मिन्द्रवत् विदेषणशीलं पापरूपं शत्रुं
हन्तुं स्फ्यलक्षणं वज्रं मुद्यच्छतीत्यर्थः ॥ २ ॥

विहितं मादानं मनूद्य मन्त्रं^१ विधत्ते — “त मादत्त इति ।
“देवस्य त्वेति मन्त्रस्य^२ प्रागान्नातं मपि ब्राह्मणं^३ विधेयविशेषे
योजयितुं पुनरान्नायते — “सविता वा इत्यादिना । “न स्वाभ्या
मिति । देवसम्बन्धिभ्यां मेव बाहुभ्यां स्फ्यादानम्, न तु
स्वकीयाभ्याम् ।

युक्तञ्चेतदित्याह — “वज्रो वा इति । एष स्फ्यो वज्रः ; तत्परि-
णामत्वात् । न हि मनुष्यस्तदज्रं भर्तुं शक्नोति, अतो देवस्य
त्विति मन्त्रं प्रयुञ्जानः तं स्फ्यलक्षणं वज्रं सवित्राख्यादिदेवताभि-
रेव ‘आदत्ते’ आदानं कृतवान् भवति ॥ ४ ॥

“आदद् इति । “अध्वरो वा इति । ‘ध्वरः’ हिंसाप्रत्यवायो न
विद्यतेऽस्मिन्नित्यध्वरशब्दस्य यज्ञोऽर्थः । अध्वरं करोतीति ‘अध्वर-
कृत्’ । तथाच यज्ञकृतं देवेभ्य आदद् इत्युक्तं भवतीत्यर्थः ॥

१, २—वा० सं० १. २४. १ । का० श्रौ० सू० २. ६. १३ ।

३—३८ ए० ७ पं०, ५४ ए० २ पं० द्रष्टव्यम् ।

“संशयैवैन मिति । वक्ष्यमाणं मन्त्रं^१ जपतीति यत्, ‘एतत्’
गतेन एनं ‘संशयैव’ सम्यक् तनूकरोति, तीक्ष्णीकरोतीत्येव ।
“शो तनूकरणे”-इति^२ धातुः । “ओतः श्यनि^३”-इत्योकार-
लोपः ॥ ५ ॥

विहितं जप मनुद्य मन्त्रं^४ विधत्ते — “स इति । इन्द्रस्य
दक्षिणो बाहुरतिशयेन वीर्यवान् ; वृत्राख्यासुरवधकारित्वात् ।
अतः स एव त्व मसीति स्फ्यस्य स्तुतिरिति व्याचष्टे — “एष
वा इति ।

द्वितीयं भाग मनुद्य व्याचष्टे — “सहस्रभृष्टिरिति । सहस्रं
भृष्टयो ऽअयः^५ ; यदा भजनानि हिंसाविशेषा वृत्रवधादिषु येन
क्रियन्ते स वज्रः ‘सहस्रभृष्टिः’ । यः ‘शततेजाः’ अपरिमितदौमिः,
तादृशो वज्रः । स एव त्व मसीति स्फ्यस्तुतिः । वज्रस्येमां प्रसिद्धिं
द्योतयितुं ‘वै’-शब्दः । “यं त मिति । ‘तम्’ उक्तविधं ‘यं’ वज्रं
वृत्रवधार्थं मिन्द्रः प्राहरत्, ‘त मेव’ तदात्मक मेव अनेन मन्त्र-
भागेन करोतीत्यर्थः ॥ ६ ॥

तृतीयभाग मनुद्य व्याचष्टे — “वायुरसीति । यः ‘तिग्मतेजाः’
वायुः, स एव त्व मसीति स्तुतिः । वायोस्तिग्मतेजस्व सुपपाद-

१—इन्द्रस्य बाहुरसीति वा० सं० १. २४. २ ।

२—दिवा० प० ३८ ।

३—पा० सू० ७. ३. ७१ ।

४—प्रथमा टीप्पनी द्रष्टव्या । का० औ० सू० २. ६. १४ ।

५—“भृष्टिर्भर्जनं पाको मारण मिति यावत् । सहस्रसङ्ख्याकानां शत्रूणां
भृष्टिर्भर्जनं स सहस्रभृष्टिः”-इति मही० ।

यति — “एतद्वा इति । यः ‘अयं’ वायुः ‘पवते’ अन्तरिक्षे चरति, एतत् खलु तेजसां मध्ये तेजस्वितमं तेजः । इम मेवातिशय सुपपादयति — “एष हीति । अन्यादितेजोऽन्तरं हि कुत्रचिदेव परिच्छिन्नम्, ‘एष हि’ वायुः इमान् सर्वान् लोकान् ‘अनु’क्रमेण ‘तिर्यग्’वृत्तिः ‘पवते’ युगपद्भ्याप्रोतीत्यर्थः ॥

अस्य प्रयोजन माह — “सृश्यतीति । ‘एतत्’ एतेन उक्तविध-वायुतादात्म्यप्रतिपादनेनेत्यर्थः । “अमुष्य वध इति । अभिचारप्रयोगे “द्विषतो वधः^१”-इत्यस्य स्थाने ‘अमुष्य’ देवदत्तस्य वध इति शत्रोर्नाम निर्दिष्टेदित्यर्थः ॥

एतेन मन्त्रजपात्तीक्ष्णीकृतेन श्फेनात्मनोऽन्यस्य च संस्पृशं निषेधति — “तेनेति । ‘हिनसानि’ हिंसितं करवाणीत्यर्थः । “हिसि हिंसायाम्^२”-इत्यस्मात्सोऽटि रूपम् ॥ ७ ॥

अथ स्तम्भयजुर्हरणं विधिद्वुस्तस्यासुरनिर्हरणलक्षणं प्रयोजनं वक्तु माख्यायिका माह — “देवाश्चेति । प्रजापतेर्हि द्वे स्त्रियौ,—दितिरदितिश्च । तत्रादितेः पुत्रा देवाः; दितेः पुत्रा असुराः; अतः ‘उभये’ऽपि ‘प्राजापत्याः’ प्रजापतेः पुत्राः । ते ‘पसृधिरे’ स्पृष्ट्वा कृतवन्तः । यदा खलु ‘ते’ देवाः असुरान् जयन्ति, ‘ततः’ अनन्तरञ्च मेव ‘एनान्’ देवानभिलक्ष्य पुनरसुरा उत्तिष्ठन्ति ।

१—अत्र हि हन्तेर्वधादेशे रूपं वध इति । वधादेशस्तु अन्तस्थादिः (पा० सू० २. ४. ४२.) । अतो यत्र क्वचिदपि हिंसार्थः पवर्गीयादि-बन्धो दृश्यते, न स समीचीनः; अपि बन्धनार्थी वधधातुस्तु पवर्गीयादिरिति विवेकः ।

“उदोऽनूर्ध्वकर्मणि”-इति^१ पर्युदासादिह चोर्ध्वकर्मत्वादात्मनेपदा-
भावः ॥ ८ ॥

अथ देवैः कृतं जयोपायचिन्तनं सुपन्नस्यति — “ते हेति” ।
‘अनपजय्यं’ जेतुं मशक्यम् ‘एनान्’ असुरान् केन खलु प्रकारेण
पुनरुत्थानरहितं जयेमेत्येवं विचारितवन्त इत्यर्थः । “चय्यजय्यौ
शक्यार्थे”- इति^२ जयतेर्यति निपात्यते ॥ ९ ॥

अथाग्निनोपदिष्टं जयप्रकारं दर्शयति — “स हेति । ‘नः’ अस्माकं
सकाशात् उदङ्मुखाः सन्तः ‘पलाय्य’ पलायनं कृत्वा “अय गतौ”-
इत्यस्मात् क्तो ल्यप्^३, “उपसर्गस्थायतौ”-इति^४ लत्वम् । अग्निनोक्तं
वाक्यं सत्यं मिति श्रुतिः स्वयं मेवानुवदति — “उदञ्चो
हेति” ॥ १० ॥

एव मुत्तरतोऽवस्थितानसुरान् जेतुं मग्निरेवोपायं देवान्
प्रत्युपदिशति — “स हेति । “इत इत्यादि । ‘इतः’ अस्मात् वेदि-
लक्षणात्^० स्थानात् ‘उपसंरोत्यथ’ उपसंरुद्धान् प्रतिबद्धगतानसुरान्
करिष्यथ । ‘अथ’ अनन्तरं मेव वयं ‘एभिः’ पुरोवर्त्तिभिः
पृथिव्यादिभिः स्त्रिभिर्लोकैः ‘अभिनिधास्यामः’ अभितः सर्वतो
निरुद्धगतीन् निहितान् करिष्यामः । यदा ; अभितो नितरान्
चिह्नान् त्याजितान् करिष्यामः । इमान् लोकान् ‘अति’ अतिक्रम्य

१—पा० सू० १. ३. २४ ।

२—पा० सू० ६. १. ८१ ।

३—भा० ष्या० ४७४ ।

४—पा० सू० ७. १. ३७ ।

५—पा० सू० ८. २. १६ ।

६—परराष्ट्राश्रितत्वादिति भावः ।

७—आर्यावर्त्तलक्षणैर्दित्यर्थः स्यादैतिहासिकानां मिति विवेच्यम् ।

यत् चतुर्थं लोकं जात मस्ति^१, अस्माक मप्रत्यक्षम्, तेनापि
 त्याजितान् करिष्यामः^२ । 'ततः' अनन्तर मसुराः पुनः 'न संह-
 स्यन्तेः सङ्गता न भविष्यन्ति, विशीर्षा बाधिता एव भवेयुरित्यर्थः ।
 "ओ हाड् गतौ"—इति^३ धातुः ॥ ११ ॥

इत्य मग्निनोक्तं वाक्यं श्रुत्वा तथैव तैर्देवैः कृतं श्रुतिरूप-
 बध्नाति — "सोऽग्निरिति । अग्निः 'उत्तरतः' उत्तरस्थां दिशि
 'पर्यैत्' पर्यगच्छत् । अग्निवाक्ये हि चिकीर्षितार्थापदेशनात् भवि-
 व्यर्थवाचिनो लटः प्रयोगः ; श्रुतिवाक्ये तु निर्वृत्तार्थप्रतिपादनात्
 भूतानद्यतनवाचिनो लडः प्रयोग इत्येतावान् भेदः^४ ॥

"तदेतदित्यादि । यदत्र स्तम्बयजुर्हरणं करिष्यते, एतत्
 'निदानेन' मूलकारणेन निरूप्यमाणं सत् देवैः कृतं 'तत्' असुर-
 निरसनम् । अतो यज्ञविघातकासुरनिर्हरणार्थं स्तम्बयजुर्हरण मिति
 विधिरुन्नेयः ॥ १२ ॥

"स योऽभाविति । स्तम्बयजुर्हरणसमये 'योऽसौ' आग्नीध्रो
 वेदेऽन्तरतः परीत्य वर्तते । 'एषः' 'निदानेन' मूलकारणेन
 निरूप्यमाणः सन् 'अग्निरेव' । योऽग्निः पुरा असुरान्निरोद्धु
 मुदक् पर्यैत्, तदात्मक एवाग्नीध्र इत्यर्थः ।

ननु तत्रोपसंरोधका देवाः, तस्थानीयश्चत्विजां मध्ये कः ?

१—'चतुर्थलोकं जात मस्ति'—इति भू, 'चतुर्थलोकजात मस्ति'—इति ड ।

२—एतिहासिकपक्षे त्वचार्थान्तर मूल्यम् । ३—जु० आ० ७ ।

४—पा० ३. ३. १३, ३. २. ११२ सूत्रे द्रष्टव्ये ।

इति तं दर्शयति— “तानध्वर्युरिति । येनोपायेन पुरा देवा
असुरानबाधित, तेनैवोपायेन यज्ञानुष्ठानसमये तद्विघातिनोऽसुरा
बाधितव्या इति निगमयति— “तस्मादिति ॥ १३ ॥

न केवलं स्तम्बयजुषोऽसुरनिर्हरणं प्रयोजनम्, शत्रुनिर्हरण
मपि तत्रयोजन मिति प्रतिपादयति— “य उ एवेति । ‘अरा-
तीयति’ अरातिरिवाचरति । “उपमानादाचारे”—इति क्वच् ।
यश्च ‘एनं’ यजमानं साक्षादेव ‘द्वेष्टि’ बाधते । ‘तम्’ उभयविधं
शत्रुम् । अन्यत् पूर्ववत् ।

पृथिव्या एव सकाशात् स्तम्बयजुर्हरणं कर्त्तव्यं, नान्तरिचा-
देरित्यभिप्रेत्याह— “स वा इति । पृथिव्यादिभिस्त्रिभिर्लोकैः
तदतिरिक्तेन चान्येन चतुर्थेन लोकेनासुरान्निरस्यन् ‘असौ’ अध्वर्युः
‘अस्याः’ पृथिव्या एव सकाशात् ‘सर्वं’ स्तम्बयजुर्हरति, नान्त-
रिचादेः । ‘हि’ यस्मात् ‘अस्याम्’ एव भूम्यां ‘इमे’ अन्तरिचादयः
सर्वे लोकाः प्रतिष्ठिताः, तस्मात् स्तम्बयजुर्हरणस्य प्रथमपर्यायवत्
द्वितीयादिपर्यायाणां मपि पृथिव्या एव सकाशाद्भरणं युक्त
मित्यर्थः ।

एतदेव व्यतिरेकमुखेनोपपादयति— “किं हीति । ‘यत्’ यदि
“अन्तरिचं हरामि”, “दिवं हरामि”—इत्येवं स्तम्बयजुर्हरेत्,
तदा ‘किं’ नाम ‘हरेत् ?’ अन्तरिचद्युलोकयोः हर्त्तव्यस्य स्तम्बस्या-
भावात् न तत्र तद्भरणं सम्भवतीत्यर्थः । “तस्मादिति । प्रागुक्त-
निगमनं स्तम्बयजुर्हरणार्थम् ॥ १४ ॥

दृष्टान्तद्वानविशिष्टं स्फ्येन प्रहरणं विधत्ते— “अथेति । दृष्टान्तद्वानस्य प्रयोजन माह— “न हिनसानीति । दृष्टान्तद्वाने धि तीक्ष्णेन स्फ्य-रूपापन्नेन वज्रेण पृथिवी हिंसिता स्यात्, तद्विंसानिवृत्तये प्रहरणसमये दृष्टान्तद्वाने तस्योपरि प्रहर्त्तव्यमित्यर्थः ॥ १५ ॥

विहितं प्रहरणं मनूय मन्त्रं^१ विधत्ते— “स प्रहरतीति । ओषध्यास्त इति मन्त्रभागं व्याचष्टे— “उत्तरमूला मिति । स्फ्यमाददानोऽध्वर्युः ‘एनां’ पृथिवीम् ‘उत्तरमूलाम्’ उपरिभागावस्थितमूलयुक्ता मिव खल्वेतत् करोति । अत उत्तरमूलत्वेन प्रहरणात् तद्विंसानिद्वयां तदभावो ऽनेन प्रार्थ्यत इत्यर्थः । मन्त्रगतौषधिग्रन्थस्य जात्यभिप्रायेणैकवचनान्ता^२ इत्यभिप्रेत्य व्याचष्टे— “ओषधीना मिति ॥

प्रहरणनिष्पन्नस्य सतणस्य पांशो^३रादानमन्त्रं मनूय व्याचष्टे— “व्रजङ्गच्छेति^४ । ‘अभिनिधास्यन्’ अभितो निचेस्यन् खल्वध्वर्युः ‘एतत्’ असुरजातम् ‘अनपक्रमि’ अपक्रमणरहित मितस्ततो गमनरहितं कुरुते । तत् खल्वनपक्रमि यद् ‘व्रजे’ गोष्ठेऽन्तर्निरुद्धते, अतोऽस्य मन्त्रप्रयोगस्य अपक्रमणाभावः प्रयोजनमित्यर्थः ॥

१— वा० सं० १. २५. १ । का० औ० सू० २. ६. १५, १६ । अत्रास्ति मतान्तरविचारः, स चास्य टीकायां (या० दे०) द्रष्टव्यम् ।

२— पा० सू० १. २. ५८ द्रष्टव्यम् । ३— ‘पांसो’—इति जादिषु ।

४— वा० सं० १. २५. २ । का० औ० सू० २. ६. १७ ।

वेदिप्रेक्षणमन्त्र मनुद्य तात्पर्यं माह — “वर्षत्विति^१ । ‘अस्यै’ षष्ठ्यर्थं चतुर्थी^२ । ‘अस्याः’ पृथिव्याः सम्बन्धिनि ‘यत्र’ स्थाने वेद्यर्थं खनन्तः^३ ‘क्रूरं’ निष्ठुरं कुर्वन्ति ; तेन च तां पृथिवीम् ‘अपन्नन्ति’ हिंसन्ति ; अतः खननजनितां हिंसा मनेन मन्त्रप्रयोगेण शान्ति-रूपाभिरेवाङ्घ्रिः पुनः प्रशमय्य सन्दधातीत्यर्थः ॥

ब्रजङ्गच्छेत्यादिमन्त्राणां कात्यायनः स्पष्टं विनियोग मसूचयत्— “ब्रजङ्गच्छेति पुरीष मादत्ते, वर्षतु न इति वेदिं प्रेक्षते, बधा-नेत्युत्करोति”—इति^४ ।

उत्करे निधानमन्त्रस्य^५ अभिप्राय माविष्करोति — “देव मेवैतदित्यादिना । “पर मस्यां पृथिव्याम्”—इत्यस्य व्याख्यानम् — “अन्धे तमसीति । सर्वप्रकाशरहितेऽतिशयिते तमसि, यस्मिन् बद्धो न पुनरावर्तते, तादृशे स्थान इत्यर्थः । ‘अमुचे’-इति, अमोचनाये-त्यर्थः ; न हि शतसङ्ख्याकैः पाशैर्बद्धः स्वात्मानं मोचयितु मीष्ट इत्यभिप्रायः ॥

अभिचरतः प्रयोगे विशेष माह — “यद्यु”-इति । अनभिचरतः प्रयोगे मन्त्रगतस्त मिति यः शब्दः, तस्य स्थाने ‘अभिचरतः’ यजमानस्य शत्रुनाम द्वितीयया निर्दिश्य मन्त्रः प्रयोक्तव्य इत्यर्थः ॥ १६ ॥

एवं स्तम्बयजुर्हरणस्य प्रथमपर्याय मभिधाय द्वितीयपर्यायार्थं

१— वा० सं० १. २५. ३ । का० औ० सू० २. ६. १८ ।

२— पा० २. ३. ६२ सू० वा० १५०६ । ३—‘खननं, तत्’-इति ठ

४— का० औ० सू० २. ६. १७, १८, १९ ।

५— वा० सं० १. २५. ४ । का० औ० सू० २. ६. १९ ।

प्रहरणादिकं समन्त्रकं^१ विधत्ते — “अथेति । मन्त्रप्रतिपादित मरुत्वधप्रार्थनं सुपपादयति — “अरुर्हेति । ‘अरुः’ नाम असुर-
रेणसम्, सुराणां विरोधि रक्षो बभूव । ‘रक्षः’-शब्दात् “अनसन्ता-
दित्यकारः^२ समाधान्तः । देवदेव इदानीन्तनोऽध्वर्युरप्यपारु-
मित्यनेन मन्त्रेण पृथिव्याः सकाशादपहन्ति । “ब्रजङ्गच्छेत्यादिकस्य
सर्वस्य द्वितोयपथाये प्रयोज्यस्यापि प्रागुक्त एवार्थ इत्यभिप्रेत्यानु-
वदति — “ब्रजङ्गच्छेति ॥ १७ ॥

उत्करे न्युप्तस्य स्तम्बयजुषोऽभिधानं समन्त्रकं^३ विधत्ते — “त
मिति । ‘अभिनिदधाति’ उपरि हस्तनिधानेन अधस्तात् क्षिपती-
त्यर्थः । ‘मा पन्नः’-इति^४ पतनाभावप्रार्थनं समर्थयितुं पुरावृत्त
मुदाहरति — “यत्र वा इति । “स दिव मिति । ‘सः’ देवैरप-
हतोऽरुः ‘अपिपतिषत्’ दिवं पतितुं गन्तु मैच्छत् । ‘तं’ तथाविधं
पिपतिषु मरुम्, उत्तरतः परिगतः ‘अग्निः’ ‘अभिन्यदधात्’ उपरि
हस्तनिधानेनाधस्तात् प्रेरितवान् । किं ब्रुवन् ? हे अरुरो ! ‘दिवं’
द्युलोकं ‘मा पन्नः’ मा प्राप्नुहोति । “पत्स्व गतौ”-इत्यस्माद्भुडि-
ल्लदित्वाद्ङ्^५, “पतः पु मिति^६ पुमागमः । एव मग्निनाभिनिधाने

१— वा० सं० १. २६. १ । का० श्रौ० सू० २. ६. २१ । व्यक्ति चात्र
विचारः शाखान्तरघटितः (या० दे० टीका द्रष्टव्या) ।

२— पा० सू० ५. ४. १०३ ।

३— वा० सं० १. २६. २ । का० श्रौ० सू० २. ६. २२ ।

४— भा० प० ८४५ । ५— पा० सू० ३. १. ५५ ।

६— पा० सू० ७. ४. १६ ।

कृते सति, 'सोऽररुर्दिवं न प्राप्नोत् । तद्वदेवेदानी मयध्वर्युः स्वाम्ब-
यजुर्हरन् 'अस्माद्' भूलोकात् 'एनम्' अररुम् 'अन्तरेति' अन्तरितं
व्यवहितं करोति । आग्नीध्रश्चैतन्मन्त्रकरणकेनोत्कराभिनिधानेन
'दिवः' अन्तरिचात् त मसुर मन्तरितं करोतीत्यर्थः ॥ १८ ॥

अथ तृतीयपर्यायं विधत्ते— "अथेति । मन्त्रं व्याचष्टे— "अयं
वा इति । 'अस्याः' पृथिव्याः सम्बन्धिनं 'य मिमं' मधुरादिरसं
सर्वाः प्रजा उपजीवन्ति, अयं खल्वस्याः पृथिव्याः 'द्रुषः' । तथा च
हे पृथिवि ! 'ते' त्वदीयः 'एषः' रसः 'दिवं' द्युलोकं 'मा पन्नत्'
मा पतत्विति 'इमम्' अर्थम् 'एषः' मन्त्रो ब्रूत इत्यर्थः । अस्मिन्
तृतीयेऽपि पर्याये ब्रजङ्गश्चेत्यादिकं सर्वं पूर्ववत् प्रयोक्तव्य मित्य-
भिप्रेत्य तत् पठति— "ब्रज मिति ॥ १९ ॥

उक्तं समन्त्रकं त्रिर्हरणं मनूद्य प्रशंसति— "स वा इति । 'इमे'
पृथिव्यादयः प्रसिद्धाः त्रयो लोकाः । तथा च त्रिष्कृत्वो हरणेन
'एभिः' स्त्रिभिरेव लौकैः 'एनम्' अररुम् 'अभिनिदधाति' अभितो
निक्षिपति, बाधत" इति यावत् ॥

यजुर्भन्त्वेण हरणस्य लोकत्रयस्य च साम्य माह— "अद्वा वा
इति । 'इमे' पृथिव्यादयः 'लोकाः' इति यत्, तत् 'अद्वा वै'
प्रत्यच मेव खलु । यदेतद्भरणसाधनं यजुः, तदपि 'अद्वा' अद्वाैव
प्रत्यच मेव ; अनुष्ठेयार्थस्य साक्षात् प्रतिपादकत्वात् । अतो यजुषो

१— व्यवहित मित्यादिर्यस्यो भ-ठाभ्या मन्यत्र न दृश्यते ।

२— वा० स० १. २६. ३ । का० श्रौ० सू० २. ६. २३ ।

३— 'निर्हरण'-इति ठ, ड । ४— 'प्रतिबाधत'-इति ठ, ड ।

लोकानाञ्च प्रत्यक्षत्वसाम्यात्, त्रिवारं यजुषा हरणेन 'लोकत्रया-
देवाख्याररोर्बाधो युक्त इति निगमयति— "तस्मादिति ॥ २० ॥

'अमन्त्रकं चतुर्थं पर्यायं विधत्ते— "तूष्णीं मिति^१ । तस्य
प्रयोजन माह— "स यदिति । 'इमान्' प्रागुक्तान् चीन् लोकान्
अतिक्रम्य, यत् 'चतुर्थं' लोकजातम्, तत् 'अस्ति वा न वा'-इति
सन्दिग्धम् ; अत्यन्तविप्रकृत्यत्वेनानुभवपथानवतारात् । एतच्चतुर्थ-
हरणात्तेनैव सन्दिह्यमानेन लोकजातेन विदेषणं कुर्वन्तं शत्रु
मवबाधते ।

एतदुपपादयितुं तूष्णीं-हरणस्य लोकत्रयव्यतिरिक्तस्य चतुर्थ-
स्थानस्य च साम्य माह— "अनद्धा वा इति । 'अनद्धा' अप्रत्यक्ष
मित्यर्थः । तूष्णीं-हरण मय्यनुष्ठेयार्थप्रतिपादकमन्त्रप्रयोगाभावाद्-
स्यष्टत्वेन 'अनद्धः' अप्रत्यक्ष मेवेति ॥ २१ ॥ ४ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथभाष्ये

प्रथमकाण्डे द्वितीयाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम्^२ ॥

१— "सदयं प्राखान्तरात्"—इति का० श्रौ० २. ६. २४ सू० टीकायाम् ।

२— इह हि ब्राह्मणे पुरीषादानं, वेदिप्रेक्ष्यं, पुरीषनिरसनञ्चेति त्रीणि
कर्माणि विहितानि । तत्र प्रथमं तावत् पुरीषादानार्थं मेव अर्घ्युः
दृश्यासहितं रूप्य मादाय सत्ये हस्ते सदयं तं निधाय दक्षिणेन
हस्तेनाश्रय्य हस्तमार्जनेन तिष्ठणीकरोति । ततस्तत्तयं वेद्या
मुदगग्रं निधाय दृश्यास्याधस्ताद् भुवि रूप्येण प्रह्वरति, तेन प्रह्व-
रणेनोत्खातं पुरीषं हस्तेन गृह्णाति । इत्थं पुरीषादानं सम्पाद्य
ततो वेदि-प्रेक्षते । गृहीतं च तत् पुरीष मुक्तारे निक्षिपति ।
एव मुत्तरोत्तरं चतुः कर्त्तव्यम्; तत्र मन्त्रेण त्रिः, तूष्णीं सप्तदिति
विवेकः । प्रह्वतप्रदेशाद्भृत्सृगधूल्यादिराशिसत्कार उच्यते ॥

देवाश्च वा ऽश्रुसुराश्च । उभये प्राजापत्याः पस्पृधिरे
ततो देवा ऽश्रनुव्य मिवासुरथ हासुरा मेनिरेऽस्माक
मेवेदं खलु भुवन मिति ॥ १ ॥

ते होचुः । हुन्तेमां पृथिवीं विभुजामहै तां विभ-
ज्योपजीवामेति ता मौष्णैश्चर्मभिः पश्चात् प्राञ्चो
विभुजमाना ऽश्रुभीयुः ॥ २ ॥

तद्वै देवाः शुश्रुवुः । विभजन्ते ह वा ऽइमा मुसुराः
पृथिवीं प्रेत तदेष्यामो युचेमा मुसुरा विभजन्ते के
ततः स्याम युदस्यै न भुजेमहीति ते यज्ञु मेव विष्णुं
पुरस्कृत्येयुः ॥ ३ ॥

ते होचुः । श्रु नोऽस्यां पृथिव्या माभजतास्त्वेव
नोऽप्यस्यां भाग ऽइति ते हासुरा ऽश्रस्रयन्त ऽइवोचु-
र्यावदेवैष विष्णुरभिघेते तावदो दद्म ऽइति ॥ ४ ॥

वामनो ह विष्णुरास । तद्देवा नु जिहीडिरे महद्वै
नो ऽदुर्ये नो यज्ञुसम्मित* मुदुरिति ॥ ५ ॥

ते प्राञ्चं विष्णुं निपाद्य । छन्दोभिरभितः पर्यगृह्णन्
गायत्रेण त्वाच्छुन्दसा पुरिगृह्णामीति दक्षिणतस्त्वैष्टुभेन
त्वाच्छुन्दसा पुरिगृह्णामीति पश्चाज्जागतेन त्वाच्छुन्दसा
पुरिगृह्णामीत्युत्तरतः ॥ ६ ॥

तं हृन्दोभिरभितः परिगृह्य । अग्निं पुरस्तात् समा-
 धाय तेनार्चन्तः श्राम्यन्तश्चेरुस्तेनेमाः सुर्वाम् पृथिवीः
 समविन्दन्त* तद्यदेनेनेमाः सुर्वाम् समविन्दन्त तस्माद्
 वेदिर्नाम तस्मादाहुर्व्यावती व्वेदिस्तावती पृथिवीत्ये-
 तथा हीमाः सुर्वाम् समविन्दन्तैवुः ह वा ऽइमाः
 सुर्वाम् सपत्नानाः† संदृङ्क्ते निर्भजत्यस्यै सपत्नान्यु ऽएव
 मेतद्देद ॥ ७ ॥

सोऽयं विष्णुर्गर्भानः । हृन्दोभिरभितः परिगृहीतो-
 ऽग्निः पुरस्तान्नापक्रमण मास स तुत ऽएवौषधीनां मूला-
 न्युपमुञ्चोच ॥ ८ ॥

ते ह देवा ऽजचुः । क्व नु विष्णुरभूत् क्व नु युञ्जो
 ऽभूदिति ते होचुश्चृन्दोभिरभितः परिगृहीतोऽग्निः पुर-
 स्तान्नापक्रमण मस्यचैवान्विच्छतेति तं खनन्त इवान्वीषुस्तं
 त्यङ्गुलेऽन्वविन्दंस्तस्मात् अङ्गुला व्वेदिः स्यात्तदु ह्यपि
 पाञ्चस्यङ्गुला मेव स्यौम्यस्याध्वरुस्य व्वेदिं चक्रे ॥ ९ ॥

तदु तथा नु कुर्यात् । औषधीनां वै स मूलान्युपा-
 म्बोचत्तस्मादौषधीना मेव मूलान्युच्छेत्तवै ब्रूयाद्यन्वेवाच
 विष्णु मन्वविन्दंस्तस्माद्देदिर्नाम ॥ १० ॥

तु मनुविद्योत्तरेण परिग्रहेण पर्यगृह्णन् । सुक्ष्मा
 चासि शिवा चासीति दक्षिणतु ऽइमा मेवैतत् पृथिवीः

* 'समविन्दन्त'-इति ग, च ।

† 'सपत्नानाः'-इति क ।

संविद्य सुष्माः शिवा मकुर्वत स्योना चासि सुषुदा
 चासीति पश्चादिमा मेवैतत् पृथिवीः संविद्य स्योनाः
 सुषुदा मकुर्वतोर्जस्वती चासि पयस्वती चेत्युत्तरं
 इमा मेवैतत् पृथिवीः संविद्य रुसवती मुपजीवनीया
 मकुर्वत ॥ ११ ॥

स वै त्रिः पूर्वं परिग्रहं परिगृह्णाति । त्रिरुत्तरं तत्
 षट् कृत्वः षड् वा ऽष्टतवः संवत्सरस्य संवत्सरो यज्ञः
 प्रजापतिः स यावानेव यज्ञो यावत्यस्य मात्रा तावन्त
 मेवैतत् परिगृह्णाति ॥ १२ ॥

षड्भिर्युहतिभिः । पूर्वं परिग्रहं परिगृह्णाति षड्-
 भिरुत्तरं तद् द्वादश कृत्वो द्वादश वै मासाः संवत्सरस्य
 संवत्सरो यज्ञः प्रजापतिः स यावानेव यज्ञो यावत्यस्य
 मात्रा तावन्त मेवैतत् परिगृह्णाति ॥ १३ ॥

व्याममात्रौ पश्चात् स्यादित्याहुः । एतावान् वै पुरुषः
 पुरुषसम्मिता हि चरन्तिः प्राची त्रिष्टुप्ति यज्ञो नात्र
 मात्रास्ति यावती मेव स्वयं मनसा मुन्येत तावतीं
 कुर्यात् ॥ १४ ॥

अभितोऽग्निं मुसा ऽनुन्नयति । योषा वै वेदिर्वृषाम्निः
 परिगृह्य वै योषा वृषाणुः शेते मिथुन मेवैतत् प्रजुननं
 क्रियते तुस्मादभितोऽग्निं मुसा ऽनुन्नयति ॥ १५ ॥

सा वै पश्चाद्दुरीयसी स्यात् । मध्ये सुहृद्धारिता पुनः
 पुरुस्तादुर्ब्येव मिव हि योषां प्रशुःसन्ति पृथुश्रोणिर्विम-
 ष्टान्तराःसा मध्ये सङ्गाह्येति जुष्टा मेवैना मेतुद्देवेभ्यः
 करोति ॥ १६ ॥

सा वै प्राक्प्रवणा स्यात् । प्राची हि देवानां दिगुथो
 ऽउदक्प्रवणोदीची हि मनुष्याणां दिग् दक्षिणतः पु-
 रीषं प्रत्युदूहत्येषा वै दिक् पितृणाः* सा युद्दक्षिणा-
 प्रवणा स्यात् क्षिप्रे ह युजमानोऽमुं लोके मियात्तुथो ह
 युजमानो ज्योग् जीवति तस्माद्दक्षिणतः पुरीषं प्रत्युदू-
 हति पुरीषवतीं कुर्वीत पशुवो वै पुरीषं पशुमती†
 मेवैना मेतुत् कुरुते ॥ १७ ॥

तां प्रतिमार्ष्टि । देवा ह वै सङ्गामुः सन्निधास्यन्तस्ते
 होचुर्हुन्त युदस्यै पृथिव्या ऽअनामृतं देवयजनं तुच्चन्द्रमसि
 निधामहै स यदि न ऽइतोऽसुरा जुयेयुस्तुत ऽएवार्चन्तः
 श्राम्यन्तः पुनरभिभवेमेति स युदस्यै पृथिव्या ऽअनामृतं
 देवयजन मासीत्तुच्चन्द्रमसि न्युदधत तुदेतुच्चन्द्रमसि
 कृष्णं तस्मादाहुश्चन्द्रमस्यस्यै पृथिव्यै देवयजन मित्यपि
 ह वा ऽअस्यैतस्मिन् देवयजन ऽइष्टं भवति तस्माद्दे
 प्रतिमार्ष्टि ॥ १८ ॥

* 'पितृणाः'-इति च ।

† 'पशुमती'-इति च

स प्रतिमार्ष्टि । पुरा क्रूरस्य विसृपो व्विरप्शिन्निति
 सङ्गमो वै क्रूरः सङ्गमे हि क्रूरं क्रियते हतः पुरुषो
 हतोऽश्वः श्रेते पुरा ह्येतत् सङ्गमान्यदधत तुस्मादाहं
 पुरा क्रूरस्य व्विसृपो व्विरप्शिन्नित्युदादाय पृथिवीं
 जीवदानु मित्युदादाय हि युदस्यै पृथिव्यै जीव मासी-
 त्चन्द्रमसि न्यदधत तुस्मादाहोदादाय पृथिवीं जीव-
 दानु मिति या मुरयश्चन्द्रमसि* स्वधाभिरिति यां
 चन्द्रमसि ब्रह्मणादधुरित्येवैतदाह ता मु धीरासो
 ऽअनुदिश्य यजन्त ऽइत्येतेनो ह ता मनुदिश्य यजन्तेऽपि
 ह वा ऽअस्यैतस्मिन् देवयजन ऽइष्टं भवति यु ऽएव
 मेतद्देदु ॥ १६ ॥

अथाह प्रोक्षणीरासादयेति । व्वजो वै स्फ्यो ब्राह्म-
 णश्चेमं पुरा यज्ञ मुभ्यजूगुपतां व्वजो वा ऽआपस्तद्
 व्वज्र मेवैतदभिगुप्या ऽआसादयति स वा ऽउपर्युपर्येव
 प्रोक्षणीषु धार्युमाणास्वथ स्फ्य मुद्यच्छत्यथ यन्निहित
 ऽएव स्फ्ये प्रोक्षणीरासादुयेद् व्वज्रौ ह समृच्छेयातां
 तथो ह व्वज्रौ न समृच्छेते तुस्मादुपर्युपर्येव प्रोक्ष-
 णीषु धार्युमाणास्वथ स्फ्य मुद्यच्छति ॥ २० ॥

* 'मैरयश्चन्द्रमसि'-इति कारदौ, 'मैरयश्चन्द्रमसि'-इति च-शुद्धौ

श्रुथैतां व्वाचं व्वदति । प्रोक्षणीरासादयेध्मं बर्हि-
रुपसादय सुचः सम्मृद्धिं पुत्नीः सन्नद्याज्येनोदेहीति
सम्मैषु सुवैष स यदि कामुयेत ब्रूयादेतद्यद्यु कामुये-
तापि नाद्रियेत स्वयु मु ह्येवैतद्देदेद मुतः कुर्म कर्त्तव्य
मिति ॥ २१ ॥

अथोदञ्चः स्फ्यं प्रहरति । अमुष्मै त्वा व्वजं प्रहरा-
मीति युद्यभिचुरेद्वजो वै स्फ्यु स्तृणुते ह्वैवैनेनु ॥ २२ ॥

अथ पाणी ऽश्रुवनेनित्ते । युद्धास्यै क्रूर मभूत्तुद्धास्या
एतदुहापीत् तुस्मात्पाणी ऽश्रुवनेनित्ते ॥ २३ ॥

स ये ह्याग्र ऽईजिरे । ते ह स्मावमुर्शं यजन्ते ते
पापीयाःस आसुरुथ ये नेजिरे ते श्रेयाःस आसुस्ततो
ऽश्रद्धा मनुष्यान्बिबेद ये युजन्ते पापीयाःसस्ते भवन्ति
यु ऽउ न युजन्ते श्रेयाःसस्ते भवन्तीति तुत ऽइतो देवान्
हविर्नु जगामेतुः प्रदानाद्भि देवा ऽउपजीवन्ति ॥ २४ ॥

ते ह देवा ऽज्जुः । बृहस्पति माङ्गिरस मुश्रद्धा वै
मनुष्यानविदत्तेभ्यो व्विधेहि यज्ञ मिति स हेत्योवाच
बृहस्पति राङ्गिरसः कथा नु यजध्व ऽइति ते होचुः
किङ्काम्या यजेमहि ये युजन्ते पापीयाःसस्ते भवन्ति यु
ऽउ न युजन्ते श्रेयाःसस्ते भवन्तीति ॥ २५ ॥

सु होवाच । बृहस्पतिराङ्गिरसो यद्वै शुश्रुमु देवानां

परिघृतं तुदेषु यज्ञो भवति युच्छृतानि हवींषि कृत्वा
 वेदिस्तेनावमर्शं मचारिष्ट तुस्मात् पापीयांसो ऽभूत्
 तेनानवमर्शं यजध्वं तथा श्रेयांसो भविष्यथेत्या कियंत
 ऽइत्या बर्हिष स्तुरणादिति बर्हिषा ह वै खल्वेषा
 शाम्यति स यदि पुरा बर्हिष स्तुरणात् किञ्चिदापुचेत्
 बर्हिरेव तुत् स्तृणन्नुपास्येदथ यद्वा बर्हि स्तृणन्त्यपि
 पुदाभितिष्ठन्ति स यो हैवुं विद्वानुनवमर्शं युजते श्रेयान्
 हैवु भवति तुस्मादुनवमर्शं मेवु यजेत् ॥ २६ ॥ ३ ॥

॥ इति द्वितीयप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम्* [२.५.] ॥

इत्थं स्तम्बयजुर्हरणं^१ विधाय नेदिपरिग्रहं वक्तु मितिहास
 सुपन्थस्यति—“देवाश्चेति । ‘पस्यृधिरे’ स्यर्द्धां कृतवन्तः । “अपस्यृ-
 धेथा मानृचुरानृद्धरिति^२ सम्प्रसारणनिपातनस्योपलक्षणत्वं मभि-
 प्रेत्य लिख्यपि सम्प्रसारणं कृतम् । स्यर्द्धमानानां तेषां मध्ये ‘देवाः’
 ‘ततः’ तेभ्यः असुरेभ्यः ‘अनुव्यम्’ अनुगमनं न्यग्भूतिं^३ प्राप्ता इव

* सायणाचार्यमतेऽत्रैव द्वितीयाध्यायपरिसमाप्तिः ॥

१— “यजुर्मन्त्रको दर्भः ‘स्तम्बयजुः’ । तच्च स्तम्बरूपं रफ्येन भिन्नोत्करदेशे
 हरेत्”—इति तै० ब्रा० ३. २. ६ सा० भा० (तै० सं० १. १. ६.)

“यजुषा मन्त्रेण हरणीयः पांसुसहितः स्तम्बः ‘स्तम्बयजुः’, तस्य
 हरणं”—इति तै० सं० २. ६. ४. सा० भा० । “वेदिस्थानात्
 सटणस्य पांशोर्मन्त्रेणान्यत्र हरणम्”—इति च तत्रैव ।

२— पा० सू० ६. १. ३६ ।

३—‘न्यत्भूतिं’—इति ठ ।

बभूवुः । 'अथ ह' अनन्तर मेव ते असुराः मन्यन्ते स्म । किं मिति ?
'इदं' सर्वं जगदस्माक मेवेति ॥ १ ॥

एव मुक्त्वा किं मुक्त्वन्त इति तद्दर्शयति— "ते हेति । 'हन्त'-
इति हर्षे । यत एवं देवा न्यग्भृताः^१, अतो निष्प्रत्यूहं वयम् 'इमां'
पृथिवीं विभजामहे । विभज्य च तां यथाभाग सुपजीवामेति ।
एव मुक्त्वा किं कृतवन्त इति तदाह— "ता मिति । 'औच्छैः'
उच्छणोऽनडुहः सम्बन्धिभिस्त्वर्मभिः । उच्चन्-शब्दात् "तस्येदम्"-
इत्यणि^२ "षपूर्वहन्धृतराज्ञाम्"—इत्यणोपः^३ । तैस्त्वर्मभिः 'पश्चात्'
प्रतीचीं दिश मारभ्य 'प्राञ्चः' प्राञ्जुखा विभजमानाः 'अभीयुः'
अभिजग्मुरित्यर्थः ॥ २ ॥

असुरेष्वेवं कृतवत्सु देवाः किं कृतवन्त इति, तदाह— "तदा
इति । "प्रतेत्यादि । अस्माकं तूष्णीं मवस्थान मनुचितम्, अस्माभि-
रपि तद्विषये प्रयतितव्य मिति, परस्पर मभिमुखीकृत्येत्यर्थः
प्रतिपाद्यते— हे देवाः! यूयं 'प्रेत' गच्छत, प्रोत्सहध्व मिति
यावत् । यस्मिन् स्थाने असुराः पृथिवीं विभजन्ते, तत् स्थानं गमि-
ष्यामः । गत्वा च 'यत्' यदि 'अस्यै' षष्ठ्यर्थे चतुर्थी^४ 'अस्याः'
पृथिव्याः सम्बन्धि स्थानं न प्राप्नुयामः, 'ततः' तर्हि वय मभागिनो
भवेम; यदि तु प्राप्नुयामः, तदा भागिनः 'स्याम' भवेमेत्यर्थः ।
एव मासोच्य देवैः कृतं दर्शयति— "त इति । यज्ञात्मक मेव
'विष्णुं' पुरतो धारयित्वा 'ईयुः' गतवन्त इत्यर्थः ॥ ३ ॥

१— 'न्यत्वृताः'—इति ठ । २— पा० सू० ४. ३. १२० ।

३— पा० सू० ६. ४. १३५ । ४— पा० २. ३. ६२ सू० वा० १५०६ ।

गत्वा चासुरान् प्रति किं मुक्तवन्त इति, तदाह—“ते हेति । ‘अस्यां’ पृथिव्यां ‘नः’ अस्मान् ‘अन्वाभजत’ संयोजयत; ‘नः’ अस्माक मयस्थां भागो भवत्विति । असुरैः कृतं प्रतिवचनं दर्शयति—“ते हेति । ‘असूयन्त इव’ असूयां कुर्वन्त इव, असहमाना इति यावत् । यावन्तं देशं विष्णुर्व्याप्य वर्त्तते, तत्परिमाणं स्थानं युद्धभ्यं प्रयच्छाम इति ॥ ४ ॥

असुरैरभिहिते देवास्तदङ्गीचक्रुरित्याह—“वामनो हेति । विष्णुर्हि तदानौ ‘वामनः’ खर्वो बभूव । अतएवासुराः तेनाक्रान्तं स्थानं प्रयच्छाम इत्यब्रुवन् । अथापि ‘तत्’ असुरैरुक्तं देवाः ‘न जिहीडिरे’ न ह्यनादृतं चक्रुः, किन्तु आद्रियन्ते स्मेत्यर्थः । “हेडृ अनादरे”—इति^१ धातुः । आदरणप्रकार माह—“महदिति । विष्णुर्हि यज्ञः, अतो ‘यज्ञसम्भितं’ स्थान मस्मभ्यं दत्तवन्त इति यत्, तत् ‘नः’ अस्माकं ‘महत्’ अधिकम् ॥ ५ ॥

एवं विचार्य देवैः कृतं दर्शयति—“त इति । यज्ञात्मकं ‘विष्णुं’ ‘प्राञ्चं’ प्राक्शिरसं निपात्य, दक्षिणतः, पश्चाद्, उत्तरतश्च गाय-
त्र्यादिच्छन्दोभिः सर्वतः पर्यगृह्यन् ॥ ६ ॥

“त मिति । ‘तं’ विष्णुं गायत्र्यादिभिश्छन्दोभिः सर्वतः परि-
गृह्य, पूर्वस्थां दिशि आहवनीयाख्यम् ‘अग्निं’ प्रज्वाल्य, ‘तेन’ विष्णवा-
त्मकेन यज्ञेन ‘अर्चन्तः’ पूजयन्तः, ‘आम्यन्तः’ कर्मानुष्ठानजनितं अमं
प्राप्नुवन्तः ‘चेरुः’ पूर्ववत् वर्त्तिरे । चरित्वा च ‘तेन’ यज्ञात्मकस्य

विष्णोराधारभूतेन स्थानेन देवाः सर्वा मेवेमां पृथिवीं सम्यगल-
भन्त । अतो विद्यते लभ्यते अनेनेति यज्ञस्थानस्य 'वेदि'-नाम-
धेयं निर्वक्ति— “तद्यदिति ।

उक्तं वेद्याः सर्वपृथिवीलाभरूपत्वम्, इदानीं वेदिपृथिव्यो-
स्तादाव्यविषया मभियुक्तप्रसिद्धि मुदाहरति— “तस्मादिति । यत्प-
रिमाणविशिष्टा खलु वेदिः, तत्परिमाणैव पृथिवी, कुत इत्यत
आह— “एतथेति । 'हि' यस्मात् 'एतया' वेद्या 'इमां' सर्वां
पृथिवीम् अलभन्त, अतस्तस्माभहेतुत्वात् ततोऽनन्येत्यर्थः ॥

इत्थं पुरावृत्त मुदाहत्य प्रकृते योजयति— “एवं हेति । यथैव
हि वेदिपरिग्रहाद्देवा असुरसकाशात् कृत्स्नां पृथिवी मपहृतवन्तः,
एव मेवायं यजमानोऽपि शत्रुसम्बन्धिनीं सर्वां भूमि मपहरति;
तांश्च शत्रून् 'अस्याः' पृथिव्याः 'निर्भजति' निर्भक्तान् भागरहितान्
करोतीत्यर्थः । तस्माद् गायत्रेणेत्यादिभिर्मन्त्रैः^१ स्फ्येन वेदिं दक्षिणतः
पश्चादुत्तरतश्च रेखया परिगृह्णीयादित्यर्थः^२ ॥ ७ ॥

अथ वेदेः खननं विधित्सुः प्रकृत मितिहासगोष मनुक्रामति—
“सोऽय मिति । 'सः' यज्ञात्मको 'विष्णुः', दक्षिणतः पश्चादुत्तरतश्च
छन्दोभिः परिगृहीतत्वात् पूर्वस्थां दिशि चाग्नेरवस्थानात् इतस्तत-
श्चलितु मशक्यत्वेन 'ग्लानः' आन्तः सन् 'अपक्रमणम्' अपगमनं
'नास' न जगम । “अस गतिदौष्ट्यादानेषु”^३—इत्यस्मात्क्षिति रूपम् ।

१—वा० सं० १. २७. १-३. का० श्रौ० सू० २. ६. २५ ।

२— एष एव पूर्वपरिग्रह उच्यते । का० श्रौ० २. ६. २५-२६. सू० ।

३— भा० उ० ८८६ ।

यदा अस्तेरेव लिटि हान्दसो भूभावाभावः^१ । ग्रानस्य तस्य विष्णोरपगमनं न बभूवेत्यर्थः । स च सर्वतः परिगृहीतो^२ विष्णुः, 'तत एव' तस्मिन्नेव स्थाने ओषधीनां मूलान्युपेत्य भूम्यन्तर्गतः सन् 'मुञ्चोच' अस्तङ्गतः, अदृश्यो बभूव ॥ ८ ॥

अनन्तरञ्च ते देवास्तत्र विष्णु मपश्यन्तो वितर्कितवन्तः, किं मित्याह—“ते ह देवा इति । विष्णुः 'क' कुत्राभूत् ? तदात्मको यज्ञश्च क वाभूदिति । एवं वितर्क्य तैर्निर्णीतं मर्थं दर्शयति—“ते होचुरिति । “अत्रैवेति । चतसृष्वपि दिक्षु परिवृतत्वेन गमनासम्भवात् 'अत्रैव' स्थाने तस्य विष्णोरत्वेष्टणं कुरुतेत्यर्थः । इत्थं^३ परस्परं निश्चित्य भूमिं खनन्त इव 'तं' विष्णु मन्विष्टवन्तः । अन्विष्य तं भूम्यन्तः अङ्गुले 'अन्विन्दन्' अलभन्त । यत एवम्, अत इदानीं मपि यज्ञलाभाय वेदेस्त्यङ्गुलमात्रखननं कर्त्तव्यं मिति विधत्ते—“तस्मादिति । अङ्गुलपरिमाणेन खाता^४ वेदिर्भवेदित्यर्थः ।

वेदेस्त्यङ्गुलखननं मृषिसंवादेन द्रढयति—“तद् हेति । 'पाञ्चिः' नाम कश्चित्, स खलु सोमयागस्यापि वेदिं अङ्गुलखाता मेव हतवान् ; अतोऽत्रापि अङ्गुलखाता वेदिर्युक्तेति भावः ॥ ९ ॥

त मिमं पचं निषिध्य पचान्तरं माह—“तद् तथेति । 'मः' विष्णुः ओषधीनां खलु मूलान्युपेत्यान्वर्हितोऽभवत् ; तस्माद्यावति

१—“अस् मुवि”—इति अदा० प- ५५ । “आर्द्धघातुके (पा०सू० २. ४. २५.)”—इत्यधिकृत्य “अस्तेर्भूः”—इति (पा०सू० २. ४. ५२.) भूभावः प्राप्त इति भावः । २—“प्रतिबद्धो”—इति ठ, ड ।

३—‘एवं’—इति ड । ४—‘अङ्गुलप्रामाण्येन खात्वा’—इति ज, झ ।

देशे भूम्या मन्तरोषधीनां मूलानि प्रसरन्ति, तावत्पर्यन्तं खात्वा तन्मूलान्वेवोच्छेत्तुं ब्रूयात् । “तुमर्थं सेसेनिति^१ तवै-प्रत्ययः । पूर्वं ईत्स्वप्रथिवौलाभहेतुतया वेदिनाम निरुक्तम्, यज्ञात्मकस्य विष्णो-र्लाभाधिकरणतयापि तन्निर्वक्ति— “यन्वेवेति ॥ १० ॥

अथ वेदेरुत्तरपरिग्रहः^२ कर्त्तव्य इतीतिहासमुखेन विधिमुन्नयति— “त मित्यादिना । ‘तं’ विष्णुम् ‘अनुविद्य’ लब्धा उत्तरपरिग्रहेण पर्यगृह्णन् । गायत्रेण लेत्यादिभिः प्राक् कृतः पूर्वपरिग्रहः^३ तदपेक्षयास्योत्तरत्वम् । तस्य स्वरूपमाह— “सुच्चा^४ चासीत्यादिना । ‘दक्षिणतः’ वेदेर्दक्षिणस्यां दिशि “सुच्चा चासि”-इति^५ यजुषा स्फ्येन लेखया परिगृह्णीयात् ॥

मन्त्रतात्पर्यमाह— “इमा मिति । एवमुत्तरत्रापि योज्यम् । तृतीयमन्त्रे ‘ऊर्क्’-ग्रन्थेन बलकरो रसो विवक्षित इति व्याचष्टे— “रसवती मिति । पयस्वतीत्यस्य व्याख्यानम् “उपजीवनीया मिति । पयस्विनौ हि गौर्लोके उपजीव्यते ॥ ११ ॥

पूर्वोत्तरपरिग्रहयोः सङ्ख्यां समुच्चित्य प्रशंसति— “स वा इत्यादिना । षडृतसमुदायात्मको यः संवत्सरः, तदात्मकः प्रजापतिः ; संवत्सरकालभरणेन जातत्वाद्भेदोपचारः । आन्नास्यते ह्यग्रे बृहदारण्यके— “त मेतावन्तं कालमविभर्यावान्संवत्सरस्तमेतावतः

१— पा० सू० ३. ४. ६ ।

२— “उत्तरं परिग्रहं परिगृह्णाति”—इत्यादि का०श्रौ० २. ६. ३१ सू० ।

३— १५१ ए० १७ पं० । ४— शोभना च्छा, सुच्चा ।

५— वा० सं० १. २७. ४-६ । का०श्रौ० सू० २. ६. ३१ ।

काञ्चस्य परस्तादसृजत”-इति^१ । यज्ञस्य आश्रावयेत्यादिसप्तदशाक्षर-
साध्यत्वात् “एष वै सप्तदशः प्रजापतिर्यज्ञ मन्वायन्त”-इति-श्रुतेः^२
प्रजापत्यात्मकः । एवं ‘सः’ यज्ञो ‘यावान्’ यत्परिमाणविशिष्टः,
‘अस्य’ च यज्ञस्य ‘मात्रा’ परिमाणं च यावत्, तत्परिमाण-
विशिष्ट मेवैतं यज्ञं षट्सङ्ख्यासम्पादनेन ‘परिगृह्णाति’ स्वीकरो-
तीत्यर्थः ॥ १२ ॥

पूर्वोत्तरपरिग्रहयोर्मन्वावयवसङ्ख्या मनुद्य समुच्चित्य प्रशंसति—
“षड्भिरिति । व्याह्रियन्त इति ‘व्याहृतयः’ मन्वावयवाः, ते च
पूर्वपरिग्रहे षट् । “गायत्रेण लेत्यादिकास्वान्तास्त्वयः, गृह्णाम्यन्ता-
स्त्वयः; उत्तरपरिग्रहे च सुक्त्वा चासीत्येव मस्यन्ताः षट् व्याहृ-
तयः स्पष्टाः” । अन्यत् पूर्ववत्^३ ॥ १३ ॥

गार्हपत्याहवनीययोर्मध्ये सा वेदिरायामतो यजमानमात्रौ ;
सा च पश्चाद्विसृज्या चतुररन्निः, पुरस्तात् अरन्निः कार्येति विधत्ते—
“व्याममात्रौति । ‘व्यामः’ प्रसारितकरद्वयान्तराललक्षणः । ‘पश्चात्’
प्रत्यग्भागे इत्यर्थः । “अरन्निः प्राचौति । त्रिभिररन्निभिर्विसृता
प्राग्भागे वेदिः कार्येत्यर्थः । “त्रिवृद्धीति । सवनत्रयादिरूपेण यज्ञस्य
त्रिवृत्त्वम् । पश्चान्तर माह—“नात्रेति । ‘अत्र’ वेद्यां परिमाणं
नैवास्ति । ‘यावती’ यत्परिमाणविशिष्टा मेव वेदिं स्वयं मनसा

१— ङह० उप० १. २. ४ । उपरिष्ठात्—का० १०. अ० ६. ब्रा० ४. क० ४ ।

२— तै० सं० १. ६. ११ । तत्रैव “आश्रावयेति चतुरक्षरं मस्तुश्रौष-
डिति चतुरक्षरं यजेति ह्यक्षरं ये यजामह इति पश्चात्क्षरं ह्यक्षरो
वषट्कारः”-इति च ।

३— १६२ ए० १५ पं० ।

हविरासादनादिकार्थपर्याप्तां मन्येत, तत्परिमाणविशिष्टां वेदिं कुर्यात् । कात्यायनोऽपौमं पचदय मसूचयत्— “व्याममात्रीं पश्चात् अरत्नीं प्राची उपरिमितां वा”—इति^१ ॥ १४ ॥

वेद्यंयथोराहवनीयस्य न्यग्रं विधत्ते— “अभित इति । ‘अग्निम् अभितः’ आहवनीयस्य दक्षिणोत्तरपार्श्वयोः वेद्यंसौ ‘उच्चयति’ ऊर्द्धं प्रापयति । तदेतत्^२ प्रशंसति— “योषा वा इति । लोके हि योषित् पुमांस ममाभ्यां परिख्वज्य श्रते; अतो वेदेरपि अमाभ्या मग्नेः परिख्वज्जो युक्त इति भावः ॥ १५ ॥

“योषा वै”—इति भिद्भुवदुक्तं स्त्रीत्वं, लौकिकस्त्रीसाम्येनोपपाद्य प्रशंसति— “सा वा इति । ‘वरीयसी’ उरुतरा, विस्तीर्णतरा । उक्तं हि^३ “व्याममात्री पश्चात् स्यादिति” । ‘मध्ये’ प्रत्यग्भागानन्तर-भाविनि मध्यदेशे ‘संझारिता’ सङ्कुचिता; ‘पुरः’ पूर्वभागे ‘उर्वी’ विस्तीर्णा; अरत्निः प्राचीति विधानात् ॥

एवं वेदिस्वरूप मभिधाय तत्साम्यं स्त्रियां योजयति— “एव मिति । “विमृष्टान्तरांसेति । ओणितो विमृष्टं न्यून मन्तर मव-काशो ययोः तौ ‘विमृष्टान्तरौ’ तथाविधावंसौ यस्याः सा तथोक्ता । “सङ्गाह्येति । मध्यदेशे हस्तेन मङ्गुहीतुं शक्या; ऋशोदरीति यावत् । एवम् ‘एनां’ प्रशस्तयोषिदाकारां वेदिं कुर्वन् देवेभ्यः प्रियां करोति ॥ १६ ॥

१— का० श्रौ० सू० २. ५. ३, ४, ५ । २— ‘तदेव’—इति ड ।

३— १५३ ए० १४ पं० । आ० श्रौ० सू० २. २. ९. १० इत्यव्यम् ।

अथ सां वेदिः प्राक्प्रवणोदक्प्रवणा वा कार्येति विधत्ते— “सा वा इति । ‘प्राक्’ प्राच्यां दिशि ‘प्रवणं’ निम्नं यस्याः सा तथोक्ता । प्राच्या दिशो देवसम्बन्धित्वम् ; दिग्विभजनसमये देवैरात्मौ-यतया स्त्रीकारात् । श्रूयते हि तैत्तिरीयके — “देवमनुष्या दिशो व्यभजन्त प्राचीं देवाः”—इति^१ । इमां प्रसिद्धिं द्योतयितु मत्र ‘हि’-शब्दः । ‘अथो’-इति पदान्तरं द्योत्यते । अत एव कात्यायनोऽपि पञ्चद्वय मसूत्रयत्— “प्राक्प्रवणा मुदग्वा”—इति^२ । आपस्तम्बस्तु प्रागुदगुत्क्रोपजीवनेन विकल्प मसूत्रयत्— “प्राक्प्रवणां प्रागुदक्प्रवणां वा”—इति^३ । उदीच्या मनुष्यसम्बन्धः ; शान्तरूपत्वात् । अत एवान्यत्राम्नायते— “एषा वै देवमनुष्याणां शान्ता दिक्”—इति^४ ॥

वेदेर्दक्षिणभागस्य पांशुभिरौन्नत्यकरणं विधत्ते— “दक्षिणत इति । ‘पुरीषं’ खातं पांशुं ‘प्रत्युदूहति’ प्रतिक्षिपति । विहितं मर्थं सुपपादयितुं विपचे बाधं सुपन्यस्यति— “एषा वा इति । ‘एषा’ दक्षिणा दिक् पितृणां स्वभूता । तथा च ‘सा’ वेदिः यदि ‘दक्षिणाप्रवणा स्यात्’ दक्षिणतो निम्ना भवेत्, तदा तत्रासिक्तोदकवत् यजमानोऽपि दक्षिणतोऽवस्थितं पितृलोकं ‘क्षिप्रे’ क्षिप्रम् ‘इयात्’ प्राप्नुयात् । प्राचीनप्रवणायान्तु वेद्यां नैष दोष इत्याह— “तथो हेति । तथा सति ‘सः’ यजमानः ‘ज्योक्’ चिरं जीवेत् ।

१— तै० सं० ६. १. १. १. “देवमनुष्या दिशो व्यभजन्त,— प्राचीं देवाः, दक्षिणा पितरः, प्रतीचीं मनुष्याः, उदीचीं रुद्राः”—इति ।

२— का० श्रौ० सू० २. ६. ६ । इच्छाष्टमसूत्रटीका द्रष्टव्या ।

३— आ० श्रौ० सू० २. २. ६ । ४— तै० ब्रा० २. १. ३. ५ ।

खाता वेदिर्नाद्भिः स्रज्जणीकरणीया, किन्तु पांशुलैव कार्येति विधत्ते—“पुरीषवती मिति । तत् प्रशंसति—“पशवो वा इति । पंशुप्राप्तिहेतुत्वात् पुरीषस्य पशुत्वम् । ‘पुरीषैः’ पांशुभिः^१ युक्तां वेदिं कुर्वन् पशुभिर्युक्ता भवेनां कुरुत इत्यर्थः ॥ १७ ॥

“पुरा क्रूरस्येति^२ मन्त्रेण यदेदेः मार्जनं, तद् विधत्ते—“ता मिति । एतत्प्रशंसार्थं मितिहास माह—“देवा हेति । पुरा खलु देवा असुरैः सह चोत्थयमाना एव भवोचन् । किं मिति । ‘अस्याः’ पृथिव्याः सम्बन्धि । ‘अनामृतम्’ आ समन्तात् मृतम्, सर्वदा नश्वरम् ‘आमृतम्’, तद्विपरीतम् ‘अनामृतम्’, सर्वदा बाधविधुरम् । ईदृग्विधं यद् ‘देवयजनं’ देवयागाधिकरणभूतं स्थानम्, तत् ‘चन्द्रमसि’ चन्द्रमण्डलमध्ये निक्षिपाम । ‘सः’-इति व्यत्ययेनैकवचनम्^३ । ते सुराः यदि ‘नः’ अस्मान् ‘इतः’ अस्मात् स्थानात् जयेयुः, तदा वयं मेतत् स्थानं परित्यज्य ‘तत एव’ चन्द्रमसि निहिते तस्मिन् स्थाने एव, पुनर्यज्ञं कुर्वाणास्तेन यज्ञेनासुरान् पुनरभिभवेमेति । ईदृग्विधोपायजनितहर्षद्योतको ‘हन्त’-शब्दः । एवं विचार्य तथैव देवैः कृत मिति दर्शयति—“स यदिति । व्यत्ययेन पुंस्त्रि-ङ्गता^४ । तद्यदस्याः पृथिव्याः सम्बन्धीत्यर्थः । ‘न्यदधत’ निहितवन्तो निक्षिप्रवन्तः । ‘तत्’ निहितं देवयजनम्, ‘एतद्’ इदानीं चन्द्रमसि कृष्णवर्णं सत् कलङ्कात्मतया दृश्यते ।

१— इह सर्वत्रैव पांशु-पांसु-इति पाठभेदो जादि-ठाद्योः ।

२— वा० सं० १. २८. १ । का० औ० सू० २. ६. ३२ ।

३— पा० सू० ३. १. ८५ । ४— १२७ ए० द्वितीयटीपनी द्रष्टव्या ।

उक्तेऽर्थे लोकप्रसिद्धिं सुदाहरति— “तस्मादिति । यस्मादेवं पृथिव्याः अनामृतं देवयजनं चन्द्रमसि निक्षिप्तम्, तस्मादेव कारणादस्याः पृथिव्याः सम्बन्धुदीरितलक्षणं देवयजनं चन्द्रमसि विद्यत इत्यभिज्ञाः कथयन्तीत्यर्थः । यदीदृग्विधं देवयजनम्, एतस्मिन्नेव “पुरा क्रूरस्य”-इति^१मन्त्रेण प्रतिमार्जनं कुर्वतः “अस्य” यजमानस्यापि यज्ञेनेष्टं भवतीत्यर्थः ॥ १८ ॥

विहितं प्रतिमार्जनं मनूय मन्त्रं^२ विधत्ते— “स इति । मन्त्र-गतक्रूरपदस्यार्थं माह— “सङ्ग्रामो वै क्रूर मिति । कथं सङ्ग्रामस्य क्रूरशब्दाभिधेयतेत्याशङ्कोपपादयति— “सङ्ग्रामे हीति । क्रूरकरणमपि कथं सङ्ग्रामे विद्यत इत्यत आह— “हतः पुरुष इति । पुरुषाश्चादेश्वरुरङ्गबलस्य तत्र हननलक्षणात् क्रूरकरणात् तदधिकरणभूतः सङ्ग्रामोऽप्यत्र क्रूरशब्देन प्रतिपाद्यत इत्यर्थः ॥

पदार्थं सुक्ता वाक्यार्थं सुपपादयति— “पुरा हीति । ‘क्रूरस्य’ सङ्ग्रामस्य ‘विस्मयः’ विसर्पणादागमनात्पुरेति मन्त्रवाक्यार्थं इत्यभिप्रायः । मन्त्रस्य द्वितीयं भागं मनूय ‘जीवदानु’-पदस्य विवक्षितं मर्थं दर्शयन् व्याचष्टे— “उदादायेति । ‘अस्याः’ पृथिव्याः ‘जीवं’ जीवनरूपं जीवात्मभूतं वा यदनामृतं देवयजनं मासौत्, तदित्यर्थः । तथा च ‘जीवदानुं’ जीवनप्रदां जीवभृतां पृथिवी मिति मन्त्र-पदाभिप्रायो वर्णितो भवति^३ । वैयाकरणास्तु “जीवेरदानुक्”-इति^४

१, २— वा० सं० १. २८. १ । का० श्रौ० सू० २. ६ ३२ ।

३, ४— तदेवं जीवं ददातीति वियहोऽत्रास्य ब्राह्मणकारस्येष्टः । “आस्ते-
माणं जीवदानुरिति वर्णलोपात्”-इति पा० ६. १. ६६ सू० वा० ।

जीवदानुपदं व्युत्पादयन्ति । तथैव तैत्तिरीयकैरान्नातम्^१ । मन्त्रस्य भागान्तरं मनूद्य व्याचष्टे— “या मिति । ‘ब्रह्मणा’ मन्त्रेण । एतच्च स्वधाभिरित्यस्य व्याख्यानम् । मन्त्रस्थान्तिमं भागं मनूद्य व्याचष्टे— “ता मिति । ‘एतेन’ इदानीन्तनेन देवयजनेन ‘तां’ चन्द्रमस्यवस्थिताम्, अनामृतां पृथिवीम् ‘अनुदिश्व’ तदेव मिति तादात्म्येनानुसन्धायेत्यर्थः ॥

एतद्देदनं प्रशंसति— “अपि हेति ॥ १९ ॥

वेदिकरणानन्तरं कर्त्तव्यं विधत्ते— “अथेति । प्रोक्षणीरासादयेत्यादिकं सम्येषं ब्रूयादित्यर्थः । प्रोक्षत्याभिरिति ‘प्रोक्षणः’ आपः, तासां मासादनं यज्ञरक्षार्थं मिति व्याचष्टे— “वज्रो वा इति । स्फ्यस्तावद् वज्रः ; तदंशपरिणामरूपत्वात् । तथैव प्रागान्नातम्— “तस्य स्फ्यस्तृतीयं वा यावद् वा”—इति^२ । ब्राह्मणोऽपि वज्रात्मकः ; तद्वन्मन्त्रसामर्थ्येन रक्षसां हन्तृत्वात् । तौ खलु पुरेमं यज्ञम् ‘अभ्यजूगुपताम्’ अभितोऽरचिष्टाम् । “गुपू रक्षणे^३”—इत्यस्मान्नुडि “गुपेच्छन्दसि”—इति^४ चडि रूपम् । तत्र हि “आयादय आर्द्धधातुके वा^५”—इत्याद्य-प्रत्ययो विकल्प्यते । “वज्रो वा इत्यादि । “तस्माद् येनैता यन्ति निम्नं कुर्वन्ति”—इत्यपां वज्रत्वं प्रागेव^६ श्रुत्या

१— तै० सं० १. ५. १० । “जीरं जीवनं पुरोडाशद्वारेण यज्ञस्य ददातीति जीरदानुः”—इति तत्र सा० भा० । जीवदानुशब्दोऽप्येवमर्थकः ।

२— १३४ ए० २ पं०, १३६ ए० १० पं० च द्रष्टव्यम् ।

३— भ्वा० पं० ३६५ ।

४— पा० सू० ३. १. ५० ।

५— पा० सू० ३. १. ३१ ।

६— ६ ए० २ पं०, २६ ए० ८ पं० ।

प्रतिपादितम् । वज्ररूपाणां तासा मासादनं यज्ञस्याभितो रक्षायै
सम्पद्यत इत्यर्थः ॥

प्रोक्षणीना मासादनसमये आग्नीध्रकर्तृकं स्फ्यस्योद्यमनं^१ विधत्ते—
“स वा इति । “उपर्यध्यधमः समीप्ये”^२—इत्युपरिशब्दस्य द्विर्वचनम् ।
‘उपर्युपरि’ समीपे उपरि देशे । आसाद्यमानासु ‘प्रोक्षणीषु’ ‘धार्यमा-
णासु’ सतीषु ‘अथ’ अनन्तर मासादनसमकाल मेवाग्नीध्रः स्फ्यम्
‘उद्यच्छति’ धारयति । विपक्षे बाध माह— “अथ यदिति ।
उद्यमन महत्त्वा पूर्वं वेदिमध्ये निहितस्य स्फ्यस्योपरि सादने
स्फ्याव्लक्षणी ‘वज्रौ’ सङ्गतौ भवेताम् । तथा च वज्रदयसङ्गमाद्
यजमानस्य बाधः स्यादित्याशयः । ‘समो गम्यच्छि’^३—इत्यात्मने-
पदम्^४ । अस्य दोषस्याभावं स्वपक्षे दर्शयति— “तथो हेति । ‘तथो’
तथा च स्फ्यस्य^५ वेदेः सकाशादुद्यमने सतीत्यर्थः । “तस्मादिति
प्रतिपादितार्थनिगमनम् ॥ २० ॥

प्रतीकग्रहणेन विहितं^६ सम्येषमन्त्रं^७ साकल्येनानुवदति—
“अथैता मिति । हे आग्नीध्र ! प्रोक्षणाया अप्र आसादय । अग्नि-
समिन्धनार्थम् ‘इधं’, वेदिस्तरणार्थम् ‘बर्हिः’ च, आहवनीयसमीपे
आसादय । जुह्वाद्याः ‘सुचः’ सस्मार्जनसंस्कारेण संस्करु । यजमानस्य
या पत्नी, तां थोक्त्रेण ‘सन्नद्ध’, यत् प्राग्ग्रावधिञ्चित माज्यम्, तेज

१— स्फ्यलक्षणं ४८ पृ० द्रष्टव्यम् । २— पा० सू० ८. १. ७ ।

३— पा० सू० १. ३. २६ ।

४— ‘स्तस्यास्याः’—इति ज, भ ।

५— ‘विवक्षित’—इति ड ।

६— वा० सं० १. २८. २ ।

‘उद्देहि’ आगच्छेति सम्येषमन्तार्थः । एव मेष मन्त्रः परप्रत्याय-
नार्थप्रयुक्तत्वात् सम्येष एव ; न तु मन्वान्तरवददृष्टैकप्रयोजन इत्याह—
‘सम्येष इति ॥

“स यदौत्यादि । प्रोचष्टासादनादिकम् आग्नीध्रेण कारयितुं
यदि कामयेत, तदा ‘एतत्’ सम्येषवाक्यं ब्रूयात् ; यदि च तथा
न कामयेत, स्वय मेव कुर्या मित्येव मेव कामयेत, तदा ‘तत्’
सम्येषवचनं नाद्रियेतापि, तद्विषय मादर मपि न कुर्यात् । तत्रो-
पपत्ति माह—“स्वय मिति । ‘अतः’ अस्मात् कर्मणोऽनन्तर
मिदं कर्म कर्त्तव्य मिति ‘हि’ यस्मात् स्वय मेवैतद्देद, तस्मात्परं
प्रति अज्ञानज्ञापनार्थः सम्येषो निरर्थक इत्यर्थः ॥ २१ ॥

“द्विषतो बधः”—इति^१ मन्त्रेण स्फ्यस्य बहिर्विद्युदङ् निरसनं
विधत्ते—“अथेति । अभिचरतो विशेष माह—“अमुष्मा इति ।
अस्मिन् मन्त्रे “अमुष्मै”—इति शत्रोर्नाम चतुर्थ्या निर्द्दिग्दि-
त्यर्थः ॥ २२ ॥

हस्तप्रचालनं विधत्ते—“अथेति । ‘अवनेनिक्ते’ शोधयति, प्रचा-
लयेदित्यर्थः । “णिजिर् शौचपोषणयोः”—इति^२ धातुः । “निजां
चयाणाम्^३”—इत्यभ्यासस्य गुणः । अवनेजनस्य प्रयोजन माह—
“यद्धीति । यत् खलु ‘अस्याः’ वेदेः खननादिकं ‘क्रूरं’ कर्माभूत् ।
तदनेन स्फ्यस्योदङ्निरसनेन ‘अस्याः’ वेदेः ‘अहाषीत्’ निरास्यत् ।
‘तस्मात्’ पाण्डोः क्रूरकर्मसंज्ञेयात् अवनेजनेन शुद्धिः कार्येत्यर्थः ॥ २३ ॥

१— वा० सं० १. २८. ३ । का० श्रौ० सू० २. ६. ४२ ।

२— जु० उ० ११ ।

३— पा० सू० ७. ४. ७५ ।

शृतानां हविषां यागात् प्राक् निर्मिताया वेदेश्च बर्हिस्तरणात् पूर्वं स्वर्गनिषेधं विधित्सुः तत्विद्यर्थं मितिहास माचष्टे— “स ये हेति । पूर्ववद् बह्वचनस्थाने स इत्येकवचनम्^१, ते । ‘ये’ प्रसिद्धा यजमानाः ‘अग्ने’ पुरा ह ‘ईजिरे’ दृष्टवन्तः, ‘ते’ खलु यागसमये शृतानि हवीषि कृप्तां वेदिं च ‘अवमर्गम्’ अवमृश्य संस्पृश्य यजन्ते; ‘ते’ च तेनावमर्गजनितेन दोषेण ‘पापौथांसः’ पापिष्ठाः निक्षुष्टा बभूवुः । याग मकुर्वाणास्तु अवमर्गजनितदोषविरहात् श्रेष्ठा एव बभूवुः । ‘ततः’ अनन्तर मेव अवमर्गनस्य दोषहेतुत्वं मजानानान् ‘मनुष्यान्’ ‘अश्रद्धा’ यागविषया अरुचिः ‘विवेद’ प्राप्नोति^२ । ता मेवाश्रद्धां दर्शयति— “य इति । यागस्य अनर्थहेतुता मज्जामिषुरित्यर्थः ।

“तत इत्यादि । ‘ततः’ अश्रद्धाप्राप्त्यनन्तरं केनचिदपि यागस्य अननुष्ठानात् ‘इतः’ अस्माद्भूलोकात् देवान् प्रति चरुपुरोडाशादिकं ‘हविः’ न जगाम । ननु मागमद्भुविः, अमृतोपजीविनां देवानां मनेन किं प्रयोजनं मित्यत आह— “इतः प्रदानाद्भूति । ‘इतः’ अस्माद्भूलोकात् प्रदीयमानं यद्भुविः, तस्मादित्यर्थः । “इत्यल्युटो बह्वलम्”—इति^३ प्रपूर्वाद् ददातेः कर्मणि ल्युट् ॥ २४ ॥

तत्रेतिहास माह— “ते हेति । हविरागमनाभावेन निराहाराः

१— १२७ पृ० टीप्पनी द्रष्टव्या । २— ‘प्राप्नोत्’—इति ठ, ड ।

३— पा० सू० ३. ३. ११३ ।

‘ते’ देवाः अङ्गिरसः पुत्रं बृहस्पतिं मुक्तवन्तः । किं मिति, ‘अश्रद्धा’ यागविषया मनुष्यान् प्राप्नोति^१, तत्^२ तां निरस्य तेभ्यो ‘यज्ञं विधेहि’ यजध्व मिति विधिं कुर्या इत्यर्थः ।

स च बृहस्पतिः आगत्योक्तवान् — हे मनुष्याः ! ‘कथा’ कथं कस्माद्धेतोः न यजध्वे इति । “या हेतौ च च्छन्दसि”—इति^३ या-प्रत्ययः । एवं पृष्टैस्त्रैरुक्तं यागाननुष्ठानकारणं मुपन्यस्यति — ‘किङ्काम्या’ किङ्कामनया ? कस्य फलस्तेच्छेद्येत्यर्थः ॥ १५ ॥

एवं यागानुष्ठानत्यागकारणं मुक्तवत्सु तेषु बृहस्पतिरयथानु-ष्ठानजनितं मेव तत् पापीयस्त्वम्, न तु सम्यग्यागानुष्ठानजं मिति बोधयंस्तेषां विपर्यस्ततां^४ निरस्यति— “स होवाचेति । “यद्वै शुश्रुमेति । ‘यत्’ खलु वस्तु देवानां मर्थं ‘परिषूतं’ परिगृहीतं शुश्रुम, ‘तत्’ एतदात्मक एष यज्ञः ; तत्साध्यत्वात् । सामान्योक्तं विशिनष्टि— “यच्छृतानीति । ‘शृतानि’ पक्वानि पुरोडाशादीनि ‘हवीषि’, पूर्वपरिग्रहादिभिः ‘क्लृप्ता’ निर्मिता वेदिरिति यदस्ति, एतत्साध्यो हि देवार्थो यज्ञः, ‘तेन’ एवेदृग्विधेन यज्ञेन हे मनुष्याः ! यूयम् ‘अवमर्शं’ अवमृश्य यागात् प्राक् पक्वानि हवीषि, बर्हिःस्तरणात्^५ पूर्वं वेदिं च संस्पृश्य, ‘अचारिष्ट’ आचरणं कृतवन्तः ; यागसाधनस्य च मनुष्यसंस्पर्शो न युक्तः ; अतस्तस्मादेवावमर्शनात् हे मनुष्याः ! यूयं पापीयांसोऽभूत, न तु यागात् । अतोऽवमर्शं परित्यज्य तेन यज्ञेन

१— ‘प्राप्नोत्’—इति ठ, ड । २— नाख्येतत् पदं ठ-ड-एस्तकयोः

३— या० सू० ५. ३. ३३ । ४— ‘विपर्ययस्ततां’—इति ठ ।

५— एवंविधस्थानेषु सविसर्गनिर्विसर्गपाठौ सर्वत्रैव ज्ञेयौ ।

यजध्वम्; तथा च श्रेष्ठं वो भविष्यतीति बृहस्पतिना बोधिते
 अवमर्शनपरित्यागस्यावधिं पृच्छति— “आ कियत इति । किय-
 त्कालपर्यन्त मेव अवमर्शनपरित्याग इत्यर्थः । तस्योत्तर माह— “बर्हिषे
 इति । बर्हिःस्तरणपर्यन्तं, संस्कृतां वेदिं न स्पृशेदित्यर्थः^१ ॥

एतच्च हविषा मय्युपलक्षणम्; अतः पक्वानि हवींष्यपि यागात्
 पूर्वं न स्पृश्यानीति द्रष्टव्यम् । अत एव सूत्रितं कात्यायनेन —
 “प्राक् स्तरणाद् वेदिं नावमृशेच्छृतानि च हवींष्या प्रचरणा-
 दिति^२ । युक्तञ्चेतदित्याह— “बर्हिषेति । बर्हिषः स्तरणात्^३ पूर्वं
 मशान्ता सती सा वेदिः स्तौर्यमाणेन ‘बर्हिषा’ खलु शान्ता
 भवति; अतोऽशान्तायाः स्पृष्टौ प्रागुक्तो दोषो युज्यत इत्यर्थः ॥

“स यदौत्यादि । बर्हिषः स्तरणात्^४ पूर्वं यदि वेदिमध्ये
 ‘किञ्चित्’ ढणादिकं मापयेत, तदा तन्निरासार्थं मपि न स्पृशेत् ;
 किन्तु ‘बर्हिः स्तृणन्’ स्तरणसमये बर्हिषः स्तरणं^५ कुर्वन्नेव ‘तत्’
 ढणादिकं निरस्येत । स्तरणप्रभृति वेदिस्पर्शा न दोषायत्यभि-
 प्रेत्याह— “अथेति । ‘यदा’ यस्मिन् काले बर्हिर्मुष्टिं स्तृणन्त्यध्वर्यवः,
 तदानीं ‘पदा’ पादेनाप्यभितिष्ठन्ति, अतस्तस्मिन् समये स्पर्शा न
 दुष्यतीति भावः । एव मितिहासमुखेन प्रतिपादितं मर्थं मिदानी
 मय्यनुष्ठेयत्वेन विधत्ते— “स य इति । ‘एवं विद्वान्’ उक्त मिति-
 हासं जानन्नित्यर्थः ॥ १६ ॥ ३ [१.५.] ॥

१— ‘वेदिं नावमृशेदित्यर्थः’—इति ठ ।

२— का० श्रौ० सू० २. ६. ३८, ३९ ।

३,४— ‘बर्हिःस्तरणात्’—इति ठ । ५—‘बर्हिःस्तरणं’—इति ठ

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
 माध्यन्दिनशतपथभाष्ये द्वितीयाध्याये
 पञ्चमं ब्राह्मणम्^१ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हाईं निवारयन् ।
 पुमर्थान्शतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ २ ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीहरिहरमहा-
 राजसाम्राज्यधुरन्धरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये
 वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये प्रथम-
 काण्डे द्वितीयाध्यायः समाप्तः ॥ २ ॥

१— इह हि ब्राह्मणे वेदिपरिग्रहं “प्रोक्षणीरासादयेध्नां बर्हिरुपसादय
 स्रुचः सम्मृद्धिं पत्नीं सन्नह्याज्येनोदेहि”-इति प्रैषमन्त्रं च विधाय, स्फ्य-
 प्रहरणं चोक्तम् । तत्र अध्वर्युः, ब्रह्मन् पूर्वं परिग्रहं गृहीष्यामीति ब्रह्मणं
 पृच्छति । ततो ब्रह्मा बृहस्पते परिगृह्णाणेतीमं मन्त्रं सुपांश्च पठित्वा
 ॐ परिगृह्णाणेत्युच्चैरध्वर्युं मनुजानाति । अनुज्ञातस्वाध्वर्युः स्फ्येन
 ओशोरारभ्य दक्षिणतो ‘वेदिं परिगृह्णाति’ रेखां करोति । ततो हर
 त्रिरिति अग्नीधं प्रति ब्रूयात् । ततोऽग्नीत् ताभ्यो लेखाभ्यः पांशूनुद्धृत्योत्करे
 प्रक्षिप्य ता लेखाः ‘सम्मृष्टत्’ मार्जनेन स्फोटयेत् । ततोऽभ्रं मादाय
 प्रदक्षिणं सर्वतो वेदिं खनति व्यङ्गल मोषधिमूलोच्छेदपर्यन्तं वा । एव मेव
 स्फ्येन दक्षिणपश्चिमोत्तरपार्श्वेषु उत्तदवेदिं परिगृह्णाति । ततः स्फ्येन
 दक्षिणां दिशं प्रति वेदिपुरीष्यं सुदृह्यानुमार्ष्टि । अनुमार्जनं चात्र खननेन
 विषमस्य समीकरणम् । ततोऽग्नीत् प्रोक्षणीगृहीत्वा वेदेरुपरिष्ठात्
 समीपे एव धारयति, अध्वर्युश्च स्फ्यं सुदम्यं प्रोक्षणीरासादयेत्यादि प्रैषजातं
 ब्रूयात् । समाप्तेषु च प्रैषेषु स्फ्यं ‘प्रहरति’ उदगयं सुत्करे प्रक्षिपतीति श्रम् ।

• [अथ तृतीयाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम्]

स वै सुचः सम्मार्ष्टिं । तद्यत् सुचः सम्मार्ष्टिं यथा वै
देवानां चरणं तद्वा ऽश्रुनु मनुष्याणां तस्माद् यद्वा
मनुष्याणां परिवेषणं मुपकृतं भवति* ॥ १ ॥

अथ पात्राणि निर्णेनिजति । तैर्निर्णिज्य परिवे-
षित्येवं वा ऽप्य देवानां यज्ञो भवति युच्छृतानि
हवींषि कृता व्वेदिस्तेषा भेतान्येव पात्राणि यत्
सुचः ॥ २ ॥

स यत् सम्मार्ष्टिं । निर्णेनेत्तयेवैना ऽतन्निर्णि
क्ताभिः प्रचराणीति तद्वै द्वयेनैव देवेभ्यो निर्णेनि-
जत्येकेन मनुष्येभ्योऽङ्घ्रिश्च ब्रह्मणा च देवेभ्य ऽत्रापि
हि कुशा ब्रह्म यजुरेकेनैव मनुष्येभ्योऽङ्घ्रिवैवस्वेतन्नाना
भवति† ॥ ३ ॥

अथ सुव मादत्ते । तस्मृतपति प्रत्युष्टः रुक्षः प्रत्युष्टा
ऽश्रुरातयो निष्टप्तः रुक्षो निष्टप्ता ऽश्रुरातय ऽडुति
वा ॥ ४ ॥

देवा ह वै यज्ञं तन्वानाः । तेऽसुररक्षसेभ्य ऽत्रास-

* 'भवति'—इति ख, ग ।

† 'भवति'—इति ख, च ।

ज्ञाद् विभयाञ्चकुस्तद् यज्ञमुखादेवैतन्नाप्रा रुक्षाःस्यतो
ऽपहन्ति ॥ ५ ॥

स वा ऽइत्यग्रैरन्तरतः सुमार्ष्टि । अग्निशितोऽसि
सपत्नक्षिदिति यथानुपरतो युजमानस्य सपत्नान् क्षिणु-
यादेव मेतुदाह व्वाजिनन्वा व्वाजेध्यायै सुम्माज्मूर्ति
यञ्चियन्वा यज्ञाय सुम्माज्मूर्त्येवैतुदाहैतेनैव सुर्वाः
सुचः सुमार्ष्टि व्वाजिनीन्वेति सुचं तूष्णीं प्राशित्र-
हुरणम्* ॥ ६ ॥

स वा ऽइत्यग्रैरन्तरतः सम्मार्ष्टीति† । मूलैर्बाह्यत ऽइ-
तीव वा ऽअयं प्राण ऽइतीवोदानः प्राणोदानावेवैतुह-
धाति तस्माद्वितीवेमानि लोमान्तीतीवेमानि ॥ ७ ॥

स वै सम्मृज्य सम्मृज्य प्रतुष्य प्रतुष्य प्रयच्छति ।
यथावमर्शुं निर्णिज्यानवमर्शं मुत्तमं परिक्षालयेदेवं
तत्तस्मात् प्रतुष्य प्रतुष्य प्रयच्छति ॥ ८ ॥

स वै सुवु मेवाग्रे सुमार्ष्टि । अथेतराः सुचो योषा वै
सुगु वृषा सुवस्तस्माद् यद्यपि बुह्य इव स्त्रियः सार्द्धं युन्ति
यु ऽएव तास्वपि कुमारकु ऽइव पुमान् भवति सु ऽएव
तत्र प्रथमु ऽएत्यनूच्य ऽइतरास्तस्मात् सुवु मेवाग्रे
सुमार्ष्ट्येतराः सुचः ॥ ९ ॥

* 'प्राशित्रहुरणम्' - इति च ।

† 'रतः सुमार्ष्टीति' - इति च-४ ।

स वै तथैव सुमृज्यात् । यथाग्निं नाभिव्युक्षेद् यथा
युष्मा ऽश्रुशन माहरिष्यन्स्यात्तुं पात्रनिर्णोजनेनाभि-
व्युक्षेदेवं तत् तस्माद् तथैव सुमृज्याद् यथाग्निं नाभि-
व्युक्षेत् प्राडिवैवोत्क्रम्य ॥ १० ॥

तद्भुक्ते । सुक्सम्मार्ज्जनान्यग्नावभ्यादधति व्वेदस्या-
हाम्भूवन्सुच एभिः सुममार्ज्जिषुरिदं वै किञ्चिद् यज्ञस्य
नेदिदं बहिर्द्वा यज्ञाद् भवेदिति* तद् तुथा न कुर्याद्
यथा युष्मा ऽश्रुशन माहुरेत् तुं पात्रनिर्णोजनं पायुये-
देवं तत् तस्माद् पुरास्येदेवैतानि† ॥ ११ ॥

अथ पुत्रीः सुन्नह्यति । जघनार्द्धा वा ऽणु यज्ञस्य
यत् पुत्री प्राङ्घ्रे यज्ञस्तायमानो यादिति युनुक्तेवैना
मेतद् युक्ता मे यज्ञ मुन्वासाता ऽह्यति ॥ १२ ॥

योक्तेण सुन्नह्यति । योक्तेण हि योग्यं युञ्जन्त्यस्ति
वै पुत्र्या ऽत्रमेध्यं युदवाचीनं नाभेरुथैतदाज्य मवे-
क्षिष्यमाणा भवति तदेवास्या ऽणुयोक्तेणान्तर्द्धात्युथ
मुध्येनैवोत्तरार्द्धेनाज्य मवेक्षते तस्मात् पुत्रीः सुन्न-
ह्यति ॥ १३ ॥

* 'भवेदिति'—इति सायणसम्मत इति च ।

† 'देवैतानि'—इति ख, घ ।

स वा ऽत्रभिवासः सुन्नह्यति । ओषधयो वै व्वासो
 व्वरुण्या रुज्जुस्तदोषधीरुवैतुदन्तुर्हधाति तथो हैना
 मेषा व्वरुण्या रुज्जुर्नु हिनस्ति तुस्मादभिवासः सुन्न-
 ह्यति ॥ १४ ॥

स सुन्नह्यति । अदित्यै रास्नासीतीयं वै पृथिव्यदितिः
 सेयुं देवानां पुत्येषा वा ऽएतस्य पुत्नी भवति तुदस्या
 ऽएतद्रास्ना मेव करोति न रुज्जुः हिरो वै रास्ना ता
 मेवास्या ऽएतत्करोति ॥ १५ ॥

स वै नु ग्रन्थिं कुर्यात् । व्वरुण्यो वै ग्रन्थिर्व्वरुणो ह
 पुत्नीं यत्नीयाद् युद् ग्रन्थिं कुर्यात् तुस्मान्नु ग्रन्थिं
 करोति ॥ १६ ॥

ऊर्ध्वं मेवोज्जूहति । विष्णोर्व्वेष्योऽसीति सा वै नु
 पश्चात् प्राची देवानां यज्ञ मन्वासीतेयं वै पृथिव्यदितिः
 सेयुं देवानां पुत्नी सा पश्चात् प्राची देवानां यज्ञ
 मन्वास्ते तुद्धेमा मभ्यारोहेत् सा पुत्नी क्षिप्रेऽमुं लोक्
 मियात् तथो ह पुत्नी ज्योग् जीवति तुदस्या ऽएवैतन्नि-
 हुते तथो हैना मियं नु हिनस्ति तुस्माद् दक्षिणत
 ऽइवैवान्वासीत् ॥ १७ ॥

अथाज्य मुवेक्षते । योषा वै पुत्नी रेत ऽत्राज्यं मियुनु
 मुवैतुत् प्रजुननं क्रियते तुस्मादाज्य मुवेक्षते ॥ १८ ॥

सावेक्षते । *ऋदब्धेन त्वा चुक्षुषावपश्यामीत्युनात्तेन
त्वा चुक्षुषावपश्यामीत्येवैतदाहामेर्जिह्वासीति यदा
वा ऽएतदमौ जुह्वत्यथामेर्जिह्वा ऽइवोत्तिष्ठन्ति तस्मा-
दाहामेर्जिह्वासीति सुहूर्देवेभ्य ऽइति साधु देवेभ्य ऽइत्ये-
वैतदाह धाम्ने धाम्ने मे भव यजुषे यजुष ऽइति सुर्व्वस्मै
मे यज्ञायैधीत्येवैतदाह ॥ १९ ॥

अथाज्य मादाय प्राङ्गुदाद्रवति † । तदाहवनीयेऽधि-
श्रयति यस्याहवनीये हवीःऽधि श्रयन्ति सुर्व्वो मे यज्ञ
ऽआहवनीये शृतोऽसदित्यथ युदमुन्नाग्रेऽधिश्रयति पुत्रीः
ह्यवकाशयिष्यन् भवति न हि तदवकल्पते यत्सा-
मि प्रत्यग् घुरेत् पुत्री मुवकाशयिष्यामीत्यथ यत्
पुत्री ‡ नावकाशयेदन्तरियाञ्च यज्ञात् पुत्रीं तुथो ह
यज्ञात् पुत्रीं ? नान्तरेति तस्माद् सार्द्धं मेव विलाप्य
प्रागुदाहरत्यवकाशय पुत्रीं युस्यो पुत्री न भवत्यग्र
ऽएव तस्याहवनीये ऽधिश्रयति तत्तुत ऽआदत्ते तुदन्त-
र्व्वेद्या सादयति ॥ २० ॥

तदाहुः । नान्तर्व्वेद्या सादयेदुतो वै देवानां पुत्रीः

* 'ऽदब्धेन'—इति च ।

† 'प्राङ्गुदाद्रवति'—इति ग, 'प्राङ्गुदाहरति'—इति च ।

‡ 'पुत्री'—इति ख । § 'पुत्री'—इति ख, ग ।

संयाजयन्त्युवसभा ऽश्रुह देवानां पुत्रीः करोति परः-
 पुंसो हास्य पुत्री भवतीति तदु होवाच यान्नवलक्यो
 यथादिष्टं पुत्र्या ऽश्रुस्तु कस्तदाद्रियेत युत्परःपुंसु
 वा पुत्री स्याद् यथा वा यज्ञो वेदिर्यज्ञ ऽत्राज्यं यज्ञाद्
 यज्ञं निर्मिमा ऽइति तुस्मादन्तर्व्वेद्येवासादयेत् ॥ २१ ॥

प्रोक्षणीषु पवित्रे भवतः । ते तत ऽत्रादत्ते ताभ्या
 माज्य मुत्पुनात्येको वा ऽउत्पुवनस्य बुन्धुर्मेध्य मेवैतुत्क-
 रोति ॥ २२ ॥

स ऽउत्पुनाति । सवितुस्त्वा प्रसव ऽउत्पुनाम्यच्छिद्रेण
 पवित्रेण सूर्यस्य रश्मिभिरिति सोऽसावेव बुन्धुः ॥ २३* ॥

अथाज्यलिप्ताभ्यां पवित्राभ्याम् । प्रोक्षणीरुत्पुनाति
 सवितुर्व्वः प्रसव ऽउत्पुनाम्यच्छिद्रेण पवित्रेण सूर्यस्य
 रश्मिभिरिति सोऽसावेव बुन्धुः ॥ २४ ॥

तद्यद्वाज्यलिप्ताभ्यां पवित्राभ्याम् । प्रोक्षणीरुत्पुनाति
 तदप्सु पुयो दधाति तदिदु मप्सु पुयो हितु मिदः हि
 यदा व्वर्षत्यथौषधयो जायन्त ऽत्रौषधीर्जुग्ध्वापुः पीत्वा
 तत ऽएष रुसः सुम्भवति तुस्मादु रुसस्यो चैवु सर्व-
 त्वाय ॥ २५ ॥

अथाज्य मुवेक्षते । तड्वैके युजमान मुवस्थापयन्ति

* इतोऽनन्तरं “शतं २००”-इति ख, च

तदु होवाच याज्ञवल्क्यः कथन्नु नु स्वयु मध्वर्युवो
भुवन्ति कथुः स्वयं नान्वाहुर्युत्र भूयस्य ऽद्वाशिषः
क्रियन्ते कथुं न्वेषा मुचैवु श्रद्धा भवतीति यां वै कां चं
यज्ञु ऽऋत्विज ऽत्राशिष माशुसते युजमानस्यैव सा
तुस्मादध्वर्युरेवावेक्षेत ॥ २६ ॥

सो ऽवेक्षते । सत्यं वै चुक्षुः सत्यः हि वै चुक्षुस्तुस्माद्यु-
दिदानीं द्वौ त्विवदमानावेयाता महु मदर्श मह मश्रीप
मिति यु ऽएवु ब्रूयादहु मदर्श मिति तुस्मा ऽएवु श्रुद्ध्याम
तुत्सत्येनैवैतत्सुमर्दयति ॥ २७ ॥

सो ऽवेक्षते । तेजोऽसि शुक्रु मस्यमृत मसीति स ऽएषु
सत्य एव मुन्वस्तेजो ह्येतच्छुक्रुः ह्येतदमृतुः ह्येतत्तत्स-
त्येनैवैतत्सुमर्दयति ॥ २८ ॥ ४ ॥

॥ इति द्वितीयप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् [३.१.] ॥

१— एतस्य भाष्यस्यारम्भतः प्रागिमौ श्लोकौ दृश्येते ठ-पुस्तके—

“ब्रह्माण्डं गोसहस्रं कनकहयतुलापूरुषौ स्वर्गगर्भं,
सप्ताब्धीन् पञ्च सौरौन् त्रिदशतरुलता धेनुसौवर्णभ्रमीः ।
रत्नोष्ठां रुक्मवाजिद्विपमहितरथौ सायणिः सिङ्गणार्यो,
व्यश्राणीद् विश्वक्रां प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटञ्च ॥ १ ॥
धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिलभव मतुलस्वर्गजं स्वर्गमुख्यः,
कार्पासं यं कृपावान् गुडकृत मजङ्गो राजतं राजपूज्यः ।
आज्योत्थं प्राज्यबुद्धिर्लवणज मटणः शार्करं चार्कतेजाः,
रत्नाच्छो (रत्न)-रूपं गिरि मद्यत मुदा पात्रसात् सिङ्गणार्यः ॥ २ ॥”

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे, त महं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ ३ ॥

प्रोक्षणीरासादयेतिप्रैषमन्त्रानुसारेण प्रथमं प्रोक्षणीना मासा-
दन मुक्तम्^१; इभाबर्हिषो^२रूपसादनम् अपि^३ विशेषवक्तव्याभावात्
सिद्ध मित्यभिप्रेत्य क्रमप्राप्तं सुक्लमार्जनं^४ विधत्ते—“स वा इति ।
“यथा वा इत्यादि । ‘यत्’ खलु देवानां वर्त्तनम्, ‘तदनु’सार्थैव
मनुष्यवर्त्तनम्; तत्कार्यत्वात् । मनुष्याणां च भोज्यान्नसूपशाकादौ^५
पक्के सति भोजनस्थाने च शोधिते, तत्परिवेषणसाधनानि दर्व्या-
दौनि पात्राणि अद्भिः प्रक्षालनेन शोधन्ते । अतो मानुषव्यव-
हारनिदानत्वाद् देवव्यवहारस्य^६ देवाना मन्त्रे^७ हविषि पक्के वेद्याञ्च

१— १५५ ए० १२ पं०, १६८ ए० ८ पं० द्रष्टव्यम् ।

२— दधिपयस्यादिगणपाठनिपातनात् दीर्घः (पा० सू० २. ४. १४.) ।

३— ‘इति’—इति ठ-पुस्तकारित्केषु सर्वत्र ; ङ-पुस्तके तु नैव ।

४— “बाहुमायः सुचः पाणिमात्रपुष्करास्त्वग्बिला हंसमुखप्रसेका
मूलदण्डाः”—इति का० औ० सू० १. ३. ३७ । सुचस्तिष्ठः—
जुह्वपभृद्भुवाः । तत्र “पालाशौ जुह्वः”—इति, “आम्बत्यौ उपभृत्”—
इति च का० औ० सू० १. ३. ३४, ३५ । भुवा तु
भवति (का० औ० सू० १. ३. ३१.) ।

५— ‘भोज्येऽन्नसूपशाकादौ’—इति ठ ।

६— ‘विदानत्वादेव व्यवहारस्य’—इति ज, भ, ज, ट, ङ ।

७— ‘मन्त्रे’—इति ज, भ, ज, ट, ङ ।

संस्कृतायां तत्परिवेषणसाधनानां स्रुचां सम्मार्जनं युक्त मिति
 “यत् स्रुचः”—इत्येवमन्तस्य^१ वाक्यसन्दर्भस्याभिप्रेतोऽर्थः ॥ १ ॥

“अथेति । “निर्णनिजतीति । “अदभ्यस्तात्”—इति^२ स्रुच्यं
 अदादेशः । “परिवेविषति”—इत्यत्राप्येवम् ॥ २ ॥

ननु मानुष^३पात्रवद् देवपात्राणां स्रुचा मय्यङ्गिः प्रचालनेन
 भवितव्यम्, किं मनेन सम्मार्जनेनेत्याह—“स यदिति^४ । ‘निर्णि-
 क्ताभिः’ प्रचालिताभिः स्रुग्भिः प्रचराणीत्यनेनाभिप्रायेण सम्मार्जनेन
 प्रचालनमेव करोतीत्यर्थः ॥

देवपात्रस्य शोधने मानुष^५पात्राद् विशेषमाह—“तद्वा
 इति । “द्वयेनैकेनेति सामान्योक्तं विवृणोति—“अङ्गिश्च ब्रह्मणा
 चेति । “आपो हि कुशा इति । अपां यज्ञियांशपरिणामरूपा
 हि कुशाः । तथैव हि प्रागान्नातम्—“ता उपर्युपर्यतिपुष्पविरैऽत
 द्दने दर्भास्ता हैता अनापूयिता आपः”—इति^६ । अतः कुशैः
 सम्मार्जनाद्^७ यज्ञियाभिरङ्गिरेव प्रचालनं कृतवान् भवतीत्यर्थः ॥

“एवमेतदिति । द्वयेनैकेनेत्येवं साधनभेदकृतं देवमानुषपात्र-
 संस्काराणां^८ नानात्वं भवतीत्यर्थः ॥ ३ ॥

१—‘यत् स्रुचः’—इतीहत्यद्वितीयकण्डिकान्तपदम् ।

२—पा० सू० ७. १. ४ ।

३, ५—‘मनुष्यं’—इति ठ ।

४—देवपात्राणां स्रुचां न मानुषपात्रवत् अङ्गिः प्रचालनं केवलं
 करोति किन्तु सम्मार्जनेनैव सहितं प्रचालनम्—इति ढ ।

५—ई० ए० १५ पं० द्रष्टव्यम् ।

६—‘सम्मार्जनं’—इति ढ ।

७—‘देवमनुष्यपात्राणां संस्काराणां’—इति ज, भ, ज, ट, ड ।

प्रथमं सुवस्य^१ सम्भार्जनं विधातुं तस्यादानप्रतर्पने विधत्ते—
“अथेति ॥ ४ ॥

“देवा इति । “देवा ह वा इत्यादिकं समन्त्रकस्य प्रतर्पनस्य
प्रयोजनप्रतिपादकम् । तच्च निर्वापप्रकरणे प्रागेव व्याख्यातम्^२ ॥ ५ ॥

अथ तस्य प्रतर्पस्य सुवस्य समन्त्रक^३ सम्भार्जनं विधत्ते—
“स वा इतीति । सुवस्थान्तरतो बिलमध्ये वेदाग्नैरिति (प्राक्^४)
सम्भार्ष्टि । सम्भार्जनप्रकाराभिनयार्थः ‘इति’-शब्दः । स च प्रकारः
कात्यायनेन सूचितः—“वेदाग्नैरन्तरतः प्राक् सम्भार्ष्टीति^५ ।

मन्त्रस्य प्रयोजन माह—“अथेति । यथा खलु अयं सुवः
‘अनुपरतः’ उपरति मप्राप्तः सन् यजमानस्य शत्रून् ‘क्षिणुयात्’
हिंस्यात् । “रि क्षिं—०हिंसायाम्”—इति^६ धातुः । एव मेवैतत् ॥

मन्त्रवाक्य माह—“सपत्नानिति । सपत्नान् क्षिणोतीति
‘सपत्नक्षित्’—इति मन्त्रपदस्थाभिप्राय इति भावः । मन्त्रशेष
मनूद्य व्याचष्टे—“वाजिनं त्वेति । ‘वाजः’ हविल्क्ष्ण मन्त्रम्,
तदेव यज्ञः तदर्हत्वेन; तदन्तं त्वां ‘वाजेध्यायै’ वाजस्य अन्न-
स्थेन्धनं दौपनम्, भूयःकरण मनेन क्रियत इति ‘वाजेध्या’

१—“खादिरः सुवः”—इति, “अरलिमात्रः सुवोऽङ्गुष्ठपर्ववृत्तपुष्करः”—

इति च का० श्रौ० सू० १. ३. ३२, ३८ ।

२— ३५ ए० ८ पं०, ४३ ए० ६ पं० द्रष्टव्यम् ।

३— वा० सं० २. २६. २ । का० श्रौ० सू० २. ६. ४६ ।

४— नास्थेयत् पदं ङ-पुस्तकादन्यत्र ।

५— का० श्रौ० सू० २. ६. ४६ ।

६— स्वा० प० ३० ।

यज्ञः, तस्यै सम्मार्ज्मीति मन्त्रशेषस्यार्थः । तदेतदाह— “यज्ञि-
यन्त्वेति । यज्ञ मर्हतीति यज्ञियः । “यज्ञर्त्विग्भ्याम्”—इति घः^१ ।

जुह्वादीनां स्रुचां सम्मार्जनं विधत्ते— “एतेनैवेति । अनिशितो-
ऽपीति योऽयं स्रुवसम्मार्जने मन्त्रः^२, ‘एतेनैव’ अनिशितासौति^३
स्त्रीलिङ्गत्वेन विपरिणमितेनेत्यर्थः । अतएव सूत्रकृतोक्तम्— “अनि-
शितेति स्रुचः”—इति^४ । स्रुचः स्त्रीत्वेन तत्प्रकाशनाय वाजिनं
लेत्यस्यापि पुंलिङ्गशब्दस्य स्थाने वाजिनौ त्वेति स्त्रीलिङ्गतया
प्रयोक्तव्यमित्याह— “वाजिनीं त्वेति । सम्मार्जनक्रियापेक्षया
‘स्रुचम्’—इति द्वितीया । जुह्वादिवत् समन्त्रकसम्मार्जनस्य प्रसक्तस्य
निवृत्त्यर्थं माह— “दृष्णी मिति । प्राशित्राख्यो यो भागः, स
ह्रियते अनेनेति ‘प्राशित्रहरणं’ गोकर्णाकृति पात्रम्^५, तत् दृष्णीं
सम्मार्ज्मीत्यर्थः । तदुक्तं कात्यायनेनापि— “दृष्णीं प्राशित्रहरणम्”—
इति^६ । आपस्तम्बस्तु समन्त्रकपत्र मध्यसूत्रयत्^७— “प्राशित्रहरणं
दृष्णीं वा”—इति^८ ॥ ६ ॥

१— पा० सू० ५. १. ७१ । २— ‘स्रुवसम्मार्जनमन्त्रः’—इति ठ ।

३— वा० सं० १. २६. ३ । का० श्रौ० सू० २. ६. ४७ ।

४— का० श्रौ० सू० २. ६. ४७ ।

५— प्राशित्रहरणं वारणं, प्रादेशमात्रं, आदर्शाकृति (वर्तुलं), चम-
साकृति (चतुरस्रं) वा भवति । का० श्रौ० १. ३. ३६, ४०, ४१ ।

६— का० श्रौ० २. ६. ४८ । ७— व्याप० श्रौ० सू० २. ४. ८ ।

८— तन्मन्त्रश्च तत्रैव— “रूपं वर्णं पशूनां मा निर्मृत्वां वाजि त्वा
सपत्नसाहं सम्मार्ज्मीति”—इति ।

सुचां सम्भार्जनप्रकार मभिनयेन दर्शयति— “स वा इति । ‘इति’ अनेन प्रकारेण ‘प्रागपवर्ग’ वेदाद्यैर्बिलमध्ये सम्भार्जनम् । ‘इति’ अनेन प्रकारेण ‘प्रत्यगपवर्गम्’ आत्माभिमुखं ‘बाह्यतः’ पृष्ठभागे वेदाद्यमूलैः सम्भार्जनं कार्यं मित्यर्थः । तथैव सूचितम्— “वेदाद्यै-रन्तरतः प्राक्सम्भार्जनमित्यर्थः इति, विपर्ययस्य बद्धिमूर्च्छेरिति^१ । यदेतदन्तरतो बाह्यतश्च द्विविधं सम्भार्जनम्, तत् प्राणोदानात्मना प्रशंसति— “इतीवेति । ‘इति’-शब्दोऽत्राप्यभिनयार्थः । ‘अयं’ प्राणवृत्त्यात्मको वायुः ‘इतीव’ अनेनैव खलु प्रकारेण प्राङ् सञ्चरति । उदानशब्दस्यापानवृत्त्यभिधायकत्वं प्राक् प्रतिपादितम्^२ । अपानवृत्त्यात्मको वायुः^३ ‘इतीव’ अनेन प्रकारेण प्रत्यङ् सञ्चरति । अतः प्राक्-प्रत्यक्-सम्भार्जनाभ्यां सुचु प्राणापानावेव स्थापयतीत्यर्थः ॥

“तस्मादित्यादि । यस्मात् सुचा सुपरिभागस्य सम्भार्जनं प्राचीनम्, पृष्ठभागस्य च प्रतीचीनम् ; ‘तस्मात्’ अरत्नेः उपरि-भागस्य लोमानि ‘इतीव’ एवमेव प्राचीनानि भवन्ति, पृष्ठभागस्य च लोमानि ‘इतीव’ इत्थं प्रतीचीनानि भवन्तीत्यर्थः । अयं मर्थस्तेत्तिरीयके विस्पष्टं मान्नायते— “तस्मादरत्नौ प्राञ्च्युपरि-ष्टाल्लोमानि प्रत्यञ्च्यधस्तात्’-इति” ॥ ७ ॥

१— का० श्रौ० २. ६. ४६ ।

२— १०६ पृ० १२ पं० द्रष्टव्यम् । नास्त्येतद्वाक्यं ङ-पुस्तके ।

३— ‘उदानवृत्त्यात्मकस्य’-इति ङ ।

४— तै० ब्रा० ३. ३. १. ४. (तै० सं० १. १. १०. सा० भा०)

सम्भार्जनानन्तरं प्रतपनपुरस्सरं प्रदानं विधत्ते—“स वा इति ।
‘सः’ खल्वाम्नीध्रः तत्तत्सम्भार्गानन्तरं मेव समृष्टं पात्रं पुनरग्नौ प्रताप्य
अध्वर्यवे दद्यादित्यर्थः ॥

तदेतत्पुनः प्रतपनं लौकिकदृष्टान्तेनोपपादयति—“यथेति ।
यथा खलु कांस्थादिकं लौकिकं पात्रं मवमृश्यावमृश्या निर्णिज्य
प्रचाल्य, ‘उत्तमं’ चरमं क्रियाविशेषणं मेतत् ; अन्ततः ‘अनवमग्रं’
अवमग्रं न मत्तत्तैव केवलं मुदकेनैव ‘परितः’ अन्तरतो बाह्यतश्च
सर्वतः चालयेत्, एवं तत्सम्भार्जनानन्तरं पुनः^१ प्रतपनमित्यर्थः ॥ ८ ॥

सुवसम्भार्जनस्य प्राथम्यं सुक्मसम्भार्जनस्य तदानन्तर्यञ्च प्रागुक्तं
लौकिकदृष्टान्तेन प्रशंसितुं मनुवदति—“स वा इति । “योषा
वा इत्यादि । सुक् स्त्रीलिङ्गत्वाद् योषित् ; सुवस्तु पुंलिङ्गत्वात्
सेचनसमर्थः पुमान् । यस्मादेवं ‘दृष्टः’ सुवस्य सम्भार्जने प्राथम्यं,
‘तस्मात्’ एव कारणात् बह्वोऽपि स्त्रियः सम्भूय गच्छन्त्यो वाल
मपि पुमांसं पुरस्त्रत्य तस्य पश्चात् प्रयन्ति । तस्मात् दृष्टानुसारेण
सुवस्य प्रथमं सम्भार्जनं युक्तम्^२, पश्चाच्च सुषा मित्येतत् युक्त
मित्यर्थः ॥ ९ ॥

सम्भार्जने धर्मविशेषं माह—“स वा इति । ‘यथा’ येन
प्रकारेण सम्भार्जनसमये^३ ‘अग्निम् अभि न व्युचेत्’ अग्नेरुपरि
सम्भार्जनसाधनं कुशोदकादिकं न पतेत्, तथैव समृज्यात् । तदे-

१—‘पुनः-पुनः’-इति आदिषु । “प्रतप्य-प्रतप्य”-इति का० २. ६. ४७ ।

२—‘सम्भार्जनं सुक्तम्’-इति ठ ।

३—‘सम्भार्जनस्य समये’-इति ठ ।

तस्मैकिकदृष्टान्तेनोपपादयति— “यथेति । यस्य खलु भोजनार्थं मन्न माहरति, तं भुक्त्यर्थपात्रप्रचालनोदकेन यथाभ्युक्षेत्^१, एवमेव तंदग्नेरभ्युक्षणम् । अग्नेर्हेमार्थं हि हविः ; सुक्सुवादीनि च पात्राणि तत्साधनानि ; अतस्तत्रचालनोदकेन तस्याभ्युक्षणं तादृगेव स्यात् । न हि लोके पात्रप्रचालनोदकेन भोक्ताभ्युक्षते । अतः पात्रसम्मार्जनोदकेन^२ अग्नेरभ्युक्षणं न कार्यं मित्यर्थः ॥

कथं तर्हि सम्मार्जनं कार्यं मित्याह— “प्राड्वेति । प्राड्मुख एवाग्नेः^३ सकाशादुत्क्रम्य गत्वा अग्नेरुपरि यथा न पतति तथा सम्मृजीतेत्यर्थः ॥ १० ॥

सुकुसम्मार्जनानां वेदायाणा माहवनीये प्रहरणं शाखान्तराभिमत सुपन्यस्यति— “तद्वैक इति । सुचः सम्मृज्यन्ते एभिरिति ‘सुकुसम्मार्जनानि’ वेदायाणि अग्नावभ्यादधाति । दधता मभिप्राय माह^४— “वेदस्येति । यज्ञसाधनो हि ‘वेदः’ ; वेदस्य सम्मार्जनादावुपैयुक्तत्वात् । एतानि च (वेदायाणि^५) तस्यावयवा अभूवन् । ‘अह’-इत्यवधारणे । न केवलं वेदावयवत्वादेव वेदायाणां यज्ञियत्वम्, अपि तु एभिर्वेदाग्रेः सुचः ‘सममार्जिषुः’ सम्मृष्टवन्तश्चल्विजः, अत इदं वेदायजातं^६ यज्ञसम्बन्धि किञ्चिदङ्गम् । यदि

१— ‘यथा व्युक्षेत्’-इति ज, भ ।

२— ‘पात्रसम्मार्जोदकेन’-इति ठ । ३— ‘इवाग्नेः’-इति ज, भ ।

४— ‘अग्नावभ्यादधतीति तेषां मिम मभिप्राय माह’-इति ज, भ, ड ।

५— पद म्दिं ङ-पुस्तकमात्रे विद्यते ।

६— ‘वेदायपरिजातं’-इति ज, भ ।

‘चेत्’^१ अग्नेरन्यत्र निरस्येत्, तदा तद्यज्ञाद् ‘बहिर्धा’ बाह्यतो भवेत् ; अग्नौ प्रचिन्नं हि यज्ञेऽन्तर्भवति, नैवेत्यं भवेदित्यनेनाभिप्रायेणाग्नौ प्रचिपन्तीत्यर्थः ॥

खमतं दर्शयितु मेकीयं मतं निषेधति—“तद् तु तथेति । एतस्मैकिकदृष्टान्तेनोपपादयति—“यथेति । यथा खलु भोजनायोपविष्टं भोक्तारं ततः प्रागेव पात्रप्रचालनोदकं पाययेत्, एवमेव तद्धोमात् प्राक् सम्मार्जनदणाना मग्नौ प्रहरणम् ; अतो नैतद्युक्तमित्यर्थः । खमत सुपन्यस्यति—“तस्मादिति । यस्मादेकीयमते उक्तरीत्या दोषः, ‘तस्मात्’ एतानि सम्मार्जनानि दणानि उत्करे प्रचिपेदित्यर्थः । पचदय मपि कात्यायनः सूत्रयामास—“सम्मार्जनान्यपास्यत्याहवनीये प्रासन मेक इति^२ ॥ ११ ॥

प्रेषक्रमप्राप्तं पत्नीसन्नहनं विधत्ते—“अथेति । “जघनाद्धे वा इत्यादि । गार्हपत्यानुष्ठेयेषु^३ पत्नीसंयाजादिषु पत्न्याः सम्बन्धात् सा यज्ञस्यापराद्धः । किं ततः ? इत्याह—“प्रागिति । “मदीयो यज्ञः प्रागपवर्गं ‘तायमानः’ विस्तार्यमाणो ‘यात्’ गच्छेत् । अतः पराद्धं मारभ्य यज्ञो विस्तारयितव्य इत्यनेनाभिप्रायेण पत्नीं सन्नह्येदित्यर्थः^४ ॥

यदेतत्सन्नहनं तदेतत् रथे अश्वादीना मिव पत्न्या यज्ञेन साद्धं योजनं बन्धन मित्याह—“यन्क्तीति । “यन्क्ताम इति ।

१—‘यदि.च’—इति ड । ‘यदि’—एतन्मात्रमेव ङ-पुस्तके ।

२—का०श्रौ०सू० २. ६. ५०, ५१ । ३—‘गार्हपत्येऽनुष्ठेयेषु’—इति ठ ।

४—“पत्नीसन्नहनमेके पूर्वम्”—इति च आप० श्रौ० सू० २. ४. १ ।

योक्तुरभिप्रापाविष्करणम् । युक्ता च सा मदीयं यज्ञम् 'अनु'लक्ष्य
यज्ञसमाप्तिपर्यन्तम् 'आसाते' आसीत; न ह्ययुक्तोऽश्वादी रथे
नियमेनास्त इत्यर्थः ॥ १२ ॥

एवं विहितं सन्नहनं प्रशस्य, तत्साधनं विधत्ते— "योक्त्रेणेति ।
रथाद्यवयवस्य युगस्य धुरि बलीवर्दादियोजनार्थं दाम 'योक्त्रम्',
तेन सन्नह्येदित्यर्थः । लौकिकोदाहरणेनेतद् द्रष्टव्यम् । "योक्त्रे-
णेति । 'योग्यं' योजनीयम् अनडुदश्वादिक मित्यर्थः ॥

तच्च सन्नहनं नाभिप्रदेशे कार्यं मित्यभिप्रेत्याह— "अस्ति वा
इति । 'अयज्ञियस्य' पत्न्या नाभेरधोभागस्य, 'यज्ञियस्य' उपरि-
भागस्य च मध्ये सन्नहनेन साङ्कर्यनिवारणात् यज्ञियेनैवोपरिभागेन
विधास्यमान माज्यावेक्षणं^१ साधुक्तं भविष्यतीत्यर्थः ॥ १३ ॥

परिहितस्य वासस उपरि तत्सन्नहनं कार्यं मिति विधत्ते—
"स वा इति । योक्त्र-पत्नीशरीरयोः वाससा व्यवधानं प्रशंसति—
"ओषधय इति । ओषधिकार्यत्वाद् वाससः तत्तादात्म्यव्यपदेशः ।
"वरुण्येति । वरुणसम्बन्धिनी, वरुणपाशात्मिका रज्जुः । स च
वरुणपाशो नियग्रहेतुरिति तस्य व्यवधानेन केनचिद्भ्रवितव्य मिति
वासोन्नचणौषधिभिरन्तर्द्धानं युक्त मित्यर्थः ॥

तस्य प्रयोजन माह— "तथो हेति ॥ १४ ॥

विहितं सन्नहनं मनूय मन्त्रं^२ विधत्ते— "स इति । मन्त्रं
व्याचष्टे— "इयं वा इति । 'अदितिः' अखण्डनीया देवानां पत्नी

१— इहैवोपरिष्ठाद् द्रष्टव्यम् (१८ क० १६२ ए० १२ पं०) ।

२— वा० सं० १. ३०. १ । का० श्रौ० सू० २. ७. १ ।

या पृथिवी, 'सा' च^१ एषापि 'योषित्', यजमानस्य पत्नी भवति । 'तत्' तस्मात् पृथिव्या इवास्याः 'रास्त्रां' रशनाम् अलङ्कारार्थं मणिमुक्तादिखचित्तां मेखला मेव बध्नाति; न रञ्जु मिति मन्त्र-प्रयोगाभिप्रायः । उक्तार्थपरतां 'रास्त्रा'-शब्दस्य दर्शयति— "हिर इति । 'हिर'-शब्दो मेखलापर्यायः ॥ १५ ॥

योक्तव्यं सन्नहनसमये ग्रन्थिकरणं निषेधति^२— "स वा इति ।

विपक्षे बाध माह— "वरुण इति । वरुणपाशो हि ग्रन्थिमान्, अतो ग्रन्थिरपि वरुणसम्बन्धी ; तत्करणे वरुणः पत्नीं गृह्णीयाद्, बाधेतेत्यर्थः ॥ १६ ॥

ननु ग्रन्थिकरणाभावे योक्तं विस्सं स्यादित्यत आह— "ऊर्द्धं मिति । योक्तव्यं मूलाग्रे संयोज्यैकीकृत्य 'ऊर्द्धं मुद्गूहेत्' उपरि-ष्टात् लम्बयेदित्यर्थः^३ । तथा चोक्तं सूत्रकृता— "दक्षिणं पाशं मुत्तरे प्रतिसुच्योर्द्धं मुद्गूहति"—इति^४ ॥

सन्नहनसमये गार्हपत्यस्य नैर्ऋत्यां दिशि पत्न्या अन्वासनं विधित्तुः साक्षात् पश्चात् प्राङ्मुखोपवेशनं निषेधति— "सा वा इति । तदुपपादयति— "इयं वा इति । 'इयं' हि पृथिवी देवानां पत्नी ; सा गार्हपत्यस्य पश्चात् प्राङ्मुखी सर्वदा उपविशति ; अतः तत्रासीना^५ इमा मेव देवपत्नी मभ्यारोहेत् ॥

१— 'सैव'-इति ठ ।

२— "न ग्रन्थिं करोति"—इति का० श्रौ० सू० २. ७. ३ द्रष्टव्यम् ।

३— उद्गूहनमन्त्रस्तु वा० सं० १. ३०. १ ।

४— का० श्रौ० सू० २. ९. २ ।

५— 'तत्रान्वासीना'-इति जादिषु ।

तथा च यो बाधस्तं दर्शयति— “मेति । ‘क्षिप्रे’ अल्पकाले इत्यर्थः । “तथो हेति । पश्चादुपवेशनपरित्यागे मति उक्तदोषा-भावात् चिरकालं पत्नी जीवेत् । तेन पश्चादासनपरित्यागेन ‘अस्थाः’ देवपत्न्याः यदुपवेशनस्थानं तत् ‘निङ्गते’ अपलपति, तत्-स्थानवर्जनेन तां प्रीणयतीत्यर्थः । तथा चेयं पृथिव्यपि ‘एनां’ पत्नीं ‘न हिनस्ति’ न बाधते ॥

इदानीं स्थानविशेषे तस्या उपवेशनं विधत्ते— “तस्मादिति । ‘तस्माद्’ देवपत्नीस्थानाद् ‘दक्षिणतः’ दक्षिणभागे, गार्हपत्यस्य नैर्ऋत्यां दिशीत्यर्थः । अत एव सूत्रितं कात्यायनेन— “पत्नीं सन्नह्यति प्रत्यग् दक्षिणत उपविष्टां गार्हपत्यस्य मुञ्चयोक्त्रेण”— इति^१ ॥ १७ ॥

पत्न्या आज्यावेक्षणं विधत्ते^२— “अथेति । रेतसः पुरुषोपभुक्ता-ज्यपरिणामत्वात् कारणकार्ययोरभेदोपचारान्तादाव्यम् ॥ १८ ॥

विहित मवेक्षण मनुद्य मन्त्रं^३ विधत्ते— “मेति ॥

मन्त्रगत मदभ्येनेति पदं व्याचष्टे— “अनार्त्तनेति । आर्त्ति-हिंसा, तद्रहितेनेत्यर्थः । “अग्नेर्जिज्ञासि”—इतिप्रतिपादित माज्यस्य जिज्ञासरूपत्वं मुपपादयति— “यदा वा इति । जिज्ञासदृग्ज्ज्वाल-हेतुत्वात् आज्यं जिज्ञेतुच्यते इत्यर्थः । मन्त्रगतं सुहृरिति पदं

१— का० श्रौ० सू० २. ७. १ । “अनेकपत्नीके सर्वासाम्”—इति या० दे० ।

२— आज्यावेक्षणात् प्राक् आज्योदासनं कार्यं विहितम् । का० श्रौ०

सू० ३. ७. ४ । तत्र मन्त्रः ऊर्जं त्वेति वा० सं० १. ३०. ३ ।

३— वा० सं० १. ३०. ४ । का० श्रौ० सू० २. ७. ४ ।

व्याचष्टे— “साध्विति । सुष्ठु ह्यमानत्वात् 'सुहः' । अनेन च होमानुगुण्येन साधुत्वं लक्ष्यत इत्यर्थः । “धाम्ने-धाम्ने”—इति मन्त्रशेषं व्याचष्टे— “सर्वस्मा इति । 'धाम्ने-धाम्ने' तत्तद्देवताशरीराय, यजुषेऽयजुषे, तत्तद्गृहणमन्त्राय च पर्याप्तं भवेति मन्त्रार्थः । अतः सर्वस्मै यज्ञाय 'एधि' भवेति तदर्थप्रतिपादनं ब्राह्मणेन क्रियते ॥ १८ ॥

पुरस्ताद्धरणं विधत्ते— “अथेति^१ । पत्यवेक्षणानन्तर्यम् 'अथ'-शब्दार्थः ।

पुन^२स्तस्याहवनीयेऽधिअयणं विधत्ते— “तदिति । हविःअपणं हि आहवनीय-गार्हपत्ययोर्विकल्पितम्^३ । तत्राहवनीये अपणपत्ने पत्यवेक्षणानन्तर मेवाज्यं पुरस्ताद्धृत्वा आहवनीये अधिअयेदित्यर्थः । एवं कुर्वतोऽभिप्राय माह— “सर्वं इति । यागसाधनत्वात् हविरत्र 'यज्ञ'-शब्दार्थः । आज्यपुरोडाशादिलक्षणं सर्वं मपि मदीयं 'हविः' आहवनीये संस्रुतं भवेदित्यनेनाभिप्रायेणेत्यर्थः । अस्मिन्नपि पत्ने प्रथमतो गार्हपत्याधिअयणे कारणं माह— “अथ यदमुचेति । 'अमुच' गार्हपत्ये, 'अये' पशुपुरोडाशाधिअयणकाले” ‘पत्नीम् अवकाशयिष्यन्’ पत्यवेक्षणाद्धेतोस्तत्सन्निधानाय गार्हपत्येऽधिअयणं कर्त्तव्यं मित्यर्थः ॥

प्रथमत एवाज्यस्याहवनीयेऽधिअयणे दोष माह— “न ह्येति । पुरोडाशाधिअयणकाले एव आहवनीये यद्याज्यं मधिअयेत्, तदा

१— नास्थेतद् वाक्यं ङ-पुस्तके ।

२— 'पुर'—इति ङ ।

३— १. २. २३. ३६ ए० ।

४— 'पुरोडाशाधिअयणकाले'—इत्येव ङ ।

गार्हपत्यसमीपे अन्वासीनायाः पत्न्यास्तद्वेक्षणं न घटते ; भिक्षुदेश-
त्वात् । यदि च पत्नीम् 'अत्रकाशयिष्यामि' अवेक्षयिष्यामि 'इति'
तदर्थं 'शामि' संस्कारमध्ये तत् 'प्रत्यक्'^१ पश्चात् पत्न्याः समीपं
हरेत्, तदा संस्कारविघातः स्यादिति तदपि न युज्यते । अथै-
तद्दोषपरिजिहीर्षया पत्नीं नावेक्षयेत्, तस्याः पत्न्या यज्ञादन्तरायो
भवति । एतदुक्तं भवति । गार्हपत्ये हविःअपणपचे^२ हि आज्य मपि
तत्रैवाधिश्चीयत इति तत्समीपोपविष्टायाः पत्न्यास्तद्वेक्षणं घटत
इति न काप्यनुपपत्तिः ; आहवनीयअपणपचे प्रथमत एवाज्यस्यापि
तत्रैवाधिअरणे हीदृग्विधो दोषः प्रसज्यते^३ इति । कथं तर्हि तस्मिन्
पचे कार्यं मिति चेत्,— उच्यते । प्रथमतो गार्हपत्ये अधिअत्रत्य
पत्न्यवेक्षणानन्तर^४ माहवनीयसमीपं नीत्वा तत्राधिअयेत् । तथा
सत्युक्तदोषाभाव माह— "तथो इति ।

"तस्मादित्यादि । यस्मादेव माहवनीये प्रथमतोऽधिअरणे दोषः,
'तस्मात्' पत्न्या सार्द्धं गार्हपत्ये प्रथम आज्यस्य विलापन मित्यर्थः ॥

यस्य तु पत्न्या रजोदर्शनादिनिमित्तवशेन असन्निधानात् तदीय-
कर्माण्याज्यावेक्षणादीनि न क्रियन्ते, तस्योक्तदोषाभावात् प्रथमत
एवाहवनीये आज्याधिअरणं कार्यं मित्याह— "यस्यो इति ॥२०॥

१— 'प्राक्'-इति ज, भू ।

२— 'गार्हपत्यहविःअपणपचे'-इति ज ; 'गार्हपत्यहविःअपणो'-इति भू ।

३— 'प्रसज्यते'-इति जादिषु ; 'प्रसज्यते'-इति ड ।

४— "पत्नी मवेक्षयत्यदभ्येनेति"-इति का० श्रौ० सू० २. ७. ५ ।

तस्याज्यस्थान्तर्वेद्यासादनं केषाञ्चिन्मतेन निषेधति— “तदाङ्-
रिति । निषेधाभिप्राय माह— “अत इति । ‘अतः’ अस्मादेव
खल्वाज्याद् देवपत्नीनां यागः, अतस्तत्सम्बद्धस्याज्यस्थान्तर्वेद्यासादने
सति तदैव देवपत्नीः ‘अवसभाः’ अवगतजनसमूहाः करोति ; यद्य-
देवसङ्घस्य वेद्या मवस्थानात् । ‘अह’-इति निपातो विनिघञे ।
अस्तु तथात्वं देवपत्नीनाम्, किं तत इत्यत आह— “पर इति ।
देवपत्नीनां सभाप्रापणात् ‘अस्य’ यजमानस्य पत्न्यपि ‘परःपुंसा’
भवति । ‘परस्’-इत्यथं सकारान्तः, परस्तादित्यर्थे । स्वपुरुषादन्यत्र
राजवीथ्यादौ पुरुषसमूहं प्राप्ता ‘परःपुंसा’-इत्युच्यते । “अचतुरादि-
सूत्रे’ स्त्रीपुंसेति निपातितत्वात् परःपुंसेत्युपपदान्तरेऽपि समासा-
न्तोऽच्प्रत्ययो द्रष्टव्यः । ‘इति’-शब्द एकीयमतसमाप्त्यर्थः ॥

याज्ञवल्क्यमतेनान्तर्वेद्यासादनं मेव निगमयति— “तदिति ।
‘यथादिष्टं’ यथादेशनं यथाशास्त्रम्, ‘पत्न्याः’ सम्बन्धि कार्यम्,
‘अस्तु’ भवतु ; अतः पत्नीसंयाजार्थम् अन्तर्वेद्यानासादनं मिति न
युक्तम् । पत्न्यपि ‘परःपुंसा वा’ भवतु, प्रयाता ‘यथा तथा वा’
भवतु, तथापि किं प्रयोजनम् ? अतः परःपुंसेत्येतदपि दूषणं को
वा आद्रियेत्यर्थः ॥

एव मुक्तदूषणं निरस्य वेद्यासादनपक्षं मुपपादयति— “यज्ञो
वेदिरिति । वेदिराज्यं चोभय मपि यज्ञसाधनत्वाद् ‘यज्ञः’ ; तथाच
वेद्यासादने वेदिरूपाद् यज्ञाद् आज्यरूपं यज्ञं ‘निर्मिमै’ निर्मित-

वान् भवतीत्यनेनाभिप्रायेण तत्रैवासादयेदित्यर्थः । 'तस्मात्'-इति उक्तार्थनिगमनम् ॥ २१ ॥

तस्याज्यस्योत्पवनं विधत्ते—“प्रोक्षणीष्विति^१ । प्रोक्ष्युत्पवनं याभ्यां पवित्राभ्यां कृतम्, ते तत आदाय ताभ्या मेवाज्यस्योत्पवनं कार्यं मित्यर्थः । उत्पवनविधिस्तावकं “वृचो ह वा इदं सर्वं मित्यादिकं प्रागान्नातं^२ ब्राह्मणम्, आज्योत्पवनस्यापि समान मित्यत आह—“एको वा इत्यादि ।

उत्पवनसंस्कारेण पर्यवसित मर्थं माह—“मेध्य मिति ॥ २२ ॥

विहितं सुत्पवनं मनूय मन्त्रं विधत्ते—“स उत्पुनाति”-इति । आज्यस्यैकत्वात् ‘त्वा’-इत्येकवचनान्तैव प्रोक्ष्युत्पवनमन्त्रतोऽस्य विशेषः; अतस्तन्मन्त्रव्याख्यानरूपं “सविता वै देवानां प्रसवितेत्यादिकं^३ ब्राह्मणं मचातिदिशति—“सोऽभाविति ॥ २३ ॥

आज्योत्पवनानन्तरं ताभ्या मेव लेपसहिताभ्यां पवित्राभ्यां पुनः प्रोक्ष्युत्पवनं विधत्ते—“अथेति ॥

प्रागान्नातं मेव मन्त्रं^४ पठित्वा तद्ब्राह्मणं मथतिदिशति—“सवितुर्व इति ॥ २४ ॥

आज्यलेपसहिताभ्यां^५ पवित्राभ्यां^६ प्रोक्ष्युत्पवनं सुत्पादयति—

१— का० श्रौ० सू० २. ७. ७ । तत्र मन्त्रः वा० सं० १. ३१. १ ।

२— १. ३. ४; ६० ए० १० पं०, ६४ ए० १६ पं० ।

३— १. ३. ६; ६१ ए० २ पं०, ६६ ए० १० पं० ।

४— १. ३. ६; ६१ ए० ।

५— ‘आज्यस्य सहिताभ्यां’-इति जादिषु ।

६— नास्त्येतत् पदं जादिषुस्तकेषु ।

“तद्यदिति^१ । ‘तत्’ तत्र ‘यत्’ इदम् आज्यलिप्ताभ्यां पवित्राभ्या मपा सुत्यत्रनम्, तेन पय एवाप्सु ‘दधाति’ स्थापयति संयोजयति ; आज्यस्य पयःकार्यत्वात् । अप्सु हि परम्परया तत्कार्यत्वात् पयः प्रतिष्ठितम् ।

एतदेव पारम्पर्येणोपपादयति—“इदं हीति । ‘जग्ध्वा’ भक्षयित्वा । “अदो जग्ध्व्यभ्रिकिति”—इत्यर्देर्जग्धादेशः^२ ।

“तस्मादिति । यस्मादेवं गव्यं पयः परम्परया उदकरमपरिणामरूपम्, ‘तस्मात्’ कारणत् तत्कार्यस्याज्यस्थापाच्च यदुत्पवने संसर्जनम्, तत् रमस्यैव ‘सर्वत्वाय’ सम्पूर्णत्वाय कादन्याय भवतीत्यर्थः ॥ २५ ॥

अध्वर्योराज्यावेक्षणं विधत्ते—“अथेति^३ । एकीयमत मुपन्यस्य निरस्यति—“तद्धैक इति । ‘अवस्थापयन्ति’ ख्यातिरत्र पश्यतिकर्मा^४ ; अवेचयन्तीत्यर्थः ॥

याज्ञवल्क्यस्य मत मुपन्यस्यति—“तदिति । य एवं यजमान मवेचयन्ति, ते स्वकीये यज्ञे ‘कथं’ कस्मादेव ‘स्वयं’ यजमाना एव सन्तोऽध्वर्यवो न भवन्ति ? कथं वा स्वय मेव होतारो भूत्वा

१— का० श्रौ० सू० २. ७. ८ । अत्र मन्त्रः वा० सं० १. ३१. २ ।

२— पा० सू० २. ४. ३६ ।

३— का० श्रौ० सू० २. ७. ९ । अत्र मन्त्रः वा० सं० १. ३१. ३ ।

४— निघ० ३. ११. १-५ । निरु० ३ भा० ३६९ पृ०, ४ भा० ११२, २६२ पृ० ।

याज्यानुवाक्यादीनि नानुब्रुयुः ? । तेषा माध्वर्यवादिकरणे हेतु
माह—“यचेति । ‘यत्र’ खल्वाध्वर्यवादौ तत्करणमन्त्रैर्बहुतरा
द्वं ‘आग्निषः’ फलप्रार्थनाः क्रियन्ते, तादृक्फलप्रतिपादकमन्त्र-
विशिष्ट माध्वर्यवादिकं कस्मान्न कुर्युः ? । तत्परित्यज्य ‘एषाम्’
एकेषां शाखिना मत्रैवावेक्षणं यजमानेनैव कर्त्तव्य मिति कस्मात्
कारणात् अद्वा जातेत्यर्थः ।

एवं यजमानावेक्षणादि प्रहस्य अध्वर्युणैव तदवेक्षणं कार्यं मिति
प्रतिपादयति—“यां वा इति । दक्षिणाभिः परिक्रीतत्वादृत्विग्भिः
यत् फल माशास्यते, तद् यजमानस्यैवेति न तेन पृथगाशासनं
कार्यम् । अतोऽध्वर्युरेवाज्य मवेचेतेत्यर्थः ॥ २६ ॥

तदवेक्षणं मनूद्य प्रशंसति—“स इति । अवेक्षणस्य करणं हि
चक्षुः ; तच्च यथाभूतं मेव वस्तु विषयीकरोतीति ‘सत्यम्’ । एतदेव
लोकव्यवहारेण संवादयन् द्रढयति—“तस्मादिति । यस्मादेवं चक्षुः
सत्यम्, तस्मादेव कारणात् विवदमानयोर्मध्ये यस्त्रक्षुषा दृष्टवान-
स्मीति वदति, तद्वचनं मेव अद्वाहम्, न त्वितरस्य श्रुतवानस्मीति
वचनं मित्यर्थः ॥ २७ ॥

विहितं मवेक्षणं मनूद्य मन्त्रं विधत्ते—“स इति । योऽयं
‘तेजोऽसीति’ मन्त्रः, ‘स एषः’ ‘सत्यः’ यथार्थ एव । कुत इत्यत
आह—“तेजो हीति । ‘हि’ यस्मात् ‘एतत्’ आज्यं ‘तेजः’ तद्धेतु-
त्वात्, तथा ‘शुक्रं’ निर्मलम्, ‘अमृतं’ यागादिद्वारा अमरण-

साधनम्; यद्वा अमृतवत्पुष्टिकरम् । 'एवम्' आज्यस्यैवंरूपत्वात्,
विद्यमानार्थप्रकाशकत्वान्मन्त्रः सत्य इत्यर्थः ॥ २८ ॥ ४ [२. १.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनग्रन्थपथभाष्ये तृतीयाध्याये

प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

१— इह हि ब्राह्मणे सुक्सम्मार्जनम्, पत्नीसन्नहनम्, आज्यावेक्षणम्,
आज्याधिअयणम्, आज्यासादनम्, आज्योत्पवनम्, प्रोक्ष्युत्पवनम्,
अध्वर्योराज्यावेक्षणश्चेति कर्माणि विहितानि । तत्रेयं पद्धतिः—
अध्वर्युः स्फ्यं गृह्णीत्वा उत्करे पाणी प्रक्षाल्य प्रणीतानां पश्चात्
प्रागग्र सुदग्रं वा स्फ्यं निदधाति । ततोऽग्नीद् वेदिमध्ये उदगया
मग्निहोत्रहवणी मासाद्य प्रणीतानां पश्चात् स्फ्यस्योत्तरतः प्रागग्र
मिध्म मासाद्य इध्मादुत्तरतो बर्हिः प्रागग्र मासादयति । तत आग्नीध्रः
स्रुव मादाय गार्हपत्ये प्रतप्य अप उपस्पृश्य अग्नेः प्राच्यां गत्वा
वेदाग्रैरन्तरतः प्राञ्चं सम्मार्ष्टि मूलादारभ्याग्रपर्यन्तम्, अपि वेदमूलै-
र्वह्निः प्रत्यञ्चं सम्मार्ष्टि अग्रादारभ्य मूलपर्यन्तम्, पुनरग्नौ गत्वा
प्रतप्याप उपस्पृश्याध्वर्यवे समर्पयति । ततो जुह्वपभृद्गुवाणां सुचा
मप्येव मेव सम्मार्जनम् । किञ्चोत्ताना एव धारयमाणाः सुचः
सम्मार्ष्टीत्यपि स्मर्त्तव्यम् । ततस्तूष्णीं प्राग्नित्रहरणे ष्टतावदानं
पुरोडाशप चीं च सम्मृज्याग्नौ प्रतप्याध्वर्यवे समर्पयति । ततः पत्नी-
सन्नहनम् । तद्यथा— अग्नीद् योक्त मादाय गार्हपत्याग्नेर्ऋत्यां
दिग्नीशानाभिमुखी मुर्धञ्जु सुपविष्टां पत्नीं परिहितवस्त्राद् वह्निः
योक्तेण द्विर्वेष्टयति । अनेकासु पत्नीषु सर्वासां योक्तबन्धनम् । ततः
कर्त्तव्यानि आज्यावेक्षणादीनि मूले एव विस्पष्टानि ।

पुरुषो वै यज्ञः । पुरुषस्तेन यज्ञो युदेनं पुरुषस्तनुत
ऽएष वै तायमानो यावानेव पुरुषस्तावान्विधीयते
तस्मात्पुरुषो यज्ञः ॥ १ ॥

तस्येय मेव जुहुः । इयु* मुपभृदात्मैव ध्रुवा तद्वा
ऽआत्मन ऽएवेमानि सुर्वाण्यङ्गानि प्रभवन्ति तस्माद्
ध्रुवाया एव सुर्वो यज्ञः प्रभवति ॥ २ ॥

प्राण ऽएव सुवः । सोऽयं प्राणः सुर्वाण्यङ्गान्यनुसुञ्च-
रति तस्माद् सुवः सुर्वा ऽश्रुनु सुचः सुञ्चरति ॥ ३ ॥

तस्यासावेव सौरुङ्गः । अयेद† मन्तरिक्ष मुपभृदियु
मेव ध्रुवा तद्वा ऽअस्या ऽएवेमे सुर्वे लोकाः प्रभवन्ति
तस्माद् ध्रुवाया एव सुर्वो यज्ञः प्रभवति ॥ ४ ॥

अय मेव सुवो योऽयं पवते । सोऽयु मिमान्सुर्वा-
ल्लोकाः ननुपवते तस्माद् सुवः सुर्वा अश्रुनु सुचः
सुञ्चरति ॥ ५ ॥

सु ऽएषु यज्ञस्तायमानः‡ । देवेभ्यस्तायत ऽचतुभ्य-
श्छन्दोभ्यो युञ्जविस्तुद्देवानां यत्सोमो राजा यत्पुरोडाश-
स्तत्तदादिश्य गृह्णात्यमुष्मै त्वा जुष्टं गृह्णामीत्येव सु
हेतेषाम् ॥ ६ ॥

* 'जुहु । रियु'—इति ख, च ।

† 'जुङ्ग । रुयेद'—इति ख ।

‡ 'सुर्वाल्लोका'—इति क, 'सर्वाल्लोका'—इति ख, ग । § 'नो'—इति ख, च ।

अथ यान्याज्यानि गृह्यन्ते । ऋतुभ्यश्चैव तानि छन्दो-
भ्यश्च गृह्यन्ते तत्तदनादिश्याज्यस्यैव रूपेण गृह्णाति
स वै चतुर्जुह्वां गृह्णात्यष्टौ कृत्व उपभृति ॥ ७ ॥

स युच्चतुर्जुह्वां गृह्णाति । ऋतु*भ्यस्तुर्जुह्वाति प्रयाजेभ्यो
हि तुर्जुह्वात्यृतवो हि प्रयाजास्तत्तदनादिश्याज्यस्यैव
रूपेण गृह्णात्यजामितायै जामि ह कुर्याद्यद्दसन्ताय त्वा
ग्रीष्माय त्वेति गृह्णीयात्तस्मादनादिश्याज्यस्यैव रूपेण
गृह्णाति ॥ ८ ॥

अथ युदष्टौ कृत्व ऽउपभृति गृह्णाति । छन्दोभ्य-
स्तुर्जुह्वात्यनुयाजेभ्यो हि तुर्जुह्वाति छन्दांसि ह्यनुयाजा-
स्तत्तदनादिश्याज्यस्यैव रूपेण गृह्णात्यजामितायै जामि
ह कुर्याद्यद्दनायचै त्वा त्रिष्टुभे† त्वेति गृह्णीयात्तस्मादना-
दिश्याज्यस्यैव रूपेण गृह्णाति ॥ ९ ॥

अथ युच्चतुर्जुवायां गृह्णाति । सुर्वस्मै तुद्यज्ञाय गृह्णाति
तत्तदनादिश्याज्यस्यैव रूपेण गृह्णाति कुस्मा ऽउ ह्यादि-
शेद्युतः सुर्वाभ्य ऽएव देवताभ्योऽवद्यति तस्मादनादि-
श्याज्यस्यैव रूपेण गृह्णाति ॥ १० ॥

यजमान एव जुह्व मनु । योऽस्मा ऽत्ररातीयति सु

‘गृह्णा । तृत्तु’-इति ग ।

† ‘त्रिष्टुभे’-इति च

ऽउपभृत मन्वत्तैव जुह्व मन्वाद्य ऽउपभृतमन्वत्तैव जुहुराद्य
 ऽउपभृतस वै चतुर्जुह्वां गृह्णात्यष्टौ कृत्व ऽउपभृति ॥ ११ ॥

स युच्चतुर्जुह्वां गृह्णाति । अत्तार† मेवैतत्परिमिततरं
 कुनीयाःसं करोत्यथ युदष्टौ कृत्व ऽउपभृति गृह्णात्याद्य
 मेवैतदपरिमिततरं भूयाःसं करोति तद्धि समृद्धं युवात्ता
 कुनीयानाद्यो भूयान् ॥ १२ ॥

स वै चतुर्जुह्वां गृह्णन् । भूय ऽआज्यं गृह्णात्यष्टौ कृत्व
 ऽउपभृति गृह्णन् कुनीय ऽआज्यं गृह्णाति ॥ १३ ॥

स युच्चतुर्जुह्वां गृह्णन् । भूय ऽआज्यं गृह्णात्यत्तार मेवै-
 तत्परिमिततरं कुनीयाःसं कुर्व्वस्तस्मिन्वीर्यं बलं दधा-
 त्यथ युदष्टौ कृत्व ऽउपभृति गृह्णन् कुनीय ऽआज्यं
 गृह्णात्याद्य मेवैतदपरिमिततरं भूयाःसं कुर्व्वस्तु मवीर्यं
 मुबलीयाःसं करोति तस्मादुत राजापारां विशं प्रावसा-
 याप्येकवेष्मनैव जिनाति त्वद्यथा त्वत्कामयते तथा
 सचत ऽएतेनो ह तद्दीर्येण युज्जुह्वां भूय ऽआज्यं गृह्णाति
 स युज्जुह्वां गृह्णाति जुह्वैव तज्जुहोति युदुपभृति
 गृह्णाति जुह्वैव तज्जुहोति ॥ १४ ॥

तदाहुः । कुस्मा ऽउ तर्ह्युपभृति गृह्णीयाद्यदुपभृता
 नु जुहोतीति स युञ्जोपभृता जुह्यात् पृथग्धैवेमाः प्रजाः

* 'गृह्णा'—इति ख, च ।

† 'गृह्णा । अत्तार'—इति ख, ग ।

स्युर्नैवात्ता स्यान्नाद्यः स्यादुथ यत्तज्जुह्वैव समानीय
 जुहोति तस्मादिमा विशः क्षत्रियाय बलिः हरन्त्यथ
 यदुपभृति गृह्णाति तस्माद् क्षत्रियस्यैव वृशे सति वैश्यं
 पशुव उपतिष्ठन्तेऽथ यत्तज्जुह्वैव समानीय जुहोति
 तस्माद्यदेतु क्षत्रियः कामयतेऽथाह वैश्यं मुपि युत्ते
 परो निहितं तदाहरेति तं जिनाति त्वद्यथा त्वत्काम-
 यते तथा सचत ऽएतेनो ह तद्वीर्येण ॥ १५ ॥

तानि वा ऽएतानि । छन्दीभ्य ऽआज्यानि गृह्यन्ते
 स युच्चतुर्जुह्वां गृह्णाति गायत्र्यै तद्गृह्णात्यथ यदष्टौ कृत्व
 उपभृति गृह्णाति त्रिष्टुब्जगतीभ्यां तद्गृह्णात्यथ युच्चतुर्जु-
 वायां गृह्णात्यनुष्टुभे तद्गृह्णाति व्यागवा ऽअनुष्टुब्वाचो
 वा ऽइदं सुर्वं प्रभवति तस्माद् ध्रुवाया ऽएव सुर्वो यज्ञः
 प्रभवतीयं वा ऽअनुष्टुबस्यै वा ऽइदं सुर्वं प्रभवति
 तस्माद् ध्रुवाया ऽएव सुर्वो यज्ञः प्रभवति ॥ १६ ॥

सु गृह्णाति । धाम नामासि प्रियं देवाना मित्येतद्द्वै
 देवानां प्रियतमं धाम यदाज्यं तस्मादाह धाम नामासि
 प्रियं देवाना मित्यनाष्टं देवयजन मसीति वृजो
 ह्याज्यं तस्मादाहानाष्टं देवयजन मसीति ॥ १७ ॥

सु एतेन यजुषा । सकृज्जुह्वां गृह्णाति त्रिस्तूष्णी
 मेतेनैव यजुषा सकृदुपभृति गृह्णाति सप्त कृत्वस्तूष्णी

मेतेनैव यजुषा सकृद् भुवायां गृह्णाति त्रिस्तूष्णीं तदाहु-
स्त्रिस्त्रिरेव यजुषा गृह्णीयात् त्रिष्टुप् यज्ञ इति
तदु नु सकृत्सकृद्देवानो ह्येव त्रिर्गृहीतुः सम्पद्यते ॥
१८ ॥ ५ ॥

॥ इति द्वितीयप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् [३. २.] ॥

अथ जुहूपभृद्भुवास्तेतस्याज्यस्य सुवेण^१ ग्रहणं विधित्सुस्तत्समु-
दास्य पुरुषावयवकल्पनया स्तुत्यर्थं तत्साध्यस्य यज्ञस्य पुरुषतादात्म्य
माह—“पुरुषो वा इति । तादात्म्यं सुपपादयति—“पुरुषस्तेनेति ।
पुरुषप्रयत्ननिर्वर्त्यत्वाद्यज्ञस्य पुरुषत्व मित्यर्थः ।

“एष वा इत्यादि । यत एवं यज्ञः पुरुषः, अतः ‘एषः’^२ यज्ञो
विस्तार्यमाणः, यदवयवपरिमाणविशिष्टः पुरुषः, तादृगवयवपरि-
माणविशिष्ट एव विधीयते ॥ १ ॥

तादृगवयवकृप्ति मभिनयेन दर्शयति—“तस्येति । या ‘जुहूः’, सा
‘इयम्’ अयम्, दक्षिणो बाहुरित्यर्थः । तथा या ‘उपभृत्’, सा ‘इयम्’
वामबाहुः । भुवा ‘आत्मा’ मध्यदेह^३ इत्यर्थः । अत एव तैत्तिरी-
यके विस्पष्टं मान्नायते—“जुहूर्दक्षिणो हस्त, उपभृत् सव्य, आत्मा
भुवेति” । भुवाया आत्मत्व सुपपादयति—“तदा इति । ‘आत्मनः’

१— “खादिरः सुवः—०पर्यामयो जुहूः—०आश्रय्यो उपभृत्—०—
वैकङ्कती भुवा—०एतद्देहं सुचाः रूपम्”—इति तै०सं० ३.५. ७ ।

२— ‘एव’—इति ठ ।

३— ‘देहमध्य’—इति जादिषु ।

४— तै० ब्रा० ३. ३. १ । अस्य “प्राणो वै सव्यः”—इत्यारम्भः ।

मध्यदेहादेव 'इमानि' परितो वर्त्तमानानि हस्तपादादीन्यङ्गानि सर्वाणि 'प्रभवन्ति' उत्पद्यन्ते । यस्मादेवं लोके 'तस्माद्' भ्रुवाया आत्मत्वात्, तस्या एव सकाशात् कृत्स्नोऽपि यज्ञः 'प्रभवति' उत्पद्यते । भ्रुवास्थस्याज्यस्य सर्वयागसाधारण्य मनेन प्रतिदितं भवति^१ ॥ २ ॥

जुङ्गादिषु सर्वासु स्रुचु स्रुवस्य सञ्चरण मुपपादयितुं तस्य प्राणरूपता माह—“प्राण ऽएवेति । देहमध्येऽवस्थितः प्राणवायुः यस्मात् सर्वाण्यङ्गानि नाडीभिः क्रमेण व्याप्नोति, तस्मात् तदात्मकः स्रुवोऽपि जुङ्गाद्याः सर्वाः 'स्रुचः' 'अनु'लक्ष्य क्रमेण सञ्चरति ॥ ३ ॥

एवं पुरुषावयवादिकल्पनया^२ जुङ्गादिसमुदायं प्रगच्छ, लोका-
तादात्म्यप्रतिपादनेनापि तं प्रगंसति—“तस्येति । 'तस्य' यज्ञस्य 'असौ' दूरदेशेऽवस्थिता द्यौरेव जुह्वः; इदं मेवान्तरिच मुपसृत्; 'इय मेव' भूमिर्भ्रुवा; जुङ्गादयो लोकत्रयात्मिका इत्यर्थः^३ ॥

अस्त्वेवं किं तत इत्याह—“तदा इति । 'तत्' तथा सति 'अस्याः' भूम्या एव सकाशात् यस्मादिमे सर्वे लोकाः 'प्रभवन्ति' उत्पद्यन्ते, तस्मादेव कारणात् पृथिव्यात्मिकाया भ्रुवाया एव सर्वो यज्ञः प्रभवति । इतोऽपि भ्रुवास्थ माज्यं सर्वयागसाधारण्यमित्यर्थः ॥ ४ ॥

अस्मिन्नपि पचे स्रुवस्य सर्वासु स्रुचु सञ्चरण मुपपादयति—
“अय मेवेति । 'योऽयं' लोकत्रये वायुः 'पवते' वाति, तदात्मक एव स्रुवः । 'सः' च वाह्यो वायुः, यथा सर्वान् लोकान् 'अनु'लक्ष्य

१— नास्त्येतद्वाक्यं ड-पुस्तके ।

२— आध्यात्मिकभावेनेत्यर्थः । ङा० उ० १, २ द्रष्टव्यम् ।

३— इदं व्याख्यान माध्विदैविकम् । ङा० उ० १, २ द्रष्टव्यम् ।

सञ्चरति, तथैव तदात्मकस्य स्रुवस्थापि लोकत्रयात्मिकासु स्रुचु
सञ्चरणं युक्तं मित्यर्थः ॥ ५ ॥

अथ तासु स्रुचु आज्यग्रहणं विधित्तुः तस्य पुरोडाशादि-
हविरन्तरवत्प्रसक्तं देवतादेशनपूर्वकत्वं निवारयितुं माह—“स एष
इति । ‘तायमानः’ विस्तार्थमाणो यज्ञः, प्रथमं मग्न्यादिभ्यः प्रधान-
भूतेभ्यो ‘देवेभ्यः’ तादर्थ्यं चतुर्थी^१ देवतायं ‘तायते’ विस्तार्थते ।
“तनु विस्तारे”^२—इत्यस्मात् कर्मणि यकि^३ “तनोतेर्यकि”^४—इत्यात्त्वम्^५ ।
ततः ‘ऋतुभ्यः’ वसन्तादिभ्यः प्रयाजदेवताभ्यः, ‘कन्दोभ्यः’ गाय-
त्र्यादिभ्योऽनुयाजदेवताभ्यश्च; तायत इति शेषः । तच्च पुरोडाशादि-
लक्षणं ‘यत् हविः’, तत् देवानां स्वभूतम्, अतस्तत् देवताना
मादेशपुरःसरं ग्रहीतव्यम् ।

कुत एतदित्यत आह—“एव मिति । एव मेव हि ‘तेषाम्’
अग्न्यादिदेवतानां दर्शपूर्णमासादिषु सोमयागादिषु च नामादेश-
विशिष्टा मन्त्राः समान्नाताः । “अग्रथे त्वा जुष्टं गृह्णामि”—इति^६,
“अग्नीषोमाभ्यां त्वा जुष्टं गृह्णामि”—इति^७ पुरोडाशनिर्वापे;
सोमरसग्रहणेऽथैन्द्रवायवादिषु “उपयामगृह्णीतोऽसि वायव इन्द्र-
वायुभ्यां त्वा”—इति^८ ॥ ६ ॥

१— पा० सू० १. ४. ४४. वा० १ । २— धा० पा० त० प० १ ।

३— या० सू० ३. १. ६७ । ४— पा० सू० ६. ४. ४३ ।

५— वा० सं० १. १०. २ (इहापि ३८ पृ० ७ पं०, ५५ पृ० १ पं०) ।

६— वा० सं० १. १०. ३ (इहापि ५६ पृ० १ पं०) ।

वा० सं० ७. ८. १, २ । तै० सं० १. ४. ४ ; ब्रा० ६. ४. ७ ।

“अथेति । अथ तस्मिन् यज्ञे यदाज्यग्रहणम्, तत्रप्रयाजानुयाज-
देवतार्थम् ; ‘च’-शब्दादेव स्विष्टकृद्यागार्थञ्च^१ । ‘तत्’ तथा सति
‘तत्’ आज्यं देवतानाम ‘अनादिश्य’ अनुक्त्वा आज्यसम्बन्धिनैव^२
रूपेण गृह्णाति । आज्यसम्बन्धि रूपञ्च देवताया अनादेशनम् ; “न
वा एतत्कस्यैचन देवतायै हविर्गृह्णादिग्रति यदाज्यम्”—इति
अनादेशनस्य तद्धर्षतया प्रागाम्नातत्वात्^३ ।

अथ जुहूपभृतीराज्यग्रहणं विधत्ते— “स वा इति । जुह्वां
चतुर्वारं सुवेणाज्यं गृह्णीयात् ; उपभृत्यष्टवारम् ॥ ७ ॥

तत्र जुह्वस्य माज्यं किमर्थं मित्याशङ्क्य तत्रयोजन माह—
“स यदिति । के पुनस्त ऋतवः, धेभ्यो जुह्वस्य माज्यं भाग इत्यत
आह— “प्रयाजेभ्य इति । प्रयाजदेवता हि ऋतवो वसन्ताद्याः,
तेषां च नामादेशनरहित मेवाज्यं ग्रहीतव्य मित्युक्तम्^४ ; तदिदानी
मनूय तस्य प्रयोजन माह— “तदिति । ‘तत्’ तथा सति ‘तत्’
अनादिश्य ग्रहणम् ‘अजामितायै’ जामितादोषराहित्याय सम्पद्यते ;
हविर्ग्रहणाज्यग्रहणयोर्देवतादेशने सत्येकरूपेणाजामिता स्यात् । त
मिमं दोषं विपचे दर्शयति— “जामि हेति ॥ ८ ॥

औपभृताज्यस्य विनियोग माह— “अथेति । अत्र वन्दसां कः
प्रसङ्ग इत्यत आह— “अनुयाजेभ्य इति । गायत्र्यादिष्कन्दोरूपा

१— ‘अवशिष्टकृत्तृथकार्थञ्च’—इति ठ, ड ।

२— ‘आज्यस्वरूपसम्बन्धिनैव’—इति जादिषु

३— ६७ पृ० १३ पं०, १०८ पृ० १२ पं० ।

४— २०१ पृ० २ पं० ।

ह्यनुयाजदेवताः ; अतोऽनुयाजेभ्य एवोपभृति तदाज्यग्रहणम् ।
 अत्रापि देवतानादेशनं पूर्ववज्जामितादोषराहित्यायेत्याह—
 “तदिति । पूर्ववद्विपक्षे बाध मुपन्यस्थानादेशन मुपपादयति—
 “जामि हेति ॥ ९ ॥

ध्रुवायां चतुर्ग्रहणविधिपुरःसरं तत्प्रयोजन माह—“अथेति ।
 ध्रौवाज्यग्रहण मप्याज्यधर्मेण देवतानादेशनलक्षणैः कर्त्तव्य मित्युक्त्वा^१
 अत्र देवतादेशनस्य प्रसक्तिरेव नास्तीत्याह—“कस्मा उ ह्यादि-
 ग्रेदिति । ‘यतः’ यस्मात् कारणात् ध्रुवास्य माज्यं यज्ञे यावत्यो
 देवताः सन्ति, तावतौभ्यः सर्वाभ्य एव देवताभ्यः ‘अवद्यति’
 विभज्य गृह्णाति, ‘अतः’ सर्वदेवतासाधारण्यात् देवताविशेषस्य
 उद्देशनं न सम्भवतीत्यर्थः । अत एव तैत्तिरीयके समान्नायते—
 “यज् जुङ्गां गृह्णाति प्रयाजेभ्यस्तद् यदुपभृति प्रयाजानुयाजेभ्यस्तत्,
 सर्वस्मै वा एतद्यज्ञाय गृह्णाते यद् ध्रुवाया माज्यम्”—इति^२ ॥ १० ॥

अथ जुह्वपभृतोराज्यग्रहणस्य चतुर्धादिमह्याविशेष मुपपादयितु
 माह—“यजमान एवेति । ‘यजमान एव जुह्व म’ भागी, तस्य
 जुह्वभाग इत्यर्थः । “लक्षणेत्यभूताख्यानभागवौष्पासु^३”—इत्यनोः
 कर्मप्रवचनीयत्वम् ; “कर्मप्रवचनीययुक्ते”—इति^४ द्वितीया । तथा
 यश्च ‘अस्मै’ यजमानाय ‘अरातीयति’ अरातिः शत्रुरिवाचरति,
 सः ‘उपभृत मनु’ उपभृत् तस्य भाग इत्यर्थः । अत एव

१— ६७, १०८, २०७ पृ० ४ प० ।

२— तै० ब्रा० ३. ३. ५. ५ ।

३— पा० सू० १. ४. ६० ।

४— पा० सू० २. ३. ८ ।

तैत्तिरीयकम्— “यजमानदेवत्या वै जुहः भ्रातृव्यदेवत्योपभृत्”-
इति^१ ।

तथा भोक्तुः भोग्यस्य^२ च क्रमेण जुह्वपभृतौ भागावित्याह—
“अत्तैव जुह्व मिति । तद्भागत्वेन तत्तादात्म्य माह—“अत्तैव
जुह्वरिति ।

प्राग् विहितं तयोराज्यग्रहणं^३ स्तुत्यर्थं मनुवदितु मनुसन्धत्ते—
“स वा इति ॥ ११ ॥

तत्र जुह्वां चतुर्ग्रहण मनुद्य सङ्ख्यात्पीयस्त्वं प्रशंसति—“स
यदिति । जुह्वा अत्तृरूपत्वाद् अष्टसङ्ख्यातः चतुस्सङ्ख्याया अत्पीय-
स्त्वेनात्तार मेव परिमिततरम्, अत एव ‘कनीयांसम्’ अत्पीयांसं
करोति ।

उपभृति आज्यग्रहणसङ्ख्या मनुद्य तद्भूयस्त्वं प्रशंसति—“अथ
यदिति । आद्यरूपा ह्युपभृत्, तत्र भोक्तृरूपजुह्वतः सङ्ख्यावाङ्मत्यात्
‘आद्यं’ भोग्यवस्तुजात मेव ‘अपरिमिततरम्’ अधिकतरम् ; अत
एव ‘भूयांसम्’ बद्धतरम्, अतिशयेन बद्धत्वं करोति ।

“तद्धि समृद्ध मित्यादि । यत् खलु भोक्तृणा मत्पीयस्त्वम्,
भोग्यवस्तुजातस्य च भूयस्त्वम्, तत् खलु समृद्ध मित्यर्थः ॥ १२ ॥

जुह्वपभृतोराज्यग्रहणे प्रतिनियतं धर्मविशेषं विधत्ते—“स वा

१— तै० ब्रा० ३. ३. ५. ४ ।

२— ‘भोक्तृभोग्यस्य’—इति जादिषु, ङे च । ‘भोक्तृभोग्यस्य’—इति ड

३— इत्तैव अष्टमनवमकगिहकाभ्या मिति शेषः (२०१ ए०) ।

इति । ‘भूयः’ बद्धतर मधिक माज्यं जुङ्गां यथा भवति तथा सम्यक् पूर्वेण सुवेण कर्त्तव्यम् ; ‘कनीयः’ अल्पतरम् उपभृति गृह्यमाण माज्यं यथा भवति तथा अर्द्धपूर्वसुवेण कार्यं भित्यर्थः ॥ १३ ॥

जौहवाज्यस्य विहितं भूयस्त्व मनूद्य प्रशंसति— “स यदिति । ग्रहणसङ्ख्याद्वासेन भोक्तारं भोग्यजातात्^१ अल्पीयांसं^२ कुर्वन् भूयो-ग्रहणेन ‘तस्मिन्’ भोक्तारि अधिकं ‘वीर्यं’ सामर्थ्यं तद्धेतुभूतं ‘बलं’ च स्थापयति ।

औपभृताज्यस्य विहितं मल्पीयस्त्व मनूद्य प्रशंसति— “अथ यदिति । सङ्ख्याधिक्येन भोग्यपदार्थं मपरिमितं कुर्वन्, अल्पीयस्य आज्यस्य ग्रहणेन ‘तम्’ आद्यम् ‘अवीर्यं’ वीर्यरहितं बलरहितं च करोति । “तस्मादिति । यस्मादेव माद्यवर्गो बलरहितः ‘अबलीयान्,’ तस्मादेव कारणात्, सार्वभौमो ‘राजा’, ‘अपारां’ निरवधिकां ‘विशं’ राज्यं ‘प्रावसाय’ प्राप्यापि ‘एकवेश्मनैव’ एकगृहात्मनैव ‘जिनाति’ जयति, स्वाधीनं करोति । तत्र च ‘त्वत्-त्वत्’ एकमेकं वस्तु यथा कामयते, तथा ‘सचते’ समवेति, प्राप्नोति । ‘त्वत्-शब्दः एकशब्द-समानार्थः ; “उत त्वः पश्यन्न ददृशं वाचम्”— इत्यादौ^३ तथा दृष्टत्वात् । यद्वा त्वदिति निपातस्वार्थे^४ ; ‘जिनाति च, यथा च कामयते’—इति योज्यम् । तदेतद्राजः सामर्थ्यम्, एतेनैव वीर्येण जनितम् ; ‘यद्’ वीर्यं जुङ्गां भूयोग्रहणेन भोक्तुर्निष्पन्न

१— ‘भोज्यजाताद्’—इति ट ।

२— ‘बलीयांसं’—इति ठ ।

३— ऋ० सं० १०. ७१. ४ ।

४— निह० १. ३. ५ ।

मित्यर्थः । जुह्वपभृद्दृष्टतयोराज्ययोर्जुक्त्रैव होमः कर्त्तव्य इति विधत्ते— “स यदिति ॥ १४ ॥

उपभृतो होमसाधनत्वाभावे तत्राज्यग्रहणं किमर्थं मित्याधिपति— “तदाङ्गरिति । उपभृति ग्रहणं समर्थयिष्यंस्तावत्तस्या होमसाधनत्वे दोष माह— “स यद्भूपभृतेति । होमसाधनत्वे जुह्ववदुपभृतोऽपि स्वातन्त्र्यादन्नस्थानीयाः ‘इमाः’ सर्वाः प्रजाः, राज्ञः’ सकाशात् ‘पृथक्’ स्वतन्त्रा एव भवेयुः ; तथा च राजा नैवात्ता स्यात्, राज्य मपि नैव भोग्यं भवेदित्यर्थः ।

अप्युपभृत माज्यं जुह्वा मानीय, तथैव होमे तु नोक्तदोष इत्याह— “अथ यदिति ।

होमाभावे च उपभृति कस्माद् ग्रहणं मित्यस्योत्तर माह— “अथ यदिति । यस्मादेव होमाय जुह्व मपेक्षमाणाया मुपभृत्याज्यं गृह्यते, तस्मादेव कारणात् ‘चत्रियस्य वशे’ रक्षार्थं चत्रियाधीनत्वे सत्येव, वैश्यं ‘पशवः’ गवाद्याः ‘उपतिष्ठन्ते’ । उपभृति ग्रहणाद्वैश्यस्य धनसमृद्धिर्भवतीत्यर्थः ।

“अथ यदित्यादि । यस्मादप्युपभृत माज्यं मानीय जुक्त्रैव जुहोति, नोपभृता ; तस्माद्यदैव स चत्रियः कामयते, ‘अथ’ अनन्तर मेतं वैश्यं ब्रूते । कथं मिति । हे वैश्य ! ‘ते’ तव ‘परः’ परस्तादन्यत्र गोप्यस्थाने निहितं ‘यत्’ धनं मस्ति, तदाहरति । एव मुक्त्वा ‘तं’ वैश्यं ‘जिनाति’ धनापहारेण हीनं करोति । अन्यत्पूर्ववत् ।

“एतेनो ह तद्दीर्घेण”—इति । औपभृताज्यस्य^१ जुह्वसमानयन-
जनितवीर्घेणेत्यर्थः ॥ १ ५ ॥

ध्रौवस्याज्यस्य प्रागुक्तं^२ सर्वयज्ञसाधारण्यं द्रढयितुं जुह्वादिष्वज्य-
ग्रहणं प्रकारान्तरेण प्रशंसति—“तानि वा इति ।

सामान्योक्तं विवृणोति—“स यदिति । प्राथम्यसाम्यात् पाद-
चतुष्टयोपेतत्वेन चतुस्सङ्ख्यासाम्याच्च जुह्वां ग्रहणं गायत्र्यर्थं मित्यर्थः ।

मनु त्रिपदा गायत्री, कथं मस्याश्चतुस्सङ्ख्यायोगः ? सत्यम् !
अष्टाचरैः पादैस्त्रिपदा, षडचरैः पादैस्तु चतुष्पदापि भवति ।
अत एवान्यत्रान्नायते—“सैषा चतुष्पदा षड्विधा गायत्री”—इति^३ ।
त्रिष्टुब्जगत्योर्मिलितयोः पादानां मष्टसङ्ख्या भवति । तथाचोप-
भृत्यष्टकलो ग्रहणं ताभ्यां मर्थं सम्पद्यते, एव मेव पादसङ्ख्या-
साम्यात् ध्रुवायां चतुर्ग्रहणं मनुष्टुबर्थं भवतीत्यर्थः ।

अनेन ध्रुवायाः^४ अनुष्टुबर्थलोपजीवनेन तत्स्यस्याज्यस्य सर्वयज्ञ-
साधारण्यं मभिप्रेत्याह—“वाग्वा इति । “अनुष्टुप् च वै सप्तदशस्य
समभवताः सानुष्टुप् चतुरत्तराणि क्न्दः स्यसृजत षडुत्तरान्तो-
मानसप्तदशः”—इति^५ सामब्राह्मणे सर्वेषां क्न्दसा मनुष्टुप्सकाशात्
सृष्टेरान्नातत्वात् सा वागात्मिका ॥

१—“औपभृताज्यस्य”—इति जादिषु, “उपभृताज्यस्य”—इति ड ।

२— इहैव द्वितीयतृतीयचतुर्थकण्डिकासु द्रष्टव्यम् (२००, २०५ ए०) ।

३— सा० का० ब्रा० ५. १२. ५ ।

४— ‘ध्रुवायाम्’—इति ज, झ, ञ, ट, ड ।

५— सा० ता० ब्रा० १० प्र० २ ख० ।

“वाचो वा इत्यादि। ‘वाचः’ शब्दस्य सकाशात् ‘इदं’ सर्वं मर्थजातं प्रभवति। अत एव जगतः शब्दविवर्तलं माङ्गः—

“अनादिनिधनं ब्रह्म शब्दतलं यदक्षरम्।

विवर्ततेऽर्थभावेन प्रक्रिया जगतो यतः” इति^१।

तथान्यत्रापि शब्दानुवेधात्तत्कार्यत्वं मर्थप्रपञ्चस्थोक्तम्—

“न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमादृते।

अनुविद्धं मिव ज्ञानं सर्वं शब्देन गम्यते^२”—इति।

यस्मादेवं वाचः सर्वजगदुत्पत्तिहेतुत्वम्, तस्मात् तत्सम्बन्धिण्या ध्रुवाया अपि सर्वयज्ञहेतुत्वं युक्तं मित्यर्थः।

इतोऽपि ध्रुवायाः सर्वयज्ञहेतुत्वं मित्याह—“इयं वा अनुष्टुप्”—इति ॥ १६ ॥

विहितं माज्यग्रहणं मनूद्य मन्त्रं^३ विधत्ते—“ष इति। मन्त्रगतस्य धामशब्दस्य विवक्षितं मर्थं माह—“एतद्वा इति। धामशब्दस्यैजोवाची^४” ; तद्धेतुत्वादाज्यं मपि धामेत्युच्यते इत्यर्थः। मन्त्रग्रहणं मनूद्य तत्रानाष्टपदस्य तात्पर्यगम्यं मर्थं माह—“अनाष्टमिति। ‘हि’ यस्मात् ‘आज्यं वज्रः’ “एतं खलु वै देवा वज्रं कृत्वा सोमं मग्नन्^५”—इति^६ श्रुतेः। वज्रस्य धर्षितुं मशक्यत्वाद् ‘अनाष्टमः’ अतस्तदात्मकत्वादाज्यं मय्यनाष्टमिति मित्यर्थः ॥ १७ ॥

१— हरिकारिकेष्वा ।

२— वाक्यपदीयश्लोक एषः ।

३— वा० सं० १. ३१. ४ । का० श्रौ० सू० २. ७. ११, १२ ।

४— निरु० ६. ३. ७ द्रष्टव्यम् । अ० को० ३. ४. १८. १०४ । “एते श्रितो एतन्वस्य धाम”—इति ऋ० सं० २. ३. ११ ।

५— ‘सोमं मग्नन्’—इति ऋ० । ६— उपरिष्ठादिहैव ४. १. ४. ८ ।

अनेन मन्त्रेण ग्रहणे विशेष माह—“स एतेनेति ।

पदान्तर माह—“तदाङ्गरिति । ‘तत्’ तत्र ग्रहणविषये ब्रह्म-
वीदिन ‘आङ्गः’ अनेन मन्त्रेण जुङ्गादिषु ‘त्रिस्त्रिः’ गृह्णीयात्^१ ।
तथा च समन्त्रकग्रहणस्य प्रत्येकं त्रिरावृत्तत्वात् यज्ञस्य त्रिवृत्तं
सिध्यतीति तेषा माशयः^२ ।

सकृत्पचं निगमयति— “तद् न्विति । सर्वास्वपि सुवु सकृ-
त्सकृदेव मन्त्रेण गृह्णीयात् । अत्र सकृद्ग्रहणपक्षेऽपि हि ग्रहणस्य
त्रित्वसङ्ख्या समाहारेण सम्पद्यत इत्यर्थः ॥ १८ ॥ ५ [३.२.] ॥

इति श्रीभायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथभाष्ये तृतीयाध्याये

द्वितीयं ब्राह्मणम्^३ ॥

१—पक्षापन्नविचारतात्पर्यं का० श्रौ० २. ७. १३-१७ सू० पर्यालोच्यम् ।

२—“ध्रुवायाञ्च जुह्ववत्”—इति का० श्रौ० सू० २. ७. १८ ।

३—इह तु ब्राह्मणे एकैव कर्म विहित माज्यंनिनयनं नाम । तत्रेयं
पद्धतिः— अर्धयुः सद्येन जुह्वं वेदं च गृह्णीत्वा दक्षिणेन सुव मादाय,
तेनैव सुवेणाज्यस्याख्याः तूष्णीं माज्य मादाय मन्त्रेण जुङ्गां निनयति ।
निनयनं ग्रहणम् । जुङ्गां चतुरः सुवान् गृह्णाति । तत्र मन्त्रेणैकवारं
त्रिस्तूष्णीम्, अथवा त्रिमन्त्रेण सकृत् तूष्णीम् । तत उपमृति अष्टहस्तः
तथैवाज्यस्य ग्रहणं कर्तव्यं भवति । तत्रैकवारं त्रिवारं वा मन्त्र-
प्रयोगः ; मन्त्रस्तु स एव । ततो ध्रुवायां तथैव चतुर्ग्रहणम् । तत्रापि
जुङ्गा मिव सकृत् त्रिर्वा मन्त्रप्रयोगः । मन्त्रश्च स एवेति विवेकः ।

प्रोक्षणीरध्वर्यु*रादत्ते । सु ऽद्धु मेवाग्ने प्रोक्षति
कृष्णो ऽस्याखरेष्टोऽमुये त्वा जुष्टं प्रोक्षामीति तन्मेध्य
मेवैतदमुये करोति † ॥ १ ॥

अथ व्वेदिं प्रोक्षति । व्वेदिरसि बर्हिषे त्वा जुष्टां
प्रोक्षामीति ‡ तन्मेध्या § मेवैतद् बर्हिषे करोति ॥ २ ॥

अथास्मै बर्हिः प्रयच्छति ॥ । तत् पुरस्ताद्ग्रन्थ्या साद-
यति तत् प्रोक्षति बर्हिरसि सुग्भ्यस्त्वा जुष्टं प्रोक्षा-
मीति ॥ तन्मेध्य मेवैतत् सुग्भ्यः करोति ॥ ३ ॥

अथ याः प्रोक्षण्यः परिशिष्यन्ते । ताभिरुपधीनां
मूलान्युपनिनयत्यदित्यै व्युन्दन मसीतीयं वै पृथिव्य-
दितिस्तदस्या ऽवैतदुपधीनां मूलान्युपोनन्ति ता
ऽइमा आर्द्रमूला ऽत्रोपधयस्तस्माद्यद्यपि शुष्काण्युग्राणि
भवन्त्यार्द्राण्येव मूलानि भवन्ति** ॥ ४ ॥

अथ व्विस्रुःस्य ग्रन्थिम् । पुरस्तात्प्रस्तरुं यत्कृत्वाति
व्विष्णो स्तुपोऽस्तीति यज्ञो वै व्विष्णुस्तस्येय मेव†† शिखा

* 'रुध्वर्यु'—इति ग ।

† 'ति'—इति क, ख ।

‡ 'प्रोक्षामि'—इत्येव च ।

§ 'तन्मेध्य'—इति क ।

॥ 'प्रयच्छन्ति'—इति क, ग ।

¶ 'प्रोक्षामि'—इत्येव च ।

** 'न्ति'—इति क, ख ।

†† 'य मे'—इति ख, च ।

स्तुप एता मेवास्मिन्नेतद्दधाति पुरस्ताद् गृह्णाति पुर-
स्ताद्भयः॑ स्तुपस्तस्मात्पुरस्ताद् गृह्णाति* ॥ ५ ॥

अथ सन्नहनं विस्रंसयति । प्रलृप्तं॑ ह्रैवास्य स्त्री
व्विजायत ऽइति तस्मात् सन्नहनं व्विस्रंसयति तद्दु-
क्षिणायाः॑ श्रोणौ निदधाति नीविह्रैवास्यैषा दक्षिणत
ऽइव हीयुं नीविस्तस्माद्दक्षिणायाः॑ श्रोणौ निदधाति
तत्पुनरभिच्छादयत्यभिच्छन्नेव हीयुं नीविस्तस्मात्पुन-
रभिच्छादयति† ॥ ६ ॥

अथ बर्हिं स्तृणाति । अयं॑ वै स्तुपः प्रस्तरौऽथ
यान्यवाच्चि लोमानि तान्येवास्य यदितरं बर्हिस्तान्ये-
वास्मिन्नेतद्दधाति तस्माद्बर्हिं स्तृणाति ॥ ७ ॥

योषा वै व्वेदिः॑ । ता॥ मेतद्देवाश्च पर्यासते ये चेमे
ब्राह्मणाः शुश्रुवाः॑ सोऽनूचानास्तुष्टेवैना मेतत् पर्यासीने-
षुनमां करोत्यनमृताया ऽएव तस्माद्बर्हिं स्तृणाति ॥ ८ ॥

यावती वै व्वेदिः॑ । तावती** पृथिव्योपधयो बर्हिं-
स्तुदास्युं मुवैतुत् पृथिव्या म्पोपधीर्दधाति ता ऽइमा

* 'ति'-इति क, ख ।

† 'ति'-इति क, ख ।

‡ 'यात्य । थं'-इति क, ग ।

§ 'वै व्वेदिः'-इति क, ग ।

॥ 'व्वेदि । स्तु'-इति क, ग ।

॥ 'वै व्वेदिः'-इति क, ग ।

** 'दि । स्तावती'-इति क, ग ।

ऽत्रस्यां पृथिव्या मोषधयः प्रतिष्ठितास्तस्माद्वाहुं
स्तृणाति ॥ ९ ॥

तद्वै बहुलुः स्तृणीयादित्याहुः । यत्र वा ऽत्रस्यै
बहुलुतमा ऽत्रोषधयस्तदस्या ऽपजीवनीयतमं तस्माद्
बहुलुः स्तृणीयादिति तद्वै तदाहर्त्तुर्येवाधि चिष्टुत्
स्तृणाति चिष्टुद्भि यज्ञोऽथो ऽत्रपि प्रवर्हः* स्तृणीयात्
स्तृणन्ति बर्हिरानुषगिति च्छुषि†णाभ्यनूक्त मुधरमूलः
स्तृणात्युधरमूला‡ ऽइव हीमा ऽत्रस्यां पृथिव्या मोषधयः
प्रतिष्ठितास्तस्माद्दुधरमूलः स्तृणाति? ॥ १० ॥

सु स्तृणाति । ऊर्णम्रदसं॥ त्वा स्तृणामि स्वासस्थां॥
देवेभ्य ऽइति साध्वीं देवेभ्य ऽइत्येवैतदाह यदा ह्योर्ण-
म्रदसं त्वेति स्वासस्थां देवेभ्य ऽइति स्वासदां देवेभ्य
ऽइत्येवैतदाह** ॥ ११ ॥

अथाग्निं कल्पयति । शिरो वै यज्ञस्याहवनीयः
पूर्वाङ्गी†† वै शिरः पूर्वाङ्गि मेवैतद्यज्ञस्य कल्पयत्युपर्यु-

* 'प्रवर्हः'—इति ख, 'प्रवर्हः'—इति च ।

† 'त्क्षुषि' च, 'न्क्षुषि'—इति च-शुद्धौ ।

‡ 'लु'—इति च ।

§ 'ति'—इति ख ।

॥ 'स्तृणा । त्पूर्णम्रदसं'—इति क, ग । ॥ 'स्वासस्थां'—इति क, ग ।

** 'ह्य'—इति ख ।

†† 'पूर्वाङ्गी'—इति च ।

परि प्रस्तरुं धारयन् कल्पयत्ययं वै स्तुपुः प्रस्तरु ऽएतु
मेवास्मिन्नेतत्प्रतिदधाति तुस्मादुपर्युपरि प्रस्तरुं धारयन्
कल्पयति ॥ १२ ॥

अथ परिधीन्परिदधाति । तद्यत्परिधीन्परिदधाति
यत्र वै देवा ऽअग्नेऽग्निः होत्राय प्रावृणत तुज्ञोवाच न
वा अहु मिद मुत्सहे युद्धो होता स्यां युद्धो हव्यं व्वुहे-
यन्त्रीन्पूर्वान्प्रावृङ्गं ते प्राधन्विषुस्तान्नु मेऽवकल्पयताथ
वा ऽअहु मेतदुत्साक्ष्ये युद्धो होता स्यां युद्धो हव्यं
व्वुहेय मिति तथेति तानस्मा ऽएतानुवाकल्पयंस्तु
ऽएते परिधुयः ॥ १३ ॥

सु होवाच । व्वुजो वै तान्वषट्कारः प्रावृणग् व्वुजाह्वै
व्वषट्काराद् विभेमि युन्मा व्वुजो व्वषट्कारो नु प्रवृज्या-
देतैरेवु मा परिधत्त तथा मा व्वुजो व्वषट्कारो न
प्रवर्क्ष्यतीति तथेति तु मेतैः पर्यदधुस्तन्न व्वुजो व्वष-
ट्कारः प्रावृणक् तद्भूमैवैतदमुये नह्यति युदेतैः परि-
दधाति ॥ १४ ॥

तु ऽउ हैतु ऽउचुः । इदु* मु चेदस्मान् यज्ञे
युङ्क्थास्त्वेवास्माक मुपि यज्ञे भाग ऽइति ॥ १५ ॥

तथेति देवा ऽअब्रुवन् । युद्धिष्परिधि स्कन्त्यति

* 'ऽउचु । रिदु'-इति क, ग ।

तद्युष्मासु हृत मथ युद्ध उपर्युपरि होष्यन्ति तुदो*
 ऽविष्यत्यथ युदमौ होष्यन्ति तुदो ऽविष्यतीति स युदमौ
 जुह्वति तुदेनानवत्युथ युदेनानुपर्युपरि जुह्वति तुदेना-
 नवत्युथ युद्धिष्परिधि स्कुन्दति तुदेतेषु हुतं तुस्माद् ह
 नाग इव स्कुन्नुः स्यादिमां वै ते पृथिवीं† प्राविशन् यद्वा
 ऽइदं किञ्च स्कुन्दत्यस्या मेव तत्सुर्वं प्रतितिष्ठति ॥ १६ ॥

सु स्कुन्नु मभिमृशति । भुवपतये स्वाहा भुवन-
 पतये स्वाहा भूतानाम्पतये स्वाहेत्येतानि वै तेषा
 मग्नीनां नामानि यद् भुवपतिर्भुवनपतिर्भूतानाम्पति-
 स्तद्यथा व्यषट्कृतः हुत मेव मस्यैतेषमिषु भवति ॥ १७ ॥

तद्भुके । इध्मस्यैवैतान्परिधीन्परिदधति । तद् तुथा
 नु कुर्यादुनवक्लृप्ता ह तस्यैते भवन्ति यानिध्मस्य
 परिदधात्यभ्याधानाय ह्येवेध्मः क्रियते तस्यो ह्यैवैतेऽव-
 क्लृप्ता भवन्ति यस्यैतानन्यानाहुरन्ति परिधुय ऽइति
 तुस्मादन्यानेवाहरेयुः ॥ १८ ॥

ते वै पालाशाः स्युः । ब्रह्म वै पलाशो ब्रह्माग्नि-
 रभ्यो हि तुस्मात्पालाशाः स्युः ॥ १९ ॥

युदि पालाशान् नु विन्देत् । अथो‡ ऽत्रपि वैकङ्कताः

* इत उत्तरं 'तदो'—इत्यन्तो ग्रन्थः च-पुस्तके नास्ति ।

† नास्तेतत् पदं च-पुस्तके । ‡ 'विन्दे । दधो'—इति क, ग ।

स्युर्यदि वैकङ्कतान् नु विन्देदुथो ऽश्रुपि कार्ष्ण्यमुयाः
 स्युर्यदि कार्ष्ण्यमुयान् नु विन्देदुथो ऽश्रुपि बैल्लाः
 स्युरुथो खादिरा श्रुथो ऽश्रुदुम्बरा एते हि वृक्षा
 यन्नियास्तुस्मादेतेषां वृक्षाणां भवन्ति ॥ २० ॥ ६ ॥

॥ इति द्वितीयप्रपाठके षष्ठं ब्राह्मणम् [३. ३.] ॥

अथेष्वादीनां प्रोक्षणं विधत्ते— “प्रोक्षणीरध्वर्युरादत्त इत्या-
 दिना । “अग्नये करोतीति । अग्नौ हीध आधास्यते, अतोऽग्न्यर्थं
 प्रोक्षणेनेधं^१ मेधं कृतवान् भवतीत्यर्थः^२ ॥ १ ॥

“अथ वेदि मिति । “बर्हिषे करोतीति । ‘बर्हिषे त्वा’-इति^३
 मन्त्रलिङ्गात् स्तरिष्यमाणबर्हिरथं वेदिं शुद्धां करोति ; प्रोक्षणेन
 बर्हिस्तरणयोग्यतां वेदेरापादयतीत्यर्थः ॥ २ ॥

“अथेति । “पुरस्ताद्गन्थीति । ‘पुरस्तात्’ पूर्वभागे सन्नहन-
 रज्जोः ग्रन्थिर्यथा भवति तथा आसादयतीत्यर्थः ॥

“सुग्भ्यः करोतीति । बर्हिष उपरि सुचा मासाद्यमानत्वात् तद्यो-
 ग्यता मेतन्मन्त्रकरणकेन प्रोक्षणेन बर्हिषः^४ सम्पादयतीत्यर्थः^५ ॥ ३ ॥

१— “इध्नाः समिन्धनात्”—इति निरु० प. २. १ । “विंशतिकालक
 इध्नाः”—इति का० प० ५. १ । अ० को० १. ४. १३ ।

२— अत्र मन्त्रः—वा० सं० २. १. १ । का० औ०सू० २. ७. १६ क ।

३— मन्त्रस्तु— वा० सं० २. १. २ । का० औ०सू० २. ७. १६ ख ।

४— “त्रेधा बर्हिः सन्नह्य पुनरेकधा”—इति का० औ०सू० ५. १. २५ ।

“बर्हिः परिवर्हणात्”—इति निरु० प. २. ५ ।

५— सोऽयं मन्त्रः— वा० सं० २. १. ३ । का० औ०सू० २. ७. १६ ग ।

अवशिष्टानां प्रोक्षणीनां^१ विनियोग माह— “अथेति। “ओष-
धीना मिति। स्तरणार्थं माहृतबर्हिर्लक्षणा ना ओषधीना मित्यर्थः।
सूत्रितं हि कात्यायनेन—“ओषं मूलेषूपसिञ्चत्यदित्यै व्युन्दन मिति^२।
मन्त्रस्य^३ प्रयोजन माह— “इयं वा इति। पृथिव्याः सम्बन्धिन्यो
या त्रीह्रियवाद्या ओषधयः, तासा मेव मूलानि आर्द्राकरोति।
“उन्दी क्लेदने”—इति^४ धातुः। अनेनोदकेन ता इमा ओषधयः
आर्द्रमूला भवन्ति; यस्मादेवं तस्मादेव कारणात् ओषधीना
मयभागेषु शुष्केष्वपि मूलभागा आर्द्रतयैव दृश्यन्त इत्यर्थः ॥ ४ ॥

प्रस्तरस्य^५ ग्रहणं विधत्ते— “अथेति। बर्हिस्स्रस्त्रहनरज्जोर्यन्थिं
विमुच्य ‘पुरस्तात्’ पूर्वदिग्भागे करोति। “विष्णोः”—इति^६ मन्त्रेण
प्रस्तरं गृह्णीयात्। मन्त्रस्य प्रयोजन माह— “यज्ञो वा इति।
आहवनीयसाधस्य यज्ञात्मकस्य ‘विष्णोः’ प्रस्तरमुष्टिरेव शिखारूपः
‘स्तुपः’ केशसङ्घातः। आहवनीयनिकटे तद्ग्रहणात् शिखा मेव
तस्मिन् स्थापितवान् भवतीत्यर्थः। पुरस्ताद्ग्रहणं मनूय प्रशंसति—
“पुरस्तादिति। ‘अयं’ पिण्डीभावेन बद्धो मानुषः ‘स्तुपः’ केश-

१— प्रोक्षणी आपः ६०—७० पृ० द्रष्टव्यम्।

२— का० श्रौ० सू० २. ७. २०।

३— मन्त्रोऽयम्— वा० सं० २. २. १।

४— इ० प० २०।

५— “कुशप्रस्रः प्रस्तर उपसन्नद्धः”—इति का० श्रौ० सू० ५. १. २६।

पृथ्विता दर्भमञ्जरी बर्हिषः समीपे बद्धः प्रस्तरो भवतीत्यर्थः।

“प्रस्तरो दर्भमुष्टिरूपः”—इति वेददीपः। अम० को० ३. ३. १६१।

६— वा० सं० २. २. २। का० श्रौ० सू० २. ७. २१।

सङ्घातः शिरसः पूर्वभागे हि भवति; अतो यज्ञस्यापि पूर्वभागे^१
स्तुपधारणाय पुरस्ताद्ग्रहणं युज्यत इत्यर्थः ॥ ५ ॥

सन्नहनरज्जोर्विस्त्रंसनं विधाय प्रशंसति— “अथेति । सन्नहनस्य
विस्त्रंसने सति ‘अस्य’ यजमानस्य स्त्री ‘प्रकृतं’ प्रकर्षणं कृतं दश-
माससम्पूर्णावयव मपत्यं ‘विजायते’ प्रसूयते । ‘इति’-शब्दो हेतौ^२ ।
यस्मादेवं तस्मादित्यर्थः ॥

तस्याः सन्नहनरज्जोर्दंशविशेषे स्थापनं विधत्ते— “तदिति ।
“नीविर्हैवेति । ‘अस्य’ यजमानस्य ‘एषा’ रज्जुनीविरेव भवतीत्यर्थः ।
नीविरूपत्वं दृष्टान्तेनोपपादयति— “दक्षिणत इवेति । लोके हि
वाससः परिधाने दक्षिणपार्श्वे एव हि नीविः परिकल्प्यते, तस्मात्
दक्षिणश्रोणौ सन्नहनरज्जुनिधानं नीविपरिकल्पनमेव भवतीत्यर्थः ॥

सन्नहनस्योपरि दर्भान्तरैश्चादनं विधत्ते— “तत्पुनरिति ।
तदुपपादयति— “अभिच्छन्नेवेति । उपरि वाससा ‘छन्नेव’ आवृतेव
हि लौकिकी नीविर्भवति, तस्मादभिच्छादनं कार्यं मित्यर्थः ॥ ६ ॥

बर्हिषः स्तरणं विधत्ते— “अथेति । ‘स्तृणाति’ वेदिं छादयती-
त्यर्थः । तत्स्तरणं प्रशंसति— “अयं वा इति । यः ‘अयं’ प्रस्तरः, स
ऊर्ध्वबद्धकेशसङ्घातात्मकस्तुपः; अथ तद्व्यतिरिक्तानि श्मश्रुप्रभृतीनि
घान्यवाङ्मुखानि लोमानि, स्तौर्यमाणेन बर्हिषा ‘अस्य’ यज्ञस्य^३
तान्येव सम्याद्यन्त इत्यर्थः ॥ ७ ॥

१— ‘पुरोभागे’-इति ठ ।

२— अम० को० ३. १. ३२. ७ । हे० को० अने० ७. २१, २२ । मेदि०
को० अयं २२, २३ । ३— ‘यजमानस्य’-इति ठ, ड ।

“योषा वा इत्यादि । हविर्घहणाय आगत्य ये देवाः वेदेः
उपरितः^१ उपविशन्ति, ये च ‘शुश्रुवांसः’ प्रयोगाभिज्ञानाः^२ ‘अनू-
चानाः’ अनुष्ठातरूपाः ऋत्विगूपा ब्राह्मणाः समीपे वर्तन्ते ; स्त्रीरूपा
इयं^३ वेदिः स्वय मत्रानावृता^४ सती तेभ्यो लज्जाविशिष्टा भवति ;
अतस्तस्या बर्हिषा आच्छादनं अनग्नतायै सम्पद्यत इत्यर्थः ॥ ८ ॥

प्रकारान्तरेण स्तरणं प्रशंसति—“धावती वा इति ॥ ९ ॥

स्तरणस्य स्रष्टव्यानां^५ विधत्ते—“तद्वा इति । ‘बज्जलं’ निरन्तरं
यथा भूमिर्न दृश्यते तथा सृणीयादित्यभिज्ञाः कथयन्तीत्यर्थः ।
एवं वदता मभिप्राय माह—“यत्र वा इति । ‘अस्यै’ षष्ठ्यर्थं
चतुर्थी^६ ; ‘अस्याः’ षष्ठिव्याः सम्बन्धिनि ‘यत्र’ यस्मिन् स्थाने
ओषधीनां बाज्जल्य मस्ति, तदेव स्थानं सर्वैः प्राणिभिरतिशयेनोप-
जीवनीयं भवति, तस्मादुपजीवनीयत्वसिद्धये बज्जलं स्तरणं कर्त्तव्य
मित्यनेनाभिप्रायेणेत्यर्थः ॥

अस्तु भूमेरुपजीवनीयतमत्वम्, तावता यजमानस्य को लाभः ?
तत्राह—“तद्वा इति । ‘तस्य’ बर्हिषो यः ‘आहर्त्ता’ यजमानः,
तस्मिन्नेव ‘तद्’ बज्जलस्तरणकृतं सुपजीवनीयतमत्वलक्षणं फलं
भवति ; अनुष्ठेयक्रियाफलस्य कर्त्तृगामित्वात् । अत एव जैमिनिः

१—‘परितः’—इति ठ, ड ।

२—‘प्रयोगाभिज्ञाः’—इति ठ ।

३—नास्तेतत् पदं ठ-पुस्तके ।

४—‘मनावृता’—इति ठ ।

५—‘लक्षणा’—इति ठ ।

६—पा० सू० २. ३. ६. वा० १ ।

सूत्रयामास— “शास्त्रफलं प्रयोक्तारि तल्लक्षणत्वात्”—इति^१ । ‘आह-
र्त्तयेवाधि’-इत्यधिशब्दो विभक्त्यर्थानुवादी ॥

स्तरणस्य चिद्वत्त्वं विधत्ते—“चिद्वत् स्तृणातीति । त्रिभिर्मुष्टि-
भिर्बर्हिस्त्रिधातु यथा भवति तथा वेदिं ऋदयेत् । तत्रैकं मुष्टिं
वेदेः पूर्वभागे स्तीर्त्वा, द्वितीयं मुष्टिं तन्मध्यभागे पूर्वमुष्टिना
सम्बद्धं स्तृणीयात्; ततस्तृतीयं मुष्टि मपि वेदेरपराद्धं द्वितीय-
मुष्टिना सम्बद्धं स्तृणीयादिति । एवं स्तरणं^२ प्रत्यक् परिसमाप्ति-
रित्येकः पक्षः ।

पचान्तर माह— “अथो इति । ‘प्रबर्हि’ प्रवृह्य प्रवृह्य प्रथम-
मुष्टिं वेद्यपराद्धं स्तीर्त्वा, तस्याद्य मुद्यम्याधस्तात् तत्सम्बद्धं^३ द्वितीयं
मुष्टिं स्तृणीयात्, एव मेव तृतीय मपि । एवं मुष्टिचयस्य परस्पर-
सम्बन्धं ऋङ्मन्त्रपादोदाहरणेन द्रढयति—“स्तृणन्तीति । ‘आनुषक्तं’
अनुषक्तं परस्परसम्बद्धं बर्हिरध्वर्थवः स्तृणन्तीति ऋक्पादस्यार्थः^४ ।
‘अतः’ अस्मान्मन्त्रलिङ्गात् पूर्वं मुष्टिं प्रवृह्य तस्याधस्तात् तत्संसक्त
मेवापरं मुष्टिं स्तृणीयादिति भावः । अस्मिन्पक्षे स्तरणस्य प्रागप-
वर्गता ।

कात्यायनः पक्षद्वय मपि सूत्रयामास^५— “पश्चादपवर्गं प्रवृहन्

१— जै० सू० ३. ७. १८; अ० मा० ३. ७. ८ ।

२— ‘स्तरणस्य’-इति ठ ।

३— ‘मुद्यस्य तस्याधस्तात् सम्बद्धम्’-इति ठ ।

४ ऋ० सं० ८. ४५. १ । निरु० ६. ३. ५ द्रष्टव्यम् ।

५— का० श्रौ० सू० २. ७. २६, २७ ।

वेति । अस्मिन्पक्षद्वयेऽपि बर्हिर्मूलस्थाधरत्वं विधाय प्रशंसति—
“अधरमूल मिति ॥ १० ॥

विहितं स्तरण मनूद्य मन्त्रं विधत्ते— “स स्तृणातीति । “ऊर्ष-
सदस मिति^१ । मन्त्रपदस्य पर्यवसित मर्थं माह—“साध्वी मिति ।
ऊर्षासूत्रनिर्मितकम्बलवन्दुभृतां तां हे वेदे!^२ स्तृणामीति हि
तस्यार्थः । तथाच ‘साध्वी’ शोभनां देवेभ्यः प्रीतिकरौ मित्यय मर्थः
सम्पद्यत इत्यर्थः । मन्त्रस्य द्वितीयभाग मनूद्य व्याचष्टे— “स्वासस्था
मिति । सुखेनासितु मुपवेष्टुं योग्यां ‘स्वासस्थाम्’ । एतस्य पदस्याभि-
प्रायकथनं ‘स्वासदाम्’-इति । सुखेन आसितुम्^३, आसदन मुप-
वेशनं कर्त्तुं शक्या ‘स्वासदा’, ता मित्यर्थः ॥ ११ ॥

अग्नेः प्रबलौकरणं विधत्ते— “अथाग्नि मिति । ‘कल्पयति’
क्लृप्तं हविर्दहनसमर्थं करोतीत्यर्थः । तच्च कल्पन माहवनीयस्यैवेति
प्रतिपादयति— “शिरो वा इति । देहस्य पूर्वभागो हि शिरः ;
अत आहवनीयोऽपि वेदेः पूर्वभागेऽवस्थानात् ‘यज्ञस्य शिरः’ ।
तथाच यज्ञस्य पूर्वाङ्गं माहवनीयं कल्पयन् शिर एव कल्पयति^४ ।

तस्मिन् समये प्रस्तरस्योपरि धारणं विधत्ते— “उपर्युपरीति ।
अग्नेरत्यन्तसन्निकृष्टोपरिभाग इत्यर्थः । “उपर्यध्वसः सामीप्ये”-
इति^५ द्विर्वचनम् । तद्धारणं प्रशंसति— “अयं वा इति । योऽयं

१— वा० सं० २. २. ३ । का० औ० सू० २. ७. २२ ।

२— ‘वेदि!’-इति ड ।

३— ‘व्यासक्तुं’-इति ठ ।

४— ‘माहवनीयकल्पनं यत्, शिर एव तत् कल्पयति’-इति ड

५— पा० सू० ८. १. ७ ।

‘स्तुपः’ केशसङ्घातः शिरसि दृश्यते, अथ मेव खलु प्रस्तरः । यज्ञ-
शिरस आहवनीयस्योपरि प्रस्तरं धारयन्, ‘एत मेव’ केशसङ्घातं
तस्मिन् ‘प्रतिदधाति’ सन्दधाति^१ ॥ १२ ॥

परिधिपरिधानं विधत्ते— “अथेति । परितो धीयन्त इति
‘परिधयः’ । “उपसर्गं घोः किः”—इति^२ कर्मणि कि-प्रत्ययः ।
तदेतत्परिधानं सुपपादयितु मनुवदति— “तद्यदिति ॥

इतिहासमुखेनैतत्परिधानं सुपपादयति— “यत्र वा इति । यत्र
इमम् ‘अग्निं’ पुरा” ‘होत्राय’ होत्रकर्मणे देवाः ‘प्रावृणत’ प्रवृ-
वन्तः, ‘तत्’ तदानीं सोऽग्निः ‘उवाच’ उक्तवान् । कथं मिति,
तदुच्यते— “न खल्वहं मिदानीं मुत्साहं करोमि, ‘वः’ युष्माकं
होता स्यां हव्यं च वहेयम्,—इति” । यदेतद्द्वोदशव्यवहनादिलक्षणं
कार्यं युष्माभिः प्रार्थ्यते, तत् कर्तुं नोत्सह इत्यर्थः ॥

अनुत्साहकारणं सुपन्यस्यति— “चीन् पूर्वानिति । हे देवाः !
युयं मदीयान् पूर्वपुरुषान् चीन् ‘प्रावृद्धम्’ प्रवृत्वन्तः स्यः ; ते च

१— “दर्भसङ्घातरूपत्वात् केशसङ्घातरूपा शिखिव”—इति वे० दी० ।

२— “परितः समन्ततः स्थाप्यन्ते”—इति परिधयः । “परितः सर्वतः
चतुर्दिक्षु निधानात् परिधयः”—इति पक्षे तु परिधिचित्त्वे दोषः
स्यात् ; अस्ति च परिधिचित्त्वं परिधिचतुर्दक्षेति सम्प्रदायः ।
तथाहि— “बाहुमात्राः परिधय ऋजवः सत्वचोऽव्रणाः । त्रयो
भवन्त्यशीर्षाया एकेषान्तु चतुर्दिशम्”—इति क० प्र० २, पृ. १६ ।

३— पा० सू० ३. ३. ६२ ।

४— “यत्र खल्विमं हव्यवाहम् ‘अग्निम्’ पुरा”—इति ठ ।

तत एव प्रवरणात् 'प्राधन्विषुः' प्रागमन्, प्रागृषतेत्यर्थः । एतच्च प्रागान्नातम्— "चतुर्द्धा विहितो ह वा अघेऽग्निरास"—इत्यत्र^१ ॥

"तान् न्वित्यादि । प्राग्-गतान्^२ 'तान्' मदीयान् पूर्वम् 'अव-कल्पयत' अवकृतान्^३ मूर्त्तिसामर्थ्ययुक्तान् कुरुत; 'अथ' अनन्तरमेव होता स्या मित्यादि 'यत् एतत् उत्साच्छे अहम्' एतद्विषयमुत्साहं करिष्ये । ते च देवाः 'तथेति' अङ्गीकृत्य 'एतान् अवाकल्पयन्' समर्थान् मूर्त्यादियुक्तानकुर्वन्, 'ते' चेमे 'परिधयः' सञ्जाताः ॥ १३ ॥

एव माख्याधिक्या परिधीना मुत्पत्तिं प्रतिपाद्य, तैरग्नेः परिधानं कार्यं मित्येतदपि प्रतिपादयति— "स हेति । एतद् देवान् प्रत्यग्निरुवाच"^४ । 'प्रावृणक्' प्रकर्षणावर्जयत् । वषट्काराङ्गीतं मां 'यत्' येन परिधानेन हेतुना वषट्कारात्मको वज्रो न हिंस्यात्, तदेतत्परिधानं मम कुरुत; तथा च वषट्कारात्मको वज्रो मां 'न प्रवर्द्धति' न हिंसिष्यति । एव मग्निनोक्ते देवा अपि 'तथेति' अङ्गीकृत्य तं परिधिभिः पर्यदधुः । 'अतः' देवैः परिधानकरणात् 'तम्' अग्निम् वज्रात्मको वषट्कारो नाबाधिष्ट । अतः परिधिपरिधानं अग्नेः कवचबन्धनमेव भवति । तस्मादवश्यं तत्कर्त्तव्यमिति भावः ॥ १४ ॥

१— २ प्र० १ ब्रा० १ क० (१२४, १२७ प०) ।

२— 'प्रगतान्'—इति ठ, ड । ३— 'प्रवृत्तान्'—इति ठ, ड ।

४— 'प्रत्यग्निवाक्यम्'—इति ठ ।

अथ प्रसङ्गाद् “भुवपतये^१ स्वाहा”—इत्यादिमन्त्रैः^२ स्कन्नस्य हविषोऽभिमर्शनं विधित्सुः, परिधिरूपेणावस्थितानां भुवपत्यादि^३-सञ्ज्ञकानां तेषा मग्नीनां स्कन्नद्रव्यभाक्त्वं प्रतिपादयति— “त उ हेत्यादिना । ‘ते’ परिधिरूपेणावस्थिताः पूर्वाग्रयः ‘एतद्’ वक्ष्यमाणम् ‘ऊचुः’ उक्तवन्तः । अस्मांश्चेत् ‘इदम्’ इदानीं यज्ञे (पुनः ‘युङ्क्थाः’^४) युक्तान् कुरुथ, तर्ह्यस्माक मपि यज्ञे कश्चिद्भागोऽस्त्विति ॥ १५ ॥

“तथेत्यादि । देवाश्च ‘तथेति’ प्रत्यशृण्वन् । प्रतिश्रुत्य चैव मब्रुवन् । कथ मिति । ‘बहिष्परिधि’ परिधीनां वाङ्मदेशे ‘यद्’ हविः ‘स्कन्नस्यति’ स्कन्नं भविष्यति, ‘तद् युष्मासु ऊतम्’ असुः ; तत् स्कन्नं हविरसाधारणो युष्माद्भागो भवत्वित्यर्थः । अथ च ‘वः’ युष्माकम् ‘उपर्युपरि’ अत्यन्तसमीपोपरिभागे ‘यद्’ हविः होष्यन्ति, तद् ‘वः’ युष्मान् ‘अविष्यति’ तप्तान् करिष्यतीति । अन्तरिच तप्यर्थः । “अव रक्षणगतिकान्तिप्रोतिदृष्यवगमेषु^५”—इतिपठितत्वात् । यज्ञाग्नौ होष्यन्ति, तदपि युष्माकं तप्तिकर मस्त्विति । एवं देवैः तेषा मग्नीनां भागो दत्तः । यस्मादेवं तस्मादिदानी मप्यग्नौ हवनादिक मेनांस्तर्पयतीत्याह— “स यदिति । ‘सः’-इति व्यत्ययेन

१— ‘भुवपतये’-इति ठ ।

२— ते च मन्त्राः वा० सं० २. २. ४, ५, ६ ।

३— ‘भुवपत्यादि’-इति ठ ।

४— नास्थेत् पदद्वयं ठ-पुस्तकादन्यत्र ।

५— भा० प० ६०० ।

बद्धर्थं एकवचनम्^१ । तथा च बह्विष्यरिधि 'यत्' हविः स्कन्दति, तत् 'एतेषु' अग्निषु ऊत मेव भवति ।

स्कन्नस्य च तद्भागत्वं प्रत्यक्षतो दर्शयति— "तस्माद् हेति । यस्मादेवं परिधिरूपाम्नीनां स्कन्नं हविर्भागत्वेन परिकल्पितम्, तस्मादेव कारणात् हविः स्कन्नं स्यादिति यत्तत् 'आगः' अपराधो^२ न भवति । कुत इत्यत आह— "इमा मिति । 'ते' प्रगता अग्रयः, 'इमां' भूमिं खलु प्रविष्टाः, यच्चान्यादिकं किं मपि हविः स्कन्दति, तत्सर्वं पृथिव्या मेव प्रतितिष्ठति । एवं च तेन स्कन्नेन तत्रत्याना मग्नीनां सम्बन्धात् त्वग्निर्भविष्यतीति न स्कन्नदोषः ॥ १६ ॥

एवम्भूतं स्कन्नं हविः परिधिरूपेणावस्थितानां भूमौ प्रविष्टाना मग्नीनां भाग इत्युपपाद्य तत्तदग्निनामधेययुक्तैर्मन्त्रैस्तस्याभिमर्शनं विधत्ते— "स स्कन्न मिति । 'तत्' तत्र एवं नामोद्देशेन अभिमर्शने कृते सति, यथा 'वषट्कृतं' वषट्कारेण प्रक्तं हविः तस्यै देवतायै ऊतं भवति, एव मेव 'अस्य' यजमानस्य 'एतेषु' भुवपत्यादि^३नामकेषु परिधिरूपाम्निषु तत् स्कन्नं हविः ऊत मेव भवतीत्यर्थः ॥ १७ ॥

तेषां परिधीना मिध्मावयवत्वं केचिन्मन्यन्ते, तेषां मत मुपन्यस्य निरस्यति^४— "तद्वैक इत्यादिना । 'इभस्य'—इत्यवयवावयवि-

१— पा० सू० ३. १. ८५ ।

२— 'सोऽपराधः'—इति जादिषु, हे च ।

३— 'भुवपत्यादि'—इति ठ ।

४— 'मत मुपन्यस्यति'—इति ठ

सम्बन्धार्था षष्ठी^१; इध्मस्थावयवभृतानित्यर्थः । अग्निमभिन्धनाय हीध्मः क्रियते, अतस्तद्वयवानां मभिन्धनसामर्थ्यं मेव, न तु परिधानसामर्थ्यं मसौत्यनवकृप्तिः । तदेतदाह— “अनवकृप्ता इति ।

“तस्यो हैवेत्यादि । ‘यस्य’ यजमानस्य परिधय इत्येवं रूपेण इध्मात् पृथक्, तानेवाहरन्त्यध्वर्यवः; तस्यैव यजमानस्य एते ‘अव-
कृप्ताः’ परिधानलक्षणकार्यक्षमा भवन्तीत्यर्थः । यस्मादेवं ‘तस्मात्’ इध्मानन्तर्भृतान् ‘अन्यान्’ एव परिधीनाहरेयुरिति विधत्ते—
“तस्मादिति ॥ १८ ॥

परिधुपादानभृतान् वृचान् उत्तरोत्तराननुकल्पतयोपादेयान् विधत्ते—“ते वा इति । ‘ते’ खलु परिधयः पलाशवृचजा भवेयुः । “ब्रह्म वै”—इत्यादि तत्प्रशंसा । ब्रह्मविषयस्य रहस्यस्य^२ श्रवणात् पलाशवृचस्तावद् ब्रह्मात्मकः । तथा च तैत्तिरीयकम्— “देवा वै ब्रह्मन्वदन्त तत् पर्णं उपाशृणोदिति^३ । अग्निवाय्वादित्यरूपेण हिरण्यगर्भस्य ब्रह्मणः^४ एवावस्थानादग्निरपि ब्रह्मात्मकः । तादृग्^५ अग्न्यात्मकत्वं च परिधीनां प्रतिपादितम् । अतोऽग्निरूपब्रह्मात्म-
कानां परिधीनां पलाशरूपब्रह्मविकारत्वं युक्तं मित्यर्थः ॥ १९ ॥

स्यष्ट मन्यत् ॥ २० ॥ ६ [३. ३.] ॥

१— पा० २. ३. ५० सू० भा० वृष्टव्यम् ।

२— ‘रहस्ये’—इति जादिष । ३— तै० सं० ३. ५. ७. ३

४— ‘हिरण्यगर्भाख्यब्रह्मणः’—इति ठ ।

५— नास्त्येतत् पदं ड-पुस्तके ।

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
 माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
 प्रथमकाण्डे तृतीयाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम्^१ ॥

॥ इति प्रथमकाण्डे द्वितीयप्रपाठकः समाप्तः^२

१— अस्मिन् ब्राह्मणे इधुवेदिबर्हिषां प्रोक्षणम्, बर्हिःस्तरणम्, प्रस्तर-
 स्थापनम्, आहवनीयाग्निकल्पनम्, परिधिपरिधानारम्भश्च । तत्रेयं
 पद्धतिः— अध्वर्युः वेदित आज्यस्थाली मादायान्यत्र सुगुप्ते संरक्ष्य
 इधुकाष्ठान् विस्वस्य “ब्रह्मन्निधुं प्रोक्षिष्यामि”—इति ब्रह्माणं पृच्छति ।
 “प्रोक्ष यज्ञम्”—इति च ब्रह्मा तत्रानुजानाति । ततस्तेषां प्रोक्षणां
 कार्यम् । वेदेः बर्हिषाञ्चैव भेव प्रोक्षणम् । ततोऽवशिष्टैर्जलैर्बर्हिर्मूलानां
 प्रोक्षणञ्च । ततो यथा वेदिभूमिर्न दृश्येतैवं कृत्वा तैरेव बर्हिर्भिः
 आच्छादयेत् । एतदेव बर्हिस्तरणं मुच्यते । तत्स्तरणप्रकारवैविध्यं तु
 षट्त्विकृताभिनयदर्शनत एव सुगमम् । तत इध्मात् समिध मादाय
 ब्रह्मणो हस्तात् प्रस्तरश्चादाय आहवनीयस्योपरि धारयन् आहव-
 नीयाग्निं कल्पयेत् । कल्पनं चात्र हविर्दहनसमर्थीकरणम् । परिधि-
 परिचयस्तूक्तपूर्वः ।

२— इतोऽनन्तरं क-पुस्तके “कण्डिकाः १२२”—इति, ख-पुस्तकेऽपि तथैव,
 ग-घ-ङ-पुस्तकेषु नास्ति, च-पुस्तके तु “कण्डिकासङ्ख्या १२२”—इति ।

अथ

तृतीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम्,

अपि वा

तृतीयाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ।

॥ हरिः ॐ ॥

ते वा आर्द्राः स्युः । ए*तुङ्घोषां जीवु मेतेन सुतेजस
एतेन व्वीर्यवन्तस्तुस्मादार्द्राः स्युः ॥ १ ॥

सु मध्यमु मेवाग्रे परिधिं पुरिदधाति । गन्धर्व्वस्त्वा
व्विश्वावसुः पुरिदधातु व्विश्वस्यारिष्ठ्यै युजमानस्य
परिधिरस्यग्निरिडु ईडित इडुति† ॥ २ ॥

अथ दुक्षिणं पुरिदधाति । इन्द्रस्य† बाहुरसि दुक्षिणो
व्विश्वस्यारिष्ठ्यै युजमानस्य परिधिरस्यग्निरिडु ईडित
इडुति‡ ॥ ३ ॥

अथोत्तरं पुरिदधाति । मित्रावुरुणौ त्वोत्तरतः
पुरिधत्तां भ्रुवेण धुर्म्भणा व्विश्वस्यारिष्ठ्यै युजमानस्य

* 'स्यु । रे'-इति ग ।

† 'इति'-इति ख, 'इति'-इति च ।

‡ 'पुरिदधातौन्द्रस्य'-इति ग ।

§ 'इति'-इति ख, 'इति'-इति च ।

परिधिरस्यमिरिड ऽईडित ऽडृत्यम्रयो हि तुस्मादाहामि-
रिड ऽईडित ऽडृति* ॥ ४ ॥

अथ समिध मभ्यादधाति । सु मध्यम मेवाग्रे परिधि
मुपस्पृशति तेनैतानुग्रे सुमिन्धे ऽथाग्नावभ्यादधाति तेनो
ऽअग्निं प्रत्युक्ष्णः सुमिन्धे ॥ ५ ॥

सोऽभ्यादधाति । व्वीतिहोत्रं त्वा कवे द्युमुन्तः
सुमिधीमहि । अग्ने बृहन्त मध्वर ऽडृत्येतया गायत्र्या
गायत्री मेवैतत्सुमिन्धे सा गायत्री सुमिद्धान्यानि
छुन्दाःसि सुमिन्धे छुन्दाःसि सुमिद्धानि देवेभ्यो यज्ञं
व्वहन्ति ॥ ६ ॥

अथ यां द्वितीयाः समिध मभ्यादधाति । व्वसन्तु मेव
तया सुमिन्धे सु व्वसन्तः सुमिद्द्वोऽन्यान्तून्त्सुमिन्ध
ऽअतवः सुमिद्वाः प्रजाश्च प्रजनयन्त्योषधीश्च पचन्ति
सोऽभ्यादधाति समिदसूति समिद्धि व्वसन्तः† ॥ ७ ॥

अथाभ्याधाय जपति । सूर्यस्त्वा पुरस्तात् पातु
कुस्याश्चिदभिश्शस्या ऽडृति गुप्त्यै वा ऽअभितः परिधयो
भुवन्त्यथैतत् सूर्य मेव पुरस्ताद्गोप्तारं करोति नेत्

* 'ईति'-इति ख, 'इति'-इति च ।

† 'व्वसन्तः'-इति ख, 'न्तः'-इति च ।

पुरस्तान्नाद्वा रुक्षाःस्यभ्यवचुरानिति सूर्यो हि नाष्ट्राणां
रुक्षसा मपहन्ता* ॥ ८ ॥

अथ या मेवामूं तृतीयाः समिध मभ्यादधाति ।
अनायाजेषु ब्राह्मणु मेव तया समिधे सु ब्राह्मणः
समिद्धो देवेभ्यो यज्ञं वहति ॥ ९ ॥

अथ स्तीर्णां वेदि मुपावर्त्तते । स द्वे तृणे ऽत्रादाय
तिरुश्ची निदधाति सवितुर्बाहुस्थ इत्ययं वै स्तुपुः प्रस्तरुो
ऽथास्यैते श्रुवावेव तिरुश्ची निदधाति तुस्मादिमे तिरुश्च्यौ
श्रुवौ क्षत्रं वै प्रस्तरुो विशु ऽदुतरं बर्हिः क्षत्रस्य चैव
विशुश्च विधृत्यै तुस्मात् तिरुश्ची निदधाति तुस्मादेव
विधृती नाम ॥ १० ॥

तत् प्रस्तरुः स्तृणाति । ऊर्षाम्मदसं त्वा स्तृणामि
स्वासस्थं देवेभ्य ऽदिति साधुं देवेभ्य ऽदित्येवैतदाह यदा-
होर्षाम्मदसं त्वेति स्वासस्थं देवेभ्य ऽदिति स्वासुदं देवेभ्य
इत्येवैतदाह ॥ ११ ॥

तु मभिनिदधाति । आ त्वा? वुसवो रुद्रा ऽत्रादित्याः
सदन्वित्येते वै त्रया देवा यदुसवो रुद्रा ऽत्रादित्या

* 'न्ता'-इति ख, 'न्ता'-इति च ।

† 'स्तृणात्यूर्ष' -इति ग ।

‡ 'दुधात्य । तु'-इति ग ।

§ 'दधात्या । त्वा'-इति ग ।

ऽएते त्वासीदन्वित्येवैतदाहाभिनिहित एव सव्येन पाणिना भवति ॥ १२ ॥

अथ दक्षिणेन जुह्वं प्रतिगृह्णाति । नेदिह पुरा नाद्वा रुक्षाःस्याविशानिति ब्राह्मणो हि रुक्षसा मपहन्ता तस्मादभिनिहित ऽएव सव्येन पाणिना भवति ॥ १३ ॥

अथ जुह्वं प्रतिगृह्णाति । घृताच्यसि जुह्वर्नाम्नेति घृताची हि जुह्वर्हि नाम्ना सेदुं प्रियेण धाम्ना प्रियः सुद ऽत्रासीदेति घृताच्यस्युपभृन्नाम्नेत्युपभृतं घृताची ह्युपभृद्वि नाम्ना सेदुं प्रियेण धाम्ना प्रियः सुद ऽत्रासीदेति घृताच्यसि ध्रुवा नाम्नेति ध्रुवां घृताची हि ध्रुवा हि नाम्ना सेदुं प्रियेण धाम्ना प्रियः सुद ऽत्रासीदेति यंदन्यद्भविः* ॥ १४ ॥

स वा ऽउपरि जुह्वुः सादुयति । अधां ऽद्वतराः सुचः क्षत्रं वै जुह्वर्विश ऽद्वतराः सुचः क्षत्र मेवैतद् विश ऽउत्तरं करोति तस्मादुपर्यासीनं क्षत्रिय मधुस्तादिमाः प्रजा ऽउपासते तस्मादुपरि जुह्वुः सादुयत्यध द्वतराः सुचः ॥ १५ ॥

सोऽभिमृशति । ध्रुवा ऽअसदन्निति ध्रुवा ह्यसद-
नृतस्य योनाविति यज्ञो वा ऽअतस्य योनिर्यज्ञे ह्यसदं-

* 'विः'-इति च । † 'दुयत्य । ध'-इति ग । ‡ 'सुध'-इति ग, च ।

स्ता विष्णो पाहि पाहि यज्ञं पाहि यज्ञपति मिति
तद्युजमान माह पाहि मां यज्ञुन्य मिति तदुप्यात्मानं
यज्ञान्मान्तरेति यज्ञो वै विष्णुस्तद्यज्ञायैवैतत्सुर्व्वं परि-
ददाति गुप्त्यै तुस्मादाह ता विष्णो पाह्वीति ॥ १६ ॥ १॥

॥ इति तृतीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् [३. ४.] ॥

अथ परिधीना मारुतां विधाय प्रशंसति— “ते वा इति ।
‘एतद्’ मारुतं खलु ‘एषां’ जीवतां जीवनलिङ्गम् । स्थावरजङ्ग-
मादिशरीरे यत्र खल्वामरुतं मस्ति, ‘तेन’ ते ‘सतेजसः’ अवयव-
कान्तिलक्षणेन तेजसा युक्ताः ‘वीर्यवन्तः’ बलवन्तश्च भवन्ति । अतः
सतेजस्वादिसिद्धये ‘ते’ परिधयोऽपि ‘मारुताः’ भवेयुरित्यर्थः ।
मारुतं च सजीवत्वं शुष्कस्य च निर्जीवत्वं कन्दोर्गैरान्नायते— “अस्य
सोम्य! महतो वृक्षस्य यो मूलेऽभ्याहन्याञ्जीवन् स्ववेद्— अस्य
यदेकां शाखां जीवो जहात्यथ सा शुष्यति”-इति ॥ १ ॥

आहवनौयस्य पश्चिमभागे मध्यमपरिधिरेव प्रथमं परिधातव्य
इति विधत्ते— “स इति । मन्त्रः स्पष्टार्थ इत्यभिप्रेत्य ब्राह्मणेन
न व्याख्यायते । अस्मिन् मन्त्रे, दक्षिणोत्तरपरिधिमन्त्रयोश्च, यद्
“अग्निरिड ईडितः”-इति तादात्म्यप्रतिपादनम्, तावन्मात्रं व्याख्या-

१— सा० का० ब्रा० प. ११. १, २, ३ ।

२— वा० सं० २. ३. १ । का० औ० सू० २. प. १ ।

स्यते । अस्माभिस्तु संहिताया मेव मन्त्रा व्याख्याता इति न पुनस्तेऽत्र व्याख्यातव्याः^१ ॥ २ ॥

दक्षिणोत्तरपरिधोरपि समन्त्रकं^२ परिधानं विधत्ते— “अथ दक्षिण मित्यादिना । “अग्नयो हौत्यादि । यस्मात् प्रागुक्तरीत्या परिधयः ‘अग्नयः’, ‘तस्मात्’ कारणाद् “अग्निरिड ईडितः”— इत्यग्निशब्देन परिधिरभिधीयत इत्यर्थः ॥ २, ४ ॥

पूर्वाधारसमिधोऽभ्याधानं विधत्ते— “अथ समिध मिति । वायव्यां दिग् मारभ्य आग्नेयदिग्भागपर्यन्त मविच्छिन्नधारया होमः “पूर्वाधारः” । स च यत्र परिसमाप्यते, तत्रैकां ‘समिधम्’ आदध्यादित्यर्थः ।

तत्र धर्मविशेष माह— “स मध्यम मेवेति । ‘अग्ने’ अभ्याधानात्पूर्वं ‘मध्यमं परिधिं’ तथा समिधा संस्पृशेदित्यर्थः ।

तस्य प्रयोजन माह— “तेनैतानिति । ‘तेन’ उपस्यर्शनेन परिधिरूपान् ‘एतान्’ अग्नीन् प्रथमं ‘समिन्धे’ ; ‘अग्नौ’ अभ्याधानेन ‘तेन’ आहवनीयरूपेण प्रत्यक्षस्थाग्नेः समिन्धन मित्यर्थः ॥ ५ ॥

विहित मभ्याधान मनूद्य मन्त्रं^३ विधत्ते— “स इति । ‘अस्य’ अभ्याधानसाधनमन्त्रस्य गायत्रीच्छन्दस्कृत्वात् छन्दसां मध्ये गाय-

१— यद्यपि काण्वसंहितैव सायणाचार्येण व्याख्याता (सापि नाद्यापि क्वचिदपि मुद्रिता), इदं तु ब्राह्मणं माध्यन्दिनम् ; तथापि वाज-सनेय-सर्वशाखामन्त्राणा मभिन्नत्व मभिप्रेत्यैवोक्त मेव मिति ।

२— वा० सं० २. ३. २, ३ । का० श्रौ० सू० २. ८. १ ।

३— वा० सं० २. ४. १ । का० श्रौ० सू० २. ८. २ ।

आख्य मपि कृन्दः प्रथमं 'समिन्धे' सन्दीपयति । समिद्धा च 'सा गायत्री' उष्णिगादीनि 'अन्यानि' चतुरत्तराणि^१ 'कृन्दांसि' सन्दीपयति ; समिद्धायाश्चतुर्विंशत्यक्षराया गायत्र्यास्तत्र सर्वत्रानु-
गमात् । गायत्र्या 'समिद्धानि' तानि च 'कृन्दांसि', 'देवेभ्यः' 'यज्ञं' 'वहन्ति' प्रापयन्ति ॥ ६ ॥

अथोत्तराधारसमिधाभ्याधानं विधत्ते— "अथ या मिति । द्वितीयाधारो हि नैर्च्छतीं दिशं मारभ्येशानीं दिशं प्रत्यनवच्छिन्न-
धारया होमः ; स यत्र परिसमाप्यते, तत्रैकां समिधं मादध्यात् । पूर्वाधारसमिदपेक्षया 'द्वितीयाम्'-इति व्यपदेशः । 'तथा' च समिधा 'वसन्तः' ऋतुः सन्दीप्यते । निगदसिद्धं मन्यत् ।

अभ्याधानं मनूद्य मन्त्रं विधत्ते— "स इति । "समिद्धीति । "समिधो यजति"—इति तद्विधानात्^२ । ईदृशी प्रसिद्धि रत्र^३ 'हि'-
शब्देन प्रतिपाद्यते ॥ ७ ॥

एव माधारसमिदभ्याधानानन्तरं मन्त्रविशेषस्य जपं विधत्ते—
"अथाभ्याधायेति । मन्त्रस्य प्रयोजनं माह— "गुप्त्यै वा इति ।
राक्षसादिमञ्चरणनिरसनं गोपनम् । गुप्त्यर्थं हि परिधिपरिधानम् ।
पूर्वस्थां दिशि परिधिर्नास्ति, तथा च 'एतत्' एतेन "सूर्यस्त्वा"^४—
इतिमन्त्रोच्चारणेन तं सुद्यन्तं 'सूर्यं मेव' यज्ञस्य रक्षितारं करोति ।

१— "चतुरस्रतुरः प्राजापत्यायाः"—इति पि० कृ० सू० ३. ११ ।

२— अत्र मन्त्रः— वा० सं० २. ५. १ । का० औ० सू० २. ८. ३ ।

३— तै० सं० २. ६. १ । ४— 'ईदृशीं प्रसिद्धिं मत्रं'—इति जादिषु

५— वा० सं० २. ५. २ । का० औ० सू० २. ८. ४ ।

शिष्टं स्पष्टम्^१ । इम मर्थं तैत्तिरीयके विस्पष्ट मामनन्ति— “परि-
धीन् परिदधाति रक्षसा मपहृत्यै, संस्पर्शयति रक्षसा मनन्ववचाराय,
न पुरस्तात् परिदधात्यादित्यो ह्येवोद्यन् पुरस्ताद्द्रक्षाः स्पष्टवहन्ति”-
इति^२ ॥ ८ ॥

अनुयाजप्राक्कालेऽभ्याधानायैका समिदवशेषयितव्येत्यभिप्रेस्य तस्याः
समिधो ऽभिधास्यमान^३ मभ्याधान मनूद्य प्रसङ्गात्तस्य प्रयोजन माह—
“अथ या मिति । “अमू मिति । ‘अदः’-शब्दो विप्रकृत्यार्थवाचो ।
विप्रकृष्टेऽनुयाजप्राक्काले अभ्याधान मित्यर्थः । “ब्राह्मण मेव तयेति ।
“एषा ते अग्ने समित्”-इत्यादिना मन्त्रेण^४ यजमानगामिनो
वर्द्धनाप्यायनादिलक्षणफलस्य प्रतिपादनात् तेनाभ्याहितया समिधा
यजमानरूपं ‘ब्राह्मण मेव’ ‘समिन्धे’ मन्दीपयति । गत मन्यत् ॥९॥

एव माहवनीये कर्त्तव्याः परिधिपरिधानादयो विहिताः ;
अथ वेद्यां हविरासादनार्थं प्रस्तरस्तरणं विधित्नुस्तदर्थं विधृत्योः
सादनं विधत्ते— “अथेति । बर्हिषा ‘स्तीर्णां वेदिम्’ ‘उप’लक्ष्य
आहवनीयसमीपादुपावर्त्ततेत्यर्थः । उपावृत्य च बर्हिषः सकाशाद्
‘द्वे तृणे आदाय’ बर्हिष उपरि ‘तिरञ्ची’ तिर्यग्ये ‘निदधाति’
“सवितुः”-इतिमन्त्रेण^५ ॥

तदेतत् तृणनिधानं प्रशंसति— “अयं वा इति । ‘प्रस्तरः’ हि
यज्ञस्य ‘स्तुपः’ केशसङ्घातः । बर्हिषि ऋश्रप्रभृतीनि लोमानि । तथा

१— ‘गतम्’-इति ठ ।

२— तै० ब्रा० ३. ३. ७ ।

३— ‘विधास्यमान’-इति ठ ।

४— तै० सं० २. ६. ६. १ ।

५— वा० सं० २. ५. ३ । का० औ० सू० २. ८. ५ ।

च प्रस्तरबर्हिषोर्मध्ये तिर्यङ्गिहिते 'एते' त्वणे 'भ्रुवावेव' भ्रूस्थानीये इत्यर्थः । लोकप्रसिद्धौतद् द्रष्टव्यति— "तस्मादिति । यस्मादेवं यज्ञे केगश्मश्रुरूपेण मंस्तुतयोः प्रस्तरबर्हिषोर्मध्ये संस्थिते त्वणे तिर्यङ्गि-धीयेते, 'तस्मात्' कारणात् पुरुषगरौरस्य 'भ्रुवौ' 'तिरश्च्यौ' दृश्येते इत्यर्थः ॥

तिर्यङ्गिधानस्य प्रयोजन माह— "चत्रं वा इति । चत्रियवैश्य-जातिस्थानीये प्रस्तरबर्हिषी ; अतस्तथोर्विविधं धारणाय तत्तिर्यक् त्वणनिधानं सम्पद्यते ; इतरथा हि प्रस्तरबर्हिषोः साङ्कर्यात् चत्रिय-वैश्ययोरपि साङ्कर्यं स्यात् । यस्मादेव मेते त्वणे तिर्यङ्गिहिते विधारणप्रयोजने, तस्माद् अनयोः 'विधृती' इति 'नाम' सम्पद्यत इति निर्ब्रूते— "तस्मादिति ॥ १० ॥

प्रस्तरस्य समन्त्रकं स्तरणं विधत्ते— "तदिति । 'तत्' तत्र विधृत्योरुपरीत्यर्थः । प्रस्तरस्तरणमन्त्रस्तु^१ बर्हिस्तरणमन्त्रवत्^२ । तत्र स्तौर्यमाणाया वेदेरभिधेयत्वात् 'साध्वीं देवेभ्यः'—इत्येवं स्त्रीलिङ्ग-तया व्याख्यातः ; अत्र तु प्रस्तर एवाभिधेय इति 'साधुं देवेभ्यः'— इति पुल्लिङ्गतया व्याख्यायत इत्येतावानेव विशेषः । अन्यत् पूर्ववद् योज्यम्^३ ॥ ११ ॥

स्तौर्यस्य^४ प्रस्तरस्योपरि स्पर्शनं विधत्ते— "त मभीति ।

१— वा० सं० २. ५. ४ । का० श्रौ० सू० २. ८. १० ।

२— वा० सं० २. २. ३ । पुरस्ताद् (२१७, २२५ ए०) द्रष्टव्यम् ।

३— २२५ ए० ३-१०पं० द्रष्टव्यम् ।

४— 'स्तौर्यस्य'—इति जादिष, टे च ।

“आ०त्वा”-इतिमन्त्रेण^१ प्रस्तरस्थोपरि हस्तं निदध्यादित्यर्थः । मन्त्र-
व्याख्यानं सुगमम् ॥

जुह्वादीनां सादनपर्यन्तं प्रस्तरस्थान्वारम्भं विधत्ते— “अभिनि-
हित एवेति । सव्यहस्तेन प्रस्तरः ‘अभिनिहितः’ संपृष्टः ‘एव’
भवेत् ॥ १२ ॥

“अथेति । ‘अथ’ अनन्तर मेव ‘दक्षिणेन’ हस्तेन ‘जुह्वं’ प्रति-
गृह्णीयात् । जुह्वसादनपर्यन्तं प्रस्तरविमोको न युक्त इत्यर्थः । तस्य
प्रयोजन माह— “नेदिहेति । उक्ताभिप्राय मेतत् ॥ १३ ॥

अथ जुह्वाः सादनं विधत्ते— “अथ जुह्व मिति । जुह्व मादाव
अनेन मन्त्रेण^१ प्रस्तरे सादयेन्न तु यद्वणमाचमम् ; मन्त्रस्य सादन-
न्निङ्गत्वात् । अत एवोक्तं कात्यायनेन— “जुह्वं प्रतिगृह्य निदधाति,
घृताचीत्येव मितरे उत्तराभ्यां प्रतिमन्त्रम्”-इति^२ । “घृताची
हीति । घृत मञ्चति प्राप्नोतीति ‘घृताची’ । घृताचीत्येतत् प्रसिद्ध
मिति हेरर्थः; ‘नाम्ना’ नामधेयेन, एषा सुक् ‘जुह्वर्हि’ न केवलं
होमसाधनत्वादित्यभिप्रायः । मन्त्रशेषो निगदसिद्ध इत्यभिप्रेत्याहु-
वदति— “षेद मिति ।

अथोपभृतः सादनं विधत्ते— “घृताच्यस्वुपभृत्वाच्चे^३त्युपभृत
मिति । वाक्यशेषः पूर्ववद्योज्यः ॥

१— वा० सं० २. ५. ५ । का० औ० सू० २. ८. ११ ।

२— वा० सं० २. ६. १ । का० औ० सू० २. ८. १२ ।

३— का० औ० सू० २. ८. १३ ।

४— वा० सं० २. ६. २ । का० औ० सू० २. ८. १२ ।

भुवाद्याः सादनं विधत्ते— “दृताच्यसि भुवा नाच्चेति^१० भुवा
मिति । अन्यत् पूर्ववत् ॥

सुगताज्यव्यतिरिक्तस्य हविषः सादनं विधत्ते— “प्रियेणेति ।
‘यद्’ आज्यात् ‘अन्यद्भुविः’ पुरोडाशादिकम्, “प्रियेण” इति मन्त्रेण^२
तत् सादयेदिति शेषः ॥ १४ ॥

जुह्वादीनां सादने विशेष माह— “स वा इति । प्रस्तरस्थो-
परि जुह्व मेव सादयेत् । तस्याधस्ताद् बर्हिषि ‘इतराः’ उपभृदाद्याः
‘सुषः’ सादयेदित्यर्थः । अत एवोक्तं सूत्रज्ञता— “बर्हिष्युपभृतं भुवां
चेति^३ । तदेतदुपर्यधः सादनं सुपपादयति— “चचं वा इति ।
स्नातगव्येण होमसाधनत्वात् जुह्वः चचियजातिः । उपभृदादीनां तु
जुह्ववद्भोमे स्नातगव्याभावात्, प्रत्युत तत्स्यस्याज्यस्य जुह्वा मानेयत्वात्
ता वैश्याजातिस्नानीयाः । निगदसिद्धः शेषः ॥ १५ ॥

समन्त्रक मासस्नानां हविषा मभिमर्शनं विधत्ते— “सोऽभि-
मृशतीति । मन्त्रप्रतीकस्थार्थः^४ प्रसिद्ध इति ‘हि’-शब्देन व्याचष्टे—
“भुवा हीति । कर्मसमानिपर्यन्तं नैश्चल्येन वेद्यां जुह्वाद्या उपसस्ना
इत्यर्थः ॥

“स्यतस्य योनौ”—इत्यस्य विवक्षितं मर्थं माह— “यज्ञो वा
इति । ‘स्यत’-शब्दः ‘सत्य’-शब्दपर्यायः । सत्यफलकारणत्वात् स्यतस्य

१— या० सं० २. ६. ३ । का० औ० सू० २. ८. १२ ।

२— वा० सं० २. ६. ४ । का० औ० सू० २. ८. १८ ।

३— का० औ० सू० २. ८. १३ ।

४— मन्त्रस्य वा० सं० २. ६. ५ । का० औ० सू० २. ८. १६ ।

योनिः 'यज्ञः' । तादृगर्थपरत्वं युष्यत इत्याह—“यज्ञे हीति । 'यज्ञे' खल्वेता जुडाद्याः 'असदन्' आसादिताः स्थापिताः ; अतः “खतख योनौ”—इत्यनेन यज्ञप्रतिपादनं युक्त मित्यर्थः ।

मन्त्रशेष मनुद्य व्याचष्टे—“ता विष्णो”—इति । फलभोक्तृतया स्वाभिलाद् 'यज्ञपति'—शब्देन यजमानो विवक्षित इत्याह—“तद्यज-मान मिति । यज्ञं नयति निष्पादयतीति 'यज्ञनीः' अध्वर्युः ; अतो यज्ञन्य मितिपदस्वाध्वर्युपरतां व्याचष्टे—“तदप्यात्मान मिति । 'तत्' तेन 'यज्ञन्य मिति' अनेनाध्वर्युः स्वात्मानं यज्ञसकाशात् 'नान्तरेति' अन्तरितं विद्युक्तं न करोति । सिद्धप्राय मन्यत् ॥ १६ ॥ १ [३.४.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथभाष्ये तृतीयाध्याये

चतुर्थं ब्राह्मणम्^१ ॥

१— प्रथमं तावदिह परिधिपरिधानं विहितम् । तच्चैवम्— आर्द्रान् एकद्वितीयान् बाहुमात्रान् पालाशवैकशतकार्ध्वर्युवैल्लखादिरौदुम्ब-रान्यतमान् त्रीन् काष्ठखण्डान् सङ्गृह्य तेषु यत् स्थूलतमं तदेव मध्यमं परिधिं परिकल्प्य आहवनीयस्य पश्चात् उदगयं प्रथमं परिदध्यात् । ततो ऽगिष्ठं द्वितीयं परिधिं दक्षिणतः प्रागयं परिदध्यात् । तत उत्तरतोऽपि प्रागय मेव अगिष्ठतर मवशिष्टं परिधिं परिदध्यात् । अथैकविंशतिकाष्ठकादिभ्याद् गृहीतया समिधा तृष्णीं प्रथम-परिधिं स्पृष्टोत्थाय तां समिध माहवनीयेऽभ्यादध्यात् । इध्नस्यैक-विंशतिकाष्ठत्वं चाम्नातं तैत्तिरीयकैः—“एकविंशति मिध्मदाहृषि भवन्ति”— इति तै० ब्रा० ३. ३. ७. २ । ततस्तस्मादेवेभ्यात् द्वितीयां

इन्धे ह वा ऽएतुदध्वर्युः । इध्मेनाग्निं तुस्मादिध्मो
नाम समिन्धे सामिधेन्तीभिर्होता तुस्मात् सामिधेन्धो
नाम ॥ १ ॥

सु ऽआह । अग्नेये* समिध्यमानायानुब्रूहीत्यग्नेये
ह्येतत् समिध्यमानायान्वाह ॥ २ ॥

तदु हैक ऽआहुः । अग्नेये† समिध्यमानाय होतरनु-
ब्रूहीति तदु तथा नु ब्रूयादुहोता वा ऽएषु पुरा भवति
युदैवैनं प्रवृणीतेऽथ होता तुस्माद् ब्रूयाद्दग्नेये समिध्य-
मानायानुब्रूहीत्येव‡ ॥ ३ ॥

समिध मादाय परिधि मस्पृष्टैव तत्रैवादध्यादिति समिदाधानम् ।
अथ उपविश्य आहनीय मौक्तमाणो सस्वरं मन्त्रं जपेत् । ततः
प्रादक्षिण्येन वेदिं प्रत्यावृत्वागत्य स्तीर्णाया एव वेदे रूपरि मध्ये
अरत्निमात्रे उत्तराग्रे साये द्वे द्वये समन्त्रपाठं निदध्यात् । तयो-
स्तृणयोरुपरि मूलभागे प्रागग्रं प्रस्तरं स्तृणीयात् ; बर्हिर्मूलेभ्यः
प्रस्तरमूलानि अभिहृततराणि कुर्यादित्यर्थः । तत उभाभ्यां हस्ताभ्यां
प्रस्तरमभिनिदध्याचेति प्रस्तरमभिनिधानम् । अभिनिधानं चेहाधः-
पीडनम् । अघाम्नीधा समर्पितां जुह्वं दक्षिणेन पाणिना प्रतिगृह्य
सव्यहस्तेनाविमुक्ते प्रस्तरे प्रागग्रं सादयेत् । ततः सव्येन वेदं
गृहीत्वोपभृतं तथैव प्रतिगृह्य जुह्वा उत्तरत्र बर्हिष्येवासादयेत् ।
जुह्वतोऽवकृष्टां पश्चादक्षमाणा मसंस्पृष्टां ध्रुवा मुपभृत उत्तरतो
विधृत्यग्रयोरुपर्यासादयेदिति खुगासादनम् ॥

‘ऽआह्वाग्नेये’-इति क, ग ।

† ‘ऽआहुरग्नेये’-इति क, ग ।

‡ ‘ब्रूया’-इति ग ।

§ ‘ब्रूहीत्येव’-इति घ ।

आग्नेयीरुन्वाह । स्वयैवैन मेतुहेवतया सुमिन्धे
गायत्रीरुन्वाह गायत्रं वा ऽअग्नेच्छुन्दः स्वेनैवैन मेत-
च्छुन्दसा सुमिन्धे व्वीर्यं गायत्री ब्रह्म गायत्री व्वीर्येणै-
वैन मेतत्सुमिन्धे ॥ ४ ॥

एकादशान्वाह । एका*दशाक्षरा वै चिष्टुब् ब्रह्म
गायत्री क्षत्रं चिष्टुबेताभ्या मेवैन मेतुदुभाभ्यां व्वीर्याभ्याः
सुमिन्धे तुस्मादेकादशान्वाह ॥ ५ ॥

स वै त्रिः प्रथमा मन्वाह । त्रिरुत्तमां त्रिवृत्प्रायणा
हि यज्ञास्त्रिवृदुदयनास्तुस्मात् त्रिः प्रथमा मन्वाह
त्रिरुत्तमाम् ॥ ६ ॥

ताः पुञ्चदश सामिधेन्धः सम्पद्यन्ते । पञ्चदशो वै
व्वज्रो व्वीर्यं व्वज्रो व्वीर्यं मेवैतुत्सामिधेनीरभि सुम्पा-
दयति तुस्मादेतास्वनूच्यमानासु यं द्विष्यात्तु मङ्गुष्ठाभ्या
मुवबाधेतेद् मह ममु मुवबाध ऽइति तदेन मेतेन
व्वज्रेणावबाधते ॥ ७ ॥

पुञ्चदश वा ऽअर्द्धमासस्य रात्रयः । अर्द्धमासशो वै
संवत्सरो भवन्नेति तद्रात्रीराप्नोति ॥ ८ ॥

पञ्चदशाना मु वै गायत्रीणाम् । त्रीणि च शतानि

षष्टिश्चाक्षुराणि त्रीणि च वै शतानि षष्टिश्च संवत्सर
स्याहानि तदुहान्याप्नोति तुदेव संवत्सरु माप्नोति ॥ ९ ॥

सप्तदश सामिधेनीः* । इष्ट्या† ऽनुब्रूयादुपांशु
तस्यै देवतायै यजति युस्या ऽहुष्टिं निर्व्वपति द्वादश
वै मासाः संवत्सरस्य पुञ्चर्त्तव ऽषु ऽएव प्रजापतिः
सप्तदशः सुर्व्वं वै प्रजापतिस्तत्सुर्व्वेणैव तं काम मुनप-
राधः राधोति युस्मै कामायेष्टिं निर्व्वपत्युपांशु देवतां
यजत्यनिरुक्तं वा ऽउपांशु सुर्व्वं वा ऽश्रुनिरुक्तं तत्सुर्व्वे-
णैव तं काम मुनपराधः राधोति युस्मै कामायेष्टिं
निर्व्वपत्येष इष्टेरुपचारः‡ ॥ १० ॥

एकविंशतिः सामिधेनीः । अपि‡ दर्शपूर्णमासयो-
रनुब्रूयादित्याहुर्द्वादश वै मासाः संवत्सरस्य पुञ्चर्त्त-
वस्त्वयो लोकास्तद्विंशतिरेषु ऽएवैकविंशो यु ऽएष
तपति सैषा गुतिरेषा प्रतिष्ठा तुदेतां गुति मेतां प्रतिष्ठां
गच्छति तुस्मादेकविंशति मनुब्रूयात् ॥ ११ ॥

ता हैता गतश्रेरेवानुब्रूयाद् । यु इच्छेन्न श्रेया-
न्त्स्यान्न पापौयानिति यादृशाय हैव सु ते॥ऽन्वाहुस्ता-

* 'नीः'-इति ख ।

† 'नी । इष्ट्या'-इति क, ग ।

‡ 'ः'-इति च ।

§ 'नी । रुपि'-इति क, ग ।

॥ 'हैव सते'-इति, 'हैव सते'-इति, 'हैव स ते'-इति च पाठाः च ।

हुङ् वा द्वैव भवति पापीयान्वा युस्यैवं व्विदुष ऽएता
 ऽअन्वाहुः सो ऽएषा मीमांसैव नु त्वेवैता ऽअनु-
 च्यन्ते ॥ १२ ॥

त्रिरेव प्रथमां त्रिरुत्तमा मुनवानन्ननुब्रूयात् । त्रयो
 वा ऽइमे लोकास्तुदिमानेवैतुल्लोकान्सन्तनोतीमांल्लो-
 कान्सृणुते त्रय ऽइमे पुरुषे प्राणा ऽएतु मेवास्मिन्ने-
 तत्सुन्ततु मुव्यवच्छिन्नं दधात्येतदनुवचनम्* ॥ १३ ॥

स यावदस्य व्वशः स्याद् । एव मेवानुविवक्षेत्तुस्यै-
 तस्य पुरिचक्षोतु साम्यवान्यादुनवानन्ननुविवक्षंस्तत्कुर्म
 व्विदृह्येत सा परिचक्षा ॥ १४ ॥

स युद्येतन्नोदाशुसेत । अप्येकैका मेवानवानन्ननु-
 ब्रूयात्तदेकैकयैवेमांल्लोकान्सन्तनोत्येकैकयेमांल्लोकान्सृ-
 णुतेऽथ युत् प्राणं दधाति गायत्री वै प्राणः स युत्
 कृत्स्नां गायत्री मन्वाह तत् कृत्स्नं प्राणं दधाति
 तस्मादेकैका मेवानवानन्ननुब्रूयात् ॥ १५ ॥

ता वै सुन्तता अव्यवच्छिन्ना ऽअन्वाह । संवत्सरस्यै-
 वैतुदहोरात्राणि सुन्तनोति तानौमानि संवत्सरस्याहो-
 रात्राणि सुन्ततान्यव्यवच्छिन्नानि पुरिषवन्ते द्विषतु
 ऽउ चैवैतद् आठव्याय नोपस्थानं करोत्युपस्थानं

* 'वचनं'-इति ग, घ ।

† 'सै । ताप्ये'-इति क, ग ।

ह कुर्याद्यदुसन्तता अनुब्रूयात् तुस्माद्दै सुन्तता अशुव्यव-
च्छिन्ना अन्वाह ॥ १६ ॥ २ ॥

॥ इति तृतीयप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् [३. ५.] ॥

अथेध्नाधानाग्निमिन्धनहेतुभृताः सामिधेनीर्विधास्यन् तासां
नाम निर्वक्ति— “इन्धे ह वा इति । पञ्चदशसमिदात्मकेनानेन
‘इध्नेन’ अध्वर्युः ‘अग्निम्’ ‘इन्धे ह वै’ सन्दीपयति खलु । ‘एतत्’
—इति क्रियाविशेषणम् । ‘तस्मात्’ इन्धनसाधनत्वात्, तस्य ‘इध्नाः’—
इति ‘नाम’ सन्धम् । ‘होता’ च ‘सामिधेनीभिः’ “प्र वो वाजा”—
इत्यग्निभिर्ह्यग्निः^१ अग्निं ‘समिन्धे’; अतः समिन्धनसाधनत्वात्
तासा मपि ‘सामिन्धेन्यः’—इति ‘नाम’ निष्पन्नम् । एवं नाम-
निर्वचनव्याजेनेध्नेन सामिधेनीभिश्च अग्निमिन्धनं कार्यं मिति
प्रतिपादितं भवति ॥ १ ॥

अथ सामिधेनीर्वाचयितुरध्वर्याः सम्येषमन्त्रोच्चारणं विधत्ते—
“स आहेति । इध्नेन सन्दीप्यमानाय ‘अग्नये’ तत्समिन्धनार्था या
श्चो वक्तव्याः, ताः सामिधेनीः ‘अनुब्रूहि’ इति^२ सम्येषार्थः^३ । त
मिम मथं श्रुतिः स्वयं दर्शयति— “अग्नये ह्येतदिति ॥ २ ॥

१— “अधेध्नेनाग्नि” —इति ङ ।

२— ३ ब्रा० ७-६ । तै० ब्रा० ३. ५. २. १-१२ (तै० सं० २. ५. ७. २.) ।

३— तै० सं० ६. ३. ५. ६ । पुनस्तत्रैव ७. १ । एवम् ऐ० ब्रा० १. ३. ५ ।

४— प्रेषपरिचयस्तु ऐ० ब्रा० ३. १. ६ द्रष्टव्यः ।

एकीयं मतं सुपन्यस्य निरस्यति— “तदु हैक इति । एकेषां मते “होतः! अनुब्रूहि”—‘इति’ कर्तुरूपादानं विशेषः ॥

ननु युक्तं मेवैतत् किं मिति “न ब्रुयादिति” निषिध्यते ? तत्राह— “अहोतेति । प्रवराणात्^१ पूर्वं सामिधेनीरनुब्रुवाणस्य होत्वत्वं नास्ति; यदा खल्वेनं प्रवृणोते— “अग्निर्देवो दैव्यो होता”—इति^२, ‘अथ’ अनन्तरं मेव असौ ‘होता’ भवति; अतः सामिधेन्यनुवचन-समये होत्वाभावात् “होतरनुब्रूहि”—‘इति’ अपार्थक्यम् ॥ ३ ॥

देवताविशेषविशिष्टानां सामिधेनीनां मनुवचनं विधत्ते— “आग्नेयीरिति । अग्निदेवत्या ऋचः^३ सामिधेनीरनुब्रुयादित्यर्थः । तदेतदग्निदेवत्यत्वं प्रशंसति— “स्वयैवैनं मिति । विहितं मनुवचनं मनूय ह्यन्दोविशेषं विधाय प्रशंसति— “गायत्रीरिति । अग्नेर्गाय-त्र्याश्च प्रजापतिमुखादुत्पन्नत्वाद्ग्निसम्बन्धिच्छन्दो ‘गायत्रम्’ । प्रजा-पतिमुखात् महोत्पत्तिश्च तैत्तिरीयकैराम्नाता— “त मग्निर्देवतान्व-सृज्यत गायत्रच्छन्दः”—इति^४ । प्रकारान्तरेण प्रशंसति— “वीर्यं गायत्रीति । त्रिष्टुब्जगतीभ्यां कर्तुं मशक्यस्य भोमाहरणलक्षणस्य वीर्यस्य करणाद्^५ ‘गायत्री’ वीर्यात्मिका । तथा सा ‘गायत्री’

१— ‘प्रवरात्’—इति जादिष्, ङे च ।

२— सोऽयं मन्त्र इहैवोपरिष्ठात् (४ प्र० २ ब्रा० ५ क०) इत्यर्थः ।

३— “सास्य देवता (४. २. २४.)”—इत्यधिकारे “अग्नेर्देव्ये (४. २. ३३.)”—इति ङकि रूपं माग्नेयीत्युच्यते अग्निदेवत्या इति ।

४— तै० सं० ७. १. १. ६ ।

५— ङे० ब्रा० ३. १. १ इत्ययम् ।

ब्रह्मरूपा । ब्रह्मशब्देन ब्राह्मणजातिर्विवक्षिता । तस्यास्य गायत्री-
शब्दस्य प्रजापतिसुखादुत्पत्तिसाधारणान्तादात्म्यम्^१ ॥ ४ ॥

सामिधेनीनां सङ्ख्याविशेषं विधाय प्रशंसति—“एकादशेति ।
“उभाभ्यां वीर्याभ्या मिति । कन्दोद्वारा ये निर्दिष्टे ब्रह्मचचे,
तथोर्यद् ब्राह्मं चाचं चोभे वीर्यं, ताभ्या मित्यर्थः ॥ ५ ॥

प्रथमोत्तमयोस्त्रिरुच्चारणं विधत्ते—“स वै चिरिति । विहितं
त्रिरुच्चारणं स्तौति—“त्रिरुच्चारणा हि”—इत्यादि । “त्रिरुत्था^२
हि देवाः”—इति^३ श्रुतेः, तदीया यज्ञाः प्रारम्भपरिसमाप्त्योस्त्रिरा-
वृत्तियुक्ताः । अत एव ज्योतिष्टोमस्याज्यप्रउगादिशस्त्रेषु प्रथमोत्त-
मयोः त्रिरावृत्तिर्दृश्यते । प्रारम्भपरिसमाप्त्योस्त्रिरावृत्तनस्य^४ यज्ञ-
क्षित्वात् अत्रापि प्रथमोत्तमयोस्त्रिरावृत्तिः कार्येत्यभिप्रायः ॥ ६ ॥

“ताः पञ्चदशेति । “पञ्चदशो वै वज्र इति । पञ्चदशस्तोमस्ये-
न्द्रस्य च सह प्रजापतिश्चाङ्गसकाशादुत्पत्तेरिन्द्रसम्बन्धात्^५ वज्रोऽपि
पञ्चदशस्तोमात्मकः । “सामिधेनीरभौति । “अभिरभागे”—इति^६
शब्दणे अभेः कर्मप्रवचनीयत्वात् “कर्मप्रवचनीययुक्ते”—इति^७
द्वितीया । शिष्टं सुगमम् ॥

अङ्गुष्ठाभ्या मववाधेतेति । द्वेष्यं मनसा स्मृत्वा “इदं महं मिति”

१— ऐ० ब्रा० ५. ५. ७ ।

२— ‘त्रिरुत्था’—इति जादिषु, टे च ।

३— तै० सं० ६. ३. १०. ३ । तै० ब्रा० ३. २. ३. ८ ।

४— ‘अत एव’—इत्यादिः ‘वर्त्तनस्य’—इत्यन्तो मन्थः जादिषु, टे च नास्ति ।

५— ऐ० ब्रा० ५. ५. ७ ।

६— पा० सू० १. ४. ६१ ।

७— पा० सू० २. ३. ८ ।

८— तै० सं० १. ६. ६. ३ ।

मन्त्रेण पादाङ्गुष्ठाभ्यां भूमौ पीडयेदित्यर्थः । 'अमुम्'-इत्यदःशब्दस्य स्थाने द्वितीयया तस्मान् निर्द्दष्टव्यम् ॥ ७ ॥

पञ्चदशसङ्ख्यां प्रकारान्तरेण प्रशंसति—“पञ्चदश वा इति । “अर्द्धमासयो वा इत्यादि । एकैकेनैवार्द्धमासेन हि 'संवत्सरः' 'भवन्' वर्द्धमानः 'एति' आगच्छति । एवं मर्द्धमासराचिद्वारा संवत्सरसम्बन्धिन्यो या राचयः, ताः सर्वा आप्नोतीत्यर्थः ॥ ८ ॥

सामिधेनीना मन्त्रसङ्क्षोपजीवनेन संवत्सरसम्बन्धिना मङ्गां प्राप्तिं दर्शयति—“पञ्चदशाना मिति । एवं सामिधेनीभिः संवत्सरसम्बन्धिना महोरात्राणां प्राप्तत्वात् तत्समुदायात्मकः कृत्स्न एव संवत्सरः प्राप्तो भवतीत्याह—“तद्देवेति ॥ ९ ॥

साप्तदशं विधत्ते—“सप्तदश सामिधेनीरिष्ट्या अनुभूयादिति । उपरिष्ठाद्^१ “दर्शपूर्णमासयोः”—इति विशेषणात्, वाक्यशेषे च “तं काम मनंपराधं राप्नोति”—इति कामप्राप्तिश्रवणात्^२ तद्विद्वतिभूता काम्येष्टिरत्र 'इष्टि'-शब्देन विवक्षिता । अत एव आपस्तम्बो दर्श-पूर्णमासव्यतिरिक्तेष्टिपशुबन्धानां सामिधेनी-साप्तदशं सूत्रयामास—“पञ्चदश सामिधेन्यो दर्शपूर्णमासयोः, सप्तदशेष्टिपशुबन्धानाम्”—इति^३ ॥ अथ तासां काम्येष्टीनां प्रधानयागस्योपांशुत्वं विधत्ते—“उपांश्विति ॥ सामिधेनौ-साप्तदशस्य कामप्राप्तिसाधनता सुप-

१ — इष्टैवैकादशकण्डिकायाम् । २ — २४६८० ६५० इत्यम् ।

३ — य० प० सू० ११३, ११४ । औ० सू० २. १२. २ ; ५. २२. २ ; ६. २६. ६ ; ८. २. १३ सूत्राणि चैवमर्थकानि । “सामिधेनी-विष्ट्यौ काष्ठानि विवर्द्धन्ते, प्रतिक्लसमानासु प्रकृतिवत्”—इति च तत्रैव ।

पादयति— “द्वादश वा इत्यादिना । हेमन्तशिशिरयोरेकीकरणेन^१ ‘संवत्सरस्य पञ्चर्त्तवः’ । एवं मासर्त्वात्मको यः संवत्सरः ‘एष एव प्रजापतिः’; कथं मनयोरैक्यं मित्यत आह— “सप्तदश इति । यतो मासर्त्तुरूपेण सप्तदशावयवसमुदायात्मकः संवत्सरः, प्रजापतिश्च “आश्रावय”-इत्यादि^२-सप्तदशाक्षरसमुदायात्मकः; अतस्तयोः सप्तदशावयवोपेतत्वसाम्यान्तादाव्यम् । अस्त्वेवं किं तत इत्याह— “सर्वं वा इति । ‘अनपराधम्’ अविकलम् ।

एवं साप्तदशं प्रशस्य विहितं यागस्योपांशुल मप्यनूद्य प्रशंसन्ति— “उपांश्विति । उपांशुच्चारणस्य पार्श्वस्थाना मर्थविशेषाप्रत्यायकत्वाद् अनिरुक्तम् । अनिरुक्तञ्च विशेषनिरुक्तिविरहात् सर्वात्मकम् । तेन च सर्वात्मकेनानिरुक्तेनोपांशुत्वेन कात्स्न्येन कामप्राप्तिर्भवतीत्यर्थः ॥

प्रतिपादितस्वार्थस्य सर्वेष्टिसाधारण्यं मभिप्रेत्याह— “एष इति । यत् सामिधेनी-साप्तदश्य सुपांशुयजनञ्च ‘एषः’ सर्वस्याः ‘दष्टेः’ धर्म इत्यर्थः ॥ १० ॥

दर्शपूर्णमासयोरेव पचान्तरं विधाय प्रशंसति— “एकविंशति मिति ।

“सैषा गतिरित्यादि । मासाद्यपेक्षया ‘यः’ ‘एकविंशः’ सूर्यः, ‘एषः’ एव ‘सा’ प्रसिद्धा ‘गतिः’; यागदानादिभिर्धर्मैर्यद्गन्तव्यतया

१— “हेमन्तशिशिरयोः समासेन”—इति च ऐ० ब्रा० १. १. १ ।

२— “आश्रावयेति चतुरक्षरम्, अस्तुश्रौषडिति चतुरक्षरम्, यजेति द्व्यक्षरम्, ये यजामह इति पञ्चाक्षरम्, द्व्यक्षरो वषट्कारः; यद्य वै सप्तदशः प्रजापतिः”—इति तै० सं० १. ५. ११ ।

प्रतिपाद्यते, तदात्मक इत्यर्थः । तथा 'एषा' एव 'प्रतिष्ठा' ; सर्वस्यापि लोकस्याश्रयभूत इत्यर्थः । तथा च सामिधेनीना मेक-
विंशतिसङ्ख्याया गतिप्रतिष्ठारूपं सूर्यं मेव प्राप्नोतीत्यर्थः^१ ॥ ११ ॥

इमं पञ्च अधिकारिविशेषे नियच्छति— "ता हैता इति ।
गता प्राप्ता यस्य औः, तस्यैव यजमानस्य एकविंशतिसामिधेनीः
'अनुब्रूयात्', नान्यस्येत्यर्थः ॥

गतश्रीव्यतिरिक्तस्यापीमं पञ्च कर्त्तव्यत्वेनाशङ्क्य निरस्यति— "य
इच्छेदिति । 'यः' यजमानः श्रेष्ठं नैकृष्यञ्च न कामयेत, 'सः'
यजमानः 'तादृक्' वा भवति'; 'यादृशाय' यथोपलब्धप्रकारेण
नियतेन^२ 'ते' होतारः सामिधेनीः 'अन्वाङ्:', तत्प्रकारविशिष्ट
एव भवतीत्यर्थः । तादृक्-शब्देन सामान्येन प्रतिपादितं विशि-
नष्टि— "पापीयान्वेति । 'यस्य' खलु 'एवम्' अनियत मनुवचन-
प्रकारं^३ 'विदुषः' यजमानस्य 'एताः' एकविंशतिसामिधेनीः
'अन्वाङ्:', 'सः' 'पापीयान् वा' श्रेयान् वा भवतीत्यर्थः । "य
इच्छेन्न श्रेयानित्यादिना योऽर्थः प्रतिपादितः, सा 'एषा' 'मीमां-
सैव' विचार एव केवलं, न तु तथानुवचनं कार्यं मित्यर्थः ॥ १२ ॥

कथं तर्ह्यनुवक्तव्यं मित्यत आह— "त्रिरेव प्रथमा मिति ।
'एव'-शब्दो भिन्नक्रमः । प्रथमोत्तमयोः 'त्रिः' अनुवचनं कुर्वन्
'अनवान मेव' अनुच्छसन्नेव 'अनुब्रूयात्' ।

१— 'मासापेक्षया य एकविंशः सूर्यः, त मेव गतिप्रतिष्ठारूपं सामिधे-
नीनां मेकविंशतिसङ्ख्याया प्राप्नोति'-इति ङ ।

२— 'नियमेन'-इति ठ, ड ।

तत्तिष्ठणा मृचां सन्तानं लोकत्रयसन्तत्यै भवतीति स्तौति—
 “त्रयो वा इति । ‘सन्तनोति’ सन्दधाति । ततश्च ‘इमान् लोकान्’
 परस्परसंयुक्तान् ‘सृणुते’ प्रीणयति, बलयति वा । ‘सृ प्रीति-
 बलयोः’—इति^१ धातुः । तिष्ठणां सन्तानुवचनं प्रकारान्तरेण
 स्तौति— “त्रय इमे”—इति । प्राणापानव्यानात्मकाः ‘त्रयः’ प्राणभेदाः,
 प्राणापानव्यानलक्षणवृत्तित्रयविशिष्टं प्राण मेव अनवान मनुब्रुवन्
 ‘सन्ततं’ परस्परसम्बद्धम्, ‘अव्यवच्छिन्नं’ विच्छेदरहितं ‘दधाति’ ।
 एव मेवानुवचनं कर्त्तव्य मित्यभिप्रेत्य निगमयति— “एत-
 दिति ॥ १३ ॥

तिस्र ष्वचः सन्तत मनुवक्तुं यो न शक्नोति, तेन कथ
 मनुवक्तव्य मिति, तदाह— “स यावदिति । ‘अस्य’ होतुः ‘यावत्’
 अनुवक्तुं ‘स वशः^२ स्यात्’, सा अनुवचनशक्तिः यावती, तावदि-
 त्यर्थः । ‘एव मेव’ ‘अनुविवचेत्’ अनुवक्तुं मिच्छेत् । शक्त्यनु-
 रूप मेवानुच्छसनम् ; शक्त्यभावे हि ष्वङ्गध्येऽवसाने चोच्छासे
 नास्ति दोष इत्यभिप्रायः ॥

तदेतत्पचं निरस्यति— “तस्येति । ‘तस्यैतस्य’ पचस्य ‘परिचचा’
 निन्दा विद्यते । ता मेव दर्शयति— “उत साम्यवान्यादिति ।
 ‘अनवानम्’ अनुच्छसनं, ‘अनुविवचन्’ अनुवक्तुं मिच्छन्, होता
 ‘उत’ अपि ‘सामि’ ऋङ्गध्ये ‘अवान्यात्’ उच्छ्वासङ्कुर्यात् ; तदा
 ‘तत्कर्म’ ‘विवृद्धेत’ विस्त्रियेत, शिथिलं भवतीत्यर्थः । “सा
 परिचचेति । यथाशक्त्यनुवचनपचे एषैव निन्देत्यर्थः ॥ १४ ॥

१— “सृ प्रीतिपालनयोः”—इति स्म. प० १३ । २— ‘खवशः’—इति ड ।

तिस्र षष्ठः सन्तत मनुवक्तु मशक्तस्य कस्तर्ह्युपाय इति तं दर्शयति— “स यदौति । ‘एतद्’ अगन्तरोक्तं यथाशक्त्यनुवचनं मिन्दायुक्तत्वात् ‘सः’ होता ‘न’ कामयेत, तदा ‘एकैकाम्’ षष्ठ मनुच्छसन्ननुव्रूयात् ।

अस्मिन्नपि पक्षे पूर्वाक्तलोकत्रय-प्राणत्रय-सन्तान मुपपादयति— “तदेकैकयेति । त्रिपदा ह्येताः सामिधेन्यः ; अत एकैकस्या मृचि पादत्रयस्य सन्ततत्वात् ‘एकैकयेव’ षष्ठा चीन् ‘लोकान्’ सन्तनोति । “गायत्री वै प्राण इति । गायत्र्यास्त्रिपात्त्वात्, प्राणस्य च प्राणा-पानव्यानलक्षणवृत्तित्रयात्मकत्वात्, त्रित्वसङ्ख्यायोगसाम्यात् तादात्म्यम् । तथा च कृत्स्नगायत्र्याः सन्ततानुवचनात्^१ कृत्स्नप्राणसन्तान मपि सिद्ध्यतीत्यर्थः ॥ १५ ॥

एव मनुवचनस्थानवानलक्षणं धर्मविशेषं विधाय सान्तत्यादिकं विधत्ते— “ता वै सन्तता इति । ‘ताः’ एताः सामिधेनीः ‘सन्तताः’ परस्परसम्बद्धाः ; अत एव ‘अव्यच्छिन्नाः’ विश्चेदरहिताः ‘अन्वाह’ ।

“संवत्सरस्येत्यादि । सामिधेनीनां संवत्सरसम्बन्धहोराचरूपता प्राक् प्रतिपादिता ; अतस्तत्सान्तत्येन ‘अहोरात्राणि’ अप्येवं ‘सन्ततानि’ परस्परसम्बद्धानि कृतवान् भवतीत्यर्थः । तदेतद् दृष्टानुसारेण द्रढयति— “तानीमानीति । यस्मादेवं सामिधेनीसान्तत्येन संवत्सर-सम्बन्धौनि ‘अहोरात्राणि सन्ततानि’, तस्मादेवेदानी मपि ‘तानि सन्ततानि अव्यवच्छिन्नानि’ पर्यावर्तन्त इत्यर्थः ।

सन्तानुवचनस्य प्रयोजनान्तरं माह— “द्विषत इति । ‘द्विषते’
द्वेषणं कुर्वते शत्रवे ‘उपस्थानं न करोति’; सन्तानुवचनेन क्विद्र-
रहितत्वात् । क्विद्रान्वेषणश्रीलाय राक्षसादये प्रवेगोपायभूतं द्वारं
न प्रयच्छतीत्यर्थः ॥

विपक्षे बाध माह— “उपस्थानं हेति । उपतिष्ठते प्राप्नोति
अनेनेति ‘उपस्थानं’ प्राप्तिसाधनदारम् ॥ १ ६ ॥ २ [३. ५.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
प्रथमकाण्डे तृतीयाध्याये पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥

१— इह हि ब्राह्मणे सामिधेनीसङ्ख्यादिकमात्रं विहितम् । वस्तुतः संहि-
ताब्राह्मणयोः सामिधेन्य ऋच एकादशैवास्मताः । ताम् प्रथमाया
अन्तिमायाश्च त्रिस्त्रिः पाठेन पञ्चदशसङ्ख्या पूरणीया भवति (ऐ०
ब्रा० १. ५. २.) । सप्तदशसङ्ख्यायाः पूरणीयत्वे तु पृथुपाजेत्याद्य-
परगृह्यस्य ताम् प्रक्षेपोऽपि विधीयते (ऐ० ब्रा० १. १. १. टौष्य०)
एकविंशसङ्ख्यायाः पूरणीयत्वे घृष्णा मप्यृचां प्रक्षेपणीयता विहिता
(ऐ० ब्रा० ४. ५. ५.) । ताः प्रक्षेपणीयत्वं एव धाव्या उच्यन्ते (ऐ० ब्रा०
३. २. ७.) । तत्र धाय्ययोर्धाव्यानां वा प्रक्षेपः खलु समिद्धमान-समिद्ध-
वत्योर्मध्ये एव भवति । ते च ऋधौ दशम्येकादशौ । मौ० ६० ३५०
६पा० ६, १० सूत्रयोः, द्वितीयतृतीयाधिकरण्यायोस्तत्रैवाधिकरण्यामाला-
याक्षेतद्विचारः सम्प्रगृह्यो द्रष्टव्यः । सामिधेनीप्रथोगारम्भस्त्वेवम्—
“अध्वर्युर्हीतुरासनं दर्भास्तृतं गार्हपत्याहवनीययोरन्तरालेऽंशस्य
मध्यभागे वेदेः पश्चात् स्थापयित्वा ‘एहि होतः’—इति होतुरा-
मन्त्रणं करोति । ततो होतरि आचम्यागते सति अध्वर्युरिध्नादेकां
समिधमादाय होतारं प्रति ‘अग्नये समिधमानायानुब्रूहि’—इति
ब्रवीति । होता च ‘ब्रह्मन् सामिधेनौरनुवक्ष्यामि’—इति ब्रह्मण्यं
एच्छति । ब्रह्मा च ‘प्रजापतयेऽनुब्रूहि, धेहि’—इत्यन्तं मुपांशु पठित्वा

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थांश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ ३ ॥

ब्रह्माण्डं गोसहस्रं कनकहयतुलापूरुषौ स्वर्णगर्भम्,

सप्तसौम्यं^१ पञ्चसौरीं^२ स्त्रिदशतरुलताधेनुसौवर्णभूमौः ।

रत्नोत्सां ह्यक्ववाजिद्विपमहितरथौ सायणिः सिङ्गणार्थौ,

व्यश्राणीद्विश्वचक्रं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटञ्च ॥

धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिलभव मतुलः स्वर्णजं वर्णमुख्यः,

कार्पाषीथं ह्यपावान् गुडकृत मज्जडो^३ राजतं राजपूज्यः ।

आज्योत्थं प्राज्यजन्मा^४ लवणज मनृणः शार्करं चार्कतेजाः,

रत्नाढ्यो रत्नरूपं गिरि मकृत मुदा पात्रसात्सिङ्गणार्थः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवक्तकश्रीहरिहरमहा-

राजसाम्राज्यधुरन्धरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये

वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये प्रथम-

काण्डे तृतीयाध्यायः समाप्तः ॥ ३ ॥

‘ओ३ मनुब्रूहि’-इति होतारं प्रसौति । ततो होता ‘कं प्रपद्ये’-
इत्यादि जपति । अस्यान्ते यजमानः स्पर्शं गृहीत्वा ‘सन्तन्वन्निव मे
ऽनुब्रूहि’-इति होतारं प्रेष्यति”-इति पद्धतिः । अस्मिन् कर्मणि
ष्यादित आरभ्य स्त्रिदशतरुः प्राक् सर्वं मन्त्रजातं प्रथमस्थानेन प्रयोज्यम्;
स्त्रिदशतरु आरभ्येडामार्जनान्तं मध्यमस्वरेण, ततः श्रेष्ठं समाप्तिपर्यन्तं
मुत्तमेन स्वरेणेति तन्त्रटीकायाम् ।

१— ‘पञ्चासौम्यं’-इति ठ ।

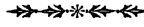
२— ‘सप्तसौरीं’-इति ठ ।

३— ‘मज्जडं’-इति ठ ।

४— ‘प्राज्यबुद्धिर्’-इति ठ ।

५— युग्मकश्चेत् न-भ-ठ-पुन्तकेषु ; १२१ एष्टेऽपि मुद्रितं द्रष्टव्यम् ।

[अथ चतुर्थाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम्]

हिङ्कृत्यान्वाह । नासामा युञ्जोऽस्तीति वा ऽआहुर्न
वा ऽअहिङ्कृत्य साम गीयते स युद्धिङ्करोति तुद्धिङ्कारस्य
रूपं क्रियते प्रणवेनैव साम्नो रूपं मुपगच्छत्योऽम्
ओऽ* मित्येतेनो हास्यैष सुर्व एव सुसामा यञ्जो
भवति ॥ १ ॥

युदेव हिङ्करोति । प्राणो वै हिङ्कारः प्राणो हि वै
हिङ्कारस्तस्मादपिष्टुह्य नासिके न हिङ्कर्तुः शक्नोति
व्वाचा वा ऽच मुन्वाह व्वाक् च वै प्राणश्च मिथुनं
तुदेतत्पुरस्तान्मिथुनं प्रजुननं क्रियते 'सामिधेनीनां
तस्माद् वै हिङ्कृत्यान्वाह ॥ २ ॥

स वा ऽउपाःशु हिङ्करोति । अथ युदुच्चैर्हिङ्कुर्यादन्य-
तरदेव कुर्याद्वाच मेव तस्मादुपाःशु हिङ्करोति ॥ ३ ॥

स वा ऽएति च प्रेति चान्वाह । गायत्री मेवैतदर्वा-
चीञ्च पराचीञ्च युनक्ति पराच्युह देवेभ्यो यज्ञं ब्रुहत्य-
र्वाची मनुष्यानवति तस्माद्वा ऽएति च प्रेति
चान्वाह ॥ ४ ॥

* 'त्योऽ ओऽ'-इति क, 'त्योऽ ओऽ'-इति ख, ग, क ।

युद्धेवेति च प्रेति चान्वाह । प्रेति वै प्राण शृत्यदानुः
प्राणोदानावेवैतद्दधाति तस्माद्वा ऽएति च प्रेति
चान्वाह ॥ ५ ॥

युद्धेवेति च प्रेति चान्वाह । प्रेति वै रेतः सिच्यत
ऽएति प्रजायते प्रेति पशुवो व्वितिष्ठन्त ऽएति समा-
वर्तन्ते सर्वं वा ऽइद मेति च प्रेति च तस्माद्वा ऽएति च
प्रेति चान्वाह ॥ ६ ॥

सोऽन्वाह । प्र वो व्वाजा अभिद्यव इति तन्न प्रेति
भवत्युम ऽआ याहि व्वीतय ऽइति तद्देति भवति ॥ ७ ॥

तद्दु हैक ऽआहुः । उभयं* वा ऽएतत्प्रेति सम्यद्यत
ऽइति तद्दु तदातिविज्ञान्य मिव प्र वो व्वाजा अभिद्यव
ऽइति तन्न प्रेत्युम ऽआ याहि व्वीतय ऽइति तद्देति ॥ ८ ॥

सोऽन्वाह । प्र वो व्वाजा अभिद्यव ऽइति तन्न प्रेति
भवति व्वाजा इत्यन्नं वै व्वाजा अन्न मेवैतदभ्यनूक्त
मभिद्यव ऽइत्यर्द्धमासा वा ऽअभिद्यवोऽर्द्धमासानेवैत-
दभ्यनूक्तः हविष्मन्त ऽइति पशुवो वै हविष्मन्तः
पशुनेवैतदभ्यनूक्तम् ॥ ९ ॥

घृताच्येति । व्विद्घो* ह माधुवो† ऽग्निं वैश्वानरं
मुखे बभार तस्य गोतमो राह्वगण ऋषिः पुरोहित

* 'उभयं'—इति क, ग ।

† 'माधुवो'—इति छ, सायणसम्मतश्च ।

आस तस्मै ह स्मामन्त्र्यमाणो न प्रतिशृणोति नेन्मेऽग्नि-
र्वैश्वानरो मुखान्निष्पद्याता ऽइति ॥ १० ॥

तु मृग्भिर्हृयितुं दधे । व्वीतिहोचं त्वा कवे द्युमुन्तः
सुमिधीमहि अग्ने बृहन्त मध्वरे व्विदेघेति ॥ ११ ॥

सु न प्रतिशुश्राव । उदग्ने शुचयस्तव शुक्रा भ्राजन्त
ऽईरते तुव ज्योतीःष्यर्चयो व्विदेघाः ऽइति ॥ १२ ॥

सु हु नैव प्रतिशुश्राव । तुन्वा घृतस्रवीमह ऽइत्ये-
वाभिव्याहरदृथास्य घृतकीर्त्तावेवाम्निर्वैश्वानरो मुखा-
दुज्ज्वाल तं नु शशाक धारयितुः सोऽस्य मुखान्निष्पेदे*
सु इमां पृथिवीं प्रापादः ॥ १३ ॥

तुर्हि व्विदेघो माथव आस । सुरस्वत्याः स तुत एव
प्राङ् दुहन्नुभीयायेमां पृथिवीं तं गोतमश्च राह्मंगणो
व्विदेघुश्च माथवः पश्चाद्दुहन्त मन्वीयतुः सु इमाः सुर्वा
नदीरुतिददाह सदानीरेत्युत्तराद् गिरेर्निर्द्वावति ताः-
हैव नातिददाह ताः ह स्म तां† पुरा ब्राह्मणा नु
तरन्त्युनतिदग्धाम्निना व्वैश्वानरेणेति ॥ १४ ॥

तुत एतुर्हि । प्राचीनं बहुवो ब्राह्मणास्तद्वा श्लेचतर
मिवास स्वावितर मिवास्वदित मग्निना व्वैश्वानरे-
णेति ॥ १५ ॥

* 'निष्पेदे'-इति क, घ-M ।

† 'सैतुं'-इति च-शुद्धौ ।

तदु हैतुर्हि । श्लेचतर मिव ब्राह्मणा उ हि नून
मेनद्यज्ञैरुसिषदन्सापि जघुन्ये नैदाघे सुमिवैव कोप-
यति तावच्छीतानतिदग्धा ह्यग्निना वैश्वानरेण ॥ १६ ॥

सु होवाच । विदेधो माधवः* काहुं भवानीत्युत एव
ते प्राचीनं भुवन मिति होवाचु सैषाघ्येतुर्हि कोसल-
विदेहानां मर्यादा ते हि माधवाः† ॥ १७ ॥

श्रुथ होवाच । गोतमो राहूगणुः कथन्तु म ऽत्रामन्त्यु-
माणो न प्रत्यश्रीषीरिति सु होवाचाग्निर्मे वैश्वानरो
मुखे ऽभूत्स नेन्मे मुखान्निष्पुद्यातै तस्मात्ते न प्रत्यश्रीष
मिति ॥ १८ ॥

तदु कथु मभूदिति । युचैव त्वं घृतस्रवीमह ऽदृत्यभि-
व्याहार्षीस्तदेव मे घृतकीर्त्तावग्निर्वैश्वानरो मुखाद्दुद-
ज्वालीत् तं नाशकं धारयितुः सु मे मुखान्निर-
पादौति ॥ १९ ॥

स युत् सामिधेनीषु घृतवत् । सामिधेनु मेव तत्सु
मेवैनं तेनेन्ये व्वीर्य मेवास्मिन् दधाति ॥ २० ॥

तदु घृताच्येति । देवाञ्जिगाति‡ सुन्नयुरिति युज-
मानो वै सुन्नयुः स हि देवाञ्जिगीषति१ स हि देवाञ् ॥-

* 'विदेहो माधवः'-इति क ।

† 'माधवाः'-इति क, सा०-स० ।

‡, § 'देवान् जि'-इति क ।

॥ 'देवान्'-इति क ।

जिघांसति* तुस्मादाह देवाम्† जिगाति‡ सुमन्युरिति
सैषाम्नेयी सत्यनिरुक्ता सर्वं वा ऽअनिरुक्तः सर्वेणैवैतत्प्र-
तिपद्यते ॥ २१ ॥

अग्नं ऽआ याहि व्वीतय इति । तद्देति भवति व्वीतय
ऽइति सुमन्तिक मिव ह वा ऽइमेऽग्रे लोका आसुरित्यु-
न्मुश्या हैव द्यौरास ॥ २२ ॥

ते देवा ऽअकामयन्त । कथन्तु न इमे लोका व्वितराः
स्युः कथन्न इदं व्वरीय इव स्यादिति तानेतैरेव त्रिभि-
रक्षुरैर्व्यनयन्वीतय ऽइति त इमे व्विदूरं लोकास्ततो
देवेभ्यो व्वरीयो ऽभवद्दुरीयो ह वा ऽअस्मै भवति युस्यैवं
व्विदुष एता मन्वाहुर्व्वीतय ऽइति ॥ २३ ॥

मृणानो हव्यदातय ऽइति । युजमानो वै हव्यंदाति-
र्व्वृणानो? युजमानायेत्येवैतदाह नि होता सस्मि
बर्हिष्पीत्यग्निर्वै होतायं लोको बर्हिरस्मिन्नेवैतस्त्रोकेऽग्निं
दधाति सोऽयु मस्मिंस्त्रोके॥ऽग्निर्हितुः सैषेमु मेव लोको
मभ्यनूक्ते मुमेवैतया लोकं जयति युस्यैवं व्विदुष
एता मन्वाहुः ॥ २४ ॥

* 'जिघांसति'-इति क, ख, ग, च-म । † 'देवान्'-इति छ ।

‡ 'जिगाति'-इति ग ।

§ 'मृणानो'-इति घ ।

॥ 'मस्मिंस्त्रोके'-इति क, 'मस्मिन् लोके'-इति छ ।

तन्वा समिद्धिरङ्गिर इति । समिद्धिर्ह्येत मङ्गिरस
 ऐन्धताङ्गिर ऽइत्यङ्गिरा उ ह्यमिर्घृतेन वर्द्धयामसीति
 तत्सामिधेनं पदः सु मेवैनं तेनेभ्ये व्वीर्य मेवास्मिन्
 दधाति ॥ २५ ॥*

बृहच्छोचा यविद्येति । बृहद्दु ह्येष शोचति सुमिद्धो
 यविद्येति यविष्ठो ह्यग्निस्तस्मादाह यविद्येति सैषैत
 मेव लोक मभ्यनूक्तान्तरिक्षलोक मेव तस्मादाग्नेयी
 सत्यनिरुक्तानिरुक्तो ह्येष लोक एत मेवैतया लोकं
 जयति युस्यैवं व्विदुष एता मन्वाहुः ॥ २६ ॥

सु नः पृथु अवाय्य मिति । अदो† वै पृथु युस्मिन्
 देवा एतच्छवाय्यं युस्मिन् देवा अच्चा देव व्विवास-
 सीत्युच्छ देव व्विवासस्येतन्नो गमयेत्येवैतदाह ॥ २७ ॥

बृहदग्ने सुवीर्य मिति । अदो† वै बृहद्यस्मिन् देवा
 एतत्सुवीर्यं युस्मिन् देवाः सैषैत मेव लोक मभ्यनूक्तादिव
 मेवैत मेवैतया लोकं जयति युस्यैवं व्विदुष एता
 मन्वाहुः ॥ २८ ॥

सोऽन्वाह । ईडेन्यो नमस्य इतीडेन्यो ह्येष नमस्यो
 ह्येष तिरस्तमाःसि दर्शत इति तिर इव ह्येष तमाःसि

* इतोऽनन्तर मिह “अतम् ३००”—इति च-पुस्तके ।

†, ‡ ‘मित्यदो’—इति क ।

सुमिद्धो ददृशे सु मग्निरिध्यते वृषेति सुः ह्रीध्यते
वृषा वृषो अग्निः सुमिध्यत ऽइति सुः ह्रीध्यते ॥ २९ ॥

अश्वो नु देववाहन इति । अश्वो हु वा ऽएषु भूत्वा
देवेभ्यो यज्ञं वहति यद्वै नेत्यृच्यो मिति तत्तस्मादा-
हाश्वो नु देववाहन इति ॥ ३० ॥

तुः हविष्मन्त ईडत ऽइति* । हविष्मन्तो ह्येतं मनुष्या
ईडते तस्मादाह तुः हविष्मन्त ईडत ऽइति ॥ ३१ ॥

वृषणं त्वा व्युं वृषन् वृषणः सुमिधीमहीति । सुः
ह्येन मिन्धतेऽग्ने दीद्यतं बृहदिति दीदुयेव ह्येष बृहत्
सुमिद्धः ॥ ३२ ॥†

तं वा एतम् । वृषण्वन्तं त्रिच‡ मुन्वाहाग्नेय्यो वा
ऽएताः सुर्वाः सामिधेन्यो भवन्तीन्द्रो वै यंक्षुस्य
देवतेन्द्रो वृषैतेनो हास्यैताः सेन्द्राः सामिधेन्यो
भवन्ति तस्माद्वृषण्वन्तं त्रिच‡ मुन्वाह ॥ ३३ ॥

सोऽन्वाह । अग्निन्दूतं वृणीमह ऽइति देवाश्च वा
ऽअसुराश्चोभये प्राजापत्याः पस्पृधिरे तान्त्सुर्द्धमानान्
गायच्यन्तरा तस्थौ या वै सा गायच्यासीदियं वै सा

* 'ईडत ऽइति'—इति ग । † इतोऽनन्तर मिह "अर्द्धं प्र० ६७"—इति ख ।

‡, § 'ट्रिच'—इति सायणोपपाठः, कात्यायनवार्त्तिकसम्मतश्च (पा० ६. १.

३७ वा० १) । वस्तुतः शतपथे कातीयश्रौते च सर्वत्रैव 'त्रिच'—इत्येव ।

पृथिवीयुः^५ हैव तुदन्तरा तस्थौ तु ऽउभय ऽएवु व्विदुःश्च-
 क्रुर्यतरान् वै न इयु मुपावर्त्युति ते भविष्यन्ति परेतरे
 भविष्यन्तीति ता मुभय ऽएवोपमन्त्रयाश्चक्रिरेऽग्निरेव
 देवानां दूत आस सहुरक्षा इत्यसुररक्षस मुसुराणाः^६
 साम्नि मेवानुप्रेयाय तस्मादुन्वाहामिं दूतं वृणीमह
 ऽइति स हि देवानां दूत आसीद्दोतारं व्विश्ववेदस
 मिति ॥ ३४ ॥

तदु हैकेऽन्वाहः । होता यो व्विश्ववेदस इति नेदर
 मित्यात्मानं ब्रुवाणीति तदु तथा नु ब्रूयान्मानुषः^७ ह ते
 यज्ञे कुर्वन्ति व्यृङ्गं वै तद्यज्ञस्य युन्मानुषं नेदृङ्गं यज्ञे
 करुवाणीति तस्माद्यथैवऽर्चा*नूक्त मेव[†] मेवानुब्रूयाद्दो-
 तारं व्विश्ववेदस मित्येवास्य यज्ञस्य सुकतु मित्येष हि
 यज्ञस्य सुकतुर्य[‡]दग्निस्तस्मादाहास्य यज्ञस्य सुकतु मिति
 सेयुं देवानुपावर्त्तं ततो देवा अभवन् परासुरा भवति
 ह वा ऽआत्मना पुरास्य सपत्ना भवन्ति युस्यैवं व्विदुष
 एता मन्वाहः ॥ ३५ ॥

तां वा ऽअष्टमी मुनुब्रूयात् । गायत्री वा ऽएषा निदा-
 नेनाष्टाक्षरा वै गायत्री तस्मादष्टमी मुनुब्रूयात् ॥ ३६ ॥

* 'वर्चा'—इति क, ख ।

† नैतत् पदं च-पुस्तके ।

‡ 'सुकतुर्य'—इति, 'सुकतुर्य'—इति च पाठौ च-पुस्तके ।

तद्वैके । पुरस्ताद्वाय्ये दधत्यन्नं धाय्ये मुखत इदु
मन्नाद्यं दध्म इति व्वदन्तस्तदु तथा न कुर्यादुनवकृता
ह तस्यैषा भवति युः पुरस्ताद्वाय्ये दुधाति दशमी वा
हि तुर्ह्यैकादशी वा सम्पद्यते तस्यो हैवैषावकृता
भवति यस्यैता मष्टमी मन्वाहुस्तस्मादुपरिष्ठादेव धाय्ये
दध्यात् ॥ ३७ ॥

समिध्यमानो ऽअध्वर ऽइति । अध्वरो वै यज्ञः
समिध्यमानो यज्ञ इत्येवैतदाहाम्निः पावक ईद्य इति
पावको ह्येष ईद्यो ह्येष शोचिष्केशस्त मीमह ऽइति
शोचन्तीव ह्येतस्य केशाः समिद्धस्य समिद्धो ऽअग्न
ऽआहुतेत्यतः प्राचीनः सर्व मिध्म मभ्यादध्याद्यदन्यत्स-
मिधोपवृक्त इव ह्येतद्भोता यद्वा ऽअन्यत्समिधं इध्म-
स्यातिरिच्यतेऽतिरिक्तं तद्यद् वै यज्ञस्यातिरिक्तं द्विषन्तः
हास्य तद् भ्रातृव्य मभ्यतिरिच्यते तुस्मादतः प्राचीनः
सर्व मिध्म मभ्यादध्याद्यदन्यत्समिधः ॥ ३८ ॥

देवान्यक्षि स्वध्वरेति । अध्वरो वै यज्ञो देवान्यक्षि
सुयज्ञियेत्येवैतदाह त्वः हि हव्यवाडसौत्येष हि हव्यवाड
युदग्निस्तस्मादाह त्वः हि हव्यवाडसौत्या जुहोता दुव-
स्यतामिं प्रयत्यध्वरे वृणीध्वः हव्यवाहन मिति
सम्प्रेष्येत्येवैतया जुहुत च युजत च युस्मै कामाय

समैन्धिङ्* तत् कुरुतेत्येवैतदाहामिं प्रयत्यध्वर ऽइत्यध्वरो
 वै युञ्जोऽमिं प्रयति यज्ञ ऽइत्येवैतदाह वृणीध्वः हव्य-
 वाहन मित्येष हि हव्यवाहनो युदमिस्तस्मादाह
 वृणीध्वः हव्यवाहन मिति ॥ ३६ ॥

तं वा ऽएतम् । अध्वरुवन्तं चिच† मन्वाह देवान्
 ह वै यज्ञेन युजमानान्सपत्ना असुरा दुधूर्षाञ्चक्रुस्ते
 दुधूर्षन्त एव नु शेकुर्धूर्वितुं ते पुराबभूवुस्तस्माद्युञ्जो
 ऽध्वरो नाम दुधूर्षन् ह वा ऽएनः सपत्नः पुराभवति
 युस्यैवं व्विदुषोऽध्वरुवन्तं चिच‡ मन्वाहुर्यावदेव सौम्ये-
 नाध्वरेणोष्ठा जुयति तावज्जयति ॥ ४० ॥ ३ ॥

॥ इति तृतीयप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् [४. १.] ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्रुतं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे, त महं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ ४ ॥

अथ तस्मिन् सामिधेय्यनुवचने धर्मविशेषं विधत्ते— “हिङ्कृत्येति ।
 ‘हिं’-इति शब्द मुच्चार्यत्यर्थः^१ । “नासामेत्यादि । सामरहितस्य

* ‘न्धिङ्’-इति च पाठः च-पुस्तके । † २६४८० ‡-§ टीप्पन्यौ द्रष्टव्ये ।

१—“ ‘हृश्म्’-इति स हिङ्कारः”-इति सा० ऋ० ब्रा० ४. ८. १ ।

अयञ्जलात्, हिङ्कारप्रणवयोः सामावयवत्वात्^१, सामिधेनीषु तत्कर-
णेन सामिधेनीयुक्तः सर्वाऽपि सामवान् यज्ञः सम्पद्यत इत्यर्थः ।
'ओरम्-ओरम्'-इति वीप्सया सर्वासु सामिधेनीषु स्थितस्य
प्रणवस्थानुकरणम् ॥ १ ॥

“यदेवेत्यादिः हिङ्कारस्तुतिः । तस्य प्रतिज्ञातं प्राणात्मकल-
भुपपादयति—“प्राणो वा इति^२ । हिङ्कृत्यानुवचनम् । मिथुन-
सम्पत्त्या स्तौति—“वाचा वा इत्यादिना । नासिकास्यप्राणात्मको
हिङ्कारः, तन्निर्वर्त्यत्वात् ; षक् च वागात्मिका, तथा उच्चार्यमाण-
त्वात् । ‘प्राणस्य वाक् च’ ‘एतत्’ एकं ‘मिथुनम्’ ; स्त्रीपुंस्वरूपत्वात् ।
अतः सामिधेनीनां ‘पुरस्ताद्’ यजमानस्य पुत्रपौत्रादिप्रजनन-
निमित्तं ‘हिङ्कृत्य’ अनुवचनेन ‘मिथुन मेव क्रियते’ इत्यर्थः^३ ॥ २ ॥

“अन्यतरदेवेति । उच्चैर्हिङ्कारस्थोच्चारणे हि सोऽपि वाचैव
निर्वर्त्येत इति तदात्मक एव स्यान्न प्राणात्मकः ; तथा च मिथुन-
सम्पत्तिर्न स्यादित्यर्थः ॥ ३ ॥

सामिधेनीनां श्लिङ्गविशेषं विधत्ते—“स वा एति चेति ।
आ इति ‘एति’ ; प्र इति ‘प्रेति’ । अत्र ‘इति’-शब्देन प्रकृत-
विपर्यासकृता एतौ शब्दावर्थपरत्वात् प्रच्याव्य ‘अर्वाची’-शब्दपरतया

१— तथाहि “लोकेषु पञ्चविधं सामोपासीत”—इत्यादि (४ प्र० २-७ ख०),

“अथ सप्तविधस्य ; वाचि सप्तविधं सामोपासीत”—इत्यादि च (४ प्र०

८-२१ ख०) सा० ऋ० ब्रा० ।

२— “प्राणो हिङ्कारः”—इत्यादि सा० ऋ० ब्रा० ४. ७. १ ।

३— सा० ऋ० ब्रा० ४. १२. १, २ द्रष्टव्यम् ।

व्यवस्थाप्येते । तथा च आङ्गुपसर्गयुक्ताः प्रोपसर्गयुक्ताश्च षड्चोऽनु-
ब्रूयादित्यर्थः ॥

तदेतस्त्रिङ्गद्वयं प्रयोजनकथनेन प्रशंसति— “गायत्री मेवेति ।
आङ्गुपसर्गो ह्याभिमुख्ये वर्त्तते”, अतस्तेन ‘अर्वाचीम्’ अभिमुखीं
युनक्ति । परेतः प्रेत इति पर्यायतया दर्शनात् ‘प्र’-शब्दस्य परा-
ङ्गुखलेऽपि वृत्तिरस्ति”, अतोऽत्र ‘प्र’-शब्देन पराङ्मुखत्ववाचिना
पराङ्मुखी मेव तां ‘युनक्ति’ इत्यर्थः ।

एव मुभयथा योजनस्य प्रयोजन माह— “पराच्यहेति । यतो
देवयजनाच्चिह्नस्य ‘पराची’ पराङ्मुखी, अनिवर्त्तमानैव गायत्री
द्युलोकं प्रति ‘यज्ञं’ वोढुं शक्नोति ; सा तु सन्निधानात् ‘मनुष्यान्’
रचितुं शक्नोति ; अतो त्रिङ्गद्वययुक्ता एवानुवक्तव्याः ॥ ४ ॥

तदेतस्त्रिङ्गद्वयं विधाय प्रशंसति— “यद्देवेत्यादिना । “प्रेति वै
प्राण इति । ‘प्र’-शब्दस्य परागञ्जनार्थत्वात्, प्राणस्य च पराग्वृत्ति-
त्वादुभयोस्तादात्म्यम् । “एत्युदान इति । आकारस्याभिमुख्यार्थत्वात्
उदानस्य अन्तःप्रवेशवृत्तिरूपत्वान्तादात्म्यम् ॥ ५ ॥

“यद्देवेति चेति । “प्रेति वै रेतः सिच्यत इति । सिच्यमानस्य
रेतसः पराङ्मुखप्रवृत्तेः ‘प्र’-शब्दस्य तस्य च तादात्म्यम् । अपत्य-
रूपेण जायमानस्य अभिमुख मावर्त्तनादाभिमुख्यवाचिन आकारस्य

१— निर० १. १. ५ ; १. २. ३ ; ३. ३. ४ ; ५. १. ६ ।

२—“प्रपरेत्येतस्य प्रातिलोम्यम्”—इति निर० १. १. ५ ।

३— ‘अन्तःप्रविशद्वृत्ति’—इति ड ।

तादात्म्यम् । “प्रिति पशव इत्यादि । पशूनां तृणादिभक्षणाय यद्वनं प्रति परागं गमनम्, तत् ‘प्र’-शब्दार्थः^१ ; यच्च सायं समागमनम्, तदाकारस्वार्थः^२ । किं वज्रना ‘सर्वम्’ अपि ‘इदं’ जगत् प्रगमन-स्वभाव मावर्त्तनस्वभावश्च ; तस्मादेतल्लिङ्गद्वय मनुवचने सम्पादनीयमित्यर्थः ॥ ६ ॥

तदेतदुदाहरणेन दर्शयति— “सोऽन्वाहेति । “प्र वो वाजा इति । एषा ‘प्र’-शब्दलिङ्गयुक्ता सामिधेयी^३ । “अग्न आ याहीत्या-ङुपसर्गलिङ्गयुक्ता^४ ॥ ७ ॥

अनयोर्लिङ्गयोरैक्य माशङ्क्य निरस्यति— “तदु हेति । “आया-हि”-इत्यनेन यदस्मान् प्रत्याभिमुख्यगमनं प्रतिपादितम्, ‘तत्’ स्वर्गवाशि-देवापेक्षया परागमन मेवेति ‘एति’-लिङ्ग मपि ‘प्रिति’-लिङ्गं ‘सम्पद्यत इति’ एकीयमताभिप्रायः । ‘तत्’ एतत् ‘आति-विज्ञान्यं’ (न^५) ज्ञानपथातिवर्त्ति । “आयाहि”-इत्युक्ते यस्मादागमनमेव शीघ्रं बुद्धावारोहति, न तु प्रगमनम् ; तस्मात् ‘प्रिति’-सम्पत्तिः^६ दुरधिगमेत्यर्थः । लिङ्गद्वयं तथैव व्यवस्थित मित्यभि-प्रेत्यानुवदति— “प्र व इति ॥ ८ ॥

विहित मनुवचन मनुद्य प्रथमतोऽनुवक्तव्या मृचं विधाय तत्प-दानि व्याचष्टे— “सोऽन्वाहेत्यादिना । अत्र ‘वाजाः’-‘इति’ पदेन

१— निघ० १. १. ५ । २— निघ० ४. २. ३२ ।

३— तै० ब्रा० ३. ५. २. १ ; सं० २. ५. ७. २ ।

४— तै० ब्रा० ३. ५. २. २ ; सं० २. ५. ८. १-११ ।

५— ‘न’-इति पदं ठ-ड-णुक्तकयोर्नास्ति ।

६— ‘सप्रतिपत्तिः’-इति ज, झ, ङ, ।

‘अन्नं’ विवक्षितम् ; वाजयति बल्लयतीति तच्छब्दव्युत्पत्तेः । अतः एतत्पदोच्चारणेन ‘अन्न मेव’ ‘अभ्यनूक्तम्’ अभिलक्ष्यानुवचनं कृतं भवति । “वसोः, द्यौः, भानुः, वासरम्”—इत्यर्हनामसु पाठात् ‘द्यु’-शब्दो दिनवचनः । द्युन् दिवसान् अभिगता इति व्युत्पत्त्या ‘अभिद्यवः’, ‘इति’ अनेन ‘अर्द्धमासाः’ उच्यन्त इति व्याचष्टे— “अर्द्धमासा वा अभिद्यवः”—इति । “पशवो वै हविश्रमः”—इति । चौरदध्याज्यादिहविर्जनकत्वाद् भाविना हविषा तद्वन्त इत्यर्थः ॥८॥

“घृताच्येति । ‘घृत’-शब्दोच्चारणस्याग्निमन्वनेऽतिशयित भानु-कूल्य माख्यायिकया दर्शयति— “विदेघो ह माधव इत्यादिना । ‘माधवः’^१ मधुनाम्नः पुत्रो ‘विदेघः’^२ नाम राजा ; स च स्वमुखे विश्वनरहितम् ‘अग्निं’ धारयामास । रङ्गणस्य पुत्रो ‘गोतमः’ नाम ऋषिः, तस्य राज्ञः ‘पुरोहितः’ । स च राजा तेन ऋषिणा आह्वयमानः ‘तस्मै’ न प्रत्युत्तरं ददौ । केनाभिप्रायेति चेत्, उच्यते— यद्यहं वदिष्यामि, मदीयात् ‘सुखात्’ सोऽग्निर्निष्पद्येत ? नैव निष्पद्यता मित्यनेनाभिप्रायेणेत्यर्थः ॥ १० ॥

“त मृग्निरित्यादि । स च ऋषिः ऋग्वेदस्तस्य मुखगत मग्निं स्तुवन् ‘तं’ विदेघ माक्रातुं निश्चितवान् । निश्चित्य च

१— निघ० १ अ० ६ ख० १, २, ३, ४ ।

२— क्वातिरिक्तमूलपुस्तकेषु ‘माधवः’—इत्येव पाठो दृश्यते, तथैव दृष्टो वेव-रेणापि सर्वत्रैव ; तन्न जाने माधवपाठः कुतो लब्धः सायणाचार्येणेति ।

३— श्रुतपथेऽप्यत्र तु सर्वत्रैव ‘विदेह’-शब्दः श्रुतः (१. ४. १. १७ ; १४. ६. ११. ६ ; ७. २. ३०.) एकत्रैवेह श्रूयते विदेघ इति

“वीतिहोचम्”—इति^१ मन्त्रेण आजुहाव । एवं स्तुतोऽप्यग्निः तन्मुखे
तृष्णी मेव स्थितवान् ॥ ११ ॥

“स न इति । ‘सः’ विदेघोऽपि ‘न’ प्रत्युवाच । पुनरपि ‘सः’
ऋषिः “उदग्ने शुचयः”—इति^२ मन्त्रेणाग्निं स्तुवन् क्रोधेन विदेघ
माकारयामास । ‘विदेघार’—इति भ्रुतिः असूयार्था^३ ॥ १२ ॥

“स ह नैवेति । एव मपि प्रतिश्रवणाभावे “तन्त्वा दृतस्त्ववी-
महे”—इति इमा मेव षचम्^४ अग्निं मभिलक्ष्योक्तवान् । ‘सः’
चाग्निः मन्त्रगतदृतशब्दोच्चारणसमये एव माधवस्य मुखसकाशादूर्द्ध्वं
ज्वलितोऽभूत् । ‘तम्’ अग्निं ‘धारयितुं’ सोऽपि ‘न शशाक’ ;
ज्वालाधिक्येन दाहकत्वात् । ‘सः’ च मुखान्निर्गतः सन् ‘पृथिवीं’
प्राप्तवान् ॥ १३ ॥

“तर्हीति । तस्मिन् समये माधवश्च तापशमनाय ‘सरस्वत्यां’ नद्यां
निमग्नोऽभूत् । ‘सः’ अग्निस्तस्मात् स्थानादारभ्य ‘प्राङ् दहन्’ ‘इमां’
सर्वां ‘पृथिवीम्’ अभितो व्याप्तोत् । माधवगोतमावुभावपि ‘दहन्तं’
‘तम्’ अग्निं ‘पश्यात्’ अनुजग्मतुः । ‘सः’ च दहन्नग्निः पृथिव्यां यावत्यो
नद्यः सन्ति, ताः ‘सर्वा नदीः’ अतिशयेन ‘ददाह’ शोषयामास ।
‘प्राचीनं’ दहतोऽस्य पुरस्तात् ‘सदानौरा’ नाम नदी ‘उत्तरात्’
उदकप्रवाहा ‘एति’ गच्छति । तथा च व्यवहितः सोऽग्निः, एनम्

१— वा० सं० २. ४. १ ; का० औ० सू० २. ८. २ ।

२— तै०सं० १. ३. १४. २८ ; ४. ४६. १३ ; ५. ५. १२ ; २. ४. १४. ११ ।

३— पा० सू० ८. २. १०३ ।

४— ऋ० सं० ५. २६. २ ।

अग्निम्, सापि निःशेषेण धारयति, इतस्ततो गमनं निवाथे धारितवतीत्यर्थः । स चाग्निः 'तां' नदी मितरनदीवत् 'नाति-
ददाह' । अत एव 'सदा' सर्वदा 'नीरं' जल मस्या मस्तीति व्युत्पत्त्या 'सदानीरा'-इत्युच्यते । तथा च निघण्टुः(?)— "करतोया सदानीरा बाहुदा सैतवाहिनौति^१ । 'तां ह' नदीं 'पुरा' तद्दह-
नोत्तरकाले 'ब्राह्मणाः' 'न तरन्ति' न स्पृशन्ति । अग्निदाहा-
भावेनाविशुद्धत्वादिति हेतु माह— "अनतिदग्धेति ॥ १४ ॥

"तत एतर्हीति । 'ततः' तस्या नद्याः 'प्राचीनं' प्राग्देशम् 'एतर्हि' इदानीं 'बहवो ब्राह्मणाः' निवसन्ति । अत्यन्तसंयोगे द्वितौया^२ । प्राग्देशः सर्वोऽपि ब्राह्मणवास इत्यर्थः । 'तत्' च स्थानम् 'अचेत्तर मिव' अतिशयेन निवासयोग्य मिव 'आस' बभूव । तथा 'स्वावितरं' भग्नभाण्डे निचिप्लनीरवत्तद्देशेऽनुष्ठितं यज्ञदानादिक मतिशयेन 'स्वावि' स्ववणशीलं फलप्रदानासमर्थं बभूवेत्यर्थः । तत्र हेतु माह— "अस्वदित मिति । यतो 'वैश्वानरेणाग्निना' 'अस्व-
दितम्' अनास्वादितम्, अतस्तत्स्थान मपवित्र मित्यर्थः ॥ १५ ॥

अस्य दोषस्य परिहार माह— "तद् हेति । 'एतर्हि' एतस्मिन् समये 'तत्' अपि स्थानं 'चेत्तरं' निवासयोग्य मेव भवति । कुत इत्यत आह— "ब्राह्मणा उ हीति । 'नूनम्' इति निश्चये^३; 'हि' यस्मात् 'एनत्' स्थानं ब्राह्मणाः 'यज्ञैरिषिष्वदन' यज्ञानुष्ठानैः

१— अम० को० १. १०. ३३ ।

२— पा० सू० २. १. २६ ।

३— "नून मिति विचिकित्साधीयः"—इति निरु० १. २. ४ ।

अग्निना आस्त्रादित मरुषत, तस्मादित्यर्थः। 'सा' च नदी 'जघन्ये' निरुष्टे सर्वरभवर्जिते 'नैदाचे' द्यौश्मसम्बन्धिकालेऽपि सम्यक् 'कोपयति' बह्वजलतया प्रकुपिता भवति। 'तावत्' पर्यन्ते हि काले 'वैश्वानरेणाग्निना' 'दग्धा'; तदा च तं निवारयितुं तस्याः प्रकोपो जात इत्यर्थः ॥ १६ ॥

“स होवाचेति। एवं सर्वेषु देशेषु दग्धेषु 'सः' च माधवः अग्नि मेव प्रतीक्ष्य 'उवाच'—'क्व कुत्र देशे 'अहं भवानि' निवसेयम्? 'इति' पृष्टे सोऽप्यग्निरेनम् 'उवाच'। किं मिति। 'अतः' अस्याः नद्याः 'प्राचीनं' यद् 'भुवनं' भूमिः, एतदेव 'ते' तव निवासोऽस्त्विति। अत एव कारणात् एतस्मिन्नपि काले 'सैषा' सदानीरा नदी कोमलदेशस्य च विदेहदेशस्य च मर्यादात्वेन दृश्यते। 'हि' यस्मादेवं माधवायाग्निरदात्, तस्मात् 'ते' विदेहदेशाः अपि 'माधवाः' इत्युच्यन्ते ॥ १७ ॥

उक्तं वृत्तान्तं गोतमेन पृष्टः सन् विदेहोऽनुवदति—“अथ होवाचेत्यादिना। परोक्षत्वात्पूर्वं श्रुतिवाक्ये लिट्-प्रयोगः^१। गोतम-माधवयोः प्रश्नप्रतिवचनरूपवाक्ये तु भूताद्यतनत्वाज्जुङ्-प्रयोगो^२ विशेषः ॥ १८, १९ ॥

एवं प्रासङ्गिकं परिसमाप्य प्रकृते योजयति—“स यदिति। यस्माद् दृढशब्दोच्चारणेनाग्निः प्रज्वलितो बभूव, तस्मात् कारणात् 'सामिधेनीषु' 'यद्' 'दृढ'-प्रातिपदिकयुक्तं पदम्, 'तत्' 'सामिधेन मेव' अग्निसमिन्धनहेतुर्भवतीत्यर्थः ॥ २० ॥

तस्माद् दृताद्येतत्पदं सामिधेनीषु युक्ततर मिति निगमयति—
 “तद्विति । तैत्तिरीयकेऽपि नृमेधपरुषेपसंवादोदाहरणे दृतावत्य-
 दस्याग्निजननहेतुत्वं प्रतिपादितम्— “यत्समावद्दिद कथा त्व मग्नि
 मजौजनो माह मिति ; सामिधेनीना मेवाहं वर्षं वेदेत्यब्रवीद्
 यद् ; दृतावत्यद् मनूच्यते, स आसां वर्षः”—इति^१ । “यजमानो वा
 इत्यादि । ‘सुखं’ सुखं स्वर्गादिलक्षण मात्मन इच्छतीति^२ ‘सुख्युः’
 यजमानः । जिगातीत्यस्याभिप्राय माह— “जिगीषतीति । जेतु
 मिच्छतीत्यर्थः ।

ननु “गा सुतौ”—इति^३ धातुः, कथं तस्य जिगीषतीति
 व्याख्यान मित्यत आह— “स हीति । ‘हि’ यस्मात् यजमानो
 देवान् सुत्या ‘जिघांसति’ हन्तुं प्राप्नु मिच्छति । हन्तिरच
 गत्यर्थः । ‘तस्मात्’ जिगीषतीति युज्यत इत्यर्थः । “अञ्जानगर्मा
 सनि”—इति^४ सनि दौर्धत्वम् । “सर्वं वा अनिरुक्त मिति ।
 यन्नामविशेषैरनिरुक्तम्, तत्सर्वात्मक मित्यर्थः ॥ ११ ॥

“अग्न आ याहीति । “वीतये”—इति पदं व्याख्यातु मितिहास
 माह— “समन्तिक मिवेति । सन्निकृष्टतर मिवेत्यर्थः । सन्निकृष्ट
 मेवाभिनयेन दर्शयति— “इत्युन्मृश्येति । यथोर्ध्वबाहुना शाखायं
 स्पृश्यते, ‘इति’ एव मेव द्यौरपि हस्तस्पृश्येव बभूवेत्यर्थः ॥ १२ ॥

“ते देवा इति । “वितरां स्युरिति । अतिशयेन विप्रकृष्टा
 भवेयुरित्यर्थः । “वरीय इवेति । ‘उरुतरं’ विस्तीर्णतर मेव एतन्

१— तै० सं० २. ५. ८. ५ ।

२— पा० सू० ३. १. ८ ।

३— धा० पा० जु० ५० २३ ।

४— पा० सू० ६. ४. १६ ।

त्रिरूपं स्थानं केन प्रकारेण स्यादित्यर्थः । विस्मिष्टा इति: 'वीतिः', तथा च 'वीतये'-इत्यस्य विविधमानायेत्यर्थो भवति । एतदचरत्रय-प्रयोगात् त्रयः 'इमे लोकाः' परस्परं 'विदूरं' विप्रकर्षं प्राप्ता इत्यर्थः । "एता मन्वाङ्गरिति । 'वीतये'-इतिपदेन युक्ताम् "अग्न आयाहीत्यादिका मित्यर्थः ॥ २३ ॥

अस्या ऋचो द्वितीयं पाद मनूय व्याचष्टे— "गृणान इति । हविषो दानाद् 'हव्यदातिः = यजमानः' ॥

अस्या ऋचोऽनुवचनं भूलोकजयहेतुत्वेन प्रशंसति— "अग्निर्वै होतेत्यादिना ॥ २४ ॥

तृतीयां सामिधेनी मनूय व्याचष्टे— "तन्त्वेति^१ । 'अङ्गिरसः' महर्षयो यत् 'समिद्धिः' अग्निम् 'ऐन्वत' समिद्ध मकुर्वन्^२, तस्मादग्निरपि 'अङ्गिर इति' सम्बोध्यते । तदेतन्नाम अग्नेः प्रसिद्ध मित्याह— "अङ्गिरा उ हीति । "इतरे येऽङ्गारा आसंस्तेऽङ्गिरसो-ऽभवन्निति^३ अङ्गिरसा मङ्गारपरिणामरूपत्वात् 'अङ्गिरः'-शब्दाभि-धेयता । अग्निरप्यङ्गाररूप इति युक्तं तस्याप्यङ्गिरस्त्व मित्यर्थः ॥ २५ ॥

"वृहच्छोचेति । "यविष्ठो ह्यग्निरिति । 'यविष्ठः' युवतमः नित्यतरुणः ; अजरामरत्वात् ॥

अस्या ऋचोऽनुवचन मन्तरिचलोकजयहेतुत्वेन प्रशंसति— "सै-

१—तै० ब्रा० ३. ५. २. ३ ; सं० २. ५. ८. १-११ ।

२— तेषां वर्णानम् ऐ० ब्रा० ६. ५. ८-९-खण्डयोद्भव्यम् । वस्तुतस्तु "एत सु एवाङ्गिरसं मन्यन्तेऽङ्गानां यद्रसः"—इति सा० ऋ० ब्रा० ३. २. १० ।

३— ऐ० ब्रा० ३. ३. ९ । निरु० ३. २. ५ । निघ० ५. ५. ११ ।

षेति । “एत मेव”-इति सामान्योक्तं विवृणोति— “अन्तरिचेति ।
 च्चोऽन्तरिचलोकस्य साम्य माह— “तस्मादिति ॥ १६ ॥

चतुर्थी^१ सामिधेनौ मनूद्य द्युलोकजयहेतुत्वेन व्याचष्टे— “स न
 इत्यादिना^१ । ‘अदः’ विप्रकृष्टं द्युस्थानं खलु ‘पृथु’ विस्तीर्णम् ।
 तद्विग्निनष्टि— “यस्मिन्निति । ‘यस्मिन्’ लोके ‘देवाः’ सर्वे वसन्ति,
 तत् स्थान मत्र ‘पृथु’-शब्दवाच्यम् । देवनिवासत्वादेव ‘एतत्’
 ‘अवाच्यं’ श्रवणीयं प्रशस्यम् । पादान्तर मनूद्य व्याचष्टे— “अच्छा
 देवेति । देवोषितं द्युलोकरूपं स्थानम् ‘अच्छ’ अभिलक्ष्य ‘विवाससि’
 प्रकाशयेत्यर्थः । प्रकाशनञ्च प्राप्स्यर्थं मित्यभिप्रेत्य व्याचष्टे— “एतन्नो
 गमयेति ॥ २७ ॥

“बृहद्ग इति । “अदो वा इति । सर्वत्र हि विशेष्यरहितः
 ‘इदं’-शब्दो भूलोकवचनः, ‘अदः’-शब्दश्च द्युलोकवचनः ॥ २८ ॥

अगन्तरस्य^२ अनुवचनं विधत्ते— “सोऽन्वाहेति । ‘ईडेन्यः’ स्तोतव्यः,
 ‘नमस्यः’ नमस्कर्तव्य इत्यय मर्थः । प्रसिद्ध इति हेरर्थः । द्वितीयं
 पाद मनूद्य व्याचष्टे— “तिरस्तमांसीति । ‘एषः’ खल्वग्निः समिद्धः
 सन् ‘तमांसि’ तिरस्कृत्यैव दृश्यते । अनेन ‘दर्शतः’-इतिपदस्य कर्मणि
 व्युत्पत्तिर्दर्शिता । “स मग्निरिध्यते”-इत्यादि निगदसिद्धम् ॥ २९ ॥

“अथो नेति । “अथो न देववाहनः”-इत्यत्र^३ ‘न’-शब्दस्य
 निषेधार्थत्वं माशङ्क्य विवचित मर्थं दर्शयति— “यदा इति । ‘अचि’
 कङ्गन्ते ‘यत्’ ‘न-इति’ पदम्, तत् ‘ओम्-इति’ अङ्गीकारार्थतया

१— तै० ब्रा० ३. ५. २. ४ ; सं० २. ५. ८. १-११ ।

२, ३— तै० ब्रा० ३. ५. २. ५, ६ ; सं० २. ५. ८. १-११ ।

प्रतिपत्तव्यम् । “एवम्परमोम्यदम्”—इति हि निघण्टुः(?)^१ । ‘अश्वो ह वा एष भूत्वा’ अश्वरूप मास्थायेति यावत् ॥ ३० ॥

“तः हविष्मन्त इति । “हविष्मन्तो ह्येत मित्यादि । चरुपुरो-
डाशादीनि ‘हवींषि’ सम्पाद्य, तद्युक्ता अल्विग्यजमानाः तानि
हवींषि देवान् प्रापयितु मग्निं स्तुवन्तीत्यर्थः । “ईड स्तुतौ”—इति
धातुः^२ ॥ ३१ ॥

“वृषणस्वेत्यादि^३ । निगदसिद्धम् । “दीद्यतं वृहत्”—इत्यत्र
दीद्यच्छब्दाभिप्राय माह— “दीदयेवेति । “दीदयति” दीप्ति-
कर्मा, क्वान्दसो धातुः^४ । पूर्वाभिः समिद्धः स च ‘एषः’ अग्निरस्मिन्
समये ‘वृहत्’ अधिकं ‘दीदयेव’ दिदीप इतीव । ‘हि’ यतो
‘दीद्यतं’ दीप्यमानं वा मित्यग्निविशेषणं युक्त मित्यर्थः ॥ ३२ ॥

“ईडेन्यः”—इत्यस्य तच्चस्य वृषणस्त्वब्दायात् सुपजीव्य प्रशंसति—
“तं वा इत्यादि । अग्निविशेषणभूतेनापि ‘वृषन्’-शब्देन इन्द्रो-
ऽप्युपस्थाप्यते ; ‘वृषन्’-शब्दस्य तन्नामधेयत्वात् । अतो ‘वृषन्’-शब्द-
युक्तस्य तच्चस्थानुवचनादितरथञ्जवत् सामिधेनीना मपीन्द्रसम्बन्धः
सिद्धतीत्यर्थः ॥ ३३ ॥

१—“ओ मेवं परमं मते”—इति अम०को० ३. ४. १२ । “ओइ मित्युचः प्रति-
गर एवं तथेति गाथाया ओ मिति वै देवं तथेति मानुषम्”—इति ये०ब्रा०
७. ३. ६ । “प्रणवे चाभ्युपगमे चापाकृतौ च मङ्गले”—इति मे० अथ० ५१ ।

२—धा० पा० अदा० आ० ६ ।

३—तै० ब्रा० ३. ५. ३. ७ ; सं० २. ५. ८. १-११

४—निघ० १. १६. ४ ; निघ० १०. २. ६

सामिधेयन्तरस्य^१ अनुवचनं विधत्ते— “सोऽन्वाहेति । अग्नेर्देव-
दूतत्वं सुपपादयितुं मितिहासमाह— “देवाश्च वा इति । ‘तान्’
मित्यः ‘स्यर्द्धमानान्’ देवासुरान् ‘अन्तरा’ तेषां सुभयेषां मध्यतः
इत्यर्थः । “अन्तरान्तरेणेति^२ द्वितीया । “इयं वा इत्यादि । योत्स्य-
मानांस्तानुभयविधानं निवारयितुं गायत्री मध्ये प्रादुर्भूता ‘स्यं
पृथिव्येव’ इत्यमेव खलु पृथिवी तेषां सुभयेषां मध्यवर्तिनी । युक्तं
चेत्तत्— मेरोरग्रभागे हि अमरावती नाम नगरी, तस्यां हि
देवाः; तथा मेरोरधस्ताद्भागे च यत् इरामुखं नाम नगरम्, तस्मिन्
ह्यसुरा निवसन्ति । तयोर्मध्ये पृथिवी वर्त्तत इति । ‘ह’-शब्दयोगा-
दस्ति शास्त्रप्रसिद्धिः^३ । “यतरान्वा इति । “किं यत्तदोर्निर्द्धारणे”-
इति^४ यच्छब्दात् उतरच् । ‘उपावर्त्यति’ उपावृत्ता भविष्यति ।
‘उपमन्वयाञ्चक्रिरे’ रहस्यं दूतमुखेनाह्वतवन्त इत्यर्थः । “मत्रि
गुप्तभाषणे”-इति^५ धातुः; स्रिट्; प्रत्ययान्तत्वादाम् प्रत्ययः^६ ।

तस्मिन्नुपमन्वये देवानां को दूतः, को वा असुराणां मित्युभयं
विविनक्ति— “अग्निरेवेति । ‘सहरचाः’ नाम यत् ‘असुररचसम्’
असुरविरोधि रचः । समासान्तो ‘अ’-प्रत्ययः^७ । ‘रचः’-शब्दस्य

१— तै० ब्रा० ३. ५. २. ८; सं० २. ५. ८. १-११ ।

२— पा० सू० २. ३. ४ ।

३— ऋग्वैदिकं मिदं वर्णनं मिति सुधीभिः खलूपेक्षणीयमेव ।

४— पा० सू० ५. ३. ६२ ।

५— धा० पा० चु० आ० ४५ ।

६— पा० सू० ३. १. ३५, ३६ ।

७— “अनसन्तान्प्रुंसकाञ्चन्दसि”-इति पा० सू० ५. ४. १०३ ।

न्यितनपुंसकत्वात् समासान्तस्थापि तथात्वम् । “स हि देवाना मिति । ‘हि’ यस्मादुक्तरीत्या ‘अग्निं दूतं वृणीमहे-इति’ अनु-वचनं युक्त मित्यर्थः । द्वितीयपाद मनुद्य तत्र पाठान्तर सुपन्यस्य दूषयति— “होतार मित्यादिना ॥ ३ ४ ॥

“तद्विति । “होता यो विश्ववेदस इति” पाठान्तर मनुब्रुवता मभिप्राय माह । यद्यपि होतार मिति ‘होतृ’-शब्दो द्वितीयान्तः, तथापि ‘होता अरम्’ इत्यपि श्रुतिसामान्यात् प्रतीयते । स च ‘अर’-शब्दः ‘अल’-शब्दपर्यायः । “वाल-मूल-लध्वल मङ्गुलीनाम्”-इति^१ लत्वस्य विकल्पितत्वात् । ‘अर’-शब्दोऽत्र निवारणार्थः । ‘आत्मानं’ निवारणविशिष्टं ‘नेत्’ नैव ‘ब्रवाणि’-इत्यनेनाभि-प्रायेणेत्यर्थः । “होता यः”-इति पाठे तु न ईदृशी विरुद्धा प्रतिपत्तिरस्ति ॥

तत्पक्षनिराकरणं “तदु तथेत्यादि । स्पष्टम् । “होतारम्”-इत्यार्षपाठं परित्यज्य “होता यः”-इतिपाठविपरिणामस्य मनुस्य-बुद्धिप्रभवतया मानुषत्वम्^२ । यथैव वेदे पठितम्, तथैवानुवक्तव्य मित्युपसंहरति— “तस्माद्विति । कौटुम्बिधं तर्हि वेदे पठित मिति तदाह— “होतार मिति । ‘एव’कारः पक्षान्तरव्युदासार्थः ॥

प्रकृत मितिहासशेष सुपसंहरति— “सेय मिति । देवासुराणां

१— पा० सू० ८. २. १८. वा० २ (“वा लो र मापद्यते”) ।

२— तदित्यं मन्त्रेषु स्वाभिप्रेतप्रार्थनादिप्रकाशनायापि वैदिकशब्दानां परिवर्तनादिकं सर्वत्रैव निषिद्ध मिति सूचितम् ।

मध्ये वर्त्तमाना या गायत्री, 'सेयं' रहस्य माहता सती 'देवान्'
एव 'उपावर्त्तते' उपाजगाम । 'ततः' गायत्र्या उपावर्त्तनात् 'देवाः'
'अभवन्' अजयन् । 'असुराः' तु तत्सम्बन्धविरहात् 'परा'भृताः ॥

उक्तेतिहासज्ञानपुरःसर मेतां गायत्रीं प्रयुञ्जानस्य फल माह—
"भवतीति । 'आत्मनां' स्वयं 'भवति' भूषुः, समर्थो भवति ।
'अस्य' च शत्रवः 'पराभवन्ति' इत्यर्थः ॥ ३५ ॥

अष्टसङ्ख्योपजीवनेन प्रशंसति— "तां वा इति । 'निदानेन'
मूलकारणेन विचार्यमाणा ऋगचरात्मिका 'एषा गायत्री', सापि
प्रतिपादम् 'अष्टाचरा'; या च अष्टसङ्ख्या, तत्पूर्त्तिहेतुत्वादेषा
विशेषतो 'गायत्री'-इति । ताम् 'अष्टमौ मनुब्रूयात्' इत्यर्थः ॥ ३६ ॥

यत्र सप्तदश सामिधेयः, तत्र "पृथु पाजाः"—"तं सबाधः"—इति
द्वे धाय्याख्ये ऋचौ^१ सामिधेनीषु प्रचेन्नख्ये । तयोः स्थानं पूर्वोत्तर-
पक्षाभ्यां दर्शयति— "तद्वैक इति । 'पुरस्तात्' अष्टम्याः पूर्वं मित्यर्थः ।

तथा कुर्वता मभिप्राय माह— "मुखत इति । अक्षच्च
तदाद्यच्च 'अन्नाद्यम्' 'इदं' धाय्यारूपं 'मुखतः' मुखप्रदेश एव
'दक्षः' धारयामः 'इति वदन्तः' ॥

तदेतदेकीयं मतं दूषयति— "तद् तु तथेति । 'अनवकृष्ठा'
असमर्था ऊर्द्धं द्वयोर्धाय्ययोः प्रचेपात् । "अग्निं दूतम्"—इत्यष्टमौ,

१— "पाय्य-सान्नाय्य-निकाय्य-धाय्या मानहविर्निवाससामिधेनीषु"—
इति पा० सू० ३. १. १२६ । 'धीयतेऽनया समिदिति धाय्या
ऋक्'-इति तत्र कौ० । ऐ० ब्रा० ३. २. ७, १३; ३. ७ । तै०
सं० २. २. १०. २ । २— ऋ० सं० ३. २७. ५, ६ ।

‘दशमी’ सम्पद्यते ; तथा चाष्टमीत्वभङ्गेन “गायत्री वा एषा निदानेन”—इतिप्रतिपादित^१गायत्रीतिपदविरहादसमर्थ^२ स्यात् ।

तथा समिद्धमानवती-समिद्धवत्योर्मध्ये हि धाव्ये प्रचेप्तव्ये ; सा च समिद्धमानवती सामिधेनीनां पाञ्चदशे नवमी, सा च साप्तदशे ढक्पर्षात् ‘एकादशी सम्पद्यते’ । उभयत्र ‘वा’-शब्दस्वार्थ^३ । कथं तर्हि अवकृप्तिरित्यत आह—“तस्यो हेति । ‘यस्य’ यजमानस्य सा सामिधेनीषु “अग्निं दूतम्”—इत्येषा अष्टमी ; ‘तस्यैषा’ (‘अवकृप्ता’) अवकृप्तिः, समर्था ‘भवति’ इत्यर्थः ।

कुत्र तर्हि धाव्ययोः प्रचेप इति तदाह—“तस्मादिति । अष्टम्याः ‘उपरिष्ठात्’ समिध्यमानवती-समिद्धवत्योर्मध्ये एव ‘धाव्ये’ प्रचेपेत् । उक्तं ह्यापस्तम्बेन—“समिध्यमानवतीं समिद्धवतीञ्चान्तरेण पृथुपाजवत्यौ धाव्ये दधाति”—इति^४ । आश्वलायनोऽप्यसूत्रयत्—“द्वतीयस्थां सामिधेन्यावावपते प्रागुपोत्तमायाः पृथुपाजां अमर्त्य इति द्वे धाव्ये इत्युक्त एते प्रतीयात्”—इति^५ ॥ ३७ ॥

एव मष्टमीं विधाय प्रशंसति—“समिद्धमान इति^६ । निगद-
सिद्ध मेतत् । “शोचन्तीव ह्येतस्येति । दीप्यमानस्याग्नेः ये ऊर्द्ध-
सुखा ज्वालाविशेषाः, ते केशाः ; ते च ‘शोचन्ति’ दीप्यन्ते ; ‘इव’-

१— एरस्तादिहैव द्रष्टव्यम् (२६५ ए० १७ पं०) ।

२— ‘गायत्रीति पद्य मसमर्थं’—इति ड ।

३— आप० श्रौ० सू० २. १२. ५ ।

४— आ० श्रौ० सू० २. १. २६. (ऋ० सं० २. २७. ५, ६.) ।

५— तै० ब्रा० ३. ५. २. ६ ; सं० २. ५. ८. १-११ ।

ग्रन्थोऽवधारणे; 'शोचिषः' दौष्यमानाः केशा यस्येति 'शोचिष्केशः'
इत्यर्थः ॥

दशम्याः सामिधेन्याः प्रागेवेधशेषस्य सर्वस्य अग्नावभ्याधानं
विधत्ते—“समिद्धो अग्न इत्यादिना^१ । तस्या दशम्याः सामिधेन्याः
'प्राचीनं' प्राक् । “विभाषाञ्चेरदिक् स्त्रियाम्”—इति^२ स्वार्थिकः
ख-प्रत्ययः । “यदन्यत्समिधः इति । अनुयाजार्यायाः 'समिधः' 'यत्
अन्यत् तत्' सर्वं मित्यर्थः ॥

अस्मिन्नेव समये दध्नशेषस्य सर्वस्याभ्याधानं कुतो हेतोरित्याशङ्क्य
हेतु माह—“अपटङ्क् इवेति । 'एतत्' एतर्हि, अस्मिन् समये
होता 'अपटङ्क्ते इव' अग्नेः समिन्धनं परिसमापयतीव । “समिद्धो
अग्न आहुतेति । समिन्धनस्य भूतत्वप्रतिपत्तेः, समिन्धनहेतुत्वाच्च,
सर्वस्येधस्य समिद्धावस्थायाः प्रागेवाभ्याधानं युक्तं मित्यर्थः ॥

प्रागनभ्याधानदोष माह—“यद्वा अन्यदिति । अनुयाजसमिद्-
व्यतिरिक्तं 'यत्' दध्नसम्बन्धि काष्ठं समिद्धावस्थायाम् वर्त्तते, 'तत्
अतिरिक्तम्' । तच्च ग्रचुवर्द्धनहेतुरित्यपि । “समिद्धो अग्न आहुत”-
इत्यतः प्रागेवेधशेषः सर्वोऽपि प्रचेप्यः । अत एव कात्यायनेनोक्तम्—
“समिद्ध इति प्रागतः सर्वं मिधम मेकवर्जं मनुयाजास्येत्”—
इति^३ ॥ ३८ ॥

“देवान् यच्चीत्यादि । निगदसिद्धम् ।

अन्निमां सामिधेनी मनुष्य व्याचष्टे—“आ जुहोतेति । “आ

१— तै० ब्रा० ३. ५. २. १० ; सं० २. ५. ८. १-११ ।

२— पा० सू० ५. ४. ८ ।

३— का० श्रौ० सू० ३. १. ११ ।

जुहोत दुवस्यतेति^१ अध्वर्युप्रमुखा ऋत्विजः सम्बोध्य हवनादिकार्यं
प्रेर्यन्ते ; अतः प्रोक्षणीरासादयेत्यादिवदयं मन्त्रः सम्यैषरूप एव ॥

आ जुहोत दुवस्यतेति पदयोरर्थं माह—“जुहुत च यजत
चेति । जुहुतेत्यत्र ‘त’-शब्दस्य “तन्ननन्ननथनास्य”-इति^२ तवादेशे
गुणे च सति जुहोतेति रूपं भवति । ‘दुवस्यतिः’ परिचरणार्थः^३
‘दुवस्यत’ परिचरत, यजतेत्यर्थः ॥

तात्पर्यार्थं माह—“यस्मै कामायेति । फलसाधनतया काम्य-
मानाय ‘यस्मै’ यागहोमादिकर्मणे हे ऋत्विजः ! ‘समैन्धिद्धम्’
अग्निषमिन्धनम् अकृद्धम्^४ । सोऽग्निः समिद्धः सम्यक्नः ; अतोऽस्मिन्
समये ‘तत्कुहतेत्येव’ एवरूपं मयं मन्त्रो ब्रूत इत्यर्थः । “अग्निं
प्रथतीत्यादि स्पष्टम् ॥ ३८ ॥

तच्चस्याध्वरशब्दयुक्तत्वं प्रशंसितुं मनुवदति—“तं वा इति ।
“समिद्धमानो अध्वरः”—इत्यादिकं मृक्त्रय मध्वरशब्दोपेतं मनु-
ब्रूयात् । “दुधूर्षाञ्चकुरिति । धूर्वितुं मिच्छां कृतवन्त इत्यर्थः ।
“धूर्वीं हिंसायाम्”^५-इत्यस्मात् सनि, वलोपे, प्रत्ययान्तत्वादात्
प्रत्ययः^६ । ‘दुधूर्षन्तः’ ‘ते’ असुराः देवान् ‘धूर्वितुं’ हिंसितुं ‘न
शक्नुः’ न शक्ताः ; प्रत्युत ‘परा’हता एव ‘बभूवुः’ । ‘तस्मात्’
अहिंसाहेतुत्वात् ‘अध्वरः’-इति यज्ञस्य नाम सम्यक्नम् ॥

१— तै० ब्रा० ३. ५. २. ११ ; सं० २. ५. ८. १-११ ।

२— पा० सू० ७. १. ४५ । ३— निघ० ३७० ५ख० ५पदम् ।

४— ‘अकृषत’-इति ड । ५— धा० पा० आ० प० ५७३ ।

६— पा० ३. १. ७सू० सन्, ६. १. ६६सू० वणोपः, ३. १. ३५ आम् ।

एवं पुरावृत्त मुदाहृत्यैतद्विदुषः फल माह— “दुधूर्षन् हेति ।
“यावदेवेति । ‘अध्वर’-शब्दो हि सोमयागे रूढः ; स चात्र दर्शपूर्ण-
मासविषये मन्त्रेण प्रस्तूयत इति सोमयागेन यावदेव फलं प्राप्नोति,
तावद्दर्शपूर्णमासयागेनापि प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ४० ॥ ३ [४. १.] ॥

इति श्रीसायणार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

प्रथमकाण्डे चतुर्थाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् १ ॥

एतद् वै देवा अग्निं गुरिष्ठे* युञ्जन् । युञ्जोत्व
इदुन्नो ह्व्यं व्वहेति तु मेतद् गुरिष्ठे† युक्तोपामदन्वीर्य-
वान्वै त्व मस्यलं‡ वै त्व मेतस्मा असूति व्वीर्यं समा-
दुधतो युयेद् मुप्येतुर्हि ज्ञातीनां यं गुरिष्ठे? युञ्जन्ति
तु मुपमदन्ति व्वीर्यवान्वै त्व मस्यलं॥ वै त्व मेतस्मा

१— अस्मिन् ब्राह्मणे सामिधेनीप्रयोगारम्भप्रकारो विहितः, तन्मन्त्राणां
कूटपदादिव्याख्यानानि च ज्ञापितानि । तत्रायं पद्धतिः— होत्रा
उपांशु त्रिर्हिङ्गृत्य प्र वो वाजा इत्यासु ऋक्षु मध्यमस्वरेणानूच्यमानासु
यजमानः पादाङ्गुलाभ्यां भूमि मधः पीडयति ; अध्वर्युश्च स्फ्य मादाय
तिष्ठन् सामिधेनीनां प्रणवे-प्रणवे एकैक मिधुकाळ माहवनीये
ऽभ्याददाति । ‘समिद्धमानो अध्वरे’-इत्यस्या ऋचः प्रणवे ‘समिद्धो
अग्ने’-इत्यतः प्राक् एक मिधुकाळं परिशिष्यावशिष्टानां पश्यानां
काष्ठानां सहैव प्रक्षेपं कुर्यात् ॥

* , †, § ‘गुरिष्ठे’-इति ख, ग ।

‡, ॥ ‘मस्यलं’-इति क, ग ।

ऽअसीति व्वीर्ये समादुधतः स यदुत ऊर्द्धुं मन्वाहुोप-
स्तौत्येवैन मेतुद्दीर्यं मेवास्मिन् दधाति* ॥ १ ॥

अग्ने महान्२॥† ऽअसि ब्राह्मण भारतेति । ब्रुह्म
ह्यग्निस्तुस्मादाह ब्राह्मणेति भारतेत्येष हि देवेभ्यो हव्यं
भुरति तुस्माद् भरुतोऽग्निरित्याहुरेषु उ वा ऽइमाः प्रजाः
प्राणो भूत्वा विभक्तिं तुस्माद्देवाह भारतेति‡ ॥ २ ॥

अथार्षेयं प्रवृणीते । ऋषिभ्यश्चैवैन मेतुद्देवेभ्यश्च
निवेदयत्ययं महाव्वीर्यो यो यज्ञं प्रापदिति तुस्मादा-
र्षेयं प्रवृणीते ॥ ३ ॥

परस्तादर्वाक् प्रवृणीते । परस्ताद्वार्वाच्यः प्रजाः
प्रजायन्ते ज्यायसस्पतय ऽउ चैवैतं निरुत ऽइदं हि
पितेवाग्नेऽथ पुत्रोऽथ पौत्रस्तुस्मात्परस्तादर्वाक् प्रवृ-
णीते ॥ ४ ॥

सु ऽआर्षेयु मुक्त्वाह । देवेद्धो मुन्विद्ध ऽइति । देवा
ह्येत मग्र ऽऐन्धत तुस्मादाह देवेद्ध ऽइति मुन्विद्ध ऽइति
मनुर्ह्येत मग्र ऽऐन्ध तुस्मादाह मुन्विद्ध ऽइति॥ ५ ॥

ऋषिष्टुत ऽइति । ऋषयो॥ ह्येत मग्ने स्तुवंस्तुस्मादाह-
ऽर्षिष्टुत ऽइति ॥ ६ ॥

* 'तिः'-इति ख ।

† 'महान्२'-इति क, ख ; 'महाङ्'-इति ग ।

‡ 'तिः'-इति ख ।

§ 'तिः'-इति ख । ॥ 'ऽइत्यृषयो'-इति ग ।

व्विप्रानुमदित ऽइति । एते* वै व्विप्रा यदुषय ऽएते
ह्येतु मन्वमदंस्तुस्मादाह व्विप्रानुमदित ऽइति ॥ ७ ॥

कविशस्त ऽइति । एते† वै कवयो यदुषय ऽएते ह्येत
मशःसंस्तुस्मादाह कविशस्त ऽइति ॥ ८ ॥

ब्रह्मसंशित ऽइति । ब्रह्मसंशितो ह्येष घृता-
हवन ऽइति घृताहवनो ह्येषुः ॥ ९ ॥

प्रणौर्यज्ञानाः रथौरध्वराणा मिति‡ । एतेन§ वै
सुर्वान् यज्ञान् प्रणयन्ति ये च पाकयज्ञा ये चेतरे
तुस्मादाह प्रणौर्यज्ञाना मिति ॥ १० ॥

रथौरध्वराणा मिति । रुथो ह वा एषु भूत्वा देवेभ्यो
यज्ञं व्वहति तुस्मादाह रथौरध्वराणा मिति ॥ ११ ॥

अतूर्त्तो होता तूर्णिर्हव्यवाडिति । नु ह्येतः
रुक्षांसि तरन्ति तुस्मादाहातूर्त्तो होतेति तूर्णि-
र्हव्यवाडिति सुर्वः ह्येषु पाप्मानं तरति तुस्मादाह
तूर्णिर्हव्यवाडिति ॥ १२ ॥

आस्यात्रं जुहूर्देवाना मिति । देवपात्रं वा ऽएष
युदमिस्तुस्मादमौ सुर्वेभ्यो देवेभ्यो जुह्वति देवपात्रुः

* 'ऽइत्येते'—इति ग ।

† 'ऽइत्येते'—इति ग ।

‡ 'तिः'—इति ख ।

§ 'मित्येतेन'—इति ग ।

ह्येष प्राप्नोति ह वै तस्य पाचं यस्य पाचं प्रेषति* यु
ऽएवु मेतद्देद ॥ १३ ॥

चमसो देवपान ऽइति । चमसेन ह वा ऽएतेन
भूतेन देवा भक्षयन्ति तस्मादाह चमसो देवपान
ऽइति ॥ १४ ॥

अरुं२॥† ऽइवाग्ने नेमिर्देवांस्त्वं परिभूरसीति ।
यथारुन्नेमिः सर्व्वतः परिभूरेवन्त्वं देवान्सर्व्वतः परि-
भूरसीत्येवैतदाह ॥ १५ ॥

आवह देवान्यजमानायेति । तदस्मै यज्ञाय देवाना-
वोढवा ऽआहाम्नि मम ऽआवहेति तुदामेयायाज्यभागा-
याम्नि मावोढवा ऽआह सोम मावहेति तत्सौम्या-
याज्यभागाय सोम मावोढवा ऽआहाम्नि मावहेति
तद्य ऽएषु ऽउभयुत्राच्युत ऽआग्नेयुः पुरोडाशो भवति
तस्मा ऽअग्नि मावोढवा ऽआह ॥ १६ ॥

अथ यथादेवतम् । देवां२ ॥ ऽआज्यपां२॥‡ ऽआव-
हेति तुप्रयाजानुयाजानावोढवा ऽआह प्रयाजानुयाजा
वै देवा ऽआज्यपा ऽअग्निः होत्रायावहेति तुदग्निः

* 'प्रेष्यति'-इति च । † 'अरुं२'-इति क, ख ; 'अरुं५'-इति ग, क ।

‡ 'देवां२ ऽआज्यपां२'-इति क, ख ; 'देवाः ऽआज्यपाः'-इति ग ;

'देवाँ ऽआज्यपाँ'-इति छ ।

होत्रायामोढवा ऽआह स्वं महिमान्मावहेति तत्त्वं
 महिमान्मावोढवा ऽआह व्यागवा ऽअस्य स्वो महिमा
 तद्वाच मावोढवा ऽआहा च व्वह जातवेदः सुयजा
 च यजेति तथा ऽएवैतद्देवता ऽआवोढवा ऽआह
 ता ऽएवैतदाहु चैना वुहानुधा* च यजेति यदाह
 सुयजा च यजेति ॥ १७ ॥

स वै तिष्ठन्नुवाह । अन्वाहु† ह्येतदसौ ह्यनुवाक्या
 तदसुवेवैतद्भूत्वान्वाह तुस्मात्तिष्ठन्नुवाह ॥ १८ ॥

आसीनो याज्यां यजति । इय‡ हि याज्या
 तुस्मान् कुश्चन तिष्ठन् याज्यां यजतीय‡ हि याज्या
 तुदिय मेवैतद्भूत्वा यजति तुस्माद्दासीनो याज्यां
 यजति ॥ १९ ॥ ४ ॥

॥ इति तृतीयप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् [४. २.] ॥

सामिधेन्यनुवचनानन्तरं मग्ने महँ असीति१ निगदस्थानुवचनं
 विधित्सुस्तत्प्रतिपाद्यायाः प्रशंसायाः कर्त्तव्यतां तदुपोद्घातत्वेन

* 'नुध्या'—इति ख, सायणीयभाष्यपुस्तकेषु च बहुषु ।

† 'न्वाहान्वाहु'—इति ग ।

‡ 'यजतीय‡'—इति ग ।

१— तै० ब्रा० ३. ५. ३. १ ; सं० २. ५. ६. १ ।

२— निगदानां यजुष्वाधिकरणम्— मी० द० २४० १पा० ३८—४५ सू ;

न्या० मा० २. १. १३ अधि० द्रष्टव्यम् ।

प्रतिपादयति—“एतद्वा वा इति । ‘गरिष्ठे’ गुरुतमे । “प्रियस्थि-
रेत्यादिना गुरुशब्दस्य गरादेशः^१ । हविर्वह्न्यार्थं गुरुतमे तस्मिन्
होदत्वे योजयित्वा तस्योत्साहं जनयितुम् ‘उपामदन्’ अस्तुवन् ।
“वीर्यवान् वै”—इत्यादिः स्तुतिप्रकारः । अनया च स्तुत्या ‘तम्’
अग्निं ‘वीर्यं’ सम्यक् स्थापितवन्तः । इदं लौकिकेन दृष्टान्तेन
प्रतिपादयति—“यथेद मिति । निगदस्यानुवचनं विधत्ते—“स
यदिति । ‘अतः’ अस्मात्, सामिधेयानुवचनादित्यर्थः ॥ १ ॥

अनुवक्तव्यं निगदं पठित्वा पदशो व्याचष्टे—“अग्ने महानित्या-
दिना । “स त्रेधात्मनं व्यकुरुताग्निं तृतीयं वायुं तृतीयम्”—
इत्यादिश्रुतेः^२ अग्निवाच्यादित्यात्मना ब्रह्मणस्त्रेधावस्थानात् “ब्रह्म
ह्यग्निः”—इति तादात्म्यप्रतिपादनम् । ‘तस्माद्’ ब्रह्मणो जातत्वाद्
‘ब्राह्मणेति’ अग्निः स्वयते इत्यर्थः । ‘भारत’—इति पद मनूय
द्वेधा निर्भूते—“एष हीत्यादिना ॥ २ ॥

“अथार्षेय मित्यादि । होदकर्तृकप्रवरविधिः ॥ ३ ॥

तत्र धर्मविशेष माह—“परस्तादर्वागिति । तस्मिन्चार्षेयप्रवरणे
कूटस्थ मृषि मारभ्य तत्पुत्रपौत्रादिक्रमेणार्वाचीनं वरणं कर्त्तव्यम् ।
यथा आङ्गिरसवार्हस्पत्यभारद्वाजेत्यादि । तथा च ‘ज्यायसः’
भावपरो निर्द्देशः ; ज्यैष्ठ्यस्य ‘पतय एवैतत् निङ्गते’ अनेन प्रवरणेन
निवेदयति । स्पष्ट मन्यत् ॥ ४ ॥

१— पा० सू० ६. ४. १५७ ।

२— “अग्निः, स त्रेधात्मनं व्यकुरुतादित्यं तृतीयं वायुं तृतीयम्”—इति
इहैवोपरिष्ठात् १०. ६. ५. ३. ।

“देवेद्वः”-इत्यादि-निवित्पदानाम्^१ अनुवचनं विधत्ते- “स
आर्षेय मुक्तेति । तानि पदानि क्रमेण व्याचष्टे- “देवा ह्येत
मित्यादिना । स्वष्टोऽर्थः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥

“आस्याच मिति । आस्यरूपं पात्रम् ‘आस्याचम्’ । “देवपात्रं
वा इति । अग्नौ प्रक्षिप्तस्य हविषो देवैरद्यमानत्वाद्ग्रेर्देवपात्रत्वम् ॥

एतदेदितुः फल माह- “प्राप्नोति हेति । ‘यस्य’ खलु भोज्यस्य
वस्तुनः सम्बन्धि ‘पात्रं’ ‘प्रेष्यति’^२ प्राप्तु मिच्छति, तद्वस्तुसम्बन्धि
‘पात्रं’ ‘प्राप्नोति’ एवं वेदितेत्यर्थः ॥ १३ ॥ १४ ॥

“अरारं॥ऽइवेति । “यथारान्नेमिरिति । (यथा) चक्रस्य नामौ
नेम्याश्च संयोजिताः कौलकाः ‘अराः’, तान् ‘यथा’ ‘नेमिः’ परितो
वर्त्तमानान् व्याप्नोति, तद्वद् ‘देवान्’ अग्निरपि संव्याप्नोती-
त्यर्थः ॥ १५ ॥

निवित्पदानन्तरं वक्रव्य भावाहननिगद मय्यनूद्य पदशो व्याचष्टे-
“आवह देवानित्यादिना^३ । “देवानावोढवा इति । आङ्पूर्वाद्भवतेः

१- यजुर्निवित्पदान्येकादश, ऋङ्निवित्पदानि तु द्वादश; सन्ति च
ऋग्यजुषोः पाठभेदाः । ऋग्वेदीयनिवित्पदानि ऋक्परिशिष्टीयनिवि-
दध्याये पठितानि (१. १-१२), ऐतरेयब्राह्मणे च प्रपञ्च विहितानि
(२. ५. १, २) । यजुर्निवित्पदानि तु तैत्तिरीयब्राह्मणे समाम्नातानि
(३. ५. ३. १-११), तैत्तिरीयसंहितायाश्च तानि विहितानि (२. ५.
६. २-१२.); इहापि प्रपञ्चोव व्याख्यायन्ते ।

२- ‘प्रेष्यति’-इति ज, झ, ङ । मूलेऽप्येव मेव पाठभेदः ।

३- आवाहननिगदमन्वास्तु त्रयोदश । आम्नातास्तेऽपि तैत्तिरीयब्राह्मणे
३. ५. ३; विहितश्च ते तत्संहितायाम् २. ५. ६. ७, ८ ।

स्कार्यं तवैन्-प्रत्ययः^१; यष्टव्यान् देवान् आवोढु मानेतु मित्यर्थः ।
 “आवह देवान्”-इति सामान्योक्तस्य आवाहनस्य विवरणम् “अग्नि
 मग्न आवह”-इत्यादि निगदसिद्धम् ॥ १६ ॥

“अथ यथादेवत मिति । दर्शनपूर्वमासयोरुभयत्र योऽग्निः पुरो-
 डाग्रदेवता, तदावाहनानन्तरं निर्वापसमये यस्यै-यस्यै देवतायै
 येन क्रमेण निरुप्तम्, तेनैव क्रमेण तस्याः सर्वस्याः देवतायाः
 “अग्नीषोमावावह”-इत्यादिवाक्यैरावाहनं कार्यं मित्यर्थः ॥

“देवाँः॥॥आव्यपानिति । प्रयाजानुयाजदेवतावाहनं विवक्षित
 मिति व्याचष्टे— “तत्रयाजानुयाजानिति । कर्मवाचिना प्रया-
 जानुयाजशब्देन तस्मन्मन्विनो देवा लक्ष्यन्ते । ते हि हविर्भागा-
 ङ्गीकाराय वोढव्याः । तेषा माज्य मेव हि भागः; “यज्जुङ्गां
 गृह्णाति प्रयाजेभ्यस्तद्, यदुपभृति प्रयाजानुयाजेभ्यस्तत्”-इति^१
 जौहवौपभृतयोरान्यथोक्तद्विवृष्टश्रवणात्^१ ॥

१— पा० सू० ३. ४. ६ । २— २०१ ए० ८, ९ कण्डिके द्रष्टव्ये ।

३— “त्रयस्त्रिंशद्दे देवाः सोमपाः, त्रयस्त्रिंशदसोमपाः । अष्टौ वसवः,
 एकादश रुद्राः, द्वादशादित्याः, प्रजापतिश्च, वषट्कारश्चैते देवाः
 सोमपाः; एकादश प्रयाजाः, एकादशानुयाजाः, एकादशोपयाजाः;
 एतेऽसोमपाः पशुभाजनाः”-इति ऐ० ब्रा० २. २. ८ । तत्र वसूनां
 अष्ट नामानि तै० आ० १. ६. १, वायूना मेकादश नामानि च तत्रैव
 १. ६. ४, आदित्यानां द्वादश नामानि ङ० उप० ३. ६. ५, निघ० ५.
 ६, निघ० १२. ११-३० द्रष्टव्यानि । प्रयाजानां परिचयस्तु तै० ब्रा०
 ३. ६. २, ३; तथा अनुयाजाना मपि तत्रैव ३. ६. १२, १४; एव
 उपयाजानान्तु तै० सं० १. ५. ११, ६. ४. १ ।

“अग्निं होचाय”-इत्यनेन खिष्टकृतोऽग्नेरावाहनं विवक्षितम् ॥

“स्वं महिमान मिति । देवताया अग्नेः स्वभूतो वायूपो
‘महिमा’ ; तस्यावाहनम् “आवह जातवेदः”-इतिवाक्येन ॥

प्राक्प्रतिपादितस्याज्यभागादिदेवतानां सर्वासा मावाहनस्य निग-
मनम्—“सुयजा च यजेति”-इति । अस्य व्याख्यानम्—“अनुष्ठया
च यजेति”-इति । ‘अनुष्ठया’^१ अनुक्रमेण, सम्यगित्यर्थः ॥ १ ७ ॥

यदेतस्मामिधेन्यादिक मनुवचनादि, तत्सर्वं तिष्ठतैव वक्तव्य
मिति विधत्ते—“स वा इति । कुत इत्यत आह—“अन्वाह छेत-
दिति । अनुवाक्या हि युलोकरूपा तिष्ठतश्च युलोकसम्बन्धो भवति ;
अतोऽनुवाक्या^२ तावत्तिष्ठतैवानुवक्तुं योग्या ; अनुवचनसाम्यात्सामि-
धेन्यादिक मपि तिष्ठतैव पठितुं युक्त मित्यर्थः ॥ १ ८ ॥

याज्यायां विशेष माह—“आसीनो याज्या मिति । ‘हि’
यस्मात् ‘इयं’ पृथिव्यात्मिकैव ‘याज्या’^३, तस्मात् याज्यापाठस्तिष्ठता

१—‘अनुष्ठया’-इति पाठो मद्दृष्टेषु डातिरिक्तेषु सर्वेष्वेव सायणभाष्य-
पुस्तकेषु ; डा० वेवर-दृष्टभाष्यपुस्तकेषु चैव मेव ।

२,३—“सर्वेषा मग्नेऽग्नेऽनुवाक्यास्ततो याज्याः”-इति आन्ध० औ० सू० ३.
७. ३ । “पुरस्तात्तस्मात् पुरोऽनुवाक्या भवति ; जातानेव आह्वयान्
प्रशुदते । उपरिष्ठात्तस्मात् याज्या ; जनिष्यमाणानेव प्रतिनुदते”-इति
तै० सं० २. ६. २. ३ । “मन्त्रप्रतिपाद्याया देवताया नामधेयं लक्ष्य ;
तद् यस्या मृचि पूर्वाङ्गे विद्यते, सा पुरोऽनुवाक्या ; तन्नाम यस्या
मुत्तराङ्गे विद्यते, सा याज्या । तद्यथा—‘अग्निर्मूर्द्धा’-इति पूर्वाङ्गे-
ऽग्निशब्दः, ‘जिह्वा मग्ने चक्षुषे’-इत्युत्तराङ्गेऽग्निशब्दः”-इति च तत्र
सा० भा० । “ह्वयति वा अनुवाक्यया, प्रयच्छति याज्यया ०—० सा

न कर्त्तव्यः; 'आसीनश्च' सन्निकर्षविशेषात् पृथिवीरूपापन्नो भवति ;
तदिय मित्युक्तम्—“इय मेवैतद् भूत्वेति ॥ १९ ॥ ४ [४. २.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

प्रथमकाण्डे चतुर्थाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम्^१ ॥

यो ह वा ऽअग्निः सामिधेनीभिः सुमिद्धः । अति-
तरुः* ह वै स इतरस्मादग्नेस्तपत्यनवधृष्यो हि भुवत्य-
नवमृश्यः ॥ १ ॥

स युथा हैवाम्निः । सामिधेनीभिः सुमिद्धस्तपत्येवुः
हैव ब्राह्मणः सामिधेनीर्विद्वाननुब्रुवंस्तपत्यनवधृष्यो
हि भुवत्यनवमृश्यः ॥ २ ॥

या पुरस्ताल्लक्षणा सानुवाक्या स्यात् ०—० अथ योपरिष्ठाल्लक्षणा
सा याज्या स्यात्”—इति चेहैवोपरिष्ठात् ७. २. १७—१९ । “पुरो-
ऽनुवाक्या देवतास्मरणार्था, याज्या च हविःप्रदानार्था”—इति हि
कात्या० श्रौ० १. ८. ९ सू० वृ० ।

१— अस्मिन् ब्राह्मणे प्रवरनिगदमन्त्रपदाना मावाहननिगदमन्त्रपदानाश्च
पाठविधानव्याख्यानान्नाम्नातानि, याज्यानुवाक्ययोरासनोपदेशस्मा-
त्तः । तत्र चाहवनीयस्योत्तरत उपविश्य दक्षिणं जान्वाद्य
“वृणीध्वं हव्यवाहनोऽम्”—इति ब्रुवतैव होत्रा प्रवरमन्त्रपाठः कार्यः ॥

* ‘सुमिद्धोऽतितरुः’—इति ख । ‘सुमिद्धो । ऽतितरुः’—इति ग ।

सोऽन्वाह । प्र व ऽइति प्राणो वै प्रवान् प्राण
मेवैतया सुमिन्धेऽग्न ऽत्रायाहि व्वीतय ऽइत्यपानो वा
ऽएतवानपानु मेवैतया सुमिन्धे बृहच्छोचा यविद्येत्यु-
दानो वै बृहच्छोचा ऽउदानु मेवैतया सुमिन्धे ॥ ३ ॥

सु नः पृथु अवाय्य मिति । श्रोत्रं वै पृथु अवाय्यः
श्रोत्रेण हीदु मुरु पृथु अणोति श्रोत्र मेवैतया
सुमिन्धे ॥ ४ ॥

ईडेन्यो नमस्य ऽइति । व्याग्वा ईडेन्या* व्याग्धीदः
सुर्व मीद्रे व्याचेदः सुर्व मीडितं व्याच मेवैतया
सुमिन्धे ॥ ५ ॥

अश्वो नु देववाहन ऽइति । मनो वै देववाहनं
मनो हीदुं मनस्विनं भूयिष्ठं व्वनीवाह्यते मुन ऽएवै-
तया सुमिन्धे ॥ ६ ॥

अग्ने दीद्यतं बृहदिति । चक्षुर्वै दीदुयेव चक्षुरेवैतया
सुमिन्धे ॥ ७ ॥

अग्निन्दूतं व्वृणीमह ऽइति । यु एवायुं मध्यमुः प्राण
ऽएतु मेवैतया सुमिन्धे सा हैषान्तस्था प्राणाना मतो
ह्यन्य ऽऊर्द्धाः प्राणा ऽश्रुतोऽन्ये ऽवाचोऽन्तस्था ह भव-

* 'ईडेन्यो'-इति क, ग ।

त्यन्तस्था मेनं मन्यन्ते यु ऽएवु मेता मन्तस्थां प्राणानां
व्वेद ॥ ८ ॥

शोचिष्केशस्तु मीमह ऽइति । शिञ्जं वै शोचिष्केशः
शिञ्जुः हीदुः शिञ्जिनं भूयिष्ठः शोचयति शिञ्जु
मेवैतया सुमिन्धे ॥ ९ ॥

सुमिद्धो ऽअग्न ऽआहुतेति । यु ऽएवाय मुवाङ् प्राण
एतु मेवैतया सुमिन्ध ऽआजुहोता दुवस्यतेति सुर्व
मात्मानः सुमिन्ध ऽआ नखेभ्योऽथो लोमभ्यः ॥ १० ॥

स युद्येनं प्रथमायाः सामिधेन्या मनुव्याहुरेत् । तं
प्रति ब्रूयात् प्राणं व्वा ऽएतदात्मनोऽग्नावाधाः प्राणे-
नात्मन ऽआर्त्तिं मारिष्यसीति तथा हैवु स्यात् ॥ ११ ॥

युदि द्वितीयस्या मनुव्याहुरेत् । तं प्रति ब्रूयादंपानं
व्वा ऽएतदात्मनोऽग्नावाधा अपानेनात्मन ऽआर्त्तिं
मारिष्यसीति तथा हैवु स्यात् ॥ १२ ॥

युदि तृतीयस्या मनुव्याहुरेत् । तं प्रति ब्रूयादुदानं
व्वा ऽएतदात्मनोऽग्नावाधा उदानेनात्मन ऽआर्त्तिं मारि-
ष्यसीति तथा हैवु स्यात् ॥ १३ ॥

युदि चतुर्थ्या मनुव्याहुरेत् । तं प्रति ब्रूयाच्छ्रोत्रं
व्वा ऽएतदात्मनोऽग्नावाधाः श्रोत्रेणात्मन ऽआर्त्तिं मारि-
ष्यसि बधिरो भविष्यसीति तथा हैवु स्यात् ॥ १४ ॥

यदि पञ्चम्या मनुव्याहरेत् । तं प्रति ब्रूयाद्वाचं
व्वा ऽऽतुदात्मनोऽग्नावाधा व्वाचात्मन ऽऽर्त्तिं मारि-
ष्यसि मूको भविष्यसीति तथा हैवु स्यात् ॥ १५ ॥

यदि षष्ठा मनुव्याहरेत् । तं प्रति ब्रूयान्मनो वा
ऽऽतुदात्मनोऽग्नावाधा मनसात्मन ऽऽर्त्तिं मारिष्यसि
मनो मुषिगृहीतो मोमुघु*श्चरिष्यसीति तथा हैवु
स्यात् ॥ १६ ॥

यदि सप्तम्या मनुव्याहरेत् । तं प्रति ब्रूयाच्चक्षुर्व्वा
ऽऽतुदात्मनोऽग्नावाधाश्चक्षुषात्मन ऽऽर्त्तिं मारिष्यस्यन्धो
भविष्यसीति तथा हैवु स्यात् ॥ १७ ॥

यद्यष्टम्या मनुव्याहरेत् । तं प्रति ब्रूयान्मध्यं व्वा
ऽऽतुत् प्राणु मात्मनोऽग्नावाधा मध्येन प्राणेनात्मन
ऽऽर्त्तिं मारिष्यस्युद्भ्राय† मरिष्यसीति तथा हैवु
स्यात् ॥ १८ ॥

यदि नवम्या मनुव्याहरेत् । तं प्रति ब्रूयाच्छिभ्रं व्वा
ऽऽतुदात्मनोऽग्नावाधाः शिश्रेनात्मन ऽऽर्त्तिं मारिष्यसि
क्लीवो भविष्यसीति तथा हैवु स्यात् ॥ १९ ॥

यदि दशम्या मनुव्याहरेत् । तं प्रति ब्रूयाद्दुर्वाञ्चं वा

* 'मोमुघु'-इति चातिरिक्तेषु ; 'मोमुगु'-इति च दृष्टो डा० वेवरेण ।

† 'स्युद्भ्राय'-इति चातिरिक्तेषु ; 'स्युद्गाय'-इति च दृष्टो डा० वेवरेण ।

ऽएतत् प्राणं मात्मनोऽग्नावाधा ऽश्रुवाचां प्राणेनात्मन
 ऽश्रुतिं मारिष्यस्यपिनद्धो मरिष्यसुीति तथा हैव
 स्यात् ॥ २० ॥

यद्येकादश्या मनुव्याहुरेत । तं प्रति ब्रूयात् सुर्व्वं
 व्वा ऽएतदात्मान मग्नावाधाः सुर्व्वेणात्मनार्तिं मारि-
 ष्यसि श्चिप्रेऽमुं लोके मेष्यसुीति तथा हैव स्यात् ॥ २१ ॥

स यथा हैवाग्निः । सामिधेनीभिः सुमिद्ध माप-
 द्यार्तिं न्येत्येवुः हैव ब्राह्मणुः सामिधेनीर्व्विद्वाःस
 मनुब्रुवन्त* मनुव्याहृत्यार्तिं न्येति ॥ २२ ॥ ५ ॥

॥ इति तृतीयप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् [४. ३.] ॥

सामिधेनीभिर्चग्निः समिद्धस्याग्नेः लौकिकाग्निसकाशादतिशय
 माह—“यो ह वा इति । यस्मादतिशयेन ‘तपति’, अतः राक्षसा-
 दिभिः ‘धर्षितुं’ हिंसितुं, (मर्षितुं) स्पृष्टुं न शक्य इत्यर्थः ॥ १ ॥

समिद्धाग्निदृष्टान्तेन एवंवेदितुर्होतुरपि तद्ददनुवचनं कुर्वतो
 यथोक्तविशेषापत्तिर्भवतीत्याह— “स यथेति । ‘अनवधृष्यः’-‘अनव-
 मृशः’-इत्युभयत्र धृषेर्दृशेश्च^१ “अदुपधाद्याकृपिचृतेः”-इति^२ कर्कषि
 क्यप् ॥ २ ॥

* ‘र्व्विद्वाःसः समनुब्रुवन्त’-इति च ।

१—‘मृशेश्च’-इति आदिष्वपपाठः । “धृष प्रसहने”-इति धा० चु० प०
 ३१५ । “मृशं व्यामर्शने”-इति धा० तु० प० १४२ । ‘व्यामर्शनं
 स्पर्शः’-इति सि० कौ० । २— पा० सू० ३. १. ११० ।

अथैताः सामिधेनीः प्रत्येकं तत्तल्लिङ्गोपन्यासेन प्राणायान-
ओच्चादिकरणग्रामविशिष्टात्मसंस्कारहेतुतथा प्रशंसति— “सोऽन्वाहे-
द्यादिना । “प्राणो वै प्रवानिति । प्रगमनयुक्तत्वात्^१ ‘प्राणः’ ‘प्र’-
शब्दवान् । प्राणवृत्तिर्हि इडापिङ्गलाभ्यां प्राचीनं निर्गच्छति,
अतः (‘एतया’) प्रशब्दोपेतया प्रथमया सामिधेन्या^२ प्रगमनवन्तं^३
‘प्राण मेव’ ‘समिधे’ दीपयति । एव मुत्तरत्रापि योज्यम् ॥

“अपानो वा एतवानिति । बहिर्निर्गतस्य वायोरात्माभिसुखौ
वृत्तिर्ह्यपानः ; अत आगमनविशिष्टत्वात् ‘अपानः’ आकारोपसर्ग-
वानित्यर्थः^४ ॥

“उदानो वै बृहच्छोचा इति^५ । ‘बृहत्’ अधिकं ‘शोचते’
दीप्यत इति ‘बृहच्छोचाः’ अग्निः ; उदानवायुरपि देहस्यो-
त्क्षेपणात् अधिकतेजोयुक्तः ; अतो ‘बृहच्छोचाः’-इतिशब्देन ‘उदानः’
उपस्थायते ॥ ३ ॥

१— ‘प्राग्गमनयुक्तत्वात्’-इति ड ।

२— “प्र वो वाजा अभियवः । हविष्मन्तो घृताच्या । देवाञ्जिगाति सस्रयुः”-
इति प्रथमा सामिधेनी ‘प्रवती’, ‘प्रितिलिङ्गा’ वा । तै० ब्रा० ३. ५.
२. १ ।

३— ‘प्राग्गमनवन्तं’-इति ड ।

४— “अस्र आ याहि वीतये । गृणानो हव्यदातये । नि होता सत्सि
बर्हिभि”-इति द्वितीया सामिधेनी ‘आवती’, ‘एतिलिङ्गा’ वा ।
तै० ब्रा० ३. ५. २. २ ।

५— “तं त्वा समिद्धिरङ्गिरः । घृतेन वर्द्धयामसि । बृहच्छोचा यविद्य”-
इति तृतीया सामिधेनी ‘गौर्वती’ । तै० ब्रा० ३. ५. २. ३ ।

“स न इति । “ओचं वै पृथु अवाय्य मिति^१ । ‘पृथु’ विस्तीर्णं अत्रणसाधनं ‘पृथु अवाय्यम्’ । अनेन शब्देन ओचेन्द्रियं विवक्षितं मित्याह— “ओत्रेण हीति । ‘उरु’-इति पृथुशब्दव्याख्यानम् ॥ ४ ॥

“ईडेन्य इति । “वाग्वा ईडेन्येति । “ईडेन्यो नमस्यः”—इत्यृचि^२ ‘ईडेन्य’-शब्देन वाग् विवक्षिता । कथं मेतदित्याशङ्क्योपपादयति— “वागिति । ‘वाग्’ एव खल्विदं ‘सर्वं’ जगत् ‘ईडे’ स्तौति । “ईड स्तुतौ”—इति धातुः^३ । यत्राप्यन्यः स्तोता, तत्रापि वाचैव करण-भूतया सर्वं मीडितं भवति । ईडे ईड्यते अनयेति वा कर्तृकरण-व्युत्पत्त्या ‘ईडेन्य’-शब्दस्य वाग्वाचकत्वं मत्वगन्तव्यं मित्यर्थः ॥ ५ ॥

“अश्वो न इति । “मनो वै देववाहन मिति । “अश्वो न देववाहनः”—इति^४ ‘देववाहन’-शब्दो मनस उपलक्षकः । ‘हि’ यस्मात् ‘मनः’ ‘मनस्विनं’ पुरुषं ‘भूयिष्ठम्’ अत्यधिकं ‘वनी-वाह्यते’ भृशं वहति, देवान् शीघ्रं प्रापयति ; अतो देववाहनं मन इत्यर्थः ॥ ६ ॥

“अग्ने दीद्यत मिति । “चक्षुर्वै दीद्येवेति । ‘चक्षुः’ इन्द्रियं

१— “स नः पृथु अवाय्यम् । अच्छा देव विवासमि । बृहदग्ने सुवीर्यम्”— इति चतुर्थी सामिधेनी ‘पृथुवती’ । तै० ब्रा० ३. ५. २. ४ ।

२— “ईडेन्यो नमस्यस्तिरः । तमाऽसि दर्शतः । सममिरिध्यते वृषा”— इति पञ्चमी सामिधेनी ‘नमस्तौ’ । तै० ब्रा० ३. ५. २. ५ ।

३— धा० अदा० आ० ६ ।

४— “वृषो अग्निः समिद्यते । अश्वो न देववाहनः । तऽ हविष्मन्त ईडते”—इति षष्ठी सामिधेनी ‘हविष्मती’ । तै० ब्रा० ३. ५. २. ६ ।

हि रूपादिप्रकाशकत्वात् “अग्ने दीद्यतम्”-इति^१ दीद्यच्छब्देन दीप्तिवाचिनोपस्थाप्यते ; अतो ऽनया चक्षुःसमिन्धनम् ॥ ७ ॥

“अग्निं दूत मिति^२ । “य एवायं मध्यमः प्राण इति । प्राणा-पानादिपञ्चदश्याश्रयभूतो ‘यः’ क्रियाशक्त्यात्मको देहमध्येऽवस्थितः ‘प्राणः’, तस्य समिन्धनम् “अग्निं दूतम्”-इत्यनया । दूतो ह्यग्निः सर्वेषां देवानां मुखम्, तथा प्राणोऽपोति, तेन समिन्धनस्योपपत्तिः ॥

“सा ह्येषान्तस्थेत्यादि । ‘सैषा’ “अग्निं दूतं दृणीमहे”-इति सामिधेनी, मध्यमप्राणरूपेण प्राणापानादिमंस्तुताना मन्यासा मृचाम् ‘अन्तस्था’ अन्तरवस्थिता भवति । ‘अन्ये’ हि ‘प्राणाः’ चक्षुः-ओत्रादयः ‘अतः’ अस्मात्प्राणादारभ्य ‘ऊर्द्धाः’ चरन्ति ; पाद्यूपस्था-दयः ‘अन्ये’ प्राणाः ‘अतः’ अस्मान्मध्यमात् प्राणदेवारभ्य ‘ऋवाङ्घ्रः’ अवाङ्मुखा अन्तरवस्थिता भवन्ति ॥

एवं वेदितुः फल माह— “अन्तस्था मिति । ‘अन्तस्थाम्’ अन्तरवस्थितां प्राणदेवता मित्यर्थः ॥ ८ ॥

के पुनरेतेषां मध्येऽवाङ्घ्रोऽन्तस्थाः प्राणा इति, तान् दर्शयति— “शोचिष्कोशस्त मीमह इत्यादिना^३ । “अग्निं वै शोचिष्कोश मिति ।

१— “दृषयं त्वा वयं दृषन् । दृषाणः समिधीमहि । अग्ने दीद्यतं दृहत्”-इति सप्तमी सामिधेनी ‘दृषगवती’ । तै० ब्रा० ३. ५. २. ७ ।

२— “अग्निं दूतं दृणीमहे । होतारं विश्ववेदसम् । अस्य यज्ञस्य सुक्रतुम्”-इति अष्टमी सामिधेनी ‘दूतवती’ । तै० ब्रा० ३. ५. २. ८ ।

३— “समिद्धमानो अध्वरे । अग्निः पावक ईशः । शोचिष्कोशस्तमीमहे”-इति नवमी सामिधेनी ‘समिद्धमानवती’ । तै० ब्रा० ३. ५. २. ९ ।

तदुपपादनम्— “शिश्रं हीति । अभिलषितस्त्रीविरहे अतिशयेन शोकहेतुत्वात् ‘शोचिष्केश’-शब्देन ‘शिश्रं’ पुंशब्दानं लक्ष्यते । तथा च एतच्छब्दोपेतयर्चा आनन्दनव्यापारस्य उपस्थाख्यस्येन्द्रियस्य समिन्धनं कृतं भवतीत्यर्थः ॥ ८ ॥

“समिद्धो अग्न इति” । “य एवाय मवाङ् प्राण इति । ‘प्राण’-शब्द इन्द्रियवचनोऽवाङ्मुखः ; अपानाख्य मिन्द्रिय मित्यर्थः ॥

“सर्वं मात्मान मिति । उक्तेन्द्रियसङ्घात मापादमस्तकव्याप्तं जीवात्मान मेव उत्तमया सामिधेन्या” ‘समिन्धे’ । तस्या आत्मानस्य उक्तरीत्या सर्वोपरि वर्त्तनं साम्यम् ॥ १० ॥

एव मेकादश सामिधेनीः^१ प्रत्यृचं लिङ्गविशेषोपन्यासेन प्राणा-पानादीनां समिन्धनहेतुतया प्रशस्य तत्र तदनुवचनसमये शपतो द्वेषस्य प्राणापानादिवियोजनहेतुत्वेन प्रशंसति— “स यद्येन मिति । ‘प्रथमायां सामिधेन्याम्’ अनूच्यमानायाम् ‘एनं’ होतारं ‘यदि’ द्वेष्यः ‘अनुव्याहरेद्’ शपेत् । “अनुव्याहारः शापः”—इति हि धूर्त्तस्त्रामी भाव्यकारः^२ । ‘तम्’ अनुव्याहरन्तं ‘प्रति’ होता

१— “समिद्धो अग्न आङ्गत । देवान् यच्छि स्वध्वर । त्वं हि हव्यवाडसि”— इति दशमी सामिधेनी ‘समिद्धवती’ । तै० ब्रा० ३. ५. २. १० ।

२— “आजुहोता दुवस्यत । अग्निं प्रयत्यध्वरे । वृषीध्वं हव्यवाहनम्”— इत्येकादशी सामिधेनी ‘उत्तमा’ । तै० ब्रा० ३. ५. २. ११ ।

३— आसा मेव सामिधेनीनां व्याख्यानानि पुरस्तादात्मतानि (३ ब्रा०) ।

४— आपस्तम्बीययज्ञपरिभाषादिश्रौतसूत्रेषु एतत्कृतभाष्याणि त्वद्यापि मापव्यन्त एव, शतपथस्याप्येतत्कृतं भाष्यं सायणादिभिस्त्वक्तं

‘ब्रूयात्,— ‘एतत्’ एतर्हि ‘आत्मनः’ स्वसम्बन्धिनं ‘प्राणं’ हे शत्रो !
 ‘अग्नौ’ ‘आधाः’ निहितवानसि । ‘ते’ तव ‘प्राणेन’ निमित्तेन
 (‘आत्मनः’) स्वात्मनः (‘आर्त्तिं’) पीडां प्राप्स्यसीति^१ । एवं
 शोचा प्रतिवचने कृते तस्य द्वेष्यस्य अथोक्तं ‘तथैव’ सत्यं भवेत् ।
 ऋचां च प्राणापानादिप्रतिपादकत्वं प्रागेव प्रतिपादितम्^२ । एव
 भुत्तरचापि योजना । अर्था निगदसिद्धः ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥
 १४ ॥ १५ ॥

“यदि षष्ठ्या मिति । “मनो मुषिगृहीत इति । मनसो
 मोषणं विपरिलोपः, तेन गृहीतः, अत एव अतिशयेन मूढः
 चरिष्यसीत्यर्थः ॥ १६ ॥ १७ ॥

“यद्यष्टम्या मिति । “उद्भायेति । ‘उद्भानम्’ ऊर्द्धं श्वसनम्,
 तन्प्रायेत्यर्थः ॥ १८ ॥ १९ ॥

“यदि दशम्या मिति । “अपिनद्धो मरिष्यसीतीति । ‘अपि-
 नद्धः’ बन्धनयुक्त इत्यर्थः ॥ २० ॥

“यद्येकादश्या मिति । “चिप्रेऽमुं लोक मिति । ‘चिप्रे’
 अन्य एव काले, कालविलम्ब मन्तरेण ‘अमुं’ दुःखोक्तं गमिष्य-
 सीत्यर्थः ॥ २१ ॥

स्यात् । इहैवोपरिष्ठात् पुनरपि ई. १. १८ ; पुनः ४. ५. २. १३ ।
 कातीयश्रौतव्याख्यानेऽप्येव मेव २५. १०. १५ ।

१— “ऋ गतिप्रापणयोः”—इत्यस्य रूपं मूले श्रुतम् ‘व्यारिष्यसि’—इति ;
 अस्य चेदं प्रतिवचनं प्राप्स्यसीति ।

२— २६५ पं० १-४ पं० द्रष्टव्यम् ।

एवं सामिधेनीरनुव्रवती होतुरग्निमानत्वात् तद्वृष्टान्तत्वेन
होदग्नापकारिणः प्रतिपादिता मार्त्तिं निगमयति—“स यथेति ।
‘सामिधेनीभिः’ करणैः ‘समिद्ध मग्निं’ प्राप्य ‘यथा आर्त्तिं’ ‘न्येति’
नितरां प्राप्नोति, तथैव ‘सामिधेनीः’ विदुषो होतुर्देव्यश्च तदनुव्या-
हारनिमित्ता मुक्तविधां पीडां प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ २ ॥ ५ [४.३.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

प्रथमकाण्डे चतुर्थाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम्^१ ॥

तं व्या ऽएतु मग्निः सुमैन्धिषत । सुमिद्धे देवेभ्यो
जुह्वामेति तुस्मिन्नेते ऽएव प्रथमे ऽश्राहुती जुहोति
मुनसे चैव व्याचे च मुनश्च ह वै* व्याक् च युजौ
देवेभ्यो यज्ञं व्यवहतः ॥ १ ॥

स यदुपाःशु क्रियते । तन्मुनो देवेभ्यो यज्ञं वह-
त्यथ युदाचा निरुक्तं क्रियते तद्वाग्देवेभ्यो यज्ञं वहत्ये-
तद्वा इदं द्वयं क्रियते तुरेते ऽएवैतत् सुन्तर्ष्यति तस्मै
प्रीते देवेभ्यो यज्ञं व्यवहात ऽहुति ॥ २ ॥

१— अस्मिन् ब्राह्मणे सामिधेनीमन्त्राणां पृथक्-पृथक् फलसंवादाः, तत्त-
त्पाठव्याघातकारिणां पृथक्-पृथक् दोषाश्चास्मादाः ।

* ‘हैव’-इति च ।

स्रुवेण त माधारयति । यं मुनस ऽआधारयति
वृषा हि मुनो वृषा हि* स्रुवः ॥ ३ ॥

स्रुचा त माधारयति । यं व्वाच ऽआधारयति योषा
हि व्वाग् योषा हि स्रुक् ॥ ४ ॥

तूष्णीं त माधारयति । यं मुनस ऽआधारयति न
स्वाहेति चनानिरुक्तः हि मनो ऽनिरुक्तः ह्येतद्
यत् तूष्णीम् ॥ ५ ॥

मुन्वेण त माधारयति । यं व्वाच ऽआधारयति
निरुक्ता हि व्वाङ् निरुक्तो हि मुन्वः ॥ ६ ॥

आसीनस्त माधारयति । यं मुनस ऽआधारयति
तिष्ठंस्तं यं व्वाचे मुनश्च ह वै व्वाक् च युजौ देवेभ्यो
यज्ञं वहतो यतरो वै युजोर्हसीयान् भुवत्युपवहं वै
तस्मै कुर्वन्ति व्वाग्वै मुनसो हसीयस्यपरिमिततर
मिव हि मुनः परिमिततरेव हि व्वाक् तद्वाच ऽएवैतु-
दुपवहं करोति ते सयुजौ देवेभ्यो यज्ञं वहतस्तस्मात्
तिष्ठन् वाच ऽआधारयति ॥ ७ ॥

देवा ह वै यज्ञं तन्वानाः । ते† ऽसुरराक्षसेभ्य
ऽआसङ्गाद् विभयाञ्चक्रुस्त ऽएतद्दक्षिणतः प्रत्युदश्रय-
न्नुच्छ्रित मिव हि व्वीर्यं तस्माद्दक्षिणतस्तिष्ठन्नाधारयति

* 'हि'—इति च ।

† 'तन्वानास्ते'—इति क, ग ।

स युदुभयुत ऽआधारयति तुस्मादिदं मुनश्च व्वाक् च
समानु मेव सन्तानेव शिरो ह वै यज्ञस्यैतयोरन्यतरु
आधारयोर्मूलं मन्यतरुः ॥ ८ ॥

सुवेण त माधारयति । यो मूलं यज्ञस्य सुचा त
माधारयति यः शिरो यज्ञस्य ॥ ९ ॥

तूष्णीं त माधारयति । यो मूलं यज्ञस्य तूष्णीं मिव
हीदं मूलं नो ह्यत्र व्वाग्वदति ॥ १० ॥

मुन्त्रेण त माधारयति । यः शिरो यज्ञस्य व्वाग्धि
मुन्त्रः शीष्णीं हीय मुधि वाग्वदति ॥ ११ ॥

आसीनस्त माधारयति । यो मूलं यज्ञस्य निषण्ण
मिव हीदं मूलं तिष्ठस्त माधारयति यः शिरो यज्ञस्य
तिष्ठतीव हीदः शिरः ॥ १२ ॥

सु सुवेण पूर्वं माधारु माघार्याह । अग्नि* मग्नीत्सु-
मृद्धीति युथा धुर मध्युहेदेवं तद्यत्पूर्वं माधारु माधारु-
यत्यध्युह्य हि धुरं युञ्जन्ति† ॥ १३ ॥

अथ सुम्मार्षि । युनुत्तयेवैन मेतद्युक्तो देवेभ्यो यज्ञं
व्वहादिति तुस्मात् सुम्मार्षि परिक्रामः सुम्मार्षि परि-
क्रामः हि योग्यं युञ्जन्ति त्रिस्त्रिः सुम्मार्षि चिष्टञ्चि
यज्ञः ॥ १४ ॥

* 'माघार्याहामि'—इति क, ग ।

† 'युञ्जन्ति'—इति, 'यञ्जन्ति'—इति च च-प्रस्तके ।

स सुम्मार्षि । श्रुमे व्वाजजिद्वाजं त्वा सरिष्यन्तं
 (त्वा*) व्वाजजितः सुम्माजर्मीति यज्ञं त्वा व्वक्ष्यन्तं (व्वा†)
 यच्चियः सुम्माजर्मीत्येवैतदाहायोपुरिष्टात्तूष्णीं चिस्तद्यथा
 युक्ता प्राजेत्प्रेहि व्वहेत्येव मेवैतत् कुशयोपक्षिपति
 प्रेहि देवेभ्यो यज्ञं व्वहेति तुस्मादुपुरिष्टात्तूष्णीं चिस्त-
 द्यदेतदन्तरेण कुर्म क्रियते तुस्मादिदं मुनश्च व्वाक् च
 समानु मेव सन्तानेव ॥ १५ ॥ ६ ॥

॥ इति तृतीयप्रपाठके षष्ठं ब्राह्मणम् [४. ४.] ॥

अथाघाराख्यौ होमौ विधातुं सिद्ध मर्थं मनुवदति—“तं वा
 एत मिति । ‘तम् एतम्’ प्रकृत माहवनीयम् ‘अग्निम्’ ‘समैन्धिषत’
 सम्यग् दीप्त मकुर्वन् । केनाभिप्रायेणेति त माह— “समिद्ध इति ।
 ‘तस्मिन्’ सन्दीप्तेऽग्नौ ‘एते एव’ मुखे आघाररूपे ‘आजती’
 वाङ्मनसयोरर्थे ‘जुहोति’ । कुतः ? ‘मनस्य वाक् च’ इत्युभौ ‘युजौ’
 मिथुनीभूतौ सन्तौ ‘देवेभ्यः’ यज्ञसम्बन्धि हविः प्रापयत इति’ ॥ १ ॥

* च-पुस्तकमात्रेऽत्रैतदधिकं पदम् ।

† ख-पुस्तकमात्रेऽत्रैतदधिकं पदम् ।

‡ ‘यज्ञं’—इति ग, च ।

१—ङ-पुस्तकमात्रं मवलम्बैतदिह सायणीयं भाष्यं सम्पादितम् ; ज-पुस्तके
 त्वस्यैवं भाष्यम्— “तं वा एत मिति । ‘समैन्धिषत’ सन्दीपितवन्तः ।
 यजमानः प्रयोक्तृत्वेन, व्यध्वर्युर्दिष्ठाधानेन, ब्रह्मा सामिधेन्यनुज्ञया,
 ह्योतानुवचनेन । किमर्थम् ? ‘समिद्धे’ सति आजती होव्याम इति ।
 ‘तस्मिन्’ समिद्धे ‘एते एव’ पूर्वोत्तराघारलक्षणे ‘प्रथमे आजती’
 ‘जुहोति’ ; न तावदन्यां काश्चिदन्यदेवत्याम् । आध्यात्मिकाभ्यां

तयोः क्रमेण हविः-प्रापणं मुच्यते— “स यदिति । ‘यत्’ एतत् इदम् ‘उपांशु’ निरुक्तरूपं माङ्गतिद्वयं ‘क्रियते’, एतदेव ‘तत्’ आङ्गतियुग्मम् ‘एते’ मनोवाचौ सन्तर्पयति । शेषं सुगमम् ॥ २ ॥

सुवसुग्भ्यां क्रमेणाधारौ कर्त्तव्याविति विधत्ते— “सुवेणेति । मनसो हि कामोत्पत्तिद्वारा वृषत्वम्, इति तयोः साम्यम् ; अतो मनःसम्बन्धिन आधारस्य सुवसाध्यत्वम् ; वाक्सुचोः स्त्रीत्वं समानम्, अतो वाक्सम्बन्धिन आधारस्य सुक्साध्यत्वं युक्तं मित्यर्थः ॥ २ ॥ ४ ॥

अथैतयोराधारयोः क्रमेण अमन्त्रकत्व-समन्त्रकत्व-लक्षणौ गुणौ विधत्ते— “दृष्णी मित्यादिना । “स्वाहेति चनेति । ‘चन’-शब्दोऽप्यर्थः ; स्वाहेत्यपि शब्दं न ब्रूयादित्यर्थः । मनोदेवतस्याधारस्य दृष्णीकत्वं युक्तं मिति प्रतिपादयति— “अनिरुक्तं हीति । निगद-सिद्धं मन्यत् ॥ ५ ॥ ६ ॥

रूपाभ्यां प्रजापति मिव दर्शयन्नाह— “मनसे चैव वाचे चेति । किं कारणम् ? ताभ्यां प्रथमं मिति । “मनश्च ह वै वाक् चेति । ‘युजौ’ युज्येते इति, योक्तव्यौ इत्यर्थः । युक्तौ च तौ अग्नौ बहत इत्यभि-प्रायः ॥ १ ॥ स्यादित्दं हरि स्वामिनः ? । भादिपुस्तकेषु नास्त्येवात्र भाष्यम् ; उ-पुस्तके त्वितः पूर्वत एव सप्तमाध्यायीयद्वितीयब्राह्मणं यावत् भाष्यं चूटितम् ; उ-पुस्तकेऽप्येतद्भाष्याभावः ।

१— ज-पुस्तके त्वस्यैवं भाष्यम्— “स यदुपांश्विति । किं पुनर्यज्ञस्य, कोऽत्र बहति ? । वोढव्यविभागायाह— “एतद्वा इदं मिति । द्वित्वावधारणं मिदं मेव ‘द्वयं क्रियते’ यच्च वाचो — यच्च तद्विपरिती मिति ॥ २ ॥ अन्यान्यादर्शपुस्तकविवरणन्तु इहापि पूर्ववदेव ।

२— ‘चनेति निपातो निपातसमाहारो वा’-इति (हरिस्वामिनः ?) ज ।

उपवेशनावस्थानलक्षणौ गुणौ क्रमेणाधारयोर्विधत्ते— “आसी-
नस्तु मिति । “तिष्ठंस्तं यं वाच इति । ‘आधारयति’—इत्युभयचानु-
षङ्गः । सूचाधारस्य^१ तिष्ठता होतव्यत्वं सुपपादयति— “मनश्च ह वै
वाक् चेत्यादिना । ‘युजौ’ रथावयवे युगे अश्वादिवद् युक्तौ
भूत्वेत्यर्थः । “यतरो वा इत्यादि । लोके हि रथादिषु युक्तयो-
रश्वयोर्मध्ये ‘यतरः’ खलु ‘ह्रसीयान्’ अतिशयेन ह्रस्वोऽल्पकायो
‘भवति’, तस्य साम्येन वहनाय ‘उपवहं’ वहः खन्धप्रदेशः तस्योपरि
स्त्रिष्ट मौन्नत्यकरं दारुमयं स्थूलपीठकादिकं लौकिकाः कुर्वन्ति ।
यस्मादेवं लोके, तस्मादल्पविषयत्वेन अपरिमितविषयान्मनसो
ह्रसीयस्या वाचः स्थितिक्रियाविशिष्टाघारेणौन्नत्यकरम् ‘उपवह
मिव’ एतद्भवति । अतः ‘ते’ वाङ्मनसे उभे अपि ‘सयुजौ’ समान-
वहनप्रदेशे भवत इत्यर्थः ॥ ७ ॥

सूग्व्याधारस्य आहवनीय-दक्षिणभाग-स्थितिलक्षण-धर्मविशेषं
त्रिदधाति— “देवा ह वा इत्यादिना । “दक्षिणतः प्रतीति ।
आहवनीयस्य दक्षिणभागे असुरान् प्रत्युच्छ्रितवन्तः । कथं मुच्छ्राय-
स्तेषा मित्यत आह— “उच्छ्रित मिव हीति । ‘उच्छ्रितं’
पर्वतादिकम्, त मिव वीर्यं मपि दुरासदम् । तादृशवीर्ययोगक्षेप
मुच्छ्रितत्व मित्यर्थः ॥

अथाधारयोर्दक्षिणोत्तरपरिधिसन्धि मारभ्यैव उभयतः करणं
विधत्ते— “स यदिति । ‘उभयतः’ दक्षिणत उत्तरतश्चेत्यर्थः ।

“समान मेव सन्नानेवेति । मनश्च वाक् चेत्येतदुभयं समानविषयं समानाश्रय मेव ‘सद्’ भवदपि ‘नानेव’ भिन्न भिव भवतीत्यर्थः ॥

“स्रुवेण त माघारयतीत्यादिकं प्राग्विहितं^१ प्रकारान्तरेण स्तोति— “शिरो ह वै यज्ञस्येत्यादिना । अर्थो निगदसिद्धः ॥ ८ ॥ ९ ॥

मूलत्वेन शिरस्त्वेन स्रुकुस्रुवयोस्तदुपजीवनेन तूष्णीकत्वं निरुक्तत्वं च प्राग्विहितं^१ मनूद्य प्रशंसति— “तूष्णीं त मित्यादिना । “तूष्णीं भिव हीति । लोके हि यदृचादीनां मूलं तत् ‘तूष्णीं भिव हि’ अदृश्यमानत्वात् । एतदेवोपपादयति— “नो ह्यचेति । ‘न’ ‘उ’ खलु ‘अच’ मूलविषये शब्दव्यापारो ऽप्यस्ति, दूरे दृष्टिविषयत्वम् । अतो मूलभूताघारस्य लौकिकमूलवत् तूष्णीकत्वं युक्त मित्यर्थः ॥ १० ॥

“मन्त्रेणेति । “वाग्धि मन्त्र इत्यादि । वाग्ध्रियसाध्यत्वात् तदात्मको मन्त्रः । सा च वाक् ‘शीर्ष्णः’ उपरि तास्वोष्ठपुटादिव्यापारेण शब्द मुच्चारयति, अतो वागात्मकस्य ‘यज्ञस्य’ ‘शिरः’-श्रुतौ^२ आघारसम्बन्धो युक्त इत्यर्थः ॥ ११ ॥

प्राग्विहितयोरामीनस्थितयोरपि^३ मूलशिरस्त्वोपजीवनेन प्रशंसा क्रियते— “आमीनस्त मित्यादिना । “निषण्ण भिव हीद मिति । ‘इदं’ वृचादिमूलं ‘निषण्ण भिव हि’ एकत्रोपविष्ट भिव हि भवति ; खातत्वेन चाञ्जल्यविरहात् । अतो मूलभूतस्याघारस्यासन-

१— इहैव तृतीयकण्डिकादिकं द्रष्टव्यम् (३०५, ३०८ पृ०) ।

२— इहैव पञ्चमकण्डिकादिकं द्रष्टव्यम् (३०५, ३०८ पृ०) ।

३— ‘शिरः’-श्रुतौ—इति ड । ४— इहैव सप्तमी कण्डिका द्रष्टव्या ।

सम्बन्धो युक्त इत्यर्थः । “तिष्ठतीव हीद मिति । ‘हि’ यतः ‘इद्’ मनुष्यादीनां ‘शिरः’ ‘तिष्ठतीव’ अस्तीति, स्थितिक्रियाविशिष्टमिबोद्धं मिव दृश्यते, अतः शिरस्संस्तुतस्याधारस्य तिष्ठता कर्त्तानिष्पादनं युक्तमित्यर्थः ॥ १२ ॥

एव माधारयोः प्रतिनियतधर्मान् विधाय अनुष्ठानक्रममाह—
“स स्रुवेणेति । पूर्वाधारानन्तरं, नोत्तराधारः; अपि तु “अग्निमग्नीद्”—इति^१ आग्नीध्रं प्रति सम्प्रैषं ब्रूयात् । तस्य चायमर्थः—
हे ‘अग्नीत्’ आग्नीध्र! आहवनीयाख्यम् ‘अग्निं’ ‘सम्प्रैषि’ सम्प्रैषं कुर्विति ॥

विधित्वितस्य सम्प्रैषस्य आधारानन्तरं मुपपादयति—“अथेति । अनडुहः स्कन्धदेशे ‘यथा’ ‘धुरम्’ युगधुरम् ‘अधुहेत्’ योजयेत्, एव मग्नी धुरोऽधुहनमेव पूर्वाधारहोमेन क्रियते । अस्मिन्नर्थे लोकप्रसिद्धिमाह—“अधुह्येति । ‘हि’ यतः रथादिवहने अनडुदम्बादिकं योज्यमानास्तदीयस्कन्धस्थोपरि युगधुरम् ‘अधुह्य’ पश्चात् पाशैः ‘युञ्जन्ति’ बध्नन्ति; अतो धुरोऽधुहनस्थानीयः पूर्वाधारहोम इत्यर्थः ॥ १२ ॥

अग्निसम्प्रैषं विधाय प्रशंसति—“अथेति । ‘एनम्’ अग्निं हविर्वहनाय सम्प्रैषेण युनक्तित्यर्थः । सम्प्रैषेण धर्मविशेषं विधत्ते—“परिक्राम मिति । परिक्रम्य-परिक्रम्य तत्तत्परिधिदेशं गत्वा तदनुसारेणाग्निं ‘सम्प्रैषि’ । अत एवोक्तं कात्यायनेन—“इधमसन्नहनैरनु-

परिधि सम्मार्ज्ये वाजजिदिति^१ त्रिस्त्रिः परिक्रामम्”— इति^२ ।
तत्रापि लोकप्रसिद्धि सुदाहरति— “परिक्रामं हीति । एकैकस्मिन्
परिधौ सम्मार्जनस्य त्रिरावृत्तिं विधाय प्रशंसति— “त्रिस्त्रिरिति ।
“नित्यवीक्ष्योः”—इति^३ द्विर्वचनम् ॥ १४ ॥

विहितं सम्मार्जनं मनूय मन्त्रं विधत्ते— “स सम्मार्ज्येति ।
मन्त्रस्याभिप्राय माह— “यज्ञं लेति । यज्ञसाधनत्वाद्भविरत्र यज्ञ-
शब्दाभिधेयम् । यज्ञसाधनं हविर्लक्षणं मन्त्रं देवेभ्यो ‘वक्ष्यन्तं’ वह्नं
करिष्यन्त मिति, “वाजं शरिष्यन्तम्”—इतिपदद्वयस्यार्थः । ‘वाज-
जितम्’—इत्यस्य व्याख्या ‘यज्ञियम्’—इति । वाजं यज्ञसाधनं
हविर्लक्षणं मन्त्रं जयतीति ‘वाजजित्’; तथाच ‘यज्ञं’ यज्ञसाधनं
हविरर्हतीति ‘यज्ञियम्’ इति शब्दार्थः सम्पद्यते ॥

उपरिष्ठात् सम्मार्जनं विधत्ते— “अथेति । परिधिचयानुसारेण
परितोऽग्निं सम्मृज्य, तदनन्तरं अग्नेः ‘उपरिष्ठात्’ ‘दृष्णीं’ ‘त्रिः’
सम्मृज्यात् । तदेतत् स्तौति— “तद्यथेति । ‘तत्’ तथा सति ‘यथा’
खलु लोके युगधुरे अनद्धाहं संयोज्य, ‘प्रेहि’ प्रगच्छ, वोढ्यं भारं
‘वह’ इत्येवं वदत् ‘कश्या’ ताडनेन ‘प्राजेत्’ प्रेरयेत् । एवं
कशयोपक्षेपणं मेव तदुपरि सम्मार्जनं मित्यर्थः । स्पष्टं मन्यत् ॥

स्त्रौवस्त्रुग्याघारयोर्मध्येऽनुष्ठानं सम्मार्जनस्य प्रशंसति— “तद्य-
दिति । मनोवाक्संस्तुतयोरनयोराघारयोर्मध्ये सम्मार्जनस्य करणात्

१— वा० सं० २. ७. १ । एतन्मन्त्रस्य महीधरकृतं भाष्यं द्रष्टव्यम् ।

२— का० श्रौ० सू० ३. १. १३ । सम्मार्जनेन विरजस्तु मुञ्चलं करोति

३— पा० सू० ८. १. ४ ।

तद्भवधाने सति 'मनस्य वाक् च' एतदुभयं ('समान मेव')
समानविषयं समानाश्रय मपि 'नानेव' भिन्न मिव भवति ॥ १५ ॥
६ ॥ [४. ४.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
प्रथमकाण्डे चतुर्थाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम्^१ ॥

॥ इति प्रथमकाण्डे तृतीयप्रपाठकः समाप्तः^२ ॥

१— एतस्मिन् ब्राह्मणे पूर्वाधारस्य, ततोऽग्निसम्मार्जनस्य च विधिः ।
तत्रेयं पद्धतिः ।— ऋवेणाज्यस्थाल्या आज्यं गृहीत्वा उत्तरं परिधि
मन्ववहृत्य प्रजापतिं मनसा ध्यायन् अग्नेरुत्तरप्रदेशे ऋजुं दोषं सन्ततं
प्राक्षम् “इदं प्रजापतये”—इति पूर्वं माघार माघारयति । ततोऽग्नीधे
स्फ्य मिध्मसन्नहनं च समर्पयन् “अग्नि मग्नीत् सम्मृद्धि”—इति अग्नीधं
प्रेष्यति । ततोऽग्नीत् स्फ्यं सव्ये गृहीत्वा अग्निं प्रदक्षिणीकृत्य दक्षिण-
परिधिसन्निधौ स्थित्वा इध्मसन्नहनैर्दक्षिणपरिधिपार्श्वेऽग्निं त्रिः प्राक्
सम्मार्ष्टि । तत्र “अग्ने वाजजित्”—इति सन्नत्, द्विस्तूष्णीम् । एव
मेव मध्यमपरिधिपार्श्वे, उत्तरपरिधिपार्श्वे चेति ।

२— इतोऽनन्तरं क-पुस्तके “काण्डो १२८”—इति, ख-पुस्तकेऽपि तथैव,
च-पुस्तके तु “काण्डिकासङ्ख्या १२०”—इति । वस्तुतोऽत्र प्रपाठके
षट्सु ब्राह्मणेषु सर्वकाण्डो-सङ्कलनया १२८ एव सङ्ख्या लभ्यते ।
तद्यथा— १ ब्रा० १६ क०—२ ब्रा० १६ क०—३ ब्रा० ४० क०—
४ ब्रा० १६ क०—५ ब्रा० २२ क०—६ ब्रा० १५ क०=१२८ क० ॥

अथ

चतुर्थप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम्,

अपि वा

चतुर्थाध्याये पञ्चमं ब्राह्मणम् ।

॥ हरिः ॐ ॥

सु सुचोत्तर माधारु माधारयिष्यन् । पूर्व्वेण सुचा-
वञ्जलिं निदधाति नमो देवेभ्यः स्वधा पितृभ्य इति
तद्देवेभ्यश्चैवैतत् पितृभ्यश्चात्विज्यं करिष्यन्निहृते सुयुमे
मे भूयास्त मिति सुचावादत्ते सुभुरे मे भूयास्तं भुर्त्तुं
व्वाः शकेय मित्येवैतदाहास्कन्न मद्य देवेभ्यः आज्यः
सुम्भियास मित्यविक्षुब्ध मद्य देवेभ्यो यज्ञं तनवा
ऽइत्येवैतदाह ॥ १ ॥

अङ्घ्रिणा विष्णो मा त्वावक्रमिष मिति । यज्ञो वै
विष्णुस्तस्मा ऽएवैतन्निहृते मा त्वावक्रमिष मिति
वसुमती मग्ने ते छाया मुपस्थेऽपि मिति साध्वी मग्ने
ते छाया मुपस्थेऽपि मित्येवैतदाह ॥ २ ॥

विष्णो स्थान मसीति । यज्ञो वै विष्णुस्तस्येव
ह्येतदन्तिकं तिष्ठति तस्मादाह विष्णो स्थान मसीतीति

इन्द्रो वीर्यं मङ्गणोदित्यतो ह्रीन्द्रस्तिष्ठन् दक्षिणतो
नाङ्गा रुक्षाःस्यपाहंस्तस्मादाहेत इन्द्रो वीर्यं मङ्गणो-
दित्यूर्ध्वोऽध्वर आस्थादित्यध्वरो वै यज्ञ उर्ध्वो यज्ञ
आस्थादित्येवैतदाह ॥ ३ ॥

अग्ने वेर्हेचं वेर्हृत्य मिति । उभयं* वा एतदग्नि-
र्हेवानां होता च दूतश्च तदुभयं विद्धि युद्देवाना
मसीत्येवैतदाहावतां त्वां द्यावापृथिवी आभव त्वं द्यावा-
पृथिवी इति नात्र तिरोहित मिवास्ति खिष्टकृद् देवेभ्य
इन्द्र आज्येन हविषाभूत् स्वाहेतीन्द्रो वै यज्ञस्य
देवता तस्मादाहेन्द्र आज्येनेति व्वाचे वा एत माघार
माघारयतीन्द्रो वागित्यु वा आहुस्तस्माद्देवाहेन्द्र
आज्येनेति ॥ ४ ॥

अथासःस्यर्षधन्सुचौ पर्येत्य । ध्रुवया सुमनक्ति
शिरो वै यज्ञस्योत्तर आघार आत्मा वै ध्रुवा तदा-
त्मन्येवैतच्छिरः प्रतिदधाति शिरो वै यज्ञस्योत्तरं
आघारः श्रीर्वै शिरः श्रीर्हि वै शिरस्तस्माद्योर्ध्वस्य
श्रेष्ठो भवत्यसावमुष्यार्धस्य शिर इत्याहुः ॥ ५ ॥

यजमान एव ध्रुवा मनु । योऽस्मा अरातीयति सु
उपभृत मनु स युद्धोपभृता समञ्ज्याद्यो युजमानाया-

रातीयति तुस्मिञ्छ्रियं दधात् तद्युजमान ऽण्वैतच्छ्रियं
दधाति तुस्माद् भ्रुवुया सुमनक्ति ॥ ६ ॥

स सुमनक्ति । सञ्ज्योतिषाज्योतिरिति ज्योतिर्वा
ऽद्वतरस्या माज्यं भवति ज्योतिरितरस्यां ते ह्येतदुभे
ज्योतिषी सङ्गच्छेते तुस्मादेव॑ सुमनक्ति ॥ ७ ॥

अथातो मुनसश्चैव व्वाचुश्च । अहं भद्रं ऽउदितं
मुनश्च ह वै व्वाक् चाहं भद्रं ऽजदाते ॥ ८ ॥

तद्ध मुन ऽउवाच । अहु मेव त्वच्छ्रेयोऽस्मि न वै मुया
त्वं किञ्चनानभिगतं व्वदसि सा यन्मुम त्वं क्तानु-
करानुवर्त्मास्यह मेव त्वच्छ्रेयोऽस्मौति ॥ ९ ॥

अथ ह व्वागुवाच । अहु मेव त्वच्छ्रेयस्यस्मि । यद्वै त्वं
व्वेत्याहं तद्विज्ञपयाम्यह॑ सुञ्जपयामीति ॥ १० ॥

ते प्रजापतिं प्रति प्रश्न* मेयतुः । सु प्रजापति-
र्मुनस ऽण्वानूवाच मुन ऽण्व त्वच्छ्रेयो मुनसो वै त्वं
क्तानुकरानुवर्त्मासि श्रेयसो वै पापीयान् क्तानुकरो-
ऽनुवर्त्मा भवतीति ॥ ११ ॥

सा ह व्वाक् पुरोक्ता व्विसिषिये । तस्यै गुर्भः
पपात सा ह व्वाक् प्रजापति मुवाचाहव्यवाडेवाहं तुभ्यं
भूयासं यां मा परावोच ऽद्विति तुस्माद्यत्किञ्च प्राजापत्यं

* 'प्रतिप्रश्नं'—इति च (अथयौभाव इति डा० वेवरः) ।

यज्ञे क्रियते ऽऽपांश्चैव तुत् क्रियतेऽहव्यवादिङ्* व्याक्
प्रजापतय ऽश्रासौत् ॥ १२ ॥

तुङ्गैतद्देवाः । रेतश्चूर्मन् वा युस्मिन् वा† बभ्रुस्तुङ्ग स्म
पृच्छन्त्यत्रैव‡ त्याइदिति ततोऽत्रिः सुम्बभूव तुस्माद्दु-
प्यात्रेय्या योषितैनुस्येतुस्यै हि योषायै व्याचो देवताया
ऽएते सुम्भूताः ॥ १३ ॥ १ ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् [४. ५.] ॥

अथ सुच्याधारस्य प्रयोगः प्रतिपाद्यते— “स सुचेत्यादिना ।
“पूर्वेण सुचाविति । जुङ्गपभृतोः पूर्वभाग इत्यर्थः । समन्तकस्य
अञ्जलिनिधानस्य प्रयोजन माह— “तद्देवेभ्यश्चेति । ‘आर्त्विज्यं
करिष्यन्’ तदतिक्रमजनित मपराधं तन्नमस्कारेण ‘निङ्गुते’ श्रमय-
तीत्यर्थः ॥

समन्तकं जुङ्गपभृतोरादानं विधत्ते— “सुयमे इति१ । एतस्य

* ‘ऽहव्यवादिङ्’—इति क, ख, च ।

† ‘चूर्मन् वान्यस्मिन्’—इति सा०—सम्मतः ।

‡ ‘त्रैव’—इति च-पाठः, डा० वेवरेण वज्रपुस्तकेषु दृश्यते ।

§ सायणाचार्य्यमतेऽत्रैव चतुर्थाध्यायपरिसमाप्तिः ।

१— तत्र मन्त्रः— वा० सं० २. ७. २ । का० श्रौ० सू० ३. १. १५ । “तस्मा-
दञ्जलिकरणस्थानाद् दक्षिणस्यां द्वितीय मञ्जलि मुत्तानं करोति स्वधा
पिढभ्य इति (वा० सं० २. ७. ३.) मन्त्रेण”—इति च तत्र प० ।

२— वा० सं० २. ७. ४ । का० श्रौ० सू० ३. १. १६ क ।

मन्त्रभागस्य विवक्षित मर्थं माह— “सुभरे इति । सुष्टु मनुनिधनुं भर्तुं शक्ये ‘सुयमे’ हे जुहूपभृतौ ! युवा मीदृशौ ‘भूयास्तम्’ । ‘भर्तुं वा शक्येयम्’—इति तात्पर्यार्थकथनम् । मन्त्रस्य द्वितीय-भाग मनुद्य व्याचष्टे— “अस्कन्न मयेति^१ । यत् जुहूपभृतोः स्थित माज्यम्, तत् ‘अस्कन्नं’ यथा भवति तथा ‘सम्भ्रियासम्’ सम्भर्तुं शक्नो भूयास मिति मन्त्रवाक्यस्यार्थः । तदिदं माह— “अविचुञ्च मयेति । आज्यस्य स्कन्दने हि यज्ञस्य विचोभः स्यात्, स च माभूदित्येवं प्रार्थ्यते इत्यर्थः ॥ १ ॥

लिङ्गदेवातिक्रमणे विनियोगः सिद्ध इत्यभिप्रेत्य केवशं मन्त्र मनुद्य व्याचष्टे— “अङ्घ्रिणेति^२ । हवीरूपेण वेद्या मवस्थितो यज्ञोऽच ‘विष्णु’-शब्देन विवक्षितः । दक्षिणातिक्रमवेत्तायां तस्यातिक्रमशङ्का माभूदिति तदभावः प्रतिपाद्यते— हे ‘विष्णो’ हवीरूप यज्ञ ! ‘त्वा’ त्वां ‘मा अवक्रमिषम्’ अवज्ञया त्वां नातिक्रमामि, अपि तु होमार्थं तत्रापराधो यथा न भवति तथैव सञ्चरदेशेनातिक्रमा-मौत्यर्थः । एतलिङ्गकल्पित मेव विनियोगं कात्यायनः सूत्रयामास— “दक्षिणातिक्रामत्यङ्घ्रिणा विष्णविति, परिधीनपरेण सञ्चरः”—इति^३ । सुग्व्याघारहोमार्थं यद्दक्षिणतोऽवस्थानम्, तदपि मन्त्रलिङ्ग-भिद्ध मित्यभिप्रेत्य तं मन्त्र मनुद्य व्याचष्टे— “वसुमती मिति^४ ।

१— वा० सं० २. ८. १ । पूर्वकण्डिकाम्नातस्यैवापरांशोऽयम् ।

२— वा० सं० २. ८. २ । का० औ० सू० ३. १. १६ ख ।

३— का० औ० सू० ३. १. १७ । सर्वार्थोऽयं सञ्चरो नोत्तराघारमात्रे ।

४— वा० सं० २. ८. ३ ।

‘वसुमती’ धनवती वासयोग्यां ‘साध्वी’ लदीयां ‘ह्यायां’ हे अग्ने !
‘उपस्थेषम्’ उपेत्य तिष्ठेय मित्यर्थः ॥ २ ॥

मन्त्रशेष मनूद्य व्याचष्टे— “विष्णोरिति । “तस्येव ह्येतदिति ।
यज्ञात्मको हि विष्णुरित्याहवनीये निष्पद्यते । यत्र स्थित्वा
अध्वर्युर्जुहोति, तत्र । तस्यान्तिक मिति नेदीयत्वव्यपदेशः ।
एतस्मिन्निष्ठो मवस्थाने मन्त्रस्य विनियोगं कात्यायनः सूचितवान्—
“वसुमती मित्यवस्थायेति”—इति^१ ।

“इत इन्द्र इत्यादेः स्नाहान्तस्य मन्त्रस्य^२ होमे विनियोगो
स्मिन्निष्ठ इत्यभिप्रेत्य तं मन्त्रं भागशो नूद्यऽव्याचष्टे— “इत इन्द्र
इति । “हि’ यस्मात् अस्मिन् स्थाने तिष्ठन्निन्द्रः दक्षिणदिगवस्थितान्
राक्षसादीन् ‘अपाहन्’, अतः कारणात् ‘इत इन्द्रो वीर्यं मरुणोदिति’
मन्त्रभागे इन्द्रस्युक्तिः । द्वितीयभाग मनूद्य व्याचष्टे— “ऊर्द्धा^३ध्वर
इति । इन्द्रवीर्येण राक्षसादीनां बाधितत्वात् निर्विघ्नो ‘यज्ञः’ ऊर्द्धं
प्रवृत्त इत्यर्थः ॥ ३ ॥

भागान्तर मनूद्य व्याचष्टे— “अग्ने वेरिति^४ । हे अग्ने ! ‘होचं’
होतृकर्म ‘वेः’ बुद्ध्यस्व । तथा ‘दूत्यं’ दूतकर्म ‘वेः’ बुद्ध्यस्व ‘इति’
मन्त्रवाक्यार्थः । “विद् ज्ञाने”—इत्यस्मात्^५ ह्यन्दसो जड^६ सिपि

१— का० श्रौ० सू० ३. १. १६ । “इष्टानामिमुखः स्थित्वा”—इति वृ० ।

२— वा० सं० द्वितीयाध्यायीयाष्टमकण्डिकायास्तुर्थभागत आरभ्य नवम-
कण्डिकाया व्याचष्टे भागं यावदयं मन्त्रः । का० श्रौ० सू० ३. २. १ ।

३— वा० सं० २. ६. १ ।

४— धा० अदा० प० ५४ ।

५— पा० सू० ३. ४. ६ ।

“दश्च^१”—इति दकारस्य ह्रस्वे वेरिति रूपम् । इमं मर्थं माह—
 “उभयं वा इत्यादिना । ‘देवानाम्’ अर्थे आत्मनो यद् दूतत्वं
 होतृत्वं च अङ्गीकृतवान् ‘असि’, ‘तत् उभयं’ ‘विद्धि’ जानी-
 क्षीत्यर्थः । “अवतान्वेत्यादि निगदसिद्धम् ।

अन्तिमं भागं मनूय व्याचष्टे— “स्त्रिष्टकृदिति । ‘देवेभ्यः’
 देवानां मर्थं सोऽग्निः ‘स्त्रिष्टकृत्’ शोभनयागस्य कर्त्ता । हे अग्ने !
 त्वं यस्माद्देवं भवसि, तस्माद्मेन ‘आज्येन हविषा’ आज्येन ‘इन्द्रः’
 सङ्गतः ‘अभूत्’ भवतु, ‘स्वाहा’ स्वाज्यत मिदं माज्यं मस्त्विति
 मन्त्रवाक्यार्थः । “इन्द्रो वै यज्ञस्येत्यादि स्पष्टम् ॥

ननु “मनसे चैव वाचे वेति द्वितीयाधारस्य वाग्देवतार्थत्वं
 प्रागान्नातम्^२, तदिन्द्रार्थत्वे विरुद्धत इत्याशङ्क्य, तयोस्तादात्म्य
 माह— “इन्द्रो वागित्यु वा आज्यरिति । वाच इन्द्रेण व्याकृतत्वात्
 तत्तादात्म्यम् । अत एव तैत्तिरीयके “इमां नो वाचं व्याकुर्वित्युप-
 क्रम्यान्नातम्— “ता मिन्द्रो मध्यतोऽवक्रम्य व्याकरोदिति^३ । एषा
 प्रसिद्धिरत्र ‘वै’-शब्देन द्योत्यते । “तस्माद्देवाहेति । वाच इन्द्रस्य
 भेदाभावादपौत्यर्थः ॥

१— पा० सू० ८. २. ७५ ।

२— एतत्पूर्वब्राह्मणस्य प्रथमकण्डिकायाम् (३०४ प०) ।

३— तै० सं० ६. ४. ७. ५— “वाग् वै पराच्यव्याकृतावदत्, ते देवा इन्द्र
 मनुवन् इमां नो वाचं व्याकुर्वित, सोऽन्नवौद् वरं वृणौ, मह्यं चैवैष
 वायवे च सद्द गृह्याता इति, तस्मादैन्द्रवायवः सद्द गृह्यते, ता मिन्द्रो
 मध्यतोऽवक्रम्य व्याकरोत्, तस्मादियं व्याकृता वागुच्यते”—इति ।

अस्य मन्त्रस्य लिङ्गसिद्धं होमे विनिधोग मसूचयत् कात्या-
यनः— “इत इन्द्र इति जुहोतीति” ॥ ४ ॥

होमानन्तरं प्रत्याक्रम्य ध्रुवासमञ्जनं विधत्ते— “अथेति । “ध्रुव-
येति । ध्रुवा मित्यर्थः । तदाह कात्यायनः— “असंस्पर्शयन्सुचावेत्य
जुह्वा ध्रुवाः समनक्तौति” । तदेतत् समञ्जनं प्रशंसति— “शिरो वा
इति । उत्तराधारस्य यज्ञशिरस्त्वं प्राक् प्रतिपादितम्” । ध्रुवास्थ-
स्याज्यस्य सर्वयज्ञसाधारण्यात् यज्ञस्य मध्यदेह एव ध्रुवा” ; आधार-
शेषस्य तस्यां समञ्जनात् ‘शिरः’ एव तस्मिन् ‘प्रतिदधाति’ इत्यर्थः ॥

यज्ञशिरस्त्वं सुपजीव्य श्रीरूपत्वेन आधारं प्रशंसति— “शिरो
वा इति । शिरसः श्रीत्वोपपादनम्— “श्रीर्हि वै”—इति । ‘हि’-
शब्दद्योतितां प्रसिद्धिं लोके श्री मिति शिरस्त्वं व्यवहारेण-
विष्करोति । “तस्मादिति । ‘अर्द्धस्य’ देशभागस्य ग्रामादेः ‘यः श्रेष्ठो
भवति’, ‘अमुष्य’ ग्रामादेः ‘असौ’ देवदत्तः ‘शिरः’ ‘इति’
लौकिकाः कथयन्ति ; अतः शिरसः श्रीरूपत्वम् ॥ ५ ॥

किं तत इत्याह— “यजमान एवेत्यादिना । ‘ध्रुवा मनु’ अनोः
कर्मप्रवचनीयत्वम्”, “कर्मप्रवचनीययुक्ते”—इति द्वितीया” । ध्रुवाभागे
यजमान इत्यर्थः । ‘अस्मै’ यजमानाय ‘यः’ ‘अरातीयति’ अरातिः

१— का० श्रौ० सू० ३. २. १ (“जुहोत्युत्तराधारम्”) ।

२— का० श्रौ० सू० ३. २. २ ।

३— पुरस्तादिहैवाध्याये षष्ठे ब्राह्मणे द्वादशी कण्डिका द्रष्टव्या (३०६ ए०) ।

४— ‘आत्मा’—इत्यस्यैवार्थी ‘मध्यदेहः’—इति वृतः ।

५— पा० सू० १. ४. ८४ ।

६— पा० सू० २. ३. ८ ।

शत्रुरिवाचरति, 'सः' उपभृद्भागः । 'उपभृता'-इति द्वितीयायां
द्वितीया^१ । स्पष्ट मन्यत् ॥ ६ ॥

विहितं समञ्जन मनूद्य मन्त्रं विधत्ते— “स समनक्तीति^२ ।
“सञ्ज्योतिषा ज्योतिरिति^३ । मन्त्रगतज्योतिःशब्दद्वयस्यार्थं माह—
“ज्योतिर्वा इति । ध्रुवापेक्षया 'इतरा' जुहः, तस्यां यत् 'आज्यम्',
तत् तृतीयान्तज्योतिःशब्दार्थः; जुहूपेक्षया 'इतरा' ध्रुवा, तस्यां
यत् 'आज्यम्', तत् प्रथमान्तज्योतिःशब्दार्थः । एते चाज्यज्योतिषौ
क्रमेण सूत्याग्न्यात्मके; तदुभये समञ्जनेन 'सङ्गच्छेते' सङ्गते एव
भवत इत्यर्थः^४ ॥ ७ ॥

प्राजापत्यस्य पूर्वाधारस्योपांशुत्वं प्रतिपादयितुं मनोवाग्भ्यां कृतं
संवादं सुपन्यसितुं प्रतिजानौते— “अथात इति । 'अथ'-शब्दोऽधि-
कारार्थः; 'अतः' परम्, 'अहं भद्रे' निमित्ते, अह मेव भद्रः, अह
मेव भद्र इति स्व-स्वोत्कर्षविषये, 'मनसो वाचश्च' यदुक्तं वचनम्,
तदधिक्रियत इत्यर्थः । त मेवेतिहासं मुदाहरति— “मनश्चेति ।
'अहं भद्रे' आत्मौयोत्कर्षविषये 'ऊदाते' विवादं चक्रतुः । वदेः
किति लिटि यत्रादित्वात् सम्प्रसारणम्^५ ॥ ८ ॥

१— पा० सू० ३. १. ८५ ।

२— जुह्वा औवाज्यमध्ये विन्दुं पातयतीत्यर्थः ।

३— वा० सं० २. ६. २ । का० श्रौ० सू० ३. २. १ ।

४— “गच्छता मित्यध्याहारः । 'ज्योतिषा' ध्रुवास्थिताज्यरूपज्योतिषा
सह 'ज्योतिः' जुह्वां सिच्यमानं माज्यरूपं ज्योतिः 'सं'गच्छ-
ताम्”—इति मञ्जी० भा० । ५— पा० सू० ६. १. १५ ।

तत्र मनसो वाक्य मुदाहरति— “तद्धेति । श्रेयस्त्वकारणमाह— “न वा इति । हे वाक् ! ‘त्वं’ ‘मया’ मनसा अविषयीकृतं ‘किम्’ अपि ‘न वदसि’ ; अतो विषयीकृतमेव वदसि । ‘सा त्वं’ ‘मम’ ‘कृतानुकरा’ मया यत्कृतं तदेवानुकुर्वतौ ‘अनुवर्त्ता’ अनुगन्तौ भवसीत्यर्थः ॥ ९ ॥

अथैतस्य प्रत्युत्तरमाह— “अथ वागुवाचेति । हे मनः ! ‘अहमेव’ त्वत्तः सकाशात् ‘श्रेयसी’ । कुतः ? ‘यत् वै त्वं’ यदस्त्वत्वं ‘वेत्य’ जानासि, ‘अहं तद् विज्ञापयामि’ तदन्तर्गतविषयं परेषां विविधं प्रतिपादयामि ; तत् ‘सञ्ज्ञापयामि’ सम्यक् ज्ञापयामि, प्रतिपादयामि । यतो विज्ञापन-सञ्ज्ञापन-साध्यं ममैव, अतस्त्वत्तः श्रेयसीत्यर्थः ॥ १० ॥

“ते प्रजापति मिति । एवं विवदमाने ‘ते’ मनश्च वाक् च ‘प्रश्नं’ प्रति प्रजापतिम् ‘एयतुः’ जग्मतुः । ‘सः’ च ‘मनस एव’ ‘अनु’कूलम् ‘उवाच’ । तदाक्य मुदाहरति— “मन एवेति । कृतानुकरत्वस्य निष्कर्षहेतुत्वं लोकप्रसिद्ध्या दर्शयति— “श्रेयसो वा इति ॥ ११ ॥

“सा हेति । एवं प्रजापतिनोक्ते ‘सा’ वाक् ‘परा’जितत्वेन ‘उक्ता’, ‘विशिष्टिये’ विगतस्मया भग्नवीर्या बभूव । तस्मात् पराभवात् तस्या वाचो यो ‘गर्भः’ देवमनुष्यादीना मुत्पत्तिहेतुः, सोऽपि ‘पपात’ । ‘सा वाक्’ पराजयेन खिन्ना सती ‘प्रजापतिम्’ ‘उवाच’ उक्तवती । किं मिति । हे प्रजापते ! ‘तुभ्य महम्’ ‘अहव्यवाड्’ हव्यवहनस्य अहेतुभूतैव ‘भूयासम्’, ‘यां मा’ ‘परा’जितत्वेनोक्तवानसि । यस्मादेवं

वाचोक्तम्, 'तस्मात्' एव कारणात् यज्ञसम्बन्धि 'यत् किम्' अपि प्रजापतिदेवताकं कर्म, 'तत्' सर्वं वाग्व्यापारविरहेण 'उपांश्वेव क्रियते' । 'अहव्यवाङ्मि'—इति प्रागुक्तार्थस्मारणम्^१ ॥ १२ ॥

स पतितो वाचो गर्भः कथं मासीदिति तदिदानीं मनुसन्धत्ते— "तद्वैतदिति । 'तत्' 'ह' खलु 'एतत्' वाचः सकाशात्पतितं 'रेतः', 'चर्मन्' चर्मणि 'अन्यस्मिन् वा' यस्मिन् कस्मिंश्चित्पात्रे देवाः 'बभुः' धृतवन्तः । मृत्वा च 'तत्' प्रतिदिवसं 'पृच्छन्ति'— "अत्रैव त्यादितितीति । 'अत्र' अस्मिन् पात्रे किं 'त्यर्त्त' एतत्प्रसिद्धं रेतः कथम्भूतम्? विचारयन्त इत्यर्थः । "विचार्य-माणानाम्"—इति^२ श्रुतिः । यस्माद्देवैर्विचारितम्, 'ततः' तस्मात् स गर्भो 'अत्रिः सम्भूतः'; अत्रैव त्यदित्यत्रिरिति शब्दव्युत्पत्तिरित्यर्थः । यतो गर्भाशयात् सृतो गर्भः अत्रिः सम्पन्नः, 'तस्मात्' सृतगर्भा रजस्वला स्त्री नाम्ना 'आत्रेयी'—इत्याख्यायते^३ । तथा 'योषिता' सह सम्भाषणादिकं कुर्वन् पुरुषः 'एनस्त्री' भवति । तैत्तिरीयकेऽप्या-न्वातम्— "तस्मान्मलवद्वाससा न संवदेत, न महासीत"—इति^४ ।

१— "वाक् च मनश्चर्त्तयेता महं देवेभ्यो ह्यथं वहामीति वागब्रवीत्"—
इत्यादि चात्रोपाख्यानं मास्नातम् तै० सं० २. ५. ११ ।

२— पा० सू० ८. २. ६७ ।

३— "—अथ रजस्वला । स्त्रीधर्मिण्यविरात्रेयी मलिनी पुष्पवत्यपि"—
इति अम० को० २. ६. २० । मनुव्याख्यायां कुल्लूकभट्टेन
तूक्तम्— "आत्रेयी च रजस्वला ऋतुस्वातोच्यते, 'रजस्वला मृतुस्वाता
मात्रेयीम्'—इतिवसिष्ठस्मरणात्"—इति ।

४— तै० सं० २. ५. १. ५ ।

ननु यस्या गर्भा ऽत्रिः सञ्जातः, मैवं वागात्रेयी ; सर्वस्त्रीणां कथ
मात्रेयीत्व मित्यत आह— “एतस्या इति । (‘एतस्यै’) स्त्रीरूपधारिण्या
एतस्याः खलु वाग्देवतायाः ‘एते’ लौकिकाः सर्वे गर्भाः ‘सम्भूताः’ ।
गर्भाग्नयलक्षणे चर्मणि धृतं रेतो हि गर्भात्मना परिणमति, तच्च
वाक्यं बन्ध्येवेति सिद्धं सर्वासा मात्रेयीत्व मित्यर्थः ॥ १३ ॥ ५ ॥
[४. १.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

प्रथमकाण्डे चतुर्थाध्याये पञ्चमं ब्राह्मणम्^१ ॥

२— इह हि ब्राह्मणे पूर्वाघारोत्तराघारहोमयोर्मन्वादीनि विहितानि ।
तत्रेयं पद्धतिः— जुह्वपभृतोः पुरस्तात् आहवनीय मपरेण भूमौ
पुटाञ्जलिं निदधाति नमो देवेभ्य इति । ततो द्वितीय मञ्जलि
मुत्तानं करोति स्वाहा पितृभ्य इति । नात्रापसव्यं नापि दक्षिणा-
मुखता । तत उदकोपस्पर्शनम् । तत उभाभ्यां पाणिभ्यां जुह्वं परि-
गृह्य उपभृतोऽग्रत आनीय, तस्या उपर्यैव निधाय, सुयमे म इति
ते जुह्वपभृतावादायैवोत्थाय अङ्घ्रिणा विष्णविति सद्येन पादेन
अग्रतोऽग्रतश्चालितेन वेदेर्दक्षिणभागं गच्छति । तत्र च वसुमती
मिति पठनीशानाभिमुखस्तिष्ठति । ततो जुह्वपभृतोरग्रतस्तथैव
प्राची मवतार्यं दक्षिणपरिधिसन्निधि मन्ववह्व्य इतइन्द्र इति
उत्तराघारं जुहोति । ओश्मिद मिन्द्राय न ममेति त्यागः । ततः
परस्परं स्पर्शं मकुर्वन्नेव दक्षिणेन पादेन अग्रतोऽग्रतः प्रेरितेन प्रत्या-
गत्य जुह्वस्येनाग्येन भ्रुवास्थ मान्यं जुह्वैव समनक्ति सञ्ज्योतिषेतीति ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हाद्वैं निवारयन् ।

पुमर्थांश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ ४ ॥

ब्रह्माण्डं गोमहस्रं कनकहयतुलापूरुषौ स्वर्णगर्भम्,
सप्ताब्धीन् पञ्चमीरींस्त्रिदशतरुलताधेनुसौवर्णभूमिः ।
रत्नोत्सां रुक्मवाजिद्विपमहितरथौ सायणिः सिङ्गणार्यो,
व्यश्राणीद्विश्वचक्रं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटञ्च ॥
धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिलभव मतुलः स्वर्णजं वर्णमुख्यः,
कार्पासीयं कृपावान् गुडकृत मजडो राजतं राजपूज्यः ।
आज्योत्थं प्राज्यजन्मा लवणज मनृणः शार्करं चार्कतेजाः,
रत्नाढ्यो रत्नरूपं गिरि मकृत मुदा पात्रसात्सिङ्गणार्थः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तकश्रीहरिहरमहा-
राजसाम्राज्यधुरन्धरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये
वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये प्रथम-
काण्डे चतुर्थाध्यायः समाप्तः ॥ ४ ॥

[अथ पञ्चमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम्]

स वै प्रवरायाश्रावयति । तद्यत् प्रवरायाश्रावयति
यज्ञो वा ऽश्रावणं यज्ञु मभिव्याहृत्याथ होतारं प्रवराणा
ऽडुति तुस्मात् प्रवरायाश्रावयति ॥ १ ॥

सु इध्मसन्नहनान्येवाभिपद्याश्रावयति । स यज्ञा-
नारभ्य यज्ञु मध्वर्युराश्रावयेद् वेपनो वा ह स्यादन्यां
व्वार्त्तिं मुच्छेत् ॥ २ ॥

तद्भुके । व्वेदेस्तीर्णायै बर्हिरभिपद्याश्रावयन्तीध्मस्य
वा शुक्ल मपच्छिद्याभिपद्याश्रावयन्तीदं व्वै किञ्चिद्यज्ञ-
स्येदं यज्ञु मभिपद्याश्रावयाम ऽडुति व्वदन्तस्तदु तथा
नु कुर्यादेतद् वै किञ्चिद्यज्ञस्य यैरिध्मः सन्नद्धो भव-
त्यग्निः सम्मृजन्ति तद्देव खलु यज्ञु मभिपद्याश्रावयति
तस्मादिध्मसन्नहनान्येवाभिपद्याश्रावयेत् ॥ ३ ॥

सु ऽश्राव्य । यु एव देवानां होता तु मेवाग्रे
प्रवराणांतेऽग्नि मेव तदग्रे चैवैतद्देवेभ्यश्च निरुते यद्दहा-
ग्रेऽग्निं प्रवराणांते तदग्रे निरुते ऽथ यो देवानां होता
त मग्रे प्रवराणांते तद् देवेभ्यो निरुते ॥ ४ ॥

सु ऽआह । अग्निर्देवो* दैव्यो होतेत्यग्निर्हि देवानां

होता तस्मादाहामिर्देवो दैव्यो होतेति तदमुये चैवै-
तुद्देवेभ्यश्च* निह्रुते यदह्येऽग्नि माह तदमुये निह्रुते
ऽथ यो देवानाः होता त मुग्र ऽआह तदु देवेभ्यो
निह्रुते ॥ ५ ॥

देवान्यक्षद्विद्वांश्चिकित्वानिति । एषां वै देवाननु-
विद्वान् यदग्निः सु ऽएनाननुविद्वाननुष्ठा† यक्षदित्येवै-
तदाह ॥ ६ ॥

मनुष्वद्भरतवदिति । मनुर्ह वा ऽअग्ने यज्ञेनेजे तदनु-
कृत्येमाः प्रजा यजन्ते तस्मादाह मनुष्वदिति मुनोर्यज्ञ
ऽइत्यु वा ऽआहुस्तस्माद्देवाह मनुष्वदिति ॥ ७ ॥

भरतवदिति । एषः हि देवेभ्यो हव्यं भुरति तस्मा-
द्भरतोऽग्निरित्याहुरेषु ऽउ वा ऽइमाः प्रजाः प्राणो भूत्वा
बिभर्ति तस्माद्देवाह भरतवदिति ॥ ८ ॥

अथार्षेयं प्रवृणीते । ऋषिभ्यः॥श्रुवैन मेतुद्देवेभ्यश्च
निवेदयत्ययं महावीर्यो यो यज्ञं प्रापदिति तस्मादार्षेयं
प्रवृणीते ॥ ९ ॥

परस्तादूर्वाक् प्रवृणीते । परस्ताद्ग्रूर्वाच्यः प्रजाः

* 'चैव देवेभ्यश्च'-इति च ।

† 'नित्येष'-इति ग ।

‡ 'अनुष्ठा'-इति ख, डा०-वेवर-दृष्टे ७-पुस्तके च ।

§ 'दित्येष'-इति ग ।

॥ 'प्रवृणीत ऋषिभ्य'-इति ग ।

प्रजायन्ते ज्यायसस्पृतय ऽउ चैवैतन्निहृत ऽइदं हि
पितैवाग्नेऽथ पुत्रोऽथ पौत्रस्तस्मात् परस्तादर्वाक् प्रवृ-
णीते ॥ १० ॥

सु ऽआर्षेयु मुक्त्वाह । ब्रह्मण्वदिति ब्रह्म ह्यग्नि-
स्तस्मादाह ब्रह्मण्वदित्या च व्वक्षदिति तद्या ऽएवैतु-
द्देवता ऽआवोढवा ऽआह ता ऽएवैतदाहा च व्वक्ष-
दिति ॥ ११ ॥

ब्राह्मणा ऽअस्य यज्ञस्य प्रावितार ऽइति । एते* वै
ब्राह्मणा यज्ञस्य प्रावितारो येऽनूचाना ऽएते ह्येनं तन्वुत
ऽएतु ऽएनं जनयन्ति तदु तेभ्यो निहृते तस्मादाह
ब्राह्मणा ऽअस्य यज्ञस्य प्रावितार ऽइति ॥ १२ ॥

असौ मानुष ऽइति । तुदिमं मानुषं होतारं प्रवृ-
णीतेऽहोता द्वेषु पुराथैतर्हि होता ॥ १३ ॥

स प्रवृत्तो होता जपति । देवता ऽउपधावति युथा-
नुष्टा देवेभ्यो व्वषट्कुर्याद् युथानुष्टा देवेभ्यो हव्यं
व्वुहेद् युथा न ह्वलेदेवं देवता ऽउपधावति ॥ १४ ॥

तत्र जपति । एतच्चा† देव सवितर्दणत ऽइति तत्स-
वितारं प्रसवायोपधावति स हि देवानां प्रसविताग्निं
होत्रायेति तदग्नये चैवैतद्देवेभ्यश्च निहृते यदहुग्नेऽग्नि

* 'ऽइत्येते'-इति म ।

† 'जपत्येतच्चा'-इति ग ।

माह तदमुये निह्रुतेऽथ यो देवानाः होता त मुग्र
ऽआह तंदु देवेभ्यो निह्रुते ॥ १५ ॥

सह पित्रा वैश्वानरेणेति । संवत्सरो वै पिता वैश्वान-
नरः प्रजापतिस्तत्संवत्सरायैवैतत्प्रजापतये निह्रुते ऽमे
पुपन् बृहस्पते प्र च व्वद प्र च यजेत्यनुवक्ष्यन्वा ऽएतद्
यक्ष्यन् भवति तदेताभ्य ऽएवैतद्देवताभ्यो निह्रुते यूय
मनुब्रूत यूयं यजतेति ॥ १६ ॥*

व्वसूनाः रातौ स्याम । रुद्राणा मुर्वायाः
स्वादित्या ऽश्रुदितये स्यामानेहुस ऽडृत्येते वै चया देवा
यद्दसवो रुद्रा ऽआहित्या ऽएतेषा मभिगुप्तौ स्यामेत्येवै-
तदाह ॥ १७ ॥

जुष्टा मद्य देवेभ्यो व्वाच मुद्यास मिति । जुष्ट मद्य
देवेभ्योऽनूच्यास मित्येवैतदाह तद्धि समृद्धं यो जुष्टं
देवेभ्योऽनुब्रुवत् ॥ १८ ॥

जुष्टां ब्रह्मभ्य ऽडुति । जुष्ट मद्य ब्राह्मणेभ्यो ऽनूच्यास
मित्येवैतदाह तद्धि समृद्धं यो जुष्टं ब्राह्मणेभ्योऽनु-
ब्रुवत् ॥ १९ ॥

जुष्टां नराशुःसायेति । प्रजा वै नरस्तत्सुर्वाभ्यः
प्रजाभ्य ऽआह तद्धि समृद्धं युश्च व्वेद युश्च नु साध्व-

न्ववोचत्साध्वन्ववोचदित्येव व्विसृज्यन्ते युद्द्य होत्वुर्ये*
जिह्वं चक्षुः परापतत् अग्निष्टत् पुनराधियाज्जातुवेदा
विचर्षणिरिति युथा यानुयेऽमोन् होत्राय प्रावृणत ते
प्राधन्वन्नेवं यन्मेऽत्र प्रवरेणामायि तन्मे पुनराप्याय-
येत्येवैतदाह तथो हास्यैतत् पुनराप्यायते ॥ २० ॥

अथाध्वर्युं चाग्नीधं च सम्मृशति । मनो वा ऽअध्वर्यु-
र्वाग्धीता तन्मनश्चैवैतद्वाचं च सुन्दधाति ॥ २१ ॥

तत्र जपति । षण्मोर्वीरुः५ हसस्यान्वग्निश्च पृथिवी
चापश्च वाजश्चाहश्च रात्रिश्चेत्येता मा देवता ऽआर्त्ते-
र्गोपायन्वित्येवैतदाह तस्यो हि न ह्यलास्ति यु मेता
देवता ऽआर्त्तेर्गोपायेयुः ॥ २२ ॥

अथ होत्वुषदन मुपावर्त्तते । सु होत्वुषदनादेकं तृणं
निरस्यति निरस्तः परावुसुरिति परावुसुर्हा वै नामा-
सुराणाः५ होता स तु मेवेतद्द्वोत्वुषदनान्निरस्यति ॥ २३ ॥

अथ होत्वुषदन ऽउपविशति । इद्दं५ महु मर्वावुसोः
सुदने सीदामीत्यर्वावुसुर्वै नाम देवानाः५ होता
तस्यैवैतत् सुदने सीदति ॥ २४ ॥

तत्र जपति । व्विश्वकर्म्मस्तनूपा ऽअसि मा मोदो-

* 'होत्रवुर्ये'—इति च च-पुस्तके ।

† 'परावुसुहे'—इति च ।

‡ 'ऽउपविशतीद्'—इति ग ।

षिष्टं* मा मा हिंसिष्ट मेषु वां लोक इत्युदङ्ङेजत्य-
न्तरा वा ऽणतदाहवनीयं च गार्हपत्यं चास्ते तुदु ताभ्यां
निह्रुते मा मोदोषिष्टं* मा मा हिंसिष्ट मिति तुथा
हैन मेतौ नु हिंस्रः ॥ २५ ॥

अथाग्नि मीक्षमाणो जपति । व्विश्वे देवाः शास्तुन
मा युथेह होता वृतो मनुवै युन्निषुद्य । प्रु मे ब्रूत भाग-
धेयं युथा वो येन पथा हव्य मा वो व्वुहानीति युथा
येभ्यः पक्त्रः स्यात् तान् ब्रूयादनु मा शास्त युथा व
ऽआहरिष्यामि युथा वः परिवेक्ष्यामीत्येवु मेवैत-
देवेषु प्रशासन मिच्छतेऽनु मा शास्त युथा वोऽनुद्या
व्वषट्कुर्या मनुद्या† हव्यं व्वुहेय मिति तुस्मादेवं
जपति ॥ २६ ॥ २ ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् [५. १.] ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्रसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे, त महं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ ५ ॥

चतुर्थे सामिधेन्यादिराघारान्तः प्रदर्शितः ।

प्रयोगः, पञ्चमेऽथास्मिन् प्रवरादिर्निरूप्यते ॥

* 'मोदोषिष्ट'—इति च च-पुस्तके । † ३२८ पृ० ‡-टीप्पणी द्रष्टव्या ।

तत्र दैवहोत्रार्थ्यमानुषहोत्राणां वरणं विवचुरादौ तदङ्गतथा
 आश्रावणं विधत्ते— “स वै प्रवरायाश्रावयतीति । ‘सः’ अश्वर्युः
 प्रवरार्थम् ‘आश्रावयति’ आश्रावयेत् । विहित माश्रावणं प्रशंसति—
 “तद्यत् प्रवरायेत्यादिना । आश्रावणस्य यज्ञनिर्वर्त्तकत्वात् यज्ञत्वम् ।
 “अथ होतार मिति । दैवं होतारम्, अग्नि मित्यर्थः ॥ १ ॥

आश्रावणाङ्गतयेध्वन्धन-दर्भाणां ग्रहणं विधत्ते— “स इध्व-
 सन्नहनान्येवेति । ‘एव’कारो वक्ष्यमाणपक्षद्वयनिरासार्थः ।

विपक्षे बाध माह—“स यद्धेति । यज्ञावयवस्य कस्यचिदनन्वालम्भे
 सति निरालम्बनत्वेन ‘वेपनः’ कम्पनशीलो ‘वा स्यात्’; ‘अन्यां वा’
 पतनादिलक्षणम् ‘आर्त्तिम्’ प्राप्नुयात् ॥ २ ॥

तत्र केषाञ्चित् पक्ष मुपन्यस्यति— “तद्धैक इति । “स्तीर्षाया
 इति । “षष्ठ्यर्थं चतुर्थी” । तेषा मभिप्राय माविष्करोति— “इदं
 वा इति । स्तरणमभिन्धनलक्षणस्य कार्यस्य करणात् ‘इदं’ बर्हिंरा-
 दिकं ‘यज्ञस्य’ ‘किञ्चित्’ अङ्गम् । स्पष्ट मन्यत् ॥

तन्निराकरोति— “तदु तथेति ।

पचान्तरादस्य विशेष माह— “एतद्वा इति । इध्वसन्नहनाग्नि-
 सभ्मार्जनलक्षण-कार्यद्वयकरणाद् ‘एतत्’ इध्वसन्नहनात्मक मेव
 ‘यज्ञस्य’ ‘किञ्चित्’ प्रशस्त मङ्गम् ; अतस्तद्धारणपक्ष एव श्रेया-
 नित्यर्थः । अत एव कात्यायनः आदाविध्वसन्नहनान्येवाभिधाय

१— पा० २. ३. ई२ सू० वा० १ ।

२— का० औ० सू० १. ३. १४, १५, १६, १७ सूत्राणि द्रष्टव्यानि ।

“अष्टादशेध्वं परिधिदत्तायाम्, एकविंशतिं वा”—इति च तत्रैव (१८,
 १९, सू०) । परिधिदत्तास्त्रिहैवोक्तपूर्वाः (२५० ईब्रा० १९, २०क०) ।

पश्चात् पचान्तरं निर्दिदेश—“इधमन्नहनान्यादायोऽश्रावयेत्याहा-
स्तुश्रौषडित्यग्नीद् वेदिर्वर्हिरिधमकल मपच्छिद्यैके”—इति^१ ॥ ३ ॥

अथ देवहोतुरग्नेर्वरणं विधत्ते—“स आश्राव्येति । ‘अग्ने’ आर्षेय-
होत्ववरण-मानुषहोत्ववराभ्यां पूर्वम् । देवहोतारं विशिनष्टि—
“अग्नि मेवेति ॥

वरणस्य प्रयोजन माह—“तद्गम्य इति । ‘निऋते’ “नि+ऋङ्-
अपनये^१” । अपनेतव्यश्चात्र तदसत्कारप्रयुक्तोऽपराधः । तस्य क्रिय-
माणत्वाद्ग्रेर्निऋवः । कथं देवानां निऋवः स्यादिति तं प्रकारं
विभज्य दर्शयति—“यद्हागेऽग्नि मित्यादिना । अग्नेर्देवहोत्वत्वेन
देवसम्बन्धात् तद्वरणेन तेषा मपि निऋव इत्यर्थः ॥ ४ ॥

अत्र मन्त्रपाठ एवाग्नेर्वरणं मित्याह—“स आहेति । तथैव
कात्यायनोऽप्याह—“अथ प्रवृणीतेऽग्निर्देवो दैव्यो होतेत्यादिना^४ ।

१—“ब्रह्मन् प्रवरायाऽश्रावयिष्यामीति ब्रह्मायामामन्व्य आश्रावय-
ओश्रावय-श्रावय-ओमाश्रावयेति वा ऽऽश्रावयति”—इति आप०
श्रौ० सू० २. १५. ३ । अत एव तै०-सं०-भाष्ये चाह सायणः—
“आश्रावय’—इत्यय मेव पाठोऽत्रत्यः (तैत्तिरीयशाखीयः) ; ‘ओ-
श्रावय, श्रावय, ओमाश्रावय’—इति च त्रयं शाखान्तरीयम्”—
इति (तै० सं० १. ६. ११.) ।

२— का० श्रौ० ३. २. ३, ४, ५ सूत्राणि ।

३— अदा० आ० १०७२ धातुर्निपूर्वं इत्यर्थः ।

४— का० श्रौ० सू० ३. २. ७ ।

प्रवरविधिगेषार्थवादे यो देवानां निऋवः सङ्गहविवरणाभ्या मुक्तः, तं मन्त्रपदतात्पर्याभिधानद्वारेणापि प्रतिपादयते— “अग्निर्हीत्यादिना । अग्नेर्देवहोत्वसमर्थनेन^१ ॥ ५ ॥

द्वितीयं मन्त्रभाग मनूय व्याचष्टे— “देवान् यच्चदिति । ‘विद्वान्’-इत्यनेन यष्टव्यदेवतापरिज्ञानम्, ‘चिकित्वान्’-इति परिज्ञातस्यार्थस्याविस्मरणम् । अग्नेस्तथाविधज्ञानवत्त्वं “विद्वान् आ वच्चि विदुषो नि षत्वि”-इत्यादिमन्त्रेषु^२ प्रसिद्धम् । ‘अनुष्ठया’ अनुक्रमेणेत्यर्थः^३ ॥ ६ ॥

१— “अग्निर्देवो दैव्यो होता देवान् यच्चद् विद्वान्चिकित्वान् मनुष्वद् भरतवदमुवदमुवद् ब्रह्मणवदा च वच्चद् ब्राह्मणा अस्य यज्ञस्य प्रावितारो ऽसौ मानुषः”—इत्येष मन्त्रः प्रवरनिगद उच्यते । वरणार्थो निगदलक्षणो मन्त्र इति तदर्थः । तस्यास्यामुवदित्वन्त आद्यो भाग इह विहितः, उत्तरभागस्वनुपद मेवोपरिष्ठाद् विधास्यते । तत्रापि भरतवदित्यन्तो देवहोत्ववरणे विनियुज्यते, अमुवदित्वादिरार्थेयवरणे, असाविति मानुषवरणे इति विवेकः । इमे भागाः आप० श्रौ० २. १५. ५-११-१४-सूत्रेषु च प्रपञ्च्य विहिताः ।

२ -- ऋ० स० ३. १४. २ ऋचोऽपराजं एषः ।

३— “‘अनुसु’-इत्येतद्व्ययं सम्यक्-शब्दसमानार्थं सुष्ठिति यथा । सम्यक् अनुक्रमेण । ‘अपदुःसुषु स्थः (उ० १. २५.)’-इति विधीयमानः कु-प्रत्ययो बङ्गलवचनान् तिसृतेरनुपूर्वादपि भवति”—इति ऋ० स० १. ६४. ३ भाष्ये सायणः । “‘अनुसुया’ × × × सुपां सुजुगिति (पा० सू० ७. १. ३६.) तृतीयाया याजादेशः”—इति च ऋ० स० ४. ४. १५ भाष्ये स एवाह ।

“मनुष्वदिति । तृतीयमन्त्रभागगतस्य ‘मनुष्वत्’-पदस्य सामर्थ्यलभोऽर्थः “तदनुकृत्येत्यादिः । अथ मर्थः ।— यथा मनुः स्वकीये यज्ञे देवान् अनुक्रमेणैष्टवान्, एवम् ‘इमाः प्रजाः’ अपि ‘यजन्ते’ । तददग्निरपि होता भूत्वा यजत्वित्यर्थः ॥

तस्यैवाभिप्रायान्तर माह— “मनोर्यज्ञ इत्यादिना । ‘इति’-शब्दोऽप्यर्थे, ‘वै’-शब्दः प्रसिद्धौ । अस्मिन् पक्षे ‘मनुष्वत्’-इति “तत्र तस्यैव”-इति^१ षष्ठ्यर्थे वतिः । यस्मात् ‘मनोर्यज्ञ इति’ ‘आहुः’ सर्वे जनाः, अतो मनोर्यागकर्तृत्वम्; मनोर्यज्ञ इवास्मिन् यज्ञेऽपि देवान् यजत्वित्यर्थः । “नभोऽङ्गिरोमनुषां वत्युपसङ्ख्यानम्”—इति^२ भ-सञ्ज्ञाया पदसञ्ज्ञाया रूत्वाभावः ॥ ७ ॥

“भरतवदितितीति । भरतशब्दस्याग्न्यभिधायकत्वे द्वेधा व्युत्पत्तिं दर्शयति— “एष ह्येत्यादिना ॥ ८ ॥

यजमानस्यार्षेयवरणं विधत्ते— “अथार्षेय मिति । ‘अथ’ दैव-होतृवरणानन्तरम्, ‘आर्षेयम्’ ऋषीणां सम्बन्धिनं त मध्वर्युः ‘वृणीते’ वरणं कुर्यात्, “अमुवदमुवत्”—इति^३ कौर्त्तयेत् । तत्प्रयोजन माह— “ऋषिभ्यश्चेति । ‘यः’ यष्टु सुपक्रान्तवान् ‘अयं’ यजमानः शरीरश्रुताध्ययनसम्पत्त्या हि महासामर्थ्यवानित्येतदमुवदमुवदिति पुरातनप्रसिद्धऋषिदृष्टान्तेन गम्यते, अतस्तेभ्योऽस्य यजमानस्य सामर्थ्य

१— पा०सू० ५. १. ११६ ।

२— पा० १. ४. १८ सू०वा० ३ ।

३— “अमुवदमुवदित्यत्र सर्वनामस्थाने यजमानसम्बन्धीनि पूर्वजभूतानि परस्तात् पितृस्थानीयादर्वाञ्चि पितृ-तत्पुत्र-तत्पौत्ररूपाणि त्रीणि आर्षे-याणि ऋषेरपत्यानि वृणीते”—इति काःश्रौ० ३. २. ७ सू०या० ८० ।

मावेदितं भवति । अचान्वाधाने देवतापरिग्रहात् तत्सन्निधानं
सिद्ध मित्यभिप्रेत्य 'ऋषिभ्यस्त्रैवै न मेतद्देवेभ्यश्च'-इत्युक्तम् ॥ ८ ॥

विहित मार्षेयवरण मवरोहेण कर्त्तव्य मिति विधत्ते—
“परस्तादर्वागित्यादिना । “ज्यायसस्यतय इति । ‘ज्यायान्’ वृद्धः,
पूर्व मित्यर्थः, तस्य पतिः ततोऽपि ज्येष्ठः, पूर्वपुरुषः । प्रत्येकविवच-
यैकवचनप्रयोगः ; यः पूर्वः-पूर्वः तस्मै-तस्मै, तत्तन्नामग्रहणेन निऋवं
कृतवान् भवतीत्यर्थः ॥

परस्तादर्वाग्वरण सुपपादयति— “इदं हीति । पिता, पुत्रः,
पौत्रः,—इत्यनेनैव क्रमेणोत्पत्तिरिति यत्, ‘इदं हि’ लोकसिद्धम् ;
अतस्तदनुसारेण आर्षे वरणेऽपि पूर्वपूर्वपुरुष मारभ्य अर्वाक्क मेव
युक्त मित्यर्थः । तथाच कात्यायनः प्रवराभिधानसमये अवरोह-
क्रमेणैव वरण माह— “भृगुवञ्जानवदप्रवानवदौर्ववज्जमदग्निव-
दित्यादिना ॥ १० ॥

“स आर्षेय मिति । प्रवरशेषस्य प्रथमभाग मनुद्य व्याचष्टे—
“ब्रह्मण्वदिति । ‘ब्रह्म’ परिवृढं कर्म’, तत्साधकत्वाद् ‘अग्निः’ अपि
‘ब्रह्म’ ; स यथा आवहति, तद्वदित्यर्थः । “आ च वचदिति । ‘या
एव देवताः’ ‘आवोढुम्’ आकातुम् ‘अग्नि मग्म आवह’—इत्यादिना
‘आह’ होता, ‘ता एव’ आवहत्विति ॥ ११ ॥

तन्मन्त्रवाक्य माह— “ब्राह्मणा इति । साङ्गवेदाध्यायिनः ‘अनु-
चानाः’ ‘ये’ सन्ति, त एवात्र ‘ब्राह्मण’-शब्दाभिधेया ष्वलिजः ; ते

‘प्रावितारः’ कर्त्तारः । अवतिरच क्रियावचनः । “तन्वते”—इत्यस्य तात्पर्याभिधानं ‘जनयन्ति’—इति । यस्मादेतद्भागपाठात् तेभ्यो निःश्रवः कृतो भवति, तस्मादयं मन्त्रभागः पठनीय इत्यर्थः ॥ १ २ ॥

आर्षेयवरणामन्तरं मानुषहोदवरणं कर्त्तव्यम्, तत्र मन्त्रपाठ एव तद्वरण मित्याह—“असाविति । ‘तत्’ तेन “असौ”—इति मन्त्रपाठेन । असावित्यत्र होतुर्नाम प्रथमान्तं निर्द्दिशेत् । तथाच कात्यायनः—“असौ मानुष इति होतनामग्रहणम्”—इति^१ । ‘अहोता’—इति छेदः^२ । ‘एतर्हि’ एतस्मिन् मन्त्रलक्षणे वरणे षति ॥ १ ३ ॥

१— का० श्रौ० सू० ३. २. १२ । अस्यैव वृत्तौ याज्ञिकदेवेन हि विहितस्य ह्यत्स्य प्रवरमन्त्रस्यैव मर्थः कृतः—“‘अग्निः’ अयं ‘देवः’, न मानुषः, न भूतमात्र मचेतनम् । ‘दैव्यः’ देवैरपि पुरस्कृतः सम्भावितशक्तिः । ‘होता’ साधुज्ञाता । य ईदृशी होता, सः ‘देवान्’ ‘यत्तत्’ यजतु, (‘आ च वत्तत्’) आवहतु च । त मह्यं होतारं वृणो इत्यर्थः । ‘विद्वान्’ जानानः । यथा यत्र च यद्यथो-
ऽनादौ संसारेऽभ्यस्तकर्मेत्यर्थः । कथम् ? ‘चिकित्वान्’ चेतनावान्, अविस्मरणाशीलः । सोऽधुनापि अप्रमत्तः सन् ‘मनुष्यत्’ मनोरिव । यथा स्वायम्भुवादेर्मनोर्यज्ञेऽग्निना देवा इष्टाः, तथास्यापि यजमानस्य यज्ञे यजत्वित्यर्थः । ‘भरतवत्’ भरतो मानवो वर्षाधिपतिः, तस्यैव । वसिष्ठादिर्व्यजमानस्य पूर्वजो मन्त्रदृक्, तस्यैव । ब्रह्मा सर्वेषां पूर्वजः, तस्यैव । ‘आ च वत्तत्’ आवहतु च । यद्यपि चैव मग्निरेवात्र होता, तथापि ब्राह्मणा अस्य यज्ञस्य प्रकर्षेण ‘अवितारः’ रक्षितारः । × × × । ‘असौ’ देवदत्तो यज्ञदत्तो वा ‘मानुषः’ होता, ‘यत्तत्, आ च वत्तत्’—इति वर्त्तते”—इति ।

२— मूले “प्रवृथीतेऽहोता”—इत्यत्र बोधम् ।

इत्थ मध्वर्युकर्तृकं होतवरण मभिधाय तस्य खं जपं विधत्ते—
 “स प्रवृत्तो होता जपतीति । “देवता उपधावतीति जपप्रथो-
 जनकथनम् ; ‘तस्मात्’ मन्त्रे सति पित्रग्यादौनां श्रवणात् । उपधा-
 वनप्रकारं थोजयित्वा दर्शयति—“यथानुष्ठेति । यथा याज्यासमये
 होता वषट्कर्त्तव्यदेवता अनुदिश्य-अनुदिश्य वषट्करोति, यथा वा
 अग्निं तं देव सुदिश्य हव्यं वहति, तथाच स यज्ञो यथा ‘न
 क्लेत्’ न चलेत्, न भंश्येत ; एवं स होता देवेभ्य उपधावनं
 कृतवान् भवति ॥ १४ ॥

“तत्र जपतीति । ‘तत्र’ तस्मिन् वरणाख्ये कर्मणि । मन्त्र-
 भागस्थाय मर्थः— हे ‘सवितः’ सकृत्कर्मानुज्ञातः ! ‘देव !’ ‘एतत्’
 एतेन मम वरणेन मद्भाजेन ‘त्वा’ त्वा मेव ‘वृणते’ अध्वर्यवः ।
 ‘तत्’ तेन मन्त्रपाठेन सवितुरनुज्ञा लब्धा भवति । ‘हि’-शब्देन
 “सविता वै प्रसवाना मीशे”^१—इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धिर्धीत्यते ॥

“अग्निं होचायेतीति । होतुः कर्म ‘होचं’ स्व-स्व-मन्त्र-
 पाठादि ; तत् होचं कर्तुम् ‘अग्निं’ वृणते ; न तु मा मित्यर्थः ॥

मन्त्रगतं यत् ‘अग्नि’-पदम्, यच्च तद्विशेषणं ‘देवहोत’-पदम्,
 तदुभयं पूर्ववद् विभज्य प्रशंसति— “तद्गमय इत्यादिना ॥ १५ ॥

“सह पित्रेत्यादि । विश्वे च ते नराश्च विश्वनराः, तेषां सम्बन्धी
 ‘वैश्वानरः’ ; स च पालनात् ‘पिता’ उच्यते ; तेन सह, अग्निं वृणत
 इति पूर्वत्र सम्बन्धः । वैश्वानरात्मकं देव मग्निं च वृणत इत्यर्थः^२ ॥

१— ऐ० ब्रा० १. २. ५ ।

२— मन्त्रस्वयमिहैवास्मातो वाजसनेयिनाम् । एवमुत्तरत्रापीह बहुत्र ।

वैश्वानरशब्दस्याग्नौ प्रसिद्धेऽग्निभिमत मर्थं माह— “संवत्सरो वा इति । “संवत्सरो वै प्रजापतिः”—इतिश्रुतेः^१ संवत्सरस्य प्रजापतित्वम् ; तस्यैव सकलमनुष्योत्पादकत्वेन सम्बन्धात् वैश्वानरत्वम् ॥

“अग्ने पूषन्निति मन्त्रभागस्याभिप्राय माह— “अनुवक्ष्यन् वा इति । होता ह्यनुवाक्याः पठिष्यन्, याज्याभिः ‘यक्ष्यन्’ च ‘भवति’ ; ‘तत्’ एतदनुवचनं यजनस्यैव ‘एताभ्यः’ अग्न्यादि-‘देवताभ्यः’ निष्प्रवाय भवति । प्र च वद, प्र च यजेति प्रवचनयजनयोस्तेष्वारोपः । इम मेव निष्कृतिं विशदयति— “यूय मिति ॥ १६ ॥

“वसूना मिति । रातिर्दानम्, तस्यां भवेम ; धनं लभेमही-त्यर्थः । “रुद्राणाम् उर्वायाम्”—इति । उरुत्वे तेषां यन्महत्त्वम्, तस्मिन् स्थामेति सम्बन्धः । ‘स्वादित्याः’ तेषां सुपसदनेन सुप्रीताः आदित्याः वयम् ‘अदितये’ देवमात्रे, एतन्नामिकायै देवतायै वा ‘अनेहसः’ अपापिनः, अनपराधिनो भवेम, अथवा दितिः खण्डनं नाशः^२, तदभावाय चिरकालजीवनाय भवेमेत्यर्थः ॥

अत्र षड्विवक्षया “त्रया देवाः”—इत्युक्तम्, पृथक् पृथक् प्रार्थनायाः पर्यवसितं फल माह— “एतेषा मिति ॥ १७ ॥

मन्त्रभागे विशिष्यभूतस्य वाक्शब्दस्य अर्थे ‘उद्यासम्’ इत्यत्र वदिधातुनैव उपान्त मित्यभिप्रेत्य तद्विशेषणीभूतं ‘जुष्टाम्’—इति पदं क्रियाविशेषणतया व्याचष्टे— “जुष्टा मित्यादिना । अत्र केवलस्योऽपि वदिरुच्चारणार्थं वर्त्तते । किं मनेन वाचो जुष्टत्वप्रार्थनयेति तदुपपादयति— “तद्धीति । ‘यो जुष्टम्’ ‘अनुब्रवत्’ अनु-

ब्रूयात्, 'तत्' तदीयं कर्म 'समृद्धम्' इत्यर्थः । ब्रुजो लोच्यडागमः^१ ।
एव सुत्तरवाक्ययोरपि योजना ॥ १८ ॥

'ब्रह्मभ्यः'-इति ब्रह्मशब्दस्य ब्राह्मणजातिरर्थ इति व्याख्ये-
"जुष्टां ब्रह्मभ्य इति ॥ १९ ॥

"जुष्टां नराग्रंसायेति । यथा सर्वेऽपि नराः 'आ' सर्वतः
ग्रंसन्ति, तथाविधग्रंसनाय 'जुष्टां' प्रिया मित्यर्थः । अत्र साधारणेन
नराणां यो जोष आग्रंसितः, स युक्त एवेत्याह- "प्रजा वै नर
इत्यादिना । न केवलं तद्धि होत्रज्ञाना मेव संलापोऽपेक्षितः, अपि
तु यो जुष्टां वाचं जानाति, यश्च न, स सर्वैरप्ययं साधुः उक्तवा-
नित्येवंरूपया वाचा 'विसृज्यन्ते' उच्चार्यन्ते तदेव समृद्ध मित्यर्थः ॥

इमानि मन्त्रवाक्यानि व्याख्याय ऋगात्मकं मन्त्रं व्याख्यातुं
साकल्येनानुवदति- "यदद्येति । मन्त्रस्याय मर्थः ।- 'होत्वर्थ्य'
होत्वरणे निमित्तभूते सति^२ 'यत्' 'चक्षुः' अङ्गम् ('जिह्वा')
अंगोपरोधेन कुटिलं ('परापतत्') सन्निपतेत्, 'तत्' विशेषण
द्रष्टा 'अग्निः' पुनराभरतु । चक्षुर्वत्प्रधानं होत्रस्याङ्गं यद्गृह्य मभूत्,
तदग्निः समाद्धात्विति तात्पर्यार्थः । मन्त्रस्य तात्पर्यार्थं प्रदर्शयते-
"यथेत्यादिना । पुरा 'यान् अग्ने अग्नीन् होत्राय' वृत्तवन्तः, 'ते'
'प्राध्वन्न्' प्रगता नष्टा अभवन् ; 'एवम्' इदानीं 'मे' मदङ्गं

१- धा० अदा० उ० ३४ । पा० ३. ४. ७ सू०, ३. ४. ९४ सू० ।

२- 'होत्वर्थ्ये'-इति ऋ० सं० १. ३१. ३ । "होत्रा त्रियत इति
होत्वर्थ्यो यज्ञः"-इति तत्र सा० भा० ।

‘प्रवरेण’ निमित्तेन ‘अमाधि’ हिंसित मभूत् ; तत्समाधस्वेत्युक्तमिति ॥ १० ॥

अथ वृतस्य होतुः सम्मर्शनं विधत्ते— “अथाध्वर्यु मिति । सम्मर्शनेनेष्टं विवचुः अनयोः सम्मर्शने कारण माह— “मनो वा इति । अध्वर्योः कर्त्तव्यविषयस्य मनोव्यापारस्य बाहुल्यात् मनोरूपत्वाभिधानम् । याज्यापुरोनुवाक्यादिकेवलवाग्ब्यापारात् होतुर्वागात्मकता, तदुभयात्मकत्वाद् यज्ञस्य ; तयोः सम्मर्शनेन मनोवाचोः सम्भानं कृतं भवति । संसर्शनप्रकार माश्वलायन माह— “अंसेऽध्वर्यु मन्वारभेत पार्श्वस्थेन पाणिना आग्नीध्र मङ्कदेशेन”—इति^१ ॥ ११ ॥

तत्र जपतीति । अन्वारब्धेन जपितव्यं मन्त्रं सतात्पर्यं माह— “षण्णोर्वीरित्यादिना । अग्न्यादीनां मुख्यं लोकसिद्धम् । ‘एताः’ मां दुरितात् पान्त्विति तस्यार्थः । ‘अंहः’-शब्दस्य तात्पर्याभिधानम् “आर्त्तैरिति । आर्त्तिर्नाशः । अग्न्यादीनां प्रत्यक्षदेवतात्वात् तद्भक्ति-तस्य नाशाभावः प्रसिद्ध इत्याह— “तस्यो हीति ॥ १२ ॥

“अथेति । सम्मर्शनदेशात् ‘होतृषदनं’ प्रत्यागच्छेत् । उत्तर-वेदिश्रोणेर्होतृषदनम् । ‘सः’ होता तस्मात् सदनात् ‘एकं त्वणं’ “निरस्तः”—इतिमन्त्रेण निरस्येत् ॥

परावसोर्निरसने कारण माह— “परावसुर्हेति । ‘परा’ परागतं ‘वसु’ यज्ञाख्यं धनं यस्मात्, स तथोक्तः^२ ॥ १३ ॥

“अथ होतृषदन इति । उपवेशनमन्त्र माह— “इदं मह

१— आश्व० औ० सू० १. ३. २५, २६ । सथेन वेति तच्छेषः ।

२— साङ्ख्यां० औ० सू० १. ६. ६ । ‘परावसुः’-इति कौषी० ३. १३७ ।

मिति । 'अर्वा' अर्वाक् अभिमुखं 'वसु' यज्ञाख्यं धनं यस्य, स तथोक्तः^१, 'तस्य' ; सौदत्यचेति 'सदनं' स्थानम् । तत्र संस्थितिभावनया स्वयं मपि तत्सदृशो भवतीत्यभिप्रायः ॥ २४ ॥

तत्रोपविष्टस्य मन्त्रजपं विधत्ते— "तचेति । हे विश्वकर्म्मन् ! कृत्स्नविषयव्यापारं करोतीति विश्वकर्मा, 'तनूपाः' तनोः पाता, महादेव ! त्वं शरीरस्य पाता भवसि । उपवेशनस्थानादीषत् उत्तरत-
ञ्चलनं समन्त्रकं विधत्ते— "मा मेति । तस्याय मर्थः ।— हे उभावग्नौ ! युवां 'मा' माम् 'उत्' उत्कृष्ट माधिक्येन 'मा उषिष्टं' दाहं माकार्षम् । "उष दाहे"—इति^१ धातुः । अस्यैव तात्पर्यं माह—
'मा हिंसिष्टम्'—इति । यतः 'एषः' 'लोकः' 'वां' सम्बन्धि स्थानम्, अतो हेतोर्मा माहिंसिष्ट मिति प्रार्थना युक्ता । होत्वषदनात् 'उदङ्' उदङ्मुखः 'एजति' "एजू कम्पने^२", जपन् कम्पते ।
"अन्तेरा वा इत्यादिना दाहप्रसङ्गप्रदर्शनम् ॥ २५ ॥

अथ समन्त्रकं जपं विधत्ते— "अथान्नि मित्यादिना । मन्त्र-
स्याय मर्थः ।— हे 'विश्वे देवाः !' 'इह' यज्ञे होत्वेन 'वृतः' अहं
'यथा' येन प्रकारेण, 'यथा' येन च 'पथा' मार्गेण, 'वः' 'हव्यम्'
'आ' समन्ताद् 'वहानि' प्रापयानि; तदुभयं 'मे' अज्ञाय मङ्गम्

१— वा० सं० १५. १६. 'अर्वाग्वसुः'—इति । "पर्जन्यो वा उपरि तद्यत्त-
माहोपरीत्युपरि हि पर्जन्योऽथ यदर्वाग्वसुरित्याहातो ह्यर्वाग्वसुः
वृष्टिरन्नं प्रजाभ्यः प्रदीयते"—इतीहैवोपरिष्ठात् (८. ३. ६. २०.) ।

२— धा० भा० प० ६६६ ।

३— धा० भा० प० २३४ ।

‘प्रब्रूत’ । एतन्मन्त्रस्थायं लोकदृष्टान्तप्रदर्शनपुरःसरं विशदयति—
 “यथा येभ्य इत्यादिना । ‘यथा’ लोके कश्चित् पाचकः तत्स्वामिन्
 पृच्छति— ‘पक्वम्’ अन्नं यथा आनेष्यामि, यथा वा आनीतं पात्रे
 समर्पयामीति । एवमकारप्रश्नस्य लोके दृष्टत्वात् उक्त मनुशासन-
 प्रार्थन मित्यर्थः । दार्ष्टान्तिके योजयति— “एव मेवैतदिति ।
 ‘अनुष्ठया’ आनुपूर्व्येण ‘वषट्कार्याम्’ वषडिति शब्दं ब्रूयाम् । ‘वषट्’-
 शब्दो हविःप्रदानसाधनः^१; “स्वाहाकारेण वा वषट्कारेण वा
 देवेभ्योऽन्नं प्रदीयते”—इतिश्रुतेः^२ । सिद्ध मन्यत् ॥ २६ ॥ २ [५. १.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

प्रथमकाण्डे पञ्चमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम्^१ ॥

- १— “यस्यै देवतायै हविर्गृहीतं स्यात्, तां ध्यायेद् वषट् करिष्यन्”—
 इत्यादि ऐ० ब्रा० ३. १. ८ । उद्धृतश्चैतद्वचनं निरुक्तो (८. ३. ७.) ।
 “वौश्वडिति वषट्कारः”—इति आश्व० श्रौ० सू० १. ५. १५ ।
 अतएव तै० सं० १६. ११ भाष्ये सायणोऽप्याह—“वषट्कारेण
 वौश्वडित्वेवंरूपो मन्त्रो विवक्षितः”—इति ।
- २— “यजति जुहोतीनां को विशेषः ? तिष्ठद्भोमा वषट्कारप्रदाना
 यान्यापुरोलुवाक्वावन्तो यजतयः, उपविष्टद्भोमाः स्वाहाकारप्रदाना
 जुहोतयः”—इति का० श्रौ० १. २. ५, ६, ७ सू० ।
- ३— अस्मिन् ब्राह्मणे प्रवरविधावाश्रावणादिक मास्नातम् । तत्पद्धति-
 शैवम् ।— अन्वर्थुर्हेतारं प्रादक्षिण्येन मुक्तोत्कार मपरेण प्राङ्मुखो
 ह्रींभ्रसन्नहनान्यादाय ‘ओश्रावय’—इत्याह । ततोऽभौत् दक्षिणा-

अग्निर्होता व्वेत्त्व*मुर्होच॑ मिति । अग्नि॑रिदं॒ होता
व्वेत्त्वित्येवैतदाहामुर्होच॑ मिति तुस्यो हि होचं व्वेत्तु
प्राविच॑ मिति यज्ञो वै प्राविचं व्वेत्तु यज्ञ॑ मित्येवैतदाह
साधु॑ ते यजमान देवतेति साधु॑ ते यजमान देवता यस्य
तेऽग्निर्होतेत्येवैतदाह घृतवती॑ मध्वर्यो॑ सुच॑ मास्यस्वेति
तदध्वर्यु॑ प्रसौति स यदेका॑ मिवाह ॥ १ ॥

युजमान ऽएव जुहू॑ मनु । योऽस्मा॑ ऽअरातीयति॑ सु
ऽउपभृ॑त मनु स यद् द्वे ऽइव ब्रूयाद् युजमानाय॑ द्विघ्नन्तं
श्चा॒व्यं प्रत्युद्यामि॑नं कुर्याद॒त्तैव जुहू॑ मन्वाद्य॑ उपभृ॑त
मनु स यद् द्वे ऽइव ब्रूयाद॒नुः॑ ऽश्चाद्यं॑ प्रत्युद्यामि॑नं
कुर्यात्॑ तुस्मादेका॑ मिवैवाह ॥ २ ॥

मुखोऽध्वर्यु॑ सुत्तरेण स्थितः स्फ्यसन्नहने पाणौ कृत्वा 'अस्तु
श्रौश्वट्'-इति प्रत्याह । ततो गृहीतसन्नहने एवाध्वर्युः 'अग्निर्देवो
दैव्यः'-इत्यादिराह । ततः परस्तादर्वाञ्चि यजमानस्य त्रीणि प्रवर-
नामधेयान्यप्याह । तद्यथा-'कश्यपवदवत्सारवन्निधुववदिति । एतद-
नन्तर मेव 'ब्रह्मणवदा च वक्षद् ब्राह्मणा अस्य यज्ञस्य प्रावितारो-
ऽमुकशर्मा होता मानुषः'-इति होतनामग्रहण मुञ्चैरुपांशु वा
कर्त्तव्यम् । ततो होता 'देव सवितरित्यादिकं जपित्वा उत्थाय
अध्वर्यु॑ मघ्नीधं चांसयोः प्रादेशेन सम्पृशति । होत्रा सम्पृशौ तौ
चोपविशत इति ॥

* 'वेत्व'-इति क, ख, ग, डा०-वेवर्-दृष्टश्च । † 'होचं'-इति सा०-सम्मतः ।

‡ 'मित्यग्नि'-इति ग ।

§ 'दत्तु'-इति च ।

देवयुवं विश्ववारा मिति* । उपस्तौत्येवैना मेतुन्महु-
यत्येव यदाह देवयुवं विश्ववारा† मित्तीडामहै देवाँ३‡
ऽईडेन्यान् नमस्याम नमुस्यान् युजाम यच्चियानित्तीडा-
महै तान् देवान् यु ऽईडेन्या नमस्याम तान्ये नमस्या
युजाम यच्चियानिति मनुष्या वा ऽईडेन्याः पितुरो
नमस्या देवा यच्चियाः ॥ ३ ॥

या व्वै प्रजा यज्ञे ऽनन्वाभक्ताः । पुराभूता वै ता ऽएव
मेवैतद्या ऽइमाः प्रजा ऽअपराभूतास्ता यज्ञ ऽआभजति
मनुष्यानुनु पशुवो देवानुनु व्य्याःस्योपधयो व्वनस्पतयो
युदिदं किञ्चैव मु तत्सुर्व्वं यज्ञ ऽआभक्तम् ॥ ४ ॥

ता वा ऽएताः । नुव व्याहृतयो भवन्ति नुवेमे पुरुषे
प्राणा ऽएतानेवास्मिन्नेतुद्दधाति तस्मान्नुव व्याहृतयो
भवन्ति ॥ ५ ॥

यज्ञो ह देवेभ्योऽपचक्राम । तं देवा ऽअन्वमन्त्रयन्ता
नः शृणुषु न आवर्त्तस्वेति सोऽस्तु तथेत्येव देवानुपाव-
वर्त्त तेनोपावृत्तेन देवा ऽअयजन्त तेनेष्टैतुदभवन्
युदिदं देवाः ॥ ६ ॥

* , † 'देवयुवं विश्ववारा मिति'—इति च ।

† 'मित्युप'—इति ग ।

‡ 'देवाँ३'—इति क, 'देवां३'—इति ख, 'देवाँ३'—इति च ।

स युदाश्रावयति । यञ्च मेवैतदनुमन्त्रयत ऽश्रा नः
 शृणुष्व न ऽश्रावर्त्तस्वेत्यथ युत्प्रत्याश्रावयति यञ्च ऽएवैत-
 दुपावर्त्ततेऽस्तु तथेति तेनोपावृत्तेन रेतसा भूतेनऽर्त्विजः
 सम्प्रदायं चरन्ति युजमानेन परोऽक्षं यथा पूर्वपात्रेण
 सम्प्रदायं चुरेयुरेव मनेनऽर्त्विजः सम्प्रदायं चरन्ति*
 तुद्वाचैवैतत्सम्प्रदायं चरन्ति व्वाग्धि यज्ञो व्वागु हि
 रेतस्तु देतेनैवैतत्सम्प्रदायं चरन्ति† ॥ ७ ॥

सोऽनुब्रूहीत्येवोक्ताध्वर्युः । नापः१व्याहरेन्नो ऽएव
 होतापव्याहरेदाश्रावयत्यध्वर्युस्तदग्नीधं यञ्च ऽउपा-
 वर्त्तते ॥ ८ ॥

सोऽग्नीनापव्याहरेत् । आ१ प्रत्याश्रावणात् प्रत्या-
 श्रावयत्यग्नीत् तत्पुनरध्वर्युं यञ्च ऽउपावर्त्तते ॥ ९ ॥

सोऽध्वर्युर्नापव्याहरेत् । आ यजेति वृक्तोर्यजेत्ये-
 वाध्वर्युर्होत्रे यञ्च२ सम्प्रयच्छति ॥ १० ॥

स होता नापव्याहरेत् । आ१ वषट्कारात् तं**
 वषट्कारेणाम्नावेव योनौ रेतो भूतः३ सिञ्चत्यग्निर्वै
 योनिर्यज्ञस्य स ततः प्रजायत ऽइति नु हविर्यज्ञेऽथ
 सौम्येऽध्वरे ॥ ११ ॥

* , † 'चरन्ति'-इति च ।

‡ 'ध्वर्युर्नाप'-इति ग ।

॥ "काण्डस्यार्द्धम् । ४१६"-इतीह च-पुस्तकेऽधिकः पाठः ।

§, ¶ 'हरेदा'-इति ग ।

** 'सु'-इति सा०-सम्मतः ।

स वै ग्रहं गृह्णीत्वाध्वर्युः । नापव्याहरेदोपाकरणादु-
पावर्त्तध्व मित्येवाध्वर्युरुज्ञातृभ्यो यज्ञुः सम्प्रयच्छति ॥ १२ ॥

तु ऽउज्ञातारो नापव्याहरेयुः । आत्तमाया ऽएषोत्तमे-
त्येवोज्ञातारो हीचे यज्ञुः सम्प्रयच्छन्ति ॥ १३ ॥

स होता नापव्याहरेत् । आ* वषट्कारात्तुं वषट्कारे-
णाग्नावेव योनौ रेतो भूतुः सिञ्चत्यग्निर्व्वं योनिर्यज्ञस्य
स ततः प्रजायते ॥ १४ ॥

स युञ्ज सोऽपव्याहरेत् । यं† यज्ञु ऽउपावर्त्तते युथा
पूर्णपात्रं परासिञ्चेदेवुः ह स युजमानं परासिञ्चेत्
स युञ्ज हैवु मृत्विजः संविदाना यज्ञेन चुरन्ति सुर्व्व
मेव तुञ्ज कल्पते न मुह्यति तुस्मादेवु मेवु यज्ञो
भर्त्तव्यः ॥ १५ ॥

ता वा ऽएताः । पुञ्च व्याहृतयो भवन्त्यो आवयास्तु
श्रौषड् यज ये युजामहे व्वीषडिति पाङ्क्तो यज्ञः पाङ्क्तः
पशुः पुञ्चर्त्तवः संवत्सरस्यैषैका यज्ञस्य मात्रैषा
सम्पत् ॥ १६ ॥

तासाः सप्तदशाश्वराणि । सप्तदशो वै प्रजापतिः
प्रजापतिर्यज्ञु ऽएषैका यज्ञस्य मात्रैषा सम्यत् ॥ १७ ॥

* 'हरेदा'-इति ग ।

† 'हरेद्यं'-इति ग ।

ओ आवयेति वै देवाः । पुरोवातः ससृजिरेऽस्तु
 श्रौषडित्यभ्राणि सुमन्त्रावयन् यजेति विद्युतं ये युजामह
 इति स्तनयित्नुं वर्षद्वारेणैव प्रावर्षन् ॥ १८ ॥

स यदि वृष्टिकामः स्यात्* । यदीष्ट्या वा युजेत
 दर्शपूर्णमासयोर्वैव ब्रूयाद् वृष्टिकामो वा अस्मीति
 तत्रो अर्धयुं ब्रूयात् पुरोवातश्च विद्युतश्च मनसा
 ध्यायेत्यभ्राणि मनसा ध्यायेत्यग्नीधः स्तनयित्नुश्च वर्षश्च
 मनसा ध्यायेति होतारः सुर्वाण्येतानि मनसा ध्यायेति
 ब्रह्माणं वर्षति हैव तत्र युत्रैव मृत्विजः संविदाना
 यज्ञेन चरन्ति ॥ १९ ॥

ओ आवयेति वै देवाः† । विराज मभ्याजुहवुरस्तु
 श्रौषडिति व्वत्स मुपावास्तजन् यजेत्युदनयन्‡ ये युजा-
 मह इत्युपासीदन् वर्षद्वारेणैव विराज मदुहतेयं वै
 विराडस्यै वा ऽणष दोह ऽणवः ह वा अस्मा इयं
 विराद् सुर्वान् कामान् दुहे यु ऽणवु मेतुं विराजो
 दोहं व्वेद ॥ २० ॥ ३ ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् [५. २.] ॥

* 'स्याद्'-इति ग ।

† 'देवा'-इति ग ।

‡ 'यजेत्युदनयन्'-इति च ।

अथ स्तुगादापननिगदं नवधा विभज्य व्याचिख्यासुराद्यं भाग
मनूय तस्यार्थं माह—“अग्निर्हेति^१ । वेदितव्यस्य मन्त्रे अनिर्द्देशात्
‘इदम्’-इति तत्कर्मप्रदर्शनम् । दैव्यो ‘होता अग्निः’ ‘इदम्’ असु-
ष्टेयं कर्म ‘वेत्तु’ जानातु । एतन्मन्त्रवाक्यं ‘वेत्त्विति’ किम् ? आह—
इदं ‘होत्रं’ कर्म । जानात्वित्याह, किं तद्वेदनेनेति तस्य होत्रेण
प्रतिनियतं सम्बन्ध माह—“अग्नेरिति । ‘तस्य उ हि’ तस्यैव हि ।
स च सम्बन्धनियम एवकारार्थेन ‘उ’-शब्देन द्योत्यते ।

द्वितीयभागे ‘प्रावित्र’-शब्दार्थं माह—“यज्ञो वा इति ।
प्रकर्षणावतीति ‘प्रावित्रः’ यज्ञः । अवतेरित्रप्रत्ययः^२ । यज्ञापरिज्ञाने
होत्रज्ञान मपि व्यर्थं मिति तज्ज्ञान माशास्यते ।

तृतीयभागे सामान्येन निर्दिष्टां यजमानदेवतां विग्निष्य
व्याचष्टे—“साधु त इति । हे ‘यजमान’ ! ‘ते तव ‘देवता’
‘साधु’ साध्वी । कथं साधुत्वम् ? कैषा सा ? तदाह—“यस्य त
इति^३ । होत्वगुणकोऽग्निरेव तव देवतेत्याह स्म मन्त्रवाक्यम् ।

१—“अग्निर्हेति स्तुगादापनं प्रयाजेषु सन्निधेः”—इति का० औ० सू०
३. २. १५ । श्रुतश्चैष तैत्तिरीयाम्नाये— तै० ब्रा० ३. ५. ४. १ ; सं०
३. ५. ६ । तत्रत्यपाठश्चैवम्—“(१) अग्निर्हेता वेत्त्वग्निः । (२)
होत्रं वेत्तु प्रावित्रम् । (३) स्मो वयम् । (४) साधु ते यजमान देवता ।
(५) हृतवती मध्वर्यो खुच मास्यस्व । (६) देवायुवं विश्रवाराम् ।
(७) ईडामहे देवाः ईडेन्यान् । (८) नमस्याम नमस्यान् । (९) यजाम
यज्ञियान्”—इति । एष एव मन्त्रः स्तुगादापननिगद उच्यते ।

२—“अग्नित्रादिभ्य इत्रोत्रौ”—इति उ० ४. १७५ ।

३— तै० सं० २. ५. ६ भाष्ये उक्तम्—“त मिमं शाखान्तरपाठं दूष-
यतीत्यादि । स च पाठस्तत्रान्यविध एवोद्धत इति न शतपथीयः ।

चतुर्थभागे वाक्यार्थस्य स्पष्टत्वात्तात्पर्यं माह— “द्यतवती मिति । द्यतपूर्णां ‘सुचम्’ ‘आस्यस्व’ हस्ते धारयेत्यर्थः । अनेन अध्वर्यवे अनुज्ञां दत्तवान् भवति^१ । “उपसर्गादस्यत्यूञ्चोर्वा वचनम्”—इत्यात्मनेपदम्^२ । मन्त्रे ‘सुचम्’—इत्येकस्या एव निर्द्देशं द्वित्वनिर्द्देशपक्षनिन्दापुरःसरं द्रढयति— “स यदित्यादिना । ‘सः’ होता ‘एका मिव’ सुच मित्येका मेव ब्रूयात् ॥ १ ॥

“यजमान एवेति । ‘जुह्व मनु’ जुह्वा अनुकूलः, तदभिमानी-त्यर्थः । ‘यः’ च यजमानस्य ‘अरातीयति’ शाचव मिच्छति, ‘सः’ ‘उपसृत मनु’ उपसृतोऽनुकूलः । यत एव मतो होता यदि ‘द्वे इव’ जुह्वपसृतावास्वस्वेत्येवं ‘ब्रूयात्’, तदा ‘यजमानाय’ द्वेष्टारं शत्रुं ‘प्रत्युद्यामिनं’ प्रतिकूलोद्योगवन्तं ‘कुर्यात्’ । तथा च तैत्तिरीयकम्— “यजमानदेवत्या वै जुह्वः, भ्रातृव्यदेवत्योपसृत”-इति^३ । दोषान्तरोपन्यासेनापि द्विवचनं निषेधति— “अतैवेति । ‘आद्यः’ अदनीयो ब्रौह्मिवादिपदार्थः ; तम् ‘अत्र’ यजमानाय प्रतिकूलं कुर्यात् ॥ १ ॥

“देवयुव मिति । देवानिच्छतीति ‘देवयुः’ । “क्याच्छन्दसि”—इत्युप्रत्ययः^४ । विश्वैरपि देवैर्वरणीया ‘विश्ववारा’ । आभ्यां सुम्बिशेष्यते । ‘एनां’ सुचम् एतद् ‘उपस्तौत्येव’ स्नायत्येव । अत्र न कश्चिदपूर्वोऽर्थोऽभिधीयत इति सापि किमर्थं सूचयत इत्यत आह— ‘एतत्’ ‘महयत्येव’ पूजयत्येव । ‘यदाह’ यदेतद्वाक्यं मन्त्र आह्वेत्यर्थः ॥

१— का० श्रौ० सू० ३. २. १६ ।

२— पा० ७. १. ७ सू० वा० २ ।

३— तै० स० २. ५. ६. ३ ।

४— पा० सू० ३. २. १७० ।

निगदस्य सप्तमादिभागचयं पृथक्-पृथक् व्याख्यातु मनुवदति—
 “ईडामहा इत्यादि । ‘ये’ देवाः ‘ईडेन्याः’ स्तुत्याः, स्तुतिभाजना
 इत्यर्थः; ‘ये’ च ‘नमस्याः’ नमस्कार मिच्छन्ते; ये च (‘यज्ञियाः’)
 यष्टव्याः हविर्भाजः; ‘तान्’ सर्वान् अविशेषेण स्तुति-नमस्कार-यागैः
 ‘ईडामहै’ पूजयामहै इति सङ्गर्हार्थः । ‘ईडेन्यान्’-इति “ईड
 स्तुतौ”-इत्यस्य^१ ‘केन्य’-प्रत्ययः । ईडेन्यादीन् प्रशंसति— “मनुष्या
 वा इत्यादिना । कुशलादिस्तुतिमात्रेण प्रायेण परितुष्यन्त इति^२
 ‘ईडेन्याः^३ मनुष्याः’, “नमस्कारो हि पितृणा मितिश्रुतेः^४ ‘नमस्याः’
 पितरः, हविःप्रदान मन्तरेणापरितोषाद् ‘देवाः यज्ञियाः’ ॥ ३ ॥

“यजाम यज्ञियानितीतिकीर्त्तने यज्ञस्य शुद्धिस्तुतया यागं
 तदनुप्रवेशेन प्रशंसति— “या वा इत्यादिना । देवमनुष्यात्मकासु
 प्रजासु मध्ये ‘याः’ प्रजाः’ यष्टव्यत्वेन यज्ञ मन्वभजन् । तत्रकार
 माह— “मनुष्यानन्विति । ‘मनुष्यान्’ ‘अनु’सृत्य ‘पशवः’ गवाद्याः
 क्षीरोधस्माधनत्वेनानुप्रविष्टाः । ‘देवान्’ ‘अनु’सृत्य ‘वयांसि’
 पक्षिणोऽनुप्रविष्टाः; “वसन्ताय कपिञ्जलानालभते”-इतिश्रुतेः^४ ।
 अथ वा एकहायनप्रभृति-पञ्चदशहायनान्ताः ‘पशवो वयांसि’,
 तान्यनुप्रविष्टानीत्यर्थः । तान्यनुप्रवेशाच्चरूपुरोडाग्राः, यूपादियज्ञ-
 साधनद्वारेणौषधिवनस्पत्यादयः । किं बद्धना ‘यत् किं चेद्’
 प्रतीयमानं वस्तु अस्ति, ‘तत्’ ‘सर्वम् उ’ सर्व मध्येव मेव ‘दारि’

१— धा० अदा० आ० ८ ।

२— ‘प्रायेण परितोषात्’-इति ङ ।

३— “औष्णादिक एन्य-प्रत्ययः”-इति ऋ० सं० १, ७६, ५ सा० भा० ।

४— तै० ब्रा० ३, ३, १०, ८ ।

५— वा० सं० २४, २०, १ ।

द्वारथा यज्ञ मनुप्रविष्ट मेव । अतो यज्ञसंस्पर्शवतां न कदाचित्
पराभवोऽस्ति, तदसंस्पृष्टं च न किञ्चिदस्तीति यज्ञस्तुतिः ॥ ४ ॥

निगदविभागगतां नवसङ्ख्यां^१ प्रशंसति— “ता वा इति ।
‘व्याहृतयः’ उक्तवाक्यानि । तानि च ‘नव’; सप्त शीर्षणाः^२,
द्वाववाञ्छाविति^३ । ‘प्राणाः’ अपि ‘नव’^४ । तदेतेन नवविभागकरणेन
‘अस्मिन्’ यजमाने ‘पुरुषे’ ‘एतान्’ प्राणान् ‘एव’ स्थापितवान्
भवति ॥ ५ ॥

अथाश्रावणप्रत्याश्रावणे विधातु माख्यायिका माह— “यज्ञो
हेति । पुरा किल ‘यज्ञः’ केनचिद्वाजेन ‘देवेभ्यः’ अपक्रान्तवान् ।
‘तं देवाः’ ‘अन्वमन्त्रयन्त’ अनुनयेनाक्रयन्त ।— हे यज्ञ ! ‘नः’
अस्माकं वचनं ‘शृणु’, ‘नः’ अस्मान् (‘उपावर्त्तस्व’) प्रतिनिवर्त्तस्व ।
उपावर्त्तति गुणशब्दान्दसः । यद्वा, उपावर्त्तनमुपावर्त्तः । आवर्त्तना-
भावे आगासम्भवात्तस्य साधनत्वव्यपदेशः । ‘देवाः’ यजमानाः
‘अयजन्त’ । भाविगत्या तेषां देवलव्यवहारः । ‘देवाः’-इति ‘यदिदं’
देवल मस्ति, ‘एतत्’ तस्यानुष्ठानेन ‘अभवन्’ प्राप्तवन्त इत्यर्थः ॥ ६ ॥

१— “अभिर्हीता नव”-इति तै० ब्रा० ३. ५. ४ ।

२— “सप्त वै शीर्षन् प्राणाः”-इति ऐ० ब्रा० १. ३. ६ ; ३. १. ३ ।

३— “‘अवाहः’ नामेरधस्ताद् वर्त्तमाना अपानवाख्यादयः”-इति ऐ० ब्रा०
१. ३. ६ सा० भा० ।

४— “नव वै पुरुषे प्राणाः”-इति तै० सं० ३. ५. १०. ५ । “श्विरोऽव-
स्थितेषु सप्तसु क्त्रिषु, अधोऽवस्थितयोश्च इयोश्चिद्रयोः सञ्चरन्तः
प्राणा नवसङ्ख्याकाः”-इति तत्रैव सा० भा० ।

इदानीं माश्रावणं विधत्ते— “स यदिति । यस्मादेवं, तस्मात्
‘सः’ अध्वर्युराश्रावयेत्^१ । ‘एतत्’ एतेन यज्ञं नेवानुमन्त्रितवान्
भवतीति तत्प्रकारप्रदर्शनम् । “आ न इति । यत एतदेवं,
तस्मात् । “आ नः ष्टुणु” —इत्यस्य आश्रावणार्थत्वात्^२ ॥

अथ प्रत्याश्रावणं^३ विधत्ते— “अथ यदिति । तेन अग्नीध्रकर्तृकेन
प्रत्याश्रावणेन ‘तथास्त्विति’ प्रतिनिवृत्तिः कृता भवति ; प्रत्याश्रावण
शक्त्या उक्तार्थप्रतीतेः ॥

आश्रावणादि वषट्कारान्त मध्वर्यादिः स्व-स्व-समये मौनं
विधित्सुराह— “तेनेति । ‘तेन’ प्रत्यावृत्तेन ‘रेतसा भूतेन’
बीजभूतेन । स्वर्गाख्यफलोदयात् बीजत्वं यज्ञस्य । (‘स्वत्विजः’)
अध्वर्यादयः स्वस्मिन्नाश्रितं यज्ञं ‘सम्प्रदायं’ सम्यक् प्रदाय-प्रदाय,
एकोऽन्यस्मै सोऽप्यन्यस्मा इत्येवम्कारेण ‘चरन्ति’ अनुतिष्ठन्ति ।
‘यजमानेन’ ‘परोक्षं’ त मनपेक्ष्य तस्य तत्र व्यापाराभावात् ।
परस्परसमर्पणे दृष्टान्तं माह— “यथेति । यथा जलैरापूर्णं घटादि-
पात्रं गृहान्तर्गतप्रभूतभाण्डपूरणसमये परस्परहस्तेन सञ्चरन्ति,
तद्वत् । एतदेव विशिनष्टि— “तद्वाचैवेति । ‘तत्’ तदा ‘वाचैव’
वायूपेणैव, आश्रावणादिवाच मन्त्रेण यज्ञासिद्धेस्तस्या यज्ञत्वव्यप-
देशः । अस्त्वेवं किं तत्र आह— “वाग्धौति । वाचा मन्त्रात्मिकया
यज्ञस्योत्पत्तेः तस्या रेतस्त्वम् । “तदित्याद्युपसंहारः ॥ ७ ॥

१— औ आश्रावयेत्तस्याश्रावणसञ्ज्ञा ।

२— इहाम्नात एष एव आश्रावणार्थोऽनुवाक्यामन्त्रः ।

३— अस्तु औषडित्यस्य प्रत्याश्रावणसञ्ज्ञा ।

अथ सङ्गहेणोक्तं यज्ञसम्प्रदानं विग्रिषन्नध्वर्यादेः स्व-स्व-कालेषु मौनं विधत्ते— “सोऽनुब्रूहीत्यादिना । ‘सोऽध्वर्युः’ होतारं प्रति ‘अनुब्रूहीत्युक्त्वैव’ तत्समनन्तरं मेव ‘नापव्याहरेत्’ प्रस्तुतानुपयोगि वचनं न ब्रूयात् ।

‘होता’ अपि अनुवचनद्वारेण वासूपयज्ञस्य स्वस्मिन् समावेद्यात् ‘नो एव अपव्याहरेत्’ ।

पुनः ‘अग्नौधं’ प्रति ‘अध्वर्युः’ यदा ‘आश्रावयति’, तदानीं स वाग्यज्ञः तं प्राप्नोति ; अतः ‘सः’ अपि ‘न अपव्याहरेत्’ स्व-प्रत्याश्रावणावधि ।

सः (‘अग्नौत्’) यदा ‘अध्वर्युः’ प्रति प्रत्याश्रावयेत्, तदैव ‘यज्ञः’ पुनः आगच्छेत् ; अतः ‘सः’ अपि ‘अध्वर्युः’ ‘आ यजेति’ यजेति^१वचनावधि ‘न अपव्याहरेत्’ ।

अथ पुनः ‘अध्वर्युः’ यदा ‘यजेति’ स्व-वाग्यज्ञं ‘होत्रे सम्प्रयच्छति’, तदा प्राप्तयज्ञः ‘सः’ ‘होता’ वषट्कारपर्यन्तं ‘नापव्याहरेत्’ ।

“स वषट्कारेणेति । ‘सोऽध्वर्युः’ होतृकृतेन ‘वषट्कारेण’ हविः-प्रदानसाधनेन ‘अग्नौ’ योनिभूते ‘रेतोभूतं’ हविः ‘सिञ्चति’ प्रयच्छति । यस्माद्य उत्पद्यते तत्तस्य योनिरिति प्रसिद्धिः ‘वै’-शब्देन उच्यते । उक्तं वाङ्मयमं विषयविशेषे व्यवस्थापयति— “न्विति । अत्र सूत्रम्— “अनुब्रूहीत्युक्त्वा नापव्याहरेद्द्वोता चाऽऽश्रावणात्,

१— अनुब्रूहीति अनुवाक्यापाठार्थी होतृप्रैषः ।

२— अनुवाक्यापाठेनेति यावत् ।

३— “व्यो श्रावयेत्युक्तेत्यर्थः ।

४— यजेति यान्यावषट्कारपाठार्थी होतृप्रैषः ।

आश्रावितेऽग्रीदा प्रत्याश्रावणात्, प्रत्याश्रावितेऽध्वर्युरा होत्प्रेषात्,
होता ऽऽवषङ्कारादिति^१ ॥

अथ सोमविषयं वाङ्मिथमं प्रतिजानीते— “अथ सौम्येऽध्वरे”-
इति ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

“स वा इत्यादि । ‘अध्वर्युः’ ग्रहग्रहणादनन्तरम् ‘आ उपा-
करणात्’^२ यदा च उद्गातारः स्तोत्रं प्रारभेरन्, तावत् ‘नाप-
व्याहरेत्’ । यदा ‘अध्वर्युः उपावर्त्तध्व मिति’ ब्रूयात्, तदानीं
तस्य यज्ञस्थान् (‘उद्गाहन्’) प्राप्नोति, ‘ते उद्गातारः’ अपि (‘आ
उत्तमायाः’) ‘नापव्याहरेयुः’ तत्प्रभृत्युत्तमस्तोत्रीयापर्यन्तं^३ न
वदेयुः । यदा च ‘एषा’ अन्तिमा स्तोत्रीयेति ‘उद्गातारः’ प्रज्ञाप-
यन्ति, ‘होता’ अपि तदा प्रभृति ‘नापव्याहरेत्’ ‘आ वषङ्कारात्’ ।
“तं वषङ्कारेणेत्यादि पूर्ववत् । अत्र सूत्रम्— “सोमे च ग्रहं गृही-
त्वोपाकरणात्”-इति^४ । उत्तमस्तोत्रीयां प्रस्तुत्य होतुरेवेति^५ ब्रुवन्त
उद्गातारः^६ ग्रंथिष्यते होत्रे यज्ञं प्रयच्छन्ति^७, तदा प्रभृति वषङ्कार-
पर्यन्तं होता नापव्याहरेत्^८ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥

१— का० औ० सू० ३. ३. १३—१६ । अपव्याहारो लौकिकवदनम् ।

२— ऐ० ब्रा० २. २. ५. ५ ; तै० सं० ६. ४. ३. १ ; आप० औ० सू०
१२. ३. १४, १५ ; आश्व० औ० सू० ४. १३. १-६ ; का० औ०
सू० ६. १. १०.—इत्येतेषु प्रातरनुवाकोपाकरणं विहितं द्रष्टव्यम् ।

३— तिष्ठष ऋद्धु एकं स्तोत्रियं साम गीयते सामगैः । तत्रान्या ऋक्
उत्तमस्तोत्रीया भवति । विशेषतस्तु ह्यन्दोभाष्यावतरणाम्, ऐ०
ब्रा० ३. २. १२ ३. ४. ४ इत्यादौ च द्रष्टव्यम् ।

४— का० औ० ३. ३. १७ । ५— उद्गाहप्रस्तोत्रप्रतिहर्तार इत्युद्गातारः ।

६— का० औ० ३. ३. १८ द्रष्टव्यम् । ७— का० औ० ३. ३. १९ द्रष्टव्यम् ।

उक्तवाङ्मन्यमाभावे बाध माह— “स यद्धेति । सोमयागे तस्य गृहणादि-प्रदानावधि-काले ‘यं यज्ञे उपवाचते’, ‘सः’ ‘यद्’ यदि ‘अपव्याहरेत्’, ‘सः’ ‘यजमानं परासिञ्चेत्’ । अत्र दृष्टान्तः ।— ‘यथा’ ‘पूर्णपात्रम्’ अभिमतप्रदेशे घटादिषु प्रक्षेप मकृत्वा अन्यत्र ‘परासिञ्चेत्’, तादृगेव तत् । अपव्याहारेण यज्ञ-भ्रंशे सति स्वर्गाख्यफलभ्रंशाद् यजमान एव परासिक्तो भवति । उक्तवैपरीत्ये को गुण इत्याह— “स यचेति । एवं सर्वेऽध्वर्यादयः क्रमेण ‘यच’ यज्ञे ‘संविदानाः’ ऐकमत्यं प्राप्ताः स्व-स्व-कर्त्तव्य मेकापेण जानन्तोऽनुतिष्ठन्ति, ‘तच’ तस्मिन् यज्ञे ‘सर्व मेव’ अङ्ग-जातं ‘कल्पते’ फलजननसमर्थं भवति । एवं सत्येकोऽप्यृत्विक् ‘न मुञ्चति’ स्वानुष्ठेयं न विस्मरति; अपव्याहारात्मकविचेपासम्भवात् ॥

निगमयति— “तस्मादिति । ‘एव मेव’ अध्वर्यादिभिः यज्ञ-सम्प्रदानक्रमेण ‘यज्ञः’ ‘भर्त्तव्यः’ पोषयितव्यः ॥ १५ ॥

आश्रावणादिपञ्चक मनुद्य प्रशंसति— “ता वा इति । व्याहृत्यन्त इति ‘व्याहृतयः’ वाक्यानि । तानि आश्रावयेत्यादिकानि । पञ्चसङ्ख्यास्ति, ‘यज्ञोऽपि पाङ्कः’; धानाः करम्भ इत्यादिहविर्गन्त-पञ्चसङ्ख्यायोगात् । अतः सङ्ख्यासाम्यद्वारा व्याहृतिपञ्चको यज्ञः अस्तु । ततः किमित्यत आह— “पाङ्कः पशुरित्यादिना । चत्वारः पादाः, शिर एक मिति वा, लोमत्वङ्मांसास्थिमज्जभेदेन वा,

१— “धानाः करम्भः परिवापः पुरोव्वाशः पयस्येत्येष वै यज्ञो हवि-
व्याङ्कः”—इति ऐ० ब्रा० २. ३. ६ ।

पशोः पाङ्कत्वम् । हेमन्तशिशिरयोरेकत्वेन^१ 'पञ्चर्त्तवः संवत्सरश्च' ।
अयं यज्ञो व्याहृतिपञ्चकद्वारा पशुसंवत्सररूपाभ्यां शब्दाभ्यां परि-
मितो भवतीत्यर्थः । 'एषा' पशुसंवत्सररूपात्मिका 'यज्ञश्च' 'एका'
'मात्रा' इत्यन्ता । प्रकारान्तर मपेक्ष्योक्तम्— "एषा सम्पादिति ।
सङ्ख्याद्वारा सम्पादितसमृद्धिर्धनस्य विभुत्व मित्यर्थः ॥ १ ६ ॥

आश्रवणादिकं स्त्रवाक्यगतसङ्ख्याद्वारेण प्रशस्य, तद्गताचरसङ्ख्या-
यापि प्रशंसति— "तासा मिति । "ओ आश्रवयेति चतुरश्रम्, अस्तु
श्रौषडिति चतुरश्रम्, यजेति द्वाचरम्, ये यजामह इति पञ्चाच-
रम्, द्वाचरो वषट्कारः"—इति^२ सप्तदशाचरता ; प्रजापतिरपि मास-
तुंगतसङ्ख्याया सप्तदशः । यज्ञस्त्रष्टृत्वात्सोऽपि यज्ञः । 'एषा' अचर-
सङ्ख्याप्राप्ता प्रजापत्यात्मकत्वसूचना 'यज्ञश्च सम्पत्' ॥ १ ७ ॥

विहितेष्वश्रावणादिषु वृष्याख्यफलाय तत्र विशेषं विवक्षु-
स्तदुपोहात माह— "ओ आश्रवयेतीति । 'अस्तु श्रौषट्'—इति'
अनेन 'अभ्राणि' उदक्सञ्चरणसमर्थान् मेघान् 'समप्लावयन्' सर्वत्र
व्याप्तानकुर्वन् । 'समृजिरे'—इति सर्वत्र सम्बन्धः । एव मुत्तरचापि
उद्देशिना मनुद्देशिनां च पूर्वपूर्वाभाव उत्तरोत्तरानुदयात् कार्य-
कारणभावाभिधानम् । अत उक्तवैपरीत्ये न तथा शङ्कनीयम् ।
'स्तनयिन्तु'—शब्दः स्तनयतीति व्युत्पत्त्या मेघवाची^३, तथापि तस्य
पृथगभिधानादत्र स्तननमात्र मभिधत्ते ॥ १ ८ ॥

१— "सप्तदशो वै प्रजापतिः द्वादश मासाः पञ्चर्त्तवो हेमन्तशिशिरयोः
समासेन, तावान्संवत्सरः ; संवत्सरः प्रजापतिः"—इति शं० ब्रा० १. १. १ ।

२— तै० सं० १. ६. ११. १ । 'आश्रवयेति'—इति तत्र पाठः ।

३— उ० ३. २६ ; पा० सू० ६. ४. ५५ । अम० को० १. १. २. ८ ।

अथौपोद्वातिक माह—“स यदीति । ‘सः’ यजमानो ‘यदि वृष्टिकामः स्यात्’, स एव ‘यदीद्या’ सौर्यादिकया फलान्तरसाधन-भूतया ‘यजेत’, तत्र प्रकृतिभूतयोः ‘दर्शपूर्णमासयोर्वा एव ब्रूयात्’ षट्त्विजः ! ‘वृष्टिकामः’ अहम् ‘अस्मीति’ । कं प्रति किं ब्रूयादिति तद्विभक्त्याह—“तत्रो इत्यादिना । ‘तत्र’ तेष्वेव कर्मसु ‘अध्वर्युम्’ (‘ब्रूयात्’)—आश्रावणसमये पुरोवातविद्युतोर्ध्वानं ‘मनसा कुर्यात्’ इति ; मनोव्यतिरेकेण ध्यानासम्भवात्, एकाग्रमना इत्यर्थः । एव मुत्तरवाक्येष्वपि योव्यम् । आग्नीध्रहोत्रोः प्रत्येकस्य व्याहृतिद्वये सम्भवात् एकैकस्य दयोर्दयोर्ध्वानम् ; “सर्वैर् ब्रह्मा”—इति^१ ब्रह्मणः सर्वकर्त्तव्यानुसन्धानस्मरणात् सर्वविषयध्यानाभिधानम् । एव मङ्गेषु ध्याने सति वृष्टिफलं नियतमेवेत्याह—“वर्षति हैवेति । ‘संविदानाः’ फलविषये परस्परमैकमत्यं प्राप्ताः ॥ १६ ॥

प्रकारान्तरेणाश्रावणादिपञ्चकं प्रशंसति—“ओ आवयेतीति । षड्पुरोडाशादिना विशेषेण राजत इति ‘विराट्’ वेद्यात्मिकां पृथिवीं, सा धेनुत्वेन प्रकल्प्यते ; “सा मे धुञ्च यजमानाय कामान्”—इत्यादिमन्त्रेषु दोहनसाधनत्वश्रवणात् । तां विराड्-धेनुम् ओ आवयेत्यनेन अभिमुख माङ्गयन् ‘वत्स मुपावासृजन्’ स्नानपानाय वत्सस्य कण्ठगतं पाशं व्यञ्जेष्यन् । ‘यजेति’ अनेन तम् ‘उदनयन्’ अपरिवीतं वत्स मूर्द्धं मूधसोऽभिमुख मनयन् । ‘उपा-

१— य० प० सू० २२ । ऐ० ब्रा० ५. ५. ८ अपि द्रष्टव्यम् ।

२— वा० सं० १३. ४३ कण्डिका चालोद्या ।

सीदन्' दोहाय गोः समीपे स्थितः । 'वषट्कारेण' हविःप्रदान-
साधनेन ताम् 'अदुहत्' दोहनेनेमं यज्ञ सुदपादयन्नित्यर्थः ॥

विराट्शब्द माह—“इयं वा इति । 'इयं' पृथिव्येव खलु
'विराट्' । उक्त मर्थं समर्थयते— “अस्यै वा इति । 'एषः' उक्तो
'दोहः' 'अस्यै वै' अस्या वेद्यात्मिकायाः पृथिव्याः सम्बन्धी खलु ;
सहपुरोडाशादियज्ञसाधनानां तस्या एवोत्पत्तेः ॥

उक्तार्थवेदनं प्रशंसति—“एवं ह वा इति । 'यः' एतदा-
श्रावणादिकम् 'एवं' दोहात्मकतया 'वेद' जानाति 'अस्यै' अस्याः
उक्तार्थं वेदित्वा 'इयं विराट्' पृथिवी 'सर्वान्' धनादिकान् 'कामान्'
'दुहे' प्रयच्छतीति ॥ २० ॥ ३ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

प्रथमकाण्डे पञ्चमाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

अस्मिन् ब्राह्मणे स्रगादापनमन्त्रस्य विधिव्याख्ये आश्रावणादिपञ्चक-
विधिनियमौ च विदधौ । तत्रेयं पठति— “यदा होता 'अभिर्हेता
वेत्तिवति स्रगादापनं पठति, तदा अध्वर्युसभाभ्यां पाणिभ्यां जुह्व सुप-
मृत उपरि पूर्ववन्निधाय, हृतवती मित्यस्मिन् शब्दे होत्रा उक्ते, जुह्व-
पभृतावादाय हवींश्वृत्तरेण परिधीनपरेण सख्येन पादेन वेदेर्दक्षिणे
भागे गत्वा, ईशानाभिमुखः स्थित्वा, आश्राव्य, अस्तु औषडिति
प्रत्युक्ते, समिधो यजेति हुतारं प्रति ब्रूयात् ; ततो जुह्वं प्राची
मवतार्य, वषट्कारेण सह वा, वषट्कारकृते वा, समिद्धतमे वज्रेः प्रदेशे
जुह्वस्य-दतीयांशं जुहोति”—इति । आश्रावणादिपञ्चकव्याख्यागन्धर्व

ऋतुवो ह वै प्रयाजाः । तस्मात्* पुञ्च भवन्ति पुञ्च
 च्छृतवः ॥ १ ॥

देवाश्च वा ऽसुराश्च । उभये प्राजापत्याः पस्पृधिर
 ऽएतस्मिन् यज्ञे प्रजापतौ पितुरि संवत्सुरेऽस्माक मयुं
 भविष्यत्यस्माक मयुं भविष्यतीति ॥ २ ॥

माह सायणः— “एतेषु पञ्चमु मन्त्रेषु, आद्यस्य मन्त्रत्रयस्य विनि-
 योग मापस्तम्बोऽध्वर्युकाण्डे दर्शयति— “ब्रह्मन्०—०सार्वत्रिकम्”—
 इति (श्रौ० सू० १. १५-१८.) । × × × । हे आग्नीध्र ! यज्यमाण-
 देवतां प्रति तुभ्य मिदं दीयत इत्याभिसुख्येन आवयेत्यध्वर्युणोक्ते
 सति, स आग्नीध्रः ‘अस्तु’-इत्यङ्गीकृत्य ‘औषट्’-इतिशब्देन आव-
 यति । हे देवाः ! तद्विषय मिदं हविर्दानं प्रदणुतेत्यर्थः । हे होतः !
 ‘यज’ याज्यां पठेत्यर्थः । इतरस्य तु मन्त्रद्वयस्य विनियोग माश्वला-
 यनो होतृकाण्डे दर्शयति— “आगूर्याज्यादिरनूयाजवर्जम् । येऽयजा-
 मह इत्यागूः । वषट्कारोऽन्त्यः सर्वत्र”-इति (आश्व० १. ५. ४, ५, ६.) ।
 सर्वे, ‘ये’ वयं होतारोऽध्वर्युणा यजेति प्रेषिताः, ते वयं ‘यजामहे’
 याज्यां पठामः । वषट्कारशब्देन “वौषट्”-इत्येवंरूपो मन्त्रो विव-
 क्षितः । तस्मान्मन्त्रायन उदाहृत्य दर्शयति— “येऽयजामहे समिधः ।
 समिधो अग्न आन्यस्य व्यन्तुर् । वौषडिति वषट्कारः”-इति
 (श्रौ० सू० १. ५. १५.) । हविर्दीयत इति तस्य (वौषडित्यस्य)
 शब्दस्यार्थः”-इति (तै० सं० १. ६. ११. २ सा० भा०) । आगूः = प्रतिज्ञा ।
 अम० को० १. ५. ५ । आगूःकरणन्तु ऐ० ब्रा० २. ४. ४ इत्यथम् ॥

* ‘प्रयाजास्तस्मात्’-इति ग । गादिषु केषुचित् एस्तकेषु कश्चिदकादि-
 भागपार्श्वकं कृतं न दृश्यते कापि ; तदेवं पदाविच्छेदकताः पाठ-

ततो देवाः । अर्चन्तः श्राम्यन्तश्चेरुस्तु ऽएतान्
 प्रयाजान् ददृशुस्तैरयजन्त तैर्ष्वर्तुन्संवत्सरं प्राजयन्त-
 तुभ्यः संवत्सरात् सपुत्रानन्तरायंस्तुस्मात् प्रजयाः प्रजया
 ह वै मामैतद्युत्प्रयाजा ऽइति तयो ऽएवैषु ऽएतैर्ष्वर्तुं-
 न्संवत्सरं प्रजयत्यृतुभ्यः संवत्सरात् सपुत्रानन्तरेति
 तुस्मात् प्रयाजैर्यजते ॥ ३ ॥

ते वा ऽत्राज्यहविषो भवन्ति । वृज्रो वा ऽत्राज्य
 मेतेन वै देवा वृज्रेणाज्येनर्तुन्संवत्सरं प्राजयन्तृतुभ्यः
 संवत्सरात् सपुत्रानन्तरायंस्तयो ऽएवैषु ऽएतेन वृज्रे-
 णाज्येनर्तुन्संवत्सरं प्रजयत्यृतुभ्यः संवत्सरात् सपुत्रा-
 नन्तरेति तुस्माद्वाज्यहविषो भवन्ति ॥ ४ ॥

एतद्वै संवत्सरस्य स्वं पयः । यद्वाज्यं तत्स्वेमैवैन
 मेतत्पयसा देवाः स्व्यकुर्वन्त तयो ऽएवैन मेषु ऽएतत्
 स्वेनैव पयसा स्वीकुरुते तुस्माद्वाज्यहविषो भवन्ति ॥ ५ ॥

स युचैव तिष्ठन् प्रयाजेभ्य ऽत्राश्रावयेत् । तत ऽएव
 नापक्रामेत् सङ्गामो वा ऽएषु सन्निधीयते युः प्रयाजैर्यु-
 जते यतरो वै संयत्तयोः* पराजुयते ऽप वै सु क्रामात्य-

भेदास्तेषु सन्ति सर्वत्रैव । ते च सुधीभिः स्वय मेवोहनीया इत्यल
 मिहेदृशपाठप्रदर्शनेनेति ।

* 'संगतयोः'—इति, 'संयतयोः'—इति वा स्यात् सा०-सम्मतः ।

† 'सङ्गाम'—इति क, ख, च, M-पुस्तके डा०-वेवर्-वृष्टश्च ।

भितरा मु वै जुयन् क्रामति तुस्माद्भितरा मभितरा
मेव क्रामे*दभितरा मभितरा माहुतीर्जुहुयात् ॥ ६ ॥

तद् तुथा नु कुर्यात् । युचैव तिष्ठन् प्रयाजेभ्य
ऽआश्रावयेत् तत ऽएव नापक्रामेद् युचो ऽएव समिद्ध-
तमं मुन्येत तद्माहुतीर्जुहुयात् समिद्धहोमेनु ह्येव
समृद्धां ऽआहुतयः ॥ ७ ॥

सु ऽआश्राव्याह । समिधो यजेति तुद्वसन्तः सुमिन्धे
सु व्वसन्तः सुमिद्धोऽन्यान्तून्त्समिन्ध ऽच्यतवः सुमिद्धाः
प्रजाश्च प्रजनयन्त्योषधीश्च पचन्ति तुद्वेव खुलु सुर्व्वा-
न्तून्निराहाय यज-यजेत्येवोत्तरानाहाजामितायै जामि
ह कुर्याद् यत् तनूनुपातं यजेडो यजेति ब्रूयात् तुस्माद्
युज-यजुत्येवोत्तरानाह ॥ ८ ॥

स वै समिधो यजति । व्वसन्तो वै समिद् वसन्तु मेव
तुद्देवा ऽश्रुदञ्जत व्वसन्तात्सपुत्नानन्तरायन् वसन्तुमेवैषु
ऽएतद् दृङ्गे व्वसन्तात् सपुत्नानन्तुरेति तुस्मात् समिधो
यजति ॥ ९ ॥

अथ तनूनुपातं यजति । ग्रीष्मो वै तनूनुपाद्ग्रीष्मो
ह्यासाम्प्रजानां तनूस्तुपति ग्रीष्म मेव तुद्देवा ऽश्रुदञ्जत

* 'मभितरा माक्रामे'-इति ग, स्यात् सा०-सम्मतश्च ।

† 'सुमिद्धा'-इति स्यात् सा०-सम्मतः पाठः ।

ग्रीष्मात् सपत्नानन्तरायन् ग्रीष्मम्बेवैषु ऽएतद् वृङ्क्ते
ग्रीष्मात् सपत्नानन्तरेति तुस्मात्तूनूपतं यजति ॥ १० ॥

अथेडो यजति । वर्षा वा ऽडुड इति हि वर्षा
ऽडुडो यदिदं क्षुद्रुः* सरौसृपं ग्रीष्महेमन्ताभ्यां नित्यक्तं
भुवति तुद्वर्षा ईडितु मिवान्न मिच्छुमानं चरति
तुस्माद्वर्षा ऽडुडो वर्षा ऽएव तद्देवा ऽश्रुवृञ्जत वर्षाभ्यः
सपत्नानन्तरायन् वर्षा ऽउ ऽएवैषु ऽएतद् वृङ्क्ते वर्षाभ्यः
सपत्नानन्तरेति तुस्मादिडो यजति ॥ ११ ॥

अथ बर्हिर्यजति । शरद्वै बर्हिरिति हि शरुर्द्वर्हिर्या
ऽइमा ऽश्रोषधयो ग्रीष्महेमन्ताभ्यां नित्यक्ता भवन्ति
ता वर्षा वर्द्धन्ते ताः शरुदि बर्हिषो रूपं प्रुस्तीर्णाः
शेरे तुस्माच्छरुर्द्वर्हिः शरुद मेव तुद्देवा ऽश्रुवृञ्जत शरुदः
सपत्नानन्तरायच्छरुदम्बेवैषु ऽएतद् वृङ्क्ते शरुदः सपत्ना-
नन्तरेति तुस्माद्बर्हिर्यजति ॥ १२ ॥

अथ स्वाहा-स्वाहेति यजति । अन्तो वै यज्ञस्य
स्वाहाकारोऽन्त ष्टूनाः हेमन्तो व्वसन्ताड्धि पराड्यो-
ऽन्तेनैव तदुन्तं देवा ऽश्रुवृञ्जतान्तेनान्तात् सपत्नानन्त-
रायन्नन्तेनो ऽएवैषु ऽएतदुन्तं वृङ्क्ते ऽन्तेनान्तात् सपत्ना-
नन्तरेति तुस्मात् स्वाहा-स्वाहेति यजति ॥ १३ ॥

तद्वा ऽएतत् । व्वसन्तु ऽएव हेमन्तात् पुनरसुरेतस्मा-
द्वोष पुनर्भवति पुनर्ह वा ऽअस्मिंस्लोके भवति यु ऽएव
मेतद्देद ॥ १४ ॥

स वै व्यन्तु व्वेत्विति यजति । अजामितायै जामि
ह कुर्याद् युद्यन्तु-व्यन्त्विति वैव युजेद् वेतु-वेत्विति वा
व्यन्त्विति वै योषा व्वेत्विति व्वृषा मिथुनु मेवैतत्
प्रजुननं क्रियते तस्माद् व्यन्तु-व्वेत्विति यजति ॥ १५ ॥

अथ चतुर्थे प्रयाजे समानयति बर्हिषि । प्रजा वै
बर्ही रेत ऽआज्यं तत्रजास्वेवैतद्देतः सिच्यते तेन रेतसा
सिक्तेनेमाः प्रजाः पुनरभ्यावुर्त्तम्प्रायन्ते तस्माच्चतुर्थे
प्रयाजे समानयति बर्हिषि ॥ १६ ॥

सङ्गामो वा ऽएषु सन्धिधीयते । युः प्रयाजैर्युजते
यतरं वै संयत्तयोर्भिन्नु मागच्छति* सु जयति तदेतदुप-
भृतोऽधि जुहुं मित्र मागच्छति तेन प्रजयति तस्माच्चतुर्थे
प्रयाजे समानयति बर्हिषि ॥ १७ ॥

युजमान ऽएव जुहू मनु । योऽस्मा ऽअरातीयति सु
ऽउपभृत मनु युजमानायैवैतद्विघ्नन्तं भ्रातृव्यं बलिः
हारयत्युत्तैव जुहू मन्वाद्य ऽउपभृत मन्वत्तु ऽएवैतदाद्यं
बलिः हारयति तस्माच्चतुर्थे प्रयाजे समानयति ॥ १८ ॥

* 'भिन्नु मागच्छति'-इति क, ग ; 'भिन्नु आगच्छति'-इति च वेवरः ।

स वा ऽञ्चनवमृशन्समानयति । स युद्धावमृशेद् युज-
मानं द्विषता भ्रातृव्येनावमृशेदत्तार माद्येनावमृशेत्
तस्मादुनवमृशन्समानयति ॥ १९ ॥

अथोत्तरां जुहू मुध्यूहति । युजमान मेवैतद् द्विषति
भ्रातृव्येऽध्यूहत्यत्तार माद्येऽध्यूहति तस्मादुत्तरां जुहू
मुध्यूहति ॥ २० ॥

देवा ह वा ऽज्जुः । हुन्त व्विजित मेवानु सुर्व्वं
यज्ञुः सःस्थापयाम यदि नोऽसुररक्षसान्यासुजेयुः
सुःस्थित ऽणु नो यज्ञुः स्यादिति ॥ २१ ॥

तु ऽउत्तमे प्रयाजे । स्वाहाकारेणैव सुर्व्वं युञ्जः सुम-
स्थापयन्स्वाहाग्नि मिति तदग्नेय माज्यभागः सुम-
स्थापयन्स्वाहा सोम मिति तत्सौम्य माज्यभागः सुम-
स्थाययन्स्वाहाग्नि मिति तद्य ऽणु ऽउभयत्राच्युत ऽआ-
ग्नेयः पुरोडाशो भवति तः सुमस्थापयन् ॥ २२ ॥

अथ यथादेवतः । स्वाहा देवा ऽआज्यपा ऽहुति
तन्प्रयाजानुयाजान्तुसुमस्थापयन् प्रयाजानुयाजा वै देवा
ऽआज्यपा जुषाणो ऽअग्निराज्यस्य व्वेत्विति तदग्निः
स्विष्टकृतः सुमस्थापयन्नग्निर्हि स्विष्टकृत् सु ऽणुोऽप्येतर्हि
तथैव यज्ञः सन्तिष्ठते यथैवैनं देवाः समस्थापयन्तुस्मा-
दुत्तमे प्रयाजे स्वाहा-स्वाहेति यजति यावन्ति हवीःषि

भवन्ति व्विजित मेवैतदनु सुर्व्वं यज्ञः सुःस्थापयति
 तुस्माद्यदुत ऽर्ध्वं व्विलोम यज्ञे क्रियेत न तद्द्रियेत
 सुःस्थितो मे यज्ञ ऽदिति ह व्विद्यात् सु हैषु यज्ञो
 यातुयामेवास युथा व्वुषद्भूतः हुतः स्वाहाकृतम् ॥ २३ ॥

ते देवा ऽत्रकामयन्त । कथं न्विमं यज्ञं पुनराप्या-
 ययेमायातयामानं कुर्याम तेनायातयाम्ना प्रचरे-
 मेति ॥ २४ ॥

स युञ्जुह्वा माज्यं पुरिशिष्ट मासीत् । येन यज्ञः
 समुस्थापयंस्तेनैव यथापूर्व्वः हवीःष्यभिधारयन् पुनरे-
 वैनानि तद्दाप्याययन्नुयातयामान्यकुर्व्वन्नुयातयाम ह्याज्यं
 तुस्मादुत्तमं प्रयाजु मिष्ट्वा यथापूर्व्वः हवीःष्यभिधार-
 यति पुनरेवैनानि तद्दाप्याययत्ययातयामानि करो-
 त्ययातयाम ह्याज्यं तुस्माद्यस्य कुस्य च हविषोऽवद्यति
 पुनरेव तुदभिधारयति स्विष्टकृत ऽएव तत्पुनराप्याय-
 त्ययातयाम करोत्यथ यदा स्विष्टकृतेऽवद्यति न तुतः
 पुनरभिधारयति नो हि तुतः काञ्चन हविषोऽग्ना-
 वाहुतिः होष्यन् भवति ॥ २५ ॥ ४ ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् [५. ३.] ॥

प्रयाजानुपरिष्ठाद् विधास्यति ; तच्चादौ तद्गतां सङ्ख्यां विधत्ते—
“स्रतवो ह वा इति । यस्मात् ‘स्रतवः’ हेमन्तशिशिरयोरैक्येन
‘पञ्च’, अतस्तदात्मका अपि ‘प्रयाजाः’ ‘पञ्च’ कर्त्तव्याः^१ ॥ १ ॥

निर्वचनद्वारेण प्रशंसितु माख्यायिका माह— “देवाश्चेति ।
स्यद्धाया विषयं दर्शयति— “एतस्मिन्निति । ‘एतस्मिन्’ दर्शपूर्ण-
मासात्मके ‘यज्ञे’ ‘प्रजापतौ’ । आश्रावयास्तुश्रौषडित्यादिसप्तदशा-
त्मकस्य प्रजापतेर्यज्ञरूपत्वात्^२ ‘यज्ञे प्रजापतौ’—इति सामानाधि-
करणम् । स च सर्वोत्पादकत्वात् ‘पिता’ ; तस्य च ‘संवत्सरः
प्रजापतिः’—इतिश्रुतेः^३ संवत्सरात्मकत्वम् । उक्तरूपे प्रजापतौ ‘अथ
मस्माक मेव भविष्यति, अस्माक मेवेति’ स्यद्धा मकुर्वन् ॥ २ ॥

“ततः इति । ते ‘देवाः’ ‘अर्चन्तः’ तत्पूजयन्तः, ‘आम्यन्तः’ आत्मानं
क्लेशयन्तः ‘चेरुः’ अन्वतिष्ठन्, तत्साधन मन्वतिष्ठन् । ‘तत एतान्
प्रयाजान्’ प्रजापतिजयन्नाभोपायत्वेन दृष्ट्वा, ‘तैः’ इष्ट्वा ; तत्फलभूतान्
‘स्रतवन्’, तद्वारा ‘संवत्सरं’ च ‘प्राजयन्’ । जितेभ्यः तेभ्यः सकाशात्

१— “‘समिद्धो अथ आन्यस्य’—इत्यादिमन्त्रसाध्याः पञ्च प्रयाजाः, ‘दिवं
वर्हिः’—इत्यादिमन्त्रसाध्याः त्रयोऽनुयाजाः”—इति ऐ० ब्रा० १. २. ५
सा० भा० । एतदप्यास्मात् मैतरेयके—“प्राणा वै प्रयाजानुयाजास्ते
य इमे शीर्षन् प्राणास्ते प्रयाजा येऽवाञ्चस्तेऽनुयाजाः”—इति १. ३. ६ ।
इहापीत उत्तरस्मिन् ब्राह्मणे “प्राणा वै.समिधः”—इति ।

२— पुरस्तात् द्रष्टव्यम् (३४८ पृ० १३-१८ पं०) ।

३— ऐ० ब्रा० २. २. ७ द्रष्टव्यम् । पुनस्तत्रैव तत उत्तरम्—“संवत्सरः
प्रजापतिः, सोऽस्य सर्वस्य प्रजनयिता”—इति च २. ५. ७ ।

स्व-‘मपन्नान्’ असुरान् विरहितान् अकुर्वन् । ‘तस्मात्’ प्रजय-
साधनत्वात् एते ‘प्रजयाः-प्रजयाः’-इत्येतदस्ति, ‘एतन्नाम’तः ‘प्रयाजाः’
खलु । यथा देवाः, ‘तथा’ एव ‘एषः’ इदानीन्तनोऽपि यजमानः
‘एतैः’ प्रयाजैः ऋतुसंवत्सरजयद्वारा स्व-शत्रून् ऋतुसंवत्सरैर्व्यव-
हितान् करोति ॥ ३ ॥

“ते वा इति । ह्येत इति ‘हविः’ द्रव्यम्, तत्तेषा माज्यात्मकं
कर्त्तव्यम् । सपन्नघातकत्वात् तदाज्यस्य वज्रत्वम् । ‘वै’-शब्देन
सूचितां वज्रत्वप्रसिद्धिं सुपपादयति,— यतः ‘एतेन’ ह्याज्येन
प्रयाजयागद्वारा सपन्नानजयन्, अतोऽस्य वज्रत्वं सिद्धं मित्यर्थः ।
“तथो”—इत्यादिः दृष्टान्तः ॥ ४ ॥

प्रकारान्तरेणाज्यद्रव्यकलं प्रशंसति— “एतद्वा इति । आज्य
मिति यदस्ति, ‘एतत्’ खलु संवत्सरस्य ‘स्वं पयः’ । प्रतिनियतधनरूपं
चीरम्; पयःकार्यत्वादाज्यं मपि पयः; गोमहिष्यादीनां संवत्सर-
पर्यन्तं प्रायेण दोहात्मत्वम् । ‘तत्’ तस्मात् ‘देवाः’ पूर्वम्
‘एनं’ प्रजापतिं ‘स्वेनैव’ स्वद्रव्यभूतेनैव ‘पयसा’ ‘स्यकुर्वत’ स्वकीय-
धनवत्ता मगमयन् । ‘तथा’ एवेदानीं मपि यजमानः प्रयाजा-
नाज्येन यजन् प्रजापतिं मेव स्वद्रव्यतां करोति । अतस्तेषा माज्य-
हविष्कलं प्रशस्तम्^१ ॥ ५ ॥

प्रयाजहोमविषये स्थाननियमं माह— “स यत्रैवेति । ‘प्रया-
जेभ्यः’ प्रयाजार्थं ‘यत्रैव’ प्रदेशे स्थितः ‘आश्रावयेत्’, ‘ततः’ पश्चात्

१— “आज्येन प्रयाजा इज्यन्ते आज्येन पत्नीसंयाजाः । × × × । पञ्च
प्रयाजा इज्यन्ते चत्वारः पत्नीसंयाजाः”—इति तै० सं० २. ६. १० ।

नापक्रामेत् । अनपक्रमे कारण माह— “सङ्ग्रामो वा इति । ‘यः प्रयाजैः यजते’, अयं युद्धाय ‘सङ्ग्रामः सन्निधीयते’ । अतो युद्धाय ‘सङ्गतयोः’ मध्ये ‘यः पराजयते’, ‘सोऽपक्रामति’ पश्चात्पश्चायते । तस्मादपक्रमणं न युक्त मित्यर्थः ॥

अथ पुरोऽभिक्रमणपक्षे मुपन्यस्य निराकरोति— “अभितराम्बिति । ‘जयन्’ कश्चिज्जिगीषुः ‘अभितरा सु वै’ शत्रोरत्यन्तमभिसुखं खलु ‘क्रामति’ । यस्मादेवं ‘तस्मात्’ प्रयाजमभिसुखमभिसुखमौषदीषत्पुरस्तादाक्रामेत् । आक्रमणानुसारेण अग्रावपि ईषदीषत्पुरस्तादाक्रम्य ‘जुहुयात्’ ॥ ६ ॥

अमुं पक्षं निषेधति— “तद्विति । तर्हि कथं मित्याशङ्कपूर्वोक्तमेव पक्षं निगमयति— “यत्रैवेति । आश्रावणस्य प्रदानाङ्गतया तयोः प्रदेशैक्यलाभादित्यभिप्रायः ॥

पक्षान्तरमाह— “यत्रो एवेति । आहवनीयमध्ये यस्मिन्नेव प्रदेशेऽग्निं प्रज्वलितं मन्येत, तत्र पश्चापि ‘आहुतौर्जुहुयात्’ । ‘हि’ यस्मात् समिद्धाग्निदेशहोमात् ‘आहुतयः’ अपि ‘समिद्धाः’ प्रदीप्ताः, फलजननसमर्थाः स्युः; अतोऽयमेव पक्षः श्रेयान् ॥ ७ ॥

आश्रावणानन्तरं कर्त्तव्यमाह— “स इति । हे होतः ! समिद्धामिका अग्निमूर्त्तिः प्रति तासां यागाय याज्यां पठेति प्रेषार्थः ९ ।

१— ‘संयतयोः’—इति भ्रं । संयत्तयोरित्यस्यैव स्याद्वाख्यानमिदम् ।

२— “अध्वर्युप्रेषितो मैत्रावरुणः प्रेष्यति प्रेषैर्होतारम्, होता यजत्याग्नीभिः प्रैषलिङ्गाभिः”—इति आश्र० श्रौ० सू० ३. २. ४, ५ । आश्रयः प्रयाजाख्येयनर्थान्तरम् । तथाहि “अथाग्नीभिस्वरन्ति”—इत्याद्यान्नास्यत इहैवोपरिष्ठात् (शत० ब्रा० ३. ८. १.) ।

तेन प्रेषेण साक्षाद् 'वसन्तम्' एव 'समिन्धे' द्दीप्तं करोति । न केवलं तस्यैव समिन्धनम्, अपि तु तद्वारा सर्वेषा मण्डूतनां समिन्धनं कृतं भवति । तथा च सति सर्वे ऋतवः स्व-स्व-कालोचिताः 'प्रजाः' सर्वा अप्युत्पादयन्ति, तदुपजीवनाय 'ओषधीश्च पचन्ति' । "तद्देवेति । यस्मादेव कारणात् वसन्तसमिन्धनेन स्वयं मपि समिद्धाः सन्तः प्राण्युत्पादनं मोषधिपाकं चैव कुर्वन्ति, तस्माद्वसन्तः समिद्धोऽन्यान् ऋतून् समिन्ध इति 'सर्वान् ऋतून् निराह' ॥

समिद्यागवदितरेषा मपि नामनिर्द्देशपूर्वकत्वप्रसक्तौ तन्निवारयति— "अथ यज-यजेति । तदनिर्द्देशस्य प्रयोजनं माह— "अजामिताया इति । अनतिरेकाय । "जाम्यतिरेकनाम"—इति यास्कः^१ । एकस्मिन् प्रथमे समिद्यागे नामनिर्द्देशे सतीतरेषा मण्डूहयितुं शक्यत्वेन निर्द्देशप्रायत्वात् पुनर्नामनिर्द्देशे 'जामि' भवेत् । जामित्वपचं मुदाहृत्य प्रदर्शयति— "जामि हेति । अतस्सूनपात्प्रभृतीन् 'यज-यजेति' एव ब्रूयात् ॥ ८ ॥

"ऋतवो ह वै"—इत्यत्र^२ सङ्घशो विहिताः, पञ्च प्रयाजाः^३ ;

१— निह० ४. ३. ४ । 'एनसक्तनामेत्यर्थः'—इति तद्वृत्तिः । "जामि वा एतद् यज्ञे क्रियते, यत् समानीभ्या मृग्भ्यां समानेऽहन् यजतीति"—इति ऐ० ब्रा० ३. ५. ३ । २— का० १ (३६१ ए० १ पं०) ।

३— "पञ्च प्रयाजान् यजतीतीयं पञ्चसङ्ख्या, प्रयाजानां सुत्यत्तिशिष्टा ; नव प्रयाजान् यजतीति, एकादश प्रयाजान् यजतीति नवैकादशसङ्ख्या वाधाधोगाद् वैकृतौ सङ्ख्या, अभासेनैव पूरणीया"—इति या० सू० (का० औ० सू० ३. ३. ८.) । तदासां पञ्चप्रयाजाज्जतीनां प्रकृता-

तेष्वेकैकं विधाय प्रशंसति— “स वै समिध इत्यादिना । अत्र समिदादौर्ना वसन्ताद्यात्मतया स्तुतौ सङ्घासाम्य मेव साधारणम्, कारणविशेषस्तु तत्र प्रदर्शयते— “वसन्तो वा इत्यादि । वसन्तेऽपि निखिलवृक्षाणां कुसुमाद्युद्गमेन प्रदीप्ततास्तीति समिधो वसन्त-त्वाभिधानम् । अतः ‘तत्’ तेन समिद्यागेन ‘वसन्त मेव अवृञ्जत’ खैर्लब्धत्वात् असुरेभ्यः तं वर्जितं मकुर्वन् । तस्माद् ‘वसन्तात्’ ‘सपत्नान्’ असुरान् ‘अन्तरायन्’ । यद्येषा नास्ति, तेन तेऽन्तर्हिता इति प्रसिद्धम् ॥

पुरातनवृत्तान्तप्रदर्शनस्य प्रयोजनमाह— “वसन्त्विति । ‘उ’ अपि च, इदानीं मपौत्यर्थः । ‘एतत्’ एतेन समिद्यागेन ‘वसन्त मेव वृञ्जे’ वर्जयति, स्वसपत्नेभ्य इत्यर्थः^१ । सिद्धं मन्यत् । एव मुत्तरवाक्यान्यपि योज्यानि ॥ ८ ॥

“अथ तनूनपात मित्यादि । ग्रीष्मस्य तनूनपात्साम्यं दर्शयति— “ग्रीष्मो हीति । अस्य सकलप्रजाशरीरतापकत्वेन तनूनां पालकत्वात्

वनुष्ठानप्रकारं व्यापस्तम्बेनैवं दर्शितः— “पञ्च प्रयाजान् प्राप्नो यजति, प्रति दिशं वा ; समिधः पुरस्तात्, तनूनपातं दक्षिणतः, इडः पश्चाद्, बर्हिश्चत्तरतः, स्वाहाकारं मध्ये”—इति श्रौ० सू० २. १७. १, २ ।

१— “समिधो यजति, वसन्त मेवर्तूना मवरुन्धे”—इति तै० सं० २. ६. १. १ । “प्राणा वै समिधः”—इत्यादि च श्रे० ब्रा० २. १. ४ । इहृत्य-समिद्-व्याख्याया माह यास्कः—“यज्ञेषु इति कात्यक्यः, अग्निरिति शाकपूणिः”—इति ८. २. २ । समिद्यागमन्तस्तु—“समिधो अथ व्याजस्य वियन्तु (व्यन्तु)”—इति तै० ब्रा० ३. ५. ५. १ ।

तनूनपात्त्वम् ; अतो अर्थतः साम्याद् 'ग्रीष्मः तनूनपात्' ।
शिशुं पूर्ववत् ॥ १० ॥

“अथेड इत्यादि । इड इत्येतद्देवता यजेत । इडो वर्षात्वेनो-
पचारे स्त्रीत्वं बज्जत्वञ्च बीजम् । उक्तं साम्यं समर्थयते— “इति
हीति । ‘हि’ एवं खलु ‘इडा वर्षा’ । कथं मिति तत्राह— ‘यदिदं
लुक्कम्’ प्राणिजात मित्यर्थः । ‘सरीसृपं’ कृकलामगोधादिकम् ।
‘ग्रीष्महेमन्ताभ्यां’ निमित्ताभ्यां ‘नित्यक्तं’ नितरां परित्यक्तशरीरं
चीणं ‘भवति’ ; हिमे सर्वपदार्थानां ग्रीतेनार्त्तत्वात्, ग्रीष्मे रसानां
शोषणादिति भावः । ‘तत्’ सर्वं ‘वर्षाः’ द्वितीयाबज्जवचनान्ताः,
प्रति ‘ईडित मिव’ अहो विनष्टप्रायं सत् इदानीं पुनश्चेष्टत इति
सर्वैः प्रशंसित मिव ‘अन्नं’ स्लोचितं तृणजलादिरूपं ‘इच्छमानम्’
इच्छां कुर्वत्, इतस्ततः ‘चरति’ ; वर्षासु तृणजलादिसृष्टिसम्भवात् ।
यस्मादेवं ‘तस्माद्’ वर्षाणां मिडूपत्वमुक्त मित्यर्थः ; इत्थत इती-
डिति ‘इट्’-शब्दव्युत्पत्तेर्वर्षास्त्रपि सम्भवात् । शिशुं पूर्ववत् ॥ ११ ॥

- १— “तनूनपातं यजति, ग्रीष्म मेवावरुन्धे”—इति तै० सं० २. ६. १. २ ।
“प्राणो वै तनूनपात्”—इत्यादि ऐ० ब्रा० २. १. ४ । तनूनपाद्-
व्याख्याया माह यास्कः— “आज्य मिति कात्यक्यः, अग्निरिति
प्राक्तपूर्णाः”—इति ८. २. २ । तनूनपाद्यागमन्तस्तु— “तनूपादम
आज्यस्य वेतु”—इति तै० ब्रा० ३. ५. ५. २ ।
- २— “इडो यजति, वर्षा एवावरुन्धे”—इति तै० सं० २. ६. १. ३ । “अन्नं
वा इळः”—इत्यादि ऐ० ब्रा० २. १. ४ । इड्-व्याख्याया माह यास्कः—
“इळ ईष्टेः स्तुतिकर्मण इन्धतेर्वा”—इति ८. २. ४ । इद्यागमन्तस्तु—
“इडो अम्र आज्यस्य वियन्तु (द्यन्तु)”—इति तै० ब्रा० ३. ५. ५. ३ ।

“अथ बर्हिःरित्यादि । “वर्षा इति । उक्तप्रकारेण विनष्टाः, ता ‘श्रोषधयः’ वर्षासु प्रवृद्धाः सत्यः, ‘शरदि’ प्राप्त्यायां ‘बर्हिषः’ आस्तीर्णस्य ‘रूपम्’ प्राप्नुवन्ति । तत् कुत इत्यत आह—‘आस्तीर्णाः’ अनुक्रमणसामान्येन आस्तृतदर्भवत् ‘शरे’ शेरते । ‘तस्मात्’ उप-पादितात् हेतोः ‘शरद् बर्हिः’ ॥ १२ ॥

“अथ स्वाहेत्यादि । अन्यप्रयाजे ‘स्वाहाग्निं’, ‘स्वाहा सोमम्’ -इति^१ स्वाहाकृतिरस्ति ; तां देवतां यजेति स्वाहाकारेण हविः-प्रदानात्, तत्प्रदानस्य च यागत्वात्, तस्य तद्देवत्वम् । हेमन्तोऽपि वसन्ताद्यृतना मन्तिमः । तदेवोपपादयति—‘हि’ यस्माद् ‘वसन्तात्’ ‘पराद्भिः’ परस्मिन् अर्द्धे भागे भवः । ‘अन्तेन’ स्वाहाकारेण ‘अन्तं’ हेमन्तम् मसुरेभ्यः ‘अवृञ्जत^२’ । गत मन्यत् ॥ १३ ॥

१—“बर्हिर्यजति, शरद् मेवावरुन्धे”—इति तै० सं० २. ६. १. ५ । “पशवो वै बर्हिः”—इत्यादि ऐ० ब्रा० २. १. ४ । बर्हिर्याख्याया माह यास्कः—
“बर्हिः परिवर्हणात्”—इति ८. २. ५ । बर्हिर्यागमन्तस्तु—
“बर्हिरम आज्यस्य वेतु”—इति तै० ब्रा० ३. ५. ५. ४ ।

२—“स्वाहाग्निम्, स्वाहा सोमम्, स्वाहाग्निम्, स्वाहा प्रजापतिम्, स्वाहाभीषोमौ, स्वाहेन्द्राभी, स्वाहेन्द्रम्, स्वाहा महेन्द्रम्, स्वाहा देवाः आज्यपान्, स्वाहाग्निः होत्रा जुषाणाः, अम आज्यस्य वियन्तु (यन्तु)”—इति स्वाहाकृतयः । तै० ब्रा० ३. ५. ५. ५ ।

३—“स्वाहाकारं यजति, हेमन्त मेवावरुन्धे”—इति तै० सं० २. ६. १. ६ । “स्वाहाकृतोर्यजति, प्रतिष्ठा वै स्वाहाकृतयः”—इत्यादि ऐ० ब्रा० २. १. ४ । स्वाहाकृति-व्याख्याया माह यास्कः—“स्वाहाकृतयः । स्वाहेत्येतत्— सु आहेति वा, स्वा वागाहेति वा, स्वं प्राहेति वा, स्वाज्जतं हविर्जुहोतीति वा”—इति ८. २. ५ । स्वाहाकृतियोग-मन्त्रास्तु—“स्वाहाग्निम्”—इत्याद्याः तै० ब्रा० ३. ५. ५. ५ ।

हेमन्तस्थान्तिमत्वं प्रकारान्तरेण प्रशंसति— “तद्वा इति । ‘तत्’ वक्ष्यमाणप्रकारं ‘वै’ खलु ‘एतत्’, तदिदं मपि हेमन्तप्राशस्त्य मस्तीत्यर्थः । किं तदेतत् ? ‘वसन्त एव’ ‘पुनः’ ऋत्वारम्भे आवर्त्तमानः सन्, ‘हेमन्तात्’ स्व-पूर्वभाविनः सकाशात् ‘पुनरसुः’ पुनः-प्राप्त-प्राणो ‘भवति’ । कथं मित्यत आह— “एतस्मादिति । उक्तार्थ-वेदनं प्रशंसति— “पुनर्हं वा इति ॥ १४ ॥

प्रयाजमन्त्रेषु तद्देवताबद्धलैकत्वप्रयुक्तं ‘व्यन्तु’-‘वेतु’-इति बद्धलमेकत्वं वास्ति, तदनूद्य प्रशंसति— “स वै व्यन्त्विति । उक्तो ‘जामि’-शब्दार्थोऽसङ्गतः । ऐकरूप्येण व्यन्त्विति वा वेत्विति वा पाठे सति शृण्वतां मनसि अनादरः स्यात्, अतस्तत् ‘जामि’ अधिकं भवति । प्रकारान्तरेण तदेव प्रशंसति— “व्यन्त्विति वा इति । एकस्य पुंसो जायाबद्धलसम्भवेऽपि स्त्रियास्त्रेक एव पतिरिति नियमाद् व्यन्तु-वेतु इति योषा-वृषणौ ; अतः ‘एतत्’ एतेन तथाविधपाठेन अस्य पुत्रस्योत्पादनं ‘मिथुन मेव’ सम्पादितवान् भवति ॥ १५ ॥

तैत्तिरीयके “यदुपभृति प्रयाजानुयाजेभ्यस्तदिति^१ यदुभयार्थं माज्यग्रहणं मुक्तम्^२, तस्य विभागमाह— “अथ चतुर्थं इति । ‘चतुर्थं’ बर्हिराख्ये ‘प्रयाजे’ होतव्ये सति, उपभृतः सकाशात् जुहुवां ‘समानयति’ आज्यम्^३ । एतत् प्रशंसति— “प्रजा वा इत्यादिना । प्रजानां पुत्रादिद्वारा उपरिबर्हणसम्भवात् बर्हिष्ठम् ।

१—तै० ब्रा० ३. ३. ६ ।

२— इहाप्याम्नातम् २प्र० ५ब्रा० द्रष्टव्यम् ।

३— “उपभृतो जुह्वा मानयति”—इति का० श्रौ० सू० ३. २. २२ ।

तस्यास्य वृक्षादिद्वारा प्रजादिरूपेणोत्पत्तेराज्यं रेतः; अतो बर्हि-
थ्यानयनात् 'प्रजासु' 'रेतः' भिक्तं भवति । 'सिक्तेन रेतसा' रेतोभूते-
नाज्येन 'इमाः' परिदृश्यमानाः 'प्रजाः' 'अभ्यावर्त्तम्' अभ्यावृत्याभ्यावृत्य
कर्मवशाद् देहभन्धं प्राप्नुवन्ति । "तस्मादित्युपसंहारः ॥ १६ ॥

जुह्वा सुपभृतः प्राप्तं माज्यं मित्रप्राप्त्यात्मना प्रशंसति—
'सङ्गाम इति । 'यः' च 'प्रयाजैः' संसृष्टोऽध्वर्युः, तेन सङ्गाम एव
सन्निधापितो भवति । अतः 'संयत्तयोः' युद्धाय प्रयतमानयोर्मध्ये
'यतरम्' एव द्योद्धारं 'मित्रं' सखायं साहाय्यं कर्तुम्
'आगच्छति', 'म जयति' इति लोके प्रसिद्धम्; एवम् 'उपभृतः'
अकाशात् 'जुह्वं' जुह्वगत माज्यं 'मित्रं' सत् 'आगच्छति'; 'तेन'
मित्रप्राप्तिकारणेन 'जयति' । 'तस्मात् समानयति' ॥ १७ ॥

"यजमान एव जुह्व मिति । "अत्रैव जुह्वम्"—इत्याज्यानय-
नार्थवादद्वयम् "अध्वर्यो! सुच मास्यस्व"—इत्येतस्य ब्राह्मणवद्
व्याख्येयम्^१ । उपभृतः सकाशादाज्यस्य आनेता अध्वर्युः, शत्रोः
सकाशाद् 'बलिम्' उपायनद्रव्यं मदनौयं मन्त्रं दात्रे यजमानाय
प्रदापितवान् भवतीति सङ्गर्हार्थः ॥ १८ ॥

आज्यसमानयनसमये उपभृदवमर्गने विपत्ते वाधदर्शनेन
निषेधति— "स वा इत्यादिना । "अन्तार माद्येनेति । अन्तरक्ष-
स्वावमर्गो युक्तः, तद्वेपरीत्येन 'आद्येन' अन्नेनावमर्गने भोक्तुर्यज-
मानस्य प्रतिकूलं कृतवान् भवति ॥ १९ ॥

“अथोत्तरा मिति । ‘उत्तराम्’ उपभृदुपरितनीं कृत्वा ‘जुह्वम्’
‘अधूहति’ विधारयेत् । स्पष्ट मन्यत् ॥ २० ॥

राज्यभागादिदेवतां तदनुक्रमेण निर्दिश्य स्वाहाकारेण तत्र
स्तोत्रमाख्यायिका माह— “देवा ह वा इति । इन्द्रयज्ञसमाप्त्यु-
पायपरिज्ञानद्योतनार्था निष्प्रत्यूहं प्रयाजलाभहर्षद्योतनार्था वा
‘हन्त’-शब्दः । ‘हन्त! विजित मेव’ प्रयाजपञ्चक मपि असुरविघात
मन्तरेण स्वाधीनं कृत मेव । ‘अनु’ तदनुसृत्य एतस्मिन्नेवान्यप्रयाजे
‘सर्वं’ प्रयाजव्यतिरिक्त सकल मपि ‘यज्ञं’ ‘संस्थापयाम’ इति । तेषा
मभिप्रायं दर्शयति— “यदि न इति । ‘यदि’ समापनात् प्रागेव
असुरा राक्षसाश्च ‘नः’ अस्माकं यज्ञम् आगच्छेयुः, तर्हि तस्य भङ्गः
स्यात् ; अतः प्रागेव समापित एवास्त्विति तेषा मभिप्रायः ॥ २१ ॥

“त इति । एवं विश्वार्थं ‘उत्तमे प्रयाजे’ ‘स्वाहाकारेणैव’
स्वाहा-स्वाहेत्युक्तैव ‘सर्वम्’ अवशिष्टं ‘यज्ञं’ ‘ममस्थापयन्’ ।
तत्रकारं विभज्य दर्शयति— “स्वाहाग्नि मित्तीत्यादिना । ‘उभय-
त्राच्युतः आग्नेयः पुरोडाशः’-इति । “यदाग्नेयोऽष्टाकपालो-
ऽमावास्यायां च पौर्णमास्यां चाच्युतो भवतीति श्रुत आग्नेयोऽष्टा
कपालः पुरोडाशो दर्शं पौर्णमास्यां च नित्य इत्यर्थः ॥ २२ ॥

“अथ यथादेवत मिति । पौर्णमास्या ममावास्यायां च विष्णुः,
अग्नीषोमौ, प्रजापतिश्चेति विकल्पिता उपांशुयाजदेवताः^१, एका-

१— “विष्णुर्वा”—इत्यादि का०श्रौ०सू० ३. ३. २५ । व्यवस्थितविकल्पोऽयम्
सन्नयतोऽग्नीषोमौ असन्नयतो विष्णुरिति (साङ्ख्य० १. ३. १६-१८.) ।
सान्नाय्ये=दार्शनिके दधिपयसी, तदनुलिखन्=सन्नयन्निति ।

दशकपालदेवताः, अग्नीषोमौ, अमावास्यायां चोभयत्र साधारणः ;
 अष्टाकपालदेवोऽग्निः, इन्द्राग्नौ एकादशकपालदेवता, दधिपथो
 देवते इन्द्रमहेन्द्राविति या दर्शपूर्णमास-प्रधानदेवताः सन्ति, ता
 अनतिक्रम्य (तत्तद्देवता अनतिक्रम्य^१) तत्तद्देवताकं यागं समस्थापय-
 न्नित्यर्थः । अत्र देवताना मनियतत्वात् यथादेवत मिति सङ्गहे-
 णाभिधानम् ॥

‘आज्यपाः’^२ ‘प्रयाजानुयाजा देवाः’^३ समिदाद्याः स्वाहान्ताः^४ ।
 तेभ्यः इदं हविः स्वाहुत मस्त्विति तस्यार्थः । “जुषाणो
 अग्निः”—इत्यत्र^५ ‘स्विष्टकृदग्निः’ विवक्षितः ; स्विष्टकृत्त्वाभावे
 जोषस्यैवासम्भवात् । तेन ‘स्विष्टकृत मग्निं’ तद्देवताकं यागं ‘सम-
 स्थापयन्’ इत्यर्थः ; सकलकर्मन्यूनातिरेकपरिहारायाग्नौ स्विष्टकृद्धोम-
 स्थानुष्ठेयत्वात् । सैषा प्रसिद्धिः “अग्निर्हीति ‘हि’-शब्देनोच्यते ॥

१— ङ-पुस्तके नास्त्येषोऽंशः ।

२— “आज्येन प्रयाजा इज्यन्ते”—इति तै० सं० ६. ३. ११. १५ ।

३— “एकादश प्रयाजाः, एकादशानुयाजाः, एकादशोपयाजाः ;— एते-
 ऽसोमपाः पशुभाजनाः”—इति ऐ० ब्रा० २. २. ८ ।

४ — समिधः, तनूनपात् नराशंसो वा, इळः, बर्हिः, दुरः, उषासानक्ता,
 दैव्याहोतारा, तिस्रोदेव्यः (इडा, सरस्वती, भारती) त्वष्टा, वन-
 स्यतिः, स्वाहाकृतयः इति । ऐ० ब्रा० २. १. ४ ; तै० ब्रा० ३. ६. ३ ;
 निरु० ८ अ० २, ३ पा० ; निघ० ५. २. २-१३ ।

५— “जुषाणोऽग्निराज्यस्य वेतु”—इति, “जुषाणः सोम आज्यस्य वेतु”—
 इति च ; दावेतौ आज्यभागयोर्याज्यामन्वौ । आम्नाताविमौ तै० ब्रा०
 ३. ५. ६. २, ३ । ऐतरेयकेऽपि विहितौ (१. २. ६.) ।

विभज्यान्वाख्यानस्य तात्पर्यं माह— “यथैवेति । ‘यथा’ कृत्स्नोऽपि ‘यज्ञः’ समाप्तो भवति, तथा ‘देवाः’ प्रतिपादितप्रकारे-
णान्यप्रयाज एव ‘समस्थापयन्’ । यदर्थं माख्यायिकाच्च प्रपञ्चिता,
तदिदानीं सार्थवादं माह— “तस्मादिति । ‘यावन्ति हवींषिः’
आज्यभागादि-स्त्रिष्टकदन्तानि, तानि सर्वाणि प्रयाजयागेनैव
सम्यादितवान् भवति ॥

समापनफलं माह— “तस्माद् यदत् ऊर्ध्वं मिति । ‘तस्मात्’
समापनाद्धेतोः ‘अतः’ अन्यप्रयाजात् ‘ऊर्ध्वं’ ‘विलोम’ न्यूनं विप-
रीतप्रकारं वा, यदि ‘क्रियेत’, तद्विषयं मादरं न कुर्यात्,—
तत्कथं समादधा मिति चिन्तां न कुर्यादित्यर्थः । किन्तु ‘यज्ञः’
संस्थितः’ एव ‘इति’ जानीयात् । ‘स एषः’ उक्तविधो ‘यज्ञः’, ‘अया-
तयामेव’ अगतसार एव ; ‘यथा’ अपेक्षानतिक्रमेणैव यतो वष-
द्वारादिना उक्तं आसीत्, अतो यातयामत्व-शङ्का नास्तीत्यर्थः ।
अथवा अपेक्षितस्य वषद्वारादेरसत्त्वात् ‘स एषः’ शिष्टः ‘यज्ञः’
‘यातयामेव’ निर्गतसार एव ॥ २३ ॥

अथ देवैः कृतं मवशिष्टस्य यातयामत्वपरिहारं दर्शयति—
“ते देवा इति । केवलेनाङ्गेन फलानिष्पत्तेरवश्यं प्रधानं मनुष्ठेयम् ;
तच्च गतसारं मभूत् ; अतः कथं तत्परिहृत्यत इति तेषां
कामना ; — गतसारं हि ‘पुनराप्याययेम’ इति । कस्तस्य प्रसङ्ग-
इति, तं माह— “अयातयामान् मिति । यामपर्यन्तं मवस्थितं
मशनादिकं यथा नीरसं भवति, एव मय मपीति ; गतरसत्व-
साम्यादस्यापि यातयामत्वम् ॥ २४ ॥

अत्र तैर्दृष्टं मुपायं दर्शयति— “म यदिति । ‘मः’-इत्यनर्थको वाक्यालङ्कारार्थः । ‘आज्यं’ ‘जुक्ता’ ‘परिशिष्टं’ प्रयाजहोमेभ्योऽवशिष्टं मभूत् । उपयुक्तादन्यः शेषः ; अतोऽस्याज्यस्य क्वचिदुपयोग इति तं दर्शयति— “येनेति । यं प्रति यस्य रसो निर्गतः, तस्य तत एव हि आप्यायनं मुचितं मिति संस्थापितावशेषाज्योपादानाभिधानम् । “यथापूर्वं मिति । आग्नेयोऽग्नीषोमीयादिति हविषां पूर्वं-पूर्वं मनतिक्रम्येत्यर्थः ॥

अभिघारं मेवाप्यायनं मित्याह— “पुनरेवेति । आज्येन आप्यायनं मेवायातयामत्वकरणम् । आज्यस्यायातयामत्वप्रसिद्धिः ‘हि’-शब्देनोच्यते । यदर्थं पुरावृत्ताभिधानम्, तदिदानीं विधत्ते— “तस्मादुत्तमं मिति । अन्यत्रावत्तशेषस्य यातयामत्वपरिहाराय पुनरभिघारणप्रदर्शनेनाज्यस्यायातयामत्वं समर्थते— “तस्मादिति । “यस्य कस्य चेति । चरोः^१ पुरोडाशस्य वा, आज्यव्यतिरिक्तस्य ‘हविषः’ अवत्तं मिति शेषः, तम् अवत्तशेषं मित्यर्थः । अवशिष्टस्य शिष्टकृत्युपयोगात् ‘तत्’ तेनाभिघारणेन श्लिष्टकृतं मेवाप्यायितवान् भवति,— आप्यायनेन तदवशिष्टम् ‘अयातयामं करोति’; शेषाभिघारणस्य अवत्तहविषोऽभिघारणात् ॥

साधारणत्वशङ्कां व्युत्सितुं व्यतिरेकं माह— “अथ यदेति । ‘श्लिष्टकृतं’ श्लिष्टकृत्यर्थं ‘यदा’ एतत्साधारणं स्यात्, तदा ‘ततः’ श्लिष्टकृतोऽवशिष्टस्याभिघारणात् न तानि आप्याययेदित्यर्थः ॥

अनभिघारणे हेतुं माह— “नो हीति । ‘ततः’ हविषः’

सकाशात् 'काञ्चन' प्रधानस्य अङ्गस्य वा सम्बन्धिनौम् आङ्गतिम्
अध्वर्युः 'होष्यन्' भवति । अतोऽभिघारणस्याप्याप्यायनार्थत्वं मिति
सिद्धम् ॥ १५ ॥ ४ ॥ [५.३.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवौषे वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

प्रथमकाण्डे पञ्चमाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम्^१ ॥

- १—“अत्र यद्यपि शतपथे अविशेषेण अतम्—“अथ तनूनपातं
यजति”—इति (३६३ ए० १७ पं०), परन्तु शाखान्तरेऽत्रास्ति
विशेषोऽपि । तथाहि—‘राजन्यात्रिवध्रश्चवसिष्ठवैश्यशुनकानां कण्व-
कश्यपसङ्घृतीनां नाराशंसो द्वितीयः प्रयाजस्तनूनपादन्येषाम्’—इति
कात्या० श्रौ० ३. ३. ८ सू० ८० । “वसिष्ठशुनकानां नाराशंसः ।
अत्रौणां चैके”—इति का० श्रौ० सू० १६. ६. ८, ९ । “नाराशंसो
अथ आज्यस्य वेत्विति द्वितीयो वसिष्ठशुनकानां मत्रिवध्रश्चानां
कण्वसङ्घृतीनां राजन्यानां प्रजाकामानां च”—इति साङ्ख्य० १. ७. ३ ।
“तान्येतान्येकादशाप्रौसृक्तानि । तेषां वासिष्ठ मात्रेयं वाध्रशं गार्त्समद
मिति नाराशंसवन्ति, मैधातिथं दैर्घतमसं प्रैधिकं मित्युभयवन्ति,
अतोऽन्यानि तनूनपात्वन्ति”—इति चाह यास्कः (निरु० ८. ३. ७.)
आपस्तम्बस्तु—“नाराशंसो द्वितीयः प्रयाजो वसिष्ठशुनकानाम्,
तनूनपादितरेषां गोत्राणाम्”—इत्येवाह (श्रौ० सू० १) आश्वला-
यनेन त्विह बह्वन्यक्तानि, तानि तत्रैव द्रष्टव्यानि (श्रौ० सू० ३. २.
१-८.) । प्रयाजयागदेवताविचारोऽप्यन्ति । तत्र यास्केन हि “कि-
न्देवताः प्रयाजानुयाजाः”—इत्युपक्रम्य बह्व विचारानन्तरम् “आग्नेया

स वै समिधो यजति । प्राणा वै समिधः प्राणानुवै-
तत्समिन्धे प्राणैर्ह्ययं पुरुषः समिद्धस्तस्मादभिमृशेति
ब्रूयाद्यद्युपतापी स्यात्स युद्युष्णः स्यादैव तावच्छसेत
समिद्धो हि स तावद्भुवति युद्यु शीतः स्यान्नाशसेत
तत्प्राणानुवास्मिन्नेतद्दधाति तस्मात्समिधो यजति ॥ १ ॥

अथ तनूनपातं यजति । रेतो वै तनूनपाद्रेत ऽणुवै-
तत्सिञ्चति तस्मात्तनूनपातं यजति ॥ २ ॥

अथेडो यजति । प्रजा वा ऽडुडो यदा वै रेतः सिक्तं
प्रजायतेऽथ तदीडितु मिवान्न मिच्छुमानं चरति तत्रै-
वैतुज्जनयति तस्माद्दिडो यजति ॥ ३ ॥

अथ बर्हिर्यजति । भूमा वै बर्हिर्भूमान मेवैतत्प्र-
जनयति तस्माद्बर्हिर्यजति ॥ ४ ॥

अथ स्वाहा-स्वाहेति यजति । हेमन्तो वा ऽऋतूनाः
स्वाहाकारो हेमन्तो हीमाः प्रजाः स्वं वृश मुपनुयते
तस्माद्हेमन् म्लायन्त्योषधयः प्र वुनस्पतीनां पलाशानि
मुच्यन्ते प्रतितरा मिव व्वयाःसि भवन्त्यधस्तरा मिव

इति तु स्थितिः—इति निर्गीतम् (निरु० ८. ३. ६, ७.) । एतद-
वलम्ब्य मीमांसादर्शनेऽपि बह्वनि सूत्राणि रचितानि (२. २. २ ; ३.
१. १६, २० ; ३. ३. ११ ; ४. १. ३३-३६ ; ४०, ४१ ; ५. २. १६ ;
६. २. ५६, ६० ; १०. १. १४, १५.) । एतान्निवावलम्ब्याद्यावधि-
करणान्यारचितानि माधवाचार्येण जैमिनीयन्यायमालाया मिति ॥

व्युयांसि पतन्ति विपतितलोमेव पापः पुरुषो
 भवति हेमन्तो हीमाः प्रजाः स्वं वुश मुपनयते स्वी ह
 वै त मुर्द्धं कुरुते श्रियेऽन्नाद्याय युस्मिन्नुर्द्धं भवति यु ऽएव
 मेतद्देद ॥ ५ ॥

देवाश्च वा ऽश्रुसुराश्च । उभये प्राजापत्याः पस्पृधिरे
 ते दण्डैर्धनुर्भिर्नु व्यजयन्त ते हाव्विजयमाना ऽज्जुहुन्त
 व्याच्येव ब्रह्मन् विजिगीषामहै स यो नो व्याचं व्याहतां
 मिथुनेन नानुनिक्रामात्स सुर्वं पुराजयाता ऽश्रुथ सुर्वं
 मितरे जयानिति तथेति देवा ऽब्रुवंस्ते देवा ऽदुन्द्र
 मब्रुवन् व्याहरेति ॥ ६ ॥

स ऽदुन्द्रोऽब्रवीत् । एकी ममेत्यथास्माक मेकेतीतरे
 ऽब्रुवंस्तदु तुन्मिथुनु मेवाविन्दन्मिथुनः ह्येकश्चैका च ॥ ७ ॥

द्वौ ममेतीन्द्रोऽब्रवीत् । अथास्माकं द्वे ऽइतीतरे ऽब्रुवं-
 स्तदु तुन्मिथुनु मेवाविन्दन्मिथुनः हि द्वौ च द्वे च ॥ ८ ॥

त्रयो ममेतीन्द्रोऽब्रवीत् । अथास्माकं तिस्र ऽइती-
 तरेऽब्रुवंस्तदु तुन्मिथुनु मेवाविन्दन्मिथुनः हि त्रयश्च
 तिस्रश्च ॥ ९ ॥

चत्वारो ममेतीन्द्रोऽब्रवीत् । अथास्माकं चतस्र
 ऽइतीतरेऽब्रुवंस्तदु तुन्मिथुनु मेवाविन्दन्मिथुनः हि
 चत्वारश्च चतस्रश्च ॥ १० ॥

पुञ्च ममेतीन्द्रोऽब्रवीत् । तत इतरे मिथुनं नावि-
न्दुन्नो ह्यत ऽङ्घ्रिं मिथुन मुस्ति पुञ्च-पञ्चेति ह्येवैत-
दुभयं भवति ततोऽसुराः सुर्वं पुराजयन्त सुर्वस्माद्देवा
ऽश्रुसुरानुजयन्तसुर्वस्मात्सपुत्नानुसुरान्दिरभजन् ॥ ११ ॥

तस्मात्प्रथमे प्रयाजु ऽइष्टे ब्रूयाद् । एको ममेत्येका
तस्य यु महं द्वेष्मीति युद्यु न द्विष्याद्योऽस्मान् द्वेष्टि युञ्च
व्वयं द्विष्य ऽइति ब्रूयात् ॥ १२ ॥

द्वौ ममेति द्वितीये प्रयाजे । द्वे तस्य योऽस्मान् द्वेष्टि
युञ्च व्वयं द्विष्य ऽइति ॥ १३ ॥

त्रयो ममेति तृतीये प्रयाजे । तिस्रस्तस्य योऽस्मान्
द्वेष्टि युञ्च व्वयं द्विष्य ऽइति ॥ १४ ॥

चत्वारो ममेति चतुर्थे प्रयाजे । चतस्रस्तस्य यो-
ऽस्मान् द्वेष्टि युञ्च व्वयं द्विष्य ऽइति ॥ १५ ॥

पञ्च ममेति पञ्चमे प्रयाजे । न तस्य किञ्चन यु-
ऽस्मान् द्वेष्टि युञ्च व्वयं द्विष्य ऽइति स पुञ्च-पञ्चेत्येव
भवन् पुराभवति तथास्य सुर्वं संवृङ्क्ते सुर्वस्मात्स-
पुत्नान् निर्भजति यु ऽएव मेतद्देद ॥ १६ ॥ ५ ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् [५. ४.] ॥

अथ प्रयाजान् प्रकारान्तरेणानूद्य प्रशंसति— “स वा इत्या-
दिना । ‘एतत्’ एतेन समिद्यागेन यजमानस्य ‘प्राणानेव’ समि-
न्धितवान् भवति । प्राणानां समिद्धत्वमुपपादयति— “प्राणैर्हीति ।
‘अयं पुरुषः’ चेन्नञ्जः । प्राणोपाध्यभावे शरीरसम्बन्धायोगात् तेषां
पुरुषसमिन्धनहेतुत्वम् । सैषा प्रसिद्धिः ‘हि’-शब्देनोच्यते ॥

समिधः प्राणत्वसमर्थनाय प्रासङ्गिकं नैमित्तिकं मभिमर्शनं
माह— “तस्मादिति । यजमानो ज्वरादिना उपतापवान् ‘यदि
स्यात्’, तदाध्वर्युः समिद्यागसमये प्राणप्राबल्यायात्मना ‘अभिमृशेति’
यजमानं ‘ब्रूयात्’ । ‘स यदि’ ‘उष्णः’ औष्ण्यवानित्यर्थः । ‘तावत्
आशंसेत’ अस्थोपतापः शाम्यत्विति ; समिद्यागेषु प्राणदेवता
मनुध्यायन् कामयेत । ‘तावता’ तदाशंसनमात्रेणैव ‘समिद्धः’ प्रबलः
प्राणो गतोपतापो ‘भवति’ एव । तापाभावे तन्न कर्त्तव्यं
मित्याह— “यदिति । यस्मादेवं तस्मात् ‘प्राणा एव समिधः’-इति
सिद्धमित्यर्थः । “तन्प्राणानित्याद्युपसंहारः ॥ १ ॥

“अथ तनूनपातमिति । ‘रेतसः’ सप्तमधातोः शरीरावष्टम्भक-
त्वेन तनूनां पालनात् तनूनपालत्वम् ; अतस्तद्यागेन स-प्राणे यज-
माने ‘रेत एव’ स्थापितवान् भवति ॥ २ ॥

“अथेड इति । इड्यन्तीडोऽन्तानि ; तदुपजीवनेन प्रजानां
मिड्रूपत्वम् । एतदेवोपपादयति— ‘यद्’ ‘आसिक्रं रेतः’ ‘प्रजायते’
उत्पद्यते, ‘तद्’ एव ‘ईडितं’ सर्वैः प्रशस्यमानम् ‘अन्नम्’ इच्छन्
‘चरति’, ‘तत्’ तेन इड्यागेन ‘एतत्’ रेतः ‘जनयति’ प्राणिरूपे-
णोत्पादितवान् भवति ॥ ३ ॥

“अथ बर्हिरिति । वृंहतेर्वृद्ध्याद् ‘बर्हिः’-शब्दः ; अतो ‘बर्हिर्भूमा’ खलु ; अतः प्रजायमान मेतेन बर्हियोगेन बद्धवृत्तं मुत्पादयति ॥ ४ ॥

“अथ स्वाहेत्यादि । यः स्वाहाकाराख्यः प्रयाजः, स ‘ऋतूनां हेमन्तः’ अन्तिमत्वमाभ्यात् । ‘हेमन्तः’ खलु ‘इमाः’ सर्वा अपि ‘प्रजाः’ स्वकीयं ‘वशं’ प्रापयति ; इतरर्तुषु तथाविधप्रजापीडाभावात् । अत एव च यास्को हेमन्तपर्याय-हिमशब्द मिच्छन् व्युदपादयत्— “हिमं पुनर्हन्तेः”—इति^१ । वशीकरणप्रकारं स्पष्टं प्रदर्शयति— “तस्मादित्यादिना । वशीकृतत्वाद्धेतोः ‘हेमन्’ हेन्नि, हेमन्ते हिमोपघातेन ‘ओषधयः’ वनस्यतयश्च स्नाना गलितपर्णाश्च भवन्ति । तथा ‘वयांसि’ पक्षिणः ‘प्रतितरा मिव’ अत्यन्तं प्रति-कूला इव, हिमोपहतपक्षत्वात् उपक्षीणा इवेत्यर्थः ; ‘अधस्तारा मिव’ पक्षाणां प्रच्यवनादूर्द्धङ्गन्तु मशक्ता इव अधः आपतन्ति । ‘पुरुषः’ सर्वोऽपि ‘विपतितलोमेव’ प्रलुप्तलोमेव कदर्थिताङ्गो ‘भवति’ ॥

उपसंहरति— “हेमन्तो हीति । ‘य एव मेतत्’ कृत्स्नस्यापि हिमवशीकृतत्वं ‘वेद’, ‘सः’ वेदिता यस्मिन् ‘अर्द्धे’ अर्द्धभागे^२ देशे ‘भवति’, सः ‘तम्’ ‘अर्द्धे’ देशे ‘अत्रियेऽन्नाद्याय च स्त्रीकुरुते खलु’ स देशो धनकनकादिश्रिया, अन्नेन च समृद्धेस्तदधीनो भवतीत्यर्थः ॥ ५ ॥

१— “हेमन्तः हिमवान् । हिमं पुनर्हन्तेर्वा हिनोतेर्वा”—इति निरु०

४. ४. ६ । कथं मेतेन ‘हिम’-शब्दस्य हेमन्तपर्यायत्वम् ? ।

२— भृगोलकस्योपरितनार्द्धभागेऽधस्तनार्द्धभागे वेत्यस्माकम् । .

इत्थं प्रयाजान् प्रशस्य तदनुमन्त्रणमन्त्रान्^१ विधातु माख्या-
यिका माह— “देवाश्च वा असुराश्चेति । ‘प्राजापत्याः’ प्रजापतेः
पुत्राः ‘देवाः असुराश्च उभये’ स्पष्ट्वा, परस्परं दण्डधनुरादिभि-
र्हननसाधनैः विजयं नालभन्त ; सामर्थ्यस्य समानत्वात् । जयोपाय-
परिज्ञानहर्षद्योतनार्थो ‘हन्त’-शब्दः । विजयप्राप्त्यै इत्थम् ‘ऊचुः’,—
‘वाच्येव ब्रह्मन् विजिगीषामहै’ वायूपे एव मन्त्रे विवदमानाः जेतु
मिच्छामहै इति । ‘नः’ अस्माकं ‘वाचम्’ अस्मन्निरुक्तं पुंलिङ्गवचनं
‘मिथुनेन’ स्त्रीलिङ्गान्तप्रतिवचनाभिधानेन मिथुनं कृत्वा ‘न अनुनि-
क्रामात्’ अनुक्रमेण न निष्क्रामेत्, नितरां न आक्रामति ; ‘स सर्वं’
‘पराजयातै’ पराजयं प्राप्नुयात् । ‘अथ’ ‘सर्वं’ जेतव्यम् ‘इतरे’ मिथुनेन
वक्तारः, जेतपचादन्ये सर्वेऽपि ‘जयान्’ जयेयुः । एवं सङ्कते कृते
सति ‘तथेति’ अङ्गीकृत्य श्रेष्ठत्वात् ‘इन्द्रं व्याहर इत्यब्रुवन्’ ॥ ६ ॥

“स इन्द्र इति । ‘सः’ एव मुक्तः ‘इन्द्रोऽब्रवीत्’,— ‘एकः’ पुत्रो
‘ममेति’ अस्त्विति शेषः । ‘अथ’ ‘इतरे’ असुराः ‘अब्रुवन्’,—
‘अस्माक मेका इति’ लिङ्गमामर्थ्यात् पुत्रोति गम्यते । अथ श्रुति-
स्तेषां वचनप्रतिवचनस्य तात्पर्यं माह— ‘तद्’ तदा ‘तत्’ तेन एव
मभिहितत्वात् ‘मिथुन मेव’ प्रतिज्ञाविरोधेन ‘अविन्दन्’ लब्धवन्तः ।
तत्कथ मिति, तदुच्यते— ‘एकश्चैका च’ मिलित्वा ‘मिथुनं हि’ ;
लोके स्त्रीपुरुषयोर्मिथुनत्वव्यवहारात् ॥ ७ ॥

“द्वौ ममेत्यादि । त्रयः पर्यायाः एव मेव योज्याः^१ ॥ ८, ९, १० ॥

१— का० श्रौ० सू० ३. ३. २ । “ऊतस्य प्रयाजस्यानुमन्त्रणं यजमानेन
कर्त्तव्यम् ; आत्मगामिवाक्यत्वात्”—इति महादेवः ।

“पञ्चम मेतीति । अथ ‘इन्द्रः पञ्चम मेत्यत्रवीत्’ ; ‘तत्’ ‘इतरे’ असुराः ‘मिथुनं नाविन्दन्’ ; लिङ्गद्वयेऽपि रूपाविशेषात् । अलाभे कारणं त्रुतिरेवाह— “नो हीति । ‘हि’-शब्दसूचित मर्थं माह— “पञ्च-पञ्चेति । स्त्रियाः पुंसश्चोभयोरप्यभिधानं पञ्च-पञ्चेत्येव, न व्यावर्त्तको रूपभेदोऽस्ति ; ‘ततः’ पञ्चप्रभृतीनां मिथुनत्वस्यान्ताभात् ‘असुराः’ ‘सर्वं’ विवादास्पदं जेयम् ‘पराजयन्त’ जेतुं नाशक्नुवन्नित्यर्थः । अतो ‘देवाः’ ‘सर्वस्मात्’ अपि जयविषयात् ‘असुरान् अजयन्’ । जयशब्दार्थं माह— “सर्वस्मात्सपन्नानसुरान्निभजन्निति ॥ ११ ॥

इदानीं मर्थवादमिदं प्रयाजानुमन्त्रणमन्त्रान् प्रति प्रयाजं विभज्य योजयति— “तस्मादित्यादिना । यस्मादिन्द्रेणैको ममेत्युक्तम्, असुरेणैका ममेत्युक्तम्, ‘तस्मात्’ ‘प्रथमे प्रयाजे’ ‘एको मम’—इत्यादि ब्रूयात् । एवं द्वितीयादिष्वपि—‘द्वौ मम’, ‘द्वे तस्य’ इत्यादि द्रष्टव्यम् । ‘यं’ च ‘अहं’ ‘द्वेषि’ अहं यस्य द्वेषं करोमि, ‘तस्य’ ‘एका’ पुत्रौ स्यादिति ब्रूयादिति प्रथमप्रयाजानुमन्त्रणमन्त्रशेषस्यार्थः । पुत्र्याः रक्षणप्रदानादौ बह्वतरदुःखसम्भवात् तच्छ्चोराशा स्यात् । यदि कस्मै चिदपि द्वेषं न कुर्यात्, तदा “योऽस्मानित्यादि ब्रूयात् । वस्तुतो द्वेषाभावेऽपि रागादिभिर्द्वेषाचरणात् तन्निबन्धनं द्वेष मभिप्रेत्य ‘यं च वयं द्विष्मः’— इत्यभिधानम् ॥ १२ । १३ । १४ । १५ ॥

१— “एको ममैका तस्य, योऽस्मात् देष्टि यच्च वयं द्विष्म इत्येवं मिथुनैर्यथासङ्गम्”—इति का० श्रौ० सू० ३. ३. ३ ।

“पञ्च ममेतीति । ‘पञ्चमे प्रयाजे पञ्च ममेति’ ब्रूयात् । पूर्ववद् । द्वेष्टरि विपरीतफलकामनायां प्राप्ताया माह— “न तस्य किञ्चनेति’ । ‘तस्य’ द्वेषकृतः शत्रोः ‘किञ्चन’ पञ्च पुत्राः पञ्च कन्या वा स्युरिति ‘न’ ब्रूयादित्यर्थः । असुरैः पञ्चसङ्ख्यायां मिथुन-रूपस्य वचनस्थादर्शनादिति भावः । उक्तार्थज्ञानं प्रशंसति— “पञ्च-पञ्चेत्येवेति । ‘सर्वं’ ‘संवृङ्क्ते’ वर्जयति, स्वयं तन्प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ १६ ॥ ५ ॥ [५. ४.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
प्रथमकाण्डे पञ्चमाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥

१— का० श्रौ० सू० ३. ३. ४ ।

२— “एतच्चानुमन्त्रणं त्यागानन्तरं हविःप्रक्षेपे च कृते कर्त्तव्यम् । त्यागाश्च मान्त्रवर्णिकौभ्यः समिदादिदेवताभ्यः कार्याः । तत्रेयं पद्धतिः— ‘इदं समिद्धो न मम ; एको मम, एका तस्य— योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मः’—इति प्रथमे । द्वितीये— ‘इदं तनूनपाते [नराशंसाय वा] न मम ; द्वौ मम, द्वे तस्य— योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मः’—इति । तृतीये— ‘इदं मिड्भ्यो न मम ; त्रयो मम, तिखस्तस्य— योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मः’—इति । चतुर्थे— इदं बर्हिषे न मम ; चत्वारो मम, चतखस्तस्य— योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मः’—इति । पञ्चमे— ‘इद मग्नये सोमाय, अग्नयेऽग्नीषोमाभ्याम्, अग्नीषोमाभ्यां देवेभ्य आज्यपेभ्यो न मम ; पञ्च मम, न तस्य किञ्चन— योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मः’—इति । अमावास्यायां तु ‘इद मग्नयेऽग्नी-षोमाभ्या मिन्द्राय देवेभ्य इति सन्नयतः, ‘इद मग्नये विष्णवे इन्द्राग्नि-भ्यां देवेभ्य इति असन्नयत इति विशेषः ॥ इत उत्तर मिचैव दर्श-

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थांश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ ५ ॥

ब्रह्माण्डं गोसहस्रं कनकहयतुलापूरुषौ स्वर्णगर्भम्,

सप्ताब्धीन् पञ्चमीरींस्त्रिदशतस्तुलाधेनुसौवर्णभूमिः ।

रत्नोत्सां रक्त्वाजिद्विपमहितरथौ सायणिः सिङ्गणार्थी,

व्यश्राणीद्विश्वचक्रं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटञ्च ॥

धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिलभव मतुलः स्वर्णजं वर्णमुख्यः,

कार्पासीयं कृपावान् गुडकृत मजडो राजतं राजपूज्यः ।

आज्योत्थं प्राज्यजन्मा लवणज मनूणः शार्करं चार्कतेजाः,

रत्नाढ्यो रत्नरूपं गिरि मकृत मुदा पात्रसात्विङ्गणार्थः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तकश्रीहरिहरमहा-

राजसाम्राज्यधुरन्धरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये

वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये प्रथम-

काण्डे पञ्चमाध्यायः समाप्तः ॥ ५ ॥

पूर्णमासीयकाम्यप्रयाजानुमन्त्रणविधिरप्युक्तः कात्यायनेन— “त्विषि-
मानपचितिमान्”—इत्यादिः (श्रौ०सू०३.३.) । ‘पूर्वस्मादनुमन्त्रणादिदं
भिद्यते, एथग्विधानात्’—इत्यादि च तद्वृत्तौ या० दे० । इह शतपथे
त्वेकादशे श्रुत मेतत् सर्वं स्फुटम् ।— “त्विषिरेव प्रथमः प्रयाजोऽप-
चितिर्द्वितीयो यश्चतुर्थो ब्रह्मवर्चसं चतुर्थोऽन्नाद्यं पञ्चमः । स
प्रथमं प्रयाज मनुमन्त्रयेत त्विषिमान् भूयास मिति”—इत्यादि (२प्र०
ब्रा० १०, ११ क०) । एतच्चानुमन्त्रणं ‘प्रोषितोऽपि यजमानः
करोति’—इति महादेव इति श्रम् ॥

[अथ षष्ठाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम्]

ऋतवो ह वै देवेषु यज्ञे भाग मीषिरे । आ नो
यज्ञे भजत मा नो यज्ञादन्तर्गता*स्त्वेव नोऽपि यज्ञ-
भाग ऽडुति ॥ १ ॥

तद्वै देवा नु जज्ञः । तु ऽऋतवो देवेषुजानत्स्वसुरा-
नुपावर्त्तन्ताप्रियान् देवानां द्विपतो भ्रातृव्यान् ॥ २ ॥

ते हैता मेधतु मेधां चक्रिरे । या मेषा मेता मनुशृ-
खन्ति । कषन्तो ह स्मैव पूर्व्ये व्युपन्तो युन्ति लुनन्तोऽपरे
मृणन्तः शुश्र्वद्वैभ्योऽकृष्टपच्या ऽश्वौषधयः पेचिरे ॥ ३ ॥

तद्वै देवाना माग ऽआस । कुनीय ऽइन्वतो† द्विषं
द्विषुतेऽरातीयति किम्वेतावन्माच मुपजानीत युथेदु
मितोऽन्यथासदिति ॥ ४ ॥

ते होचुः । ऋतुनेवानुमन्त्रयामहा ऽडुति केनेति
प्रथमानेवैनान्यज्ञे यजामेति ॥ ५ ॥

सु हाम्निरुवाच । अथ यन्मां पुरा प्रथमं युजथु काहुं
भवानीति न त्वा मायतनाच्यावयाम ऽडुति ते युद्वतु-
नभिह्वयमाना अथाम्नि मायतनान्नाच्यावर्यंस्तुस्मादग्नि-

* 'दन्तुर्गता'—इति क, ख, ग ; 'दन्तुर्गता'—इति च डा०—वेवर्-दृष्टः ।

† 'इन्वतो'—इति क, ख, ग ; डा०—वेवरेण च दृष्टः ।

रच्युतो नु ह वा ऽत्रायतनाद्यवते युस्मिन्नायतते भवति
यु ऽएव मेतु मग्नि मच्युतं व्वेद ॥ ६ ॥

ते देवा ऽग्नि मब्रुवन् । पुरे ह्येनांस्त्व मेवानुमन्त्रय-
स्वेति स हेत्याग्निस्वाचुर्त्तवोऽविदं वै वो देवेषु यज्ञे
भाग मिति कथं नोऽविद ऽडुति प्रथमानेव वो यज्ञे
यक्ष्यन्तीति ॥ ७ ॥

तु ऽऋतवोऽग्नि मब्रुवन् । आ वयन्त्वा मस्मासु
भजामो यो नो देवेषु यज्ञे भाग मुविद ऽडुति सु ऽएषो-
ऽग्निर्ऋतुष्ठाभक्तः समिधो ऽग्ने तुनूनपादम ऽडुडो ऽग्ने
बर्हिरग्ने स्वाहाग्नि मित्याभक्तो ह वै तस्यां पुण्यकृत्यायां
भवति यामस्य समानो ब्रुवाणः करोत्यग्निमुते ह वा
ऽअस्मा ऽग्निमुन्त ऽऋतव ओषधीः पचन्तीदः सुर्वं यु
ऽएव मेतु मग्नि ऋतुष्ठाभक्तं वेद ॥ ८ ॥

तदाहुः । युदुत्तमान् प्रयाजानावाहुयन्त्यथ कुस्मादे-
नान् प्रथमान् यजन्तीच्युत्तमान् ह्येनान् यज्ञे वाकल्प-
यन् प्रथमान्वो यजामेत्यब्रुवंस्तस्मादुत्तमानावाहुयन्ति
प्रथमान् यजन्ति ॥ ९ ॥

चतुर्थेन वै प्रयाजेन देवाः । यज्ञ माप्नुवंस्तं पञ्चमेन
सुमस्थापयन्त्यथ यदुत ऊर्ध्वं मुसःस्थितं यज्ञस्य स्वर्गं मेव
तेन लोकः सुमाश्रवत ॥ १० ॥

ते स्वर्गं लोकं युन्तः । असुररक्षसेभ्य ऽआसङ्गादिभ-
याञ्चक्रुस्तेऽग्निं पुरस्तादकुर्वत रक्षोऽहुणः रुक्षसा
मपहन्तार मग्निं मध्यतोऽकुर्वत रक्षोऽहुणः रुक्षसा
मपहन्तार मग्निं पश्चादकुर्वत रक्षोऽहुणः रुक्षसा
मपहन्तारः ॥ ११ ॥

स युद्येनान् पुरस्तात् । असुररक्षसान्यासिसङ्घन्नग्नि-
रेव तान्यपाहन्क्षोहा रुक्षसा मपहन्ता यदि मध्यत
आसिसङ्घन्नग्निरेव तान्यपाहन्क्षोहा रुक्षसा मपहन्ता
यदि पश्चादासिसङ्घन्नग्निरेव तान्यपाहन्क्षोहा रुक्षसा
मपहन्तात् ऽएवुः सर्वतोऽग्निभिर्गुप्यमानाः स्वर्गं लोकः
सुमाश्रुवत ॥ १२ ॥

तथो ऽएवैषु ऽएतत् । चतुर्थेनैव प्रयाजेन यज्ञ
माप्नोति तं पञ्चमेन सुःस्थापयत्यथ यदुत ऽज्ज्वं मुसः-
स्थितं यज्ञस्य स्वर्गं मेव तेन लोकः सुमश्रुते ॥ १३ ॥

स युदाग्नेय माज्यभागं युजति । अग्निं मेवैतत्पुरस्तात्
कुरुते रक्षोहुणः रुक्षसा मपहन्तार मथ युदाग्नेयुः
पुरोडाशो भवत्यग्निं मेवैतन्मध्यतुः कुरुते रक्षोहुणः
रुक्षसा मपहन्तार मथ युदग्निः स्विष्टद्युतं युज-
त्यग्निं मेवैतत्पश्चात् कुरुते रक्षोहुणः रुक्षसा मप-
हन्तारः ॥ १४ ॥

स युद्येनं पुरस्तात् । असुररक्षसान्यासिसङ्घ-
न्यग्निरेव तान्युपहन्ति रक्षोहा रुक्षसा मपहन्ता यदि
मध्यतु ऽत्रासिसङ्घन्यग्निरेव* तान्युपहन्ति रक्षोहा
रुक्षसा मपहन्ता यदि पश्चादासिसङ्घन्यग्निरेवा तान्युप-
हन्ति रक्षोहा रुक्षसा मपहन्ता सु ऽएवुः सर्व्वतोऽग्नि-
भिर्गुप्यमानः स्वर्गं लोकं सुमञ्जते ॥ १५ ॥

स युद्येनं पुरस्ताद् । यज्ञस्यानुव्याहुरेत्तं प्रति ब्रूया-
न्मुखा मार्त्ति मारिष्यस्यन्धो वा बधिरो वा भविष्य-
सीत्येता वै मुख्या ऽत्रार्त्तयस्तथा हैव स्यात् ॥ १६ ॥

यदि मध्यतो यज्ञस्यानुव्याहुरेत् । तं प्रति ब्रूयाद्-
प्रजा ऽअपशुर्भविष्यसीति प्रजा वै पशुवो मध्यं तथा
हैव स्यात् ॥ १७ ॥

यद्यन्ततो यज्ञस्यानुव्याहुरेत् । तं प्रति ब्रूयाद्प्रति-
ष्ठितो दरिद्रः क्षिप्रेऽमुं लोकं मेघ्यसीति तथा हैव
स्यात्तस्माद् हु नानुव्याहारीव स्यादुत ह्येवंवित्पुरो
भवति ॥ १८ ॥

संव्वत्सरुः ह वै प्रयाजैर्जयञ्जयति† । सु हु न्वेवैनं

* 'मध्यतु असुररक्षसान्यासिसङ्घन्यग्निरेव'-इति च ।

† 'पश्चादसुररक्षसान्यासिसङ्घन्यग्निरेव'-इति च ।

‡ 'जुयं जयति'-इति क, ख, ग; 'जुयन् जयति'-इति च ।

जयति योऽस्य द्वाराणि व्वेद किं हिं स तैर्गृहैः कुर्या-
 द्यानन्तरतो नु व्यवव्विद्याद् यथा* यथास्य ते भवन्ति
 तुस्य व्वसन्त एव द्वारः हेमन्तो द्वारं तं व्वा ऽणतुः
 संव्वत्सरः स्वर्गं लोकं प्रुपद्यते सुर्वं वै संव्वत्सरः सुर्वं
 वा ऽअक्षय्यु मेतेनो हास्याक्षय्युः सुकृतं भवत्यक्षय्यो
 लोकः ॥ १६ ॥

तदाहुः । किन्देवत्यान्याज्यानीति प्राजापत्यानीति
 ह ब्रूयादुनिरुक्तो वै प्रजापतिरुनिरुक्तान्याज्यानि तानि
 हैतानि यजमानदेवत्यान्येव युजमानो ह्येव स्वे यज्ञे
 प्रजापतिरेतेन ह्युक्ता ऽर्चत्वजस्तन्वते तं जनयन्ति ॥२०॥

स ऽश्राज्यस्योपस्तीर्य । द्विर्हविषोऽवदायाथोपुरिष्ठा-
 दाज्यस्याभिघारयति सैषाज्येन मिश्राहुतिर्ह्ययते युज-
 मानेन हैवैषैतन्मिश्रा ह्ययते यदि ह वा ऽश्रुपि दूरे
 सन् युजते युद्यन्तिके यथा हैवान्ते सतु† ऽइष्टः
 स्यादेवुः हैवैवंव्विदुष ऽइष्टम्भवति युद्यु हापि बुद्धिव
 पापुं करोति नो हैवु बहिर्द्वा यज्ञाद् भवति यु ऽणव
 मेतद् वेद ॥ २१ ॥ ६ ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके षष्ठं ब्राह्मणम् [६. १.] ॥

* सायणभाष्ये, च-पुस्तके च नास्त्वितत् पदम् ।

† 'सदु'-इति सा०-भा०-सम्मतः पाठः, डा०-वेवरेण दृष्टश्च ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्रुतं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे, त महं वन्दे विद्यातीर्थमष्टेश्वरम् ॥ ६ ॥

अथ वसन्तादिप्रयाजदेवेषु कथं मग्नेः सम्बन्ध इति तदुप-
पादनायाख्यायिका माह— “अतवो ह वा इति । ‘अतवः’ पुरा
दर्शपूर्णमासादि-‘यज्ञे’ ‘भागम्’ ‘ईषिरे’ ऐच्छन् । ते देवान्
प्रति अस्मानपि ‘यज्ञे’ भागिनः कुरुत ! ‘यज्ञात्’ अस्मात् ‘अन्तर’-
इतान् ‘मा’ कुरुत ! अतोऽस्माकम् ‘अपि’ ‘यज्ञे भागोऽस्त्विति’
अनुवन् ॥ १ ॥

“तद्वै देवा नेति । ‘तत्’ कार्यं ‘देवाः’ ‘न’ प्राजानन् । तेषु
‘अजानत्सु’ कथं नेतैः सह वासेनेति तद्वैरिभूतान् द्वेषकारिणः
‘असुरान्’ ‘उपा’गत्य, (॥ १ ॥

“ते हैता मिति ।) तेषु ‘याम्’ अद्धिं देवेषु अन्वायन्ते’,
तादृशीम् ‘एधतुम्’ अद्धि मसुरेषु प्रवर्द्धयाञ्चक्रुः । तेषु प्रवर्द्धितेषु
सत्सु असुराः केचन वापनात्पूर्वभागिनः सन्तः वृष्टिबाहुल्यात्^१
‘रूपन्तो यन्ति’ ; किञ्च केचन कृष्टे क्षेत्रे वीजानि ‘वपन्तो यन्ति’ ;
उपवीजाश्च केचन सस्यानि सम्यक् फलितानीति परस्परं मुञ्चारयन्तः
परिणतानि सस्यानि ‘लुनन्तो यन्ति’ ; केचन लूनानि व्रीहिफलानि
‘मृणन्तः’ प्रहरन्तः, खले बलीवर्द्धक्रमणादिना स्तम्बाद्भान्यं पृथक्

१— ‘वृद्धिं देवाः श्रुत्वा व्यथन्ते’—इति ङ ।

२— ‘केचन वपनात् पूर्वं वृष्टिबाहुल्यात्’—इति ङ ।

कुर्वन्तः ; तथा असुरदेशे खलु कर्षानपेक्षिता नीवारादयो मुहुर्मुहुः
सर्वदा परिपक्वा आसन् ॥ ३ ॥

तद्वै देवाना मिति । एवं वैरिस्वसुरेषु सृष्टद्वेषु सत्सु 'देवानां'
मनसि 'आगः' आसीत् । कथं मिति तदुच्यते— 'अतः' अस्मात्
'इत्तु'-इति अतिक्रमाद्धेतोः^१ 'द्विषन्' द्वेषकार्यवासुरसङ्घो 'द्विषते'
देवसङ्घाय 'अरातीयति' शाचव माचरितुं मिच्छति^२ । एतत्
'कनीयः इत्तु' निहृष्टं खलु । 'अतः' प्रवृद्धैः सह कलहो न कार्यः
किन्तु 'इदम्' ऋत्वतिक्रमलक्षणं विच्छिन्नं कार्यम् 'इतः' अस्मात्,
इदानीं प्रवृत्तप्रकाराद् 'अन्यथा' प्रकारान्तरेण समाहितात्मना
'असत्' भवेत् । 'एतावन्माचम्' अवबुद्धध्वं मिति परस्पर
मञ्जवन् ॥ ४ ॥

"ते होचुरिति । उक्त्वा च, 'ऋत्वनेव अनुमन्त्रयामहे'-
'इति' निश्चित्य, तेषां मुक्तो वः 'केन' इतरदेवेभ्यः 'प्रथमानेव'
'यज्ञे' यजन मङ्गीचक्रुः ॥ ५ ॥

अथ प्राथम्ये तेभ्योऽवकृते सत्याह— "स हाम्निरिति । 'अग्निः'
पूर्वं 'माम्' एव 'प्रथमम्' इष्टवन्तः, इदानीं ते प्रथमं यष्टव्याञ्चेत्,
'अहं' कुत्र स्थाने यज्ञे 'भवानीति' अभवीत् । अथ तेनोक्तास्ते
त मग्निं स्वस्थानात् 'न च्यावयाम इति' प्रतिश्रुत्य, ऋत्वाङ्गान-
समये 'अग्निं' स्वस्थानात् प्रच्युतं न चक्रुः । 'तस्मात्' 'अग्निः'
स्वस्थानाद् 'अच्युतः' अभूत् । 'एवं' 'यः' कोऽपि अग्नेरच्युतत्वप्रकारं
जानाति, सोऽपि स्वस्थानात् च्यवत इति उक्तार्थज्ञानफलम् ॥ ६ ॥

१— 'ऋत्वतिक्रमाद्धेतोः'-इति उ ।

२— पा० सू० ३. १. १० ।

“ते देवा इति । अथ ‘ते देवाः’ अग्नेः स्थानस्य पालन-
दाक्षिण्यात् ऋत्वनुमन्त्रणे ‘अग्निम्’ एव प्रेरयामासुः । ‘सः’ तथेत्यङ्गी-
हृत्य ऋत्वनागत्य ‘उवाच’ आह— “ऋतव इति । ‘वः’ युष्माकं
‘यज्ञे’ ‘देवेषु’ मध्ये ‘भागं’ बुद्धवानस्मि ‘इति’ । केन प्रकारेणेति
पृष्टः, ‘प्रथमानेव’ सतो युष्मान् ‘यच्छन्ति’—‘इति’ अब्रवीत् ॥ ७ ॥

“त ऋतव इति । अथ सन्तुष्टाः ‘ऋतवः’ हे अग्ने ! त्वं ‘यज्ञे’
अस्माकं प्रथमम् ‘अविदः’; अतः ‘त्वाम्’ ‘अस्मासु’ मध्ये ‘आ
भजामः’—इति ‘अब्रुवन्’ । यत एव मतः ‘अग्निः’ ‘ऋतुषु’ भागं लब्ध-
वान् । “समिधो अग्ने” — “तनूनपाद्” — “अग्न इडः” — इत्याद्याभजन-
प्रकारप्रदर्शनम् । उक्तार्थज्ञानं प्रशंसति— “आभक्तो ह वा इति ।
‘अस्य’ ज्ञातुरहं ‘समानः’ इति स्वात्मानं ‘ब्रुवाणः’ कश्चित्पुरुषो ‘यां
पुण्यकृत्यां’ यत्पुण्यं कर्म, दर्शपूर्णमासादिकं ‘करोति’, तचासावपि
भागवान् भवति; तथा ‘एवम्’ उक्तप्रकारेण ‘अग्निं ऋतुष्व्वाभक्तं’
‘यो वेद’, ‘अस्मै’ अग्निमते, उक्तार्थज्ञानसामर्थ्येन यागस्यावश्यं
लाभाद्ग्निसाम् भवत्येव; अतोऽस्मै खलु उक्तप्रकारेणाग्निना सहिता
‘ऋतवः’, ‘ओषधीः’ ग्रीहियवादिनाः स्न-स्न-कालोचिताः पाकं
कुर्वन्ति । कथं पक्त्व्या ओषधयः ? कियन्तः ? इति, तचाह—
“इदं सर्व्वं मिति । यद्यल्लोके परिदृश्यमानं, तदिदं सर्व्वं मोषधि-
जात मित्यर्थः ॥ ८ ॥

समिध इत्यादीनि प्रयाज-मन्त्र-प्रतीकानि । ते च मन्त्राः तै० ब्रा०

३. ५. ५ आस्राताः, तै० सं० २. ६. १ विहित्वाश्च ।

प्रयाजदेवतानां प्राथम्यं ब्रह्मवादिनां चोद्यमुखेन प्रशंसति—
 “तदाङ्गरिति । आवाहनक्रमेणैव सर्वत्र यागो दृष्टः, अत्र कथं
 वैलक्षण्यमिति तेषां माशयः । तैर्दृष्टं तत्कारणं दर्शयति—
 “उत्तमान् हीति । ‘हि’ यस्मात् प्रथमभागकल्पनासमये ‘एनान्’
 ‘उत्तमान्’ चरमभाविन एव देवताः कल्पितवन्तः, पश्चात् अप-
 गतानां तेषां पुनरागमनाय यतो ‘वः’ युष्मान् ‘प्रथमान्
 यजाम इत्यब्रुवन्’; ‘तस्मात्’ उक्तविधं वैलक्षण्यं सञ्जातमिति ।
 अत्रैषा मावाहनान्तिमलं “देवाः आज्यपाः आ वह”-इत्यभि-
 धानाद् द्रष्टव्यम् ; आज्यपाः खलु प्रयाजानुयाजदेवाः ॥ ९ ॥

आदिमध्यावसानेष्वनुष्ठेयानां माज्यभागप्रधानस्त्रिष्टकद्यागानां
 मग्निदेवताकल्पमभिधातुमाह— “चतुर्थनेति । चतुर्थप्रयाजेनैव
 पुरा ‘देवाः’ दर्शपूर्णमासाख्यं ‘यज्ञम्’ आध्या, ‘तं पञ्चमेन
 समस्थापयन्’ ; तत्र यष्टव्यान् देवान् क्रमेणोद्दिश्य स्वाहा-
 हतत्वात्^१ । ‘यदत् ऊङ्गे’ ‘यज्ञस्य’ अवशिष्टमाज्यभागाद्यस्ति, ‘तेन
 स्वर्गं लोकं समाश्रुवत्’ ॥ १० ॥

“ते स्वर्गमिति । असुरेभ्यो राक्षसेभ्यश्च तेषाम् ‘आसङ्गात्’

१— २८८ पृ० १५ पं० द्रष्टव्यम् ।

२— २६२ पृ० तृतीया टीप्पनी द्रष्टव्या ।

३— तद्यथा— “स्वाहाग्निम् । स्वाहा सोमम् । स्वाहाग्निम् । स्वाहा
 प्रजापतिम् । स्वाहाग्नीषोमी । स्वाहेन्द्राग्नी । स्वाहेन्द्रम् । स्वाहा
 महेन्द्रम् । स्वाहा देवाः आज्यपान् । स्वाहाग्निं होत्रा जुषाणः ।
 अथ आज्यस्य वियन्तु (व्यन्तु)”—इति पञ्चमप्रयाजमन्त्रः । तै०
 ब्रा० २. ५. ५. ५ ।

निरोधात् भौताः आसन्; तत्परिहाराय रचोहन्तारम् 'अग्निं'
'पुरस्तात्' पूर्वभागे रक्षसां बधाय स्थापितवन्तः । तथा मध्ये,
पश्चाच्च, अग्नि मेव रचोहन्तारं चक्रुः ॥ ११ ॥

“स यद्येनानिति । अतः कारणात् 'सः' रचोहाः 'अग्निः', स्वर्गं
प्रति गच्छतः 'एनान्' देवानसुरराक्षसांश्च 'पुरस्तात्' पूर्वदेशे
'आसिसङ्गन्' आसङ्गं प्रतिबन्धम् मैच्छन् 'तानि' असुररक्षांसि
चापहतवान् । एवं मध्ये, पश्चाद्देशे च ॥ १२ ॥

“तथो एवैष इति । अत्र सर्वत्राग्निभिरादिमध्यान्तस्थितैः
रक्षिताः स्वर्गलोकं प्राप्ताः यथा देवास्तथैवेदानीन्तनोऽपि यजमानः
चतुर्थेन प्रयाजेन यज्ञं स्वाधीनं कृत्वा पञ्चमेन समाप्य तदूर्ध्व-
भाविना असंस्थितेनावशिष्टेन यज्ञेन पुरस्तान्मध्ये पश्चाच्चाग्निमेव
यज्ञविघातकान् घातयित्वा निर्वाचं स्वर्गं मञ्जते ॥ १३ ॥

अग्नेः पुरस्तान्मध्ये पश्चाच्च स्थापनप्रकारं दर्शयति— “स यदा-
ग्नेय मित्यादिना । सौम्यस्याप्याज्यभागस्य सम्भवात् 'आग्नेयम्'-इति
विशेषितम् । प्रथमम् 'आज्यभाग माग्नेयं' कृतवान् यजमानः,
स्वर्गप्राप्तिसमये 'अग्नि मेव' रचोहनाय 'पुरस्तात्' कृतवान्
भवति । अनेन प्रथम माग्नेयाज्यभागं कुर्यादिति ह लभ्यते । एव
माग्नेयेनाष्टाकपालयोगेन अग्निं मध्यतः कुरुते । आग्नेयेन
खिष्टकृता च पश्चात् ॥ १४ ॥

त्रिष्वपि यागेष्व्याग्यत्वकरणस्य प्रयोजन माह— “स यद्येनं
पुरस्तादित्यादिना । एतत्पूर्ववाक्यवद्वाख्येयम् १ ॥ १५ ॥

“स एवं सर्वतोऽग्निभिर्गुप्यमानः”— इति^१ यदग्निरक्षणं सुक्तम्, तत्प्रशंसनाय कञ्चिद् दृष्टं प्रयोजनं माह— “स यद्येन मिति । ‘सः’ ‘अनुव्याहारी’ निन्दकः, ‘एनम्’ अग्निना रक्षितं यजमानं ‘यज्ञस्य’ ‘पुरस्तात्’ पूर्वभागे ‘अनुव्याहरेत्’ वैकल्यविषयं वाक्यं ब्रूयात्, ‘तं’ निन्दकं ‘प्रति’ स यजमानोऽपि ‘ब्रूयात्’— “मुख्या मार्त्तिं मारिष्यसि,— अन्धो वा बधिरो वा भविष्यसौति” । एषैव मुख्या आर्त्तिरित्याह— ‘एताः’ अन्धबधिरादयः । ज्वरग्निरव्यथादि-तात्कालिकौ मार्त्तिं मपेक्ष्य एतासां मुख्यत्वम्^२ ॥ १६ ॥

“यदि मध्यत इत्यादि । स्पष्टम् ॥ १७ ॥

“यद्यन्त इति । ‘क्षिप्रे’ अविलम्बितस्वकाले भूमौ प्रतिष्ठा-रहितो ‘दरिद्रः’ सन् ‘असुं लोकं’ स्वर्गम् ‘एष्यसि’—इति^३ । अत्र स्वर्गस्य नाशात्मकत्वात् ‘असुंलोकम्’—इत्येतदस्माल्लोकात्प्रच्युतिमात्रे पर्यवस्यति । किं मेव मभिधानमात्रेण तथाविधा असुखप्राप्तिः सिद्धा स्यादित्याशङ्कोक्तम्— “तथा हैव स्यादिति । उक्तप्रकारः स्यादेवेत्यर्थः । यस्मादेव मवश्यं फलम्, ‘तस्मात्’ ‘अनुव्याहारौव न स्यात्’ यज्ञस्य निन्दको न भवेदिति विधिः ।

उक्तार्थज्ञं प्रशंसति— न केवलं यद्यैव ; अपि तु ‘एवंविद्’ अपि खदूषकात् स्वयं ‘परः’ उत्कृष्टो ‘भवति’ । अथवा एवं वेदनायां तात्पर्यवान् भवेदिति आख्येयम् । तस्मादाज्यभागादीनामाग्नेयत्वकरणं प्रशस्तं भिति तात्पर्यार्थः ॥ १८ ॥

प्रयाज एव किञ्चिद्वेदितव्यं मित्याह— “संवत्सरं हेति । ‘प्रयाजैः’

साधनैः साध्यं 'जयन्' संवत्सरं खलु 'जयति' । जितप्रकारः पूर्वा-
 ध्याये "देवाश्च वा असुराश्चेत्यत्र "ऋतुनसंवत्सरं प्राजयन्नित्या-
 दिनोक्तः^१ । 'यः' 'अस्य' संवत्सरस्य 'द्वाराणि' जानाति, 'सः'
 खल्वेव 'एनं' संवत्सरं 'जयति', नानभिज्ञः । 'यान्' प्रयाजान्
 'अन्तरतः' मध्यतो 'हि' 'न' व्यवजानाति । 'ते' च 'यथा' येन
 प्रकारेण 'अस्य' उपकारकाः 'भवन्ति', 'सः' अनुष्ठाना 'तैः' गृह्य-
 माणैरनुष्ठेयैः प्रयाजैः 'किं कुर्यात्' किं साधयेत् । 'संवत्सरः'
 यदेकैकं तत् चयिष्णु, यत् 'सर्वं' तदपरिच्छेदात् तावत् 'अचयि' ।
 एतत्परिज्ञानेन च 'सुकृतं', तत्फलभूतं पुण्यलोकस्य, उभावपि
 'अचयौ' भवतः ॥ १९ ॥

अथ आज्यद्रव्यं प्राजापत्यत्वेन प्रशंसितु माह— "तदाङ्गरिति ।
 प्रजापतेः सकलदेवतासमष्ट्यात्मकत्वेन अथ मसाविति निर्वक्तु मश-
 क्यत्वादनिरुक्तत्वम् ; अतो 'आज्यानि प्राजापत्यानीति ब्रूयात्' ।
 आज्यतिभेदेन बह्वचनम् ॥

प्रजापतिशब्दस्यात्र विवक्षितं मर्थं माह— "तानि हेति ।
 'तानि एतानि' प्रयाजादियागसाधनद्रव्याणां आज्यानि 'यजमान-
 देवत्यानि' । 'एव'-कारेण प्रसिद्धः प्रजापतिरपोद्यते । एतदुप-
 पादयति— "यजमानो हीति । इतरेषा मपरोऽस्येवेत्याशङ्क्याह—
 "एतेनेति । ऋत्विजां दक्षिणादिदानेन पालनात् प्रजापतित्वम् ;
 'ऋत्विजः' तु 'एतेन' नियुक्ता एव यज्ञं 'तन्वते' ख-ख-भागं
 विस्तारयन्ति । तदेवाह— "तं जनयन्तीति । 'तं' यज्ञम् ॥ २० ॥

१— ३६१ ए० ३ पं०, ३६२ ए० २ पं० ; २६८ ए० १४ पं० ।

इदं माज्यं यजमानदेवताकलेन प्रशस्तम्, अतस्तेनोपस्तरणाभि-
घारणादि कर्त्तव्यं मित्याह— “स आज्यस्येति । ‘सः’ अध्वर्युः
‘आज्यस्य अपस्तीर्य’ पुरोडाशस्थापनदेशं माज्येनासृतं कृत्वा,
‘हविषः’ हविः, पुरोडाशादि ‘द्विरवदाय’, अवत्तस्य ‘आज्यस्य’
‘उपरि’ आज्यम् ‘अभिघारयति’ । ‘सैषा’ उपस्तृताभिघारिता
‘आज्येन मिश्रा’ सती अध्वर्युणा ‘ह्ययते’ । आज्यस्य यजमान-
देवताकत्वस्य प्रतिपादितत्वात् ‘यजमानेन एव मिश्रा ह्ययते’ ।
यत एव मत आज्येनोपस्तरणाभिघारणं कृत्वा जुहुयादित्यर्थः ॥

उक्तार्थज्ञं प्रशंसति— “यदि हेति । ‘यथा हैव’ यथैव खलु
‘अन्ते सदः’ सदसो देवयजनस्य सन्निधौ ‘इष्टं’ साङ्गं ‘स्यात्’,
‘एवम्’ आज्यस्य यजमानदेवत्यत्वप्रकारं जानतो यजमानस्य देशा-
न्तरस्थस्यापि ‘इष्टं भवति’, व्यवधानदोषो नास्तीत्यर्थः ॥

न केवलं विप्रकर्षदोषाभावः, किन्तु वैकल्यदोषोऽपि नास्ती-
त्याह— “यद्यु हेति । ‘य एतदेवं वेद’, सः ‘पापम्’ अङ्गभ्रंशादि-
लक्षणं ‘यदि’ ‘बहु अपि’ कुर्यात्, स ‘यज्ञात्’ साङ्गात् ‘नैव’
‘बहिर्द्धी’ वाह्यो ‘भवति’ । अथवा उक्तार्थज्ञानेन बह्वपापोऽपि,
यज्ञाधिकारी भवेदित्यर्थः ॥ २१ ॥ ६ ॥ [६. १.] ॥

१— “पापः, पातापेयानां, पापव्यमानोऽवाडेव पततीति वा, पापव्य-
तेर्वा स्यात्”—इति निरु० पृ. १. २ । पुनः “न पापासो मनामहे
(ऋ० सं० ६. ४. ३७. ६.)”—इति-मन्त्रस्य व्याख्यायाम् “न पापा
मन्यामहे × × × अस्यस्मासु ब्रह्मचर्यं मध्ययनं तपो दानकर्मे-
त्यधिश्रवोचत्”—इति च तत्रैव ६. ५. २

इति श्रीमायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
 माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
 प्रथमकाण्डे षष्ठाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम्^१ ॥

॥ इति प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठकः समाप्तः^२ ॥

- १— “प्रयाजानुमन्त्रणम् (३. ३. २.)”— इत्यादि-कातीय-वचनानौह पर्यालोच्यानि ।
 २— इत उत्तरं क-पुस्तके “काण्डो ११७”—इति, ख-पुस्तकेऽपि तथैव, ग-पुस्तके “कण्डिका १२१”—इति, घ-ङ-पुस्तके त्वसम्पूर्णे, च-पुस्तकेऽस्त्येव “कण्डिकासङ्ख्या १२१”—इति । तत्र ब्रा०१ क०१३, ब्रा०२ क०२६, ब्रा०३ क०२०, ब्रा०४ क०२५, ब्रा०५ क०१६, ब्रा०६ क०२१, सङ्कलनया १२१ इति सिद्धम् ॥

अथ

पञ्चमप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम्,

अपि वा

षष्ठाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ।

॥ हरिः ॐ ॥

यज्ञेन वै देवाः । इमां जितिं जिग्युर्यैषा मियं जिति-
स्ते होचुः कथं न इदं मनुष्यैरनाभ्यारोह्युः स्यादिति ते
यज्ञस्य रुसं धीत्वा युथा मधु मधुकृतो निर्ङ्गयेयुर्विदुह्य
यज्ञं यूपेन योपयित्वा तिरोऽभवन्नुथ युदेनेनायोपर्यं-
स्तस्माद्यूपो नाम तद्वा ऋषीणा मनुश्रुत मास ॥ १ ॥

यज्ञेन ह वै देवाः । इमां जितिं जिग्युर्यैषा मियं
जितिस्ते होचुः कथं न इदं मनुष्यैरनाभ्यारोह्युः
स्यादिति ते यज्ञस्य रुसं धीत्वा युथा मधु मधुकृतो
निर्ङ्गयेयुर्विदुह्य यज्ञं यूपेन योपयित्वा तिरोऽभवन्नि-
ति त मन्वेष्टुं दध्निरे ॥ २ ॥

तेऽर्चन्तः श्राम्यन्तश्चेरुः । श्रमेण ह स्म वै तुदेवा

जयन्ति युद्देषां जुज्य* मासुऽर्षयश्च† तेभ्यो देवा वैव
 प्ररोचयाञ्चक्रुः स्वयं वैव दधिरे‡ प्रेत तुदेष्यामो युतो
 देवाः स्वर्गं लोकः५ समाश्रुवतेति ते किं प्ररोचते किं
 प्ररोचत ऽइति चेहरेत्पुरोडाश मेव कूर्म्मं भूत्वा सूर्पन्तं
 ते ह सुर्व्वं ऽएव मेनिरेऽयं व्वै यन्न ऽइति ॥ ३ ॥

ते होचुः । अश्विभ्यां॥ तिष्ठ सुरस्वत्यै तिष्ठेन्द्राय
 तिष्ठेति सु ससुर्पैवाग्नेये॥ तिष्ठेति तुतस्तस्थावग्नेये
 वा ऽअस्थादिति तु मग्नावेव परिगृह्य सर्व्वहुत मजुहवु-
 राहुतिर्हि देवानां तुत ऽएभ्यो यन्नः प्रारोचत तु मसृ-
 जन्त॥ तु मतन्वतु सोऽयं परोऽवरुं यन्नो ऽनूच्यते पितैव
 पुत्राय ब्रह्मचारिणे ॥ ४ ॥

स वा ऽएभ्यस्तुपुरोऽदाशयत् । यु एभ्यो यन्नं प्रारो-
 चयत्तुस्मात्पुरोदाशः पुरोदाशो ह वै नामैतद्युपुरो-
 दाश ऽइति सु ऽएषु ऽउभयुचाच्यतु ऽआग्नेयोऽष्टाकपालः
 पुरोदाशो भवति ॥ ५ ॥

स नु पौर्षमासुः५ हविः । नामावास्य मग्नीषोमीय

* 'युज्य'—इति च डा०-वेवरेण दृष्टः पाठोऽप्युच्य एव ।

† 'मासु ऋषयश्च'—इति ग ।

‡ 'दधिरे'—इति क ।

५ 'ते होचुरश्विभ्यां'—इति ग । एव मिहोत्तरत्रापि सर्व्वत्र ।

॥ 'ससुर्पैवाग्नेये'—इति च ।

॥ 'मसृजन्त'—इति च ।

ऽएव पौर्षमासुः हविः सान्नाय्यु मामावास्यं यज्ञु
 ऽएवैषु ऽउभयत्रावकृतौ नेद्यज्ञादुयानीति न्वेव पुरस्ता-
 त्पौर्षमासस्य क्रियुत ऽएवम्वा*मावास्यस्यैतन्नु तद्यस्मा-
 द्दुच क्रियुते ॥ ६ ॥

यद्यु ऽएन मुपधावेत् । इध्या मा याजयेत्येतयैव
 याजयेद्यत्कामा वा ऽएत मृषयोऽजुहवुः सु ऽएभ्यः कामः
 सुमर्द्ध्यत यत्कामो ह वा ऽएतेन यज्ञेन युजते सोऽस्मै
 कामः समृद्ध्यते यस्यै वै कुस्यै च देवतायै हविर्गृह्यतेऽग्नौ
 वै तस्यै जुह्वत्यग्ना ऽउ चेद्धोष्यन्त्यात्किु मन्युस्यै देवताया
 ऽआदिशेत्तस्मादग्नय ऽएव† ॥ ७ ॥

अग्निर्वै सुर्वा देवताः । अग्नौ हि सुर्वाभ्यो देव-
 ताभ्यो जुह्वति तद्यथा सुर्वा देवता ऽउपधावेदेवं तत्त-
 स्मादग्नय ऽएव ॥ ८† ॥

अग्निर्वै देवाना मद्वातमाम् । यं व्वा ऽअद्वातमां
 मुन्येत त मुपधावेत्तस्मादग्नय ऽएव ॥ ९ ॥

अग्निर्वै देवानां मृदुहृदयतमः । यं वै मृदुहृदयतमं
 मुन्येत त मुपधावेत्तस्मादग्नय ऽएव ॥ १० ॥

* 'एवम्वा'-इति क, ग ।

† 'ऽएव'-इति च ; एव मिहोत्तरत्रापि सर्वत्र

† 'अतम् ५००'-इतीह च-पुस्तके ।

अग्निर्वै देवानां नेदिष्ठम् । यं वै नेदिष्ठ मुप-
सर्त्तुव्यानां मुन्येत त मुपधावेत्तस्माद्भुय ऽबुव ॥ ११ ॥

स यद्दीष्टिं कुर्वीत । सप्तदश सामिधेनीरनुब्रूयादु-
पाशु देवतां यजति तद्दीष्टिरूपं मूर्धन्वत्यौ याज्यानुवा-
क्ये स्यातां वार्चघ्नावाज्यभागौ द्विराजौ संयाज्ये ॥ १२ ॥ ११.

॥ इति पञ्चमप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् [६. २.] ॥

आग्नेयं पुरोडाशं विधातु माख्यायिका माह— “यज्ञेन वा
इत्यादिना । पुरा किल ‘देवाः’ ‘इमां जितिम्’ इदानीं परि-
दृश्यमानप्रकारं स्वर्गजयं ‘यज्ञेन’ एव साधनेन (‘जिग्युः’)
जितवन्तः । ‘ते’ देवाः स्वैर्जितं स्वर्गस्थानं तुच्छैः मनुष्यैः ‘कथम्’
आरोहणाहं न भवेदिति परस्पर मुक्त्वा, ‘यज्ञस्य’ ‘रमं’ ‘धीत्वा’
पीत्वा, ‘यथा’ सरघाः ‘मधु’ निःशेषेणास्त्राय गतसार भेव
परिशेषयन्ति, एवं ‘यज्ञं’ (‘विदुह्य’) विदोहं कृत्वा, तं ‘यूपेन’
आच्छाद्य तिरोहिता ‘अभवन्’ । अतो योपन-साधनत्वात् यूपस्य
‘यूप’-नाम सम्पन्नम् । ‘तत्’ देवैः कृतं यज्ञविमोहनम् ‘ऋषीणाम्
अनुश्रुत मास’ ऋषयोऽन्वष्टण्वन्नित्यर्थः ॥ १ ॥

१— ‘यथोक्तदेवतां प्रति हविर्हेन प्रदेयद्रव्यरूपः पक्वः पिष्टपिष्टः पुरोडाश
इत्युच्यते’—इति सा० भा० (ऐ० ब्रा० १. १. १.) ।

२— “यज्ञेन वै देवा ऊर्द्धाः स्वर्गं लोक मायन्ते ऽविभयुरिमन्नो दृष्ट्वा मनु-
ष्याश्च ऋषयस्त्वानुप्रज्ञास्यन्तीति तं वै यूपेनैवायोपयन्तं यद् यूपे-
नैवायोपयन्तयूपस्य यूपत्वम्”—इति ऐ० ब्रा० २. १. १ ।

अनुश्रुतप्रकारं पुनरनुवदति^१— “यज्ञेन ह वै देवा इति । ‘तं’
यूपेण योषितं यज्ञम्, ऋषयः ‘अन्वेष्टुम्’ अन्वेषणे मतिं कृत्वा, (॥ २ ॥
“तेऽर्चन्त इति ।) तदन्वेषणेन ‘अर्चन्तः’ अन्वेष्टव्यं पूजयन्तः,
अन्वेषणप्रथाद्येनात्मानं खेदयन्तः, इतस्ततः सं-‘चेरुः’ । कथं मित्या-
शङ्क्याह— “अमेणेति । देवा ऋषयश्च पूर्वं जेतुं शक्यं मर्थं^२ अमेणैव
‘जयन्ति’; अतः आम्बन्तश्चेरुरित्येतद्युक्तं मित्यर्थः । अथ तदन्वेषणे
एतेषां देवा अपि रुच्युत्पादन^३ं मकुर्वन्, । तेऽपि स्वयं मपि
तदर्थं मतिं कृत्वा परस्परं यूपं प्रगच्छन्तः । यस्मात् ‘स्वर्गं लोकं’
‘देवाः’ प्राप्ताः, ‘तत्’ साधनम् ‘एथ्यामः’ ‘इति’ उक्त्वा (इदं
मन्वेषणं कार्यं ‘किं प्ररोचते’^४) किं तव मतम्— किं तव मतम्
‘इति’ ब्रुवाणाः ‘चेरुः’ । परिभ्रम्य^५ च ‘पुरोडाश मेव’ । कूर्मरूपं^६
धृत्वा, ‘सर्पन्तं’ पुरोडाशम् “आ इत्” । ‘आ’-इत्युपमर्गश्रुतेर्योग्य-
क्रियाध्याहारः; त माजग्मुरेवेत्यर्थः । ‘ते सर्वे’ अपि ‘अयं’ कूर्म
एव अस्माभिरन्वेष्टव्यो ‘यज्ञ इति’ निश्चिताः ॥ २ ॥

१— “यज्ञेन वै देवा इमां जितिं—०तस्माद् यूपो नाम । तदा ऋषीणां
मनुश्रुत मास”-इत्यादि चात्रैवोपरिष्ठात् (३. २. २. ११, १२.) ।

२— “क्षय्य-जय्यौ प्रक्यार्थे”-इति पा० सू० ६. १. ८१ ।

३— ‘शुच्युत्पादन’-इति ङ ।

४— बन्धनीचिह्नान्तःकृतोऽयं पाठो ङ-पुस्तके नास्ति ।

५— ‘परिभ्राम्य’-इति ज, भ ।

६— “अतुङ्ग मनपूपाद्धतिं कूर्मस्येव प्रतिहति मन्वसफमात्रं करोति.
यावन्तं वा मन्यते”-इति आप० श्रौ० सू० १. २५ ४, ५ ।

“ते होचुरिति । ‘ते’ हे यज्ञावयव-पुरोडाश ! त्वम् ‘अश्वि-
भ्याम्’ अर्थाय (‘तिष्ठ’) स्थितिं कुरु,— मा पलायिष्ट इति
‘ऊचुः’ । तथापि ‘सरस्वत्यै तिष्ठ’ इति, ‘इन्द्राय तिष्ठ’—‘इति’
चाब्रुवन् । तस्मिन् सर्पति सति ‘अग्नये तिष्ठेति’ ऊचुः । ‘ततः’ स
स्थितवान् । अथ ते अयं पुरोडाशोऽग्नये स्थित इति ‘तम्’ अग्न्यर्थ
मेव परिगृह्य, यथा देवतान्तरसम्बन्धराहित्येन सः ‘अग्नये’ एव
‘अस्यात्’, तथा ‘सर्वं ऊत मजुहवुः’ ॥

किं मेकस्मै सर्वस्यापि प्रदान मिति, तत्राह— “आहुतिर्हि
देवाना मिति । प्रियेति शेषः । यतः प्रियस्य वस्तुनोऽसाकल्येन
प्रदान मनुचितम्, अतः सर्वहोमो युक्त इत्यर्थः । ‘ततः’ अग्नेः
प्रदानात्कारणात् ‘एभ्यः’ ऋषिभ्यो मनुष्येभ्यः ‘प्रारोचत’ रुचि मुद-
पादयन् । ‘तम्’ ‘असृजन्त’ उदपादयन् । ‘तम्’ एव (‘अतन्वत’)
अङ्गकलापैर्विस्तारितवन्तः । ‘सोऽयं’ यज्ञः ‘परोऽवरम् अनूच्यते’ ।
यथा परभावी^१ सन् कश्चिदुपादिष्टः, सन्मुखादन्यस्योपदेशनात्
अथ मेव ‘अवरः’ पश्चाद्भावी भवति, तथानुक्रमेणोच्यत इत्यर्थः ।
तदेवाह— “पितैव पुत्रायेति । ‘ब्रह्मचारिणे’ उपनीतस्यैव वेद-
विद्याधिकारात् ब्रह्मचारिण इत्युक्तम् ॥ ४ ॥

अथ पुरोडाशं नामनिर्वचनद्वारेण स्तौति— “स वा इति ।
यतः ‘सः’ क्रूरमरूपेणाच्छन्नो मनुष्यैर्दृष्टः, ‘तत्’ ततः^२ यागसमये
‘पुरः’ पूर्वस्मिन् काले यज्ञमुखे ‘अदाशयत्’ फल मदापयत् । तथा
‘यः’ पुरोडाशः ‘एभ्यः’ मनुष्येभ्योऽर्थं ‘यज्ञं प्रारोचयत्’ । यस्मात्

१— ‘पराभावी’—इति ङ ।

२— ‘तत्र’—इति ङ ।

पुरोडाशयत्, 'तस्मात्' सः 'पुरोदाशः' । वस्तुतः 'एतन्नाम', 'यत्' सर्वैरिदानीन्तनैः 'पुरोडाश इति' व्यवहयते^१ ॥

इत्थ मर्थवादेन प्रशस्येदानीं तं विधत्ते— "स एषेति । 'सः' देवैराष्ठादितः, 'एषः' मनुष्यैर्लब्धः, 'पुरोडाशः' 'आग्नेयः' अग्नि-देवताकः^२ । 'सः' 'उभयत्र' दर्शं पौर्षमास्यां च ('अच्युतः') नित्यं कर्त्तव्यः 'भवति' ॥ ५ ॥

उभयसाधारण्य मेव स्थापयति— "स नेति । पौर्षमास्यां भवं 'पौर्षमासम्', एवम् 'आमावास्याम्' । उभयात्मकस्थान्यतरत्वाभावात्ते हि प्रतिनियतैकहविषी इति ते आह— "अग्नीषोमीय एवेत्यादिना । उभयत्रापि नियमेनानुतिष्ठता मभिप्राय माह— "यज्ञ एत्रैष इति । यज्ञसाधनत्वात् 'एषः' पुरोडाशः 'यज्ञ एव' । स उभयकालोऽपि नियमेन देवैः 'अथानि'-'इति'; उभयत्रावकृत्त मतिक्रम्य नैव गच्छानि । यदा अन्यदनुतिष्ठानि, तदा 'नेत्' परिभयं भवति । "नेत्येष इदित्येतेन सम्ययुज्यते परिभये"—इति^३ हि निर्वचनेन खल्वभिप्रायेण 'पौर्षमासस्य', 'आमावास्यास्य' च यागस्य 'पुरस्तात्' पूर्वकाले 'क्रियते' यस्माद् दर्शं पौर्षमास्यां च यस्मात्कारणादनुष्ठीयते, 'तत्' तत्कारणम्, 'एतन्न' उभयं निमित्तं खलु ॥ ६ ॥

१— पा० सू० ३. २. ३१, ८. २. ६७ । का० वा० २०३६, २०३८ ।

य० वा० प्रा० २. ४३ ।

२— "सास्य देवता । अग्नेर्लक्ष्"—इति पा० सू० ४. २. २४, ३३ ।

३— निरु० १. ३. ६ । 'सर्वतो भयं परिभयम्'—इति तद्दृष्टिः ।

४— " 'यज्ञ एव' । स उभयकालोऽपि तयोः पूर्वकाले क्रियते"—इति ट ।

अस्य एवाग्नेयस्य^१ ऋद्धिफलार्थं पृथक्-प्रयोक्तव्यता माह— “यद्यु
इति । ‘एनम्’ अध्वर्युम् । ‘एतयैव’ आग्नेयेष्ट्यैव । “यत्कामा वा
इति । पुरा ‘एतम्’ आग्नेयाष्टाकपालपुरोडाशम् ‘ऋषयः’ यं काम
मपेक्ष्य ‘अजुह्वुः’ अन्वतिष्ठन्, ‘एभ्यः’ ‘स कामः’ समृद्धोऽभूत् ; अत
इदानौ मपि यः ‘एतेन यजते’, ‘अस्मै’ अपि ‘स कामः’ भवत्येव ।
यत्सम्बन्धाद्ष्टाकपालेष्टिरेवंविधसामर्थ्याऽभूत्, त मग्निं बज्रधा
प्रशंसति— “यस्यै वै कस्यै चेत्यादिना । यां काञ्चिद्देवता मुद्दिश्य
आज्यसोमादि ‘हविः’ ‘गृह्यते’, तत् ‘अग्नौ’ एव ‘जुह्वति’, नान्यत्र ;
अतः सर्वं वा सर्वस्य (‘अग्नाऽउ’) अग्नावेव ‘होष्यन्’ यदि भवेत्,
तर्हि किमर्थम् ‘अन्यस्यै’ इन्द्रादि-‘देवतायै’ अमुष्या इद मिति
‘आदिशेत्’ ; ‘तस्मात्’ अग्नौ होमस्यावश्यकत्वात् ‘अग्नये’ एव होमः,
प्रशस्त इति शेषः ॥ ७ ॥

इतोऽप्यग्नय एव प्रदानं युक्त मित्याह— “अग्निर्वा इति ।
उक्तप्रकारेण अग्नावेव सर्वदेवतार्थहवनात्तदुपधावितत्वात् ‘सर्वाः’
‘अग्निः’ एव । ‘तत्’ तस्मात् सर्वदेवतोपधावनात् यद्भवति, तद्ग्नैः
उपधावनेनैव स्यात् । ‘तस्माद्ग्नय एव’ हविरादेशः प्रशस्तः ॥ ८ ॥

“अग्निर्वै देवाना मिति । किं यथा लोके यम् ‘अद्भूतमाम्’^२
अतिशयेन प्रत्यक्षफलदं मन्येत, ‘तम्’ एव ‘उपधावेत्’, एव मग्नेः
प्रत्यक्षदेवत्वात् ‘अग्नय एव’ ॥ ९ ॥

१— “अस्या आग्नेयेष्टेः”—इति छ ।

२— ‘अद्भूत’—इत्यव्ययम्, सत्यनामसु पठितम् । निघ० ३. १०. ४ ।

इहोत्तरत्रापि बज्रत्र २. ३. १. २५; ३. १. ४. ११ ।

तथा इतरदेवताभ्योऽग्रेरेव शीघ्रं प्रसादाय मृदुहृदयत्वात्,
प्रत्यक्षदेवत्वेन समीप एव सेव्यत्वाच्च 'अग्रय एव' होमो युक्त
इत्याह— "अग्निर्वै देवानां मृदुहृदयतम इति, "अग्निर्वै देवानां
नेदिष्ठ मिति च ॥ १० ॥ ११ ॥

अथ पृथक्-प्रयोक्तव्याया आग्नेयेष्टैर्वैशेषिक मङ्गजात माह—
"स यदौत्यादिना । 'यदि' 'दृष्टिं' दर्शपूर्णमासात्पृथगेव 'कुर्वीत'
'स सामिधेनीः सप्तदशानुब्रूयात्', तथा प्रधानदेवता उपांशु यजेत ।
'तत्' उपांशुत्वं काम्येष्टिरूपं खलु ; उपांशु काम्या इष्टयः क्रियन्ते
इति^१ । एवं 'मूर्धन्वत्यः'^२ "अग्निर्मूर्धा, भुवो यज्ञस्य"—इत्येते^३ मूर्ध-
शब्दवत्यौ, प्रधानस्य 'याज्ये' खिष्टकृद्याज्यापुरोनुवाक्ये ; 'विराजौ'
विराट्कन्दस्के "प्रेद्धो अग्र, इमो अग्ने"—इत्येते^४ भवतः^५ ॥ १२ ॥
१ ॥ [६. २.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

प्रथमकाण्डे षष्ठाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

१— पुरस्ताद् (३. ५. १०. ए० २४६) द्रष्टव्यम् ।

२— "वयस्यासु मूर्ध्नी मतुप्"—इति पा० सू० ४. ४. १२७ ।

३— वा० सं० १३. १४ (३. १२.), १५ ।

४— वा० सं० १७, ७६ (तै० सं० ४. ६. ५. ११.) तै० सं० ४. ३. १३. २१ ।

५— संयाज्यशब्दार्थत्वेव माह सायणः— "खिष्टकृत्यम्बन्धिन्यौ याज्या-
नुवाक्ये इत्यर्थः"—इति ऐ० ब्रा० १. १. ५. भा० ।

त्वष्टुर्ह वै पुत्रः । विशीर्षा षडष्टु आस तस्य
 त्रीण्येव मुखान्यासुस्तद्यदेवुः रूप आस तस्मादिश्व-
 रूपो नाम ॥ १ ॥

तस्य सोमपान मेवैकं मुख मास । सुरापाण मेक
 मन्यस्मा आशनायैकं त मिन्द्रो दिद्वेष तस्य तानि
 शीर्षाणि प्रचिच्छेद ॥ २ ॥

स यत्सोमपान मास । ततः कपिञ्जलः समभवत्तु-
 स्मात्स बभ्रुकु इव बभुरिव हि सोमो राजा ॥ ३ ॥

अथ यत्सुरापाण मास । ततः कलविङ्कः समभव-
 तुस्मात्सोऽभिमाद्यत् क इव व्वदत्यभिमाद्यन्निव हि
 सुरां पीत्वा व्वदति ॥ ४ ॥

अथ यदन्यस्मा आशनायास । ततस्तिरिः सम-
 भवत्तुस्मात्सु व्विश्वरूपतम इव सन्त्येव घृतस्तोका इव
 त्वन्मधुस्तोका इव त्वत्पर्षेष्ठाश्रुतिता एवुः रूप मिव
 हि* स तेनाशन मावयत् ॥ ५ ॥

स त्वष्टा चुक्रोध । कुविन्मे पुत्र मवधौदिति सो-
 ऽपेन्द्र मेव सोम माजहे स युथायः सोमः प्रसुत एव
 मुपेन्द्र एवासु ॥ ६ ॥

इन्द्रो ह वा ऽईश्याञ्चक्रे । इदं वै मा सोमादन्तुर्य-
न्तीति स यथा बुलीयानुबलीयस ऽएव मनुपह्लत ऽएव
यो द्रोणकलशे शुक्र ऽश्रास तं भक्षयाञ्चकार सु हैनं
जिह्विःसु सोऽस्य विषड्डेव* प्राणेभ्यो दुद्राव मुखाड्डै-
वास्य नु दुद्रावाथ सुर्वेभ्योऽन्येभ्यः प्राणेभ्यो ऽद्रवत्तददः
सौचामणीतीष्टिस्तस्यां तद्द्याख्यायते यथैनं देवा ऽश्रुभि-
षज्यन् ॥ ७ ॥

स त्वष्टा चुक्रोध । कुविन्मेऽनुपह्लतः सोम मुबभक्ष-
दिति सु स्वयु मेव यज्ञवेशसं चक्रे स यो द्रोणकलशे
शुक्रः पुरिशिष्ट ऽश्रास तं प्रवर्त्तयाञ्चकारेन्द्रशचुर्व्वर्द्धस्वेति
सोऽग्नि मेव प्राप्य सुम्बभूवान्तुरैव सुम्बभूवेत्यु हैक
ऽआहुः सोऽग्नीषोमावेवाभिसुम्बभूव सुर्व्वा विद्याः सुर्व्वं
यशः सुर्व्वं मन्नाद्यः सुर्व्वाः श्रीः† ॥ ८ ॥

स यद्वर्त्तमानः समुभवत् । तस्माद्दृचोऽथ यदपात्समु-
भवत्तस्माद्दृहिस्तं दनुश्च दनायुश्च‡ मातेव च पितेव च
पुरिजगृहत्तुस्तस्माद्दानव ऽदृत्याहुः ॥ ९ ॥

अथ यदब्रवीदिन्द्रशचुर्व्वर्द्धस्वेति । तस्माद्दु हैन मिन्द्र

* 'विविषडेव'—इति क, ख । † 'श्री'—इति क, 'श्रीम्'—इति ख ।

‡ 'दनायुश्च'—इति—इति पाठः सा०-सम्मतः, डा०-वेवरेण दृष्टश्च ।

एव जघानाय युञ्ज शुश्रुदवश्यदिन्द्रस्य शचुर्व्वर्द्धस्वेति
शुश्रुदु ह सु एवेन्द्र महनिष्यत् ॥ १० ॥

अथ यद्ब्रवीद्वर्द्धस्वेति । तुस्मादु ह स्मेषुमात्रु मेव
तिर्यङ् वर्द्धत इषुमात्रं प्राङ्क्वो वैवावरः समुद्रं
दधावुव पूर्वः स यावत्स आस सुहैव तावदनादु
आस ॥ ११ ॥

तुस्मै ह स्म पूर्व्वक्ले देवाः । अशन मभिहरन्ति
मध्यन्दिने मनुष्या अपराक्ले पितरः ॥ १२ ॥

स वा इन्द्रस्तथैव नुत्तश्रुन् । अग्नीषोमा उप-
मन्त्रयाञ्चक्रेऽग्नीषोमौ युवं वै मुम स्थो युवयोर्हु
मस्मि नु युवयोरेष किञ्चन कुं म इमं दस्युं वर्द्धयथ
उप मावर्त्तेथा मिति ॥ १३ ॥

तौ होचतुः । किं मावयोस्ततः स्यादिति ताभ्या मेतु
मग्नीषोमीय मेकादशकपालं पुरोडाशं निरवपत्तस्मा-
दग्नीषोमीय एकादशकपालः पुरोडाशो भवति ॥ १४ ॥

तावेन मुपावदततुः । तावन्तु सुर्व्वे देवाः प्रेयुः सुर्व्वा
व्विद्याः सुर्व्वं युशः सुर्व्वं मन्नाद्यः सुर्व्वा श्रीस्तेनेष्ट्रेन्द्र
एतदभवद्यदिद मिन्द्र एष उ पौर्णमासस्य बन्धुः स यो
हैवं व्विद्वान् पौर्णमासेन यजत एताः हैव श्रियं
गच्छत्येवं युशो भवत्येव मन्नादो भवति ॥ १५ ॥

तद्वेव खुलु हतो वृचः । स यथा वृतिर्निष्पीत
 ऽएव५ संलीनः* शिश्ये यथा निर्दूतसक्तुर्भुस्त्रैव५
 संलीनः† शिश्ये त मिन्द्रोऽभ्यादुद्राव हनिष्यन् ॥ १६ ॥

सु होवाच । मा नु मे प्रहार्षीस्त्वं वै तदेतर्ह्यसि
 युदहं व्येव मा कुरु † मामुया भूव मिति स वै मेऽन्न
 मेधीति तथेति तं द्वेधान्वभिनत्तस्य युत्सौम्यं न्यक्त मास
 तं चन्द्रमसं चकाराय युदस्यासुर्य मास तेनेमाः प्रजा
 ऽउदुरेणाविध्यत्? तस्मादाहुर्वृचु ऽएव तुर्ह्यन्नाद
 ऽआसीद् वृचु ऽएतर्हीतीदः हि युदसावापूर्यतेऽस्मादेवै-
 तस्त्रोकादाप्यायतेऽथ यदिमाः प्रजा ऽअशन मिच्छन्ते-
 ऽस्मा ऽएवैतुहचायोदुराय बलिः हरन्ति स यो हैवु मेतुं
 वृचु मन्नादं वेदान्नादो हैवु भवति ॥ १७ ॥

ता ऽउ हैता देवता ऽऊचुः । या ऽइमा ऽअग्नीषोमा-
 वन्वाजगमुरग्नीषोमौ युवं वै नो भूयिष्ठभाजौ स्थो
 युयोर्वा मिदुं युवयोरस्मानन्वाभजत मिति ॥ १८ ॥

* , † 'संलीनः'-इति च पाठो डा०-वेवरेण दृष्टः । संलीनः, 'संलीनः'-

इति वा च-पाठः सा०-सम्मतश्च ।

† 'मा आकुरु'-इति सा०-सम्मतो डा०-वेवर्-दृष्टश्च ।

§ 'ऽउदुरेणाविध्यत्'-इति सा०-सम्मत इत्याह डा०-वेवः ।

॥ 'भजत ऽइति'-इति च डा०-वेवरेण दृष्टः ।

तौ होचतुः । किं मावयोस्तुतः स्यादिति युस्यै
 कुस्यै च देवतायै हविर्निर्व्वुपांस्तुद्वां पुरस्तादाज्यस्य
 यजानिति तस्माद्युस्यै कुस्यै च देवतायै हविर्निर्व्वुपन्ति
 तत्पुरस्तादाज्यभागावग्रीषोमाभ्यां यजन्ति तन्न सौम्ये-
 ऽध्वरे नु पशौ युस्यै कुस्यै च देवतायै हविर्निर्व्वुपा-
 निति* ह्यब्रुवन् ॥ १९ ॥

सु ह्यग्निरुवाच । मय्येव वः सुर्वेभ्यो जुह्वतु तद्वोऽहं
 मय्याभजामीति तस्मादग्नौ सुर्वेभ्यो देवेभ्यो जुह्वति
 तस्मादाहुरग्निः सुर्वा देवता ऽइति ॥ २० ॥

अथ ह सोम ऽउवाच । मा मेव वः सुर्वेभ्यो जुह्वतु
 तद्वोऽहं मय्याभजामीति तस्मात्सोमः सुर्वेभ्यो देवेभ्यो
 जुह्वति तस्मादाहुः सोमः सुर्वा देवता ऽइति ॥ २१ ॥

अथ यदिन्द्रे सुर्वे देवास्तस्थानाः । तस्मादाहुरिन्द्रः
 सुर्वा देवता ऽइन्द्रश्रेष्ठा देवा ऽइत्येतद्ब वै देवास्त्रेधैक-
 देवत्या ऽअभवन्स यो ह्यैव मेतद्देदैकधा ह्यैव स्वानाः
 श्रेष्ठो भवति ॥ २२ ॥

द्वयं वा ऽइदं नु तृतीय मस्ति । आर्द्रुञ्चैव शुष्कञ्च
 यच्छुष्कं तदग्नेयं युदाद्रं तत्सौम्यं मथ युदिदं द्वय

* इह 'हविः'—पदं न दृश्यते च-पुस्तके ।

† 'इन्द्रश्रेष्ठा'—इति पाठः सा०-सम्मत इत्याह डा०-वेवरः ।

मेवाथ* किं मेतावत्क्रियत ऽइत्यग्नीषोमयोरेवाज्यभागा-
वग्नीषोमयोरुपांशुयाजोऽग्नीषोमयोः पुरोडाशो यद्दत्त
एकतमेनैवेदं सुर्वं माम्नोत्यथ किं मेतावत्क्रियत
ऽइत्यग्नीषोमयोर्हवैतावती विभूतिः प्रजातिः ॥ २३ ॥

सूर्यं ऽएवामेयुः । चद्रमाः सौम्यो ऽहरेवामेयं राचिः
सौम्या यु ऽएवापूर्यतेऽर्द्धमासः सु ऽआमेयो योऽपक्षीयते
सु सौम्यः ॥ २४ ॥

आज्यभागाभ्या मेव । सूर्याचन्द्रमुसावाम्नोत्युपांशु-
याजेनैवाहोरात्रे ऽआप्नोति पुरोडाशेनैवार्द्धमासावाम्नो-
तीत्यु हैकं ऽआहुः ॥ २५ ॥

तदु होवाचासुरिः । आज्यभागाभ्या मेवातो यतमे
वा यतमे वा हे ऽआप्नोत्युपांशुयाजेनैवातो यतमे वा
यतमे वा हे ऽआप्नोति पुरोडाशेनैवातो यतमे वा
यतमे वा हे ऽआप्नोति सुर्वं म ऽआप्तु मसत्सुर्वं जितं
सुर्वेण वृचुः हनानि सुर्वेण द्विषुन्तं भ्रातृव्यं हना-
नीति तुस्माद्वा ऽएतावत्क्रियत ऽइति ॥ २६ ॥

तदाहुः । किं मिदं जामि क्रियतेऽग्नीषोमयोरेवाज्य-

* 'मेवाप्य'-इति च । सोऽय मशुद्धः पाठः स्यान्मुद्राकरप्रमादजः ।

† च-पुस्तके तु 'यतमे वा यतमे वा हे'-इत्यस्य स्थाने 'ऽहोरात्रे'-इति पाठः ।

‡ च-पुस्तके तु 'यतमे वा यतमे वा हे ऽआप्नोति'-इत्यस्य स्थाने 'ऽर्द्धमासा-
वाप्नोति'-इति पाठः ।

स्याग्नीषोमयोः पुरोडाशस्य यदुनन्तर्हितं तेन जाम्बी-
त्यनेन ह त्वेवाजाम्याज्यस्येतरं पुरोडाशस्येतरं तदन्य-
दिवेतर मन्यदिवेतरं भवत्यृच मनुच्य जुषाणेन यजत्यृच
मनूच्यर्चा यजति तदन्यदिवेतर मन्यदिवेतरं भवत्यनेन
ह त्वेवाजाम्युपाःश्चाज्यस्य यजत्यृचैः पुरोडाशस्य स
यदुपाःशु तन्वाजापत्यः रूपं तस्मात्तस्यानुष्टुभ मनु-
वाक्या मुन्वाह व्याग्ध्यनुष्टुब् वाग्धि प्रजापतिः ॥ २७ ॥

एतेन वै देवाः । ऽउपाःशुयाजेन यं य मसुराणा
मुकामयन्त त मुपत्सुर्यं वृजेण वषट्कारेणाघ्नस्तथो
ऽएवैषु ऽएतेनोपाःशुयाजेन पाप्मानं द्विषन्तं भ्रातृव्य
मुपत्सुर्यं वृजेण वषट्कारेण हन्ति तस्मादुपाःशुयाजं
यजति ॥ २८ ॥

स वा ऽकृच मनुच्य जुषाणेन यजति । तदुन्विमा
ऽअन्यतरतोदन्ताः प्रजाः प्रजायन्तेऽस्थि ह्यृगुस्थि हि
दुन्तोऽन्यतरतो ह्येतदुस्थि करोति ॥ २९ ॥

अथुर्चं मनुच्यर्चा यजति । तदुन्विमा ऽउभयतो-
दन्ताः प्रजाः प्रजायन्तेऽस्थि ह्यृगुस्थि हि दुन्त ऽउभयतो
ह्येतदुस्थि करोत्येता वा ऽइमा इय्यः प्रजा ऽअन्यतरतो-
दन्ताश्चैवोभयतोदन्ताश्च स यो हैवुं विद्वानग्नीषोमयोः
प्रजातिं यजति बहुर्हैवुं प्रजया पशुभिर्भवति ॥ ३० ॥

स वै पौर्णमासेनोपवस्यन् । नु सचा सुहित ऽइव
स्यात्तेनेदु मुदुर मसुर्यं बिनात्याहुतिभिः प्रातर्हैव भेषु
ऽउ पौर्णमासस्योपचारः ॥ ३१ ॥

स वै सम्प्रत्येवोपवसेत् । सम्प्रति वृत्रुः हनानि
सम्प्रति द्विषन्तं भ्रातृव्यः हनानीति ॥ ३२ ॥

स वा ऽउत्तरा मेवोपवसेत् । स मिव वा ऽशु क्रमते
युः सम्प्रत्युपवसत्यनद्धा वै सुङ्गान्तयोर्यद्वीतरो वेतर
रुभिभुवतीतरो वेतर मुथ य ऽउत्तरा मुपवसति युथा
पुराच्च मावृत्तः सम्प्रिः ष्यादुप्रत्यालभमानुः सोऽन्यतो-
घात्येव स्यादेवं तद्य ऽउत्तरा मुपवसति ॥ ३३ ॥

स वै सम्प्रत्येवोपवसेद् । युथा वा ऽअन्यस्य हतुः
सम्प्रिः ष्यादेवं तद्य ऽउत्तरा मुपवसति सोऽन्यस्यैव कृता-
नुकरोऽन्यस्योपावसायी भवति तस्माद् सम्प्रत्येवोप-
वसेत् ॥ ३४ ॥

प्रजापतेर्ह वै प्रजाः ससृजानुस्य । पूर्वाणि व्विसस्रः सुः
स वै संव्वत्सरु ऽएव प्रजापतिस्तस्यैतानि पूर्वा-
ण्यहोरात्रयोः सन्धी पौर्णमासी चामावास्या चऽर्त्तु-
मुखानि ॥ ३५ ॥

स व्विसस्रैः पूर्वभिः । नु शशाक सुः हातुं तु मेतै-
र्हविर्यञ्जैर्देवा ऽअभिषज्यन्नग्निहोत्रेणैवाहोरात्रयोः सन्धी

तत्पुर्व्वाभिषज्यंस्तत्सुमदधुः पौर्षमासेन चैवामावास्येन च
पौर्षमासीं चामावास्यां च तत्पुर्व्वाभिषज्यंस्तत्सुमदधुश्चा-
तुर्मास्यैरेवऽर्त्तुमुखानि तत्पुर्व्वाभिषज्यंस्तत्सुमदधुः ॥ ३६ ॥

स सुऽहितैः पुर्व्वभिः । इदं मन्नाद्य मभ्युत्तस्थौ यदिदं
प्रजापतेरन्नाद्यः स यो हैवं विद्वान्सम्प्रत्युपवसति
सम्प्रति हैव प्रजापतेः पुर्व्वं भिषज्यत्यवति हैनं प्रजापतिः
सु ऽएव मेवान्नादो भवति यु ऽएवं विद्वान्सम्प्रत्युपवसति
तस्माद् सुम्प्रत्येवोपवसेत् ॥ ३७ ॥

चक्षुषी ह वा ऽएते यज्ञस्य यदाज्यभागौ । तस्मात्पु-
रस्ताज्जुहोति पुरस्ताद्भीमे चक्षुषी तत्पुरस्तादेवैतच्चक्षुषी
दधाति तस्मादिमे पुरस्ताच्चक्षुषी ॥ ३८ ॥

उत्तरार्द्धपूर्वाद्धैके । आग्नेय माज्यभागं जुह्वति
दक्षिणार्द्धपूर्वाद्धै सौम्य माज्यभागं मेतत्पुरस्ताच्चक्षुषी
दध्म ऽइति व्वदन्तस्तदु तदाविज्ञान्य* मिव हवीऽपि ह
वा ऽआत्मां यज्ञस्य स यदेव पुरस्ताद्धविषां जुहोति
तत्पुरस्ताच्चक्षुषी दधाति युचो ऽएव सुमिद्धतमं मुन्येत
तदाहुतीर्जुहुयात्समिद्धहोमेन ह्येव समृद्धा ऽआहु-
तयः ॥ ३९ ॥

स वा ऽक्वच मनूच्य जुषाणेन यजति । तस्मादिमे-

ऽअस्थन्सुत्यनुस्थिके चक्षुषी ऽआश्लिष्टे ऽअथ यहृच मनु-
च्यऽर्चा युजेदस्थि हैव कुर्यान्न चक्षुः ॥ ४० ॥

ते वा ऽएते । अग्नीषोमयोरेव रूपं मन्वायन्ते
यच्छुक्लं तदग्नेयं युक्त्वृष्णं तत्सौम्यं यदि वेतरुथा युदेव
कृष्णं तदग्नेयं युक्त्वृष्णं तत्सौम्यं युदेव व्वीक्षते
तदग्नेयुः रूपः शुष्के* इव हि व्वीक्षमाणस्याश्लिणी
भुवतः शुष्कं मिव ह्याग्नेयं युदेव स्वपिति तत्सौम्युः रूपं
माद्रे† इव हि सुषुपुषोऽश्लिणी भुवत ऽआर्द्रं इव हि
सोमं आजरसुः ह वा ऽअस्मिन्नलोके‡ चक्षुष्मान्भवति
सचक्षुरमुष्मिन्नलोके‡ सुभवति यु ऽएव मेतौ चक्षुषी
ऽआज्यभागौ वेद ॥ ४१ ॥ २ ॥

॥ इति पञ्चमप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् [ई. ३.] ॥

अग्नीषोमीयं मेकादशकपालं विधातुं माख्यायिका माह—
“त्वष्टुर्ह वै पुत्र इति” । पुरा किल ‘त्वष्टुः’^१ शिरस्त्रयेण युक्तः

* ‘शुष्केव’—इति क ।

† ‘ऽअस्मिन् लोके’—इति ख,

‡ ‘ऽअस्मिन्नलोके’—इति ग, ‘ऽअस्मिन्नलोके’—इति च ।

‡ ‘रमुष्मिन् लोके’—इति ख, ‘रमुष्मिन्नलोके’—इति ग, ‘रमुष्मिन्नलोके’—इति च ।

१—एतदारभ्याष्टमकण्ठीस्थ-‘नदुद्राव’—इत्यन्तं ग्रन्थज्ञातम् पुनः पञ्चमे
काण्डे अपि श्रुतम् (५. ५. ४. २-८) ।

२—“त्वष्टा, तूर्णं मश्रुत इति नैरुक्तास्त्रिमेवा स्याद् दीप्तिकर्मणस्त्वत्ततेर्वा
स्यात् करोति कर्मणः” —इति निरु० ८. २. १० । पुनस्तत्रैव तत

कश्चित् 'पुत्रः' बभूव^१ । यतोऽथ मुक्तरीत्या बद्धरूपः, अतः सः
'विश्वरूपः'—इत्यन्वर्थनामा अभूत् ॥ १ ॥

“तस्येति । 'तस्य' शिरस्त्रयगतेषु मुखत्रयेषु मध्ये 'एकं मुखं'
'सोमपानं' सोमः पीयते अनेनेति करणे ल्युट्^२ । सोमपानायाभूत् ।
अन्यन्मुखं 'सुरापाणं' सुरापानसाधनम् । “वा भावकरणयोः”—इति^३
णत्वम् । 'अन्यस्मै' पानव्यरिक्ताय 'अग्रनाय' भोजनाय 'एकं' मुख
मासीत् । 'तं' विश्वरूपं दृष्ट्वा, 'इन्द्रः' 'द्विद्वेष' द्वेष मकरोत् । द्वेषणं
तैत्तिरीयके समाह्वतम्— “स प्रत्यक्षं देवेभ्यो भागं भवदत्, परोक्ष
मसुरेभ्यः”—इति^४ । स क्रुद्ध इन्द्रः 'तानि' त्रीण्यपि शिरांसि
'प्रचिच्छेद' ॥ २ ॥

“स यत्सोमपान इति । तेषु त्रिषु मुखेषु मध्ये 'यत्' सोम-
पानाय मुखम्, 'ततः' 'कपिञ्जलः' पक्षी 'समभवत्' । “कपिञ्जलः

उत्तरम्— “माध्यमिकस्वष्टेत्याहुः । मध्यमे च स्थाने समाह्वतः
(निघ० ५. ४. २१.) । अग्निरिति शाकपूणिः”—इति (११) । ‘सर्व-
शिल्पिमता माचार्यो देववर्द्धकिर्दाज्ञायणी-पुत्रो दादशाना मादि-
त्याना मन्यतम इत्येतिहासिकाः”—इति च तद्भाष्ये पर्यालोच्यम् ।
द्युस्थाने आदित्यनामसु चाह्वतो निघण्टौ (५. ६. ६.) । “तत्रेतिहास
माचक्षते”—इत्यादि नैरुक्तं चात्रालोच्यम् (निघ० १२. १. १०.) ।

१— त्रिशिरो वर्गानं छतं सायणाचार्येण ऋ० सं० १ म० २ अ० १ सूक्तारम्भे ;
विशेषतस्तु “त्रिशिरोर्षाणं ०—० त्रितो गाः”—इत्यादौ द्रष्टव्यम्
(ऋ० सं० १०. ८. ८ ; ६६. ६) ।

२— पा० सू० ३. ३. ११७ ।

३— पा० सू० ८. ४. १० ।

४— तै० सं० २. ५. १. १ ।

कपिरिव जीर्णः कपिरिव जवत ईषत्पिङ्गलो वा”-इति यास्कः^१ ।
उक्तार्थविश्रामाय पक्षिणः सोमस्य च साम्य माह—“तस्मात् स बभूवक
इवेति ॥ ३ ॥

“अथ यत् सुरापान मिति । तथा कलविङ्कोऽपि शब्दयति,
अतः ततस्तदुत्पत्तिर्युक्ता ॥ ४ ॥

“अथ यदन्यस्मा इति । ‘अथ’ पानात् ‘अन्यस्मात्’ अग्रनाय
यत् सुखम्, ‘ततः तित्तिरिः’^२ । यतो बङ्गरूपादन्नभक्तान्मुखात्
सम्बभूव, अतः सोऽत्यन्तं बङ्गरूपवान्^३ दृश्यते ।

कथं तस्य तथात्व मिति तद्दर्शयति— “सन्धेवेति । त्वच्छब्द-
स्त्वशब्दसमानार्थः, सर्वनामसु विकल्पेन पठितः^४ । ‘त्वत्’ एकस्मि-
न्अङ्गे ‘घृतसोका इव’ घृतविन्दवः परिदृश्यन्ते । तथा ‘त्वत्’ एकत्र
अङ्गे मधोर्विन्दव इव । एतदपि कुत इत्यत आह—‘पर्ष्वेषु’
चटकपक्षेषु ‘आस्युतिताः’ आचरं प्राप्ताः बङ्गरूपाणि दृश्यन्ते ।
कार्यगतं वैरूप्यं तत्कारणेऽपि सम्भावयति—‘एवं रूप मिव’

१— तथाहि—“अथ लुप्तोपमान्यर्थीपमानीत्याचक्षते”-इत्यधिकारे (निर०
३. ४. १.) द्रष्टव्यम् । तत्र “कमनीयं शब्दं पिङ्गयतीति वा”-
इति च तच्छेषः ।

२— “तित्तिरिस्तस्मिन्नात्, तिलमात्रचित्र इति वा”-इति निर० ३. ४. १ ।

३— एवंविधेषु पदेषु प्रथमं मत्वर्थीयप्रत्ययेन भाव्यम्, ततो समासः ;
अत एव “न कर्मधारयान्मत्वर्थीयो बङ्गत्रौहिञ्जेत् तदर्थप्रतिपत्ति-
करः”-इति नात्र विवक्ष्यते ।

४— ग० पा० १. १. १. (१. १. २७ सू०) ।

दृतसोकादिरूप मिव खलु 'सः' 'तेन' मुखेन 'अग्रनं' जठरम्
'आवयत्' अवति^१ रच गत्यर्थः^१, अग्रमयत् ॥ ५ ॥

“स लष्टेति । एवं पुत्रशिरसु क्लिप्तेषु 'स लष्टा' असाविन्द्रो 'मे'
'पुत्रं' 'कुवित्' बद्धप्रकारम् 'अवधीत्'—'इति' क्रुद्धो भूत्वा 'अपेन्द्र
मेव' इन्द्रेण विरहित मेव 'सोम माजह्रे' । 'सः' च 'सोमः' 'यथा'
अपेन्द्रः 'प्रसुतः', 'एवं' प्रदानेऽपि 'अपेन्द्र एव' अभूत् ॥ ६ ॥

“इन्द्रो ह वा इति । स च 'इन्द्रः' 'इदम्' एव सर्वेऽपि 'मा'
'सोमात्' व्यवहितं कुर्वत 'इति' विचार्य, 'यथा' प्रबलौ दुर्बलस्य
धन मननुज्ञात एवापहरति, 'एवम्' 'अनुपहृत एव' 'द्रोणकलशे'^२
शोधितं सोम मभचयत् । 'सः' च भक्षितः सोमः सात्त्य मप्राप्नुवन्
त मेव 'जिहिःस' हिंसितवान्, पीडा मकरोत् । ततः सर्वतः
नासाद्यमुख्य—'प्राणेभ्यः', मुखव्यनिरिक्तेभ्यः च्युतोऽभूत् । अथ कर्क-
म्भादिपदार्थरूपेण सृतेभ्यस्तेभ्यः सकाशात् 'सौत्रामणी' सुचाम्णः
सम्बन्धिनौ 'इष्टिः' निष्पन्ना^३ । सोमे सृते, येन प्रकारेण त मिन्द्रं

१— 'अवति'—इति ज, भ, डा०—वेवरेण च त्रिषु पुस्तकेषु दृष्टः ।

२— धा० पा० भा० पं० ६०० ।

३— द्रोणकलशो द्रुममयः कलशाकारो वैकङ्कतः सोमरसपात्रविशेषः ।

अस्योपर्यव धारा गृह्णा गृह्णन्ते । का० श्रौ० ८. ७. ५ सू० द्रष्टव्यम् ।

४— “सुत्रामा गोत्रभिद् वची” —इत्यमरः १. १. ४५ । “तदेतत् सर्वं
माप्नोति यज्ञे सौत्रमणीसृते” —इत्यादि वा० सं० १६, ३१ । तत्र च
“सुरावन्तम् (वा० सं० १६. ३२.)” —इत्यादिमन्त्रैर्होमो विहितः
(का० श्रौ० १६. ३. ८.) । “न वा एतदयो न हिरण्यं, यत्नीसम् ;
न स्त्री न पुमान्, यत् स्त्रौवः ; न सोमो न सुरा, यत् सौत्रामणी-

सूतसोमं 'देवाः' विचिकित्सितवन्तः, 'तत्' सर्वं सौचामणीप्रकरणे
विस्मृतं मान्नायते^१ ॥ ७ ॥

"स त्वष्टेति । अथ 'स त्वष्टा' मम 'सोमम्' अतिप्रसूत
मनाकारित मेवापिवदिति क्रुद्धः सन्, 'स्वय मेव' नष्टस्य यज्ञस्य
'यज्ञवेगसं' यज्ञहिंसापरिहारं कृतवान् । कथम् ? 'यो द्रोणकलशे'
'शुक्रः' सोमः 'परिशिष्टः' आसीत्, 'तम्' आदाय प्रवर्त्तयामास,
'इन्द्रग्रजुर्वर्द्धस्व'-इत्युच्चार्यं कृतवान् । 'सः' च ऊतः सोमः, अग्निप्राप्ति-
समकाल एव पुरुषरूपेण 'सम्भूव' । केचित् प्रवर्त्तनसामर्थ्यात् अग्नि
मस्पृशन्नेव मध्ये 'सम्भूवेत्याहुः' । 'सः' च सम्भवन् 'अग्नीषोमावेव'
'अभि' व्याप्नुवन् भक्षयन् 'सम्भूव' । न केवलं जगत्कारणभूतौ तावेव,
किन्तु लोके याः 'विद्याः', यद् 'यज्ञः', यत् अदनीय मन्त्रम्,
या च 'ऋीः', तानि सर्वाणि 'अभि'लक्ष्य भक्षयन् 'सम्भूव' ॥ ८ ॥

"स यद्वर्त्तमान इति । तथा 'सः' सम्भवन् 'वर्त्तमानः' सर्वं
व्याप्नुवन्नेव । यतः 'समभवत्', 'तस्मात्' तस्य नाम, सर्वं व्याप्य वर्त्तत
इति व्युत्पत्त्या 'वृत्रः'-इति सम्यञ्चम्^२ । तथा यस्मात् ('अपात्')

समृद्धौ"-इति तै० ब्रा० १. ८. ५. ४ । "ते देवा अब्रुवन् सूत्रातं
बतैन मत्रासता मिति तस्मात् सौत्रामणी नाम"-इति (५. ५. ४.
१२.) नामनिर्वचनम् । "सूत्रातं बतैनं पाप्मनोऽत्रास्महीति"-इत्यादि
चोपरिष्ठादिहैव (५. ५. ४. १२ ; १२. ७. १. १४.) ।

१— इहैवोत्तरभागे द्रष्टव्यम् । उत्तरभागे हि अष्टाध्यायिसौत्रामण्याश्च-
मेधाख्यास्त्रयः काण्डाश्चतुर्थश्च ब्रह्मप्रतिपादको बृहदारण्यकाख्यः ।

२— "वृत्रो वृथातेर्वा, वर्त्ततेर्वा, वर्द्धतेर्वा ; 'यदवृथात् तद् वृत्रस्य वृत्रत्व
मिति विज्ञायते, 'यदवर्त्तत तद् वृत्रस्य वृत्रत्व मिति विज्ञायते,
यदवर्द्धत तद् वृत्रस्य वृत्रत्व मिति विज्ञायते"-इति निरु० २. ५. ३ ।

अपादः सन् सम्भूतः, 'तस्मात्' अतः सर्पणसाम्यात् 'अहिः' इत्यपि
तन्नामासीत् । 'तं' 'दनुश्च दनायूश्च' मातृ-पितृ-स्थानीयौ भूत्वा
रक्षणाय 'परिजगृहृतुः' । अस्मात्ताभ्यां परिजगृहृतुः, 'तस्माद्दानव
इत्याहुः' सर्वे जनाः ॥ ९ ॥

“अथ यदब्रवीदिति । तथा स लघ्वा ग्रहप्रवारसमये^१ इन्द्र-
शत्रुरिति^२ पूर्वपदोदात्ततया,— इन्द्रः शत्रुर्यस्येति बज्रव्रीहिसमासं
कृत्वा^३ मन्त्रं प्रयुक्तवान्, अतः तम् 'इन्द्रो जघान' । यद्यसौ अन्तो-
दात्ततया तत्पुरुषसमासेन^४ वा, 'इन्द्रस्य शत्रुः'-इति व्यस्तनिर्देशेन
वा ब्रूयात्, तदा निश्चितमेव 'स इन्द्रं' इत्यात्^५ ॥ १० ॥

१— “अहिरयनात् ; एत्यन्तरिक्षे । अथ मपीतरोऽहिरेतस्मादेव, निर्ऋ-
सितोपसर्गं आहन्तीति”—इति निरु० २. ५. ३ ।

२— 'ग्रहप्रचारसमये'-इति ठ ।

३— “इन्द्रशत्रुः । इन्द्रोऽस्य भ्रमयिता वा श्रातयिता वा तस्मादिन्द्र-
शत्रुः”—इति निरु० २. ५. २ ।

४— “बज्रव्रीहौ प्रकृत्वा पूर्वपदम्”—इति पा० सू० ६. २. १ ।

५— “अन्तोऽवत्याः”—“समासस्य”—इति पा० सू० ६. १. २२०, २२३ ।

६— “इन्द्रस्य श्रातयिता इन्द्रशत्रुरिति-विवक्षायां तत्पुरुषसमासस्यान्तो-
दात्तत्वेन भवितव्यम् ; आद्युदात्तस्वर्यं शब्दः प्रयुक्तः, स च बहुव्रीहितां
द्योतयति, बज्रव्रीहौ प्रकृत्वा पूर्वपद मिति पूर्वपदाद्युदात्तत्वविधा-
नात् । सति बज्रव्रीहौ इन्द्रः श्रातयिता यस्येत्यर्थो भवति । सोऽयं
मन्त्रगतः स्वरपराधः”—इति तै० सं० २. ४. १२ सा० भा० ।
अत एवाह पस्पशायाम्— “दुष्टः शब्दः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्या-
प्रयुक्तो न त मर्थं माह । स वाग्वचो यजमानं हिनस्ति यद्येन्द्रशत्रुः
स्वरतोऽपराधात्”—इति पा० म० भा० १. १. १आ० ।

“अथ यदिति । तथा ‘वर्द्धस्वेति’-प्रयोगसामर्थ्यात् ‘सः’ वृचः
 ‘इषुमाचम्—इषुमाचम्’ धनुषः सकाशाद्बलात्प्रमुक्तेषुर्यावत् दूरं
 गच्छति तावन्माचम्, प्रतिक्षणं ‘तिर्यङ्’ उभयपार्श्वतः ‘वर्द्धते’, ‘प्राङ्’
 हि ‘इषुमाचम्’ अवर्द्धत । एतत् पश्चाद्द्वेरेषुपक्षक्षणम् । ‘अवरं’,
 ‘पूर्वं’ च ‘समुद्रं’ तथा प्राक्-पश्चात्समुद्रावपि ‘अवदधौ’ शरीरवृद्ध्या
 अवाक् चकार इत्यर्थः । यावद्यावत् प्रवृद्ध आस, तावत्तावत्
 प्रवृद्धोऽन्नभक्षक एवाभूत् ॥ ११ ॥

“तस्मै ह स्मेति । एवं ब्रह्माग्निने ‘तस्मै’ ‘देवाः मनुष्याः पितरस्य’
 पूर्वमध्यन्दिनापराह्णेषु क्रमेण सर्वतः ‘अग्ननम्’ प्रयच्छन्ति ॥ १२ ॥

“स वा इन्द्र इति । इन्द्रस्तु वृचशरीरवृद्धिक्रमानुसारेणैषेष-
 दीषत्प्रणुञ्जो दूर एव ‘चरन्’, ओदन मसहमानो वृच मनुगतौ
 ‘अग्नीषोमौ’ इच्छन् उपमन्त्रयामास । कथम् ? हे ‘अग्नीषोमौ !’
 युवां ‘मम’ स्वम् भवथः, ‘युवयोरहं’ स्वम् भवामि । यथाहं
 युवयोस्तथा ‘एषः’ वृचो ‘न किञ्चन’ किं मपि न भवति, अतः
 ‘कम्’ कौदृक्त्वलोपेन ‘दस्युं’ ‘वर्द्धयथ’ ? अतोऽमुं परित्यज्य
 मां प्रति ‘उपावर्त्तयाम्’ । ‘इति’-शब्दः उपमन्त्रणप्रकार-
 समाप्त्यर्थः ॥ १३ ॥

‘तौ होचतुरिति । अथ ‘तौ’ इन्द्रम् ‘ऊचतुः’ । ‘ततः’

१— तैत्तिरीयसंहितायाश्चैव मेव (२. ४. १२, २. ५. २.) ।

२— ‘पूराद् दूर एव’-इति ज, भ ।

३— तैत्तिरीयसंहितायाश्चाज्ञात मेवमेवोपमन्त्रणम् (तै० सं० २. ५. २.) ;

अधिकन्तु तत्र अत मिहैव प्रजापतितो वज्रलाभादिकश्चेति ।

वृचवदननिर्गमनात् 'आवधोः' 'किं' फलं स्वयं 'स्यात्'? 'इति' ।
 स एव सुक्तः 'ताभ्याम्', 'एतम्' इदानीं विधीयमानम् 'एका-
 दशकपालं पुरोडाशम्' अग्नीषोमदेवताकं कृत्वा निरूपवान्, तथो-
 रिद मिति कल्पितवानित्यर्थः ॥

इदानीं तं यागं विधत्ते— "तस्मादिति । अग्नीषोमौ देवते
 यस्य, सः 'अग्नीषोमौयः', एकादशसु कपालेषु संस्कृतः पुरोडाशः
 'एकादशकपालः' स भवेत्, पौर्णमास्यां कर्त्तव्यः ॥ १४ ॥

"तावेन मिति । अथ 'तौ' 'एनम्' इन्द्रं प्रत्युपावृत्तावभूताम् ।
 'तावनु' 'सर्वे' अपि वृचमुखान्तर्गताः 'देवाः' ('प्रेयुः') निरीयुः ।
 तथा वृचेण भक्षिता विद्यायज्ञोऽन्नश्रियः 'सर्वाः' अपीन्द्रं प्रति
 निर्गताः । 'यत्' 'इदम्' इदानीन्परिदृश्यमानप्रकार मिन्द्रस्य
 सर्वाधिपत्य मस्ति, तत् 'तेन' अग्नीषोमौयैकादशकपालयागेन 'इद्वा'
 'अभवत्' । उक्त मर्थं निगमयति— "एष उ इति । एष एव
 "त्वष्टुर्ह वै"—इत्याद्युपक्रम्य, "तेनेष्टेन्द्र एतदभवत्"—इत्यन्तेनोक्त एव
 'पौर्णमासस्य' पौर्णमास्या मसाधारण्येनानुष्ठेयस्य^१ हविषो 'बन्धुः'
 बन्धकोऽर्थनियामकः, एतदेव ब्राह्मण मित्यर्थः ॥

१— "सास्य देवता (४. २. २४.)"—इत्यधिकारे "द्यावापृथिवी-शुनासौर-
 मरुत्वदग्नीषोम-वास्तोष्पति-गृहमेधाच्छ च"—इति पा० सू० ४. २.
 ३२ । "देवताइन्द्रे च (पा० सू० ६ः ३. २६.)"—इति, "अग्नेः
 स्वत्स्तोमसोमाः (८. २. ८२.)"—इति पाणिनिस्मृतौ चात्र स्मर्त्तव्ये ।

२— "संस्कृतं मत्ताः"—इति पा० सू० ४. २. १६ ।

३— 'पौर्णमास्यां साधारण्येनानुष्ठेयस्य'—इति ज ।

विहित मर्थं मनूद्य प्रशंसति— “यो ह्येवं विद्वानिति । अत्र यद्यपि पौर्णमासीशब्देन कालवाचिना तत्कालक्रियमाणं सर्वं कर्माश्रयणीयम्, तथाप्याग्नेयाष्टाकपालस्य साधारण्याद्, वाक्यशेषे श्रीप्रभृतेरेव फलत्वेन श्रवणाच्च, अग्नीषोमीय एकादशकपाल एव परिगृह्यते । ‘यः’ यजमानः ‘एवम्’ उक्त मर्थं ‘विद्वान्’ जानन्, ‘पौर्णमासेन’ पौर्णमास्यां क्रियमाणेनाग्नीषोमीयेन ‘यजते’ अनु- तिष्ठति, सः ‘एताम्’ इन्द्रेणानुभूतां ‘श्रियम्’, तथाविधं यशोऽश्नञ्च प्राप्नोति ॥ १५ ॥

“तद्देव खल्विति । अथ तदानीम्, अग्नीषोमादिनिर्गमनानन्तरमेव ‘वृत्रो हतः’ ‘निष्प्यौतो द्युतिरिव’ चर्मनिर्झितपाच मिव, स यथा ‘संज्ञीनः’^१ सङ्कुचितकुच्चिरिति^२ एवं संज्ञीनो भूमावश्रयिष्ठ ; तथा ‘निर्धूतसक्तुका भस्त्रा’ चर्ममयी संज्ञीना, तद्वत् ‘संज्ञीनः’ श्रेते ; कुच्चिगतानां सक्तुस्थानीयानां देवानाम्, उदकस्थानीयानां मसृगादीनाञ्च स्त्रावात् दृष्टान्तदद्याभिधानम् । अथ शयानं वृचं हननेच्छया इन्द्रः शीघ्रं माजगाम ॥ १६ ॥

“स होवाचेति । तं दृष्ट्वा वृत्रोऽब्रवीत्,— इदानीं मेतत् सर्वं त्वमेव भवसि, पूर्वं यदहं सर्वं मभवम् ; अतो ‘व्याकुर्वेव’ शरीरं विविधम्, आ सर्वतो भग्नपर्यन्तं^३ कुरु, विदारयेत्यर्थः । ‘अमुया’ इदानीं मनूभूयमानप्रकारया स्थित्या ‘मा भूवम्’ सर्वदा न भवामि ‘इति’ । ‘सः’ एव मुक्तः इन्द्रः, तर्हि ममास्रं भवेत्युवाच ।

१— ‘संज्ञीनः’—इति ठ । एव मिहोत्तरत्रापि सर्वत्र ।

२— ‘सङ्कुचितकुच्चित्तनुः पतति’—इति ठ । ३— ‘भग्न’—इति ठ ।

‘तथा’ असु ‘इति’ उक्तम् । ‘तम्’ इन्द्रो ‘द्विधा’ ‘अन्वभिनत्’ तदनुक्रमेण व्यदारयत् । तेन ‘यत्’ ‘सौम्यं’ श्रेष्ठं श्रुत मासीत् ‘तं’ चन्द्रमसं चकार’ । प्रतिनिर्द्देशापेक्षया पुंलिङ्गता । ‘यत्’ ‘असुर्यम्’ असुरेभ्यो हितम्’ उच्छिष्ट मासीत्, ‘तेन’ ‘इमाः’ सर्वा अपि प्रजाः उदरप्रदेशेन अयुज्यत्’, तद्रूपेणोपस्थापयामासेत्यर्थः । यस्मादेवं ‘तस्माद्’ यः कश्चित् यदि बह्वन्नं भक्षयेत्, ‘तर्हि’ तदा सर्वेऽपि जनाः इदानीं ‘वृत्र एतर्हि अन्नाद् आसीत् इत्याहुः’ । प्रसिद्धेः सार्वत्रिकत्वप्रदर्शनाय दृष्टान्तः । उक्त मथं समर्थयते— “एतर्हीति । ‘असौ’ चन्द्रः पूर्वपक्षे ‘आपूर्यते’-इति यत्, तत् ‘इदं हि’ किं मिदम् ? तदाह— ‘अस्मात्’ ‘लोकादेव’ चन्द्रः ‘आप्यायते’ । अस्माल्लोकात् चन्द्रस्याप्यायनप्रकारं मुपरिष्ठाद् वक्ष्यते— “तदेन मज्ज्य ओषधिभ्यः सम्भृत्याहुतिभ्यो ऽधि जनयति, स एष आहुतिभ्यो जातः पश्चाद्दृशे”-इति^१ ।

यदा (‘इमाः’) बुभुक्षिताः ‘प्रजाः’ ‘अशन मिच्छन्ति’, तदा ‘अस्मा एव वृत्राय’ षष्ठ्यर्थे चतुर्थी^४, वृत्ररूपाय ‘उदरायेव’ ‘बलिं हरन्ति’ । अतो वृत्रभागविशेषस्थानरूपेण स्थापनं युक्तं मित्यर्थः । “स यो ह्यैव मिति ज्ञानफलम् ॥ १७ ॥

१— असुरशब्दस्य गवादिषु पाठात् “तस्मै हितम् (पा० सू० ५. १. ५.)”—इत्यर्थे “उ-गवादिभ्यो यत् (पा० सू० ५. १. २.)”—इति यत् । वस्तुलोऽत्र “असुरस्य स्वम् (पा० सू० ४. ४. १. २.)”—इति यदित्येव स्यात् सुवचम् । २— ‘अयुध्यत्’-इति ज, ङ ।

३— एतदिहैव काण्डे इत उपरिष्ठाद् द्रष्टव्यम् (६. ४. १५.) ।

४— पा० सू० २. ३. ६२ वा० १. (१५०६) ।

प्रयाजानन्तर माज्यभागौ वक्तव्यावन्तरितौ, अतस्तौ अग्नी-
षोमीयपुरोडाशप्रसङ्गेन विधातु माह—“ता उ हेति । वृत्रदेहात्
‘अग्नीषोमावतु’ निर्गताः सर्वाः ‘देवताः’ ‘तौ’ अग्नीषोमी प्रतीद
मब्रुवन् । यतो वृत्रदेहान्निर्गतथोर्युवयोरिदं पुरोडाशद्रव्यं प्राति-
स्विकम्^१ अभूत्, अतो युवा मेव प्रभूतभागभाजौ भवथः, ‘युवयोः’
मध्ये ‘अस्मान्’ अपि ‘अन्वाभजतम्’ ‘इति’ ॥ १८ ॥

“तौ होचतुरिति । अथ ‘तावुचतुः’— ‘ततः’ युष्मदनुप्रवेशाद्
‘आवयोः किं स्यात् ?’ ‘इति’ उक्ता देवतास्तयोः हे अग्नीषोमी !
लोके यष्टारो ‘यस्यै कस्यै च देवतायै’ इन्द्रादिदेवतानां मध्ये यां
काञ्चिद्देवतां प्रति ‘हविः’ ‘निर्वपान्’ निर्वपेयुः ; तत्र च निरूप-
प्रधानदेवताभ्यः पूर्वम् ‘आज्यस्य’ आज्यं^२ ‘यजान्’ यजेयुः । इदानीं
विधत्ते— “तस्मादिति । ‘तस्माद्’ देवैर्दत्तत्वात् यत्र निर्वपति, तत्र
‘आज्यभागावग्नीषोमाभ्याम्’ अनुष्ठेयौ ।

आज्यभागौ प्रशंसति— “तत्र सौम्ये इति । पशुमोमयो-
राज्यभागौ ‘न’ कुर्यात् । निर्वापाभावादेव पशुमोमयोरप्राप्तस्य
आज्यभागस्य पुनर्निषेधेनैष्टिक माज्यभागविधानं स्तुयते । यथा
दशमाध्यायस्याष्टमे पादे द्वितीयाधिकरणे— “न सौम्येऽध्वर” इत्यत्र

१— ‘प्रयाजानन्तरं वक्तव्यौ तावाज्यभागौ, अग्नीषोमीयपुरोडाशप्रसङ्गेन
विधातु माह’—इति ठ-पाठः ।

२— प्रातिस्विक मसाधारणधर्मे त्रिकाण्डः ।

३— ‘आज्यभागं’—इति ठ ।

४— ४१८ पृ० ४ पं० द्रष्टव्यम् । एतदेव तदधिकरणस्य विषयवाक्यम् ।

किं निषिध्यते, उत पर्युद्स्यते, अथार्थवादः ? इति त्रिधा विकल्पार्थवाद इति राद्धान्तितम्^१ । सोमपश्वोस्तदप्राप्तौ कारणमाह— “यस्यै कस्यै चेति । ‘निर्वपानिति ह्यब्रुवन्’ इति निर्वापस्य विशेषितत्वात् तयोस्तदभावादिति भावः ॥ १६ ॥

इदानीं ताभ्यां देवताभ्यः कृतमुपकारं दर्शयति— “सहाग्नि-रित्यादिना, “अथ ह सोम इत्यादिना च । अग्निः सर्वदेवार्थमाहुत्याधारतालक्षणम्,— सोमस्तु सर्वदेवतानामाहुतिलक्षणम्, उपकारं कृतवन्तौ । यस्मादेवं ‘तस्मात्’ वेदनादिनः अग्नेः सोमस्य च सर्वदेवतात्मकताम् ‘आहुः’ ॥ २० ॥ २१ ॥

“अथ यदिन्द्र इति । ‘यद्’ यस्माच्च ‘इन्द्रे’ ‘सर्वे देवाः’ ‘तस्यानाः’ स्थितवन्तः, अतः ‘इन्द्रः सर्वा देवताः’ । अत्र कारणमाह— “इन्द्रज्येष्ठा देवा इतीति । ज्येष्ठत्वं तु “तावेन मुपाववृततु-स्तावनु सर्वे देवाः”—इत्यादिनोक्तत्वात्^१ अवगन्तव्यम् । ‘एतद्ध’ एतेनैव खलु कारणेन सर्वेऽपि ‘देवाः’ ‘त्रेधा’ त्रिप्रकारेण अग्निभोमेन्द्रात्मकाः ‘एकदेवत्याः’ एकैकदेवतार्थाः ‘अभवन्’ । तादर्थ्यं यत् ॥

१— तथाहि जैमिनिसूत्रम्— “अपूर्वे चार्थवादः स्यात्”—इति मी० द० जै० सू० १० अ० ८ पा० ५ सूत्रम् (८ अ०) । “यथा ‘आदित्यो यूपः’—इति अङ्गने कृते तेजस्सामान्यादुच्यते, एव मिहापि पशौ आन्यभागौ कथं न क्रियेता मिति तदर्थी प्रशंसा”—इति च तत्र तद्भाष्योपसंहारः (शा० भा०) ।

२— अस्मिन्नेव ब्राह्मणे पुरस्ताद् (४१६ प० १५ क०) दृश्यम् ।

उक्तार्थज्ञं प्रशंसति— “स य इति । अग्न्यादीना मेकदेवत्व-
लक्षणश्रेष्ठत्वपरिज्ञानेन स्वय मपि स्वकौयानां मध्ये एक एव श्रेष्ठो
भवति” ॥ २२ ॥

आज्यभागोपांशुयाजपुरोडाशानां यद्ग्रीषोमदेवताकत्व मस्ति,
तत् प्रशंसितु माह— “द्वयं वा इत्यादि । लोके पदार्थाः सर्वेऽपि
शुष्कार्द्रभावेन द्विविधाः ; अतः तृतीयविधस्याभावाद् ‘यच्छुष्कं
तद्ग्रेयम्’ भविष्यति, ‘यच्चाद्रं तत्सौम्यम्’ । अतो लोके विद्यमानं
वस्तुद्वय मेव अस्मादेव कारणात् अग्रीषोमथोर्योगेन स मातृ
भविष्यति । ‘किम्’ ‘एतावद्’ बद्ध ‘क्रियते’ ‘इति’ ब्रह्मवादिना-
ञ्चोद्यम् । एतावदिति सङ्गहेणोक्तस्य विवरणम्— “अग्रीषोमथो-
रिति । अग्रीषोमथोरेवाज्यभागावित्यादित्रयाणा मपि प्रदानस्थोप-
पत्ति माह— “अग्रीषोमथोर्हेत्यादिना । ‘एतावती’ सूर्यचन्द्रादि-
भेदेन त्रिधा^१ ‘विभूतिः’ । विभवो^२ बद्धभावः । विभूतिरित्यस्य
व्याख्यानम्— “प्रजातिरिति । ‘प्रजातिः’ प्रकर्षणोत्पत्तिः ॥ २३ ॥

सूर्यादियुगलत्रयस्याग्रीषोमात्मकतां विभज्य योजयति— “सूर्य
एवेति । सूर्याङ्गोश्चन्द्ररात्योश्चाग्निभोमात्मकताया मुष्णत्वशीतत्वे
हेतु । आपूर्यमाणपक्षस्याग्नेयत्व मग्नेर्भिन्नस्य सवितुः किरणाना
मनुक्रमेण चन्द्रमस्यनुप्रवेशात् ; अपक्षीयमाणपक्षस्य सौम्यत्वञ्च क्रमेण
सूर्यांशापनये सति स्वकीयकारणोपवापादिति^३ द्रष्टव्यम् ॥ २४ ॥

अस्त्वेवं किं तत इत्यत आह— “आज्यभागभ्या मेवेति । अत-

१— ‘त्रैधा’-इति ठ ।

२— ‘विभावो’-इति ठ ।

३— ‘स्वकीयकिरणोपवापादिति’-इति च पाठो डा०-वेवरेण वृष्टः ।

स्त्रिविधविभूत्याप्तये त्रयाणा मपि यागाना मग्नीषोमीयत्वं युक्त
मिति केचिदाहुः ॥ २५ ॥

“तद् होवाचेति । ‘आसुरिः’ त्वेवम् ‘उवाच’^१ । उभयेषु त्रिषु
यागेष्वाज्यभागाभ्या मेव सूर्याहोऽर्द्धमासयुगलत्रयात्सकलासु^२ त्रिविधासु
विभूतिषु ‘यतमे वा यतमे वा’ ‘द्वे’ वस्तुनी, ‘यतमे वा’ अहोरात्र-
रूपे वा, शुक्लरूपणचरूपे वा, द्वे ‘आप्नोति’ । वीषया त्रिविधान्यपि
युगलानि परिगृह्यन्ते । आज्यभागपुरोडाशाभां अग्नीषोमाग्नीषोम-
देवताकाना मथेवं त्रिष्वपि यागेष्वेकेकेनैव त्रिविधा मय्यग्नीषो-
मयोर्विभूति माप्तवान्^३ भवतीति^४ ‘आसुरिः’ आचार्यो मन्यते ।

आसुरिपत्रं निगमयति—“तस्मादिति । ‘तस्माद्द्वे’ यस्मादेकेकेन
सर्वविभूतिराप्ता भवति, तस्मात् कारणात् ‘एतावत्’ यागत्रय
मय्यग्नीषोमीय मेव ‘क्रियते’ ॥ २६ ॥

अथाज्यभागादियागत्रयद्रव्ययोराज्यपुरोडाशयोरेकदेवतात्वप्रयुक्तं
जामितादोष माच्छिष्य द्रव्यमन्त्रधर्माणां भेदेन तत्परिहरति—
“तदाहु रित्यादिना । आज्यपुरोडाशस्य प्रदान मिति शेषः । अथवा
‘आज्यस्य’ ‘पुरोडाशस्य’ वा पशावपि ‘अग्नीषोमयोः’ एव दीयत
इत्यर्थः । कथ मेतावता जामितेति, तत्राह— “यदिति । एकरूपं
‘यद्’ वस्तुद्वयम्, तद्विलक्षणैरेणव्यवहितम् ; ‘तेन’ अव्यव-

१— ‘आसुरिराचार्यस्त्वेवं मन्यते’—इति ठ ।

२— ‘सूर्याहोऽर्द्धमासयुगलत्रयात् सकलासु’—इति ज, झ ।

३— ‘त्रिविधा अप्यग्नीषोमयोर्विभूतिराप्तवान्’—इति ज ।

४— ‘भवति’—इत्यन्त एवात्रत्यग्रयो ठ-पुस्तके ।

धानेन तद्वस्तु 'जामि' भवति । अत्र तु व्यवधान माग्नेयेन 'अनेन' वक्ष्यमाणेन च खल्वजामि । केनेति, उच्यते— 'आज्यस्य' द्रव्यस्य 'इतरम्' इतरत् कर्म उपांशुयाजाख्यम् ; तथा 'पुरोडाशस्येतरं' आज्याख्यम्^१ ; अन्योऽन्यापेक्षयोरुभयोरितरत्वम् । "अन्यदिवेति । द्रव्यभेदादेकदेवत्य मपि कर्मद्वयम् 'अन्यदिवान्यदिव' भवतीत्यर्थः ; अतोऽन्ययोर्न जामितास्ति । द्वितीयः परिहारः— आज्यभागः प्रधानद्वयं वेति कोटिद्वयं विषयीकृत्य प्रवृत्त इति द्रष्टव्यम्^२ । मन्त्रभेदेन चाज्यभागप्रधानद्वययोरजामित्वम्^३ ; प्रधानद्वययोः 'जुषाणः'—इत्यस्यासम्भवात् । यद्यप्याज्यभागप्रधानयोर्देवतैक्यम्, तथाप्याज्यभागस्य 'ऋचम्' "अग्निर्वृत्राणि"—"त्वं सोमासि"—इत्यादिका मनुवाक्यां कृत्वा, "जुषाणो अग्निराज्यस्य वेत्"—"जुषाणः सोमः"—इति 'जुषाणेन यजति'^४ ; प्रधानाभ्यां तु क्रमेण "अग्नीषोमा यो अद्य वाम्"^५—"अग्नीषोमा सवेदसा"^६—इत्यनूच्य, "आन्यं दिवो मातरिश्वा जभार"^७—"युव मेतानि"^८—इत्युगभ्यां यजति । "अन्यदिवेत्यादि । पूर्ववत्^९ न दोषः । तथाज्यपुरोडाशयोरुपांशुत्वौचैस्त्व-

१— 'धानाख्यम्'—इति भू, ङ ।

२— द्वितीय इत्यादिग्रन्थो ङ-पुस्तके नास्ति ।

३— मन्त्रेत्यादिग्रन्थो ज-पुस्तके नास्ति ।

४— तै० ब्रा० ३. ५. ई. १, २ सशिरस्कौ मन्त्रौ द्रष्टव्यौ ।

५— ऋ० सं० १. ६३. २ ।

६— ऋ० सं० १. ६३. ६ । तै० ब्रा० ३. ५. ७. ४ (क) ।

७— ऋ० सं० १. ६३. ६ ।

८— ऋ० सं० १. ६३. ५ । तै० ब्रा० ३. ५. ७. ४ (ख) ।

९— ५ पंक्तिर्द्रष्टव्या ।

भेदादयजामित्वम् । “तावन्नूतादग्नीषोमावाज्यस्यैव तावुपांशु
पौर्षमास्यां यजन्निति-श्रुत्यन्तरात् उपांशुत्वविधानं युक्तम् । विहित
माज्यस्योपांशुत्वं प्रशंसति—“स यदुपांश्विति । उपांशुत्वस्थानिरुक्तत्वात्,
प्रजापतेरपि सर्वात्मकत्वेन तथात्वात्, प्रजापतिरूपत्वम् ; ‘तस्मात्’
उपांशोः प्रजापतिरूपत्वात् ‘तस्य’ प्रजापतेः उचिता मनुष्टुपकन्द-
स्काम् “अग्नीषोमा यो अद्य वाम्”—मित्येताम् ‘अनुवाक्याम्’ अनुब्रूते ।
एतावता कथं साम्यप्रतीतिरित्यत आह— “वाग्धोति । “अनुष्टुप्
च वै सप्तदशश्च समभवताः सानुष्टुप् चतुरुत्तराणि कृन्दांस्यसृजत”-
इति सामब्राह्मणे^१ श्रवणादनुष्टुभो वाग्यूपत्वम् । ततोऽपि किं मित्यत
आह— “वाग्धि प्रजापतिरिति । “आश्रावयास्तुश्रौषडित्यादि—
“एष वै सप्तदशः प्रजापतिरिति-श्रुतेः^२ प्रजापतिरूपत्वम् ॥ २७ ॥

सिद्धवद्भवद्दत्त मुपांशुयाज मिदानीं सार्थवादं विदधाति—
“एतेन वै देवा इति । ‘एतेन’ ‘उपांशुयाजेन’ ‘असुराणां’ मध्ये
‘यं-यम्’ असुरं हन्तु मैच्छन्, ‘तं-तम्’ ‘उपत्यर्थ’ उपपार्श्वं च गत्वा,
उच्चैरुच्चार्यमाणेन वषट्काराख्येन च ‘वज्रेण’ ‘अग्नन्’ । वषट्कारस्य
वृत्रशिरश्क्वेदनसाधनत्वात् वज्रत्वम् । “तथो एवेत्यादि स्पष्टम् ।
तस्मात् उपांशुयाजं यजेदिति विधिः । उपांश्विज्यते देवता अत्र
यागे इति ‘उपांशुयाजः’ ॥ २८ ॥

आज्यभागोपांशुयाजयोजामितापरिहाराय याज्यापुरोऽनुवाक्ययोः
वैलक्षण्यं युक्तम्, तदेव विधाय प्रशंसति^३— “स वा ऋच मनुच्य

१— सा० ब्रा० १ प्र० २ ख० द्रष्टव्यम् ।

२— एरस्तात् टौष्यन्त्यां द्रष्टव्यम् (२५२ ए०) ।

३— वैलक्षण्यं युक्तं प्रशंसति—इति ङ ।

जुषाणेनेत्यादिना । उदाहृतौ जुषाणशब्दयुक्तौ मन्त्रौ^१, 'तत्' तादृक्
अनुष्ठानम् 'अनु', तस्मामर्थ्यादित्यर्थः । 'अन्यतरतः' तयोरन्यत्र
ऋक्करणत् एतत्कर्म 'अन्यतरतः' 'अस्थि' अस्थिवद् दृढं करोति ।
तस्मात् अन्यतरत ऋक्करणं युक्त मित्यर्थः ॥ २९ ॥

“अथर्चं मनूच्यर्चति । एवम् 'ऋच मनूच्य ऋचा'-इत्येतद्वाक्ये-
ऽयम् । 'उभयतोदन्ताः' पुरुषाश्चादयः प्रसिद्धाः । द्विविधप्रजाव्यति-
रेकेण प्रजान्तराभावात् सर्वप्रजालाभाय याज्यानुवाक्यायुगलयोरुक्तं
वेत्तच्छण्डम् ॥

उक्तार्थज्ञानपूर्वकानुष्ठानं प्रशंसति— “स य इति । अग्नी-
षोमयोः प्रजापतिसूर्यभोमादिरूपं त्रिविधवैभवम्, तदाग्निकारण
माज्यभागोपांशुशुजाग्नीषोमौयपुरोडाशाख्यं यागत्रय मनुतिष्ठ-
तौत्यर्थः ॥ ३० ॥

॥ ३१ ॥ ॥ ३२ ॥

पचान्तर माह— “स वा उत्तरा मिति । न पूर्वां पौर्णमासी
मुपवसेत्, उत्तरा मेव । उत्तरोपवासपक्षे गुण माह— “अथ य
उत्तरा मिति । यथा कश्चित्पराष्टं प्राप्य प्रतिमुखं पलायमानं
हननोद्योगरहितं सम्यक् चूर्णितं करोति, तदुत्तरं पेषण मथेवं
भवति; प्रतिनिवृत्तस्योत्तरपक्षस्याक्रान्तप्रायत्वात् । “य उत्तरा मिति
पुनरुपसंहारः ॥ ३३ ॥

इत्थं पचान्तरं सोपपत्तिक मभिधाय प्रथमं पक्षं सिद्धान्त-
यितुं पुनरुपादत्ते— “स वै सम्यत्येवोपवसेदिति ।

ननु द्वितीयपचानादरे किं कारण मिति, तदाह— “यथा वा अन्यस्येति । ‘यथा’ कश्चिन्मन्दोऽन्येन पूर्वं मेव पातितम्, पुनः स्वयम् ‘पिंष्यात्’, ‘एवं’ ‘तत्’ उत्तरपेषणं भवति; स्वत एव प्रतिनिवृत्तस्य पक्षस्य खेनाक्रान्तत्वात् ।

उत्तरानादरे कारणान्तर माह— “सोऽन्यस्यैवेति । किञ्च उत्तरोपवासी ‘अन्यस्य’ अन्येन यत्कृतं कार्यं तस्य ‘अनुकरः’ अनुकारी, कृतस्यैव कार्यस्य पुनः करणशीलो भवति । तथा ‘अन्यस्य उपावसाथौ’ अन्येनाध्यवसितस्य पुनरध्यवसाथौ ‘भवति’ । सम्प्रति उपवसन्तं दृष्ट्वा, तदनुकर्तुं स्वयं मपि परेद्युः असावुपवसतीत्येवं प्रतिभानात् । ‘तस्माद् सम्प्रति’-इति स्वपचनिगमनम् ॥ ३४ ॥

सम्प्रतिपच मेव भिद्धान्तचित्तु माख्यायिका माह— “प्रजापतेर्हेति । पुरा ‘प्रजाः’ सृष्टवतः ‘प्रजापतेः’ सन्धयो विस्वस्ता आमन् किल । ननु कः प्रजापतिः ? कानि पर्वाणि ? इति उच्यते— संवत्सरे सकलप्रजोत्पत्तेः ‘सः संवत्सर एव प्रजापतिः’ ; ‘तस्य’ कालात्मकस्य ‘पर्वाणि’ ‘अहोरात्रयोः सन्धौ’ प्रातस्सायङ्कालौ । तथा एतौ ‘सन्धौ’ ‘पौर्णमासौ च अमावास्या च’ कालौ । ‘ऋतुमुखानि’ वसन्तादीनि, तानि विस्वस्तानि ॥ ३५ ॥

“स विस्वस्यैरिति । ‘सः’ विस्वस्तपर्वा ‘संहातुं’ सङ्गतो भवितुं शक्नो माभूत् । ‘तम्’ अशक्तम् ‘एतैर्हविर्यज्ञैः’ ‘देवाः’ ‘अभिषज्यन्’ भेषजं मकुर्वन् । सोमव्यतिरिक्ताज्यपुरोडाशादिसाध्या’ ‘हविर्यज्ञाः’ । विभज्य योजयति— सायं प्रातश्च क्रियमाणेन ‘अग्निहोत्रेण’

‘अहोरात्रयोः सन्धी’ एतदात्मकं प्रजापतेः ‘तत् पर्व’ चिकित्सन्,
‘समदधुः’ समाहितं मकुर्वन् । तथा ‘पौर्षमासीञ्चामावास्याञ्च’
पौर्षमास्यमावास्यारूपे पर्वणी वैश्वदेवादि-‘चातुर्मास्यैरेव’ वस-
न्तादि-‘श्चतुस्रानि’ ‘समदधुः’ ॥ २६ ॥

‘स स्रष्टितैरिति । ‘सः’ एव कालात्मकः प्रजापतिः दृढपर्वा’,
संवत्सरमध्ये यदन्नं व्रीह्यादिरूपं पक्वं भवति, तत् सर्वम् ‘अभि’-
लक्ष्य भोक्तुं मुत्थितवान् ; कालावयवानां विच्छेदाभावात् तत्त-
त्कालोचितमन्नं भोगयोग्यं मासीदित्यर्थः ॥

इदानीं सुपवासयोग्यं पर्वं विधत्ते— ‘सम्प्रतीति । ‘सम्प्रति
हैव’ पर्वविस्मसनसमकाल एव ‘प्रजापतेः पर्व’ सम्प्रति उपवसन्
चिकित्सितवान् भवति ; तथैव सम्प्रत्युपवासिनं रक्षति ; प्रजापतिवत्
स्वयं मपि सर्वान्नादो भवति ॥

‘य एवं विद्वान्’-इति उपसंहारः । “तस्मादिति स्वाभिमत-
पक्षनिगमनम् । कात्यायनस्तु ब्राह्मणे सोपपत्तिकाभिधानं मभि-
प्रेत्य पक्षद्वयं मपि विकल्पेनोवाच— “पूर्वां पौर्षमासीं सुपवसेत्,
उत्तरां वा”-इति ॥ २७ ॥

आज्यभागस्थाननियमं माह— “चक्षुषी ह वा इति । ‘यत्’
यतः ‘आज्यभागौ’ चक्षुःस्थानीयौ, अतः ‘पुरस्तात्’ कर्त्तव्यौ ; तयोः
पुरस्तात्करणेन ‘यज्ञस्य चक्षुषी’ ‘पुरस्तात्’ कृतवान् भवति । यतो

१— ‘पश्चात् ‘सः’ दृढपर्वा’-इत्येतावदेव ज-भू-पुस्तकयोः ।

२— का० श्रौ० सू० २. १. १ । इहैवोपरिष्ठाद् (६. २. २. १८)

यज्ञे ते पुरस्तात् क्रियेते, अत इदानीं मपि प्राणिनां 'चक्षुषी पुरस्ताद्' वर्त्तेते ॥ २८ ॥

अत्र केषाञ्चित् पक्ष माह—“उत्तरार्द्धपूर्वार्द्धे इति । तेषां मभिप्राय माह—“एतदिति । 'एतत्' एतेन, पूर्वभागेऽपि उत्तर-दक्षिणभागयोर्होमेन 'पुरस्तात्' साक्षात् 'चक्षुषी' स्थान एव स्थापयाम इति ॥

अस्य पक्षस्य दुरवगमत्वात् माशङ्क्य पूर्वोक्तमेव पक्षं सिद्धान्तयति—“तद् तदेत्यादिना । 'अविज्ञान्य भिव' विज्ञानेन हीन भिव, वैषम्याभावेन साक्षात् स्थानविज्ञानस्याशक्यत्वात् तस्य । कस्य पुरस्तादित्यत्र आह—“हवींषीति । यागशरीररूपस्य द्रव्यत्यागात्मकत्वात् यत्र प्रधानानि हवींषि ङ्गयन्ते, तेषां पुरोभागमात्रपवनात् स्वस्थाने चक्षुःस्थानं भवतीत्यर्थः । उक्तपुरोभागविशेषः माह—“यत्रो एवेति । उत्तरपूर्वार्द्धादिस्थानं मनपेक्ष्य प्रधानहविःपुरोभागे 'यत्र' कुत्राग्नौ समिद्धे होतव्यम् ; तथा सति 'आहुतयः' अपि 'समृद्धाः' स्युः । अत्र कात्यायनः—“आग्नेयं सुत्तरपूर्वार्द्धे, दक्षिणपूर्वार्द्धे सौम्यं, समिद्धतमे वा”—इति^१ ॥ २९ ॥

आज्यभागयाज्यानुवाक्ययोर्घादृग् जुषाणवैलक्षण्यं पूर्वं मुक्तम्^२, तदपि तयोश्चक्षुषप्रयुक्तमित्याह—“स वा च्छच मनूचेति । 'अस्थिन्' अस्थिनि, मुखे अस्थिमये सति ऋग्जुषयोः^३ काठिन्यमृदुत्वात्

१— 'उक्तहविःपुरोभागे विशेष'—इति ङ ।

२— का० श्रौ० सू० ३. ३. १७. २०, २१, २२ ।

३— इहैव पुरस्तात् २७ कण्ठी द्रष्टव्या (४२० पृ०) ।

४— 'ऋग्जुषाणयोः'—इति भू, 'ऋग्जुषोः'—इति ङ ।

साम्यादस्थानस्थ्यात्मता । यद्वै यज्ञस्य समाम्नातेन यजुषा^१ क्रियते, तत् शिथिलितम् ; यद्दृषा तद् दृढ मिति । 'खृषा' "अग्नि-
र्त्वाणि"-इत्यादिकथा, 'यजुषा' "जुषाणो अग्निर्जुषाणः सोमः"—
इति, अग्न्यजुषोश्च मृदुशिथिलत्वे समाम्नाते । उक्तप्रकारता मथान्य-
भावे दोषदर्शनेन समर्थयते— "यद्दृष्य मनुच्येति । अपृषावेव
कुर्वन्, प्राणिनां यज्ञस्य वा 'अस्थि' अस्थिस्थानं सुखम् केवलम्
'कुर्यात्', 'न चक्षुः, चक्षुस्तु वर्जयत्येव ॥ ४० ॥

आग्नेयसौम्ययोरान्यभागयोर्धञ्चक्षुष्टं ज्यौक्तिकचक्षुस्साम्येन सम-
र्थयते— "ते वा एते इति । 'ते' चक्षुषी प्रत्येकम् 'अग्नीषोमयोः
रूपम्' 'अन्वायन्ते' अनुप्राप्ते । कथम् ? चक्षुषि 'यच्छुक्लं तदाग्नेयम्'
सितभास्वरत्वसाम्यात् ; चन्द्रमसि कार्ष्ण्यस्य दृङ्मनुषारेण स्फुटं
प्रतिभासात् 'यत् कृष्णं तत् सौम्यम्' ।

अथ "आग्नेयः कृष्णशीवः"—इत्यादिषु^१ कार्ष्ण्यस्याग्नेयत्वश्रवणात्,
अक्षिमध्यस्य प्रकाशकाम्निधर्मत्वाच्च ; सोमे भूयसः शौक्लस्य दर्शनाच्च
उक्तवैपरीत्यं माशङ्क्याह— "यदि वेतरथेति ।

इदानीं दर्शनादर्शनांशभेदेनाग्नीषोमात्मकता माह— "यदेव
वीचत इति । 'यदेव' चक्षुस्त्वनीक्षणकाले सर्वं पश्यति । एतदुप-
पादयति— "शुक्ले इवेति । सर्वं मपि वस्त्वग्निमन्मध्ये शुक्लं भवतीति
प्रसिद्धम् । स्वपितिरप्यदर्शनं मुपलक्षयति— "यदेवेति । दर्शनं न

१— 'चक्षुषी'—इति ज, झ ।

२— य० वा० सं० २८, २८ । विधानसाल्ये चैव १३. ५. १. ३ ।

करोतीत्यर्थः । 'सुषुपुषः' सुप्तवतः । खपेः कसुः^१ । सोमोऽपि आर्द्र-
प्रसवः ; आप्यमण्डलत्वात् ॥

वेदितुः प्रशंसा— "आजरस मिति । वधोहानिपर्यन्तं 'चक्षुभान्
भवति' इत्यर्थः^२ । 'अमुग्निन्' स्वर्गलोकेऽपि 'सचक्षुः' एव 'सम्भवति',
आज्यभागयोः चक्षुश्च-वेदिता ॥ ४१ ॥ २ ॥ [६. ३.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनषटपथब्राह्मणभाष्ये

प्रथमकाण्डे षष्ठाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥

इन्द्रो ह युच वृचाय व्वजं प्रजहार । सोऽबुलीयान्
मुन्यमानो नास्तृषीतीव विभ्यन्निलयाञ्चक्रे स पुराः
परावुतो जगाम देवा ह वै विव्दुञ्चक्रुर्हतो वै वृचो-
ऽथेन्द्रो न्यलेष्टेति ॥ १ ॥

त मुन्वेष्टुं दधिरे । अग्निर्देवतानां हिरण्यस्तूप
ऽक्षुषीणां बृहतीञ्छुन्दसां तु मग्निरनुविवेद तेनैतां
राचिं सहाजगाम स वै देवानां व्वसुर्वीरो
ह्येषाम् ॥ २ ॥

ते देवा ऽब्रुवन् । अमा* वै नोऽद्य व्वसुर्व्वसति

१— पा० सू० ३. २. १०७ ; ६. १. १५ ।

२— 'वधोहानिपर्यन्तं चक्षुर्मोघं न भवति'—इति ङ ।

* 'नमा'—इति क, ख, ग ।

यो नः प्रावात्स्रीदिति ताभ्या मेतद्यथा ज्ञातिभ्यां वा
सुखिभ्यां वा सहागताभ्याः समानु मोदनं पुचेदजं वा
तदह मानुषुः हविर्देवाना मेवु माभ्या मेतुत्समानुः
हविर्निरवपनैन्द्राग्रं द्वादशकपालं पुरोडाशं तुस्मादै-
न्द्राग्रो द्वादशकपालः पुरोडाशो भवति ॥ ३ ॥

स इन्द्रोऽब्रवीद् । यच्च वै वृत्राय वृजं प्राहरं तुद्यस्मये
सु कशुः इइवास्मि* न वै मेदुं धिनोति युन्मा धिनवत्तुन्मे
कुरुतेति तथेति देवाः अभ्रुवन् ॥ ४ ॥

ते देवाः अभ्रुवन् । न वा इमं मन्यत्सोमाङ्घ्रि-
यात्सोम मेवास्यै सुभरामेति तुस्मै सोमः सुमभरन्नेष
वै सोमो राजा देवाना मुन्नं युच्चन्द्रमाः स युचैषु
ऽएताः रात्रिं नु पुरुस्तान् पश्चाद्दृशे तदिमं लोक
मागच्छति सु इहैवापश्यौषधीश्च प्रविशति स वै
देवानां व्वस्वन्नुः ह्येषां तद्युदेषु ऽएताः रात्रिं सिहामा
व्वसति तुस्मादमावास्या नाम ॥ ५ ॥

तं गोभिरनुविष्टाप्य सुमभरन् । यदोषधीराश्रन्त-
दोषधिभ्यो यदपोऽपिबंस्तदङ्गस्तु मेवुः सम्भत्यातुच्य
तीव्रीकृत्य तु मस्मै प्रायच्छुन् ॥ ६ ॥

सोऽब्रवीद् । हिनोत्येवुं† मेदुं नेव तु मुयि अयते

* 'इइवास्मिन्'—इति क ।

† 'हिनोत्येवुं'— इति ग, च

युधेदं* मयि श्रुयार्ते तथोपजानीतेति तुऽ श्रुतेनैवा-
श्रयन् ॥ ७ ॥

तद्वा ऽएतत् । समानु मेव सत् पुय ऽएव सदिन्द्र-
स्यैव सत्तत्पुनर्नानिवाचक्षते । यदब्रवीद्विनोति मेति
तस्माद्द्व्यथ युदेनऽ श्रुतेनैवाश्रयंस्तस्माच्छृतऽ ॥ ८ ॥

स युथाऽशुराप्यायेत । एव माप्यायताप पाप्मानऽ
हरिमाण महतैषु ऽउ ऽआमावास्यस्य बुन्धुः स यो
हैवं विद्वान्सन्नयत्येवुऽ हैव प्रजुया पशुभिराप्यायते
ऽप पाप्मानऽ हते तस्माद्द्वै सुन्नयेत् ॥ ९ ॥

तदाहुः । नासोमयाजी सुन्नयेत्सोमाहुतिर्वा ऽएषा
सानवरुद्धासोमयाजिनस्तस्मान्नासोमयाजी सुन्नयेदिति ॥
१० ॥

तद् सुमेव नयेत् । नन्वचान्तरेण शुश्रुम सोमेन नु
मा याजयताथ स ऽएतदाप्यायनऽ सुभरिष्यथेत्यब्रवी-
दिति न वै मेदुं धिनोति युन्मा धिनवत्तन्मे कुरुतेति
तस्मा ऽएतदाप्यायनऽ सुमभरंस्तस्मादप्यसोमयाजी
सुमेव नयेत् ॥ ११ ॥

व्वार्चघ्नं वै पौर्णमासम् । इन्द्रो ह्येतेन व्वृच महन्नुयै-

‡ 'युधेदं'-इति च-पाठो नूनं मुद्राकरप्रमादजः ।

* इह "अर्द्धप्रपाठकः"-इति ख-ग-पुस्तकयोः ।

तुदेवु वृचहुत्यं युदामावास्थं वृचुंः ह्यस्मा ऽएतज्जघ्नुष
ऽआप्यायन मुकुर्वन् ॥ १२ ॥

तद्वा ऽएतुदेव वृचघ्नम् । युत्पौर्णमास मथेषु ऽएव
वृचो युच्चन्द्रमाः स युचैषु ऽएताः राचिं न पुरस्तान्तु
पश्चाद्दृशे तुदेन मेतेन सुर्वः हन्ति नास्य किञ्चन
पुरिश्चिनष्टि सुर्वः ह वै पाप्मानः हन्ति नु पाप्मनः
किञ्चन पुरिश्चिनष्टि यु ऽएव मेतद्दे ॥ १३ ॥

तद्भुके दृष्टोपवसन्ति । श्वो नोदुतेत्यदो हैव देवाना
मुविक्षीण मुन्नं भवत्यथैभ्यो व्ययु मितु ऽउप
प्रदास्याम ऽइति तद्धि सुमृद्धं यदुक्षीण ऽएव पूर्वस्मि-
न्नेऽथापर मुन्न मागुच्छति सु ह बह्वन्तु ऽएव
भवत्यसोमयाजी तु क्षीरयाज्यदो हैव सोमो राजा
भवति ॥ १४ ॥

अथ युथैव पुरा । केवलीरोषधीरश्नुन्ति केवल्लीरपः
पिबन्ति ताः केवल मेव पुयो दुह ऽएवं तुदेष वै सोमो
राजा देवाना मुन्नं युच्चन्द्रमाः स युचैषु ऽएताः राचिन्तु
पुरस्तान्तु पश्चाद्दृशे तुदिमं लोक मागुच्छति सु ऽइहा-
पश्चौषधीश्च प्रविशति तुदेन मद्वा ऽश्रोषधिभ्यः ।
सम्भृत्याहुतिभ्योऽधि जनयति सु ऽएष ऽआहुतिभ्यो
जातः पश्चाद्दृशे ॥ १५ ॥

तद्वा ऽएतद् । अविक्षीण मेव देवाना मन्नाद्यं पुरि-
 श्ववतेऽविक्षीणः ह वा ऽअस्यास्मिंल्लोकेऽन्नं भवत्यक्षय्य
 ममुष्मिंल्लोके सुद्वतं य ऽएव मेतद्देद ॥ १६ ॥

तद्वा ऽएताः रात्रिम् । देवेभ्योऽन्नाद्यं प्रच्यवते
 तदिमं लोक मागच्छति ते देवा ऽअकामयन्त कथन्नु
 न ऽइदं पुनरागच्छेत्कथन्न ऽइदं पुरागेव न प्रुणश्येदिति
 तद्य ऽएव सन्नयन्ति तेषाशः सन्त ऽएत एव नः सम्भृत्य
 प्रदास्यन्तीत्याह वा ऽअस्मिन्स्वाश्च निष्ठ्याश्च शः सन्ते यु
 ऽएव मेतद्देद यो वै परमतां गुच्छति* तस्मिन्नाशः
 सन्ते† ॥ १७ ॥

तद्वा ऽएषु ऽएवेन्द्रः । यु ऽएषु तुपत्यथैषु ऽएव
 वृचो युच्चन्द्रमाः सोऽस्यैष भ्रातृव्यजन्मेव तस्माद्यद्यपि
 पुरा व्विदूर मिवोदितोऽथैन मेताः रात्रि मुपैव
 न्याश्ववते सोऽस्य व्यात्त मापद्यते ॥ १८ ॥

तुं ग्रसित्वोदेति । स नु पुरस्तान् पश्चाद्दृशे
 ग्रसते ह वै द्विषुन्तं भ्रातृव्य मयु मेवास्ति नास्य
 सपुत्राः सन्तीत्याहुर्गु ऽएव मेतद्देद ॥ १९ ॥

तुं निङ्घ्रिय निरस्यति । सु ऽएषु धीतुः पश्चाद्दृशे
 स पुनराप्यायते सु ऽएतस्यैवान्नाद्याय पुनराप्यायते

* 'गच्छति'-इति च ।

† 'शःसन्ति'-इति क ।

यदि ह वा ऽअस्य द्विषन् भ्रातृभ्यो व्वणिज्यया वा
केनचिद्वा सम्भवत्येतस्य हैवान्नाद्याय पुनः सम्भवति
यु ऽएवु मेतद्देद ॥ २० ॥

तद्धैके महेन्द्रायेति कुर्वन्ति । इन्द्रो* वा ऽएषु पुरा
व्वृचस्य व्वधा†दुथ व्वृचः‡ हत्वा युथा महाराजो व्विजि-
ग्यानु ऽएवुं महेन्द्रोऽभवत्तस्मान्महेन्द्रायेति तद्विन्द्रा-
येत्येव कुर्यादिन्द्रो वा ऽएषु पुरा व्वृचस्य व्वधा‡दिन्द्रो
व्वृचुं जग्निवांस्तस्माद्विन्द्रायेत्येव कुर्यात् ॥ २१ ॥ ३ ॥

॥ इति पञ्चमप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् [ई. ४.] ॥

अथामावास्यानि हवींषि विधातु माख्यायिका माह—“इन्द्रो
ह यत्रेति । ‘यत्र’ यस्मिन् देशे ‘इन्द्रः’ ‘वृचाय’ वृचवधार्यं ‘वज्रं’
‘प्रजहार’, तदा स्वयं बलवान् सन्नपि ‘अबलीयान्’ अह मिति
मत्वा ‘नास्तृषि’ । “ऋड् हिंसायाम्”, लुङ् । अहं न हिंसितवा-
नस्मीति भीतः सन् पुनर्बाधशङ्कया निलौनोऽभूत् । एतदेवाह—
‘पराः परावतो जगाम’ अत्यन्तं विप्रकृष्टदेशं गतवान् । परावदिति

* ‘तद्धैके । महेन्द्रायेति कुर्वन्तीन्द्रो’—इति ग, च ।

†, ‡ ‘वधा’—इति च ।

१—‘स्तृणाति’—इत्यस्य बधकस्मैसु पाठात् । निघ० २. ११. १२ ।

२—पा० सू० ३. २. ११० ; ३. ४. ६ ।

दूरनाम^१ । तस्य “उपसर्गाच्छन्दमि धात्वर्थे”-इति^२ मतुप् । ततो
‘देवाः’ वृत्ते हते ‘इन्द्रः’ तस्मिन्वनशङ्कया कुत्र विष्णोः ? ‘इति’
विदित्वा, (॥ १ ॥

“त मन्वेष्टु मिति ।) अन्वेषणे मतिं कृत्वा देवऋषिच्छन्दसां
मध्ये अग्निहिरण्यस्तुपवृहत्याख्यास्तथोऽप्यन्वयिषुः । तत्र ‘अग्निः’
‘अनुविवेद’ अनुसृत्यालम्बवान् । लम्बेनेन्द्रेण सह ‘एतां’ रात्रिं ।
रात्रिशब्दो दिनस्योपलक्षणः । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया^३ । कृष्ण
मय्यमावास्यादिवसं सहोषितवान् । किं कारणं तत्र तस्य वास
इति, तदाह— “स वा इति । ‘सः’ इन्द्रो ‘देवानां’ ‘वसुः’
धनरूपः^४, वासयिता वा^५ । एवं ‘हि’ यतः ‘एषां’ देवानां मध्ये
‘वीरः’, अतः तदागमनायाग्नेर्विलम्बो युक्तः । “इन्द्रो हि देवानां
वसुः”-इति तैत्तिरीयके समानप्रकरणेऽभिधानात् “स वै”-इति
तच्छब्देनेन्द्र एव परामृष्टव्यः ॥ २ ॥

ऐन्द्राग्रं द्वादशकपालं विधातु माह— “ते देवा इति । ‘ते
देवाः’ ‘नः’ अस्माकं सम्बन्धौ ‘यः’ इन्द्रः प्रवाम मकरोत्, सः ‘नः’

१— निघ० ३. २६. ५ । निरु० ७. ७. ४ ; ११. ४. १४ ।

२— पा० सू० ५. १. ११८ ।

३— “कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे”-इति पा० सू० २. ३. ५ ।

४— निरु० ६. २. ४ ।

५— “वसवो यद् विवसते सर्वम् । अग्निर्वसुभिर्वासव इति समाख्या ;
तस्मात् पृथिवीस्थाना । इन्द्रो वसुभिर्वासव इति समाख्या ;
तस्मान्मध्यमस्थाना । वसव आदित्यरश्मयः, विवासनात् ; तस्माद्
यस्थानाः”-इति निरु० १२. ४. ७ ।

‘वसुः’, ‘अद्य’ ‘अमा’ अग्निना सह ‘वसति’-‘इति’ उक्त्वा, ‘ताभ्यां’ सखिभावेन सह वमज्ज्ञा मिन्द्राग्निभ्यां द्वादशकपालं हविरिति शेषः ; प्रयच्छाम इत्यर्थः ॥

ननु देवताभेदेन हविर्भेदः किं न स्यात् ? इत्यत आह—
“यथा ज्ञातिभ्या मिति । परस्पर मुच्छिष्टता नास्तौत्ववगमयितुं ज्ञातिसख्योरूपन्यासः । ‘ममानम्’ एक मेव पचति ; पक्त्वा समानं प्रयच्छतीत्यर्थः । ‘मानुषं’ मनुष्यभ्यः कर्त्तव्यं मत्, उपकरण मिति शेषः । अस्त्रेवं देवानां किं मायात मित्याह— “हविर्देवाना मिति । ‘देवानां’ तु महागतानां ‘हविः समान मेव’ उपकरण मित्यर्थः । एवं पूर्वाचारानुसारेणैव इदानीं विधत्ते— “तस्मादैन्द्राग्र इति ॥ ३ ॥

अथ सान्नाय्यं विधातु माह— “स इन्द्र इत्यादिना । ‘यत्र’ यस्मिन् काले ‘वज्रं’ ‘प्राहरम्’ प्राक्षिपम्, तदा ‘व्यस्यथे’ विस्मितोऽभवम् ; विगतप्रबले स्यददर्शनात् । यतः ‘कृशोऽस्मि’, तस्मात् ‘इदं’ कठिनं पुरोडाशं ‘मा’ मां ‘न धिनोति’ न प्रीणयति, अतो मम प्रीतिकरं हविः मम्यादयत ‘इति’ (॥ ४ ॥

“ते देवा इति ।) उक्त्वा ‘देवाः’ ‘इमम्’ इन्द्रं प्रीणयितुं ‘सोमादन्यत्’ ‘न’ शक्नोतीति विचार्य, तस्मै ‘सोम मेव’ सश्रुतवन्तः । कथं सभेरयुरिति, तत्रकार उच्यते— “चन्द्रमा इति । ‘यत्’ योऽस्ति ‘एषः’ एवाभिषूयमाणः ‘सोमो राजा’, ‘सः’ एवोभयत-श्चन्द्रदर्शनरहितायां सन्पूर्णाभावास्यायां भूलोक मागत्य अप्सु श्रोष-धीषु च प्रविशति । ‘सः’ प्रविष्ट एव चन्द्रमाः ‘देवानां वसु’

देवधनम् । कुतः ? यतः 'एषां' व्रीहियवसोमादिरूपेण 'अन्नं' भवति, अतो वसुरित्यर्थः ॥

चन्द्रमसोऽबोषधिसहवासप्रसङ्गात् 'अमावास्या'-शब्दं निर्वक्ति—
“तद्यदेष इति । 'इह' भूलोके 'एतां रात्रिम्' अपरिदृष्टचन्द्रायां
रात्रौ साकल्येन 'अमा वसति' अमा सह वसति ; अबोषधि-
चन्द्रमसा मस्यां तिथौ सहवासात् सा तिथिः 'अमावास्या नाम'
अभवत् ॥ ५ ॥

“तं गोभिरिति । 'तम्' अनुप्रविष्टं सोमं 'गोभिः' अनुक्रमेण
त्रिविधं स्थापयित्वा धारयित्वैव 'समभरन्' । तत्प्रकार माह—
“अदोषधौरिति । 'ओषधीः' 'आन्नन्' अभक्षयन् गावः, 'तत्' तेम
'ओषधिभ्यः' सोम मभरन् । तथा अनुप्रविष्टसोमा अपः पिबन्ति
गावः, तेन 'अद्भ्यः' ; अबुपलक्षितानां दृष्टपयसां क्षीरतया
परिणामादिति भावः । एवम्प्रकारेण सम्भरण मेव सोमस्य तीव्री-
करणम् । अथवा 'तीव्रीकृत्य' अन्यत् आतद्धनं कृत्वैत्यर्थः । अथ 'तं'
सम्भृतम् 'अस्मै' इन्द्राय 'प्रायच्छन्' ॥ ६ ॥

“सोऽब्रवीदिति । 'सः' इन्द्रः स्त्रीकृत्येदम् 'अब्रवीत्' । 'इदं'
इतिः 'मा' मां 'धिनोत्येव', ('तु') परन्तु 'मयि' 'नैव अयते' न
तिष्ठति, न मात्वं भजत इत्यर्थः । अतो 'मयीदं' 'यथा' 'अयातै'
अयेत, 'तथा' उपायं बुध्यध्व मिति । तेऽपि 'तम्' इन्द्रं 'श्रुतेनैव'
पक्षक्षीरेणैव 'अअयन्' । यद्यपि तैत्तिरीयके प्रथमं श्रुतं पश्चाद्

१— द-पुस्तके नास्त्येतत् पदम् ।

२— 'द्विनोत्येव'-इत्येव बड्मूलपुस्तकपाठः ।

दधीति^१ क्रमः, तथाप्यत्र सायम्प्रातर्दोहाभ्यां दधिपथसोः सम्भवात्^२
अनेन क्रमेणाभिधान मिति द्रष्टव्यम् ॥ ७ ॥

तत् प्रशंसति— “तद्वा एतदिति । ‘तत्’ प्रथमतश्चन्द्रात्मकम्
‘एतत्’ ष्टुतरूपेण परिणतम्, वस्तुतः ‘समान मेव’ एकरूप मेव ॥ ८ ॥

सान्नाय्यस्य सोमात्मकता मभिधाय, आप्यायनसाम्यादपि तदा-
त्मकता माह— “स यथांशुरिति । ‘अंशुः’ सोमः, ‘स यथा’
आप्याययेत्, ‘एवं’ सान्नाय्य मपि । तथा पौतवतां ‘पाप्मानम्’
‘पप’हन्ति^३,— ‘हरिमाण’ शरीरहरितल मपहन्तीति ॥

ऋकरणाक मर्थं सुपसंहरति— “एष उ इति । ‘एषः’ “इन्द्रो
ह यत्र वृत्राघेत्यादिकः” ‘आमावास्यस्य’ कर्मणः ‘बन्धुः’ ब्राह्मणम्^४ ॥

उक्तार्थज्ञानप्रशंसापूर्वकं सान्नाय्यं विधत्ते— “स यो हैवं
विद्वानिति ॥ ९ ॥

विहितस्य सान्नाय्यस्याधिकारितां निश्चेतुं केषाञ्चिन्मत माह—
“तदाहु रिति । ‘तत्’ तत्र सान्नाय्यविषये ‘आहुः’ ब्रुवते । तेषा
मभिप्राय माह— “सोमाहुतिरिति । सान्नाय्याहुतिः परम्परया
‘सोमाहुतिः’ खलु ; ‘सा एषा’ पूर्वं सोमेनानिष्टत्वात् ‘अनवरुद्धा’
न सम्यन्ना ; अतः ‘असोमयाजी न सन्नयेदिति’ ॥ १० ॥

१— “ष्टुतेन प्रातस्सवने ओष्णीयात्, दध्ना मध्यन्दिने, नीतमिश्रेण तृतीय-
सवने”—इति तै० ब्रा० १. ४. ८. ६ ।

२— पूर्वं सायं दोहेन दधि सम्पाद्यते, ततो यागदिने प्रातर्दोहेन ष्टुतम् ।

३— इहैतत्पदं ङ-पुस्तके नास्ति ।

४— ४४४ ए० ७ पं० ।

५— व्याख्यान मेतस्य ४३० ए० १५-पङ्क्तिशेषतो द्रष्टव्यम् ।

स्वाभिमतं पक्षं प्रतिजानीते^१— “तद्विति । असन्नयने कारणं स्मारयन् पुनराक्षिपति— “नन्वान्तरेणेति । ‘ननु’ ‘अत्र’ विषये ‘अन्तरेण’ मध्ये एव श्रुतवन्तः स्म । कथम् ? ‘नु’ निश्चयेन ‘मा’ मा मिन्द्रं ‘सोमेन’ ‘याजयत’, ‘अथ’ पश्चात् ‘मे’ मम ‘एतत्’ मास्त्राय्यलक्षणम् ‘आप्यायनम्’ ‘भरिष्यथ ?’—इति इन्द्रेणोक्तं वचन मिति । स्वाभिमतसन्नयनपक्षे पूर्वेदाक्षतं वाक्यं प्रमाणत्वेन पुनः श्रावयन्निगमयति^२— “ न वै मेद मित्यादिना । पूर्ववद्वाख्येयम्^३ । अतः सन्नयेदिति स्वपक्षनिगमनम् ॥ ११ ॥

अमावास्योपवासस्य कालं विधित्तुः पुराकल्प माह— “वार्चघ्नं वा इति । पौर्णमास्यां क्रियमाणं यद्भुविरस्ति, तद् ‘वार्चघ्नं’ वृत्रहननसम्बन्धि ; वृत्रहनाय तदन्तर्गतनिगमनावसरे एकादश-कपालोपांशुयाजहविषोः प्रदानात् । हननसाधनत्व मेव दर्शयति— “इन्द्रो हीति । अमावास्यन्तु हविः ‘वृत्रहयं’ वृत्रहनन मेव ; वृत्रं हतवत इन्द्रस्याप्यायनार्थं कृतत्वात् ॥ १२ ॥

वक्ष्यमाणोपायेण वृत्रशब्दार्थं माह— “तदा एतदिति । उक्त-प्रकारेण ‘पौर्णमासं’ हविः ‘वार्चघ्नम्’ । “चन्द्रमा इति । स यथा-स्थित एव ‘वृत्रः’ ; “तस्य यत् सौम्यं न्यक्त मास, तं चन्द्रमसं चकार”—इतिप्रागुक्तत्वात्^४ । ‘सः’ उक्तहूपो वृत्रः ‘यत्र’ यस्मिन्

१— “स्वाभिमतं पक्षं माह—”-इति ड ।

२— ‘इन्द्रेणोक्तं वचनं तत्प्रमाणत्वेन पुनः श्रावयन् निगमयति’-इति ड ।

३— इहैव श्रुता सप्तमी कण्ठी (४५२ ए०) द्रष्टव्या ।

४— ४१७ ए० ६-पङ्क्तिमध्यतो द्रष्टव्यम् ।

द्विषे 'पुरस्तात् पश्चात्' च 'न' दृश्यते, 'तत्' तेन 'एम्' वृचम् 'एतेन' हविषा 'सर्वं' साकल्येन 'हन्ति', 'न किञ्चन' अवशेषयति । अतः सर्वपापक्षया चन्द्रदर्शनरहितायां शुद्धामावास्याया मेवोप-
वसेदित्यर्थः ॥

उक्तार्थज्ञानं प्रशंसति— "सर्वं ह वा इति ॥ १३ ॥

उपवासतिथिविषये केषाञ्चित्पत्र माह— "तद्वैक इति । केचन चन्द्रदर्शनयुक्तायां चतुर्दशीयुक्तामावास्याया मेवोपवसन्ति । एषा मभिप्राय माह— 'श्वः' परस्मिन्नहनि 'नोदेतेति' अव्यवहिते एव भविष्यति काले उदय न प्राप्नोतीति ; अतोऽदर्शनोपवासपक्षो न युक्त इत्यभिप्रायः । तत्पत्रे को लाभ इत्यत आह— "अदो हैवेति । 'अदः' अविप्रकृष्टं प्रत्यचं चन्द्राख्यं खलु 'देवाना मविचीण मन्नं भवति' ; अतो यथा न विचीणं भवेत्, तथा (कर्त्तव्यम्) । 'अथ' चन्द्रक्षयसमनन्तर मेव 'एभ्यः' देवेभ्यो 'वयम्' 'इतः' लोकात् 'प्रदास्याम इति' । अविचीणत्व मेव दर्शयति— "तद्वीति । पूर्वार्जिताच्चेऽवशिष्टे पुनरन्नसञ्चये सत्यन्नमातत्यात् 'तत् समृद्धम्' तथाविधान्न एव प्रवृद्धान्नो भवति । तस्मात् चन्द्रदर्शनयुक्तिथा-
वेवोपवासो युक्त इति ॥

दृष्टोपवासपक्षे दोषाभिधानपुरःसर मदर्शनोपवास मेव समर्थ-
यते— "असोमयाजौ , वित्यादिना । 'तु'-शब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति । 'असोमयाजौ चौरयाजौ भवति' ; स मेव नयेदिति निगमित-
त्वात् । 'अदो हैव' आज्ञतं चौर मेव लोकान्तरवर्त्ति सन्, 'सोमो

राजा भवति' ; "स एष आङ्गतिभ्यो जातः पश्चाद् ददृशे"—इति वक्ष्यमाणत्वात् ॥ १४ ॥

अस्तु, ततः किं मित्यत आह—“अथ यथैवेति । 'यथा' 'पुरा' चन्द्रस्यौषध्युदकेषु प्रवेशरहितकाले, अमावास्यातः पूर्वदिवसे इत्यर्थः । तत्र यथा गावः 'केवलीः' चन्द्रानुप्रवेशरहिताः 'ओषधीः' 'अपः' च आहारं कृत्वा, 'केवलं' चन्द्ररहितम् 'एव' 'पयो दुह्रे' दुहते^१ । "लोपस्त आत्मनेपदेषु"—इति^२ त-लोपः, "बहुलं कन्दसि"—इति^३ इट् । 'एवं' 'तत्' चीरयजनं भवति ; चन्द्रानु-प्रवेशरहितं केवलं भवतीत्यर्थः । अतो दृष्टोपवासे चन्द्रस्यौषधी-ष्वनुप्रवेशेन केवलत्वात् तदानीं चीरस्य चन्द्रात्मकान्नत्वाभावात् स पक्षो न युक्त इत्यर्थः । अस्तु, को दोष इत्याशङ्क्यावश्यं चन्द्रानु-प्रवेशता चीरेण भवितव्य मित्याह—“एष वा इति । एतत् सान्नाय्यब्राह्मणवद् व्याख्येयम्^४ । 'एनम्' अमावास्याया मष्वोषधी-ष्वनुप्रविष्टम् ताभ्यः 'आङ्गतिभ्यः' सकाशात् चीररूपेण 'सम्भृत्य' 'अधिजनयति' पुनरुत्पादयति चीरयाजी । 'स एषः' अमुं लोक मागतः, पुनराङ्गतिद्वारा^५ अन्तरिक्षे उत्पन्नः, 'पश्चात्' प्रतीच्यां दिशि 'ददृशे' दृश्यते ॥ १५ ॥

“तद्वा एतदिति । 'तत्' एतच्चन्द्राख्य मन्त्रं 'परिस्रवते' परि-

१— परस्या मेव कण्डिकायाम् (१५पं०) । मूलन्तु ४४७ए० १६पं० द्रष्टव्यम् ।

२— घा० पा० च्चदा० उ० ४ ।

३— पा० सू० ७. १. ४१ ।

४— पा० सू० ७. १. ८ ।

५— मूलम् ४४५ ए० ८ पं० ; तद्वाख्यानम्

४५१ ए० द्रष्टव्यम् ।

६— 'दारेण'—इति ङ ।

भ्रमति । उक्तार्थज्ञानं प्रशंसति— “अविचीणं ह वा अस्यास्मि-
न्निति ॥ १६ ॥

अन्नस्याविचीणत्वाच्च सान्नाय्यस्यावश्यं दातव्यता माह— “तद्वा
एतां रात्रि मिति । चन्द्रोपचय एवान्नप्रचयः ; च्युतस्य च
भूलोकप्रवेश उक्तः ; प्रच्युतञ्च तदन्नं तथैव प्रणाश मप्राप्य यथा
पुनरागच्छेदिति कामयित्वा सान्नाय्ययाजिष्वेतेऽस्माकं क्षीररूपेण
पुनः सम्पाद्य दास्यन्तीत्याशंसां कुर्वन्ति । अतोऽवश्यं चन्द्रदर्शन-
रहिततिथौ सान्नाय्यं कर्त्तव्य मित्यर्थः ॥

उक्तार्थज्ञं प्रशंसति— “आह वा इति । ‘निष्ठाः’ नीचाः ;
“समानी यश्च निष्ठाः”—इत्यादिमन्त्रवर्णात्^१ । उक्तार्थज्ञान्निष्कृष्टतराः ।
तं ज्ञानिन मय मगनाच्छादनादिकं प्रयच्छतीत्याशंसनीयत्वं युक्त
मेवेत्याह— “यो वा इति ॥ १७ ॥

चन्द्रस्य चयोदयकारणाभिधानव्याजेन चन्द्रदर्शनरहिता ममा-
वास्यां प्रशंसति— “तद्वा एष एवेन्द्र इत्यादिना । तपन्नादित्य
एवेन्द्रः, परमैश्वर्ययोगात् । चन्द्रस्य वृत्रत्वं प्रतिपादितम् । ‘स
चन्द्रमाः’ ‘अस्य’ सूर्यस्य शुचुजन्मेव भवति । अनेन सूर्याचन्द्रमसो-
रिन्द्रवृत्रत्वे समर्थिते भवतः^२ । भाटव्यत्वं समर्थयते— “तस्मा-

१— तै० ब्रा० २. ४. १. २ ।

२— वृत्रपदार्थनिर्णये त्वेष मुक्तं यास्त्रेण— “तत् को वृत्रः ? मेघ इति
नैऋताः ; त्वाष्ट्रोऽसुर इत्यैतिहासिकाः ; अपाञ्च ज्योतिषश्च मिश्री-
भावकर्मणो वर्षकर्म जायते, तत्रोपमार्थेन युद्धवर्णा भवन्त्यहिवत्तु खलु
मन्त्रवर्णा ब्राह्मणवादाश्च ; विवृद्धा शरीरस्य खोतांसि निवारयाश्च-
कार, तस्मिन् हते प्रसस्यन्दिर आपः”—इत्यादि निरु० ३. ५. २ ।

दिति । यस्मादयं तस्य भ्रातृव्यः, 'तस्मात्' 'पुरा' अमावास्यातः पूर्वदिवसेषु अत्यन्तं दूरं यथा भवति तथा 'उदितः' अपि 'अथैनं' सूर्याख्य मिन्द्रं प्रति 'एतां रात्रिम्' अमु ममावास्यादिवसं प्रति 'उपैव' समीपे एव 'न्यास्रवते' आगच्छति । अथ 'सः' एव 'अस्य' इन्द्रस्य 'व्यान्तं' विवृतं मुखं प्राप्नोति ॥ १८ ॥

“तं गसिलेति । 'तं' मुखान्तर्गतं शत्रुं गिरन्नेव सूर्यं उदेति । 'सः' तस्मिन् दिवसे 'न पुरस्तात्' दृश्यते । उक्तार्थज्ञं प्रशंसति— “यसते ह वा इति । चन्द्राख्यभ्रातृव्यस्यात्यन्तं मदर्शनात् तद्रात्रौ 'सपत्नाः न सन्ति' एव 'इत्याहुः' ॥ १९ ॥

एवं सपत्नं चन्द्रं निःशेषेण पीत्वा पुनर्निर्गमयति— “तं निर्द्धीयेति । पूर्वस्थां दिशि भक्षितः, 'पश्चाद्' भागे निर्गतो रेखामात्रो दृश्यते ; 'सः' च 'पुनः' कलाक्रमेण तस्यैव सूर्यस्यान्न-
लाय प्रवर्द्धते ॥

ज्ञातुः फल माह— “यदि हेति । 'अस्य' शत्रुरपि अनेन हतधनोऽपि ऋषिवाणिज्यादिकया कयाचिद्दुत्या समृद्धो भवन् 'एतस्य' ज्ञातुरन्वार्थं मेव वर्द्धते ॥ २० ॥

साम्नाय्यस्येन्द्रत्व माख्याधिकया प्रतिपादितम्, तत्र केषा-
ञ्चित्पच मुपन्यस्य पुनरिन्द्रत्व मेव सिद्धान्तयति— “तद्वैक इति । 'तत्' साम्नाय्यम् । महेन्द्रत्वे कारण माह— “एष पुरेति । पूर्वं केवल मिन्द्रः सन्नपि ; यथा कश्चिद्राजमात्रः सन् पश्चाच्छत्रून् जित्वा महाराजतां प्राप्नोति । यत एवं वृचं हत्वा महेन्द्रोऽभवत्, अत एव युक्तमित्यर्थः । स्वपचे युक्ति माह— “वृचस्य वधादिति ।

वृचबधात् प्राक् यतोऽयं केवलः 'इन्द्रः', तथाविध एव स 'वृचं'
हतवान्; अतः पश्चादागतं महत्त्व मप्रयोजक मिति 'इन्द्रायेत्येव
कुर्यात्' इति ॥ २१ ॥ २ ॥ [६. ४.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
प्रथमकाण्डे षष्ठाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।
पुमर्थाञ्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ ६ ॥

ब्रह्माण्डं गोसहस्रं कनकहयतुलापूरुषौ स्वर्णगर्भम्,
सप्ताम्बीन् पञ्चमीरींस्त्रिदशतरुलताधेनुषौवर्णभूमीः ।
रत्नोत्सां रुक्मवाजिद्विपमहितरथौ सायणिः सिङ्गणार्यो,
व्यश्राणीद्विश्वचक्रं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटञ्च ॥
धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिलभव मतुलः स्वर्णजं वर्णमुख्यः,
कार्पाषीथं कृपावान् गुडकृत मजडो राजतं राजपूज्यः ।
आज्योत्थं प्राज्यजन्मा खवणज मनृणः शार्करं चार्कतेजाः,
रत्नाढ्यो रत्नरूपं गिरि मकृत सुदा पात्रसात्सिङ्गणार्थः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तकश्रीहरिहरमहा-
राजसाम्राज्यधुरन्धरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये
वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये प्रथम-
काण्डे षष्ठाध्यायः समाप्तः ॥ ६ ॥

अथ सप्तमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम्]

स वै पर्शंशाखुया व्वत्सानपाकरोति । तद्यत्यर्शं-
शाखुया व्वत्सानपाकरोति युत्र वै गायत्री सोम मुच्छा-
पतत्तुदस्या ऽत्राहुरन्त्या ऽत्रपादुस्ताभ्यायत्य* पर्शं प्रुचि-
च्छेद गायत्र्यै वा सोमस्य वा राजस्तुत्यतित्वा पर्शो†
ऽभवत्तुस्मात्पर्शो नाम तद्यदेवात्र सोमस्य न्यक्तं तुदि-
हाप्यसदिति तुस्मात्पर्शंशाखुया व्वत्सानपाकरोति ॥ १ ॥

ता‡ मुच्छिनन्ति । इषे त्वोर्जं त्वेति व्वृष्यै तुदाह
यदाहेषे त्वेत्यूर्जं त्वेति यो व्वृष्टादूर्गुसो जायते तुस्मै
तुदाह ॥ २ ॥

अथ मातृभिर्व्वत्सान्समुवार्जन्ति । सु व्वत्सः शाख-
योपस्पृशति व्वायुव स्थेत्ययं वै व्वायुर्योऽयं पुवत ऽण
वा ऽइदः सुर्वं प्रुष्याययति युदिदं किञ्च व्वर्षत्येष
वा ऽण्तासां प्रुष्याययिता तुस्मादाह व्वायुव स्थेत्युपायुव

* 'अपाधुस्ताभ्यायत्य'-इति सा०-सम्मत इति डा०-वेवरः ।

† 'स पर्शो'-इति ख ।

‡ 'त'-इति च ।

स्येत्यु हैक आहुरूप हि द्वितीयोऽवतीति* तदु तथा न
ब्रूयात् ॥ ३ ॥

अथ मातृणा मेकाः शाखयोपस्पृशति । वत्सेन
व्याकृत्य देवो वः सविता प्रार्प्यत्विति सविता वै
देवानां प्रसविता सवितृप्रसूता यज्ञः सुम्भरानिति
तस्मादाह देवो वः सविता प्रार्प्यत्विति ॥ ४ ॥

श्रेष्ठतमाय कुर्मण ऽडुति । यज्ञो वै श्रेष्ठतमं कुर्म
यज्ञाय हि तस्मादाह श्रेष्ठतमाय कुर्मण ऽडुति ॥ ५ ॥

आप्यायध्व मध्या ऽडुन्द्राय भाग मिति । तद्यथैवादो
देवतायै हविर्गृह्णन्नादिशुत्येव मेवैतुदेवताया ऽत्रादि-
शति यदाहाप्यायध्व मध्या ऽडुन्द्राय भाग मिति ॥ ६ ॥

प्रजावतीरनमीवा ऽअयश्मा ऽडुति । नात्र तिरोहित
मिवास्ति मा व स्तेन ऽईशतु माघशःस ऽडुति मा वो
नाङ्गा रुक्षाःसीशतेत्येवैतदाह भ्रुवा ऽअस्मिन् गोपतौ
स्यात बह्वीरित्युनपक्रमिण्योऽस्मिन् युजमाने बुह्यः
स्यातेत्येवैतदाह ॥ ७ ॥

अथाहवनीयागारुस्य वा पुरस्ताद् । गार्हपत्यागारुस्य
वा शाखा मुपगूहति युजमानस्य पशून् पाह्वीति
तद् ब्रह्मणैवैतद्युजमानस्य पशून् परिददाति गुथ्यै ॥ ८ ॥

तस्यां पवित्रं करोति । व्वसोः पवित्रं मसीति यज्ञो
वै व्वसुस्तस्मादाह व्वसोः पवित्रं मसीति ॥ ९ ॥

अथ यवाग्वैताः५ रात्रिं मग्निहोत्रं जुहोति । आदिष्टं
वा ऽएतद्देवतायै हविर्भवति यत्पुत्रः स यत्पुत्रसा
जुहुयाद्यथान्यस्यै देवतायै हविर्गृहीतं तदन्यस्यै जुहुया-
देव तत्तस्माद्यवाग्वैताः५ रात्रिं मग्निहोत्रं जुहोति जुह्व-
त्यग्निहोत्रं मुपकृत्तोखा भुव*त्यथाहोपसृष्टां प्रब्रूतादिति
यदा प्राहोपसृष्टेति ॥ १० ॥

अथोखा मादत्ते । द्यौरसि पृथिव्यसीत्युपस्तौत्येवैना
मेतन्महयत्येव यदाह द्यौरसि पृथिव्यसीति मातरिश्चनो
घर्म्मोऽसीति यज्ञं मेवैतत्करोति युथा घर्म्मं प्रवृञ्ज्यादेवं
प्रवृणक्ति व्विश्वधा ऽअसि परमेण धाम्ना हुह्रस्व
माह्वारिति हुह्रत्येवैना मेतदृशिथिलां करोति मा ते
यज्ञपतिर्हार्षीदिति युजमानो वै यज्ञपतिस्तद्युजमानायै-
वैतदुह्वला माशास्ते ॥ ११ ॥

अथ पवित्रं निदधाति । तद्वै प्राङ् निदध्यात्प्राची
हि देवानां दिग्गुथो ऽउदगुदीची हि मनुष्याणां दिग्गयं
वै पवित्रं योऽयं पुवते सोऽयं मिमांस्त्रोक्तांस्तिर्यङ्नुपवते
तस्मादुदङ् निदधात् ॥ १२ ॥

* '०खा भुव'-इति डा०-वेवरेण च दृष्टः । च-पाठस्तु '०खा भव'-इति ।

तद्यथैवादः । सोमः राजानं पवित्रेण सम्पावयन्त्येव
मेवैतत्सम्पावयत्युदीचीनदशं वै तत्पवित्रं भवति येन
तत्सोमः राजानः सम्पावयन्ति तस्माद्दुदङ् निद-
ध्यात् ॥ १३ ॥

तन्निदधाति । व्वसोः पवित्रं मसीति यज्ञो वै
व्वसुस्तस्मादाह व्वसोः पवित्रं मसीति शतुधारः सह-
स्रधार मित्युपस्तौत्येवैनदेतुन्महयत्येव यदाह शतुधारः
सहस्रधार मिति* ॥ १४ ॥

अथ व्वाचंयमो भवति । आ तिसृणां दोग्धोर्वाग्वै
यज्ञो व्विश्वो यज्ञं तनवा ऽइति ॥ १५ ॥

तदानीयुमान मभिमन्त्रयते । देवस्त्वा सविता पुनातु
व्वसोः पवित्रेण शतुधारेण सुघेति तद्यथैवादः सोमः
राजानं पवित्रेण सम्पावयन्त्येव मेवैतत्सम्पावयति ॥ १६ ॥

अथाह का मधुक्ष ऽइति । अमू मिति सा व्विश्वायु-
रित्यथ द्वितीयां पृच्छति का मधुक्ष ऽइत्यमू मिति सा
व्विश्वकर्मेत्यथ तृतीयां पृच्छति का मधुक्ष ऽइत्यमू
मिति सा विश्वधाया ऽइति तद्यत्पृच्छति व्वीर्याण्येवा-
स्वेतुद् दधाति तिस्त्रो दोग्धि त्रयो वा ऽइमे लोका ऽएभ्यु
ऽएवैनदेतुल्लोकोभ्यः सुम्भरत्यथ कामं व्वदति ॥ १७ ॥

* 'मिति'—इति क, ख ; 'मिति'—इति ग ।

अथोत्तमां दोहयित्वा । येन दोहयति पात्रेण
 तस्मिन्नुदस्तोकं मानीय पल्यञ्च* प्रत्यानयति यदुच्च पय-
 सोऽहायि तुदिहाप्यसदिति रुसस्यो चैव सर्व्वत्वायेदः
 हि यदा वर्ष्वर्षथ्यौषधयो जायन्त ऽत्रौषधीर्जग्ध्वापुः
 पीत्वा तुत ऽएष रुसः सुम्भवति तस्माद् रुसस्यो चैव
 सर्व्वत्वाय तुदुद्वास्यातनक्ति तौत्रीकरोत्येवैनदेतत्तस्मा-
 दुद्वास्यातनक्ति ॥ १८ ॥

स ऽत्रातनक्ति । इन्द्रस्य त्वा भागः सुमेनातन-
 च्छीति तद्यथैवादो देवतायै हविर्गृह्णन्नादिशत्येव मेवै-
 तुहेवताया ऽत्रादिशति यदाहेन्द्रस्य त्वा भाग मिति
 सुमेनातनच्छीति स्वदयत्येवैनदेतुहेवुभ्यः ॥ १९ ॥

अथोदकवतोत्तानेन पात्रेणापिदधाति । नेदेनदुप-
 रिष्टान्नाघ्ना रुक्षाःस्यवमृशानिति वृजो वा ऽत्रापस्तह-
 जेणैवैतन्नाघ्ना रुक्षाःस्यतोऽपहन्ति तस्मादुदकवतोत्ता-
 नेन पात्रेणापिदधाति ॥ २० ॥

सोऽपिदधाति । विष्णो हव्यः रक्षेति यज्ञो वै
 विष्णुस्तद्यज्ञायैवैतुद्विः पुरिददाति गुप्त्यै तस्मादाह
 विष्णो हव्यः रक्षेति ॥ २१ ॥ ४ ॥

॥ इति पञ्चमप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् [७. १.] ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

प्रधानयागः सकलः साख्यानः सम्प्रकीर्तितः ।

प्राधान्येनाथ तद्भूर्मा निरूप्यन्तेऽथ^१ सप्तमे ॥ ७ ॥

तत्रादौ सन्निहितत्वात् साङ्गाय्यधर्माः^२ प्रथमं मुच्यन्ते । तत्र
वत्सापाकरणाय शाखाच्छेदं^३ विधास्यन् तदुचितं शाखायाः पर्षत्वं
सार्थवादं माह— “स वै पर्षशाखयेति । ‘सः’ वत्साना मपाकर्त्ता ।
शाखायाः पर्षत्वं प्रशंसितुं मनुवदति— “तद्यत्पर्षशाखयेति । ‘यत्र’
यस्मिन् देशे ‘गायत्री’ पक्षिरूपेण ‘सोमम्’ अभिलक्ष्य आनयनाय
अगच्छत्, ‘तत्’ ‘अस्याः आहरन्त्याः’^४ ‘अपाधस्ता’^५ अधस्तात् प्रदेशे

१— ‘निरूप्यन्तेऽत्र’—इति ज ।

२— “अग्नीषोमीय एव पौर्णमासं हविः सान्नाय्य मामावास्यम्”—इति
४०६ पृ० । “स प्रजापतिः पशून्ब्रवीदेतदस्मै सन्नयतेति, तत् पशव
ओषधीभ्यो ऽध्यात्मन्समभयन् ; तत् प्रत्यदुहन् ; यत् समनयन्, तत्
सान्नाय्यस्य सान्नाय्यत्वम्”—इति तै० सं० २. ५. ३. ३ । तदेतस्मात्
पशुपयसां सान्नाय्यत्व मवगम्यते । गोइस इति, एतद्ब्राह्मणवचन-
व्याख्यायां सायणः । ‘सान्नाय्यं दधिपयोलक्षणम्’—इति चात्रैव (११.
२. ६. ६.) भाष्ये सायणः । ‘सम्यङ् नीयते होमार्थं मग्निं प्रति इति
सान्नाय्यं हविर्विशेषः’—इति पा० ३. १. १२६—सूत्रवृत्तौ दीक्षितः ।
‘सान्नाय्यं दुग्धदधिरूपं हविः’—इति कात्या० श्रौ० ४. २. १७—सूत्र-
वृत्तौ याज्ञिकदेवश्च । “सोमः खलु वै सान्नाय्यम्”—इति तै० ब्रा० ३.
२. ३. ११ । सान्नाय्यविधानादिकं सर्वज्ञैतः पूर्वस्मिन् ब्राह्मणे ४-११
कण्ठीधुं द्रष्टव्यम् । ३— ‘वत्सापाकरणार्थशाखाच्छेदं’—इति ङ ।

४— ‘आनयनायागच्छन्नाहरन्त्याः’—इति ज, ङ ।

५— ‘अपादस्ता’—इति बङ्गमूलपाठः ; ‘अपावस्ता’—इति च भाष्यपाठो डा०-
वेवरेण दृष्टः । वस्तुतो ‘अपादस्ता’ अप-अदस्तम्, अनुपत्तीण भित्थर्थः
स्यात् साधुः । तै० आ० ४. १. २, तै० ब्रा० ३. २. ३. १२ द्रष्टव्यम् ।

‘अभ्यायत्य’ यत् ‘पर्ष’, तत् ‘प्रचिच्छेद’ । कस्येत्याह— “गायत्र्यै वा, सोमस्य वा राज्ञ इति । ‘वा’-शब्दश्चार्थे, ‘गायत्र्याः’ ‘सोमस्य’ चेत्यर्थः; अननुष्ठानत्वेन विकल्पस्थानुचितत्वात् । पतितात् पर्षात् उत्पन्नः पलाशः, तस्य ‘पर्षत्वम्’^१ । अस्त्वेवं तथाप्यस्यैव शाखाकरणे कोऽभिप्राय इत्यत आह— “तद्यदेवेति । ‘तस्मात्’ सोमांशस्यैव सम्पादितप्रायत्वात् ‘पर्षशाखाया’ एव मादृभ्यः सकाशात् ‘वत्सान्’ ‘अपाकुर्यात्’ पृथक् कुर्यात्” । कात्यायनस्तु शमीशाखा मपि विकल्पेनात्रावोचत्— “पर्षशाखां किञ्चित् शमीलीं वा”—इति^५ । “शम्याः ष्लज्”—इति^६ विकारेष्वपि ॥ १ ॥

इदानीं क्सेदने मन्त्रं विधत्ते— “ता मिति । “तदिति । इयत् इतौट् । यदिट्, तदाक्य मित्यर्थः । पृथग्-योगस्य विवक्षितत्वात् वाक्ययोरपि पौर्वापर्यं विवक्षित मिति गम्यते । स्पष्ट मन्यत् ॥

सूत्रकारस्तु मन्त्रभेदपक्ष मप्यङ्गीकृत्य शाखाच्छेदे एव विकल्पितम्, क्सेदनमन्त्रमनयोर्वेति योगभिन्नतां चाह— “पर्षशाखां

१, २— ज-ठ-पुस्तकयोरिह यत्तत्पदे न दृश्येते ।

३— ‘तस्य पर्षत्वम्’-इति ठ-पुस्तके नास्ति ।

४— ‘सम्पादितप्रायत्वात् अस्यैव शाखाच्छेदनम्’-इत्येव ठ ।

५— का० श्रौ० सू० ४. २. १ । “इषे त्वेत्थूर्जे त्वेति वा”—इति तत्र तच्छेषः (वा० सं० १. १. १, २.) । “उभयोर्मन्त्रयोश्चेदने विधानात् करणमन्त्रत्वेन समुच्चयासम्भवाद् विकल्पः”—इति तत्र या० दे० ।

६— पा०सू० ४. ३. १४२ ।

७— वा०सं० १. १. १ (१, २ वा.) ।

हिनन्ति शमीक्षीं वेषेलेति, ऊर्जं लेति वा, हिनन्तीति वोभयोः
साकाङ्क्षात्, सन्नमयामीति वोत्तरे”-इति^१ ॥ २ ॥

अथ वत्सानां मातृसंयोजनम् । तत्रैकस्य शाखया समन्त्रक
मुपसर्गनञ्चाह— “अथ मातृभिरिति । ‘समवार्जन्ति’ संयोजयन्ति ।
हे वत्स ! गावश्च ! यूयं ‘वायवः स्थ’ प्रवर्द्धकत्वेन वायुसम्बन्धाद् यूय
मपि वायवो भवथेति मन्त्रार्थः^२ । कथं मेतेषां वायुत्वव्यवहार
इति तत्समर्थनायाह— “अयं वा इत्यादि । वायुर्गवां वर्द्धकत्व-
समर्थनाय सर्वजगद्वर्द्धकता माह— “एष वा इदं सर्वं मिति ।
एतन्मन्त्रश्रेषत्वेन^३ शाखान्तरे पठितं^४ मन्त्रं मनूद्य निराचष्टे—
“उपायव स्थेत्यु हैक इति^५ । यदेनं भागं ब्रूयात्, यजमानस्य
‘द्वितीयः’ शत्रुरूपागच्छति, अतो ‘न ब्रूयात्’ ॥ ३ ॥

प्रसूतानां गवां मध्ये एकस्याः वत्सात् पृथक् स्यर्गनम्, तन्मन्त्रं^६
चाह— “अथ मातृणा मिति । ‘वत्सेन’ ‘व्याकृत्य’ पृथक्कृत्य ।
प्रेषणकर्मणि सवितुः प्रयोजकत्वे कारणं माह— “सविता वा
इति । ‘यज्ञ’ यज्ञसाधनं चीरम्, तत् ‘सम्भरान्’ सम्भरेयुः ॥ ४ ॥

किं तत् श्रेष्ठतमं कर्म ? इति, तदाह— “यज्ञो वा इति ।
साक्षात्सर्गसाधनत्वादितरकर्मभ्यः ‘श्रेष्ठतमत्वम्’ ॥ ५ ॥

१— का० श्रौ० सू० ४. २. १, २, ३ ।

२— वा० सं० १. १. २ (३ वा.) । का० श्रौ० सू० ४. २. ७ ।

३— नास्त्येतद्विशेषणं ङ-पुस्तके ।

४— तै० सं० १. १. १ ; तै० ब्रा० ३. २. १ द्रष्टव्यम् ।

५— तै० सं० १. १. ३ । का० श्रौ० सू० ४. २. ८ ।

६— वा० सं० १. १. ३. (४ वा.) । का० श्रौ० सू० ४. २. ६ ।

मन्त्रभागे यद्देवताविशेषनामनिर्द्देशपूर्वकं मादेशनम्, तत्प्रशंसति— “आष्यायध्व मग्निया^१ इति । यथा अग्नये हविर्घहणादौ अग्नये जुष्ट मितौति^२ नामविशेषतो देवतादेशनं क्रियते, तद्वदिदमपि पाठेनैव कृतं भवतीत्यर्थः^३ ॥ ६ ॥

“प्रजावतौरित्यादि । स्यष्टार्थता माह— “नात्रेति । ‘मा वः’-इत्यस्य मन्त्रभागस्य तात्पर्यं माह— “नात्रेति । ‘नाद्वा’ नाद्वाणि नाशकारीणि, ‘रचांसि’ । रचितव्याभ्य इति रचनापादानभूतानि स्तेनव्याघ्रादीनि ‘नाद्वा’ । ध्रुवशब्दगोपतिशब्दयोरर्थं माह— “ध्रुवा अस्मिन्निति ॥ ७ ॥

शाखागूह्यप्रदेशविशेषम्, तत्र समन्त्रकं गूहनञ्चाह— “अथाहवनीयागारस्येति । अग्निपुरोदेशे स्थापयन्नध्वर्युः असुं मन्त्रं ब्रूयात्— “यजमानस्येति” । हे शाखे ! त्वं ‘यजमानस्य पशून्’ रच । एतन्मन्त्रपाठतात्पर्यं माह— “तद्ब्रह्मणैवेति । एतन्मन्त्रपाठेन शाखायै पशूनां परिदानम्, तद्धीनत्वेन रक्षणार्थम् ॥ ८ ॥

इदानीं दोहनाथं शाखायां समन्त्रकं^४ पवित्रबन्धनं विधत्ते— “तस्यां पवित्र मिति । (दोहनाथं^५) ‘तस्यां’ शाखायां ‘पवित्रं’

१— ‘अग्नियाः’-इति तैत्तिरीयपाठः ; अत्रत्यपाठस्तु ‘अग्निः’-इत्येव

२— पुरस्ताद् (३८ पृ० ७ पं०) १. २. १७ द्रष्टव्यम् ।

३— “ऐन्द्रं भवति माहेन्द्रं वा”-इति का० श्रौ० सू० ४. २. १० ।

४— वा० सं० १. १. ४. (५ वा.) । का० श्रौ० सू० ४. २. ११ ।

५— वा० सं० १. २. १ । का० श्रौ० सू० ४. २. १५ ।

६— नास्थेतत् पदं ष-पुस्तकादन्यत्र ।

कुशद्वयात्मकं चिह्नं वा 'करोति' बध्नीयात् । तथाच सूत्रम्—
 "वसोः पवित्र मिति पवित्र मस्यां बध्नाति कुशौ, चिह्नदा"—इति^१ ।
 'वसु'-शब्दार्थं माह— "यज्ञो वा इति । पुनात्यनेनेति^२ 'पवित्रम्'^३,
 तस्मिन्नित्यर्थः ॥ ८ ॥

अमावास्यायां रात्रौ सन्नयतः क्षीरस्थान्नाथत्वेन नियोगात्
 अग्निहोत्रस्य द्रव्यान्तरं विधत्ते— "अथ यवाग्वेति । एतच्छब्दार्थं
 माह— "यत्पय इति । विपक्षबाधपुरःसरं स्वपक्ष सुपसंहरति—
 "स यत्पयसेति । इन्द्रार्थस्य दुग्धस्य अग्न्यर्थत्वस्थाप्युक्तत्वात् । यद्
 यवाग्वैव होतव्यम् । "यवाग्वाग्निहोत्रहोमः सन्नयतः"—इति^४ कात्या-
 यनः । "जुहुत्यग्निहोत्र मिति । दोहकालोपलक्षणार्थम्, जुहुतिसम-
 कालम् ; तद्धोमे परिसमाप्त एव 'उखा' साक्षाद्यस्याली सा अध्वर्युणा
 अपणप्रदेशे 'उपकृता' भवति । तस्याः समानयनानन्तरम् 'उपसृष्टां'
 वत्सेन सङ्गताम् 'प्रब्रूतात्'-इति^५ दोग्धारं प्रत्यध्वर्युः । 'यदा' उपसृष्टा,
 तदा 'उपसृष्टेति' दोग्धा 'प्राह' ब्रूयादित्यर्थः । दोग्धा च शूद्र-
 व्यतिरिक्तो भवेत् ; "वाग्यतो दोहयत्यशूद्रेण"—इति सूत्रात्^६ ॥ १० ॥

१— का० श्रौ० सू० ४. २. १५, १६ । २— पा० सू० ३. २. १८५ ।

३— "चिह्नदर्भमयं पवित्रम्"—इत्यापस्तम्बः । "हस्तप्रादेशमात्रं तु चिह्नत्
 कृत्वा पवित्रकम्"—इति । पवित्रं वेष्ट्याकार मिति केचित् । नवकुश-
 वेणी मिति श्रौच्यनन्तः । वस्तुतो हे साग्रे दर्भदण्डे पवित्रं कर्तुं शाखायां
 बध्नाति, कुशत्रयस्य रज्जाकारं कृत्वा वा बध्नातीति सम्प्रदायः ।

४— का० श्रौ० सू० ४. २. १७ । तद्युक्तैः शिथिलपक्वा यवागूरित्युच्यते ।

५— का० श्रौ० सू० ४. २. २२ । 'अशूद्रेण=त्रैवर्णिकेन'-इति माधवः ।

अध्वर्याः समन्त्रकं^१ स्थाख्यादानं विधत्ते— “अथोखा मिति ।
 उखायाः शु-पृथिव्यात्मकत्वस्य कदाचिदप्यसम्भवात् उपस्तुतिमात्र
 मिद मित्याह— “उपस्तौत्येवेति । सापि किमर्थेत्यत आह—
 “महयत्येवेति । स्तुत्या पूजनं लोके प्रसिद्धम् । अधिअयणे मन्त्रं^२
 माह— “मातरिश्चन इति । ‘मातरि’ अन्तरिचे श्वसतीति ‘मात-
 रिश्चा’ वायुरादिव्यो वा^३ । तस्य घर्मस्त्व मसि; तेन दीप्यमानत्वात् ।
 एतत्पाठेन ‘यज्ञ मेव’ कृतवान् भवति । तत्कथ मिति, तदुप-
 पादयति— “यथेति । यज्ञे ‘यथा’ ‘घर्म’ प्रवर्ग्यं ‘प्रवृज्यात्’, ‘एवं’
 स्थाख्यधिअयणेन ‘प्रवृणक्ति’ प्रवर्ग्यं कृतवान् भवति; अतो यज्ञ-
 सम्पादनम् । “विश्वधायाः”—इतिमन्त्रभागस्य तात्पर्याभिधानं स्पष्टम् ।
 “मा ते”—इतिमन्त्रभागे ‘यज्ञपति’—शब्दार्थं माह— “यजमानो वा
 इति । ‘कृला’ नाशः, तदभावम् ‘आशास्ते’—‘मा कृषीत्’-
 इत्यनेन । “कृ कौटिल्ये”—इति^४ धातुः ॥ ११ ॥

अथ पवित्रस्थापनं तदग्रनियमञ्चाह— “अथ पवित्र मिति ।
 वत्सापाकरणानन्तरं यत् शाखापवित्रं कृतम्, तत् प्रागग्रं स्थाख्यां
 ‘निदध्यात्’ । दैव्यस्य पवित्रस्य देवदिगाभिमुख्यं युक्तम् ; प्राच्या
 इन्द्राधिष्ठितत्वात्, इन्द्रस्य च सर्वदेवतात्मकत्वात्, तद्देवत्यं पवित्रम् ।
 दिगन्तर माह— “अथोदीची हीति । उत्तरस्थां प्रायेण मनुष्य-
 प्राचुर्यात् । किञ्च यस्माज्जगत्पवित्रभूतो वायुरपि ‘तिर्यङ्गनुपवते’

१— वा० सं० १. २. २ । का० श्रौ० सू० ४. २. १६ ।

२— वा० सं० १. २. ३ । का० श्रौ० सू० ४. २. २० ।

३— निरु० ७. ७. ४ द्रष्टव्यम् । ४— धा० पा० भा० प० ६३१ ।

तिर्यग् गच्छति; अतोऽस्यापि पवित्रत्वात् तसौम्याय 'उदङ्-
निदध्यात्' ॥ १२ ॥

सान्नाय्यस्य सोमात्मकत्वात् तत्पवनसाधन-दशापवित्रवदस्या-
प्युदगत्वं युक्त मिति स-दृष्टान्त माह— "तद्यथैवाद् इति ॥ १३ ॥

पवित्रनिधानस्य मन्त्र माह— "तन्निदधाति वसोरिति" ॥ १४ ॥

मौनकालनियमावधि माह— "अथेति । 'तिसृणां दोग्धोः'
तिसृणां गवां दोहावधि । 'वाचा' मन्त्रेण साध्यत्वात् 'वाग्=
यज्ञः' । अथ वाक्शब्देन नियता वाक् विवक्षिता । वाचि यज्ञो-
पयोगिन्यां सत्यां मनसि विक्षेपो भवति, तत्परिहाराय वाङ्-
नियमविधानम् १ ॥ १५ ॥

पथम आसेचनसमये अध्वर्योर्जपं विधत्ते— "तदानीयमान
मिति । 'अभिमन्त्रणम्' अभिसुख्येन जपः; "आसिच्यमाने जप-
तीतिसूत्रात्" । 'सुघ्रा' सुष्टु-पवित्रेण पावयित्वा । स्पष्ट मन्यत् ॥ १६ ॥

"अथाहेति । अध्वर्युः प्रथमायां गवि दुग्धायां 'कां' गाम्
'अधुचः' दुग्धवानसीति^२ ब्रूयात् । सोऽपि दोग्धा गङ्गां गौरी मिति
दुग्धाया गोर्नाम मिति निर्दिशेत् । अथ सोऽध्वर्युस्तां 'सा विश्वायुः'-
'इति' ब्रूयात्^३ । एव मुत्तरयोरपि व्याख्या । 'विश्वायुः' बङ्गना,

१— वा० सं० १. ३. १ । का० औ० सू० ४. २. २१ ।

२— 'वाग्यमविधानं'-इति ज । ३— 'अध्वर्युर्जपति'-इति ठ ।

४— का० औ० सू० ४. २. २३ । तत्र मन्त्रः— वा० सं० १. ३. २ ।

५— का० औ० सू० ४. २. २४ । तत्र मन्त्रः— वा० सं० १. ३. ३ ।

६— वा० सं० १. ४. १ । का० औ० सू० ४. २. २५ ।

बहुचीरेत्यर्थः । 'विश्वकर्मां' बहुदत्तिसाधनदोहकर्मापेता^१ । 'विश्व-
धायाः' धीयत इति 'धायाः' अन्नम्, बहुन्ना^२ । एवं प्रश्नपूर्वकं तासां
गुणकथनेन तासु वीर्यं भवस्थापयति । दोग्धव्यगवां सङ्घ्यां विधत्ते—
“तिस्रो दोग्धीति । तिसृभ्यः चीरसम्भर्त्तां त्रिभ्यो लोकेभ्य एव
सम्भृतवान् भवति, अतः तिस्रो दुह्यात् । अत्र “यावत् स्व मधि-
कारात्, तिस्रो वा नित्यत्वात्”—इत्यादि^३ सूत्रं द्रष्टव्यम् ॥

अतःपरं वाङ्मियमं विस्मृजेदित्याह—“अथ कामं वदतीति ॥१७॥

दोहनपात्रचालनोदकस्य पुनः चीरे समर्पण माह— “अथो-
त्तमा मिति । 'उदस्तोकम्' उदकविन्दुधारा मित्यर्थः । 'पल्यङ्ग्यं'
परितो गमयित्वा, दोहपात्र उदक मासिच्य प्रचाल्येत्यर्थः । 'पयसः'
अवशिष्टं 'यत्' 'अहायि' हत मभृत् । “तदिहापीति । 'अपि'-
शब्दो भिन्नक्रमः,— तदपीह 'असत्' भवेदिति । एतत् सङ्घाल-
नोदकानयनप्रयोजनम् । तदपि किमर्थं मित्यत आह— “रसस्यो
चैवेति । 'उ, च, एव'—इति निपातत्रयम् । 'रसस्य' चीरस्यैव 'सर्व-
त्वाय' कार्त्स्न्याय । अस्तु नाम चीरांशेन सर्वत्वम्, तत्संयुक्तेन
चालितोदकेन कथं सर्वत्वमित्युदकस्यापि चीरोपादानता माह—
“इदं हि यदेति । परिचालनानयनमन्तः^४ सूत्रे दर्शितः—

१, २— वा० सं० १. ४. २, ३ । का० श्रौ० सू० ४. २. २६ ।

३— का०श्रौ०सू० ४. २. २८, २९ । अत्रादिपदेन “आदिसामर्थ्यात्”—

“दर्शनाच्च”—इतिसूत्रद्वयस्य ग्रहणम् (का० श्रौ० सू० ४. २. ३०, ३१) ।

४— परिपूर्वाङ्गतेः रूपमिदम् । एव मुपरिष्ठादपि ३. ९. २. १६ द्रष्टव्यम् ।

५— आम्नातश्च सः— तं० सं० १. १. ३. १ ।

“परिचालन मानयति सम्यचध्व मृतावरैरित्यादिना^१ । “तदु-
दाख्येत्यादि । आतञ्चनेनेतत् चीरं तीव्रीकृतवान् भवति । तीव्री-
करणं सारत्वकरणम् । चीरादपि दध्नोर्बलकरणत्वं लोके दृष्टम्,—
“यन्मा धिनवत्तन्मे कुरुत”—इति ह्युक्तम्^२ । आतञ्चनद्रव्यं सूत्रकार
आह— “प्राग्घृतशेषेण”—इति^३ । यवाग्नेत्यर्थः^४ ॥ १८ ॥

तत्र मन्त्र माह— “स आतनक्ति इन्द्रस्य लेति^५ । मन्त्रे देवता-
नामनिर्द्देशं प्रशंसति— “तद्यथेति । पूर्ववद्भाष्येयम्^६ । सोमस्य
देवताना मतिप्रियत्वात् कीर्त्तितेन एतद्भुव्यं तेभ्यः स्वादु कृतवान्
भवति ॥ १९ ॥

“अथोदकवतेति । पिधानपात्रस्योदकपूर्णात्वे प्रयोजन माह—
“नेदिति । ‘नेत्’-इति परिभये^७ । यद्युदकपूर्णं न कुर्यात्, न तु चीर
मुपरिभागे, ‘रचांसि’ ‘अवमृशान्’ अवमृशेयुः ; एतद्भ्यावह मित्यर्थः ।
कथं तत्परिहार इति तदाह— “वज्रो वा आप इति ॥ २० ॥

“सोऽपिदधातीति । पिधानमन्त्रे^८ विष्णुशब्दार्थं माह— “यज्ञो

१— का० श्रौ० सू० ४. २. ३२ (तै० सं० १. १. ३. १ द्रव्यम्) ।

२— पुरस्ताद्गतम्—४४ई ए० १५ प० (तै० सं० २. ५. ३. ४.) ।

३, ४— का० श्रौ० सू० ४. २. ३२ । दध्नेति नव्याः । “अत्र विप्रति-
पत्तिः”—इत्यादिर्याञ्जिकदेवीयो ग्रन्थोऽत्रालोच्यः ।

५— वा० सं० १. ४. ४ ।

६— इहैव षष्ठकण्ठी-भाष्यं द्रव्यम् (४६१ ए०) ।

७— “नेत्वेष इदित्येतेन सम्प्रयुज्यते परिभये”—इति निरु० १. ३. ६ ।

८— वा० सं० १. ४. ५ । का० श्रौ० सू० ४. २. ३४ ।

वा इति । स च चय्यात्मना व्यापित्वात् 'यज्ञो विष्णुः' ॥ २१ ॥
४ ॥ [७. १.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
प्रथमकाण्डे सप्तमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

- "प्रतिपदि दर्शयागं चिकीर्षुरमावास्यायां प्रातरग्निहोत्रं कृत्वा
दर्शयागार्थं 'ममाग्नेर्वर्चः'-इति मन्त्रेण अग्निषु समिदाधानरूप
मन्वाधानं कृत्वा वत्सापाकरणं कुर्यात् । दर्शयागे त्रीणि हवींषि
सन्ति । आग्नेयोऽष्टाकपालः, ऐन्द्रं दधि, ऐन्द्रं पय इति । तत्र प्रतिपदि
दधि होतुं दध्नी निष्पत्त्यै राज्ञावमावास्यायां गावो दोग्धव्याः । तद्दोह-
नार्थं प्रातर्लौकिकदोहादूर्ध्वं समाह्वयः सह चरन्तो वत्साः स्वमाह्वयः
पलाशशाखयापाकरणौघाः । तदर्थं पलाशशाखाच्छेदनम्"-इति वा०
सं० मही० भा०। अथात्र "देवो वः"-इतीम मेव, त्रीन्मन्त्रानभिप्रेत्य
विनियोगत्रयं च प्रोक्तं मापस्तम्बेन । तथाहि—“देवो वः सविता
प्रार्थयत्विति शाखया गोचराय गाः प्रस्थापयति, प्रस्थिताना मेकां
शाखयोपस्पृशति दभैर्दभपिङ्गलैर्वा आप्यायध्व मिति, रुद्रस्य हेतिः
परि वो वृणात्किति प्रस्थिता अनुमन्त्रयते"-इति । अतएव तैत्तिरीय-
भाष्ये सायणोनात्र विनियोगसङ्ग्रह एव मुक्तः— “इधे शाखां
क्विनन्यूर्जे मार्षि वा एति वत्सकान् । अपाकृत्याथ देवो गाः
प्रस्थाप्याप्येति गां स्पृशेत् । रुद्रस्येत्यभिमन्त्र्येतान् ध्रुवेति गृह मात्रजेत् ।
यजेति शाखोपगूह इत्यष्टावनुवाकगाः"-इति । एवञ्चैतदनुवाकाम्नातै-
ररुभर्मन्त्रैस्तैत्तिरीयाणां शाखाच्छेदनादीन्यष्टौ कर्माणि सम्पद्यन्ते ।
तत्र "सन्नयन मृजूकरणम्, अनुमार्जनं मानुलोभ्येन संलघ्नधूल्याद्यप-

ऋणः ह वै जायते योऽस्ति । स जायमान ऽएव
देवेभ्य ऽऋषिभ्यः पितृभ्यो मनुष्येभ्यः ॥ १ ॥

स युदेव युजेत । तेन देवेभ्य ऽऋणं जायते तुङ्घेभ्य
ऽएतत् करोति युदेनान् युजते युदेभ्यो जुहोति ॥ २ ॥

अथ युदेवानुब्रवीत् । तेनुऽर्षिभ्य ऽऋणं जायते तुङ्घेभ्य
ऽएतत्करोत्यृषीणां निधिगोप ऽइति ह्यनूचानु माहुः ॥ ३ ॥

अथ युदेव प्रजा मिच्छेत् । तेन पितृभ्य ऽऋणं
जायते तुङ्घेभ्य ऽएतत्करोति युदेषाः सन्तता*व्यवच्छिन्ना
प्रजा भवति ॥ ४ ॥

अथ युदेव व्वासुयेत् । तेन मनुष्येभ्य ऽऋणं जायते
तुङ्घेभ्य ऽएतत्करोति युदेनान् व्वासुयते युदेभ्योऽशनं
दुदाति स यु ऽएतानि सुर्वाणि करोति सु कृतकर्मा
तस्य सुर्वं माप्तः सुर्वं जितम्† ॥ ५ ॥

नयनम्”—इति तै०ब्रा०शा०भा० । मूलादारभ्याद्यात् स्पर्शनं मनुमार्जनं
मिति धूर्त्तस्वामी । “अनुमार्जनं तत्पर्णादिपातनेन गुणीकरणम्”—
इति का० श्रौ० सू० ४. २. ३ भाष्ये या० दे० । वाजसनेयिनान्तु
“अद्रस्येति मन्त्रो मन्त्रभागो वा नैवास्मात् ; एवं “वायव स्थ”—
इत्यस्थानन्तरम् “उपायव स्थ”—इति मन्त्रो मन्त्रांशो वा नास्त्येव ;
अपि “आप्यायध्व मिति मन्त्रे “ऊर्जस्वतीः पयस्वतीः”—इति
विशेषणपदद्वयाभावोऽपि बोध्यः ।

* ‘सन्तता’—इति च । † ‘जितं’—इति क, ख ; ‘जितः’—इति च ।

स येन देवेभ्य ऽञ्चणं जायते । तदेनांस्तदुवदयते*
यद्यजतेऽथ यदमौ जुहोति तदेनांस्तदुवदयते† तुस्मा-
द्यत्किञ्चामौ जुह्वति तदवदानं नाम ॥ ६ ॥

तद्वै चतुरवत्तं भवति । इदं वा ऽअनुवाक्याथ
याज्याथ व्षद्धारोऽथ सा देवता चतुर्थी यस्यै देवतायै
हविर्भुवत्येव‡ हि देवता ऽअवदानान्यन्वायत्ता† ऽअव-
दानानि वा देवता ऽअन्वायत्तान्यतिरिक्तः‡ ह तदव-
दानं यत्पञ्चमं कुस्मा ऽउ हि तदवद्येत्तस्माच्चतुरवत्तं
भवति ॥ ७ ॥

उतो पञ्चावत्तं मेव भवति । पाङ्क्तो यज्ञः पाङ्क्तः
पशुः पुञ्चऽर्त्तवः संवत्सरस्यैषो पञ्चावत्तस्य सम्पद्बहुर्हैव
प्रजुया पशुभिर्भवति यस्यैवं विदुषः पञ्चावत्तं क्रियत
ऽएतद्भु न्वेव मुञ्जातं कौरुपाञ्चालं युच्चतुरवत्तं तुस्मा-
च्चतुरवत्तं भवति ॥ ८ ॥

स वै यावन्मात्रु मिवैवावद्येत् । मानुषु ह कुर्याद्यु-
न्महदवद्येद् व्यृञ्चं वै तद्यज्ञस्य युन्मानुषं नेद् व्यृञ्चं यज्ञे
करुवाणीति तुस्माद्यावन्मात्रु मिवैवावद्येत् ॥ ९ ॥

स ऽआज्यस्योपस्तीर्य । द्विर्हविषोऽवदायाथोपुरि-
ष्ठादाज्यस्याभिघारयति द्वे वा ऽआहुती सोमाहुति-

*, † '०दुवजायते'-इति ख ।

‡ '०न्नन्वायत्ता'-इति ख ।

§ '०नुगतिरिक्तः'-इति ख ।

रेवान्याज्याहुतिरन्या तुत ऽएषा केवली युत्सोमाहुति-
रुथैषाज्याहुतिर्युद्धविर्यज्ञो युत्पशुस्तदाज्य मेवैतत् करोति
तस्मादुभयत आज्यं भवत्येतद्वै जुष्टं देवानां यदाज्यं
तज्जुष्ट मेवैतद्देवेभ्यः करोति तस्मादुभयत ऽआज्यं
भवति ॥ १० ॥

असौ वा ऽअनुवाक्येयं याज्या । ते ऽउभे योषे
तयोर्भिद्युनु मस्ति वषट्कार एव तद्वा ऽएष एव वषट्कारो
यु ऽएषु तपति सु ऽउद्यन्नेवामू मधिद्रवत्यस्तं युन्निमा
मुधिद्रवति तुदेतेन वृष्णोमां प्रजातिं प्रजायते यैन-
योरियं प्रजातिः ॥ ११ ॥

सोऽनुवाक्या मनुच्य । याज्या मनुद्रुत्य पश्चाद्वषट्क-
रोति पश्चाद्वै परीत्य वृषा योषा मुधिद्रवति तुदेने
ऽउभे पुरस्तात् कृत्वा वृष्णा वषट्कारेणाधिद्रावयति
तस्मादु सह वैवु वषट्कारेण जुहुयाद् वषट्कते वा ॥ १२ ॥

देवपात्रं वा ऽएष युद्धवट्कारः । तद्यथा पात्र ऽउद्धृत्य
प्रयुच्छेदेवं तद्यथ युत्पुरा वषट्काराज्जुहुयाद्यथाधो
भूमौ निदिग्धं* तदमुया स्यादेवं तत्तस्मादु सह वैवु†
वषट्कारेण जुहुयाद्वषट्कते वा ॥ १३† ॥

* 'निदिग्धं'—इति सा०-सम्मत इति डा०-वेवरः ।

† 'वै'—इत्येव ख-पुस्तके ।

‡ इहैव "६०० शतम्"—इति ख ; "शतम् ६००"—इति च-पुस्तके ।

तद्यथा योनौ रेतः सिञ्चेत् । एवं तदथ यत्पुरा
व्वषट्काराज्जुहुयाद्यथा योनौ रेतः सिक्तं तदमुया स्यादेवं
तत्तस्माद्दु सह वैवु* व्वषट्कारेण जुहुयादुषट्कृते वा ॥ १४ ॥

असौ वा ऽअनुवाक्येयं याज्या । सा वै गायत्रीयं
त्रिष्टुबसौ स वै गायत्री मुन्वाह तदमू मनुब्रुवन्नसौ
ह्यनुवाक्येमा मुन्वाहेयः हि गायत्री ॥ १५ ॥

अथ त्रिष्टुभा यजति । तदनया यजन्नियः हि
याज्यामुष्या ऽअधि व्वषट्करोत्यसा ऽउ हि त्रिष्टुत्तुदेने
सयुजौ करोति तस्मादिमे समुञ्जाते ऽअनयोरनु-
सम्भोगु मिमाः सुर्वाः प्रजा ऽअनु समुञ्जते ॥ १६ ॥

स वा अङ्घ्रयन्निवैवानुवाक्या मनुब्रूयात् । असौ
ह्यनुवाक्या बृहद्भसौ बार्हतः हि तद्रूपं क्षिप्रु ऽएव
याज्यया त्वरेतेयः हि याज्या रथन्तरुः ह्यीयः राथन्तरः
हि तद्रूपः ह्ययति वा ऽअनुवाक्यया प्रयच्छति याज्यया
तस्मादनुवाक्यायै रूपः हुवे हुवामह ऽआगच्छेदुम्बर्हिः
सौदेति यद्भयति हि तया प्रयच्छति याज्यया तस्मा-
द्याज्यायै रूपं व्वीहि हविर्जुषुस्व हविराव्वषायस्वाङ्घ्रि
पिब प्रेति यत्प्र हि तया युच्छति† ॥ १७ ॥

सा या पुरस्तास्त्रक्षणा । सानुवाक्या स्यादसौ ह्यनु-

* 'वै'—इत्येव ख-पुस्तके ।

† 'यच्छति'—इति च ।

वाक्या तुस्या ऽअमुष्या ऽअवंस्ताल्लक्ष्म* चन्द्रमा
नुक्षत्राणि स्वर्यः ॥ १८ ॥

अथ योपरिष्ठाल्लक्षणा । सु याज्या स्यादियः हि
याज्या तुस्या ऽअस्या† ऽउपरिष्ठाल्लक्ष्मौषधयो व्वनस्पतय
ऽआपोऽग्निरिमाः प्रजाः ॥ १९ ॥

सा ह न्वेव समृद्धानुवाक्या । यस्यै प्रथमात्पदाद्देवता
मभिव्याहुरति सो ऽएव समृद्धानु याज्या युस्या ऽउत्तमात्
पदाद्देवताया अधि वषट्करोति व्वीर्यं वै देवतुऽर्चस्तुदु-
भयत ऽएवैतद्दीर्येण परिगृह्य यस्यै देवतायै हविर्भुवति
तुस्यै प्रयच्छति ॥ २० ॥

स वै व्वौगिति करोति । व्वाग्वै व्वषट्कारो वाग्नेतो
रेत ऽएवैतुत्सिञ्चति षडित्यृतवो वै षट् तुहतुष्वेवैतद्रेतः
सिञ्चते तुहतवो रेतः सित्तु मिमाः प्रजाः प्रजनयन्ति
तुस्मादेवं व्वषट्करोति ॥ २१ ॥

देवाश्च वा ऽअसुराश्च । उभये प्राजापत्याः प्रजापतेः
पितृर्हाय मुपेयुरेतावेवाङ्गमासौ यु ऽएवापूर्यते तं देवा
ऽउपायन् योपक्षीयते त मसुराः ॥ २२ ॥

* 'अधस्ताल्लक्ष'—इति सा०-सम्मत इति डा०-वेवरः ।

† नास्त्येतत् पदम् ख-पुस्तके ।

ते देवा ऽत्रकामयन्त । कथं न्विम मपि संवृञ्जी-
महि योऽय मसुराणा मिति तेऽर्चन्तः श्राम्यन्तश्चेरुस्तु
ऽएतुः हविर्यज्ञं ददृशुर्यद्दर्शपूर्णमासौ ताभ्या मयजन्त
ताभ्या मिष्टैत मुपि सुमवृञ्जत ॥ २३ ॥

यु ऽएषो ऽसुराणा मासीद् । यदा वा ऽएता ऽउभौ
परिञ्ज्वेते ऽअथ मासो भवति मासशुः संवत्सरः सुर्व्वं
वै संवत्सरः सुर्व्वं मेव तुद्देवा ऽअसुराणाः सुमवृञ्जत सुर्व्व-
स्मात्सपत्नानुसुरान्दिरभजन्सुर्व्वंस्वैषु ऽएतत्सपत्नानाः
संवृङ्क्ते सुर्व्वस्मात्सपत्नान्निर्भजति यु ऽएवु मेतद्देद ॥ २४ ॥

स यो देवाना मासीत् । स यवायुवत हि तेन देवा
योऽसुराणाः सोऽयवा न हि तेनासुरा ऽअयुवत ॥ २५ ॥

अथो ऽइतरथाहुः । यु ऽएवु देवाना मासीत्सोऽयवा
न हि त मसुरा ऽअयुवत योऽसुराणाः स यवायुवत
हि तं देवाः सुब्द मुहः सुगरा रात्रिर्यव्या मासाः
सुमेकः संवत्सरः स्वेको ह वै नामैतद्यत्सुमेक ऽइति
यवा च हि वा ऽअयवा यवेतीवाथ येनैतेषाः होता
भुवति तुद्याविहोच मित्याचक्षते ॥ २६ ॥ ५ ॥

॥ इति पञ्चमप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् [७. २.] ॥

अवदानस्वरूपं विवचुराख्यायिका माह— “ऋणं हेति । ‘यः’
द्विजातिः ‘स जायमान एव’ देवादिभ्यश्चतुर्भ्योऽपि ‘ऋणवान्’
अधमर्णिको ‘जायते’^१ । ऋणित्वे^२ जनन मेव निमित्त मित्यर्थः ॥ १ ॥

सङ्ग्रहोक्तं^३ विवृणोति— “स यदेवेति । ‘यजेत’-इति ‘यत्’,
‘तेन’ कारणेन यागेन निमित्तेन ‘देवेभ्यः’ ‘तद् ऋणं जायते’ । ‘हि’
यस्माद् यागकर्त्तृभ्यः ‘एभ्यः’ देवेभ्यः ‘एतत्’ इदानीं ‘करोति’ ;
अतस्तेभ्यः तद् ऋण मित्यर्थः । तच्छब्दार्थं माह— “यदेनानिति ।
यागहोमावुभावपि नियमेन देवार्थं मेव यतः क्रियेते ; अतः
तेषां तौ स्मम्, तस्यावश्यप्रदानत्वादृणी जायत इत्यर्थः । एव मुत्तर-
वाक्यान्यपि योज्यानि ॥ २ ॥

“अथेति । ‘अनुब्रवीत’ अनुवचनं कुर्यात्, अधीयेतेत्यर्थः ।
“निधिगोप इतीति । उपभुज्यमानोऽपि यो न विनश्यति, स
‘निधिः’ । तादृशः ऋषीणां सम्बन्धौ यो वेदाख्यो निधिः, तस्य
गोपायिता ‘इति’ वेदम् ‘अनूच्यमानम्’ ‘आहुः’ बुधाः । अतस्तेषां
प्रवचनं धन मिति गम्यते ॥ ३ ॥ ॥ ४ ॥

“अथ यदेवेति । ‘वासयेत’ गृहे ; अस्मादिप्रदानेनेदानीं मव-

१— “यत् किञ्चाग्नौ जुहति तदवदानं नाम”—इतीहैवोपरिष्ठात् (ईक०) ।

२— “जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवा जायते ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यो यज्ञेन
देवेभ्यः प्रजया पितृभ्य एष वा ऋणो यः पुत्रो यज्वा ब्रह्मचारि-
वासी”—इति तै० सं० ६. ३. ११. १३ । म० सं० ६. ३५-३७; ४.
२५७ । रामा० २. ४. १३ । महाभा० १. ४६५६-५८ ।

३— “ऋणित्वे”—इति ठ ।

४— “सङ्ग्रहोक्तं”—इति ठ ।

काशं प्रयच्छेत् । 'यः' जायमानो ब्राह्मणः 'एतानि' यागानुवचना-
दौनि 'सर्वाणि' अपि 'करोति', 'सः' 'कृतकर्मा' कृतकृत्यः ।
तस्मात् आप्तव्यं 'सर्वं माप्तं' भवति, 'देवादि सर्वस्थानं' 'सर्वं' जेतव्यं
'जितं' भवति ॥ ५ ॥

“स येनेति । इत्थं तेषां मृणलं प्रति तेन 'अवदयते' दयति-
र्दानार्थः^१; अवप्रत्यर्पणम्, देवानां स्वभूत मृणम्, विभज्य दत्तवान्
भवति । तच्छब्दार्थं माह— “यद्यजत इति । यदस्ति तत्तेन
यागेनेत्यर्थः ; एवं होमेनापि । 'यस्मादेवं' तस्मात् 'यत् किञ्च'
चरुपुरोडाशादिकम् 'अग्नौ जुहति', 'तत्' अवचनं इति: “अव-
दानम्”—इति प्रसिद्धं भवति ॥ ६ ॥

तस्यावदेयस्य चतुष्टयं विधत्ते— “तद्वा इति । तत्र कारण
माह— “इदं वा इति । 'इदं वा' अनुवाक्यात्मक मिदं खलु
प्रथमम् ; 'अथ' पश्चाद् 'याव्या'; 'अथ' प्रधानसाधनो 'वषट्कारः';
पश्चाद्भविस्त्वामिनी 'देवता' 'चतुर्थी' भवति । 'एवं' क्रमेण पुरो-
ऽनुवाक्याद्याश्चतस्रो 'देवताः', क्रमेण चत्वारि 'अवदानानि अन्वा-
यन्ताः' । 'हि'-शब्दश्चार्थ^२; अवदानानि च चत्वारि, चतस्रः पुरो-
ऽनुवाक्याद्याज्यादिदेवताः 'अन्वायन्तानि' अनुप्राप्तानि । अत उभ-
येषां समसङ्ख्याकत्वात् तन्न्यूनाधिकभावो न युक्त इत्यर्थः । चतसृभ्यो-
ऽवदानचतुष्टयस्यावश्यकत्वात् न्यूनसङ्ख्याकत्वं न शक्यम् । अधिकत्व-

१— “दय दानगतिरक्षणाहिंसादानेषु”—इति धा० पा० भा० व्या० ४८१ ।

२— “हीत्येषोऽनेककर्मा”—इति निरु० १. २. ४; १. ४. ३ । अम० को०

दोषात् पञ्चम माशङ्क्य परिहरति— “अतिरिक्तं हेति । अतिरेकमेव दर्शयति— “कस्मा इति । ‘कस्मै’ प्रयोजनाय ‘पञ्चमम् अवश्ये?’ तदभिमानिन्याः पञ्चम्या देवताया अभावादिति भावः ॥ ७ ॥

अथाभ्युपगम्याधिक्यदोषं यज्ञादिसम्पत्तिलाभाय पञ्चावदानपञ्च मथ्याह— “उतो इति । यज्ञस्य पाङ्कलं धानांकरभादिहविः-पञ्चकादिनावगन्तव्यम्^१ । ऐतरेयकेऽपि— “यो वै यज्ञम्”—इत्यादिना^२ हविरचरसञ्ज्ञादिभिर्बहुधा^३ यज्ञस्य पाङ्कलमुपपादितम् । पशोः पाङ्कलं लोमलगादिभिरिति प्रागुक्तम्^४ । हेमन्तशिशिरयो-रैक्याभिप्रायेण संवत्सरः पाङ्कः^५ । एवन्तु पञ्चावत्ते सति तद्गतपञ्चसञ्ज्ञाद्वारा ‘सम्पत्’ यज्ञात्मकं धनं सम्पद्यत इत्यर्थः ॥

एतज्ज्ञानपूर्वकानुष्ठानफलमाह— “बहुर्हेवेति ॥

अथ पुनः चतुरवत्तमेव स्थापयति— “एतदिति । एतदेव ‘चतुरवत्तं’ ‘कौरुपाञ्चालम्’ कुरुपञ्चालदेशे प्रसिद्धम् ; अतस्तत्र प्रज्ञातत्वादानुष्ठानसम्प्रदायानुरोधेन ‘चतुरवत्तम्’ एव कर्तव्यम् ॥ ८ ॥

अवदानस्थेयन्तां विधत्ते— “स वा इति । (‘यावन्मात्रमिव’) ‘इव’-शब्दोऽनर्थको वाक्यालङ्कारे^१ । ‘यावन्मात्रमेव’ अङ्गुष्ठपर्वमात्रमेवेत्यर्थः ॥

१— “धानाः, करम्भः, परिवापः, पुरोडाशः, पयस्या”—इति ऐ० ब्रा० २.

२. ६; तै० सं० ६. ५. ११. ८ । २— ऐ० ब्रा० २. ३. ६ । १.

३— हविष्यङ्किः, अक्षरपङ्किः, नराशंसपङ्किः, सवनपङ्किः ।

४— “पाङ्कः पशुः”—इत्यादिकं पुरस्तात् द्रष्टव्यम् (१२६८० ७ पं०) ।

५— “हेमन्तशिशिरयोः समासेन”—इति ऐ० ब्रा० १. १. १ ।

६— “इवोऽपि दृश्यते”—इत्यादि निरु० १. ३. ५ द्रष्टव्यम् ।

आधिक्ये दोष माह— “मानुषं ह”—इति । मनुष्याणां
शरावादिपरिमितत्वादाधिक्यं मानुषत्वकरणम् ॥ ८ ॥

इदानीं चतुरवदानप्रकारं दर्शयति— “स आज्यस्येति ।
पुरोडाशाग्रौ द्वौ ; तद्ध उपरि चोपस्थताभिघारिताज्याभ्यां
चतुरवत्तलम् ॥

पुरोडाशस्योभयत आज्यकरणं प्रशंसितु माह— “द्वे वा इति ।
सर्वापि आज्यतिः सोमाज्यभेदेन द्विविधा; तत्र सोमस्य स्वरू-
पेणाहुतित्वादाज्यापेक्षैव नास्ति ; अवशिष्टौ हविर्यज्ञपशुयज्ञा-
वाज्याहुतिकौ भवितव्यौ ; अतस्तत्र तयोः ‘एतत्’ एतेनोपस्तर-
णाभिघारणेन ‘आज्य मेव’ कृतवान् ‘भवति’ ॥

“एतद्वै जुष्टम्”—इत्यादि स्पष्टम् ॥ १० ॥

अवदानाय धर्मं मुक्त्वा प्रधानधर्मं विधातु माह— “अथौ
वा इति । अनुवाक्या-याज्ययोः क्रमेण देवताज्ञान-हविःप्रदानसाध-

१— परस्तात् द्रष्टव्यम् ३६५, ४०३ ए० ; परस्तादपि ६. १. २१ । अपि
का० श्रौ० सू० १. ६. ८-११, २०, २१ ।

२— “अग्निष्टोमोऽव्यभिष्टोम उक्थः षोडशमांस्ततः । वाजपेयोऽतिरात्र-
श्चाप्तोर्यामात्र सप्तमः । इत्येते सुत्याः”—इति गो० ब्रा० १. ५. २३ ।
सुत्याः सोमसंस्थाः सोमयज्ञाः इत्येतेऽभिन्नार्थाः ।

३— “अग्नयेय मग्निहोत्रं पौर्यमास्यमावास्ये । नवेष्टिश्चातुर्मास्यानि पशु-
बन्धोऽत्र सप्तमः । इत्येते हविर्यज्ञाः”—इति गो० ब्रा० १. ५. २३ ।
“अष्टका पार्वण्यः आहुं आवण्यायहायणी चैन्याम्बयुजीति सप्त पाक-
यज्ञसंस्थाः”—इति गौ० ध० सू० ८. ५ । पाकयज्ञा एव पशुयज्ञाः ।

नत्वं वक्ष्यते^१ । आङ्गातयानां देवानां द्युलोकसम्बन्धात्, प्रदानस्यै-
 वैतल्लोकसम्बन्धात्, तयोः क्रमेण द्युभात्मकता । तयोः स्त्रीलिङ्गत्वात्
 द्वन्द्वे, वषट्कारस्य^२ पुंलिङ्गत्वात् सह मिथुनतास्ति । उभयोरन्तराले
 तपस्त्रादिव्य एव वषट्कारः । स चोदयास्तमयसमये दिवं पृथिवी-
 ज्ञाधिकृत्य गच्छति^३ । 'तत्' तस्मात् 'एतेन वृष्णा' अनेन वर्षकेण,
 आदित्येन सह सङ्गते सत्यौ, ते एष मिदानीं प्रसिद्धाम् 'इमां
 प्रजातिं' 'प्रजायेते' ; सर्वेषा मप्युत्पद्यमानानां भावानां तत्रैवोत्पत्तेः,
 उत्पद्यमानपदार्थात्मना ते एव प्रकृष्टे जायेते इत्यर्थः ॥ ११ ॥

पुरोऽनुवाक्यायाज्यानां^४ द्युभात्मकताभिधानस्य^५ प्रयोजन माह—
 "सोऽनुवाक्या मिति । तयोः समनन्तरं वषट् कुर्यादिति विधिः ।
 उक्तेऽर्थे लोकाचरणं प्रमाणयति— "पश्चादा इति । 'पश्चात्
 परीत्य' स्त्रियाः पश्चाद्देशादागत्य 'अधिद्रवति' अभिगच्छति ।
 'तत्' तेन याज्यापुरोऽनुवाक्यानन्तरं वषट्कारकरणेन 'एने उभे'
 द्यावापृथिव्यात्मिके याज्यापुरोऽनुवाक्ये 'पुरस्तात् कृत्वा' 'वृष्णा'
 सेज्ना 'वषट्कारेण' तत्सूर्यात्मिकेन द्रवण माकारितवान् भवति ।

१— इच्चैव ब्राह्मणे समदशकगिडिकायाम् (४८८ पृ० ११ पं०) ।

२— 'वषट्कार एव'—इति ज ।

३— "स वा एष न कदाचनस्त मेति, नोदिति । तं यदस्त मेतीति
 मन्यन्तेऽह एव तदन्त मित्वाथात्मानं विपर्यस्यते; राज्ञी मेवावस्तात्
 कुरुतेऽहः परस्तात्"—इत्यादि ऐ० ब्रा० ३. ४. ६ ।

४— 'पुरोऽनुवाक्यायाज्यादीनां'—इति ज, 'पुरोऽनुवाक्यादीनां'—इति ङ ।

५— 'द्युत्वात्मकताभिधानस्य'—इति ज, ङ ।

“तस्मात्”—इति स्पष्टम् । वौषडित्युच्चारणकाले वा, समनन्तरं वा प्रदानं मस्तु ; सर्वथा वषट्कारात् प्राक् न जुहुयादित्यर्थः । अनेनैव पुरोऽनुवाक्यायाज्ययोर्वषट्कारात् पूर्वभावित्वं सिद्धम् ॥ १२ ॥

प्रदानस्य वषट्कारानन्तरत्वं प्रकारान्तरेणोपपादयति—“देवपात्रं वा इति । पिबन्त्यनेन देवा इति ‘देवपात्रं’ ‘वषट्कारः’ । ‘तत्’ वषट्कारावसानं प्रदानम् ‘एवं’ भवति, पात्रोद्धारपूर्वकप्रदानं मिव भवति । उक्तवैपरीत्ये दोष माह—“अथ यत्पुरेति । ‘अधो भूमौ निदिग्धम्’^१ भूमौ प्राप्तम्^२, दुष्टत्वेनोपयोगाभावात् दग्धं मित्युपचर्यते^३ । ‘अमुया’ अनेन वषट्कारात्पूर्वकालहोमेन (‘स्यात्’) दग्धं स्यादित्यर्थः । “तस्मात्”—इत्युपसंहारः ॥ १३ ॥

“तद्यथा योनौ”—इत्यादि स्पष्टम् ॥ १४ ॥

पुरोऽनुवाक्यायाज्ये गायत्रीत्रिष्टुभौ कर्त्तव्ये इति विधातु माह—“असौ वा इति । ‘अनुवाक्या’ ‘असौ’ द्युलोकः, तत्स्थाना ; ‘याज्या’ तु (‘इयम्’) भूः । ‘सेयं’ पृथिवी गायत्र्यात्मिका, ‘असौ’ द्युलोकः त्रिष्टुवात्मकः । तथा सति “गायत्री मन्वाह”—इति यत्, ‘तत्’ तेन अनुवाक्यात्मकम् ‘अनुब्रुवन्’ गायत्रीच्छन्दोद्वारा ‘इमां’ पृथिवी मेवोक्तवान् भवति । द्युलोकस्य कथं मनुवक्तव्यतेत्याशङ्क्य अनुवाक्यात्मकत्वं वाक्यमध्य एव स्मारयति । पृथिव्या अप्यनुवक्तव्यत्वं गायत्र्यात्मकत्वादित्याह—“इयं हीति । इत्य मनुवाक्याया गायत्रीत्वे द्यावापृथिव्यावुभे अपि योजितवान् भवतीत्युक्तम् ॥ १५ ॥

१—‘निदिग्धम्’—इति ज, ‘निदिग्धम्’—इत्यपि तत्रैव शोधितः ।

२—‘प्राप्तं’—इति ज । ३—दिग्धं मित्यस्यैव भाष्यं स्यात् दग्धं मिति

याज्यायास्त्रिष्टुप्सम्पादनेऽपि तथैव योजितवान् भवतीत्याह—
 “अथेति । ‘त्रिष्टुभा यजति’ त्रैष्टुभं याज्यां कुर्यात् । तत्र याज्यया
 ष्टया यजतीति यत्, ‘तत्’ तेन ‘अनया’ पृथिव्यैव यजति ।
 तत्कथ मित्यत आह— “तदिति । ‘तत्’ तेन त्रिष्टुम्करणेनानया
 यजति । एतां भुव मेव याज्यां कृतवान् भवतीत्यर्थः । उक्तार्थ-
 समर्थनाय पूर्वोक्तं स्मारयति— “इयं हि याज्येति । अतः ‘अमुष्या
 अधि’ द्युलोकस्थोपरि एव ‘वषट्’ कृतवान् भवति । एतत्समर्थना-
 याह— “त्रिष्टुबिति । ‘तत्’ तेन, पुरोऽनुवाक्यायाज्ययोगाद्यत्रौ-
 त्रिष्टुम्करणेनानेन ‘एने’ द्यावापृथिव्यौ, प्रतिपादितप्रकारेण ‘सयुजौ’
 परस्परं संयुक्तौ कृतवान् भवति । ‘तस्मात्’ सायुज्यात् ‘इमे’
 सहाभ्यवहरतः; “द्यावापृथिवीभ्यां स्वाहा”-इति^१ सहप्रदानात् ।
 अथवा वृष्यन्नयोः परस्परसापेक्षत्वात्^२ सहभागः^३ । अतस्तयोः
 सहभागम् ‘अनु’ ‘सर्वाः’ अपि ‘प्रजाः’ तत्सम्बन्धिन्यः ‘अनु सम्भुञ्जाते’
 अनुसृत्य भुञ्जते । अत उभयोः सभागलोकात्मकत्वात्, तयोश्च
 परस्परसाहित्याद् याज्यानुवाक्ययोः साहित्येनापि भवितव्य मित्यर्थो
 लभ्यते ॥ १६ ॥

अथानुवाक्याया उच्चारणधर्मं माह— “स वा अङ्गयन्निवेति ।
 ‘अङ्गयन्निव’ वर्षानालोडयन्निव शनैरनुवाक्यां ब्रूयात् । अङ्गतिः

१— ऐ० ब्रा० १. ३. ५ । तै० ब्रा० २. १. ७. १; ८. २ ।

२— इहैवोपरिष्ठात् ५. ३. ५. १७; ७. ३. १. ३० । म० सं० ३. ७६ ।

३— ‘सहभाव’-इति ज-शोधितः, ‘सहभागः’-इति ङ ।

गत्यर्थः^१ । उक्तविधानुवचनं “दृहत्”-साम्ना^२ स्तौति— “असौ
ह्यौति । ‘अनुवाक्या’ (‘असौ’) द्यौः, एवं ‘दृहत्’ सामापि द्यौः^३ ।
‘हि’ यतो द्युभागोऽनुवाक्या दृहत्साम, ‘तत्’ तस्मात् तद्गतं मन्द्रलं
‘बार्हतं’ दृहतीसम्बन्धि ‘रूपम्’ ॥

याज्याया उच्चारणे धर्मं माह— “क्षिप्र एव याज्ययेति ।
‘याज्यया’ निमित्तया उच्चारणे वर्षविषयां त्वरां कुर्यात् । “इयं
ह्यौत्यादि”^४ । पूर्वापेक्षया त्वरतीति ‘तत्’ क्षिप्रोच्चारणं ‘राथन्तरम्’
रथन्तरसम्बन्धि ‘रूपम्’^५ ॥

अथ पुरोऽनुवाक्यायाज्ययोः लक्षणान्यन्यानि वक्तुं कार्यभेद
माह^६— “ह्ययति वा इति । ‘अनुवाक्यया’ यष्टव्यदेवान् आह्वयति,
तानेव ‘याज्यया’ यजति । ‘तस्मात्’ आह्वानार्थत्वात्, आह्वानार्थं
यल्लिङ्गम्, तत् ‘अनुवाक्याया रूपम्’ । तानि लिङ्गानि दर्शयति—
“ह्व इत्यादिना । ‘हि’ यस्मात् ‘तथा’ अनुवाक्यया यष्टव्यदेवान्
आह्वयति, तस्मादाह्वानप्रकाशकं “ह्वे”—इत्यादि यल्लिङ्गजातम्,
तद्वत्येव सर्वचानुवाक्या कार्येत्यर्थः ॥

“प्रयच्छति याज्ययेत्यादि । यस्माद् याज्या हविःप्रदानसाध-
नम्, ‘तस्मात्’ तस्याः तत्प्रदानप्रकाशकं लिङ्गं ‘रूपम्’ । अभिहित-

१— “पर्यङ्कयते”—इति ऋ० सं० १०. १६. ७ ।

२— सा० सं० आ० गा० १. १. २७ ।

३— ता० ब्रा० १६. ११ । तै० ब्रा० ३. ५. १३ ।

४— सा० सं० आ० गा० २. १. २१ । तै० ब्रा० ३. ५. १३ ।

५— ता० ब्रा० १६. ११ ।

६— ‘कार्यभेदश्चाह’—इति ङ ।

स्त्रिङ्गानि दर्शयति— “वीहीति । ‘हि’ यस्मात् ‘तया’ याज्याया
प्रयच्छति हविः, ‘तस्मात्’ प्रदानप्रकाशकं यद् “वीहि”—इत्यादि
स्त्रिङ्गम्, तदत्येव सर्वत्र याज्या कार्थत्यर्थः ॥ १७ ॥

लक्षणान्तर माह— “सा या पुरस्ताल्लक्षणेति । ‘पुरस्तात्’
मन्त्रस्य पुरोभागे ‘लक्षणं’ यष्ट्यव्यदेवनाम यस्यां ‘सा’ (‘अनुवाक्या’)
पुरोऽनुवाक्या । तस्या अधस्ताल्लक्षणेने कारण माह— “तस्या इति ।
‘तस्याः’ पुरोऽनुवाक्यायाः ‘अमुष्याः’ “अधो हि अनुवाक्या”—इत्यु-
क्तत्वात् सामानाधिकरण्यम् । तस्याः चन्द्रनक्षत्रसूर्याः (‘अवस्ताल्लक्ष्ण’)
अधस्तात् लक्ष्माणीव ; अधोभागे तेषां परिभ्रमणान् । अतोऽस्या
अपि तथात्वं युक्तम् ॥ १८ ॥

“अथ योपरिष्टाल्लक्षणेति वाक्यं पूर्वावाक्यवद्भाष्येयम् । ‘तस्याः’
याज्यारूपायाः ‘अस्याः’ भूम्याः ॥ १९ ॥

उक्तं पुरस्तादुपरिष्टाल्लक्षलं विशिनष्टि— सा ह न्वेवेति । ‘यस्यै’
यस्या अनुवाक्यायाः ‘प्रथमात् पदात्’ “अग्निः प्रत्नेन सोम गीर्भि-
रित्यादिलक्षणाद् यष्ट्यव्यदेवतां ब्रूयात्, ‘सा एव समृद्धा अनु-
वाक्या’ । ‘याज्या’ तु सा समृद्धा, ‘यस्या उत्तमात् पदात्’ “जिह्वा
अग्ने चक्षुष इत्यादिकात्” अभिहितायाः ‘देवतायाः’ उपरि
‘वषट्करोति’ । ननु कथं देवतासद्भावमात्रेण समृद्धत्व मिति, तदाह—

१— “यष्ट्यव्यदेवाना मस्यां”—इति ज, भू, डा०—वेवरेण च दृष्टः ।

२— पूर्वस्यां कश्चिक्कायां यष्ट्यव्यम् (४७८८० ११५०) ।

३— ऋ० सं० ८. ४४. १२ । तै० ब्रा० ३. ५. ६. ३ । तै० सं० २. ६. २. २ ।

४— ऋ० सं० १०. ८. ६ । तै० ब्रा० ३. ५. ७. २ । तै० सं० २. ६. २. ८ ।

“वीर्यं वा इति । ‘देवता वै वीर्यम्’ ऋगाङ्गानस्य तत्प्रकाश-
नार्थत्वात्^१ ॥ २० ॥

अथ याज्यान्तरभाविनं वषट्कारं विभज्य विधाय प्रशंसति—
“स वै वौगितीति । ‘वौगिति’ उच्चारणं कुर्यात् । तत्प्रशंसति—
“वाम्वा इति । ‘वौग्’-इत्येतदौकारस्थाने आकारे कृते ‘वाग्’-इति
भवति ; अतो ‘वषट्कारो वाक्’ । सा च ‘वाक्’ ‘रेतः’ ; सेचन-
साधनत्वात् । उच्चारण मेव तत्सकः । तथा ‘षडिति’ करोतीत्यनु-
षज्यते, ब्रूयादित्यर्थः । सङ्ख्याया षटुष्वपि सम्भवात् ‘षटवः’ एव
‘षट्’-इत्यनेन विवक्षिताः ; प्राक् षडित्यतः वौगित्येतस्य स्थाप-
नात् । तेन ‘सिक्तं’ ‘रेतः’ ‘इमाः’ सर्वाः ‘प्रजाः’ उत्पादयन्ति ।
‘तस्मात्’ ‘एवं’ वौषडिति ‘वषट्’ कुर्यात् ॥ २१ ॥

इत्थं दर्शपूर्णमासोभयसाधारण मवदानादिकं वषट्कारान्तं धर्मं
मभिधाय तत्प्रसङ्गाद्यवादिशब्दाभिधानद्वारेण दर्शपूर्णमासयागं प्रशं-
सति— “देवाश्च वा असुराश्चेत्यादिना । ‘प्राजापत्याः’ प्राजापतेः
पुत्राः ‘दायं’ पैतृकं वित्तम्^१ ‘उपेयुः’ । किं तत् ? ‘एतावेव’ प्रसिद्धा-
वेव ‘अर्द्धमासौ’ मासस्यार्द्धौ शुक्लकृष्णपक्षौ । “अर्द्धं नपुंसकम्^२”—
इत्येकदेशिसमासः । विभज्याह— “य एवापूर्यत इति । प्राजा-
पतेः कालात्मकत्वादनयोस्तदत्वम् ॥ २२ ॥

१— “प्र वीर्येण देवताति चेकिते”—इत्यादिषु (ऋ० सं० १. ५५. ३.) ।

२— “दायं पित्र्यम्”—इति म० सं० ६. १६४ । ऋ० सं० १०. ११४. १० ।

ऐ० ब्रा० ७. ३. ५ । ता० ब्रा० १६. ४ । तै० सं० ३. १. ६४ ।

३— “पा० सू० २. २. २

एवं विभागे षति 'देवाः' 'कथम्' असुरेभ्यः, तदौच्य मपि भागं 'संलुञ्जोमहि' अपहरेमहि? एवं कामयित्वा तत्साधनं प्रयासेनान्विष्य 'दर्शपूर्णमासौ' यागावेवापश्यन् । 'ताभ्याम्' ('एत मपि') कृष्णपत्र मपि स्वयं मलभन्त । (॥ २३ ॥)

तद्वारा तदुभयावर्त्तमानात्मकं मासम्, तदावर्त्तनात्मकं संवत्सरं च, असुरेभ्यः 'समलुञ्जत' स्वाधीनं कृतवन्तः । अतो न्यूनाधिक-कालावयवानां संवत्सरेऽन्तर्भावात् 'संवत्सरः सर्वम्' संवत्सरात्मकात् 'सर्वस्मात्' कालात् 'सपन्नान् असुरान्' भागरहितान् अकुर्वन् । 'निरभजन्'-इति तात्पर्याभिधानम् । 'सर्वम् एव एषः'-इति वेदित्तुः फलम् । अतो दर्शपूर्णमासानुष्ठानं सपन्नसर्वस्वहरण मिति प्रशंसा ॥ २४ ॥

"स यो देवाना मिति । 'सः यः' इति वाक्यालङ्कारे । 'सः' आपूर्यमाण-पत्रः पुरा 'देवाना मासीत्' । 'सः' 'यवायुवत' । यौतीति^१ यवः, तस्य यवेति नाम । कथम् ? 'हि' यस्मात् 'तेन' आपूर्यमाणपत्रेण सह 'देवाः' 'अयुवत' समसृज्यन्त । 'असुराणां' कृष्णपत्रस्तु 'अयवा' । कथम् ? 'हि' यस्मात् 'तेन' कृष्णपत्रेण सह 'नायुवत' तस्य देवैरपहृतत्वात् ॥ २५ ॥

शुक्लकृष्णपत्रयोर्नामधेयव्यत्यास माह— "अथो इति । 'देवानां' स्वभूतो 'यः' असौ 'अयवा'; देवानां प्रतिनियतस्वभूतत्वेनासुर-सम्बन्धाभावात् । अतोऽयवनादमिश्रणादथवा शुक्लपत्रः । 'असुराणां' स्वभूतः कृष्णपत्रो 'यवा'; उपायेनापहृत्य देवैर्मिश्रितत्वात् ॥

अनयोरेवावयवावयवप्रग्रंसार्थं महोरात्रमाससंवत्सराणां मपि नाम दर्शयति— “सब्द् मित्यादिना । यव-शब्दाभिधेयान् शुक-कृष्णपचान् अर्हतीति^१ ‘मासः यव्यः’ । ‘खेकः’-इत्यस्य मकारोप-जनेन ‘सुमेकः’-इति संवत्सरस्य नाम सम्पन्नम् । ‘सु’ सुष्ठु ‘एकः’ ‘खेकः’ । “सर्वं वै संवत्सरः”-इत्युक्तत्वेन^२ सर्वस्यापि कालस्य तत्रैवान्तर्भावात् संवत्सर एक एव कालः; अतस्तस्यैतन्नाम युक्तम्; तस्यैव परोक्षेण^३ ‘सुमेकः’-इति व्यवहारः^४ ॥

प्रसङ्गादहोरादिनामाभिधाय प्रकृतं सुपसंहरति— “यवा चेति । ‘यवा अयवा च हि’ ‘यवेतीव’ यवेत्येव भवति; यवन-स्योभयानुगतत्वात् । अथवा देवैरेवायवात्मकस्य कृष्णपचस्यपि यवनात् पचद्वयं मपि ‘यवा’ । अतः ‘एतेषां’ यवादीनां मध्ये ‘येन’ निमित्तेन ‘होता’ भवेत्, ‘तत्’ कार्यं ‘याविहोत्रम्’ ।

१— ‘होतीति’- इति ज, ‘युञ्जतीति’-इति तत्रैव श्लोघितः पाठः, ‘अ- [य]तीति’-इति डा०-वेबर-श्लोघितः । अर्हतीति पाठे यवशब्दात् “दग्धादिभ्यो यत्”-इति (पा० सू० ५. १. ६६.) अर्हत्यर्थे यत् स्यात्, स्याच्च दग्धादेराकृतिगण्यत्वं मन्तव्यम् । ‘अहोत्तानि’-इति झ-पाठः ।

२— ४८० ए० ६ पं० ।

३— “परोक्षप्रिया इव हि देवाः”-इति तै० ब्रा० १. ५. ६. २ । तथैव ये० ब्रा० ३. ३. ६ ।

४— ‘मासो यव्यः’-इत्यस्यानन्तरं खेक इत्यादि-व्यवहार इत्यन्त-ग्रन्थस्यस्थाने “सुष्ठु एकः ‘खेकः’; सर्वस्यापि कालस्य तत्रैवान्तर्भावात् संवत्सर एक एव कालः मकारोप[यु]ञ्जनेन ‘सुमेकः’-इति परोक्षनाम सम्प-न्नम्”-इति ठ-पाठः ।

तैत्तिरीयकेऽपि “सूतव्या उपदधाति”-इत्यत्र^१ अयनप्रकरणे यवा-
दयो व्याख्यातः^२ ॥ २६ ॥ ५ [७. २.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

प्रथमकाण्डे सप्तमाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

॥ इति प्रथमकाण्डे पञ्चमप्रपाठकः समाप्तः^३ ॥

१— “तै० सं० ५. ३. १.२; ११. ६; ४. २. १ ।

२— “कल्पः-‘यावा अयावा इति समर्त्तव्याः’-इति । पाठस्तु- ‘यावा
अयावा एवा ऊमाः सन्नः सगरः सुमेकः’-इति । यावाद्याः षट् शब्दा
वसन्ताद्यृतुवाचिनः; सुमेकशब्दः संवत्सरवाची । हे इष्टके! त्वं
त्वद्रूपासीति योज्यम्”-इति तै० सं० ४. ४. ८. २३-२६ सा० भा० ।

३— इत उत्तरम्.— क-पुस्तके “काण्डो १२१”-इति, ख-पुस्तकेऽपि
तथैव, ग-पुस्तके “काण्डो १२१”-इति, घ-डौ न स्तः, च-पुस्तके
तु “कण्डिकासङ्ख्या १२१”-इति । तत्र १ब्रा० १२क०, २ब्रा०
४१क०, ३ब्रा० २१क०, ४ब्रा० २१क०, ५ब्रा० २१क०; सङ्कलनयात्र
पञ्चमप्रपाठक्रीयपञ्चसु ब्राह्मणेषु १२१ कण्डिकाः श्रुता इति सिद्धम् ॥

अथ

षष्ठप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ।

अपि वा

सप्तमाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ।

॥ हरिः ॐ ॥

यज्ञेन वै देवाः* । दिव मुपोदक्रामन्तथ योऽयं देवः
पशूना मीष्टे सु ऽइहाहीयत तुस्माद्वास्तुव्य ऽइत्याहुर्व्वास्तौ
हि तदुहीयत ॥ १ ॥

स येनैव देवा दिव मुपोदक्रामन् । तेनो† ऽएवार्चन्तः
श्राम्यन्तश्चेरुरथ योऽयं देवः पशूना मीष्टे यु ऽइहाही-
यत ॥ २ ॥

सु ऽऐक्षत । अहास्य हान्तर्यन्त्यु मा यज्ञादिति सोऽनु-
च्चक्राम स ऽआयतयोत्तरतु ऽउपोत्येदे यु‡ ऽएषु स्विष्ट-
द्युतः कालः‡ ॥ ३ ॥

* 'देवाः'—इति ख ।

† '०क्रामंस्तुगो'—इति क, ग ।

‡ 'सु'—इति च ।

§ 'कालः'—इति च ।

ते देवा ऽब्रुवन् । मा विविक्षीरिति ते वै मा
यज्ञान् मान्तुर्गताहुतिं मे कल्पयतेति तथेति स सुम-
ददत् सु नास्यत् स न कुञ्चनाहिनत् ॥ ४ ॥

ते देवा ऽब्रुवन् । यावन्ति नो हवीःषि गृहीतान्यु-
भूवन्त्सुर्वेषां तेषाः हुत मुपजानीत यथास्मा ऽत्राहुतिं
कल्पयामेति ॥ ५ ॥

ते ऽध्वर्यु मब्रुवन् । यथापूर्वः हवीःष्यभिधारयैकुस्मा
ऽब्रवद्दानाय पुनराप्याययायातयामानि कुरु तत् ऽएकैक
मवदान् मवद्येति ॥ ६ ॥

सोऽध्वर्युः । यथापूर्वः हवीःष्यभ्यधारयदेकस्मा
ऽब्रवद्दानाय पुनराप्याययद्यातयामान्यकरोत्तत् ऽएकैक
मवदान् मवाद्यत्तस्मादास्तव्य ऽइत्याहुर्व्वास्तु हि तुद्यज्ञस्य
यद्गुतेषु हविष्णु तस्माद्यस्यै कुस्यै च देवतायै हविर्गृह्यते
सर्व्वत्रैव स्विष्टकृदन्वाभक्तः सर्वत्र ह्येवैनं देवा ऽअन्वा-
भजन् ॥ ७ ॥

तद्वा ऽअग्नय ऽइति क्रियते । अग्निर्वै सु देवस्तस्यैतानि
नामानि शर्व्वं ऽइति यथा प्राच्या ऽत्राचक्षते भव ऽइति
यथा बाहीकाः पशूनाम्पुतौ रुद्रोऽग्निरिति तान्यस्या-
शान्तान्येवेतराणि नामान्यग्निरित्येव शान्ततमं तस्माद-
ग्नय ऽइति क्रियते स्विष्टकृत ऽइति ॥ ८ ॥

ते होचुः । यत्त्वय्यमुच सत्ययश्महि तन्नः स्विष्टं कुर्विति
तुदेभ्यः स्विष्टं मुकरोत्तस्मात् स्विष्टकृतं ऽइति ॥ ९ ॥

सोऽनुवाक्या मनूच्य सुम्पश्यति । ये तथाभिः स्विष्ट-
कृतं मयाडमिरग्नेः* प्रिया धामानीति तदग्नेयं माज्यभाग
माहायाद् सोमस्य प्रिया धामानीति तत्सौम्यं माज्य-
भागं माहायाडग्नेः प्रिया धामानीति तच्च ऽएषु ऽउभय-
चाच्युतु ऽआग्नेयः पुरोडाशो भवति तु माह ॥ १० ॥

अथ यथादेवतम् । अयाद् देवानां माज्यपानां प्रिया
धामानीति तत्प्रयाजानुयाजानाह प्रयाजानुयाजा वै
देवा आज्यपा यक्षदग्नेर्हीतुः प्रिया धामानीति तदग्निः
होतार माह तदस्मा ऽएतां देवा ऽआहुतिं कल्पयित्वाथै-
नेनैतद्भूयः सुमशाम्यन् प्रियु ऽएनं धामन्नुपाह्वयन्त
तस्मादेवः सुम्पश्यति ॥ ११ ॥

तद्भैके । देवतां पूर्वां कुर्वन्त्ययाङ्कारादग्नेरयाद् सोम-
स्यायाडिति तदु तथा नु कुर्याद्विलोमं ह ते यज्ञे
कुर्वन्ति ये देवतां पूर्वां कुर्वन्त्ययाङ्कारादिद् हि प्रथमं
मभिव्याहुरन्नयाङ्कारु मेवाभिव्याहुरति तस्मादयाङ्कारु
मेव पूर्वं कुर्यात् ॥ १२ ॥

युक्षत् स्वं महिमानं मिति । युञ्ज वा ऽअदो देवता

* 'मयाडमिरग्नेः' इति सायणसम्मतः पाठ इति डा०-वेबरः

ऽआवाहयति तदपि स्वं महिमानं मावाहयति तदुतः
 प्राङ् नैव किञ्चन स्वाय महिम्न ऽद्विति क्रियते तदुच्यते
 प्रीणाति तथो हास्यैषोऽमोघायावाहितो भवति तुस्मा-
 दाह युक्षत् स्वं महिमानं मिति ॥ १३ ॥

आ यजता मेज्या ऽद्विष ऽद्विति । प्रजा वा ऽद्विषस्ता
 ऽएवैतद्यायजूकाः करोति ता ऽद्विषः प्रजा युजमाना
 ऽअर्चन्त्यः श्राम्यन्त्यश्चरन्ति ॥ १४ ॥

सो ऽअध्वरु जातुवेदा जुषताः हविरिति । तद्यज्ञ-
 स्यैवैतत्सुमृद्धि माशास्ते यद्धि देवा हविर्जुषन्ते तेन हि
 महज्जुयति तुस्मादाह जुषताः हविरिति ॥ १५ ॥

तद्यदेते ऽअत्र । याज्यानुवाक्ये ऽअवकृतमे भवत-
 स्तृतीयसवनं वै स्विष्टकृद्वैश्वदेवं वै तृतीयसवनं पिप्रीहि
 देवाः३* ऽउशतो यविष्ठेति तदनुवाक्यायै वैश्वदेव मुग्ने
 युदद्य विशो ऽअध्वरुस्य† होतरिति तद्याज्यायै वैश्वदेवं
 तद्यदेते ऽएवुरूपे भवतस्तेनो ऽएते तृतीयसवनस्य
 रूपं तुस्माद्वा ऽएते ऽअत्र याज्यानुवाक्ये ऽअवकृतमे
 भवतः ॥ १६ ॥

तै वै त्रिष्टुभौ भवतः । व्वास्तु वा ऽएतद्यज्ञस्य यत्
 स्विष्टकृदवीर्यं वै व्वास्त्विन्द्रियं व्वीर्यं त्रिष्टुबिन्द्रियु

* 'देवांश्च'—इति च ।

† 'ऽअध्वरुस्य'—इति क, ग ।

मेवैतद्दीर्यं व्वास्तौ स्विष्टकृति दधाति तस्माच्चिष्टुभौ
भवतः ॥ १७ ॥

उतो ऽअनुष्टुभावेवु भवतः । व्वास्वनुष्टुव्वास्तु स्विष्ट-
कृद्वास्तावेवैतद्वास्तु दधाति पेसुकं वै व्वास्तु पिस्यति ह
प्रजुया पशुभिर्यस्यैवं व्विदुषोऽनुष्टुभौ भवतः ॥ १८ ॥

• तदु ह भास्त्रवेयः । अनुष्टुभ मनुवाक्यां चक्रे चिष्टुभं
याज्या मेतदुभयं पुरिगृह्णामीति स रुथात् पपात सु
पतित्वा बाहु मुपि शश्रे* स पुरिममृशे यत् कि मुकरं
तस्मादिद मापदीतिं सु द्वैतदेवु मेने यद्विलोम यज्ञे-
ऽकर मिति तस्मान्न व्विलोम कुर्यात् सुच्छन्दसावेवु
स्याता मुभे वैवानुष्टुभा ऽउभे वा चिष्टुभौ ॥ १९ ॥

स वा ऽउत्तरार्द्धादवद्यति । उत्तरार्द्धे जुहोत्येषा ह्येतस्य
देवस्य दिक् तस्मादुत्तरार्द्धादवद्यत्युरार्द्धे जुहोत्येतस्यै वै
दिश ऽउदपद्यत तं तुत ऽएवाशमयंस्तस्मादुत्तरार्द्धादव-
द्यत्युत्तरार्द्धे जुहोति ॥ २० ॥

स वा ऽअभ्यङ्गु ऽइवेतराभ्य ऽआहुतिभ्यो जुहोति ।
इतरा ऽआहुतीः पशुवोऽनुप्रजायन्ते रुद्रियः स्विष्टकृद्-

* 'सश्रे'—इति सायणसम्मतः पाठ इति डा०-वेबरः ।

† 'मापदिति'—इति च । 'मापदीति'—इत्यपि डा०-वेबरेण दृष्टः ।

'मुपदिति'—इत्येव पाठः सायणसम्मत इति च डा०-वेबरः ।

द्वियेण* पशून् प्रसजेद्यदितराभिराहुतिभिः सःसृजेत्
तेऽस्य गृहाः पशुव ऽउपमूर्यमाणा ऽईयुस्तस्मादभ्यर्द्धुं
ऽइवेतराभ्य आहुतिभ्यो जुहोति ॥ २१ ॥

एष वै सु यज्ञः । येन तुद्देवा द्विव मुपोदक्रामन्नेषु
ऽआहवनीयोऽथ यु ऽइहाहीयत स गार्हपत्यस्तस्मादेतं
गार्हपत्यात् प्राञ्च मुञ्जरन्ति ॥ २२ ॥

तं वा ऽअष्टासु विक्रमेष्टादधीत । अष्टाक्षरा वै गायत्री
गायत्यैवैतद्विव मुपोत्क्रामति ॥ २३ ॥

एकादशस्वादधीत । एकादशाक्षरा वै त्रिष्टुप् त्रिष्टुभै-
वैतद्विव मुपोत्क्रामति ॥ २४ ॥

द्वादशस्वादधीत । द्वादशाक्षरा वै जुगती जुगत्यैवै-
तद्विव मुपोत्क्रामति नाच माचास्ति युचैवु स्वयं मुनसा
मुन्येत तद्वादधीत स यद्वा ऽअप्यल्पक मिव प्राञ्च मुञ्ज-
रति तेनैव द्विव मुपोत्क्रामति ॥ २५ ॥

तुदाहुः । आहवनीये हवीःषि अपयेयुरतो वै देवा
द्विव मुपोदक्रामंस्तेनो ऽएवार्चन्तः श्राम्यन्तश्चेरुस्तस्मिन्
हवीःषि अपयाम तुस्मिन् यज्ञं तनवामहा ऽइत्यपस्वलु
ऽइव ह सु हविषां यज्ञार्हपत्ये अपयेयुर्यज्ञे ऽआहवनीयो
यज्ञे यज्ञं तनवामहा ऽइति ॥ २६ ॥

* '०ङ्ग्रेण'-इति सायणसम्मत इति डा०-वेवरः ।

उतो* गार्हपत्य ऽएव अपयन्ति । आहवनीयो वा ऽएष न वा ऽएष तस्मै युदस्मिन्नुश्रुतः अपुयेयुस्तस्मै वा ऽएष युदस्मिञ्छृतं जुहुयुरित्यतो यतरथा कामुयेत तथा कुर्यात् ॥ २७ ॥

सु हैषु यज्ञे ऽऽवाच । नमृताया वै बिभेमूति का ते ऽनमृतेत्यभितु† ऽएव मा पुरिस्तृणीयुरिति तुस्मादेतदग्नि मभितः पुरिस्तृणन्ति तृष्णाया वै बिभेमूति का ते तृप्तिरिति ब्राह्मणस्यैव तृप्ति मनु तृप्येय मिति तुस्मात्सुस्थिते यज्ञे ब्राह्मणं तृप्पयितवै ब्रूयाद्यज्ञ मुवैतत् तृप्पयति ॥ २८ ॥ १ ॥

॥ इति षष्ठप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् [७. ३.] ॥

अथाग्नये खिष्टकृद्यागम्, तस्य प्रधानयागसमानन्तर्यञ्च विधातु माख्यायिका माह— “यज्ञेन वा इति । पुरा खलु ‘देवाः’ ‘यज्ञेन’ साधनेन ‘दिवं’ प्राप्ताः; तथा पश्वभिमानो ‘देवः’ रुद्रः ‘इह’ यज्ञ-वास्तावुषित्वा’ शुक्लोकाङ्गीनोऽभूत् । अत एव ‘वास्तौ’ एव स्थित-लात् रुद्रो ‘वास्तव्य इति’ वेदविदः कथयन्ति ॥ १ ॥

रुद्रस्यैव हीनभावे कारणाभिधानायाह— “स येनैवेति ।

* ‘उतो’-इति च ।

† ‘0तेत्यभित’-इति च ।

१— ‘यज्ञवास्तवरोषित्वा’-इति ज, भ, वृष्टो डा०-ओयेवरेणापि ।

‘अथ’ रुद्राः ‘देवाः’ ‘येन’ यज्ञेन साधनेन ‘दिवं’ गताः, ‘तेनैव’ साधनेन, तत्साधयितुं साधन मतिदुस्सम्पाद मिति ब्रुवन् आत्मान मन्तरेण क्लेशापनयतां स्वर्गसाधन मन्वतिष्ठत् ॥ १ ॥

“स ऐचतेति । भवतः स चाहं देवैस्व्यक्तो भुव मा यज्ञादेते व्यवहितं कुर्वन्तीत्येवेति विचार्य स्वयं यज्ञप्रदेशं प्रत्युत्तमासन्नद्वो^१ भ्रूलोत्तरस्थां दिशि खिष्टकल्काले यज्ञं प्रतिरोद्धु मुत्तस्थौ ॥ ३ ॥

तथा च सति— “ते देवा अब्रुवन्निति । ‘ते देवाः’ (अमुं) यज्ञं विष्टुं मा कार्षीरित्यब्रुवन् । अथ स रुद्रोऽपि हे देवाः ! ‘ते’ यूयं ‘मा’ मां ‘यज्ञात्’ अन्तर्हितं ‘मा’ कार्यं, अत एव ‘आहुतिं’ ‘मे’ मदर्थं ‘कल्पयतेति’ उक्तवान् । तैः ‘तथा’ अस्तु ‘इति’ उक्ते ‘सः’ रुद्रो यज्ञं ‘समष्टहत्’ ऊर्द्धं प्रापयत् ; न च हविरादिकं बहिः चिप्तवान् । तथा ‘कञ्चन’ किमपि यज्ञावयवं न हिंसितवान् ॥ ४ ॥

“ते देवा इति । अथ ‘ते देवाः’ परस्पर मित्यम् ‘अब्रुवन्’,— अस्माकं प्रदानाय ‘यावन्ति हवींषि गृहीतानि’, ‘तेषां’ पूर्व माहुतं ‘हुतं’^२ शिष्टम् ‘उपजानीत’ । ‘यथा’ येन प्रकारेण द्रव्येण ‘अस्मै’ रुद्राय ‘आहुतिं कल्पयाम’ इति ॥ ५ ॥

एव मुक्त्वा, “तेऽध्वर्युं अब्रुवन्निति । हे अध्वर्यो ! त्व मस्माक मवत्तानि ‘हवींषि’ आग्नेयादिक्रमेण अभिधारणं कुरु । तथा चैकस्मै, ततोऽप्यवशिष्टायावदानाय, ‘पुनः’ तदवत्तशेषम्, ‘पुनः’ अभिधारणेन ‘आप्यायय’, ततः अयातयामं कृत्वा सर्वाण्यवत्तशे-

१— ‘प्रत्युत्तकाम स क्रुद्धो’—इति ठ । २— नैतत् पदं ठ-पुस्तकादन्यत्र ।

३— ‘तेषां पूर्व माहुतिहुतां’—इति भू, ‘तेषां सर्वेषां माहुतिहुतां’—इति ठ ।

षाणि अगतसाराणि कुरु, 'ततः' 'एकैकं' यावन्तः प्रधानशेषा-
स्तेष्वेकैकं मवदानं कुरु ॥ ६ ॥

देवैरभिहितं मर्थं मध्वर्थुणा तथेवानुष्ठितं मर्थं श्रुतिभूतार्थेन
स्तेटानुवदति— “शोऽध्वर्युरित्यादिना ॥

इदानीं मवशिष्टभाक्केन रुद्रस्य वास्तव्यत्वप्रसिद्धिं माह—
“तस्मादिति । आख्यायिकासिद्धं मर्थं मिदानौ विधत्ते— “तस्माद्
यस्यै कस्यै चेति । हविर्यहणवत्सर्वप्रदेशेष्वपि खिष्टकृतो नियतत्वे
कारणाभिधानं “सर्वत्र हीति । रुद्रः ‘अन्वाभक्तः’ ॥ ७ ॥

कथं मग्नेः खिष्टकृतिं क्रियत इत्याशङ्क्याह— “तदा अग्नय
इतीति । प्राच्यादिदेशभेदेन शर्वादिनामभेदेऽपि देवतैकैवेत्यर्थः ।
यद्येवं तर्हि अन्यत् नाम किञ्च स्यादित्यत आह— “तान्यस्येति ।
‘अस्य’ रुद्रस्य अग्निनामाभिधेयस्य अस्य पावकादि नाम ; सर्वलोको-
ऽपकारित्वात् । ‘तस्मात्’ तत्र सर्वत्र ‘अग्नये-इति क्रियते’ ॥ ८ ॥

अथ किमर्थं खिष्टकृत इति विशेषणं हविर्दातृभिः क्रियते ?
तत्र कारणं माह— “ते होचुरिति । ‘यद्’ यस्मात् ‘त्वयि’ ‘अमुत्र’
आहवनीयदेशे आहुत्याधारभूते ‘सति’ ‘अयच्छहि’ इष्टवन्तः,
तस्मात् । अथ वा ‘यत्’ हविर्जातम् ‘अयच्छहि’, ‘तत्’ सर्वं
‘खिष्टम्’ अवैकल्येन प्र‘कुरु’ ; यथा साङ्गं फलवद्भवति, तथा कुर्वित्यर्थः ।
यस्मादूचुः, ‘तस्मात्’ स तथैव ‘खिष्टं मकरोत्’ सर्वत्रापि विशेष-
णत्वेन ‘खिष्टकृत इति’ क्रियते । तस्मात् “अग्नये खिष्टकृते”—इति
खिष्टकृद्यागमये ब्रूयादित्यर्थः ॥ ९ ॥

अथ खिष्टकृन्निगद^१ मभिधातु माह^२— “सोऽनुवाक्या मिति । ‘सः’ होता, खिष्टकृदनुवाक्यानन्तरं ‘ये’ आनन्तर्येण प्रयाजाज्य-भागादिदेवाः खिष्टाः, तान्, तं ‘खिष्टकृत मग्निं’ च ‘सम्पश्यति’ संस्मरेत्, सभूयानुवदेदित्यर्थः ॥

सन्दर्शनप्रकार मनूय क्रमेण व्याचष्टे—“अथाडग्निः^३”—इत्यादिना । ‘अथ’ खिष्टकृत् ‘अग्निः’ (‘अग्नेः’) प्रथमाज्यभागदेवस्य (‘प्रिया’) प्रियाणि ‘धामानि’ ‘इति’ निःशेषाणि ‘अथाट्’ इष्टवान् । ‘तत्’ तेनैतन्मन्त्रभागपाठेन प्रथमम् ‘आज्यभागं’ खिष्टं कृतवानित्युक्तवान् भवति । एव मितरवाक्यान्यपि योज्यानि । एष खिष्टकृन्निगद आवाहननिगदेनैव व्याख्यातप्रायः^४ सम्पश्यताम्^५ ॥ १० ॥

अत्र खिष्टकृदग्निरवान्तरदेवत्वखिष्टीकर्त्तव्यत्वेनोक्तः, सोऽभि-धायते— “यच्चदग्नेर्हेतुः प्रिया धामानीत्यनेन । अत्राज्यभागादि-देवेभ्योऽन्य मिच्छितत्वादथाडिति भूतार्थं प्रयोगात् खिष्टकृदग्नेः स्वस्येतः परं यष्टव्यत्वम् । यच्चदिति विध्यर्थः पञ्चमलकारः^६ । “अग्निं

१— सु एष निगदः वा० सं० २१ अ० ४७ कण्डिकायां द्रष्टव्यः ।

२— ‘अथ खिष्टकृन्निगद मभिदधाति’—इति ङ ।

३— ‘अयाडग्निः’—इत्येव पाठोऽस्मद्दृष्टेषु सर्वपुस्तकेषु, पठ्यते तु अया-ळग्निः—इति ; वस्तुतः ‘अयाडग्निः’—इत्येव साधुः ।

४— पुरस्तात् ४. २. १६ द्रष्टव्यम् (२८८, २९१ ए०) ।

५— नैतत् पदं ङ-पुस्तके ।

६— “लिङ्गर्थे ङेट्”—इति पा० सू० ३. ४. ७ ।

होतार माहेति । होमाधार मग्नि माह । स एव खिष्टकृद्ग्निः ;
 “लव्यमुत्र सत्ययक्ष्णहीत्युक्तत्वात्^१ । किं मेतत्सन्दर्शनमात्रेणाग्निः कथं
 खिष्टं कुर्यादित्याशङ्क्य तस्य प्रीत्युत्पादनप्रकारं दर्शयति—
 “तद्स्मा इति । ‘तत्’ तस्मात् ‘अस्मै’ खिष्टकृतेऽग्नये पूर्वम् ‘एता
 माहुतिं कल्पयित्वा’ (‘अथ’) इदानीम् (‘एतेन’) अनेन यत्तद्ग्रे-
 रिति भागेन ‘भूयः समग्राम्यन्’ (भूयसीं प्रीति मुदपादयन्^२) ।
 “तस्मादिति । सर्वथाग्नेः सन्तुष्टत्वाय खिष्टकृत्वकरणस्य प्रकाशनादेवं
 सम्पश्येदित्यर्थः ॥ ११ ॥

अथाङ्कारात् प्राग् देवतानामनिर्देशं मेकीयपक्षत्वेनोपन्यस्य
 निराचष्टे— “तद्भूक इति । तत् स्वयं मेव प्रदर्शयति— “अग्नेरथाट्
 सोमस्याथाडिति । अग्नेः सोमस्य च यानि धामानि, तानि
 खिष्टकृद्ग्निः सम्यगिष्टवानित्यर्थः । ‘विन्लोम’ विरुद्धम् ; खिष्टी-
 करणस्यैवाभ्यर्चितत्वेन प्रथमनिर्द्देश्यत्वात्^३ । अतः ‘प्रथमं मभिव्या-
 हरन्’ पुरुषोऽथाङ्कारं मेव प्रथमं मभिव्याहरेत् ॥ ११ ॥

स्वं महिमानं मित्यस्य तात्पर्यं माह— “यत्त्वं स्वं महिमानं
 मिति । अयं खिष्टकृद्ग्निः ‘स्वं महिमानं’ स्वकीयं देवतारूपं मपि
 ‘यत्त्वं’ यजेत । खिष्टकृतं इदानीं मपि अकृतत्वादथाडिति नोच्यत
 इत्यभिप्रायः । ‘यत्र’ यष्टव्यदेवता ‘आवाहयति’, तत्रापि ‘स्वं

१— पुरस्ताद् द्रष्टव्यम् (४६६ प० १ पं०) ।

२— व्याख्येया ङ-पुस्तकमात्रे दृश्यते ।

३— ‘देवतां देवतानाम् पूर्वम् अथाट्कारात् प्राक् । तद्विरुद्धम् ; खिष्टी-
 करणस्यैवानभ्यर्चितत्वेन प्रथमनिर्द्देश्यत्वात्’—इति ङ ।

महिमानं महत्वस्य विग्रह मप्यावाहयति । अतो यथा आवाहिता देवताः सर्वा अपीष्टाः, एवं खं महिमार्थं मपि यष्टव्यम् । यतः 'अतः प्राक्' 'किञ्चन' 'स्वाय महिम्ने' इदं हविः 'इति' 'न क्रियते', तस्मात् 'अत्र' खिष्टकृन्निगदाभिधानमस्ये 'तत्' तेन खं महिमान मित्यनेन 'तम्' (अग्नेर्महिमानं^१) प्रीणितवान् भवति । अत एव यच्चदग्नेरित्येतत् अग्नेरपि यागानुज्ञाप्रदानादेव पूर्वं प्रागावाहनसमये आवाहितः सो महिमा । 'तथो ह' तथैव सति 'अस्य' यजमानस्य 'अमोघाय' साफल्याय 'आवाहितः' भवेत् । तस्मादित्युपसंहारः ॥ १ २ ॥

“आ यजतेति । 'आ यजता मेज्या इषः'-इतिभागस्य तात्पर्यं माह— इट्शब्देनाञ्च मुच्यते ; तदुपजीवित्वात् 'प्रजाः' अपि 'इषः' ; 'एज्याः' पुनः पुनरिज्याः^२ ; अत एतत्पाठेन यजमानरूपाः प्रजाः 'यायजुकाः' इष्टिशीलाः^३ 'करोति' । अतः कारणात् 'ता इमाः' सर्वा यजमानरूपाः प्रजा इदानीम् 'अर्चन्त्यः' ब्रह्मकर्म कुर्वन्त्यः 'आम्यन्तः' आत्मानं व्यापारैः क्लेशयन्त्यः ('चरन्ति') यागाननुतिष्ठन्ति ॥ १ ४ ॥

“सो अध्वरेति । सो अध्वरेत्यस्य तात्पर्यं माह— “तद्यज्ञस्यैवेतदिति । 'हविः' सौविष्टकृतम्, 'जातवेदाः' आहुत्याधारः खिष्टकृतदग्निः । 'यत्' 'हविः' (सौविष्टकृतं) 'देवाः' सेवन्ते^४, 'तेन'

१— ङ-पुस्तके नैते पदे दृश्येते ।

२— 'पुनर्यष्टा'-इति ज, झ ; 'पुनरिष्टा'-इत्यपि दृष्टो डा०-वेवरेण ।

३— 'इज्याशीलाः'-इति च ।

४— नैतत् पदं ङ-पुस्तकादन्यत्र

५— 'सेवतां'-इति ङ ।

सेवितेन हविषा 'महत्' उत्तमं स्थानं 'जयति' यजमानः ; अतः
ममृद्धेर्हविषाऽधीनत्वादेतत्पाठो युक्तः ॥ १५ ॥

इत्थं खिष्टकृन्निगदं व्याख्याय तस्य याज्यां पुरोऽनुवाक्याच्चाह—
“तद्यदिति । ‘अत्र’ खिष्टकृति । ‘तद्यत्’ तस्मात् ‘एते’ वक्ष्यमाणे
एव ‘याज्यानुवाक्ये’ ‘श्रवकृत्प्रतमे’ अत्यन्तं योग्ये भवतः । तयो-
रवकृत्प्रतम माह— “द्वतीयसवनं वा इति । अयं ‘खिष्टकृद्’ यागः
‘द्वतीयसवनं’ तत्स्थानीयः ; अन्तिमत्त्वसाम्यात् । तच्च ‘द्वतीयसवनं’
‘वैश्वदेवं’ विश्वे देवास्तथाभिमानिनः ; अतः सर्वथा वैश्वदेवेन भवि-
तव्यम् । तत्रापि “पिप्रोहि”—इति^१ या ऋगस्ति, ‘तत्’ ‘अनुवाक्याथै’
अनुवाक्यायाः ‘वैश्वदेवं’ रूपम् ; तच्च “देवान्”—इति देवानां
बहुत्वश्रवणात् । “अग्ने यदद्य”—इत्येत्^२ ‘याज्याथै’ याज्यायाः वैश्व-
देवत्वम् ; अत्र “विशः”—इति बहुवचनलिङ्गात् । ‘एते’ ऋचौ
‘एवंरूपे’ वैश्वदेवलिङ्गके “पिप्रोहि देवान्”—“अग्ने यदद्य विशः”—
इत्येवंरूपे ; (‘तेन उ’) तेनैव कारणेन ‘एते’ द्वे ऋचौ ‘द्वतीय-
सवनस्य रूपम्’ ॥ १६ ॥

तथोर्यत् त्रिष्टुप्त्वम्, तन्प्रशंसति—“ते वै त्रिष्टुभाविति । खिष्ट-

१— ‘जेतव्यं’—इति ज ।

२— ऋ० सं० १०. २. १ । तै० सं० ४. ३. १३. १३ । पाठस्त्वेवम्—“पि-
प्रोहि देवाः उग्रतो यविष्ट विदाः ऋतुः ऋतुपते यजेह । ये दैव्या
ऋत्विजस्तेभिरग्ने त्वः होतृणा मस्यायजिष्टः”—इति ।

३— ऋ० सं० ६. १५. १४ । तै० सं० ४. ३. १३. १४ । तत्पाठस्त्वेवम्—
“अग्ने यदद्य विशो अध्वरस्य होतः पावक शोचे वेत्स्वः हि यज्वा ।
ऋता यजासि महिना वि यद् भूर्हव्या वह यविष्ट या ते अद्य”—इति ।

कृतो ङतावशिष्टरूपत्वात् 'एतद्' 'यज्ञस्य' 'वास्तु' वास्तुस्थानीयम् । तच्च वास्तु 'अवीर्यं' निस्सारम् ; उपयुक्तशेषत्वात् । त्रिष्टुप् प्रजापतेः बलवद्भ्यः उरोवाङ्भ्यः सकाशादिन्द्रेण सहोत्पन्नत्वात् 'त्रिष्टुबि-
न्द्रियम्' ; अत एव 'वीर्यम्' ; अतः पुरोऽनुवाक्यायास्त्रिष्टुप्लकरणेन अबले 'स्त्रिष्टकृति' 'इन्द्रियं वीर्यं मेव' स्थापितवान् भवति ॥ १७ ॥

पदान्तर माह— "उतो अनुष्टुभावेवेति । स्त्रिष्टकृतः प्रधानेभ्यो-
ऽतिरिक्तत्वेनाधिकत्वाद् 'वास्तु', 'अनुष्टुप्' अपि गायत्र्यादिमवन-
च्छन्दमोऽतिरिक्तत्वाद् 'वास्तु' ; अत एव 'वास्तावेव' 'वास्तु' स्थापित-
वान् भवति । तच्च वास्तु 'पेसुकम्' अभिवर्द्धनशीलम् ; अत एव
तज्ज्ञानवान् यः 'अनुष्टुभौ' याज्यानुवाक्ये कुर्यात्, मोऽपि 'प्रजया
पशुभिः' च 'पिस्यति' अभिवृद्धौ भवति ॥ १८ ॥

याज्यानुवाक्ययोर्विलक्षणच्छन्दस्त्वपत्वं निराकर्तुं माख्यायिका
माह— "तद् हेति । भान्नवेयः" तृक्तोभयपक्षोक्तफलावरोधाय 'अनु-
ष्टुभ मनुवाक्यां', 'त्रिष्टुभं याज्याम्' अकरोत् । 'सः' विलक्षणानु-
ष्ठानदोषेण कदाचित् सञ्चारममये 'रथात् पपात' । पतन्नेकं
'वाङ्' भूमौ प्रसारितवान्^१ ; सवाङ्गर्विस्त्रसोऽभूदित्यभिप्रायः ।
'सः' च विचार्य किञ्चिद्विहितं कृतवानस्मि, 'तस्मात्' 'इदं' रथा-
त्पतनम् 'अपत्' प्राप्त मभूदिति निश्चित्य, "यदनन्तरं यद्भवति,
तत्तस्य कारणम्"—इतिन्यायादिदं विपरीतानुष्ठान मेव कारणं

१— निघ० २. १४. २१ । "पिष्ट पेष्ट गतौ" ब्वा० प०, अत्ययेन श्यन् ।

२— 'अतिवृद्धौ'—इति ज, झ । ३— 'शस्त्रे'—इत्यस्यैवाय मर्थः स्यात् ।

४— मूलविरुद्धपाठोऽयम् ; तस्यैव व्याख्यानं वा कृतं मेवं स्यात् ।

बुद्धवान् । यस्मादेवं 'तस्मात् सर्वत्र' विपरीतं 'न' अनुतिष्ठेत् । अतः 'उभे' याज्यानुवाक्ये 'अनुष्टुभावेव वा त्रिष्टुभावेव वा'; खिष्ट-
कृद्याज्यानुवाक्ये 'सच्छन्दमौ' समानच्छन्दस्के भवेताम् ॥ १९ ॥

खिष्टकृदवदानहोमप्रदेशयोर्विशेष माह— "स वा उत्तरार्द्धा-
दिति । उत्तरपूर्वदिशो^१ लोकपालत्वेन रुद्रसम्बन्धः सर्वशास्त्र-
प्रसिद्धः^२; तेन कारणेनापि उत्तरार्द्धादेवावदानं, तत्रैव होमश्च
कर्त्तव्य इत्याह— "एतस्यै वै दिश इति । खिष्टकृद्यागविधान-
समये "उत्तरत उपोत्येदे"—इत्युक्त्वात्^३; "यत उत्पद्यते, 'तं तत
एव' शमयितव्यम्"— इतिनियमात् उत्तरतोऽवदानहोमौ कर्त्तव्यौ ।
तथा च कात्यायनः— "यावद्भुविरुत्तरार्द्धात् खिष्टकृतस्तत एव
होमः"—इति^४ ॥ २० ॥

उत्तरदेशे प्रदानेऽपि प्रधानहविषा महामस्युर्गं विधत्ते— "स
वा अभ्यर्द्ध इवेति । 'इतराभ्यः' प्रधान- 'आहुतिभ्यः' सकाशात् 'अभ्यर्द्ध'
सन्निहितप्रदेशे एव; न तासां स्थाने । विपक्षे बाध माह— "इतरा
इति । 'इतरा आहुतीः अनु' यजमानस्य 'पशवः' 'प्रजायन्ते';
ताः पशुफलजनका इत्यर्थः । खिष्टकृद्यागश्च 'रुद्रियः' रुद्रदेवत्यः ।

१— 'उत्तरदिशो'—इति ङ; 'उत्तरपूर्वदिशो'—इत्यपि दृष्टो ङा०-वेबरेणु ।

२— "इन्द्रो वज्रिः पितृपतिर्नैर्ऋतो वरुणो मरुत् । कुवेर ईशः पतयः
पूर्वादीनां दिशां क्रमात्"—इति अम० को० १. ३. ३ ।

३— पुरस्ताद् दृष्टव्यम् (४६४ ए० १४ पं०) ।

४— का० श्रौ० सू० ३. ३. २६, २७ । यावन्ति हवींषि भवन्ति, तेषां
सर्वेषां मुत्तरार्द्धात् उत्तरस्मात् प्रदेशात् खिष्टकृतः खिष्टकृद्यागाद्यं
भवद्यति । ततोऽभिरुत्तरार्द्ध एव खिष्टकृदवदानानां होमो भवति ।

एवं सति यदि ताभिः सह खिष्टकदाङ्कति मासंयोजयेत्, तदा रुद्रेण सह 'पशून्' 'प्रसजेद्' योजयेत् । अत एतेनापराधेन यजमानस्य गृहावस्थिताः 'पशवः' 'उपमूर्यमाणाः' समीप एव ध्रियमाणाः प्राप्नुयुः । तस्मादितराभ्यो नातिदूरे जुञ्जयात् । तथा च सूत्रम्— "असंसृष्टा माङ्कतिभिः"—इति^१ ॥ ११ ॥

आहवनीयगार्हपत्यथोरन्यतरस्मिन् हविः-अपणं विधास्यति, तदर्थे तथोराधानप्रदेशपरिमाणं विधातु माह— "एष वा इति । 'येन' साधनेन 'तद्देवाः' 'दिवं' गताः, 'स एष यज्ञः' खलु । एष यज्ञ इत्येतद्विग्ननिष्ठ— "एष आहवनीय इति । यज्ञसाधनत्वादाहवनीयस्य यज्ञत्वम् । यस्त्विह भूमावेवावशिष्टः, 'स गार्हपत्यः' । 'तस्मात्' इदानीं मपि दिवङ्गन्तुकामाः 'एतम्' आहवनीयं यज्ञसाधनं 'गार्हपत्यात्' 'प्राञ्चं' प्राग्देशं प्रति 'उद्धरन्ति' यजमानायोद्धरेयुरित्यर्थः ॥ २२ ॥

उद्धृत्य प्राच्यां कियत् पुर आदध्यात् ? इत्यत्र बह्वन् पचानाङ्कः— "तम् अष्टास्त्रित्यादिना । विक्रमशब्देनात्र विक्रम्यते अनेनैवेति व्युत्पत्त्यैकपादप्रक्षेपरिमितोऽंश उच्यते^२; अन्यत्र यजमानसम्मानस्य करणात् । गार्हपत्य मवधीकृत्य तथाविधेषु अष्टसु प्रक्रमेषु गतेष्व्वाह-

१— 'रुद्रियेण'—इति मूलपाठः; तस्यैव व्याख्यानं स्याद्भुङ्गेति ।

२— का० औ० सू० ३, ३, २६ । इतराभिराज्याङ्कतिभिरस्पृष्टां खिष्टकदाङ्कतिं जुञ्जयादिति तदर्थः । ३— 'क्रमु पादविक्षेपे'—इति आ० प० ४७३ धातुः । प्रकर्षेण क्रमणं प्रक्रमः । क्रमणेनारत्निमात्रः प्रक्रमो भवति; "तस्मात् प्राङ् प्रक्रामति त्रीन् विक्रमान्"—इत्यादिश्रुतेः (३. ५ १. १.) । अरत्निस्तु पुरुषपञ्चमांशः; तस्माद् द्विपदः प्रक्रमः ।

वनीय मादधीत । तथा षति तद्वारा अष्टसङ्ख्यायुक्त-‘गायत्रैव’
‘दिवं’ प्राप्तवान् भवति । तस्माद्गायत्रीसाम्यलाभादष्टप्रक्रमपरि-
माणाधानं प्रशस्त मित्यर्थः ॥ २३ ॥

एव सुत्तरवाक्यान्यपि योज्यानि ॥ २४ ॥

क्रियासौकर्यानपङ्गवेनान्यान् पचानभिधाय कर्मणो यावन्मात्रं
पर्याप्त मिति मन्यते, तावन्मात्र मेव कुर्यादित्याह— “नाचेति ।
‘अत्र’ आधानविषये अष्टत्वादि^१—‘मात्रा’ ‘नास्ति’ शास्त्रतः । अतः
स्वेच्छया ‘यत्रैव’ देशे आहवनीय आहिते कर्म सुकरं भवतीति
‘स्वयं मनसैव मन्येत’ निश्चिनुयात्, तत्र ‘आदधीत’; तस्मात्
‘अल्पक मिव’ अल्पक मपि, अष्टप्रक्रमादत्यल्प मपि ‘प्राञ्चं’ दिशं
प्रत्युद्धरेत् । ‘तेनैव’ आत्मनैव^२ ‘दिवं’ प्राप्नोत्येव । अत्र कात्या-
यनः— “पुरस्तादाहवनीयस्याष्टासु प्रक्रमेष्वेकादशसु द्वादशसु मत्या
वा”- इति^३ ॥ २५ ॥

इदानीं हविः-अपणविषये केषाञ्चित्पत्र माह— “तदाङ्गरिति ।
आहवनीय एव अपयता मभिप्राय माह— “अतो वा इति ।
‘अतः’ अस्मादाहवनीयात् ‘देवाः’ ‘दिवं’ प्राप्ताः, अतोऽस्माभि-
रपि तत्रैव अपणं कर्त्तव्य मिति तेषा माशयः । उपोत्क्रमण-
माधनत्व मेव कुत इत्यत आह— “तेनो एवेति । तेनैवाहवनी-

१— ‘अष्टास्वाद’-इति भ्र । २— ‘आत्म्येनैव’-इति ज ।

३— का० श्रौ० सू० ४. ८. १६ । गार्हपत्यस्य खरस्य मध्यात् प्राच्यां दिशि
अष्टासु पदिकेषु प्रक्रमेषु आहवनीयखरस्य मध्यं कुर्यात् । ‘मत्या वा’
उक्तसङ्ख्यातो न्यूनैष्यपि मत्तमु षडादिषु वेत्यर्थः ।

येन साधनेन प्रथामात्मकं हविः-प्रदानादि सकलं कर्मानुतिष्ठन् ;
 अतस्तस्योपोक्तमणसाधनत्वम् । अतो वय मपि अन्यत्र अपण मन्यत्र
 जुह्वाम इति वैय्यधिकरणं मा भूदिति तस्मिन्नेव आहवनीये अपणं
 यागञ्च करवामेति । वैय्यधिकरणे दोष माह— “अपस्त्वल इवेति ।
 ‘गार्हपत्ये अपयेयुः’ इति यत्, ‘सोऽपस्त्वलः इव’ अपस्त्वल नाम
 ‘हविषां’ भवति । फलितानां व्रीह्यादीनां तुषविमोकादिसम्पा-
 दनप्रदेशः ‘स्त्वलः’ । यथा व्रीह्यादिराग्निः खलाद्^१ बहिरपि
 प्राप्नो व्यर्थो भवति, एव मन्यत्र अपण मपि । अतः प्रागुक्तप्रकारेण
 आहवनीये एव ‘यज्ञे’, ‘यज्ञं’ यज्ञसाधनत्वात् अप्यमाणं हविरपि
 यज्ञः ॥ १६ ॥

अन्येषां पञ्च माह— “उतो इति । प्रथमपञ्चोक्त माहवनीये
 अपण मत्रापि सम्भावयति— “आहवनीयो वा इति । आहवनी-
 यस्य इतः प्रणीतत्वात् । किं सुपचरितेनाहवनीयेन, साचान्तस्मिन्नेव
 अपण मस्त्वित्याशङ्क्य तस्य अपणयोग्यत्व माह— “न वा एष
 इति । ‘एषः’ आहवनीयः श्रुत-अपणाय ‘न वै’ नोचितः, खल्वि-
 त्यर्थः । तर्हि कस्मा उचित इति, तत्राह— “तस्मै वा इति ।
 अथौ श्रुतस्य होमायोचित इत्यर्थः ॥

१— ‘खलाद्’—इति ङ । वस्तुतो लोके निष्कारः प्रयोग एव स्यात् साधुः ।
 तथा हि मनुः—“खलात् क्षेत्रादगाराद्वा”—इत्यादि (११. १७.) ।
 “खल उत्तरवेदिः”—इति ब्राह्म० श्रौ० ७. ११. १४ ; का० श्रौ०
 २२. ३. ४३ । “ये वेदि मभितस्तानुत्तरवेदिदेशे मृद्गन्ति”—इति च
 तत्रैव तत उत्तरम् ४५ सू० ।

अथवा एवं व्याख्येयम् । “आहवनीयो वा एष इति, मुख्य आहवनीय एवोच्यते । यस्मात्^१ ‘एष आहवनीयः’ आहवनाहः ; अत एष पक्वस्य हविषो होमाय योग्यः ; न त्वामस्य पाकायेति । अग्निद्वयपक्षेऽप्युपपत्तिसम्भवाच्छ्रुण्वणस्यैच्छिकत्व माह— “अतो यत-
रथेति । यथा कामयते, तथैव कुर्यात् ॥ २७ ॥

अथाग्नेः परिस्तरणं विधातु माह— “स ह्येष इति । ‘यज्ञः’ अग्निः ; एष आहवनीय इत्युक्तत्वात् । ‘नग्नता’ प्रावरणराहित्यम् । अग्ने-
र्नग्नत्वपरिहार मजानानाः पृच्छन्ति— “का त इति । ‘अनग्नता’-
इति क्लेदः । “तस्मादिति, परिस्तरणविधिः ॥

द्व्यङ्गभूतब्राह्मणसन्तर्पणं विधातु माह— “दृष्ट्याया इति । भीत्युपन्यासस्तस्यावश्यम्परिहर्तव्यत्वद्योतनार्थः । कः परिहारस्तृष्णाया इति पृष्ट आह— “ब्राह्मणस्यैवेति । ‘एव’-कारेण स्वतर्पणादपि ब्राह्मणतर्पण मेव श्रेय इत्यय मर्थो द्योत्यते । ‘ब्राह्मणस्य’-इति जातावेकवचनम्^२ ; ब्राह्मण मित्यभिधानात् । “तस्मादिति । ‘ब्राह्मणं तर्पयितवे ब्रूयात्’ यजमान इति शेषः । ‘एतत्’ एतेन ब्राह्मणतर्पणेन ‘यज्ञ मेव’ अग्नि मेव ॥ २८ ॥ १ ॥ [७. ३.] ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवौषे वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

प्रथमकाण्डे सप्तमाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥

प्रजापतिर्ह वै स्वां दुहितुर मभिन्दधौ । दिवं वोषुसं
वा मिथुन्येनया* स्या मिति ताः सुम्बभूव ॥ १ ॥

तद्वै देवाना माग ऽआस । यु ऽइत्यः स्वां दुहितुर
मस्माकः स्वसारं करोतीति ॥ २ ॥

ते ह देवा ऊचुः । योऽयं देवः पशूना मीष्टे ऽति-
सन्धं वा ऽअयं चरति यु ऽइत्यः स्वां दुहितुर मस्माकः
स्वसारं करोति विध्येम मिति तुः रुद्रोऽभ्यायत्य
विव्याध तुस्य सामि रेतः प्रचस्कन्द तथेन्नूनं तुदास ॥३॥

तस्मादेतद्दुषिणाभ्यनूक्तम् । पिता यत् स्वां दुहितुर
मधिष्कुन् क्षया रेतः सञ्जग्मानो निषिञ्चदिति
तदाग्निमारुत मित्युक्थं तुस्मिंस्तद्याख्यायते युथा तद्देवा
रेतः प्राजनयंस्तेषां यदा देवानां क्रोधो व्यैदुश्च
प्रजापति मभिषज्यंस्तस्य तुः शल्यं निरकन्तन्स वै
यज्ञु ऽएव प्रजापतिः ॥ ४ ॥

ते होचुः । उपजानीत युथेदं नामुयासत् कुनीयो
हाहुतेर्युथेदः स्यादिति ॥ ५ ॥

ते होचुः । भुगायैनदक्षिणत ऽआसीनाय परिहरत
तद्भुगः प्राशिष्यति तद्यथाहुतु मेवं भविष्यतीति तद्भुगाय

* 'मिथुन्येनया'—इति क, ग ।

दक्षिणत ऽश्रासीनाय पर्याजहु*स्तद्गुगोऽवेष्टुञ्चक्रे तस्या-
क्षिणी निर्ददाह तथेन्नूनं तुदास तुस्मादाहुरन्धो भुग
इति ॥ ६ ॥

ते होचुः । नो न्वेवात्राशमत् पूष्णे ऽएनत् परि-
हरतेति तत् पूष्णे पर्याजहु†स्तत् पूषा प्राश तस्य दतो
निर्जघान तथेन्नूनं तुदास तुस्मादाहुरदन्तकः पूषेति
तस्माद्यं पूष्णे चरुं कुर्वन्ति प्रपिष्टाना मेव कुर्वन्ति
यथादन्तकायैवम् ॥ ७ ॥

ते होचुः । नो न्वेवात्राशमद् बृहस्पतय ऽएनत्
परिहरतेति तद् बृहस्पतये पर्याजहु‡ स बुहस्पतिः
सवितार मेव प्रसवायोपाधावत् सविता वै देवानां
प्रसवितेदुं मे प्रसुवेति तदस्मै सविता प्रसविता प्रासु-
वत् तदेन५ सवितृप्रसृतं नाहिनत् तुतोऽर्वाचीन५
शान्तं तुदेतन्निदानेन युत् प्राशिचम्? ॥ ८ ॥

स युत् प्राशिचु भवद्यति । युदेवात्राविद्धं यज्ञस्य
यद्गुद्वियं तुदेवैतन्निर्मिमीतेऽथाप ऽउपस्पृशति शान्ति-
रापस्तुदङ्घिः शमयत्यथेडां पशून्समुवद्यति ॥ ९ ॥

स वै यावन्मात्रु मिवैवावद्येत् । तथा शल्पः प्रुच्यवते

* , †, ‡ 'पर्याजहुः'—इति क, ग ।

५ 'प्राशिचं'—इति क, ग ; 'प्राशिच५'—इति ख, च ।

तस्माद्यावन्मात्रु मिवैवावद्येदन्यतरुत ऽञ्चाज्यं कुर्याद-
धुस्ताद्वोपरिष्ठाद्वा तथा खदुन्निस्सुरणवद्भवति तथा
निस्स्रवति तस्मादन्यतरुत ऽञ्चाज्यं कुर्यादधुस्ताद्वोपु-
रिष्ठाद्वा ॥ १० ॥

स ऽञ्चाज्यस्योपस्तीर्य । द्विर्हविषोवदायाथोऽपुरि-
ष्ठादाज्यस्याभिधारयति तद्यथैव यज्ञस्यावदान मेव
मेव तत्* ॥ ११ ॥

तन्न पूर्व्वेण परिहरेत् । पूर्व्वेण हैके परिहरन्ति
पुरस्ताद्द्वै प्रत्यञ्ची यजमानं पशुव ऽउपतिष्ठन्ते रुद्रियेण
ह पशून् प्रसजेद्यत् पूर्व्वेण परिहरेत्तेऽस्य गृहाः पशुव
ऽउपमूर्यमाणा ऽईयुस्तस्मादित्येव तिर्यक् प्रजिहीतां
तथा ह रुद्रियेण पशून् प्रसजति तिर्यगेवैनं निर्मि-
मीते ॥ १२ ॥

तत् प्रतिगृह्णाति । देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनो-
र्बाहुभ्यां पूषणो हुस्ताभ्यां प्रतिगृह्णामीति ॥ १३ ॥

तद्यथैवादो बृहस्पतिः । सवितारं प्रसवायोपाधावत्
सविता वै देवानां प्रसवितेदं मे प्रसुवेति तुदस्मै सविता
प्रसविता प्रासुवत्तुदेनः सवितृप्रसूतं नाहिनदेव मेवैषु

* 'मेव तत्'—इति ख, 'मेव मेतत्'—इति च ।

† 'प्रजिहीत'—इति हरिस्वामिसम्मत इति डा०—वेवरः ।

ऽएतत्सवितार मेवु प्रसंवायोपधावति सविता वै देवानां
प्रसवितेदुं मे प्रसुवेति तुदस्मै सविता प्रसविता प्रसौति
तुदेनः सवितृप्रसूतं नु हिनस्ति* ॥ १४ ॥

तत् प्राश्नाति । अग्नेष्वास्येन प्राश्नामीति न वा ऽअग्निं
किञ्चन हिनस्ति तयो हैनु मेतन्नु हिनस्ति† ॥ १५ ॥

तन्नु दद्भिः खादेत् । नेन्म ऽइदुः रुद्रियं दतो
हिनुसदिति तस्मान्नु दद्भिः खादेत् ॥ १६ ॥

अथाप ऽआचामति । शान्तिरापस्तुदद्भिः शान्त्या
शमयतेऽथ परिक्षाल्य पाचम् ॥ १७ ॥

अथास्मै ब्रह्मभागं पर्याहरन्ति । ब्रह्मा वै यज्ञस्य
दक्षिणतु ऽआस्तेऽभिगोप्ता सु ऽएतुं भागुं प्रतिविदानु
ऽआस्ते यत् प्राशित्रं तुदस्मै पर्याहार्षुस्तत् प्राशीदुथ
यु मस्मै ब्रह्मभागं पर्याहरन्ति तेन भागी स यदुत ऽऊर्ध्व
मुसःस्थितं यज्ञस्य तुदभिगोपायति तस्माद्वा ऽअस्मै
ब्रह्मभागं पर्याहरन्ति ॥ १८ ॥

स वै व्वाचंयमु ऽएवु स्याद् । ब्रह्मन् प्रस्थास्यामी-
त्येतस्माद्ब्रह्मसो व्विष्टहन्ति वा ऽएते यज्ञं क्षणन्ति ये
मध्ये यज्ञस्य पाकयज्ञिययेडया चरन्ति ब्रह्मा वा
ऽचरत्विजां भिषुक्तमस्तुद् ब्रह्मा सुन्दधाति नु ह

सुन्दध्याद्यद्वावद्युमान ऽआसीत् तस्माद्वाचंयम् ऽएव
स्यात् ॥ १६ ॥

स यदि पुरा मानुषीं व्वाचं व्याहुरेत् । तुत्रो व्वैष्णवी
मृचं वा यजुर्वा जपेद्यज्ञो वै विष्णुस्तद्यज्ञं पुनरारभते
तस्यो ह्यैषा प्रायश्चित्तिः ॥ २० ॥

स यत्राह । ब्रह्मन् प्रस्थास्यामीति तद् ब्रह्मा
जपत्येतुं ते देव सवितर्यज्ञं प्राहुरिति तत्सवितारं
प्रसवायोपधावति स हि देवानां प्रसविता बृहस्पतये
ब्रह्मण ऽइति बृहस्पतिर्वै देवानां ब्रह्मा तद्य ऽएव
देवानां ब्रह्मा तस्मा ऽएवैतत् प्राह तस्मादाह बृहस्पतये
ब्रह्मण ऽइति तेन यज्ञु मव तेन यज्ञुपतिं तेन मा
मवेति नात्र तिरोहित मिवास्ति ॥ २१ ॥

मुनो जूतिर्जुषता माज्यस्येति । मुनसा वा ऽइदः
सुर्वं माप्तं तन्मुनसैवैतत् सुर्वं माप्नोति बृहस्पतिर्यज्ञु
मिमं तनोत्वुरिष्टं यज्ञः सु मिमं दधात्विति यद्विद्वदः
तत्सुन्दधाति व्विश्वे देवास ऽइहु मादयन्ता मिति
सुर्वं वै व्विश्वे देवाः सुर्वेणैवैतत् सुन्दधाति स
यदि कामयेत ब्रूयात् प्रतिष्ठेति यद्यु कामयेतापि
नाद्रियेत ॥ २२ ॥ २ ॥

॥ इति षष्ठप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् [७. ४.] ॥

[प्राग्नित्रावदानविध्यर्थे^१ माख्यायिका माह— “प्रजापतिर्हेति । दिव मिति केचिदाङ्गरुषस मित्यपरे । तथा चैतरेयब्राह्मणम्^२— “दिव मित्यन्य आङ्गरुषस मित्यन्ये”— इति^३ ।]

“प्रजापतिर्हे वै” । प्राग्नित्राह्मण मेतत् । तत्र रौद्रस्त्रेषो-
रनीकं प्रजापतेर्यज्ञस्य श्रद्धात्मकं निरवदेयम् । ब्रह्मणा च सवित-
प्रसूतेन वृहस्पतिरूपेण प्राशनौष मित्येतदाख्यानेन दर्शते ।
‘प्रजापतिः’ प्राणपिण्डलोककालायज्ञात्मा, अभिधातवान्, ‘दिवम्
वा उषसं वा’ लोकान्मना दिवम् ; कालात्मना उषसम् ; प्राण-
पिण्डान्मना ऋचेभ्यो मृगो रोहितम्, रोहिणी-नाम नक्षत्रम्^४ ;
यज्ञात्मना वाचम् । कथं मभिदध्यौ ? ‘मिथुनौ’ मिथुनवान् ‘एनया’
‘स्या मिति’, ‘तां’ ‘सम्भूतव’ सङ्गतः ॥ १ ॥

१— प्राग्नित्रं ब्रह्मणो भागावदानम् । तत् क्रियते येन पात्रेण, तत् पात्रं
प्राग्नित्रहरणम् । तच्च आदर्शसदृशं वर्तुलं, चमससदृशं चतुरस्रं वा,
खातवच भवति । का० श्रौ० १. ३. ४०, ४१ सूत्रे द्रष्टव्ये ।

२— “प्रजापतिर्वै सां दुहितर मभ्यधायद्, दिव मित्यन्य आङ्गरुषस-
मित्यन्ये”—इत्यादि ऐ० ब्रा० ३. ३. ६ ।

३— मत्सङ्गृहीतेषु डा०-वेवरसङ्गृहीतेषु च सर्वेष्वेवादर्शपुस्तकेषु शतपथ-
ब्राह्मणीयप्रथमकाण्डस्यैतदन्त मेव सायणभाष्ये मवणोक्तते, अप्ये-
तदारभ्याकाण्डसमाप्तेर्यज्ञशेषस्य हरिस्वामिहृतं भाष्ये मेव सर्वत्र
विद्यत इत्येतत्काण्डस्यावशिष्टं सायणीयं भाष्यं लुप्तकल्पता सुपगत
मिति स्यान्मन्तव्यम् ।

४— तथा ह्यैतरेयकम्— “ता मृश्यो भूत्वा रोहितं भूत्वा—० या
रोहित् सा रोहिणी”—इत्यादि ३. ३. ६ ।

“तद्वै देवानाम्” । ‘तद्’ दुहितृगमनं ‘देवानां’ चेतसि ‘आगः’ अपराधो बभूव । अपराधी सर्वं मेवं ‘करोतीति’ ॥ २ ॥

“ते ह देवाः” । ‘योऽयं देवः पशूना मीष्टे’, तम् ‘जुचुः’— ‘अतिसन्धं’ सन्धा सन्धानं मर्यादा व्यवस्था, “दुहिता न गन्तव्या”— इति ; अतीत्य सन्धाम् (त मतिसन्धं सञ्चरणम्^१), मर्यादा मतीत्य ‘अयं चरति’ । ततश्चापराधित्वाच्चिद्यहार्ह इति ‘विध्य इमम्’ । “व्यध ताडने^२” । ताडयेषुणेति । यज्ञाङ्गसृष्टिभवितव्यताप्रसक्तानां चेष्टितम् ‘तं’ ‘रुद्रः’ आकृत्य द्रुषुं विद्ववान् । “तथेन्नूनम्” । इच्छद्दोऽवधारणार्थः^३ । ‘नूनं’-शब्दो यस्मादर्थे^४ । यस्मात् तथैव ‘तदास’ ॥ ३ ॥

“तस्मादेतत्” । ‘तस्मात्’ तत् ‘ऋषिणा’ मन्त्रेण ‘अभ्यनूक्तम्’ । ‘पिता’ प्रजापतिः ‘खां दुहितरम्’ ‘अधिष्कन्’ अधिष्कन्ः, तथा च ‘सञ्जग्मानः’ सङ्गतः सन्, ‘क्षया’ क्षमायां पृथिव्यां ‘यत् रेतः’ ‘निषिञ्चत्’ अभिषिक्तवान् । तस्माद्देतसः “साधोऽजनयन् ब्रह्म देवा वास्तोष्पतिं व्रतपां निरतक्षन्”—इति^५ ‘तदाग्निमास्त मिति’ नाम्ना ‘उक्थं’ शस्त्रम्^६ । ‘तस्मिन्’ ‘तद्’ विभज्याख्यायते । ‘यथा’ ‘तत्’ ‘रेतः’ ‘देवाः’ प्रजनितवन्त इत्याख्यानशेषयोजना । यज्ञस्य कृत्स्नतायै ‘स वै यज्ञ एव’ इत्याख्यानस्य प्रकृतसम्बन्धोपक्षेपः ॥ ४ ॥

१— नास्त्येषोऽंशो ङ-पुस्तके । २— दि० प० ७५ धा० ।

३— निरु० १. ३. ५ द्रष्टव्यम् । ४— निरु० १. २. ४ द्रष्टव्यम् ।

५— ऋ० सं० १०. ६१. ७ (पिता यत् खां) । ऐ० ब्रा० ३. ३. ६ द्रष्टव्यम्

६— “यैषा रौद्री प्रस्यते”—इत्यादि ऐ० ब्रा० ३. ३. १० पर्यालोच्यम् ।

“ते होचुः” । “यथेदं मिति । यत् ‘इदम्’ इषोरनीकं यज्ञरसविलिप्तम्, तद् ‘यथा’ ‘न’ वृथा स्यात्, ‘यथा’ च प्रधानाङ्गतेः न महत् स्यात्, तथा उपायं जानीतेति ‘ते’ देवाः ‘जचुः’ ॥ ५ ॥ ॥ ६ ॥

“ते होचुर्नो न्वेव” । प्रायप्रसन्नः^१ एव ब्राह्मणशेषः, किञ्चित्तु वक्ष्यामः । ‘नो’—इति प्रतिषेधः^२; ‘नु’—इति वाक्यपूरणः^३ । ‘अग्रमत्’ न ग्रान्तम् । ‘दतः’ दन्तान् । ‘प्रपिष्टानां’ तण्डुलानां मिति शेषः ॥ ७ ॥

‘न अहिन्त्’ । हिनोतेर्हिंसाकर्मणः^४ । न हतवान् ‘ततोऽर्वाचीनम्’ । बृहस्पतिप्रश्नमनादर्वाक् ‘ग्रान्तम्’ । “तदेतन्निदानेनेति । इतिहासमुपसंहृत्याधिदैवज्ञानाय प्राशिता प्राप्नोऽस्येति ‘प्राशित्रम्’ । “अण्-प्रकरणे अग्निपदादिभ्य उपसंख्यानम्”—इति^५ हि स्मरन्ति ॥ ८ ॥

“स यत्” । “यदेवात्रेति । संसारस्वभावाद् ‘यदत्र’ किञ्चिद्ग्रान्तं ‘तत्’ ‘निर्मिमीते’ बहिष्करोति, निष्कर्षतीत्यर्थः । ‘अथ’ ‘अप उपस्पृशति’ अध्वर्युः । “अथेडां पशूनिति । पशुत्व मिडायाः प्रसिद्धम्^६; पशवश्च रुद्राद्रचणीयाः; अतो रुद्रिये प्राशित्रे दत्ते अप उपस्पृश्य ‘इडा मवद्यति’ ॥ ९ ॥

१—‘प्रसन्नः’—इत्येव ङ । २— निरु० १४. ३७. वा १३. ४. ६ ।

३— “नु इत्येषोऽनेककर्मा” —इत्यादि निरु० १. २. २ ।

४— निघ० ४. ३. ६४ । ५— पा० ५. १. ६७ सू० १ वा० ।

६—“पशवो वा इळा”—इत्यादि ऐ० ब्रा० २. ४. ६ । तै० सं० २. ६. ७.

२ । इत उत्तरस्मिन् ब्राह्मणे च (१२ क०) द्रष्टव्यम् ।

“स वै” । इडावदानार्थता सुपस्यर्गनस्य दर्शयति—‘खदत्’ ।
 “खद ख्यैर्ये हिंसायां च^१” । अल्पतरत्वादस्थिर मगाढबलम्,
 ‘निस्सरणवद्भवति’ ; इतरथा तु चतुर्गृहीतं महत्त्वाद्गाढं स्यादि-
 त्यभिप्रायः ॥ १० ॥

“स आज्यस्य” ।—इति वचनाद् विकल्पः पूर्वेण सह ॥ ११ ॥

“तन्न पूर्वेण” । ‘इत्येव’—इत्यभिनयेन अध्वर्युसञ्चरं दर्शयति ।
 एव मेव अध्वर्युसञ्चरेण ‘तिर्यक् प्रजहीत’ । “ओ हाङ् गतौ^२” ।
 प्रगच्छेत् प्राग्नित्रम् ॥ १२ ॥

“तत्प्रतिगृह्णाति” ।—इत्यत आरभ्य ब्रह्मत्वं प्राय आध्याय-
 समाप्तेः^३ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५^४ ॥ १६ ॥

“अथापः” । ‘अथ परिचाल्य पात्रं’ “नाभि मालभते”—इति
 शाखान्तरात् तच्छेषः ॥ १७ ॥

“अथास्मै ब्रह्मभागं” ।—इत्याध्वर्यवम् । ‘प्रतिविदानः’ जानन्,
 एष मे भाग इत्याशयः । ‘पूर्वम् आस्ते’ ‘पर्याहार्युः’ पर्याहृतवन्तः ।
 ‘प्राशीत्’ प्राशितवान् । अनेन तु ब्रह्मभागेन ‘भागी’ । खीकृतेनैव
 यज्ञशेषं ‘गोपाययेति’ ॥ १८ ॥

“स वै वाचंयमः” । वाचं यच्छतीति^५ ‘वाचंयमः’ । अम-

१—भा० प० ५० घा० ।

२—जु० आ० ७ घा० ।

३—“देवस्य त्वेति प्रतिगृह्णाति”—इति का० श्रौ० सू० २. २. १६ ।

मन्त्रस्तु— वा० सं० २. ११. २ ।

४—“अग्नेष्टेति प्राश्नाति दन्तैरनुपस्पशन्”—इति का० श्रौ० सू० २. २. १८ ।

मन्त्रस्तु— वा० सं० २. ११. ३ ।

५—“वाचि यमो व्रते”—इति पा० सू० ३. २. ४०, “वाचं यमपुरन्दरी
 च”—इति पा० सू० ६. ३. ६६ ।

सन्धवचनादुपरमयति, एतद्गतो वाचंयमः, ब्रह्मा स्यात् । कियन्तं कालम् ? 'ब्रह्मन् ! प्रस्थास्यामीति आ एतस्मात्' 'वचसः' अध्वर्यु-वचनात् । अभिविधौ च आङ्, न मर्यादायाम् ; कुतः ? सन्धान-वचनात्^१ । 'विवृहन्ति' विष्किन्दन्ति । 'कृण्वन्ति' हिसन्ति । 'ये मध्ये यज्ञस्य' 'पाकयज्ञीयथा' पाकयज्ञार्हथा विलक्षणया^२ 'इडया' 'चरन्ति' । पाकयज्ञेषु ऊतगेषो भक्ष्यते, इडाऊतगेषो भक्ष्यते ; तेन पाकयज्ञार्हत्युच्यते । "ब्रह्मा वा ऋत्विजां भिषक्तमः" अतिशयेन यज्ञस्य चिकित्सिता ; स हि प्रायश्चित्तर्यज्ञं भिषज्यतीत्यभिप्रायः । ततः किम् ? यद् वाचंयमो भवति, 'तत्' तेन 'ब्रह्मा' यज्ञं 'सन्दधाति' ; अन्यथा तु नैव सन्दध्यात् । 'यद्' यदि 'वावद्यमानः' पुनःपुनर्वदमानः 'आसीत्' ॥ १८ ॥

"स यदि पुरा" । —इति प्रायश्चित्तविधिः ॥ २० ॥

"स यत्राह" । —इत्यनुयाजप्रसवविधिः । "नाच तिरोहितमिति । विस्फष्ट एवार्थः । कथं सविता ? उच्यते— यस्मात् 'ते' तुभ्यम् 'एते' अध्वर्यवो 'यज्ञं प्राङ्', 'बृहस्पतये' च ; न मह्यं मनुष्याय, 'तेन' कारणेन त्व मनुजया यज्ञादीनवपालय^३ ॥ २१ ॥

"मनोजूतिः^४" । 'मनः' च देवानां 'जूतिः' गन्त्री, 'जुषताम्'

१— 'सन्धवचनात्'—इति ज, भ ।

२—नैतत् पदं ङ-पुस्तके ।

३— "एतं त इति समिदामन्वितः प्रसौति"—इति का० औ० सू० २. २.

४— मन्तस्तु— वा० सं० २. १२, १३ ।

५— वा० सं० २. १३ । एष हि पूर्वमन्तस्यैवापरांशः ।

प्रीयतां दृष्यत्वाज्येन । 'दृहस्यतिः' च 'यज्ञं' 'तनोतु, सन्दधातु'
 च । 'विश्वे' च 'देवाः' दृष्यन्तु, त्वयानुज्ञातेऽध्वर्यै । तस्मादनुजा-
 नीहीत्यभिप्राय मालक्ष्य सवितुः, स्वयं ब्रह्मा आह— "सार्वात्त्या-
 दह मेव सविता ; ततश्च 'प्रतिष्ठा' अध्वर्यै । अतिसर्जने लोट्^१ ॥
 २२ ॥ २ ॥ [७. ४.] ॥

इत्याचार्यहरिस्वामिनः कृतौ शतपथभाष्ये

सप्तमस्य चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥

नागस्वामिसुतोऽवन्त्यां पाराशर्यो वसन् हरिः ।

श्रुत्यर्थं दर्शयामास शक्तिः पौष्करीयकः ॥

श्रीमतोऽवन्तिनाथस्य विक्रमार्कस्य भूपतेः ।

धर्माध्यक्षो हरिस्वामी व्याख्यच्छातपथीं श्रुतिम् ॥

इति श्रीमदाचार्यहरिस्वामिनः कृतौ शतपथभाष्ये

सप्तमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ७ ॥

[अथ अष्टमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम्]

मुनवे ह वै प्रातः । अवनुग्य* मुदक माजङ्गुर्यथेदं
पाणिभ्या मवनेजनायाहुरन्थेवं तस्यावनेनिजानस्य
मत्स्यः पाणी ऽत्रापेदे ॥ १ ॥

सु हास्मै व्वाच मुवाद । विमृहि मा पारयिष्यामि
त्वेति कुस्मान्मा पारयिष्यसीत्यौघु ऽइमाः सुर्वाः प्रजा
निर्वोढा तुतस्त्वा पारयितास्मीति कथं† ते भृतिरिति ॥२॥

सु होवाच । यावद्वै क्षुल्लका भवामो बह्वी वै नस्ता-
वन्नाष्ट्रा भवत्युत मत्स्य ऽएव मत्स्यं गिलति कुम्भ्यां
माग्रे विभरासि सु यदा ता मतिव्वुर्द्धा ऽअथ कर्षुं
खात्वा तस्यां मा विभरासि सु यदा ता मतिव्वुर्द्धा ऽअथ
मा समुद्रु मभ्युवहरासि तुर्हि वा ऽअतिनाष्ट्रो भवि-
तास्मीति ॥ ३ ॥

शुश्रुद्ध भग्नु ऽत्रास । स हि ज्येष्ठं व्वुर्द्धतेऽयेतिथीः

* 'अवनुज्य'—इति ज-पाठः, डा०—वेवरेणापि दृष्टः ।

† 'माजङ्ग'—इति क, ग ।

‡ 'कथं'—इति च ।

सुमां तुदौघु ऽआगन्ता तुन्मा नांव मुपकल्पोपासासै
सु ऽअघ उत्यिते नाव मापद्यासै ततरुवा पारयिता-
स्मीति ॥ ४ ॥

तु मेवं भृत्वा समुद्रु मभ्यवजहार । सु यतिथीं
तत्सुमां परिदिदेश ततिथीः सुमां नाव मुपकल्पोपा-
साञ्चक्रे सु ऽअघ उत्यिते नाव मापेदे तः स मत्स्य
ऽउपन्यापुञ्जुवे तुस्य शृङ्गे नावः पाशं प्रतिमुमोच
तेनैत मुत्तरं गिरि मुतिदुद्राव ॥ ५ ॥

सु होवाच । अपीपरं वै त्वा वृक्षे नावं प्रतिबभ्रीष
तं तु त्वा मा गिरौ सुन्त मुदकु मन्तुञ्चैत्सीद्* याव-
द्यावदुदकु† समवायात्तावत्तावदन्ववसर्पासीति सु ह
तावत्तावदेवान्ववससर्प्य तदुप्येतदुत्तरस्य गिरेर्मुनोरव-
सुर्प्यण मित्यौघो ह ताः सुर्वाः प्रजा निरुवाहाथेह
मनुरेवैकः पुरिशिशिषे ॥ ६ ॥

सोऽर्चञ्छ्राम्यंश्चचार‡ प्रजाकामः । तत्रापि पाक-
यज्ञेनेजे सु घृतं दृधि मुस्त्वामिक्षा मित्यप्सु जुहवाञ्चकार
ततः संवत्सरे योषित् सुम्बभूव सा ह पिब्दमा‡नेवोदे-

* 'मन्तुञ्चैत्सीद्'-इति क । † 'यावदुदकु'-इति च ।

‡ 'श्चकार'-इत्यपि पाठो डा०-वेबरेण दृष्टः ।

§ 'पिब्दमा'-इत्यपि पाठो डा०-वेबरेण दृष्टः ।

याय तस्यै ह स्म घृतं पदे सुन्तिष्ठते तया मित्रावुरूणौ
सञ्जग्माते ॥ ७ ॥

ताः होचतुः कासीति । मनोर्दुहितेत्यावयोर्ब्रूषेति
नेति होवाच यु ऽएव मा मुजीजनत तस्यैवाहु मस्मीति
तस्या मपि त्व मीषाते तुदा जज्ञौ तुदा नु जज्ञावुति-
त्वेवेयाय सा मनु माजगाम ॥ ८ ॥

ताः ह मनुस्वाचु कासीति । तव दुहितेति कथं
भगवति मुम दुहितेति या ऽअमूरप्स्वाहुतीरुहौषीर्घृतं
दुधि मुस्वामिक्षां ततो मा मजीजनथाः साशौरस्मि तां
मा यज्ञे ऽवकल्पय यज्ञे चेद्दे मावकल्पयिष्यसि बहुः
प्रजुया पशुभिर्भविष्यसि या मु मुया* काञ्चाशिष
माशासिष्यसे सा ते सुवा सुमर्द्धिष्यत ऽइति ता
मेतन्मध्ये यज्ञस्यावाकल्पयन् मध्युः ह्येतद्यज्ञस्य युद-
न्तरा प्रयाजानुयाजान् ॥ ९ ॥

तयार्चञ्छाम्यंश्चचार प्रजाकामः । तुयेमां प्रजातिं
प्रजज्ञे येयं मनोः प्रजातिर्याम्बेनया काञ्चाशिष
माशास्तु सास्मै सुवा सुमर्द्धतु ॥ १० ॥

सैषा निदानेन यद्विडा । स यो ह्यैवं विद्वानिडया
चरत्येताः ह्यैव प्रजातिं प्रजायते यां मनुः प्रजायत

* 'या ममुया'-इति च ।

† 'माशास्ते'-इति ग ।

याम्बेनया काञ्चाशिष माशास्तौ सास्मै सुर्वा सुमृ-
द्यते ॥ ११ ॥

सा वै पञ्चावत्ता भवति । पशुवो वा ऽडुडा पाङ्गा वै
पशुवस्तस्मात् पञ्चावत्ता भवति ॥ १२ ॥

सु समवदायेडाम् । पूर्वाङ्गं पुरोडाशस्य प्रशौर्यं पुर-
स्ताद् ध्रुवायै निदधाति ताः होत्रे प्रदाय दक्षिणा-
त्येति ॥ १३ ॥

स होतुरिह निलिम्पति । तद्धोतौष्ठयोर्निलिम्पते
मुनसस्पतिना ते हुतस्याश्नामीषे प्राणायेति ॥ १४ ॥

अथ होतुरिह निलिम्पति । तद्धोतौष्ठयोर्निलिम्पते
व्वाचस्पतिना ते हुतस्या*श्नाभ्यूर्जु ऽउदानायेति ॥ १५ ॥

एतद् वै मनुर्बिभयाञ्चकार । इदं वै मे तुनिष्ठं
यज्ञस्य युदिय मिडा पाकयज्ञिया यद्द्वै म ऽइह रुक्षाःसि
यज्ञं नु हिःस्युरिति ता मेतत् पुरा रुक्षोभ्यः पुरा
रुक्षोभ्य ऽडुत्येव प्रापयत तथो ऽष्ट्वैना मेषु ऽएतत्
पुरा रुक्षोभ्यः पुरा रुक्षोभ्य ऽडुत्येव प्रापयतेऽथ यत्
प्रत्युक्षं नु प्राश्नाति नेदुनपङ्कतां प्राश्नानीत्येतदेवैनां
प्रापयते यदोष्ठयोर्निलिम्पते ॥ १६ ॥

अथ होतुः पाणौ समवद्यति । समवत्ता मेव

* 'हुतस्या'-इति च ।

† 'प्राश्नामी'-इति च ।

सतीं तदेनां प्रत्युक्षः होतरि श्रयति तयात्मञ्छ्रुत्या*
होता युजमानायाशिष माशास्ते तस्माद्धोतुः पाणौ
समुवद्यति ॥ १७ ॥

अथोपांशुपह्वयते । एतद् वै मुनुर्विभयञ्चकारेदं
वै मे तनिष्ठं यज्ञस्य युदिय मिडा पाकयज्ञिया यद्वै म
ऽइह रुक्षांसि यज्ञं नु हन्युरिति ता मेतत् पुरा
रुक्षोभ्यः पुरा रुक्षोभ्य ऽद्वित्येवोपांशुपाह्वयत तथो
ऽयुवैना मेघां ऽएतत् पुरा रुक्षोभ्यः पुरा रुक्षोभ्य ऽद्वित्ये-
वोपांशुपह्वयते ॥ १८ ॥

स उपह्वयते । उपह्वतः रथन्तरुः सह पृथिव्योप
माः रथन्तरुः सह पृथिव्या ह्वयता मुपह्वतं व्वामदेव्युः
सुहान्तरिक्षेणोप मां व्वामदेव्युः सुहान्तरिक्षेण ह्वयता
मुपह्वतं बृहुत् सह दिवोप मां बृहुत् सह दिवाह्वयता
मिति तदेता मेवैतदुपह्वयमान ऽइमांश्च लोकानुप-
ह्वयत ऽएतानि च सामानि ॥ १९ ॥

उपह्वता गावः सहुर्षभा ऽइति । पशवो वा ऽइडा
तदेनां परोऽक्ष मुपह्वयते सहुर्षभा ऽइति सुमिथुना
मेवैना मेतदुपह्वयते ॥ २० ॥

उपहृता समुहोचेति । तुदेनाः समुहोचा सौम्येना-
ध्वरेणोपह्वयते ॥ २१ ॥

उपहृतेडा तुतुरिरिति । तुदेनां प्रत्यक्ष मुपह्वयते
तुतुरिरिति सर्वः छेषा पाप्मानं तुरति तुस्मादाह
तुतुरिरिति* ॥ २२ ॥

उपहृतः सुखा भक्ष ऽइति । प्राणो वै सुखा भक्षस्तत्
प्राण मुपह्वयत ऽउपहृतः हेगिति तच्छुरीर मुपह्वयते
तत्सुर्वा मुपह्वयते ॥ २३ ॥

अथ प्रतिपद्यते । इडोपहृतोपहृतेडोपो ऽअस्मांश्
ऽइडा ह्यता मिडोपहृतेति तदुपहृता मुवैना भेतुत्सतीं
प्रत्यक्ष मुपह्वयते या वै सासीज्ञौव्वै सासीचतुष्पदी
वै गौस्तस्माच्चतुरूपह्वयते ॥ २४ ॥

स वै चतुरूपह्वयमानः । अथ नानेवोपह्वयते
ऽजामितायै जामि ह कुर्याद्यदिडोपहृतेडोपहृतेत्येवोप-
ह्वयेतोपहृतेडेति† व्वेडोपहृतेति तदूर्वाची मुपह्वयत
ऽउपहृतेडेति तत्पुराची मुपो ऽअस्मांश्‡ ऽइडा ह्यता
मिति तदात्मानश्चैवैतन्नान्तरेत्य॥न्यथेव च भवतीडोप-

* 'तुतुरिरिति'-इति च ।

† 'ऽअस्मांश्' -इति च ।

‡ 'उपोपहृतेडोपहृतेडेति'-इत्यपि दृष्टो डा०-वेवरेण ।

§ 'ऽअस्मांश्' -इति च ।

॥ 'वैतुगान्तरेत्य'-इति न ।

हतेति तत्पुनरर्वाची मुपह्वयते तदर्वाचीश्चैवैना
मेतत्पुराचीश्चोपह्वयते ॥ २५ ॥

मानवी घृतपदीति । मुनुर्ह्येता मग्ने ऽजनयत तस्मा-
दाह मानवीति घृतपदीति युदेवास्यै घृतं पदे समुतिष्ठत
तस्मादाह घृतपदीति ॥ २६ ॥

उत्तु मैत्रावरुणीति । युदेवु मित्रावरुणाभ्याः समग-
च्छत सु ऽएव मैत्रावरुणो न्यङ्गो ब्रह्मा देवकृतोपह्वतेति
ब्रह्मा च्छेषां देवकृतोपह्वतोपह्वता दैव्या ऽअर्धर्युव
ऽउपह्वता मनुष्या ऽइति तद्दैवांश्चैवैतदध्वर्यु*मुपह्वयते
ये च मानुषा व्वत्सा वै दैव्या ऽअर्धर्यवोऽथ य ऽइतरे
ते मानुषाः ॥ २७ ॥

यु ऽइमं यज्ञ मवान्ये च यज्ञपतिं व्वर्द्धानिति । एते
वै यज्ञ मवन्ति ये ब्राह्मणाः शुश्रुवांसोऽनूचाना ऽएते
ह्येनं तन्वत ऽएतु ऽएनं जनयन्ति तदु तेभ्यो निह्वते
व्वत्सा ऽउ वै यज्ञपतिं व्वर्द्धन्ति यस्य ह्येते भुयिष्ठा
भुवन्ति स हि यज्ञपतिव्वर्द्धते तस्मादाह ये च यज्ञपतिं
व्वर्द्धानिति ॥ २८ ॥

उपह्वते द्यावापृथिवी पूर्वजे ऽकृतावरी देवी देव-
पुत्रे ऽइति । तदिमे द्यावापृथिवी ऽउपह्वयते युयोरिदः

* 'तद्दैवांश्चैवाध्वर्यु'—इति च ।

सुर्व मध्युपहृतोऽयं यजमान ऽइति तद्यजमान मुपहृतयेते
 तद्यद्वच नाम नु गृह्णाति परोऽक्षः स्यात्वाशीर्यदिडायां
 मानुषः ह कुर्याद्यन्नाम गृह्णीयाद् व्यङ्गं वै तद्यज्ञस्य
 युन्मानुषं नेद् व्यङ्गं यज्ञे करवाणीति तस्मान्न नाम
 गृह्णाति ॥ २६ ॥

उत्तरस्यां देवयज्याया मुपहृत इति । तदस्मा ऽएत-
 ज्जीवातु मेव परोऽक्ष माशास्ते जीवन् हि पूर्वं
 मिष्ट्याथापरं यजते ॥ ३० ॥

तदस्मा ऽएतत् प्रजा मेव परोऽक्ष माशास्ते । यस्य हि
 प्रजा भवत्यमुं लोक मात्मनैत्यथास्मिंल्लोके प्रजा यजते
 तस्मात् प्रजोत्तरा देवयज्या ॥ ३१ ॥

तदस्मा ऽएतत् पशूनेव परोऽक्ष माशास्ते । यस्य हि
 पशुवो भवन्ति स पूर्वं मिष्ट्याथापरं यजते ॥ ३२ ॥

भूयसि हविष्करणे ऽउपहृत ऽइति । तदस्मा ऽएत-
 ज्जीवातु मेव परोऽक्ष माशास्ते जीवन् हि पूर्वं मिष्ट्याथ
 भूयोभूय ऽएव हविष्करोति ॥ ३३ ॥

तदस्मा ऽएतत् प्रजा मेव परोऽक्ष माशास्ते । यस्य
 हि प्रजा भवत्येक ऽआत्मना भवत्यथोत दशधा प्रजया
 हविष्क्रियते तस्मात् प्रजा भूयो हविष्करणम् ॥ ३४ ॥

तदस्मा ऽएतत् पशूनेव परोऽक्ष माशास्ते । यस्य हि

पशुवो भवन्ति स पूर्वं मिष्टाय भूयो भूय ऽएव हविष्क-
रोति ॥ ३५ ॥

एषा वा ऽआशीः । जीवेयं प्रजा मे स्याच्छ्रियं गच्छेय
मिति तद्यत् पशुनाशास्ते तच्छ्रिय माशास्ते श्रीर्हि
पशुवस्तुदेताभ्या मेवैतदाशीर्भ्याः सर्वं माप्तं तस्माद्वा
ऽएते ऽअत्र हे ऽआशिषौ क्रियेते ॥ ३६ ॥

देवा म ऽइदं हविर्जुषन्ता मिति । तस्मिन्नुपहृत
ऽइति तद्यज्ञस्यैवैतत् समृद्धि माशास्ते यद्धि देवा
हविर्जुषन्ते तेन हि महज्जयति तस्मादाह जुषन्ता
मिति* ॥ ३७ ॥

तां वै प्राश्नन्त्येव । नाम्नौ जुह्वति पशुवो वा ऽइडा
नेत् पशुनम्नौ प्रवृणुजामेति तस्मान्नाम्नौ जुह्वति ॥ ३८ ॥

प्राणेषेव ह्ययते । होतरि त्वद्यजमाने त्वदध्वर्युं
त्वद्य यत् पूर्वाहुं पुरोडाशस्य प्रशीर्य पुरुस्ताद् भ्रुवायै
निदधाति यजमानो वै भ्रुवा तद्यजमानस्य प्राशितं
भवत्यथ यत् गत्यक्षं नु प्राश्नाति नेदुसःस्थिते यज्ञे†
प्राश्नानीत्येतुदेवास्य प्राशितं भवति सर्वे प्राश्नन्ति सर्वेषु
मे हुतासदिति पुञ्च प्राश्नन्ति पशुवो वा ऽइडा पाङ्गा
वै पशुवस्तस्मात् पुञ्च प्राश्नन्ति ॥ ३९ ॥

* एतदन्तरं 'शतम् ७००'-इति ग, च ।

† 'जज्ञे'-इति क ।

अथ युच प्रतिपद्यते । तुच्चतुर्ह्रां पुरोडाशं कृत्वा बर्हिषुदं करोति तदुच्च पितृणां* भाजनेन चतस्रो† वा ऽश्रवान्तरदिशो ऽवात्तरदिशो वै पितुरस्तुस्माच्चतुर्ह्रां पुरोडाशं कृत्वा बर्हिषुदं करोति ॥ ४० ॥

अथ यत्राहोपहूते द्यावापृथिवी ऽइति । तदग्नीध आदधाति तदग्नीत् प्राश्नात्युपहूता पृथिवी मातोप मां पृथिवी माता ह्वयता मग्निराग्नीध्रात् स्वाहोपहूतो द्यौष्पितोप मां द्यौष्पिता ह्वयता मग्निराग्नीध्रात् स्वाहेति द्यावापृथिव्यो वा ऽएष यदाग्नीधस्तुस्मादेवं प्राश्नाति ॥ ४१ ॥

अथ युत्राशिष माशुस्ते । तुज्जपति मयीद मिन्द्र इन्द्रियं दधात्वस्मान् रायो मघवानः सचन्ताम् । अस्माकं सन्वाशिषः सत्या नः सन्वाशिष ऽइत्याशिषा मेवैषु प्रतिग्रहस्तद्या ऽएवाचऽर्त्विजो युजमानायाशिष ऽआशुसते ता ऽएवैतत् प्रतिष्टुह्यात्मन् कुरुते ॥ ४२ ॥

अथ पवित्रयोर्माज्जयन्ते । पाकयन्नियुयेव वा ऽएत-
दिडयाचारिषुः पवित्रपूता यदुत ऽऊर्द्धं मुसंस्थितं यन्नस्य तुत्तनवामहा ऽइति तुस्मात् पवित्रयोर्मा-
ज्जयन्ते ॥ ४३ ॥

* 'पितृणां'-इति च ।

† 'चतस्रो'-इति क ।

अथ ते पविचे प्रस्तरेऽपि सृजति । युजमानो वै
प्रस्तरः प्राणोदानौ पविचे युजमाने तुत् प्राणोदानौ
दधाति तुस्मात्ते पविचे प्रस्तरेऽपि सृजति ॥ ४४ ॥ ३ ॥

॥ इति षष्ठप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् [८. १.] ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

“मनवे ह वै” । इडाब्राह्मण मेतत्^१ । तच्चेडायां^२ मानवी
मिडां देवतां वक्तुं “मानवी छतपदी मैत्रावरुणीत्येतानि च
निगदपदानि^३ व्याख्यातु मितिहासः प्रवृत्तः । स चेतिहासः प्रसन्न
एव, किञ्चित्तु दर्शयामः ।—

‘मनवे’ वैवस्वताय । तादर्थ्यं चतुर्थी^४ । अवनेज्यते हस्तादि
अनेनेति ‘अवनेज्यम्’^५ ; करणे कृत्यः^६ । ‘आजहुः’ आनीतवन्तः,
परिचारकाः । ‘यथा’ ‘इदम्’ अधुना ‘पाणिभ्यां’ हस्तार्थं यदवनेजनं
तस्मै ‘आहरन्ति’, तथा आजहुः । ‘तस्य’ मनोः प्रचाक्षयतः
‘मत्स्यः’ ‘पाणी’ प्राप्तः । भाविनोऽर्थस्य सिद्ध्यर्थं देवतैव मत्स्य-
रूपेणाजगाम ॥ १ ॥

१— तैत्तिरीयब्राह्मणं (३. ५. ८.) समाम्नातानीडानिगदवाक्यानीहोन-
विंशकण्डिकादिषु, तैत्तिरीयसंहितायाञ्च (२. ६. ७.) व्याख्यातानि,
प्रपञ्च स्मृतानि चाश्वलायनेन (श्रौ० सू० १. ८.) ।

२— ‘ततः प्रजायां’—इति ठ । ३— ५३० ए० ३-७ पं० ब्रह्मव्याः ।

४— पा० २. ३. १३ सू० १वा० । ५— ‘अवनेज्यम्’—इति ज, ठ ।

६— पा० सू० ३. ४. ७० ।

“स हास्यै” । ‘सः’ मत्स्यः ‘हास्यै’ मनवे ‘वाचम्’ उदितवान् ।
 कीदृशीम् ? ‘विभृहि’ पुष्पीहि ‘मा’ माम् । किमर्थम् ?
 ‘पारयिष्यामि’ । ‘पाक्ष रक्षणे’ । रक्षिष्यामि ‘त्वा’ ‘इति’ ।
 ‘कस्मात् ?’ इति भयहेतुः^१ प्रश्नः । वहतीति ‘श्रीषः’ उदकमङ्गतः ।
 स इमा भरतवर्षनिवासिनीः ‘प्रजाः’ निःशेषं वोढा, देशान्तरं
 प्रापयिता । तस्माद् भयहेतोस्त्वा पाक्षयितास्मि ‘इति’ मत्स्यवचः ।
 ‘कथम् ?’ इति मनोः प्रश्नः । कथं तव ‘भृतिः’ भरणं पुष्टिः
 ‘इति’ ॥ २ ॥

“स होवाच” । ‘बुल्लकाः’ चुट्टकाः, अस्पकाः । ‘नाद्वाः’—इति ।
 ‘गिञ्जति’ । “गृ निगरणे”^२ । निगिरति^३ । ‘विभरासि’ । अध्ये-
 षणायाम्^४ लिङ्गर्थे लेट्^५ । विभ्रियाः, पुष्पियाः । एव मेव ‘अभय-
 हरासि’, ‘उपासासै’, ‘आपद्यासै’—इति^६ व्याख्येयानि । ‘अतिवर्द्धै’
 अतिरिच्य वर्द्धितास्मीति प्राप्ते । “यदायद्योर्लिङ् उपसङ्ख्यानम्”^७,
 ततश्च “लिङ्गर्थे लेट्”—इति^८ यदायोगे लेट् । ‘कर्षूः’ खातिकाः^९ ।
 अतीतो नाद्धान् नाशयित्वन् इति ‘अतिनाद्वाः’ ॥ ३ ॥

१— चु० प० ५५ धा० । रलयोरभेदः । “पार तौर कर्मसमाप्तौ”—इति
 चास्ति चु० प० ३७८ धा० । २— पा० सू० १. ४. २५ ।

३— तु० प० ११६ धा० । ४— ‘निगिरति’—इति ङ ।

५— पा० सू० ३. ३. १६१ । ६— पा० सू० ३. ४. ७ ।

७— ५२४८० १२पं०, ५२५८० १पं०, ५२५८० २पं० द्रष्टव्याः ।

८— पा० ३. ३. १४७ सू० १वा० । ९— पा० सू० ३. ४. ७ ।

१०— निघ० ३. २३. ६, अम० को० १. २. ३. २७, २. ७. २७, त्रिका०
 २. ७. ६ । ‘खातिकाः’—इति ठ-पाठः । तत्र च त्रिका० २. १०. ६ ।

“शश्वद्” । शश्वद्बन्धोऽच सामर्थ्यात् चिप्रवचनः । ‘शश्वः’ महामत्स्यः, चिप्र मेव महामत्स्योऽनावर्त्तते इत्यर्थः । अथ कक्ष्यात्स ग्रीत्र मेव महामत्स्यः संवृत्तः ? ‘हि’ यस्मात् ‘सः’ ‘ज्येष्ठं’ वृहत्तमं ‘वर्द्धते’ ; सर्व एव हि जलचरा अतिशयेन वर्द्धन्ते, स तु मत्स्यत्वा-दनाद्गत्वाच्च वृहत्तमं वर्द्धत इति अतिवचनम् । ‘अथेतिथीम्’—इति मत्स्यवचनम् । अथ मपि समुद्र मभ्यवहते ‘इतिथीम्’ इत्यभिनयः । तेन सङ्ख्याः समा^१ दर्शितवान् । इयतीनां दृशानां द्वादशानां वा पूरणी ‘इतिथी’ । इदम इशादेशः^२ हान्दसः । टित्वात् डीप्^३ । इयत्यस्तिथयो यस्यां सा इतिथीति केषुचित् कोषेषु । तेष्वपि इयतिथीं यावतिथीं तावतिथी मिति प्राप्ते हान्दसो च-शब्द-व-शब्दज्ञोपः । ‘समाः’ संवत्सरः, ताम् ‘समाम्’, समाया मित्यर्थः । ‘तत्’ स इति जिङ्गव्यत्ययः । ‘सः’ पूर्वोक्तः ‘श्रीघः’ ‘आगन्ता’ ; ‘तत्’ तदा ‘नावम्’ उपकल्प्य, माम् ‘उपासासे’ उपासीयाः । ‘श्रीघे’ ‘सोत्थिते’ तां ‘नावम्’ त्वम् ‘आपद्यासे’ आरोग्हेरित्यर्थः ॥ ४ ॥

“त मेवं भृत्वा” । यावतीनां पूरणीं ‘यतिथीं’ ‘परिदिदेश’ परिदिष्टवान्, आख्यातवान्, ‘ततिथीं’ तावतीनां पूरणीं ‘समाम्’, ‘नाव सुपकल्प्य’ मत्स्य सुपासितवान् । ‘श्रीघे’ च उत्थिते ‘नावम्’ अधिबृढः । ‘तं’ च मनुं ‘स मत्स्यः’ ‘उप’ समीपे, नीः^४ ; एन सुपकर्त्थ मिति^५ सम्बन्धः । ‘आपुसुवे’ आगतः^६ । ‘तस्य’ मत्स्यस्य ‘शृङ्गे’ भवितव्यतथैव निष्पादिते ‘नावः पाशं’ प्रतिबद्धवान् ।

१—‘सङ्ख्यां समां’—इति ज, भू ।

२—पा० सू० ५. ३. ३ ।

३—पा० सू० ४. १. १५ ।

४—‘नीचे’—इति ज, भू ।

५—‘सुपकर्त्थामौति’—इति ज, उ ।

६—‘अपु आगतः’—इति ज ।

‘तेन’ पाशेन स ह मत्स्यः ‘एतम् उत्तरं गिरिम्’ हिमवन्तम्
अधिजगाम ॥ ५ ॥

“स होवाच” । मत्स्यवचनम् । पाक्षितवानस्मि त्वाम् ; अधुनाच
‘वृचे’ नावं प्रतिबध्नीष्व् ; किञ्चापरम्— ‘गिरौ’ ‘सन्तं’ ‘त्वा’ त्वाम्
‘उदकम्’ ‘अन्तश्चैत्सीद्’ तद्देशमधं भित्त्वा पृथगकार्षीद्, इदं
मस्माद्देशादित्यर्थः । कथं पुनस्तां नावं क्षिन्ति ? ‘यावद्-यावत्’
अध्वनः ‘उदकं समवायात्’ एकीभावात्, ‘अव’ अधः ‘अयात्’
गच्छेत्, अवतरेदित्यर्थः ; ‘तावत्-तावत्’ त्व मपि तदेवोदकम्
‘अनु’ ‘अवसर्पासि’ अवतरेः । ‘सः’ मनुः प्राप्ते काले ‘तावत्-
तावदेव’ अश्ववसृष्टः । येन च वर्त्मना मनुः अवसृष्टः, ‘तद्’ अद्यत्वे
‘अपि’ ‘एतत्’ ‘उत्तरस्य गिरेः मनोरवसर्पणम्’ —‘इति’, आङ्-
रिति शेषः । अवसृष्टोऽनेनेति ‘अवसर्पणम्’ ॥ ६ ॥

“सोऽर्चञ्छाम्यन्” । तपः तप्तवान् ‘प्रजाकामः’ । ‘तत्रापि’
‘सः’ मनुः ‘पाकयज्ञेन’ अनेन ‘ईजे’ इष्टवान्, हतादिभिः । ‘ततः’
तस्मात् पाकयज्ञादेव ‘संवत्सरे’ पूर्णं ‘योषित्’ मिश्रीभावात्मका
सम्भूता । ‘सा’ योषित् ‘पिब्यमाना’ पाकधर्मात्मिका ‘इव’ आह ।
पिवतेर्दकारप्रत्यययोगात् अकारप्रत्ययः ; तत्त्वेन साचादात्मगामि-
फलत्वादात्मनेपदे बलम्^१ ; नामधातौ । “पिव चरणे^२” । हत-
प्रभवत्वात् हतं स्वन्ती ‘उदेयाय’ उद्गता, उदकादुत्थिता । एवञ्च
सुखिग्धा पिब्यमाना येन, ‘तस्यै’ तस्याः ‘पदे हतं सन्निष्ठते स्म’ ।
‘तथा’ च ‘मित्रावरुणौ’ कथं मपि सङ्गतौ ॥ ७ ॥

१— ‘बलम्’—इति ठ । २— आ० प० ५२८ धा० । ‘पिव’—इति ठ ।

“ताः होचतुः” । ‘आवयोर्दुहितेति ब्रूष्व’—इति ऊचतुः । ‘अपि लं’ भागः, तं प्रार्थितवन्तौ । ‘तद्’ भागिलं ‘वा जज्ञौ’ वा-शब्दः च-शब्दार्थ^१, जानातिश्च प्रतिपूर्वो द्रष्टव्यः ; प्रतिज्ञातवती च ; ‘न’ च प्रतिज्ञातवतीति । यावता मैत्रावरुणीति व्यपदिश्यते, तावत् प्रतिज्ञातवती ; यत्र तस्याः किञ्चित् ताभ्यां ह्येतेति, एवं न प्रतिज्ञातवती ॥ ८ ॥

“तां ह मनुः” । ‘अजीजनथाः’ जनितवानसि । ‘आशीरस्मि’ आशीर्हेतुत्वादाशीः । ‘अव कल्पय’ सङ्गततया समर्थय, समर्थां कुरु । ‘मया’ हेतुभूतया, मय्युपह्वयमानायाम् “उपह्वतोऽयं यजमानः”—इत्येतेन^२ होत्ववचनेन ‘याम् आशिषम् आशासिष्यसे’ इति, ‘ताम्’ ‘एतत्’ एतां मैत्रावरुणीं मानवीं छतपदीं ‘मध्ये यज्ञस्य’ यज्ञ-स्थान्तः समर्थयन् ‘प्रयाजानुयाजान् अन्तरा’ । इति इडायागः^३ ॥ ९ ॥

“तयार्चन्” । ‘तया’ सह दर्शपूर्णमासयोर्देवार्चनव्रतलक्षणं ‘तपः’ ‘आम्यन्’ कुर्वन्, ‘चचार’ । ‘तया’ हेतुभूतया । ‘इमाम् प्रजातिम्’ । प्रजायते इति प्रजातिः । ततो ‘याम्बेनया’—इत्यादि, तत्करणफलम् ॥ १० ॥ ११ ॥

“मा वै पञ्चावत्ता” । उपस्तरणादिविशेषः ; शाखान्तरात् । ‘पशवो वा इडा’ पशुप्रभव-छतादिप्रभवत्वात् पशवः इडा^४ ॥ १२ ॥

“स समवदाय” । प्रमत्ता ॥ १३ ॥

१—‘चिच्छब्दार्थे’—इति ठ, ठ ।

२— ५३१ ए० १ पं० ।

३— इडाशब्देनेडापात्या भवत्तं पुरोडाशादि त्रय्य मुच्यते ।

४— तै० सं० २. ६. ७. ३ । ऐ० ब्रा० २. ४. ६ ।

“स होतुरिह” । इहेत्यभिनयेन प्रदेशिनीपर्वमध्यमं दर्शयति ;
शाखान्तरात् ॥ १४ ॥

“अथ होतुरिह” । ‘इह’-इति हेत्वन्तरम् ; शाखान्तरादेव ।
‘ओष्ठयोः’-इति । अत्राविशेषेण ‘निलिम्पते’ निलिम्पेदिति श्रुतिः^१ ;
शाखान्तरे तु— अधर मधर उत्तर मुत्तरे । किं पुनर्निलिम्पते ?
द्रवत्वात् सन्निधानाददनीयत्वाच्च आज्यम् । तत्रापि “एतदेवैनां प्राप-
यते”—इति^२ इडा-निष्कयवचनादौड मेवाज्य मिति गम्यते ॥ १५ ॥

“एतद् वै मनुः” । निर्लेपार्थवादोऽयम् । ‘बिभयाञ्चकार’
भीतः । ‘तनिष्ठम्’ तनुतमम् । ‘पाकयज्ञिया’ पाकयज्ञार्हा । मनुष्य-
प्रधानत्वात् मन्दतरवीर्येत्यभिप्रायः । ‘यत्’ ‘इयम् इडा’ । ‘यत्’ ‘इह’
तनिष्ठे देशे ‘यज्ञं न हिंस्युः’, महत् स्यादिति शेषः । एवं भीतः,
बिभ्यत् । “ता मेतदिति । ‘ताम्’ इडाम् ‘एतद्’, यत् “ओष्ठयोर्नि-
लिम्पते”—इति वक्ष्यते^३, तत् ‘पुरा रचोभ्यः’ यावदेवोच्चैरुपज्ञानं
श्रुत्वा रचांसि नागच्छन्ति, तावत् ‘प्रापयत’ । “प्राणेष्वेव ह्ययते”—
इति वक्ष्यते^४, तं प्राणदेशं प्रापितवान् । “पुरा रचोभ्यः—पुरा
रचोभ्यः”— इति द्विर्वचनं प्रयोगान्तरव्याप्त्यभिप्रायम्^५ ॥ १६ ॥

“अथ होतुः” । अवान्तरेडावदान मेतत्^६ ॥ १७ ॥

“अथोपांशु” । अत ऊर्द्धं हौत्र मिडोपज्ञानं विधीयते ।
तदपि द्विविधम्,— उपांशु चोच्चैश्च । तत्र प्रथमं तावदुपांशूपज्ञानं

१— एतन्मन्त्रस्तद्व्याख्यानञ्च तै० स० २. ६. ८ द्रष्टव्यम् ।

२— ५२७ ए० १७ पं० ।

३— ५२७ ए० १८ पं० ।

४— ५३२ ए० १३ पं० ।

५— पा० सू० ८. १. १, ४ ।

६— का० श्रौ० सू० ३. ४. १० । ऐ० ब्रा० २. ४. ६ ।

युज्यते । उपपूर्वे ऋयतिरभ्यनुज्ञायां वर्त्तते ; उपांश्चनुजानीते इत्यर्थः । “एतदिति । ‘विभयाञ्चकार’ भौतः, विभ्यत् । पूर्ववद् व्याख्या । ‘इयं’ हि ‘इडा’ सर्वैः ष्टलिग्यजमानैर्विभज्य भक्षणीया । तच्च चोनातिरेकाग्रङ्कानिवृत्तये परस्पर मनुज्ञातव्यम् । तच्चै- तत्साधारण मेवानुज्ञातं मध्यमस्थानीयो होता सर्वैरन्वारब्धः करोति ॥ १८ ॥

“स उपप्लवते” । यदीडानुज्ञातव्या, रथन्तरादीनां किं मापतितम् ? अत आह— “तदेता मेवैतदिति । इडाया एवैतानि रथन्तरादीनि, पृथिव्यादीनि च रूपाणि । ततश्च तस्या सुप्लवतायां तान्युपप्लवतानि भवन्ति । तेषु चोपप्लवतेषु सा उपप्लवता भवतीत्या- धिदैविकीं विभ्रतिं ख्यापयितुं तद्वारेणैवोपप्लवते । तथा च कचिदाह— “तदेनां परोच सुप्लवते”—इति^१ । “उप मां रथन्तर मिति । सर्वत्र रथन्तरादिमथी इडा-देवता, तां नार्हन्थननुज्ञाता मनुष्या भक्षयितुम् ; अतः सानुज्ञाप्यते— “मा मिति । एतच्च तुल्यहेतुत्वात् सर्वेषां ष्टलिग्यजमानानां प्रदर्शनार्थम् ॥ १८ ॥

“उपप्लवता गावः” । प्रसन्नाश्चतस्रः ॥ ‘प्राणः’ ‘शरीरम्’^२ ; इडाया एतद्वृष्टव्यम् ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥

“अथ प्रतिपद्यते” । “अथोपांशूपप्लवते”—इति यदुक्तम्^३,

१— ५३६ ए० ८—११ प्लवयो द्रष्टव्याः ।

२— ५२८ ए० १७ पं० ।

३— २३ कण्डिका द्रष्टव्या ।

४— ५२८ ए० ४ पं० ।

तस्यावच्छेदार्थम्^१ “अथ प्रतिपद्यते”—इत्याह । तेनेत ऊर्द्धं यथा-
प्राप्तं सुचैर्वक्तव्यम् ॥ २४ ॥

प्रसन्नास्यतस्त्रोऽतःपरम् । “वत्सा वै दैव्या अध्वर्यवः”—इति^२
साम्नायं ऋषिः सम्भवति ; अध्वर्युवदित्यभिप्रायः । इडाञ्च भक्ष्यां,
भक्ष्यत्वेनानुज्ञाय भक्षयित्वा अनुजानीते— “उपहृता दैव्या अध्व-
र्यव इत्यादिना^३ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥

तत्राप्यविशेषेणानुज्ञाय, विशेषत आग्नीध्रं मनुजानीते— “उप-
हृते द्यावापृथिवी”—इति । स हि द्यावापृथिव्योरधिदैवरूपेणानु-
ज्ञायते । “उपहृतो यजमानः”—इति । यजमानस्य विशेषोपज्ञानम् ;
परोक्षं^४ ह्यत्राग्नीरिति । कथं परोक्षम् ? उत्तरस्थां देवयज्याया
मुपहृत इत्यनुज्ञामात्रं मिह श्रूयते, नाशास्त्र इति ; “यत्वाशास्यते,
तदनुज्ञातव्यम्”—इति अनुज्ञया आग्नीर्गम्यत इत्यभिप्रायः । ततश्च
यजमानोऽपि सामान्यरूपेणैव यजमान इति वाच्यः, न विशेष-
रूपेण देवदत्तो यज्ञदत्त इति । तद् विस्मयं प्रत्यक्षं मानुष
मित्यभिप्रायः ॥ २९ ॥

“उत्तरस्थाम्” । यद्विडाया मुपहृतः, तत् ‘उत्तरस्थां देवय-
ज्याया मुपहृतः’; सापौडाया एव विभूतिरित्यभिप्रायः । “तदस्मा
एतदिति । जीवनादीना मुत्तरेज्याहेतुत्वात् । उत्तरथा देवेज्या^५
जीवनादीनि लक्ष्यन्ते इति दर्शयति । यत्वाशास्यते, तत्रोपज्ञानं

१— ‘तस्यावच्छेदार्थम्’—इति ज, भू ।

२— ५३० पृ० १० पं० ।

३— ५३० पृ० ८ पं० ।

४— ‘परोक्षं’—इति ज, भू ।

५— ‘देवयज्या’—इति ठ ।

युक्त मिति गम्यमाना माग्निषं “परोक्ष माग्नास्ते”-इति दर्शयति ।
एतेन “भूयो हविष्करणम्” आग्नास्त इति व्याख्यातम् ॥ २०-३५ ॥

“एषा वा आग्नीः” । एषेव ; नातोऽधिकास्तीत्यभिप्रायः ।
“तद्यत्पशूनिति । पशुग्रहणं अथोपलक्षणार्थं मित्यभिप्रायः ।
“तदेताभ्या मिति । यद्यपि जीवनादिलक्षणं मेकं सुभयत्राभिन्नम्,
तथापि स्वरूपेणोत्तरस्या इज्याया बद्धं हविष्करणं भिद्यते^१ ;
अल्पेनापि हविषा उत्तरस्या देवयज्याया उपपत्तेः ॥ ३६ ॥

“देवा म इदं हविः” । ‘देवा मे इदं हविः’ ‘जुषन्ताम्’
सेवन्ताम् । यो मनोरथो यजमानस्य तस्य, ‘तस्मिन्’ अथ
मनुज्ञातः, सोऽस्य समृद्धता मित्यर्थः । “तद्यज्ञस्यैवैतदिति । हवि-
र्जाषणद्वारेण यज्ञसमृद्धिफलं माग्नास्त इति दर्शयति ॥ ३७ ॥

“तां वै प्राश्नन्धेव” । प्रसन्ना ॥ ३८ ॥

“प्राणेष्वेव” । त्वच्छब्दः समुच्चयार्थः । होत्रादियग्रहणं प्रदर्श-
नार्थम्, ब्रह्माग्नीध्रयोरपि ; “पञ्च प्राश्नन्ति”-इति वचनात्^२ । “अथ
यत्पूर्वाद्भूँ मिति । पुनर्वचनं यजमानभागत्वज्ञापनार्थम् । “नेद-
संस्थित इति । नो संस्थिते ; प्राश्नातीति वचनाद्गम्यते । ‘अस्य’
यजमानस्य ‘प्राशितं भवति’ इति । अग्नौ जुत्वाथ भक्षयति । “दैवो
वा अस्यैष आत्मा मानुषोऽयम्”-इत्यनेन दर्शनेनावश्यं यजमानेन
प्राश्ननीयं मित्यभिप्रायः ॥

“अथ यत्प्रत्यक्षं मिति । यजमानभागं मनुपहृतं न प्राश्नाति ;
इडां नु विशेषतः उपहृतां प्राश्नात्येव^३ । “नेदसंस्थिते”-इति ।

१—‘भिद्यते’-इति ज, झ ।

२—५३२ ए० २० पं० ।

३—“उपहृतां प्राश्नन्ति युक्ताः, यजमानस्य”-इति का० ३. ४. २२, २३ ।

अद्यापि अनुयाजपत्नीसंयाजदेवता नेज्यन्ते ; तास्त्रनिष्ठास्त्रयुक्तं स्वथ मग्नम मित्यभिप्रायः । “एतदेवास्त्रेति । होमानन्तरं मेव प्राशितं भवतीत्यभिप्रायः । अन्ते तु प्रत्यक्षं मेव प्राशिश्यति ; अप्राश्यामाने यजमाने भागवत्पदेशानुपपत्तेः । “सर्वे प्राशन्ति” इडा मिति सम्बध्यते ॥ ३८ ॥

“अथ यत्र प्रतिपद्यते” । ‘यत्र’ काले होता ‘प्रतिपद्यते’ “इडोपहृता”-इत्येतं निगदम्, ‘तत्’ तदा ‘चतुर्द्धां हत्वा पुरोडाशम्’ आग्नेयम् ; “आग्नेयं चतुर्द्धां करोति”-इति शाखान्तरात् । बर्हिषि षीदतीति ‘बर्हिषत्’ । यथा बर्हिषद् भवति, तथा करोति ; बर्हिषि सादयतीत्यर्थः । (तच्चतुर्द्धाकरणं आग्नेयस्य पुरोडाशस्य ब्रह्महोचध्वर्यग्रीधां भक्ष इति । एवं चतुःप्रकारं चतुर्द्धां, अयजमानाश्चत्वारः प्राशन्तीत्येवं न पञ्च प्राशन्तीति विरोधः^१ ।) ‘तत्’ चतुर्द्धाकृतस्य बर्हिषः सादनम्, ‘अत्र’ दर्शपूर्णमासयोः ‘पितृणां^२ भाजनेन’ हेतुना, क्रियत इति शेषः । पितृणां संविभागार्थं इत्यर्थः । किन्तत् पितृभ्यो दीयते ? नेत्याह । किन्तर्हि ? चतुस्संख्यासामान्याद् बर्हिस्सम्बन्धाच्चात्र भक्तिमात्रं मेतत् । तदाह— “चतस्रो वा इति । “अवान्तरदिशो वै पितर इति । तासु हि पितृयज्ञेन तेभ्यो दीयते । “तस्मादिति निगमः^३ ॥ ४० ॥

“अथ यत्राहोपहृते” । “तद्ग्रीध आदधाति” । आङ्पू

१— ठ-पुस्तकमात्रे एषोऽधिकः पाठः ।

२— ‘पितृणां’-इति ठ ।

३— का० औ० सू० ३. ४. १३-१८ । एन्मन्तोऽपि तत्रैव संसृतः ।

दधाति^१रन्यत्र स्थापने प्रयुक्तोऽत्र लर्पणे द्रष्टव्यः^२ । न चैष इडाभागः ; किं तर्हि ? अन्य एवाय मग्निद्भागः ; प्राग्निचञ्चेडा च, यच्चाग्नीध आदधातीतीडाया भेदेन व्यपदेशात् । एतेन ब्रह्मभागयजमान-भागयोरपौडाव्यतिरेकः सिद्धः । “द्यावापृथिव्यो वा एष यदा-ग्नीध्रः” । अग्निं भिन्वे, दीपयति सन्मार्गणेति ‘अग्नीत्’ । अग्नि-सभिन्धनादियोगादाग्नीध्रस्य तत्परत्वम् । स इन्द्रः द्यावापृथिव्यौ तर्पयति । “धूमेनामूं वृष्येनामूं”—इति^३ । धूमेन ‘अमूं’ धाम्, वृष्या ‘इमां’ पृथिवी मिति । द्यावापृथिव्यौ आग्नीध्रः ; तस्मिन् भक्षणा-दिना प्रीते सिद्धे, सिद्धा द्यावापृथिव्योः प्रीतिरिति ॥ ४१ ॥

“अथ यत्राग्निषम्” । ‘यत्र’ काले ‘आग्निषम्’ “उपहृतोऽयं यजमान उत्तरस्थां देवयज्यायाम्”—इति^४ होता ‘आग्नास्ते’, ‘तत्’ तदा ‘जपति’ । कः ? यजमानः ; आग्निषां तदर्थत्वात्^५ ;— “तद्या

१— जु० उ० १० धा० । २— का औ० ३. ४. १६ सू० टीका ३० ।

३— “भूमिं पर्जन्या जित्वन्ति दिवं जिवन्त्यग्रयः”—इति ऋ० सं० १.

१६४. ५१ ।

४— ५३९ ए० १ पं० द्रष्टव्या ।

५— “व्याघ्रासने मदीय मिति यजमानो जपति”—इति का० औ० सू० ३. ४. २१ । मन्त्रस्तु वा० सं० २. २०. १ ।

६— तदिडाप्राशनपद्धतिस्त्वेवम् ।— अर्ध्वर्युः इडापात्रीं गार्हपत्ये प्रतप्य तस्यां स्थाव्या एवोपस्तीर्य पुरोडाशस्य दक्षिणतो मध्याच्चावद्यति । ततः प्रत्यङ्मुखो भूत्वा होत्रे इडां प्रदाय, हस्तेनापि मुञ्चन्, होतारं प्रदक्षिणीकृत्य, होतुरग्रे प्रत्यङ्मुख उपविश्य, होत्रा समर्पिता मिडां प्रतिगृह्य, इडाया एव सुवेणान्य मादाय होतुः प्रादेशिन्या उत्तमे पर्वणि मध्यमे च सुवेणैवानक्ति । ततो होतुर्हस्ते इडाया एव पश्चा-

एवाचर्षिणो यजमानायाग्निष आशासते, ता एवैतप्रतिगृह्यान्मन्
कुरुते”-इतिवाक्यशेषात्^१ ॥ ४ २ ॥

“अथ पवित्रयोः” । ‘पवित्रयोः’ पवित्राभ्या मिति विभक्ति-
व्यत्ययः । कुतः ? “पवित्रपूताः ०—० तजवामहे”-इतिवाक्यशेषात्^२ ।
‘मार्जयन्ते’^३ । “मृजु ग्रीवालङ्कारयोः”^४ । चौरादिकलाषिष्^५ ।
शोधयन्त्यात्मान मित्यर्थः ॥ ४ २ ॥

“अथ ते पवित्रे” । “यजमानो वै प्रस्तरः” ; इतरस्माद्दर्शिष
उत्कृष्टतरत्वात् । “प्राणोदानौ पवित्रे” ; द्वित्वात् । ‘अपिसृजति’
संसृजति^६ ॥ ४ ४ ॥ २ ॥ [प. १.] ॥

श्रीमतोऽवन्तिनाथस्य विक्रमार्कचितीशितुः ।

धर्माध्यक्षो हरिस्वामी व्याख्येहातपथी अतिम् ॥

इत्याचार्य-श्रीहरिस्वामिनः कृतौ शतपथभाष्ये

हविर्यज्ञेषु अष्टमस्य प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

वक्तुं शक्यते । होता च पञ्चमं मवदानं स्वयं मेवादत्ते । तत इडोप-
हतेति होत्रा पक्यमाने आग्नेयं पुरोडाशं चतुर्धा कृत्वा ब्रह्म पिण्ड-
स्वेतिमन्वान्तेऽध्वर्युर्बर्हिषि निदधाति । ततो यजमान आग्नेयादि-
विदिक्षु चतुरो भागान् निधाय, प्रदक्षिण माग्नेयस्थानादारभ्य, इदं
ब्रह्मणः, इदं होतुः, इदं मध्वर्योः, इदं मासौभ्रस्येति ऋत्विग्भ्य आदि-
शति । ततोऽपसव्यादिकर्मन्ते सर्वे प्रणीतोत्करावन्तरेण निष्कृन्थ,
समर्पणक्रमेण भक्षयन्ति । यजमानोऽपि पञ्चमं भागं भक्षयतीति ।

१— ५३३ पृ० १४ पं० ।

२— ५३३ पृ० १७ पं० ।

३— का० औ० सू० ३. ४. २४ । मन्वस्तु— वा० सं० ६. २२. २ ।

४— जु० उ० ३१५ धा० ।

५— पा० सू० ३. १. २५ ।

६— का० औ० सू० ३. ४. २५ । तन्मन्त्रोऽपि तत्रैव संसृतः ।

ते वा ऽएते ऽउल्मुके ऽउदूहन्ति । अनुयाजेभ्यो
यातयामेव वा ऽएतदग्निर्भवति देवेभ्यो हि यज्ञ
मूहिवान् भवत्ययातयाम्न्यनुयाजांस्तनवामहा ऽइति
तस्माद्वा ऽएते ऽउल्मुके ऽउदूहन्ति ॥ १ ॥

ते पुनरनुसुःस्पर्शयन्ति । पुनरेवैतदग्नि माप्याय-
यन्त्ययातयामानं कुर्वन्त्ययातयाम्नि यदुत ऽज्ज्ज
मुसःस्थितं यज्ञस्य तुत्तनवामहा ऽइति तस्मात्
पुनरनुसुःस्पर्शयन्ति ॥ २ ॥

अथ समिध मभ्यादधाति । समिन्ध ऽएवैन मेतत्
समिद्धे यदुत ऽज्ज्ज मुसःस्थितं यज्ञस्य तुत् तनवामहा
ऽइति तस्मात् समिध मभ्यादधाति ॥ ३ ॥

ताः होतानुमन्त्रयते । एषा ते ऽअग्ने समित्तया
व्वुर्द्धस्व चा च प्यायस्व व्वर्द्धिषीमुहि च व्वय मा च
प्यासिषीमहीति तद्यथैवाद्ः समिद्धुमानायान्वाहैवु
मेवैतदुन्वाह तदेतद्धोतुः कुर्म स यदि मुन्येत न होता
व्वेदेत्यपि स्वयु मेव युजमानो ऽनुमन्त्रयेत ॥ ४ ॥

अथ सुम्मार्षि । युनुक्त्येवैन मेतुद्युक्तो यदुत ऽज्ज्ज
मुसःस्थितं यज्ञस्य तुद्दहादिति तस्मात् सुम्मार्षि सकृत्-
सकृत् सुम्मार्षि त्रिस्त्रिर्वा ऽअग्ने देवेभ्यः सुम्भृजन्ति
नेत्तथा करुवाम युथा देवेभ्य ऽइति तस्मात् सकृत्-सकृत्

सुममार्धुजामितायै जामि ह कुर्याद्यत् चिः पूर्वं चिरुपरं
तस्मात् सकृत्-सकृत् सुममार्धि ॥ ५ ॥

स सुममार्धि । श्रुमे व्वाजजिद् वाजं त्वा ससृवाऽसं
वाजजितः सुममाज्मूर्ति* सरिष्यन्त मिति वा ऽश्रुग्र
ऽआह सरिष्यन्निव हि तर्हि† भवत्यथाच ससृवाऽस
मिति ससृवेव ह्युच भवति तस्मादाह ससृवाऽस
मिति ॥ ६ ॥

अथानुयाजान् यजति । या वा ऽएतेन यज्ञेन देवता
ह्वयति याभ्य ऽएषु यज्ञस्तायुते सर्वा वै तत्ता ऽइष्टा
भवन्ति तद्यत्तासु सर्वास्विष्टास्वथैतत्पुत्रेवानुयजति
तस्मादनुयाजा नाम ॥ ७ ॥

अथ युदनुयाजान् यजति । छन्दाऽसि वा ऽअनुया-
जाः पशुवो वै देवानां छन्दाऽसि तद्यथेदं पशुवो युक्ता
मनुष्येभ्यो वहन्त्येवं छन्दाऽसि युक्तानि देवेभ्यो यज्ञं
व्वहन्ति तद्युच छन्दाऽसि देवान्समतर्पयन्त्य छन्दाऽसि
देवाः समतर्पयंस्तदुतस्तत् प्रागभूद्यच्छन्दाऽसि युक्तानि
देवेभ्यो यज्ञं मुवाक्षुर्यदेनान्समतीठपन् ॥ ८ ॥

अथ युदनुयाजान् यजति । छन्दाऽसि वा ऽअनु-
याजाश्छन्दाऽस्येवैतत्सन्तर्पयति तस्मादनुयाजान्यजति

* 'सुमाम्मूर्ति'—इति क, ग ।

† 'तर्हि'—इति च ।

तस्माद्येन व्वाहनेन धावयेत्तुद्धिमुच्य ब्रूयात् पायय-^{*}
तैनत्सुहितं कुरुतेत्येष ऽउ वाहनस्यापहवः ॥ ९ ॥

स वै खुलु बर्हिः प्रथमं यजति । तद्वै कुनिष्ठं छन्दः
सुज्ञायत्री प्रथमा छन्दसां युज्यते तदु तुद्दीर्येणैव युच्छेनी
भूत्वा दिवः सोम माहरत्तदयथायथं मन्यन्ते यल्लुनिष्ठं
छन्दः सुज्ञायत्री प्रथमा छन्दसां युज्यते ऽथाथ यथा-
यथं देवाञ्छन्दाःस्यकल्पयन्ननुयाजेषु नेत्पापवस्यसमुस-
दिति ॥ १० ॥

स वै खुलु बर्हिः प्रथमं यजति । अयं वै लोको
बर्हिरोषधयो बर्हिरस्मिन्नेवैतस्लोक ऽओषधीर्दधाति ता
ऽइमा ऽअस्मिस्लोकं ऽओषधयः प्रतिष्ठितास्तुदिदः सुर्वं
जुगदस्यां तेनेयं जुगतौ तज्जुगतीं प्रथमा मकुर्वन् ॥ ११ ॥

अथ नराशुःसः द्वितीयं यजति । अन्तरिक्षं वै नरा-
शुःसः प्रजा वै नरस्ता इमा अन्तरिक्षं मुनु वावद्युमानाः
प्रजाश्चरन्ति यद्वै व्वदति शुःसतीति वै तदाहुस्तस्मा-
दन्तरिक्षं नराशुःसोऽन्तरिक्षं मु वै त्रिष्टुप्तत् त्रिष्टुभं
द्वितीया मकुर्वन् ॥ १२ ॥

अथाग्निरुत्तमः । गायत्री वा अग्निस्तुज्ञायत्री मुत्तमा
मकुर्वन्नेवुं यथायथेन क्लृप्तेन छन्दाःसि प्रत्यतिष्ठंस्तस्मा-
दिदं मुपापवस्यसम् ॥ १३ ॥

* 'पायय'-इति च ।

† 'ऽअस्मिस्लोक'-इति च ।

देवान् यजेत्येवाध्वर्युराह । देवन्देव मिति सुर्वेषु
होता देवानां वै देवाः सन्ति ब्रुदाःस्येव पशुवो ह्येषां
गृहा हि पशुवः प्रतिष्ठो हि गृह्णाःकुन्दाःसि वा अनु-
याजास्तस्माद् देवान् यजेत्येवाध्वर्युराह देवन्देव मिति
सुर्वेषु होता ॥ १४ ॥

वसुवने वसुधेयस्येति । देवताया ऽएव वषट्
क्रियते देवतायै ह्ययते न वा ऽशुच देवतास्त्यनुयाजेषु
देवम्बर्हिःरिति तत्र नामिर्नेन्द्रो न सोमो देवो नुराशुःस
ऽइति नात ऽएकञ्चन यो वा ऽशुचाग्निर्गायत्री सु निदा-
नेन ॥ १५ ॥

अथ युदसुवने वसुधेयस्येति यजति । अग्निर्वै
वसुवनिरिन्द्रो वसुधेयोऽस्ति वै ब्रुन्दसां देवतेन्द्राग्नी
ऽएवैव मु हैतुदेवतायाः एव वषट् क्रियते देवतायै
ह्ययते ॥ १६ ॥

अथोत्तम मनुयाजु मिष्ट्वा समानीय जुहोति प्रया-
जानुयाजा वा ऽएते तद्यथैवादः प्रयाजेषु यजमानाय
दिषुन्तं श्रावृथं बलिः हारयत्यत्र* ऽश्राद्यं बलिः
हारयत्येवु मेवैतदनंयाजेषु बलिः हारयति ॥ १७ ॥ ४ ॥

॥ इति षष्ठप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् [८. २.] ॥

“ते वा एते उल्लुके” । अनुयाजब्राह्मण मेतत् । “अग्निं कल्पयति”—इत्यस्मिन्^१ क्रमे उल्लुके^२ द्वे ‘उदूहन्ति’ ऊर्द्धं नयन्ति, अग्निः पृथक् कुर्वन्ति, षत्विग्यजमानाः । साचादध्वर्युः, इतरे तदनुज्ञानेन । अथ कस्मान्न बहव एव साचादुदूहन्ति ? एकेनो-दूहनेनैकस्यैव कर्तुरपेक्षितत्वात् । यथा चानुयाजयजने तेषां स्त्र-व्यापारापेक्षं बह्वत्वम्, एव मुदूहनेऽपीति गम्यते । किमर्थं मुदू-हन्ति ?^३ ‘अनुयाजेभ्यः’ अनुयाजार्थम् । कोऽनुयाजेषु तयोरुपयोगः ? इति चेत्, ‘घातयामा’ गतरसः, गतवीर्यः ‘एतत्’ एतस्मिन्ननुयाज-काले अग्निर्भवति । ‘देवेभ्यः’ यस्माद् ‘यज्ञ मूढवान् भवति’, ततश्च गतवीर्यत्वादनुयाजेष्वचमः स्यात् । आभ्यां प्रागुच्चीताभ्यां पुनः संसृष्टाभ्याम्^४ अगतवीर्या भविष्यतीत्यभिप्रायः । अतएवाग्निकल्पन-काले उदूहन्तीति गम्यते । अनुयाजेभ्यः उल्लुके उत्सार्थं देव-यागायाग्निं कल्पयतीति हि तत्र युज्यते ॥ १ ॥

“ते पुनरनु” । अनुयाजेभ्य उल्लुके उत्सार्थं देवयागेऽतीते पश्चात् ‘संस्पर्शयन्ति’ सङ्गमयन्ति ॥ २ ॥

“अथ समिध मभ्या” । उल्लुकसमासेन पुनर्नवीकृतोऽग्निः ॥ ३ ॥

“ताऽ होता” । समिधा सामिधेनीस्थानीयया च “एषा ते”— इत्यनयर्षा^५, “समिधते”—इत्येतदादिभ्यां दाभ्या माह । “तदेत-

१— पुरस्तात् ३. ३. २२ (२१७ पृ० १४ पं०) द्रष्टव्यम् ।

२— ‘उल्लुकम्’ प्रज्वलत् कालम् । अम० को० २. ६. ३० ।

३— ‘मुदूहन्तम् ?’—इति ठ ।

४— ‘संसृष्टाभ्याम्’—इति ठ ।

५— वा० सं० २. १४. १ । का० औ० सू० ३. ५. २ ।

दिति । यस्मादेव मनुमन्त्रणात्मकं कर्म होतुः, नाध्वर्योः । ‘स यज-
मानः’ ‘होता न वेद इति मन्येत’, तदा ‘स्वय मप्यनुमन्त्रयेत’ ॥ ४ ॥

“अथ सस्मार्ष्टि” । सस्मार्गो द्वाभ्या मुच्यते^१ ॥ ५ ॥

“स सस्मार्ष्टि” । ‘ससृवान्’^२ ससृतवानिति प्राप्ते तकारलोपः^३ ॥ ६ ॥

“अथानुयाजान्” । (न चैष इडाभागः, किं तर्ह्यन्य एवाय
मग्नीद्भागः, प्राग्निचं च इडा च यच्चाग्नीध आदध्यात्^४) अचानु-
याजविधिरूपकान्तः, तस्मात् “अनुयाजान् यजति”—इत्युपसंहरि-
ष्यते । ‘या वा एतेन’—इति निर्वचनम् ॥ ७ ॥

“अथ यदनुयाजान्” । —इति अर्थवादसम्बन्धार्थः पुनरुपन्यासः ।
“हन्दाऽशीति । यदा हन्दोभिर्देवास्तर्पिताः, अथोत्तरकालं देवैश्च-
न्दांश्च तर्पितानीतीतिहासः । त मधियज्ञं योजयति^५— ‘तत्’
‘अतः’ अनुयाजेभ्यः ‘प्राक्’ वृत्त मधियज्ञम् । किं तत् ? यच्छन्दो-
भिर्देवास्तर्पितास्तस्यैतद्यज्ञे रूपं दर्शितम् । प्रयाजादौ स्निष्टहृदन्त
इत्यर्थः ॥ ८ ॥

यस्य द्वितीयावृत्तं देवैश्चन्दसां तर्पणम्, स यज्ञे दर्शनीयः ;
तदर्थं मनुयाजा इव्यन्त इति दर्शयन्नाह— “अथ यदनुयाजान्
यजतीति ॥ ९ ॥

१— वा० सं० २. १४. २, ३ । का० औ० सू० ३. ५. १, ४ ।

२— पुरस्तात् ४ ४ १५ (३०७ ए०) द्रष्टव्यम् ।

३— “‘ससृवांस’ सरन्तम् । सृ गतावित्यस्मात्स्त्रिट्, तस्य कसुः”—इति,
‘ससृवांसः’ प्राप्तवन्तः—इति च ऋ० सं० सा० भा० ।

४— ज-पुरस्तेऽय मधिकः पाठः ।

५— ‘त मभिधेयं यज्ञं योजयति’—इति ठ ।

“स वै खलु” । उत्तरस्थां कण्डिकायां बर्हिषो जगतीलं वक्ष्यते अस्थां तु जगत्या अनुयाजेषु प्राथम्यकारण माह—
 “तद्वै”—इति । तत्र सामिधेनीषु ‘कनिष्ठम्’ अचरसङ्ख्याया अल्पतमं
 ‘हृन्दः’ ‘गायत्री’ ‘प्रथमा हृन्दसां’ यज्ञेषु ‘युज्यते’ । ‘तत्’ तेन
 ‘वीर्येण’ ‘यच्छ्येनो भूत्वा दिवः सोम माहरत्’ । यच्च ‘अथथायथं’
 अथथास्थं स्थानविपर्यासं ‘मन्यन्ते’ विद्वांसः । ‘यत्’ जगत्या परि-
 माणतो ज्येष्ठाया मेव तिष्ठमानाया मल्पाचरा ‘गायत्री प्रथमा
 युज्यते’, तद् ‘यथायथं’ कर्तुं मिह ‘अनुयाजेषु’ ‘देवाः’ जगतीं
 प्रथमाम् ‘अकल्पयन्’ । सा च जगती बर्हिरित्यभिप्रायः ।
 किमर्थम् ? “नेत् पापवस्त्रस मसत्” ‘पापं’ ज्येष्ठापेक्षया कनिष्ठम्,
 तत् पापक मेव, ‘वस्त्रसम्’ प्रशस्यतरं, यत् ‘नेत् असत्’; तदनु-
 काराच्च प्रजास्रपि यत्पापं वित्तबन्धुकर्मादिना, तद् ‘वस्त्रसं’
 वसुतरं, प्रशस्यतर मितरस्मादपापान्मभूदिति ॥ १० ॥

यदि देवा यथायथ मचाकल्पयन्, एवं तर्हि जगती प्रथमं
 यष्टव्या, किम् बर्हिषा ? एतदाशङ्क्य बर्हिषो जगतीलं वक्तुं बर्हिः-
 शब्दप्रयोगे च कारणं वक्तुं पुनराह— “स वै खलु”—इति । “अथं
 वै लोको बर्हिः” येयं बर्हिराख्या देवताचेच्छेते, एषा अथं लोकः ।
 कथम् ? । परिवृद्धो हि सः । एव मपि जगती-शब्देनैव युक्तम्
 ‘अथं लोको बर्हिः’ यष्टुम्, किं बर्हिः-शब्देन ? अत आह—
 “श्रीषधयो बर्हिरस्मिन्नेवैतल्लोक श्रीषधीर्दधातीति । बर्हिः-शब्देन
 जगत्या मपीज्यमानाया मयं गुणो लभ्यत इत्यभिप्रायः । यद्यथं
 लोको बर्हिः, बर्हिष्य प्रथम मिज्यते, ततः कथं यथायथं हृदांसि

कञ्चितानि भवन्तीत्यत आह— “तदिदं मिति । अथ मेव लोको जगत्सम्बन्धात् ‘जगती’; ततश्चास्मिन् लोके बर्हिषीज्यमाने जगती ह्यन्द्सां प्रथम मिष्टा भवतीत्यथथायथपरिहारः । “तज्जगतीं प्रथमा मिति । “अर्हर्हिः प्रथम मयजन् देवाः, तज्जगतीं प्रथमा मकुर्वन्नेवं यथायथ मकुर्वन्”—इतीतिहासशेषस्य पूर्वेण सम्बन्धः । “तथो एवैष यद्वर्हिर्यजति, तज्जगतीं प्रथमां करोति, ततश्चापापवत्स्यसं यथायथं करोति”—इति चोपसंहार इतिहासस्य द्रष्टव्यः ॥ ११ ॥

“अथ नराशंसं” । नरः प्रजाः शंसन्ति वदन्त्यस्मिन्निति ‘अन्तरिचं नराशंसः’ । ‘अन्तरिचं सु वै त्रिष्टुप्’; मध्यमत्वादेकादश-भागत्वाच्च । दश दिशः, आत्मनैकादश; रुद्रसम्बद्धादा^१ । इहापि तथैवेतिहासोऽधियज्ञे उपसंहारार्थः । “यन्नराशंसं मयजन्, तत् त्रिष्टुभं द्वितीया मकुर्वन्; यन्नराशंसं यजति, तत्त्रिष्टुभं द्वितीयां करोति”—इति ॥ १२ ॥

“अथाग्निरुत्तमः” । अत्र यष्टव्य इति शेषः । “गायत्री वा अग्निः” राम्नेथी हि ॥ १३ ॥

“देवान् यजेत्येव” । बर्हिरादिषु यष्टव्येषु बर्हिर्यजेत्यादिहूपेन्द्र-याज्यावचने चेद मुच्यते । ‘देवान्’—इति बहुवचनान्तेन देवशब्दे-नाध्वर्युः प्रेष्यति; न बर्हिर्यजेत्यादिना । होतापि सर्वत्र ‘देवं देव मिति’ आह, न बर्हिराद्येव केवल मित्यर्थः^२ । ननु चोत्तरयोर्देवो

१— एकादश रुद्राः, ते च मध्यस्थाना इति याज्ञीयनिरुक्तादौ प्रसिद्धाः ।

२— “अतिक्रम्याम्राध्याह देवान् यजेति, यज-यजेत्युत्तरौ, देवान्-देवानिति वा सर्वत्र नियमशब्दाद्, विह्वलितदर्शनाच्च”—इति का०श्रौ०सू०३.५.६-६ ।

देव इत्याह, न देवं देवं मिति^१ ? सत्य मेवम् । यथाप्राप्ते
 लनुवदित्ये 'देवं'-शब्दाद्दीप्साद्विर्वचन मेतत्^२ प्रातिपदिकनिर्द्देश-
 माच्चपरं द्रष्टव्यम् । किं पुनः कारणं बर्हिरादिषु वक्तव्येषु देवान्
 आह ? यस्माच्छन्दोदेवव्या अनुयाजाः, 'कन्दांसि' च 'देवानां
 देवाः', परोक्षत्वाच्च देवशब्दः प्रशस्ततरः ; अतः कन्दो वा गायत्र्या-
 दिवा 'तस्माद् देवान् यजेत्येवाध्वर्युराह' ।—इत्येत मर्थं 'देवानां
 वै देवाः सन्ति'-इत्यादिना दर्शयति । 'पशवो हि'-इति देव-
 त्वोपपत्तिः । पशूनाञ्च साक्षाद्देवत्व मसिद्ध मिति 'गृहा हि
 पशवः'-इत्याह । गृहभोगाः पशुमत^३ एवेति 'गृहाः पशवः' ।
 गृहाणा मयसिद्धं देवत्व मिति 'प्रतिष्ठो हि गृहाः'-इत्याह ।
 प्रतितिष्ठन्त्यस्या मिति 'प्रतिष्ठा' शरणम्, गतिरित्यर्थः । यश्च यस्य
 शरणं गतिरत्यन्तोपकारी, स तस्य देव इति प्रसिद्धम् । "तस्माद्
 देवान् यजेत्याह"-इत्युपसंहारः ॥ १४ ॥

"वसुवने वसुधेयस्येति" । अनुयाजेषु^४ सर्वेषु होताहेति
 सम्बन्धः । "देवताया एवेति । कण्डिकाद्वयेनास्य पदद्वयस्यान्तरार्थ-
 व्याख्यानम्^५ ; तस्योपक्रमः— सर्वत्रैव यागे 'देवतायै एव' होत्रा

१— इह प्रथमो बर्हिर्यागः, तत्र 'देवम्'-इति समाप्तातम् ; द्वितीयो
 नराशंसयागः, तृतीयस्तु खिष्टकृदग्नियागः, तत्रोभयत्रैव 'देवः'-
 इत्याप्तातः । तै० ब्रा० ३. ५. ६. १, २, ३, मन्त्रा द्रष्टव्याः ।

२— पा० सू० ८. १. ४ ।

३— 'पशुमन्त'-इति ङ ।

४— नास्त्येतत् पदं ठ-पुस्तकादन्यत्र ।

५— विशेषव्याख्या साधारणव्याख्या चेति व्याख्याद्विविध्य मिहाभिप्रेतम् ।
 तदिह विशेषव्याख्योपक्रान्ता, परकण्डिकायां समापयिष्यते ; तत-
 स्तस्या एव भाष्यान्ते साधारणव्याख्या चाभिधास्यते ।

‘वषट् क्रियते’ । ‘देवतायै’ एवाध्वर्युणां ‘ह्वयते’ । एतदुचितम् । ‘अत्र’ तु ‘अनुयाजेषु’ प्रसिद्धा ‘देवता’ ‘न अस्ति’; बर्हिनराग्र-सयोर्देवतात्वेनाप्रसिद्धेः, अग्रेषु गायत्रीप्रधानत्वात् । तेन ‘वसुवने’-‘वसुधेयस्य’—इतिशब्दाभ्या मग्नि मिन्द्रञ्चोपादाय, ताभ्यां बर्हि-रादौनुपलक्ष्य इन्द्राग्न्यात्मकेभ्यो बर्हिरादिभ्यो वषट् करोति होता, अध्वर्युश्च तदात्मकेभ्य एव जुहोतीत्युपसंहारः ॥ १५ ॥

“अथ यद्” । ‘अग्निर्वै वसुवनिः’ । वसु हविल्लक्षणं वनति भजति, इतरद्वा यजमानेभ्यो ददङ्गजतीति ‘वसुवनिः’ । ‘इन्द्रो वसुधेयः’ । वसूनि हवींषि धीयन्तेऽस्मिन्निति ‘वसुधेयः’, वसूनि वा दधाति ददातीति वा ‘वसुधेयः’ । “कृत्यल्युटो बज्जलम्”—इति^१ कर्त्तर्यधि-करणे वा कृत्यः । ततः किन्देवतायै वषट् क्रियत इत्यभिप्रायः । ननु चात्र जगत्यादिभ्यश्चन्द्रोभ्यो बर्हिरादिशब्दकेभ्यो वषट् कर्त्तव्य मिन्द्राग्न्योः किं मापतितम् ? नैष दोषः । इन्द्राग्निभ्यां प्रसिद्ध-देवतारूपप्रतिपत्तये जगत्यादीन्वेव लक्षयिष्यन्ते, यथा बर्हिरा-दिभिः । कथं पुनरिन्द्राग्निभ्यां जगत्यादीनि लक्ष्यन्तेऽसम्बद्धाभ्या मित्यत आह—“अस्ति वै क्वन्दसा मिति । प्राणेनेन्द्रेणाधिष्ठितया वाचा क्दांस्थभिव्यज्यन्त इति ‘इन्द्राग्नी एव देवता क्वन्दसाम्’ । ततश्चाधिष्ठात्र्या देवतया शक्यान्यात्मरूपापन्नानि जगत्यादीनि लक्षयितुम् । एव मपि ‘वसुवने!’—इत्यामन्त्रितान्तम्, ‘वसुधे-यस्य’—इति षष्ठ्यन्तम् ; ते कथम् ‘बर्हिर्वेतु^२’—इतिप्रथमान्तेन

१ — पा० सू० ३. ३. ११३ ।

२ — तै० ब्रा० ३. ५. ६. १-३ । तै० सं० २. ६. ६. ११ ।

बर्हिंरादिना सम्बद्धेते ? नैष दोषः । “एव सु हैतदिति । ध्रुवं द्वे
 अयेते विभक्तौ व्यत्ययेन^१ चतुर्थ्यर्थवृत्ते दर्शयति । तथापि च नैव
 सामानाधिकरणेन सम्बन्धः ; कथं तर्हि ? बर्हिर्वेतु वसुवनि वसु-
 धेयाभ्यां वौषडिति बर्हिंरात्मिका जगती पिबत्वाज्यम्^२ । तस्यै
 एवेन्द्राग्निरूपायै वषडित्यर्थः । ननु चात्र याज्याया मुपपद्येताप्यथ मर्थः,
 प्रेषे तु वषद्धार एव नास्ति,— “देवं बर्हिः०—० वसुवने वसुधेयस्य
 यज”—इति^३, तत्र कथं मेकवाक्यता स्यात् ? नैष दोषः ; तस्यापि
 हि यास्काचार्येण “वसुवननाय च वसुधानाय च”— इति तादर्थ्य-
 चतुर्थ्या एकवाक्यता दर्शिता^४ । अथवा विनैव विभक्तिव्यत्ययादर्था
 वक्तव्यः । हे भगवन् ! ‘वसुवने’ अग्ने ! कन्दसो देवतां ! त्वदात्मकं
 त्वदनुगृहीत मेतद् ‘देवं-बर्हिः’-शब्दकं कन्दः ‘वसुधेयस्य’ इन्द्रस्य
 स्वरूप मधिष्ठाय ‘वेतु’ इति । एव मपि चेन्द्राग्निसम्बन्धकीर्तन-
 मात्रादेव देवतायै वषट् क्रियत इत्यभिप्रायः ।— एवं तावदन्तरो-
 ऽर्थः ॥ हे ‘वसुवने’ अग्ने ! वसुधेयस्य प्रशस्यस्याज्यभागस्य ‘वेतु’ देवं
 बर्हिः । —इति बाह्योऽर्थः ॥ १६ ॥

१— पा० सू० ३. १. ८५ ।

२— मन्वस्यस्य ‘वेतु’-पदस्यार्थोऽयम् । यास्काचार्यस्तु ‘वीताम्’-इत्यस्य
 ‘पिबेतां कामयेतां वा’-इति द्विविधोऽर्थ उक्तः (निरु० ६. ४. १०.) ।
 “आज्येन प्रयाजा इज्यन्ते, पशुना मध्यतः, एषदाज्येनानुयाजाः”—इति
 हि तै० सं० ६. ३. ११. ७ ।

३— वा० सं० २८. १२ । का० श्रौ० सू० १६. ६. १२ ।

४— निरु० ६. ४. १० । ‘यजेति सम्भैषः’-इति तत्र तच्छेषः ।

“अथोत्तमम्” । “प्रयाजानुयाजा वा एत इति । प्राणादनपेतः
‘प्रयाजः’, अपानादनपेतः ‘अनुयाजः’ इति ; “प्राणा वै प्रयाजा
अपाना अनुयाजाः”—इति^१ । प्राणापाननिवृत्तौ समानयनेन
भवितव्य मित्यभिप्रायः ॥ १७ ॥ ४ ॥ [८. २.] ॥

श्रीमतोऽवन्निनास्य विक्रमादित्यभूपतेः^२ ।

धर्माध्यक्षो हरिस्वामी व्याख्यच्छतपथश्रुतिम्^३ ॥

इत्याचार्यश्रीहरिस्वामिनः कृतौ शतपथब्राह्मणभाष्ये हविर्यज्ञेषु
अष्टमाध्यायस्य द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

॥ इति षष्ठः प्रपाठकः समाप्तः ॥

१— निरु० ८. २. ७ । “आग्नेया वै प्रयाजा आग्नेया अनुयाजाः × ×
× कृन्दांसि वै प्रयाजाऽऽकृन्दांस्यनुयाजाः × × × ऋतवो
वै प्रयाजाः पशवोऽनुयाजाः × × × प्राणा वै प्रयाजा अपाना अनु-
याजाः × × × आत्मा वै प्रयाजाः प्रजा अनुयाजाः ×
× × आग्नेया इति तु स्थितिर्भक्तिमात्र मितरत्”-इति ।

२— ‘विक्रमार्कस्य भूपतेः’-इति, विक्रमस्य क्षितीश्रुतुः’-इति च पाठौ ।

३— ‘व्याख्यच्छातपथीं श्रुतिम्’-इति च बज्जत्र ।

४— ‘कांडि १११’-इति क, ग ; ‘कण्डिकासंख्या १११’-इति घ । तत्र
१ ब्रा० २८ क०, २ ब्रा० २२ क०, ३ ब्रा० ४४ क०, ४ ब्रा० १७ क० ।
तदासां सङ्गलनया १११ कण्डिकाः श्रुता इह षष्ठे प्रपाठके श्र मिति ॥

अथ

सप्तमप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ।

अपि वा

अष्टमाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ।

॥ हरिः ॐ ॥

स वै सुचौ व्यूहति । अग्नीषोमयोरुज्जिति मनुज्जेषं
व्वाजस्य मा प्रसवेन प्रोहामीति जुह्वं प्राचीं दक्षिणेन
पाणिनाग्नीषोमौ त मुपनुदतां योऽस्मान् द्वेष्टि यं च
व्वयं द्विष्मो व्वाजस्यैनं प्रसवेनापोहामीत्युपभृतं प्रती-
चीः सव्येन पाणिना युदि स्वयं युजमानः ॥ १ ॥

यद्युऽअध्वर्युः । अग्नीषोमयोरुज्जिति मनुज्जयत्वयं
युजमानो व्वाजस्यैनं प्रसवेन प्रोहाम्यग्नीषोमौ त मुप-
नुदतां यु मयं युजमानो द्वेष्टि युश्चैनं द्वेष्टि व्वाजस्यैनं
प्रसवेनापोहामीति पौर्षमास्या मग्नीषोमीयः हि
पौर्षमासुः हविर्भुवति ॥ २ ॥

अथामावास्यायाम् । इन्द्राग्न्योरुज्जिति मनुज्जेषं

व्वाजस्य मा प्रसवेन प्रोहामीन्द्राग्नी त मुपनुदतां
योऽस्मान् हेष्टि युं च व्युं द्विष्मो व्वाजस्यैनं प्रसवेना-
पोहामीति युदि स्वयं युजमानः ॥ ३ ॥

यद्यु ऽअध्वर्युः । इन्द्राग्न्योरुज्जिति मनुज्जयत्वयं युज
मानो व्वाजस्यैनं प्रसवेन प्रोहामीन्द्राग्नी त मुपनुदतां
यु मयं युजमानो हेष्टि युश्चैनं हेष्टि व्वाजस्यैनं प्रसवे-
नापोहामीत्यमावास्याया मैन्द्राम्नुः ह्यामावास्युः हवि-
र्भुवत्येवं यथादेवतं व्यूहति तद्यदेवं व्यूहति ॥ ४ ॥

युजमान ऽएव जुह्म मनु । योऽस्मा ऽअरातीयति सु
ऽउपभृत मनु प्राञ्च मेवैतद् यजमान मुदूहत्यपाञ्चं त
मुपोहति योऽस्मा ऽअरातीयत्युतैव जुह्म मन्वाद्य
ऽउपभृत मनु प्राञ्च मेवैतदत्तार मुदूहत्यपाञ्च माद्य
मुपोहति ॥ ५ ॥

तद्वा ऽएतत् । समानु ऽएव कर्मन् व्याक्रियते तुस्मादु
समानादेव पुरुषादत्ता चाद्यश्च जायेते ऽइदं हि चतुर्थे
पुरुषे तृतीये सुङ्गच्छामह ऽइति विदेवं दीव्यमाना
जात्या ऽआसत ऽएतस्मादु तत् ॥ ६ ॥

अथ जुह्वा परिधीन्सुमनक्ति । युया देवेभ्यो ह्यौषीद्
यया यच्चुः समतिष्ठिपत्तुयैवैतत् परिधीन् प्रीणाति
तस्माज्जुह्वा परिधीन्सुमनक्ति ॥ ७ ॥

स सुमनक्ति । व्वसुभ्यस्त्वा रुद्रेभ्यस्त्वादित्येभ्यस्त्वेत्येते
वै चया देवा यद्वसवो रुद्रा ऽआदित्या ऽएतेभ्यस्त्वेत्ये-
वैतदाह ॥ ८ ॥

अथ परिधि मभिपद्याश्रावयति । परिधिभ्यो ह्येतदा-
श्रावयति यज्ञो वा ऽआश्रावणं यज्ञेनैवैतत् प्रत्यक्षं परि-
धीन् प्रौणाति तस्मात् परिधि मभिपद्याश्रावयति ॥ ९ ॥

सु ऽआश्राव्याह । इषिता दैव्या होतार ऽइति दैव्या
वा ऽएते होतारो यत्परिधयोऽग्नयो ह्रीष्टा दैव्या होतार
ऽइत्येवैतदाह यदाहेषिता दैव्या होतार ऽइति भद्रवा-
च्यायेति स्वयं वा ऽएतस्मै देवा युक्ता भवन्ति युत्साधु
व्वदेयुर्युत्साधु कुर्युस्तस्मादाह भद्रवाच्यायेति प्रेषितो
मानुषः सूक्तवाकायेति तदिमुं मानुषः होतारः
सूक्तवाकाय प्रसौति* ॥ १० ॥

अथ प्रस्तर मादत्ते । युजमानो वै प्रस्तरस्तद्युचास्य
यज्ञोऽगंस्तुदेवैतद्युजमानः स्वगाकरोति देवलोकं वा
ऽअस्य यज्ञोऽगन् देवलोकं मुदैतद्युजमान मुपि
नयति ॥ ११ ॥

स युदि वृष्टिकामः स्यात् । एतेनैवाद्देवैत सुञ्जानायां
द्यावापृथिवी ऽइति यदा वै द्यावापृथिवी सञ्जानाते

* 'प्रसौति'—इति क ।

† 'सञ्जानाये'—इति च ।

ऽश्रुग्रं वर्षति तस्मादाह सुञ्जानाथां द्यावापृथिवी ऽइति
 मित्रावरुणौ त्वा वृष्ट्यावता मिति तद्यो वर्षस्येष्टे सु
 त्वा वृष्ट्यावत्वित्येवैतदाहायं वै वर्षस्येष्टे योऽयं पवते
 सोऽय मेक इवैव पवते सोऽयं पुरुषेऽन्तः प्रविष्टः प्राङ्
 च प्रत्यङ् च ताविमौ प्राणोदानौ प्राणोदानौ वै
 मित्रावरुणौ तद्य एव वर्षस्येष्टे सु त्वा वृष्ट्यावत्वित्येवै-
 तदाह तु मेतेनैवाददीत यदा ह्येव कदा च वृष्टिः सु
 मिव* तु मनक्त्याहुति मेवैतत्करोत्याहुतिर्भूत्वा देव-
 लोकं गच्छादिति ॥ १२ ॥

स वा ऽश्रुग्रं जुह्वा मनुक्ति । मध्य मुपभृति मूलं
 भ्रुवाया मुग्र मिव हि जुह्मर्मुध्य मिवोपमृन्मूल मिव
 भ्रुवा ॥ १३ ॥

सोऽनक्ति । व्यन्तु व्ययोऽक्तः रिहाणा ऽइति व्यय ऽएवैन
 मेतद्भूत मस्मान्मनु यलोकाद्देवलोकं मभ्युत्पातयति तु
 न्नीचैरिव हरति इयं तद्यस्मान्नीचैरिव हुरेद्युजमानो वै
 प्रस्तुरोऽस्या ऽएवैन मेतत् प्रतिष्ठायै नोद्धन्तीहो ऽएव
 वृष्टिं नियच्छति ॥ १४ ॥

सु हरति । मरुतां पृषतीर्गच्छेति देवलोकं गच्छेत्येवै-
 तदाह यदाह मरुतां पृषतीर्गच्छेति व्वशा पृश्निर्भूत्वा

* 'श्रमिव'—इति क, ग ।

दिवं गच्छेत्ततो नो वृष्टि मावहेतीयं वै वृशा पृश्निर्यदिद् मस्यां मूलि चामूलं चान्नाद्यं प्रतिष्ठितं तेनेयुं वृशा पृश्निरियं भूत्वा दिवं गच्छेत्येवैतदाह ततो नो वृष्टि मावहेति वृष्टाद्वा ऽर्जुसः सुभूतं जायते तुस्मादाह ततो नो वृष्टि मावहेति ॥ १५ ॥

अथैकं तृणं मुपगृह्णाति । युजमानो वै प्रस्तरः स यत् कृत्स्नं प्रस्तरं मनुप्रहरेत् क्षिप्रं ह युजमानोऽमुं लोकं मियात्तथो ह युजमानो ज्योग् जीवति यावद्देवास्येह मानुष मायुस्तस्मा ऽएवैतदुपगृह्णाति ॥ १६ ॥

तन्मुहूर्त्तं धारयित्वानुप्रहरति । तद्यत्रास्येतर ऽआत्मागंस्तु देवास्यैतद्गमयत्यथ युन्नानुप्रहरेदन्तरियाह युजमानं लोकात्तथो ह युजमानं लोकान्नान्तरेति ॥ १७ ॥

तं प्राञ्च मनुसुमस्यति । प्राची हि देवानां दिग्गथो ऽउदञ्च मुदीची हि मनुष्याणां दिक् तु मङ्गुलिभिरेव योयुष्येरन् न काष्ठैर्द्धारुभिर्वा ऽदुतरः शुवं व्यषन्ति नेत्तथा करुवाम यथेतरः शुव मिति तुस्मादङ्गुलिभिरेव योयुष्येरन् न काष्ठैर्यदा होता सूक्तवाक माह* ॥ १८ ॥

अथाम्नीदाहानुप्रहरेति । तद्यत्रास्येतर ऽआत्मागंस्तु देवास्यैतद्गमयेत्येवैतदाह तूष्णीं मेवानुप्रहृत्य चक्षुष्या

ऽअग्नेऽसि* चक्षुर्मे पाह्वीत्यात्मानं मुपस्पृशति तेनो
ऽश्रुप्यात्मानं नानुप्रवृणक्ति† ॥ १६ ॥

अथाह सुव्वदस्वेति । संवादयैनं देवैरित्येवैतदाहा-
गानग्रीदित्यगन् खल्वित्येवैतदाहागन्नितीतरः प्रत्याह
श्रावयेति तं वै देवैः श्रावय त मनुबोधयेत्येवैतदाह
श्रौषडिति व्विदुर्व्वा ऽएन मनु वा ऽएन मभुत्सते-
त्येवैतदाहैव मध्वर्युश्चाग्नीच्च देवलोकं यजमान मुपि-
नयतः ॥ २० ॥

अथाह स्वगा दैव्या होतृभ्य ऽइति । दैव्या वा ऽएते
होतारो यत्परिधयोऽग्नयो हि तानेवैतत् स्वगाकरोति
तस्मादाह स्वगा दैव्या होतृभ्य इति स्वस्तिर्मानुषेभ्य
ऽइति तुदस्मै मानुषाय होत्रे ऽह्वला‡ माशास्ते? ॥ २१ ॥

अथ परिधीननुप्रहरति । सु मध्यमु मेवाग्ने परिधि
मनुप्रहरति युं परिधिं पर्यधत्या॥ ऽअग्ने देव पणिभि-
र्गुह्यमानः । तं तऽएत मनुजोषं भराम्येष नेत्त्वु॥दपचेत-

* 'अग्ने'-इत्येव ग ।

† 'वृणक्ति' इति क ।

‡ 'होतृभ्य' इति, 'होत्रे दक्षिणा' इति चेमौ पाठौ वृष्टौ डा०-
वेवरेण । पुरस्ताच्चैवं (४६२ पृ०— ७. १. ११.) द्रष्टव्यम् ।

§ 'माशास्ते' इति क ।

॥ 'पर्यधत्या'-इति ग ।

॥ 'नेत्त्वु'-इति ग, डा०-वेवरेण च वृष्टः । 'ने न त्व'-इति च ।

याता ऽद्वित्यग्नेः प्रियं पाथो ऽपीत मित्तीतरावन्-
सुमस्यति* ॥ २२ ॥

अथ जुहुञ्चोपभृतं च सम्प्रगृह्णाति । अदो हैवाहुतिं
करोति यदनत्तयाहुतिर्भूत्वा देवलोकं गच्छादिति
तस्माज्जुहुञ्चोपभृतश्च सम्प्रगृह्णाति ॥ २३ ॥

स वै विश्वेभ्यो देवेभ्यः सम्प्रगृह्णाति । यद्वा ऽश्रुनादिष्टं
देवतायै हविर्गृह्णते सुवा वै तस्मिन् देवता ऽश्रपित्विन्यो
मन्यन्ते न वा ऽएतत् कुस्यैचन देवतायै हविर्गृह्णन्नादि-
शति यद्वाज्यं तस्माद्विश्वेभ्यो देवेभ्यः सम्प्रगृह्णात्येतदु
वैश्वदेवः हविर्यज्ञे ॥ २४ ॥

सु सम्प्रगृह्णाति । सःस्रवुभागा स्थेषा बहन्त ऽदिति
सःस्रवो ह्येव खुलु परिशिष्टो भवति प्रस्तरेष्ठाः परिधे-
याश्च देवा ऽदिति प्रस्तरश्च हि परिधयश्चानुग्रहता
भवन्तीमां व्वाच मभि विश्वे गृणन्त इत्येतदु वैश्वदेवं
करोत्यासद्यास्मिन् बर्हिषि मादयध्वः स्वाहा व्वाडिति
तद्यथा व्वषट्कतः हुत मेव मस्यैतद्भवति ॥ २५ ॥

स यस्यानसो हविर्गृह्णन्ति । अनसस्तुस्य धुरि विश्वि-
ञ्चन्ति यतो युनुजाम† ततो विश्विमुञ्चामेति यतो ह्येव†

* 'सुमस्यति'-इति क ।

† 'युनुजाम'-इति च ।

‡ 'ह्येव'-इति च डा०-वेवरेण वृष्टः ।

युञ्जन्ति ततो विमुञ्चन्ति यस्यो पात्ये स्फ्ये तस्य यतो
 युनुजाम ततो विमुञ्चामेति यतो ह्येव युञ्जन्ति ततो
 विमुञ्चन्ति ॥ २६ ॥

युजौ ह वा ऽएते यज्ञस्य यत्सुचौ । ते ऽएतद्युङ्क्ते यत्
 प्रचुरति स यं निधाया*वद्येद् युथा व्याहन मवाच्छेदेवं
 तत्ते ऽएतत् स्विष्टकृति विमोचन मागच्छतस्ते तत्साद-
 यति तद्विमुञ्चति ते ऽएतत्पुनः प्रयुङ्क्तेऽनुयाजेषु सोऽनु-
 याजैश्चरिष्वैतद्विमोचन मागच्छति ते तत्सादयति†
 तद्विमुञ्चति ते ऽएतत् पुनः प्रयुङ्क्ते यत् सम्प्रगृह्णाति
 तद्यां गति मभियुङ्क्ते तां गतिं गत्वा विमुञ्चते यज्ञं वा
 ऽश्रुनु प्रजास्तस्मादयं पुरुषो व्युङ्क्तेऽथ विमुञ्चतेऽथ
 व्युङ्क्ते तद्यां गति मभियुङ्क्ते तां गतिं गत्वान्ततो विमु-
 ञ्चते सु सादयति घृताची स्थो धुर्यौ पातः सुम्ने स्थः
 सुम्ने मा धत्त मिति साध्यौ स्थः साधौ मा धत्त मित्ये-
 वैतुदाह ॥ २७ ॥ १ ॥

॥ इति सप्तमप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् [८. ३.] ॥

* 'यन्निधाया'—इति क, ग, डा—वेबर्-दृष्टम् ।

† 'तत्सादयति'—इति च डा०—वेबर्-दृष्टः पाठः

“स वै स्रुचौ^१ ब्यूहति” । “ऊह वितर्कै”^२ ; प्रेरणे तत्र द्रष्टव्यः । अन्योन्यविपरीतं नामयतीत्युपन्यास मधिकर्तुं ब्यूहनस्य प्रेरकता-
द्यनेकगुणश्रुतेस्त्वन्तावेव^३ विधी मन्तव्यौ । “अग्नीषोमयोरिति” ।
लिङ्गकमाख्याप्राप्त मत्रानुवादः । ‘जुह्वम् प्राचीं दक्षिणेन पाणिना’
ब्यूहतीत्यनुवर्त्तते । एष तावदेको विधिः । अपरोऽपि— ‘उपभृतं
प्रतीचीं सव्येन पाणिना’- इति^४ । ‘यदि स्वयं यजमानः’-इति,
लिङ्गान् प्राप्तस्य यजमानस्यानुवादः । एव मेव ‘यद्यु अर्धर्युः’-
इति^५, मन्त्रोत्पत्तिपरोऽध्वर्योरनुवादः । अनुवादे च सति यदि
कालवचनः, ‘पौर्णमासी’-शब्दः, यदि वा कर्मवचनः^६, प्रयोगे न
कश्चित् कर्मणि विशेषः । एवं यथादेवतं ब्यूहतीत्यर्थवत्त्वाय विधिः ।
ततश्च “अग्नेरग्नीषोमयोरिति पौर्णमास्याम्, “अग्नेर्विष्णोरिन्द्रस्येति
साम्नाख्ययाजिनोऽमावास्यायां प्रयोगः सिद्धः । ननु च या-या
यच-यच देवता, तां-तां तच-तचेत्यस्मिन्नर्थे अथ मव्ययी-
भावः^७ समाप्तो यथादेवत मिति, ततश्च प्रयाजाद्देवताभिरपि
ब्यूहनं प्राप्नोति ? नैष दोषः । प्रधानदेवते अग्नीषोमाविन्द्राग्नी

१— ‘स्रुचौ’ जुह्वपभृतौ । का० औ० इ. ५. १७ सू० द्रष्टव्यम् ।

२— भा० आ० ६४८ घा० ।

३— ‘०न्यासमात्र मेवैतत् ; अत्रानेकगुणश्रुतेस्त्वन्तरावेव’-इति ज, भ ।

४— वा० सं० इ. १५. १ । का० औ० सू० इ. ५. १८ ।

५— का० औ० सू० इ. ५. १६ । तत्र मन्त्रः— वा० सं० इ. १५. २ ।

६— का० औ० सू० इ. ५. २१ । ७— ‘समुदायवचनः’-इति ज, भ ।

८— ‘तच-तचेत्यभिप्रायः । यथासावृक्षेऽथयीभावः’-इति ठ ।

याजकस्य^१; एवं शब्देन प्रधानदेवतास्य च मिति प्रकार मतिदिश्यति^२ । ततश्च प्रधानदेवताभिरेव ब्रूहणम्, नान्याभिः; अस्वाभिः^३ ॥ १-४ ॥

“यजमानः” । प्रसन्ना ॥ ५ ॥

“तदा एतत्” । यस्मात् ‘एतत्’ ‘समाने’ अभिन्ने, ब्रूहण-कर्मणि विलक्षणम् ‘आक्रियते’ अभिव्यज्यते, भोक्तृत्वं भोग्यत्वञ्च; तस्माद्यज्ञानुकारेण भूतेष्वपि ‘समानात्’ अभिन्नात् पुरुषात् ‘अत्ता च’ भोक्ता च ‘आद्यश्च’ भोग्यश्च, भर्ता च भार्या च ‘जायेते’ । यथा समाने कर्मणि जुहूपभृतौ, तथैव^४ ।

ननु च समानजातीययोर्विवाह एव नास्ति, कुतो भोक्तृभोग्य-भावः? पशुन्यायेन सति सापिण्ड्ये कश्चिद्वर्त्तत, न स यज्ञानु-कारः^५ स्यात्; किं तर्हि? यजमानैकतानुकारः स्यात्? सत्यम्; एवं व्यवहारस्य अन्याय्यस्यापि यज्ञमूलत्वात् । त मेव व्यव-हारं^६ दर्शयति— “इदं हीति । यस्मात् ‘इदं’ प्रत्यक्षम्, विल-क्षणम् ‘आसते’ अधुनापि ‘जात्याः’ समानजातीयाः, ‘दीव्यमानाः’

१— ‘तयोरनुकरणास्य’—इति ज, भ ।

२— ‘मतिदिश्यते’—इति ज, भ ।

३— ‘०रेव ब्रूहेतः; न सर्वाभिरित्यर्थः’—इति ज भ ।

४— जुहूस्थानापन्नानाञ्च श्रुपर्वाकर्मणोर्दोहनीदुम्बरसुवादीना मपि ब्रूहणं भवति, वसाहोमहवन्त्याश्च एषदाज्योपभृतस्य, उपभृत्यस्थानापन्नत्वात् ।

का० श्रौ० ३. ५. १३ सूत्रं त्रयत्यम् ।

५— ‘पशुन्यायेन सति सापिण्ड्ये कश्चिद्वर्त्तत, न स यज्ञानुकारः’—इति ठ ।

६— ‘किं तर्हि? समानजातीयेऽपि क्वचित् दीवनादि (?) व्यवहारं’—इति ठ ।

रममाणाः परितुष्टान्तःकरणाः नाकार्यकारिण इवापरिच्छूनाः
 'आसते'। कथं दीव्यमानाः? 'विदेवम्' दिवैर्व्यवहारार्थं^१। अन्योन्यं
 भोक्तारो भोग्यैः सह, भोग्या भोक्तृभिः सह 'दीव्यामहे' व्यवहृत्य-
 व्यवहृत्य । कथं व्यवहृत्य? व्यवहर्तृणा मभिप्रायेण । व्यवहारं
 दर्शयति— 'इदं' प्रत्यच मेव;— विवाहेन वयं सङ्गच्छामहे ।
 'एतस्मात्' एव पुरुषान्मूलतः उत्पद्य, पुनरेव कुटुम्बारभ्नेण समा-
 नापत्यारभ्नेण च संयुज्यामह इति भर्तृणां भार्याणां^२ चाभि-
 प्रायवचनम् । एतं व्यवहारं दीव्यमाना आसते । ते क पुनः
 सङ्गच्छामह इत्याहुः, कि मनन्तर एव पुरुषे? नेत्याह— 'चतुर्थे
 तृतीये' । 'वा'-शब्दोऽत्र लुप्तनिर्दिष्टो द्रष्टव्यः ; चतुर्थे वा तृतीये
 वेत्यर्थः । तथा च काष्णानां "तृतीये चतुर्थे वा"—इति श्रूयते ।
 (तृतीये पुरुषे सङ्गच्छामह इति, चतुर्थे सङ्गच्छामह इति च
 युज्यते ।^३) चतुर्थे सङ्गच्छामह इति सौराष्ट्राणां व्यवहारः । तृतीये
 सङ्गच्छामह इति दाचिणात्यानाम् । ते हि मातुलदुहितेषु^४
 पिहृष्वसृपुत्रेषु सङ्गच्छन्ते । ते च मूलपुरुषाद्गण्यमानास्तृतीया
 भवन्ति । तत्रैतस्मात्सिङ्गात् एव दीव्यमाना आसत इति । तच्च न
 जात्याः न जातीयाः, सदृशाः; श्रेयसः कर्मणश्चतुरन्तरस्याभ्यन्तरा
 इत्यर्थः । ततः किम्? एतस्मादेव सुग्व्यूहनात् कारणात् तथा
 भवतीति शेषः ॥

१— दि० प० १धा० ।

२— 'धोषिता'—इति ज, भ, ठ ।

३— नैष ग्रन्थो ठ-पुस्तके ।

४— 'मातुलदुहितुः'—इति ज, भ, ठ

। एवञ्चानुष्ठिते कथं विवहन मिति समुदये श्रुतितो निर्णयः ?
 स्थाणी चाङ्गाराश्चैकम्, सुक् च सुवसेत्येकम्, आहवनीयश्च
 समिषेत्येकम्, आहुतिश्च स्वाहाकारश्चेत्येकम् ; इत्थं चत्वारः ।
 चतुर्थं निवृत्ते तृतीये च निवृत्ते वयं सङ्गच्छामह इति श्रिष्टानां
 समुदयः । चतुर्थं प्रयाजे समानीय, पञ्चमेऽनुयाजे च समानीय,
 ततो व्यूहन मिति देशव्यवहृत्यनुसारात् ; न शास्त्रप्रवृत्तेः । यथा ।
 “मातुलस्य सुतां केचित् पितृस्वसृसुतादिकाम् । विवहन्ति
 क्वचिद्देशे सङ्कोच्यापि सपिण्डताम्”—इति^१, “आयाहीन्द्र पश्चि-
 भिरौकितेभिर्यज्ञ मिमं नो भागधेयं जुषस्व । तप्ता जङ्गमातुल-
 स्वेव योषा भागस्ते पैतृस्वस्त्रियैव जामि वा”—इति^२ ऋग्वेदे
 विवहन मेव । “असपिण्डा च या मातुरसगोत्रा च या पितुः ।
 सा प्रगस्ता दिजातीनां दारकर्मणि मैथुने”—इति^३ मनोः ।
 सङ्गत्या मूलतः षण्मिथुनान्यतौत्य विवहेदिति श्रौतं विवहनम् ।
 “यो ह वा अग्निहोत्रे षण्मिथुनानि वेद, मिथुनेन—मिथुनेन ह
 प्रजायते”—इति^४ षण्मिथुनानि । इत्थं मिथुनसङ्गत्या परिणयन

१—शातातपस्मृतिरिति निर्णयसिन्धुघृतश्लेषः प्रलोकः ।

२—अस्मद्दृष्टृर्गर्वेदसंहितायां तु मातुलशब्द एव न क्वचिच्छ्रुतः । इह प्रमा-
 यान्तरत्वेन निर्णयसिन्धुकारघृतापरमन्त्रस्तु श्रूयते—“गर्भे तु नौ
 जनिता दम्पती (ऋ० सं० १०. १०. ५.)”—इति । सा० भा० द्रष्टव्यम् ।

३—म० सं० ३. ५ । मातुलकन्याद्युदाहृतिषेधोऽपि तत्रैव ११. १७२ ।

४—शत० ब्रा० ११. २. ५. १ । (१मि०) यजमानः, पत्नी । (२मि०) वत्सः,
 अग्निहोत्री । (३मि०) स्थाणी, आङ्गाराः । (४मि०) सुक्, सुवः ।
 (५मि०) आहवनीयः, समित् । (६मि०) आहुतिः स्वाहाकारः ।

मिति जात्याः^१ । न चेयं अतिर्विवाहविषया, किन्त्वियत्सन्तानावध-
विभागप्रशंसा । यथा जुहूपभृतौ चिरकालं सह स्थिते, तथा तृतीय-
चतुर्थसन्तानावधि सह स्थितिः । तत्: किम् ? 'एतस्मात्' एवम्-
कारेण सुगुह्यहनात् 'तत्' विवहनम् । 'उ'-इति "अथाप्युकार
एतस्मिन्नेवार्थे उत्तरेण"—इति^२ यास्कभणिते: उकारो विनिग्रहा-
र्थीयः । एवञ्चात्र विनिग्रहार्थः । यथा । मूलात् षडतीत्य ततो
विवहनम्, मूलात् षष्ठे च पञ्चातीत्य, इत्येवं प्रदर्शनपरम् । स्त्री-
मिथुने पुंमिथुने चेति 'तत्' तथा भवतीति विशेषः^३) ॥ ६ ॥

"अथ जुह्वा" । 'समनक्ति'^४ संस्त्रेहयति । 'जुह्वा' सुक्-पात्रेण,
अर्थात्तद्गतेनाज्येन । "यथा देवेभ्यः"—इति । परिधयोऽपि ह्यग्नयो
देवा, तेऽपि देवपात्रेण देवान्^५ मर्हन्ति; पालयित्वा तु न समय
मित्यभिप्रायः । 'अहौषीत्' ऊतवानध्वर्युः । 'समतिष्ठिपत्'
संस्थापितवान् ॥ ७ ॥

"स समनक्ति" । त्रय एते मन्त्राः^६ । एषा मेकैकेन एकैक सुप-
धानक्रमेण यथाक्रम मनक्ति । "एतेभ्यस्त्वेवैतदाह"—इत्यपि
प्रत्येकाभिप्रायम् । वसुभ्यो देवेभ्योऽर्थाय त्वा मानज्मि । त्वयि
पार्थिवाग्न्यात्मके त्वे पार्थिवा वसवस्तृप्यन्ते; वस्वर्थं त्वा मनज्मी-
त्यर्थः । एव सुत्तरत्रापि योज्यम् ॥ ८ ॥

१— "सर्ववर्गेषु तुल्यासु पत्नीष्वक्षतयोनिषु । आनुलोभ्येन सम्भूतो जात्या
ज्ञेयास्त एव ते"—इति म० सं० १०. ५ । २— निरु० १. २. ४ ।

३— बन्धनीचिह्नान्तःकृत एष प्रासङ्गिको मूथो ठ-पुत्तक्रमात्रे दृश्यते ।

४— का० औ० सू० ३. ५. २४ द्रष्टव्यम् ।

५— 'देवत्व'-इति ठ ।

६— वा० सं० २. १६. १, २, ३ ।

• “अथ परिधिम्” । ‘अभिपद्य’ अभिगम्य, हस्तेनास्त्रभ्येत्यर्थः^१ ।
 “परिधिभ्यो हीति । ननु सूक्तवाकप्रैषाद्यैतदाश्रावयति, तद्द्वारेण
 च सूक्तवाकदेवताभ्यः प्रस्तराय वा, परिधीनां किं मापतितम् ?
 सत्यं मेतत् । तद्देवत्वाद्यज्ञार्हाः परिधयः, तेन प्रसिद्धयज्ञोपकरणे-
 नाश्रावणेन परार्थेनारोप्यास्त्रभ्य क्रियमाणेन लेशतो यज्ञभाजः कृता
 भवन्तीत्युपकारमात्रलक्षणार्था तादर्थ्यं चतुर्थी प्रयुक्ता । प्रत्यक्ष
 मव्यभिचारि यज्ञरूपमाश्रावणम्, तेन ‘एतत् प्रत्यक्षम्’ यो यज्ञः ;
 जुह्वन्तु होमेष्वपि यज्ञेष्वपि भवतीति तन्न तथा प्रत्यक्षः ।
 जुह्वाञ्जने यज्ञः ॥ ८ ॥

“स आश्राव्याह” । “देव्या वा एते होतारो यत्परिधयः”—इति
 प्रतिज्ञा । “अग्नयो हीति हेतुवचनम् । ‘इष्टाः’—इति । इषितव्याः
 इच्छया स्थानम् अधीष्टाः^२, सान्विता इत्यर्थः^३ ॥ १० ॥

“अथ प्रस्तरम्” । ‘स्वगा’ अव्ययं मेतत्, स्वस्थानगामिवचनम् ;
 स्वस्थानगामिनं करोतीत्यर्थः^४ । ‘अगन्’ अगमन्, गत इत्यर्थः ।
 ‘अपिनयति’ सन्नयति^५ ॥ ११ ॥

“स यदि वृष्टिकामः” । काम्यतया मन्त्रं विधाय, नित्यतयापि

१— का० औ० सू० ३. ६. १ । २— ‘इच्छयास्थानं अधीष्टाः’—इति ठ ।

३— “इषिता देव्या होतारो भद्रवाच्याय प्रेषितो मानुषः सूक्तवाकाय
 सूक्ता ब्रूहि”—इति तदाश्रावणानन्तरपाठो मन्त्रः का० औ० ३. ६. १ ।

४— ‘स्वगा स्वाधीनम्’—इति तै० सं० सा० भा० १. ४. ४४. ५ ।

५— “सञ्ज्ञानःथा मिति प्रस्तौदागम्”—इति का० औ० सू० ३. ६. ३ ।

अस्य च मन्त्रः वा० सं० आसनातः (२. १६. ४.) ।

त मेव विधत्ते— “त मेतेनैवाददीतेति । “यदा ह्येवेति । सर्वदेव
वृष्टिः सुखम् ; ततश्च सर्व एव वृष्टिकाम इत्यभिप्रायः । ततश्च
स्वर्गादिकामेनाप्यविद्वत्त्वात् प्रयोक्तव्य इवैवः । “आहुति मेवैत-
दिति । अङ्घनेनायं होमयोग्यो भवतीत्यभिप्रायः ॥ १२ ॥

“स वा अग्रम्” । ‘अग्रम्’ अग्र मिव जुहुः ; सा ह्युपभृतं
हिलाहवनीयं यावद्याति । ‘मध्यम्’ मध्य मिवोपभृतं ; सापि हि
वेदेर्यजनिस्थानं यावदुत्कामति । ‘मूलम्’ मूल मिव भ्रुवा ; न हि
सा चलति कश्चित् ॥ १३ ॥

“सोऽनक्ति” । ‘व्यन्तु’ खादन्तु इमं प्रस्तरं देवाः, येभ्यो ह्योच्यन्ते ।
कौटुम्भम् ? ‘वयः’ पश्चिभूतं गतं सत् तेनाहवनीयं शुभ्रलोकं वा —
इत्येवं मन्त्रार्थं “वय एवैनम्”—इति दर्शयति ॥ १४ ॥

“स हरति” । “इयं भूत्वेति । यथा ‘इयं’ पृथिवी मुख्यमूला
अन्नसंस्पृष्टा ‘पृथ्विः’, तद्योगाच्च ‘वशा’ वशा काम्या ; एवं त्व मपि
दर्भमयत्वान्मूलिनान्तेनोपेतः, हतेन वा मूलेन ; ततश्च ‘इय मिव
भूत्वा’—इत्येत मर्थं मनेनाह । ‘वृष्टादा ऊर्ध्वसः’, ‘सुभृतं’ भृतानां
समृद्धिः ‘जायते’ इति वृष्ट्यावाहनप्रयोजनम् ॥ १५ ॥

“अथैकं त्वणम्” । यदेकं त्वण मपगृह्णाति, तथा क्रियमाणः

१— “अयं जुहुमम्, उपभृति मध्यम्, मूल मितरस्याम्”—इति का० श्रौ०

२. ई. ५, ६, ७ सूत्राणि ।

२— वा० सं० २. १६. ५ ।

३— का० श्रौ० सू० ३. ६. ८ । तन्मन्त्रस्तु— वा० सं० २. १६. ६ ।

४— ‘इत्येतत् सर्वं’—इति ङ ।

‘यजमानः’ ‘ज्योक्’ चिरं ‘जीवति’ । एवं तावत् कृत्यानुप्रहरण-
कृतदोषपरिहारायापगृह्णातीत्युक्तम् ; अधुना तु अन्यकृतोऽप्यायुषः
क्षयो तेनापग्रहणेन रक्षत इत्याह— “यावदेवेति । ‘उ’-शब्दश्चार्थः ।
‘यावत्’ च ‘इह’ लोके ‘अस्य’ ‘मानुषम्’ पूर्वकर्मापात्तम् ‘आयुः’
‘तस्मै एव एतदपगृह्णाति’—इति । ‘एव’-शब्दः समुच्चये ॥ १६ ॥

“तन्मृद्घर्त्तम्” । प्रसन्ना ॥ १७ ॥

“तं प्राञ्च मनु” । ‘तं’ प्रकृतं प्रस्तरं ‘प्राञ्चं’ प्रागयं सूक्तवाक्ये
उक्तप्राये^१ ‘अनु’ पश्चात् ‘समस्यति’ समय मेव प्रक्षिपति । “त
मङ्गुलिभिरेव थोथुषेरन्” । “थुप रूप लुप विमोहने^२” । पुनः-
पुनस्तं मूर्च्छयेथुः, ‘न काष्ठैः’; हस्तेनोपक्षिपेथुरित्यर्थः । किं
कारणम् ? “दाहभिर्वा इतरं मानुषं शवं वि च्छन्ति” । “ऋष
ऋषी गतौ^३” नयनेऽत्र द्रष्टव्यः । विस्तरयन्ति, सुगन्धित्वायेत्यर्थः^४ ।
तदुपचाराच्चास्य यज्ञियस्य विलक्षणोपचारेण भवितव्य मिति ।
“नेत्तथेति । ‘नेत्’—इति परिभये । तत्तथेत्याह ॥ १८ ॥

“अथाग्नीदाह” । प्रसन्ना^५ ॥ १९ ॥

१— ‘उक्ते पश्चात् समय मेव प्रक्षिपति’—इति ठ ।

२— ‘थुप रूप लुप विमोहने’—इति दि० प० १२९-१३१ धा० ।

३— तु० प० ७ धा० ।

४— ‘सुदग्धत्वायेत्यर्थः’—इति ज, भ, ठ ।

५— “अग्नीदाहानुप्रहरेति”—इति च का० औ० सू० ३. ६. १३ । अर्ध्वर्युं
प्रति । तत् प्रस्तरानुप्रहरणं यजमानभागहवनश्चेत्तदुभयं सूक्तवाक्यान्ते
भवति । अनुप्रहरणानन्तरश्चात्मोपस्यर्शनं कर्त्तव्यं भवति । का० औ०
३. ६. १५ सू० द्रष्टव्यम् । तत्र चक्षुष्या इति मन्त्रो विनियुज्यते । स
हि वा० संहिताया मास्नातः (२. १६. ७.) ।

“अथाह” । ‘संवदस्वैत्यादीनां व्याहृतीनां^१ वाङ्मस्तावदर्थः ।—
अग्नीदध्वर्युं प्रेष्यति—‘संवदस्व’ त्वं मया सह शंयुवाक^२प्रेषार्थं
मिति । त मध्वर्युः पृच्छति—‘अगानग्नीत्’ हे अग्नीत् ! कि
मगमत्प्रस्तरशरीरो यजमानः स्वर्गं लोकम् ? किं दग्धः प्रस्तर
इत्यर्थः । अग्नीत्तु ‘अगन्’ इति प्रतिवचनं ददाति । गतो यजमानः,
दग्धः प्रस्तर इत्यर्थः । अध्वर्युस्वाह—यद्येवम्, ततः शंयुवाकपरिधि-
प्रहरणयोः कालो वर्त्तते, ततश्च ‘आवय’ होतारम्, आकर्षयेत्यर्थः ।
अग्नीच्चाह—‘औषट्’ शृणोत्येवाय भवहितः, ब्रूहि त्वं यद्विवक्षित
मिति ॥

“स्वगा दैव्या होतभ्यः”—इति शंयुवाकप्रेषः^३ । हे होतः !
शंयोर्बार्हस्पत्यस्य ऋषेराषम् ब्रूहि । ‘स्वगा’ स्वस्थानगामिनं त्वां^४
‘दैव्या’ देवेभ्यो ‘होतभ्यः’ परिधिशरीरेभ्योऽव हृषन्ताम्, परिधय
इत्यर्थः ; ‘मानुषेभ्यः’ तु होतभ्यः ‘स्वस्तिः’ अविनाशोऽस्त्वित्येवं
रूपं वाक्यं^५ ‘ब्रूहि’ इति ॥

१—“संवदस्वागानग्नीदगञ्छावय औषट्”—इत्येता व्याहृतयः का० औ०
३. ६. १६ सूत्रे स्मृताः ।

२—‘शंयुवाक’—इति ठ । एव मिह सर्वत्रैव ; मुञ्जितकात्यायनभाष्येऽपि ।

३—उत्तरस्यां कण्विकायां द्रष्टव्यः । “स्वगा दैव्या होतभ्यः स्वस्तिर्मानुषेभ्यः
शंयोर्ब्रूहि”—इति का० औ० ३. ६. १६ सूत्रेऽपि संस्मृतः । शंयुवाक-
मन्वस्तु तै० ब्रा० ३. ५. ११, तै० व्या० ३. १. १ च व्याप्तातः ।
तद्विधिब्राह्मणं व्याख्यानञ्च तै० सं० २. ६. १० संश्रुतः ।

४—नैतत् पदम् ठ-पुस्तके । ‘स्वस्थानगामिभ्यः’—इति ठ ।

५—‘अविनाशोत्पत्त्यर्थरूपं वाक्यं’—इति ठ ।

श्रुतिस्तु साङ्केतिकं गूढतर^१ मर्थं व्याचष्टे ।— तत्र च यथैव प्रहरणसम्बन्धस्तुक्तवाकप्रैषसम्बद्ध माश्रावणम्, अनुषङ्गतः परिधीना सुपकारकं मित्युक्तम् ; तथेहापि परिधिप्रहरणसम्बन्धशंयुवाकप्रैषसम्बद्धा व्याहृतयः, अनुषङ्गात् प्रस्तरवृत्तान्तं प्रकाशयन्तीति दर्शयति । “संवादयैनं देवैरिति । प्रिय मिवातिथि मागतैः^२ देवैः सम्भाषयेत्यर्थः । णिचो लोप मत्र दर्शयति । “अगानग्रीदिति । गमनद्रुद्धिन्ने । त मेवाग्रीधं पृच्छति— किं गतोऽयं यजमानो येन संवादयते ? न गत इतीतरेणोक्तेऽध्वर्युराह— त मेव तर्हि मदचनेन श्रावयैत मिति । अग्रीत्वाह— “श्रौषडिति । “विदुर्वा एन मिति जानन्धेवैनं देवाः ; उपकारित्वादानाख्यात मपीत्यर्थः । “अनु वा एन मभुत्सतेति” । पूर्वं मेवायं बुद्धो देवैरित्ययं वा श्रौषडित्यस्यार्थः ॥ २० ॥

“अथाह स्वगा” । “तदस्मै मानुषाय”—इति । प्रयोगे बह्वर्णां मानुषाणां होतृणा मभावादेकवचनस्थाने एवैतद्बहुवचन मिति दर्शयति ॥ २१ ॥

“अथ परिधीन्” । प्रसन्ना^३ ॥ २२-॥

“अथ जुह्वम्” । ‘सम्प्रगृह्णाति’ सङ्गते उद्गृह्णाति संस्ववहोमाय, आज्यशेषस्य स्वगाकाराय च । कुत एतत् ? मन्त्रवर्णाद्^४, वाक्यशेषाच्च । “आङ्गतिर्भूत्वेति । एतेन ‘प्रस्तर मनुसमस्यति’, ‘परिधी-

१— ‘गूढतर’—इति ज, भू, ठ ।

२— ‘मावृत्तैः’—इति ठ ।

३— इह द्वौ मन्त्रौ— वा० सं० २. २७. १, २ । तत्र, यं परिधि मित्याद्येन प्रथमम्, अग्नेःप्रिय मित्यन्तेन युगपदितरौ । का० श्रौ० ३. ६. १७ सू. द्रष्टव्यम् । ४— ‘संस्ववभागाः’—इति मन्त्रः— वा० सं० २. १८. १ ।

ननुप्रहरति'—इत्येते^१ अपि होमचोदने एव वक्तव्ये। “अदो ह्रिवा-
 ङ्गतिम्”—इति परिधिसंस्काराग्रङ्गां निवर्त्तयति। एवं ह्याग्रङ्गते।—
 “यद्वै हविरभ्युक्तं यदभिघारितं तज्जुष्टं तन्नेध्यम्”—इतिवचनाद्
 हविरभिघारणीयम्, अनन्तर मेव च ङ्गताः परिधयः; तेऽभिघा-
 रिताः^२ आङ्गतिर्भवति; अतस्तेषा माङ्गतित्वायैते सूचौ सम्प्रगृह्येते,
 न पृथगेव संस्ववहोमः कर्मेति; तन्निराकरोति। अत एव परिधय
 आङ्गतिङ्गता ये ते आज्येन जौहवेनाक्तास्तस्मान्न तेषा माङ्गति-
 त्वाय सूचौ सम्प्रगृह्येते; किं तर्हि? ‘आङ्गतिर्भूत्वा’^३ इद मेवाज्यं
 ‘देवलोकं’ गच्छेदित्येवमर्थं ‘सम्प्रगृह्णाति’। यथैव प्रस्तरपरिधीनां
 स्वगाकारो ह्युक्तः^४, एव माज्यशेषस्यापि विलग्नस्येत्यभिप्रायः ॥ २३ ॥

“स वै विश्वेभ्यः”। ‘अपित्विन्यः’ भागिन्यः; अत्र वय मपीत्येवं
 मन्यन्ते ॥ २४ ॥

“स सम्प्रगृह्णाति”^५। “संस्ववो ह्येवेति। यदा यः ‘परिशिष्टः
 संस्ववः’, तदा तद्गाजः संस्ववभागा एव भवन्तीत्यभिप्रायः। “प्रस्तरश्च
 हीति। प्रस्तरे परिधिषु च ङ्गतेषु तदिन्धनोऽग्निः शरीरं येषां
 ते, ‘प्रस्तरेष्ठाः परिधेयाश्च’ भवन्त्येवेत्यभिप्रायः ॥ २५ ॥

“स यस्थानसः”। ‘विमुञ्चन्ति’ जुह्वपभृतौ। यतो युनजामेति
 व्याख्यातम् ॥ २६ ॥

१— १८, २२ कण्डिके द्रष्टव्ये। का० औ० ३. ६. १३, १४, १७ सूत्राणि।

२— ‘ऽभिघारणेन’—इति ठ। ३— ‘आङ्गतिं ङ्गत्वा’—इति ठ।

४— ‘प्रस्तरपरिधीना मङ्गनादिनावाहन मुक्तम्’—इति ठ।

५— मन्त्रस्तु वा० सं० २. १८. २। का० औ० ३. ६. १८ सू० द्रष्टव्यम्।

“युजौ ह वा एते” । विमोचनार्थवाद्दोऽयम् । तत्र च “यज्ञं वा अनु प्रजाः”—इत्यधिभूतं वक्ष्यते^१, तदुपक्रमार्थं ‘युजौ’ योक्तव्यावस्थौ ‘एते यज्ञस्य यत् सुचौ’—इत्याह । “स यं निधायावद्येदिति । प्रसङ्गेनार्थप्राप्तं चरकश्रुतिप्राप्तं च निधायावदानं प्रतिषेधति । ‘वाहनं’ वाहयति तदेभिरिति वाहन मन्वादि, यथा तत् ‘अवाच्छेत्’ अधःपतेत्^२ वाह्यमानम्, ‘एवं’ निधानं सुचोः प्राग्विमोकादधश्चलनम्, ‘तत्’ यज्ञस्य स्यादित्यर्थः । “त एतत् स्विष्टकृतीति । ये चरतां युक्ते, ‘ते’ ‘स्विष्टकृति’ अतीते इति शेषः । ‘वि’ अपरिसमाप्तोऽर्थः^३ । विमुच्यतेऽस्मिन्निति ‘विमोचनं’ स्थानम्, तत् ‘आगच्छतः’ । ‘ते’ ‘तत्’ तत्र ‘सादयति’ अध्वर्युः, ‘तत्’ तत्र ‘विमुञ्चति’ । विश्रामार्थम् ‘पुनः’ च ‘अनुयाजेषु’ प्रयुक्तेषु तदन्ते च विश्रामार्थं मेव पुनः ‘विमुञ्चति’ । ‘पुनः’ च ‘सम्प्रगृह्णाति’ ‘प्रयुक्ते’ ; तदन्ते च कृतार्थः सन् ‘गतिं’ गतम् ‘अभियुक्ते’ करोति । मन्त्रेण देग्नियमेन च गम्यत इति ‘गतिः’ अध्वा गन्तव्यः । ‘यां गतिं’ य मध्वानम् ‘अभिगन्तुं’ ‘युक्ते’, ‘तां गतिं’ त मध्वानं ‘गत्वा’ ‘विमुञ्चते’ । “यज्ञं वा अनुप्रजाः”—इत्यधियाज्ञिकयो-
योगविमोक्तयोरधिभूतवचनम् । ‘साधौ’—इति ‘सुञ्जे’—इत्यस्य व्याख्यानम् ; ‘साधौ’—इति च ‘सुञ्जे’—इत्यस्य । ‘सुञ्जं’ सुखम्, तच्च साध्वित्यभिप्रायः^४ ॥ २.७ ॥ १ ॥ [८. ३.] ॥

१— ५६५ ए० १० पं०, इहैव च १६ पं० द्रष्टव्यम् ।

२— ‘अधः कथ्यते’—इति ठ ।

३— निरु० १. १. ५ ।

४— का० औ० सू० ३. ६. ६६ । मत्स्य— वा० सं० २. १६. १ ।

इत्याचार्यहरिस्वामिनः कृतौ शतपथभाष्ये
अष्टमस्य तृतीयं ब्राह्मणम् ॥

नागस्वामिसुतोऽवन्त्यां पाराशर्यो वसन् हरिः ।
श्रुत्यर्थं दर्शयामास शक्तिः पौष्करीयकः ॥
श्रीमतोऽवन्तिनाथस्य विक्रमार्कस्य भूपतेः
धर्माध्यक्षो हरिस्वामी व्याख्यञ्जातपर्यीं श्रुतिम्^१ ॥

इति श्रीमदाचार्यहरिस्वामिनः कृतौ शतपथभाष्ये
अष्टमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ८ ॥

[अथ नवमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम्]

स यत्राह । इषिता देव्या होतारो भद्रवाच्याय
प्रेषितो मानुषः सूक्तवाकायेति यदृतो होतान्वाह
सूक्तैव* तदाह युजमानार्यैतुदाशिष माशास्ते तद्वा
ऽएतदुपरिष्ठाद्यञ्जुस्याशिष माशास्ते द्वयं तद्यस्मादुपु-
रिष्ठाद्यञ्जुस्याशिष माशास्ते ॥ १ ॥

यज्ञं वा ऽएषु जनयति । यो युजत ऽएतेन ह्युक्तां
ऽऋत्विजस्तन्वते तं जनयन्त्यथाशिष माशास्ते ता
मस्मै यञ्जु ऽआशिषः सुन्नमयति या माशिष माशास्ते
यो माजीजनतेति तस्माद्वा ऽउपरिष्ठाद्यञ्जुस्याशिष
माशास्ते ॥ २ ॥

देवान्वा ऽएषु प्रीणाति । यो युजत ऽएतेन यज्ञेन-
ऽग्निर्भुरिव त्वद्यजुर्भिरिव त्वदाहुतिभिरिव त्वत्सु देवान्
प्रीत्वा तेषपित्वी भवति तेषपित्वी भूत्वाथाशिष
माशास्ते ता मस्मै देवा आशिषः सुन्नमयन्ति या

* 'सूक्त ऽइव'-इति च । 'सूक्तानि'-इति भा०-सम्मत इति डा०-वेवरेण ।

† 'ह्युक्ता'-इत्यपि वृत्तो डा०-वेवरेण ।

माशिष माशास्ते यो नोऽप्रैषीदिति तुस्माद्वा ऽऽपु-
रिष्टाद्यज्ञस्याशिष माशास्ते ॥ ३ ॥

अथ प्रतिपद्यते । इदं द्यावापृथिवी भद्रं मभूदिति
भद्रं ह्यभूद् यो यज्ञस्य सःस्था मगन्तार्धं सूक्तवाक
मुत् नमोवाक मित्युभयं वा ऽएतद्यज्ञ ऽएव युत्
सूक्तवाकश्च नमोवाकश्चारात्स यज्ञ मुविदाम यज्ञ
मित्येवैतदाहामे त्वः सूक्तवागस्युपश्रुती दिवस्पृथि-
व्यो*रित्यग्नि मेवैतदाह त्वः सूक्तवागस्युपश्रुत्वत्यो†-
रनुयोर्द्यावापृथिव्योरित्योमन्वती तेऽस्मिन् यज्ञे यज-
मान द्यावापृथिवी स्ता मित्युन्नवत्यौ तेऽस्मिन् यज्ञे
यजमान द्यावापृथिवी स्ता मित्येवैतदाह ॥ ४ ॥

शुक्लवो‡ जीवदानु ऽइति । शुक्लवी ते जीवदानु
स्ता मित्येवैतदाहाचसू ऽअप्रवेदे ऽइति माह‡ कुस्माच्चनु॥
पुत्रासौर्म्मो त ऽइदं पुष्टं कुश्चन प्रविदतेत्येवैतदाह ॥५॥

उरुगव्यूती ऽअभयं कृताविति । उरुगव्यूती तेऽभये
स्ता मित्येवैतदाह वृष्टिद्यावा रीत्यापेति वृष्टिमत्यौ
ते स्ता मित्येवैतदाह ॥ ६ ॥

* 'दिवस्पृथिव्यो'-इत्यपि दृष्टो डा०-वेवरेण ।

† '०प्रदण्वन्त्यो'-इति क ।

‡ 'शुक्लवी'-इति, 'शुक्लवी'-इति च दृष्टो डा०-वेवरेण ।

§ 'नुह'-इत्यपि डा०-वेवरे-दृष्टः । ॥ 'कुस्माच्चनु'-इति च ।

शम्भुवौ मयोभवाविति । शम्भुवौ ते मयोभुवौ
स्ता मित्येवैतदाहोर्जस्वती च पुयस्वती चेति रुस-
वत्यौ त ऽउपजीवनीये स्ता मित्येवैतदाह ॥ ७ ॥

रूपचरणा च स्वधिचरणा चेति । रूपचरणा ह
तेऽसावस्तु या मधुस्तादुपचुरसि स्वधिचरुणो त ऽइय
मस्तु या मुपरिष्ठादधिचुरसीत्येवैतदाह तयोराविद्वीति
तयोरनुमन्यमानयोरित्येवैतदाह ॥ ८ ॥

अग्निरिदुः हविः । अजुषतावीरधत मुहो ज्यायो-
ऽकृतेति तदाम्रेय माज्यभाग माह सोम ऽइदुः हविर-
जुषतावीरधत मुहो ज्यायोऽकृतेति तत्सौम्य माज्यभाग
माहाग्निरिदुः हविरजुषतावीरधत मुहो ज्यायोऽकृतेति
तद्य एष ऽउभयत्राच्युत आम्रेयः पुरोडाशो भवति त
माह ॥ ९ ॥

अथ यथादेवतम् । देवा ऽआज्यपा आज्य मजुषन्ता-
वीरधन्त मुहो ज्यायोऽकृतेति तत्प्रयाजानुयाजानाह
प्रयाजानुयाजा वै देवा ऽआज्यपा ऽअग्निर्होत्रेणोदुः
हविरजुषतावीरधत मुहो ज्यायोऽकृतेति तदग्निः
होत्रेणाजुषतेत्येवं या ऽइष्टा देवता भवन्ति ताः
सुम्पश्यत्यसौ हविरजुषतासौ हविरजुषतेति तद्यज्ञस्यैवै-
तत्समृद्धि माशास्ते यद्धि देवा हविर्जुषन्ते तेन हि

महज्जयति तस्मादाहांजुषतेत्यवीदधतेति यद्वै देवा
हविर्जोषयन्ते तदपि गिरिमात्रं कुर्वते तस्मादाहा-
वीदधतेति ॥ १० ॥

महो ज्यायोऽकृतेति । यज्ञो वै देवानां महस्तुः
ह्येतज्ज्यायाःस मिव कुर्वते* तस्मादाह महो ज्यायो-
ऽकृतेति ॥ ११ ॥

अस्या मृधेद्भोचायां देवङ्गमाया मिति । अस्याः
राभ्नोतु होचायां देवाङ्गमाया मित्येवैतुदाहाशास्तेऽयं
यजमानोऽसाविति नाम गृह्णाति तुदेनं प्रत्यक्ष
माशिषा सुम्पादयति ॥ १२ ॥

दीर्घायुत्व माशास्त ऽइति । सा यामुचोत्तरा देव-
यज्या तुदिहु प्रत्यक्षं दीर्घायुत्वम्† ॥ १३ ॥

सुप्रजास्त्व माशास्त ऽइति । तद्युदमुच भूयो हवि-
ष्करणं तुदिहु प्रत्यक्षं सुप्रजास्त्वं प्रशासनं सु कुर्याद्यु
ऽएवं कुर्यादुत्तरां देवयज्या माशास्त ऽइति त्वेव
ब्रूयान्तुदेव जीवातुं तत्प्रजां तत् पशून् ॥ १४ ॥

भूयो हविष्करण माशास्त ऽइति । तुदेव तुत्सजात-
वनस्या माशास्त ऽइति प्राणा वै सजाताः प्राणैर्हि सह
जायते तत् प्राणानुशास्ते ॥ १५ ॥

दिव्यं धामाशास्त ऽडुति । देवलोके मेऽप्यसदिति वै
 यजते यो युजते तुद्देवलोके ऽप्येवैन मेतुदपित्विन्
 करोति युदनेन हविषाशास्ते तुदश्यात्तुदध्यादिति
 युदनेन हविषाशास्ते तुदस्मै सर्वं सुमृद्ध्यता मित्येवै-
 तुदाह ॥ १६ ॥

ता वा ऽएताः* । पुञ्चाशिषः करोति तिस्र ऽडुडायां
 ता ऽअष्टावष्टाक्षरा वै गायत्री वीर्यं गायत्री व्यीर्यं
 मेवैतुदाशिषोऽभिसुम्पादयति ॥ १७ ॥

नातो भूयसीः कुर्यात् । अतिरिक्तं ह कुर्याद्
 यदुतो भूयसीः कुर्याद् यद्द्वै यज्ञस्यातिरिक्तं द्विषुन्तं
 हास्य तद् भ्रातृव्य मभ्यतिरिच्यते तुस्मान्नातो भूयसीः
 कुर्यात् ॥ १८ ॥

अपीद्वै कुनीयसीः सप्त† । तुदस्मै देवा रासन्ता
 मिति तुदस्मै देवा ऽअनुमन्यन्ता मित्येवैतुदाह तुदग्नि-
 र्देवो देवेभ्यो व्वनुतां व्वयु मग्नेः परि मानुषा ऽडुति
 तुदग्निर्देवोदेवेभ्यो व्वनुतां व्वयु मग्नेरुध्यस्मा ऽएतद्वन-
 वामहा ऽडुत्येवैतुदाह ॥ १९ ॥

इष्टुञ्च व्वित्तञ्चेति । ऐषिषुरिव वा ऽएतद्यज्ञं तु
 मविदंस्तस्मादाहेष्टुञ्च व्वित्तञ्चेत्युभे चैनं द्यावापृथिवी

* 'एताः-इति च ।

† 'सप्त'-इति च ।

ऽश्रुहसस्पाता मित्युभे चैनं द्यावापृथिवी ऽश्रात्तेर्गो-
पायता मित्येवैतदाह ॥ २० ॥

तदु हैक ऽश्राहुः । उभे च मेति तथा होताशिष
ऽआत्मानं नान्तरेतीति तदु तथा नु ब्रूयाद् यज-
मानस्य वै यज्ञ ऽआशीः किन्तु तुचऽर्त्विजां यां वै काश्च
यज्ञ ऽर्त्विज ऽआशिष माशासते यजमानस्यैव सा
नु ह सु ऽएतां कचुनाशिषं प्रतिष्ठापयति यु ऽआहोभे
च मेति तस्माद् ब्रूयादुभे चैन मित्येव ॥ २१ ॥

इह गुतिर्वामस्येति । तद्यदेव यज्ञस्य साधु तदेवा-
स्मिन्नेतुहधाति तस्मादाहेह गुतिर्वामस्येति ॥ २२ ॥

इदं च नमो देवेभ्य ऽइति । तद्यज्ञस्यैवैतत् सऽस्थां
गत्वा नमो देवेभ्यः करोति तस्मादाहेदुश्च नमो
देवेभ्य ऽइति* ॥ २३ ॥

अथ शंयोरह† । शंयुर्ह‡ वै बार्हस्पत्योऽञ्जसा यज्ञस्य
सऽस्थां विदाश्चकार सु देवलोक मुपीयाय तत्तदन्त-
र्हित मिव मनुष्येभ्य ऽआस ॥ २४ ॥

तदा ऽऋषीणा मनुश्रुत मास । शंयुर्ह वै बार्ह-
स्पत्योऽञ्जसा यज्ञस्य सऽस्थां विदाश्चकार सु देवलोक
मुपीयायेति ते ता मेव यज्ञस्य सऽस्था मुपायन्

* 'ऽइति'—इति च ।

† 'शंयोरह'—इति च ।

‡ 'शंयुर्ह'—इति च । च-पुस्तके त्वेव मेवोत्तरत्रापि सर्वत्र ।

याः शंयुर्बाह्रस्पत्योऽवेद्युच्छंयोरुब्रुवंस्ताम्बेवैषु एतद्यज्ञस्य
सःस्था मुपैति याः शंयुर्बाह्रस्पत्योऽवेद् युच्छंयोरुह
तस्माद्दे शंयोरुह ॥ २५ ॥

स प्रतिपद्यते । तुच्छंयोरुहणीमह इति तां
यज्ञस्य सःस्था माहणीमहे याः शंयुर्बाह्रस्पत्योऽवेदि-
त्येवैतदाह ॥ २६ ॥

गातुं यज्ञाय गातुं यज्ञपतय इति । गातुः ह्येषु
यज्ञायेच्छति गातुं यज्ञपतये यो यज्ञस्य सःस्थां देवी
स्वस्तिरस्तु नः स्वस्तिर्मानुषेभ्य इति स्वस्ति नो
देवतास्तु स्वस्ति मनुष्येभ्येवैतदाहोर्द्धं जिगातु भेषज
मित्यूर्द्धं नोऽयं यज्ञो देवलोकं जयत्वित्येवैतदाह ॥ २७ ॥

शुन्नो ऽअस्तु द्विपदे शं चतुष्पद इति । एतावद्वा
ऽइदं सुर्वं यावद् द्विपाच्चैव चतुष्पाच्च तस्मा ऽएवैतद्य-
ज्ञस्य सःस्थां गत्वा शं करोति तस्मादाह शुन्नो ऽअस्तु
द्विपदे शं चतुष्पद इति* ॥ २८ ॥

अथानयेत्युपस्पृशति । अमानुष इव वा ऽएतद्
भवति यदार्त्विज्ये प्रवृत्त इयं वै पृथिवी प्रतिष्ठा

* 'इति'—इति ग, 'इति'—इति च ।

तदस्या मुत्रैतत् प्रतिष्ठायां प्रतितिष्ठति तद् खुलु
पुनर्मानुषो भवति तुस्मादनयेत्युपस्पृशति ॥ २६ ॥ २ ॥

॥ इति सप्तमप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् [६. १.] ॥

“स यत्राह” । आध्वर्यवः सूक्तवाकप्रैषः शंयुवाक^१प्रैषश्चाधस्ता-
दुक्तः^२, तत्प्रसङ्गात् सूक्तवाकशंयुवाकयोर्होत्रयोरेतद्ब्राह्मणम्^३ । तत्रापि
सूक्तवाकस्य प्रयोजनं विवचुः कालसम्बन्धागत^४ सुपादाय प्रयोजन
माह— “स यत्राहेति । यस्मिन् कालेऽध्वर्युराह “इषिता दैव्या”—
इत्यादि^५, ‘अतः’, अत इति सर्वनामव्यत्ययो द्रष्टव्यः, तत ऊर्द्धं
‘होता’ ‘यदाह’ “इदं चावापृथिवी”—इत्यादि^६, ‘तत्’ ‘सूक्तैवा-
न्याह’^७ । इति सूक्तवाकशब्दनिर्वचनम् । शोभनार्थत्वाच्छोभनादि-
वचनानि सूक्तानि, ततश्च सूक्तानां वाकः वाचको गन्धः सूक्तवाक
इत्येवं सूक्तवाकशब्दो निर्वाच्य इत्यभिप्रायः । “यजमानायेति सूक्त-
वाकस्य सङ्क्षेपार्थाभिधानम् । यदपि चात्रातीतार्थकीर्त्तनं तदपि

१— ‘शंयुवाक’—इति ठ । एव मिहोत्तरत्रापि सर्वत्रैव ।

२— ५६०८० ७५० (‘इषिता दैव्या’), ५६३८० ६५० (‘स्युगा दैव्या’) ।

३— ‘सूक्तवाकशंयुवाकयोरेतद्ब्राह्मणम्’—इति ठ ।

४— ‘कालसम्बन्धागत’—इति भ, ठ ।

५— का० औ० सू० ३. ६. १ द्रष्टव्यम्, ५७१ ८० टीष्यमी च ।

६— ५८०८० ३५०, ५८७८० १२५० (क० ४) ।

७— ‘सूक्तान्याह’—इति भ, ठ, ठ ।

आग्नीःपर मेवेति दर्शयिष्यति—“तद्यज्ञस्यैवेतत्समृद्धि माशास्ते”—
इति^१ । “तदा एतदिति कारणविवचयोपन्यासः ॥ १ ॥

“यज्ञं वा” । ‘एषः’ ‘यः’ यजमानः ‘मा’ ‘अजौजनत’ जमित-
तान्, ‘अस्मै’ तस्मै ‘आग्निषं’ सन्नमयामीति^२ मन्यमानो ‘यज्ञः’
यजमानम् उत्तरकाशं ‘सन्नमयति’^३, न प्रागित्यभिप्रायः ॥ २ ॥

“देवान्वा एषः” । त्वच्छब्दः समुच्चये ; अग्निश्च यजुर्भिस्त्राङ्गति-
भिश्चेत्यर्थः । ‘देवान्’ ‘प्रौत्वा’ तर्पयित्वा, शास्त्रपरिषदीव सन्तप्रश्ने^४(!)
सन्दत्त्वा(!), ‘तेषु’ देवेषु, तेषां मध्ये ‘अपिली’ भागी भवति ।
भागी हि भागं प्रार्थयमानो लभते, नाभागीत्यभिप्रायः । ‘यो नः’
‘अप्रैषीत्’ तर्पितवान्, ‘तस्मै’ ‘आग्निषं’ सन्नमयाम^५ इति मन्यमाना
‘देवाः’ ‘सन्नमयन्ति’ । तच्चोद्धं यज्ञात्, न प्रागित्यभिप्रायः ॥ ३ ॥

“अथ प्रतिपद्यते” । होता वक्तु मारभत इत्यर्थः । “इदं द्यावा-
पृथिवी”—इत्यादिः सूक्तवाकः^६ । तत्रादौ तावत् हे ‘द्यावापृथिव्यौ !’
‘इदं’ तावद् युवयोः प्रसादादस्माकं कल्याणं जात मेव । किम् ?
‘आर्धं’ अद्भ्वन्तः^७, ‘सूक्तवाकं’ देवान् स्तुतवन्तो वय मित्यर्थः ।
‘उत’ अपि ‘नमोवाकम्’ अन्नदानवचनस्य प्राप्तवन्तः । यज्ञेन इय
मपि भवेदिति देवता इष्टा अस्माभिरित्यर्थः । अधुना युवयोरेव
प्रसादादिदं ‘सूक्तोचं’ सूक्तवचनं मृद्ध्यास्मेत्याग्नीः । ‘अग्ने त्वम्—

१— १०क० (५८१६० १६५०) । २— ‘सन्नयामीति’—इति ठ ।

३— ‘सन्नयति’—इति ठ । ४— ‘शास्त्रपरिषवसम्प्रश्ने’—इति ठ ।

५— ‘सन्नयाम’—इति ठ । ६— तै० ब्रा० ३. ५. १० ।

७— ‘अद्भ्वचनजुष्टं’—इति ठ ।

इति अग्निं होतार सुपधावति । हे भगवन् ! 'अग्ने !' 'त्वम्' एव सूक्तानां वक्ता 'अग्निः' ; नाहं मानुष इति विदित्वा^१ मा मधिष्ठातु मर्हन्तीत्यभिप्रायः । 'उपशृण्वत्योः', 'द्यावापृथिव्योरिति' एकान्त मनक्त^२ मपि कुर्यात् ; न जनसंसदीत्यभिप्रायः ।

“ओमन्वती”—इत्याग्नौ यजमानं प्रत्यचीकृत्य । “तयोराविदि, “अग्निरिदं मित्यादि^३ मिथो हेतुवचनम्,— यस्माद्द्यावापृथिव्योरनु-मन्यमानयोरग्न्यादयो हवींश्च्यजुषन्त, तस्माद्द्यावापृथिव्यौ ओमन्व-दादिगुणौ स्ता मिति सम्बन्धः । “अस्था मृधेदिति । परोचीकृत्य यजमानं तस्मा आग्निष आग्रास्ते । “उत्तरां देवयज्या मित्यादि । “यद्नेन हविषेत्याग्निष एव समाप्ते “इदञ्च नमो देवेभ्य इति याचितेभ्यो निऋवः । एत मेवार्थं 'भद्रं ह्यभूत्'—इत्यादि^४ विवृण्वन् दर्शयति । 'अरात्स यज्ञम्'—इति तत् “आर्षं सूक्ताक मित्यस्य पर्यायवचनम् ; 'अरात्स'—इत्यस्यापि 'अविदाम'—इत्येतत्पर्याय-वचनम् ; संसाधितवन्तो लब्धवन्तो यज्ञं, वय मित्यर्थः । “उपश्रुती” । उपशृणोतीत्युपश्रुतिः, ततः सप्तमीद्विवचने उपश्रुत्योरिति प्राप्तम्, ततश्चान्दसः पूर्वसवर्षः 'उपश्रुती'—इति ; 'उपशृण्वत्योरिति तद् दर्शयति । “दिवस्पृथिव्योः”— इत्यस्य शब्दसमाधिः 'द्यावापृथिव्यो-रिति । “ओमन्वती” अत्रति तर्पयति इति 'ओमन्'^५ अन्नम्, तदती, ओमन्वत्यौ 'अन्नवत्यौ'—इति समाधिः ॥ ४ ॥

१— 'विदित्वा'—इति ऋ, ट । २— 'मनक्तु'—इति ठ ।

३— मन्त्रपाठो द्रष्टव्यः (तै० ब्रा० ३. ५. १०.) ।

४— ५८० ए० ४ पं० (“भद्रं मभूत्”—इति मन्त्रस्य) ।

५— 'ओमा'—इति ट । निरु० ६. १. ५ द्रष्टव्यम् ।

“ग्रङ्गवौ” । ग्रञ्च ते गावौ च ग्रङ्गव्याविति प्राप्ते पूर्वसवर्षः । “जीवदानू” जीवनस्य दाञ्चौ^१ । अत्रसनशीले “अत्रसू” ; अत्रसू च ते देवते उपासीनो न चस्यतीति देवर्धमं यजमाने दर्शयति— “माह कस्माच्चन प्रचासीरिति । “अप्रवेदे” प्रवेदनं प्रलाभः, नास्ति प्रवेदनं मेतयोः^२ ‘अप्रवेदे’ दुर्लभे ; तादृश्यौ चोपासीनस्य । ‘पुष्टम्’ पुष्टिरित्येतद् दुर्लभता न भवतीत्येतत् ‘मो त इदं पुष्टं’ ‘कश्चन’ कश्चिदपि ‘प्रविदत’ मा लभत इत्यतिदिशति ॥ ५ ॥

“उरुगव्यूती” । गावः अवनतिं तप्यन्वस्था मिति ‘गव्यूतिः’ गोप्रचारः ; सा च चेमउर्वी भवति । व्याघ्रादिभये चमन्ति, न दूरं यामाङ्गावो गच्छन्तीत्यनुर्वी गव्यूतिर्भवति । तेन गवां चेमहेत्वाद्यावापृथिव्यौ स्ता मित्यर्थः । “अभयं कृताविति । सामान्येनाभयङ्करे स्याता मिति । ‘वृष्टिद्यावा’ वृष्टेर्दाञ्चौ । ददातेर्वनिप्^३, यकारस्वागमः “आतो युक्”—इति^४ ; वृष्टिदाताराविति प्राप्ते । “रीत्यापा” । ‘रीतिश्चुम्निस्ता मापत इति ‘रीत्यापा’ ; सुष्ठु वर्षवत्यावित्यर्थः ॥ ६ ॥

“ग्रम्भुवौ” । दुःखोपग्रमनं ‘ग्रम्’ भावयत इति ‘ग्रम्भुवौ’ स्याता

१— ‘जीवदानु-जीरदानु-शब्दावभिन्नार्थौ संहितामेदात् भिन्नरूपौ श्रूयते । एतत्पदसिद्धयर्थं मेव वार्त्तिककृता “रक्ति ज्यः सम्भसारणम्”—इति पठितम् (पा० १. १. ४.) । तत्र “रक्ति जीवेरपि सिद्धं भवतीति च भाष्येष्टिः । ‘जीरदानू’—इति तै० ब्रा० ३. ५. १० ।

२— ‘नास्ति प्रवेदनं प्रलाभ एतयोः’—इत्येव ठ ।

३— पा० सू० ३. २. ७४ ।

४— पा० सू० ७. ३. ३३ ।

मिति सर्वेण प्रार्थ्यते । 'मयः' सुखम्, अनुकूलवेदनीयम्, तद्भावयतः 'मयोभुवौ' । 'ऊर्जस्वती' 'ऊर्ज बलप्राणनयोः' । ऊर्जयतीति 'ऊर्ग्' रश्मः, मोऽनयोरस्तीत्यूर्जस्वत्यौ । ऊर्जः मत्पि असुगागमः मकारस्य वत्वम्^१ । 'एतदाह'— "रभवत्यौ ते स्ता मित्याहेति । 'पयः' आप्यापनं स्यावरजङ्गमानां नोपघातकम्, तद्वत्यौ ; तदाह— "उपजीवनीये स्ता मित्येवैतदाहेति ॥ ७ ॥

"सूपचरणा" । अक्षच्छेणोपचर्यत इति सूपचरणा द्यौः ; सा ह्यतिरुद्धा अक्षच्छेणोपचर्यते । एवं 'खधिचरणा' पृथिवी ; तस्यां हि दृढाया मलक्ष्णेण चरन्ति । "कन्दमि गत्यर्थभ्यः"—इति^४ खलर्थे युच् प्रत्ययः । एतदाह— "सूपचरणा ह तेऽभावस्वित्यादिना । आवेदनम् 'आवित्' । आवेदनेनात्र यज्ञविषया मतिर्लक्ष्यते । यस्य जानतः शक्तस्य यत् क्रियते, स तदनुमन्यत इति गम्यते ॥ ८ ॥

"अग्निरिदं हविः" । "तदाग्नेय मिति समस्तार्थवचनम् । यद्देतदग्निना हविषः सेचन मतीतं कीर्त्तयत्, एवं तावत् आग्नेयाज्य-भागं याग इत्याह । अथवा^५ आज्यज्ञामौ भागश्चेत्याज्यभागः ; आज्य मेव होतव्य मिति भागशब्दार्थं दर्शयति । एवं पुरोडाशेन वैलक्षण्यं भवति ; इतरथा तत्र पुरोडाशेन यागो लक्ष्येत । 'अजुषत'— इत्यादींस्तु शब्दानग्रे^६ व्याख्यास्यति ॥ ९ ॥

१— तै० सं० २. ६. ६ द्रष्टव्यम् । २— धा० पा० सु० प० १५ ।

३— पा० सू० ८. २. ६ । 'वकारस्य च भत्वम्'—इति ङ ।

४— पा० सू० ३. ३. १२६ ।

५— नास्त्येत्त् पदं ठ-पुस्तके ।

६— १० क० द्रष्टव्यम् (५८१, ५६१ प०) ।

“अथ यथादेवतम्” । या या देवता यष्टव्या, तां ता माहेति वर्तन्ते । “प्रयाजानुयाजा वै देवा आज्यपाः”—इति । प्रयाजानुयाजा देवता देवाना माज्यपा इत्यर्थः । ‘अग्निः’ ‘होत्रेण’ । “इत्यभूतस्रक्षणे तनौया” । ‘होत्रेण’ देवताज्ञानेन कर्मणा युक्तः ‘अग्निः’ ‘हविः अजुषत’ खिष्टकृदित्यर्थः । एवं “या इष्टा इत्येतया यथादेवतस्थां स्फुटीकरोति । ततश्चेष्टदेवतावाचिना मेव देवतापदाना मस्मिन् प्रदेशे मन्त्रत्वावगते विहतावूहविधौ सेव्यतः प्रकृतौ च पौर्ष-मास्यमावास्यादेवतापदानां व्यवस्था भविष्यति । “समृद्धि माशास्ते”—इत्येतदनुपपन्नम् ; भूतानुवादस्वरूपत्वात् । “अजुषतेत्यस्य यदपि हेतुवचनं “यद्धि देवा हविर्जुषन्ते, तेन हि महज्जयतीति, तदप्याग्नीस्त्वं न साधयति ; किन्तर्हि “ओमन्वतीति ; “अस्मिन् यज्ञे यजमानो द्यावापृथिवी स्ता मिति” ; अचाशिषो हेतुत्वेनोच्यते । “अग्निरजुषतेति । मित्य यस्माद्द्यावापृथिव्योराविदि अग्निरजुषत, तस्माद्द्यावापृथिव्यौ ओमन्वती स्ता मित्यागोःपर मेवातीतजोषण-कीर्त्तन मित्युपपन्नं यज्ञसमृद्ध्याग्नीर्वचनम् । “यद्दे देवा हविर्जाष-यन्ते”—इति । खैरनुचरैः सेव्यन्ते ; तेषां हि बहूनां तप्तये यत् स्तोक मपि यजमानेन दत्तम्, तद् बहू कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ १० ॥

“महो ज्यायोऽकृतेति” । पूर्वं मेकवचनान्तं व्याख्याय, इदं बहुवचनान्तं व्याचष्टे । व्याख्यानञ्चाज्ञापितज्ञापनार्थम् । “यज्ञो वै देवानां महः” । महनं, महः ; पूजा, विभूतिः । सा च यज्ञं देवा इदुतरं प्रशस्यतरं वा प्रागवस्थानं कुर्वन्ति ॥ ११ ॥

“अस्या मृधेत्” । “तदेनं प्रत्यक्ष मिति । श्रुतया आशिषा विशेषेण ‘आशास्ते’ ‘अयं यजमानः’ इति, स “मृधेत्” ‘राप्नोत्’ । ‘देवङ्गमाथां’ देवप्रापणशीलायाम्, यच्च इडायाम् “उपहृतोऽयं यजमान इति । आशीःशब्दाभावान्नामाभावाच्च परोक्षम् ‘आशिषा सम्पादयति’ ॥ १२ ॥

“दीर्घायुत्व माशास्ते” । ‘असुत्रं’ इडायाम् । ‘उत्तरा देवयज्या’ “उपहृतोऽयं यजमान उत्तरस्थां देवयज्याया मिति, ‘तदिह’ ‘प्रत्यक्षं’ श्रौतं ‘दीर्घायुत्वम्’ आशास्त इति दीर्घजीवित्वमुपदिश्यत इत्यर्थः ॥ १३ ॥

“सुप्रजास्व माशास्ते” । ‘प्रशासनं’ प्रशास्यन्तेऽनेन देवाः प्रार्थमाना इति प्रशासनम्, पुरुषस्य साक्षात् स्वार्थपरत्वं ‘कुर्यात्’ इत्यर्थः । “उत्तरां देवयज्याम्”—इत्येवं देवार्थाग्नीःपूर्वकान् स्वार्थानासौरन् यजमानाः । यजनीयदेवानां भवति च यथा जीवनादित्रय मन्तर्गतम्, तथोक्तमेव ॥ १४ ॥

“भूयो हविष्करण माशास्ते” । “तदेव तदिति । यदेवैतत् पूर्वं जीवनादित्रयं देवपुरःसरम् “उत्तरां देवयज्या मित्युक्तम्”, तदेतद् ‘भूयो हविष्करण मिति । किमर्थं तर्हि ? तदेवोच्यते— “तदेव तदिति ; अर्थभेदात् । अन्या हि उत्तरा देवयज्या, पुनर्यागमाच्च

१— ८. १. २६ क० द्रष्टव्यम् (५३१८० १ पं०) ।

२— ८. १. ३० क० द्रष्टव्यम् (५३१८० ६ पं०) ।

३— ८. १. ३१-३३ क० द्रष्टव्यम् (५३१८० ८-१६ पं०) ।

४— तै० ब्रा० ३. ५. १० (एरस्ताच्च ५८८ ए० ६ पं०) द्रष्टव्यम् ।

मन्यद् 'भूयः' वज्र 'हविष्करणम्' ; प्रयोगवाङ्मत्यात्मक मनल्पहविष्करणत्वेत्यपौनरुक्तम् । सजाताः भ्रातरः, आत्मिकास्तु प्राणास्तेषाम् तस्य सम्भक्तिसौरवियोगः 'सजातवनस्या' । 'वनस्' शब्दः कणादिषु द्रष्टव्यः । "कणादिभ्यो यक्", वननं वनस्या ॥ १५ ॥

"दिव्यं धाम" । दिवि भवं 'दिव्यम्' । "देवल्लोके मेऽपीति । 'यो यजते', स एवमर्थं इह तावन्नामास्त्येव, येन कार्यं देवल्लोकेऽपि मे कथं नाम स्यादिति । तत्र स्थान मात्मन आश्रास्त इत्यभिप्रायः । 'अश्नात्' "अशू व्याप्तौ" प्राप्नोतु । 'अध्यात्' समृद्धताम् ॥ १६ ॥

"ता वा ऽएताः" । 'पञ्चाग्निषः' उत्तरदेवयज्या, भूयोहविष्करणम्, सजातवनस्या^१दिव्यं धाम, यदनेनेति च कर्मफलं समीहितम् ; 'एताः पञ्च' । 'इडायां' देवयज्या, हविष्करणं "देवा म इदं हविर्जुषता मिहि" । "वीर्यं गायत्री" वीर्यवती सा, यद्गायत्री श्येनो हि भूत्वा दिव्यसोम माहरत् ॥ १७ ॥

"नातो भूयसीः" । शाखान्तराधीतानां प्रतिषेधः ॥ १८ ॥

"अपीद्वै कनीयसीः" । कनीयस्त्वै कारणं प्रदेशान्तरे उक्तम्— "न्यूनाद्वा ऽहमाः प्रजाः प्रजायन्ते तच्छःश्रेयस मुत्तरावत्"—इति^१ ।

१—"सजाताः प्राणानेव नान्तरेति"—इति तै० सं० २. ६. ६ ।

२—पा० ३. १. २७ सू० । ३—घा० पा० स्वा० प० १७ ।

४—८. १. ३०-३७ क० (५३१, ५३२ प०) द्रष्टव्याः ।

५—८. १. ३७ (५३३ प०) द्रष्टव्यम् । ६—"भूयस्त्वै"—इति अ० ।

७—उत्तरस्मिन् काण्डे १प्र० १ब्रा०. १३ क० द्रष्टव्या ।

‘रासन्ताम्’ “रासृ दाने”^१ ददतु ; कर्मभिर्बुध्यमाना देवा
 अनुमन्यन्ता मिति भावः । ‘तत्’ ‘अग्निः’ होता ‘देवः’ ‘देवेभ्यः’
 ‘वन्तताम्’ “वन्तु याचने”^२ याचताम् । ‘तद्यं’ च मानुषा होतारः ।
 आत्मनि बद्धवचनम्^३ । ‘अग्नेः’ ‘अधि’-शब्दोऽत्राग्नेरित्यस्य पञ्चम्यन्तत्व-
 द्योतनार्थः । अनेकपञ्चम्यर्थसम्भवेऽपादानार्थत्वद्योतकः^४ ॥ १९ ॥

“इष्टञ्च वित्तञ्च” । ‘उभे च द्यावापृथिवी’ ‘एनम्’ यजमानयज्ञं
 ‘गोपायताम्’ इति सम्बन्धः । ‘इष्टं’ कर्म, यज्ञः ; सर्वकालं मनोरथै-
 र्वाञ्छित मित्यर्थः । ‘वित्तं’ तदेव लब्धम् । देवेषु ‘ऐषिषुः’ प्रार्थि-
 तवन्तः, ऋत्विग्यजमानाः । ‘यज्ञम् त मविदन्’ “विदुः लाभे”^५
 लब्धवन्तः ॥ २० ॥

“तदु हैक ऽत्राङ्गः” । ‘उभे च मा’ मां द्यावापृथिवी इत्येवं
 होता ब्रूयात् । “एके आङ्गः”—“यजमानस्य वैभेः यज्ञ आग्नीः, किञ्चु
 तत्रर्त्विजाम्”—इति ; न काश्चिदप्याग्निषु ऋत्विजा मित्यर्थः ।
 कथम् ? ‘यां काञ्च’ सर्वा मित्यर्थः ; ‘आग्निं च माशासते’, ‘यज-
 मानस्यैव सा’ भवति ; न ऋत्विजाम् । ततश्च य एव सार्थी भवति,
 ‘न’ ‘सः’ ‘कचन’ क्वचिदपि ‘एता माग्निषं प्रतिष्ठापयति’ । कथम् ?
 यत्र तथा प्रतिष्ठातव्यो यजमानः, तत्र शंसन्नाह । यश्चाहात्मनि, तत्र
 स न प्रतिष्ठितौति । “तस्मादु ब्रूयात् उभे चैन मित्येव”—इति ।
 उभे च मेतीत्येतच्छब्दस्यार्थः ॥ २१ ॥

१—घा० पा० आ० व्या० ६२६ । २—घा० पा० त० व्या० ७ ।

३—“नैकवचनं युञ्जीत गुरावात्मनि चेश्वरे”—इति ।

४—पा० २. ३. २८ सू० भा० द्रष्टव्यम् । ५—तु० उ० १५२ घा० ।

“इह गतिः” । ‘इह’ यजमाने ‘गतिः’ प्रतिष्ठा ‘वामस्य’ वननीयस्य^१ ‘साधु’, अस्तीति शेषः । “तद्यदेव यज्ञस्य साध्विति । असाध्वपि किञ्चिदस्यास्ति, तत् यजमाने माभृदित्यर्थः ॥ २२ ॥

“इदञ्च नमः” । इद मिति नमस्करणं प्रत्यक्षम्, तदाह ‘नमस्करोति’-इति । होता ‘देवेभ्यः’ वैगुण्याग्रङ्गानिङ्गवाय, यज्ञ-कृतकदर्थननिङ्गवाय वा, वदेदित्यभिप्रायः ॥ २३ ॥

“अथ ग्रंथोः” । ग्रंथुर्नाम^२ वृहस्यतेः पुत्रः^३ । स यावदत्र लोके^४ आस्ते, तावत्तादृशी यज्ञस्य संस्था न भवति, यादृशी ‘स विदाञ्चकार’ ; द्युलोकगते तु ग्रंथौ तत्समानवीर्या कनीयसी संस्था सम्भवतीत्येत-दितिहासेनाह— “ग्रंथोर्वाक मिति । विशेषत आह होता अध्वर्युणा प्रेषितः^५ वेन ‘अञ्जसा’ ऋजु, सम्यगित्यर्थः । ‘सः’ च कश्चित्काले ‘देवलोः’^६ ‘अपीयाय’ अपिगतः । ‘तत्’ तदा ‘तद्’ विज्ञानं भवितव्यतः^७ आदेव ‘अन्तर्हितं’ विच्छिन्नं ‘मनुष्येभ्यः’ बभूव ॥ २४ ॥

“तदा ऋषीणाम्” । कथं तस्याः संस्थायाः प्रतिसन्धेयम्, तदृषिभिः तत्काले श्रुतावानीय तस्याश्च कालं विदित्वा ता मधः^८ अवतारितवन्तः । तस्याश्चान्यूनवीर्यतायै आह— “ते ता मेवेति । यच्छंथोर्वाक मब्रुवन् ॥ २५ ॥

१—निरु० ४. ४. ५ द्रष्टव्यम् ।

२—‘ग्रन्थुर्नाम’-इति ठ ।

३—इत आरभ्य शंथुवाकमन्त्रव्याख्यानम् । तत्पाठस्तु तै० ब्रा० ३. ५.

४—अनुवाकः समग्रः । तद्व्याख्यानन्तु तै० सं० २. ६. १० द्रष्टव्यम् ।

५—‘यावदेवल्लोके’-इति ठ ।

६—‘ता मेव’-इति ठ ।

“स प्रतिपद्यते” । यत् ‘ग्रंथोः’ सम्बन्धि संस्थानं ग्रंथुना दृष्टम्, ‘तत्’ ‘आवृणीमहे’ प्रार्थयामहे ॥ २६ ॥

“गातुं यज्ञाय” । कीदृशम् ? ‘गातुं’ गमनं ‘यज्ञाय’ द्युलोक-गमनम्, ‘यज्ञपतये’ अपि च, यज्ञे यजमाने च ‘दैवौ’ देवेषु भवा ‘खस्तिः’ अविनाशः ‘नः’ अस्माकम् ‘अस्तु’ ; ‘खस्तिः’ च ‘मानुषेभ्यः’ मानुषेषु च ‘नः’ अविनाशोऽस्तु । न इति ब्रुवन् स्वामिनं व्यपदिशति । ‘ऊङ्गे’ देवलोकं ‘जिगातु’ जयतु, ‘भेषजं’ संसार-व्याधिविनाशनं यज्ञाख्यं कर्म । यज्ञेन हि योजितः स यजमानेन जित एव भवतीत्यभिप्रायः ॥ २७ ॥

“शन्नो ऽअस्तु” । यज्ञे गच्छति तदनुकारेण द्विपदादेरपि गमनं माभूदिति ‘शं’ सुख माशास्ते । एव तेष्व मन्त्रार्थं ब्राह्मणं व्याचष्टे, तत्प्रसन्न मेव ॥ २८ ॥

“अथानया” । ‘अनया’ दक्षिणस्य पार्श्वे कनिष्ठिकया ‘इति’ एव मित्यभिनयेन (‘आवृणीमहे’-इत्यादौ क्वचित्के यतः प्रवृत्तो व्यावृत्तः^१) पृथिव्या उपदर्शनं दर्शयति । “इयं वै पृथिवीति वाक्य-शेषादन्यत्त्वनयेत्येवमन्तं मन्तं मन्यन्ते ;—अनयेत्येतेन मन्त्रेणोप-सृष्टगति, किम् ? वाक्यशेषात् पृथिवी मिति । तेषा मेव^२ कनिष्ठिकया पृथिवी सुपसृष्टगतीति काण्वश्रुत्युपरोधः । कः पुनरुपसृष्टगति ? “यदतो होतान्वाह”-इति^३ उत्तरत्र होतृशब्दश्रवणादध्वर्युरूप-सृष्टगति । “अमानुष इव वा ऽएतत्”-इति “अग्निर्देवो दैव्यो

१—नास्त्वेष ग्रन्थो ऽ-पुस्तकादन्यत्र ।

२—‘अथ’-इति ङ ।

३—पुरस्तात् (६. १. १.—५७६ प०) द्रष्टव्यम् ।

होत्सव^१—इति त्रियमाणोऽग्निभावं^२ चित्तेनोपगतः स पृथिवीस्यर्गने-
नाभिनयेन मानुषायतनं^३ पृथिवी सुपगतोऽस्तीति दर्शयति ।
पृथिव्युपगमेनापि तत्स्यमानुषभावोपगम सुपलक्ष्य । योनिविमोचने
वक्ष्यत्येतद्—“यद्धि युक्तं न विमुच्यते, प्र तद्दृश्यते”—इति^४ ;
तस्मात् सर्वयज्ञेषु युक्तं^५ विमोक्तव्यम् ॥

एवं प्रासङ्गिकं होतब्राह्मणं समाप्तम्^६ ॥ २६ ॥ [६. १.]

श्रीमतोऽवन्तिनाथस्य विक्रमार्कस्य शासितुः ।

धर्माध्यक्षो हरिस्वामी व्याख्यच्छातपथी श्रुतिम्^७ ॥

इत्याचार्यहरिस्वामिनः कृतौ शतपथभाष्ये हविर्यज्ञेषु

नवमाध्यायस्य प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

१—५. २. ५ क० (३२७ प० १६ पं०) द्रष्टव्यम् ।

२—‘ऽग्निभवं’—इति ऋ, ठ । ३—‘मानुषयजनं’—इति ठ ।

४—उपरिष्ठात् (६. ७. ४. ८.) द्रष्टव्यम् ।

५—‘सर्वयज्ञैर्युक्तम्’—इति ऋ, ठ ।

६—“स आश्राव्याह”—इत्यादिः पुरस्तादुक्तः (५६० प० ७ पं०) समा-
लोच्यः । तथा “अध्वर्युरेवाहेषिता दैव्या होतारो भद्रवाच्याय
प्रेषितो मानुषः सूक्तवाकायेति सूक्तवाकः होता प्रतिपद्यते”—
इत्युपरिष्ठाच्च पुनर्वक्ष्यति (२. ५. २. ४२.) ।

७—५५७ प० २-३-टीप्यन्योरिहत्वपाठभेदा द्रष्टव्याः ।

ते वै पुत्रीः संयाजयिष्यन्तः प्रतिपुरायन्ति । जुह्वं
च सुवं चाध्वर्युरादत्ते वेदः होताज्यविलापनी
मग्नीत्* ॥ १ ॥

तद्वैकेषा मध्वर्युः† । पूर्वेणाहवनीयं पुर्येति तद् तथा
नु कुर्याद्वहिर्द्वा ह यज्ञात्स्याद्यत्तेनेयात् ॥ २ ॥

जघनेनो हैव पुत्रीम् । एकेषा मध्वर्युरेति नो ऽएव
तथा कुर्यात् पूर्वार्द्धो वै यज्ञस्याध्वर्युर्जघनार्द्धः पुत्री
यथा भसत्तः शिरः प्रतिदध्यादेवं तद्वहिर्द्वा हैव
यज्ञात्स्याद्यत्तेनेयात्‡ ॥ ३ ॥

अन्तरेणो हैव पुत्रीम् । एकेषा मध्वर्युरेति नो ऽएव
तथा कुर्यादन्तरियाञ्च यज्ञात् पुत्रीं यज्ञेनेयात् तस्माद्
पूर्वेणैव गार्हपत्यं मन्तरेणाहवनीयंति तथा ह नु
बहिर्द्वा यज्ञाद्भवति युथो ऽएवदुः प्रचुरन्तरेण
सञ्चरति सु ऽऽ ऽएवास्येषु सञ्चरो भवति ॥ ४ ॥

अथ पुत्रीः संयाजयन्ति । यज्ञाद्दे प्रजाः प्रजायन्ते
यज्ञात् प्रजायमाना मिथुनात् प्रजायन्ते मिथुनात्
प्रजायमाना अन्ततो यज्ञस्य प्रजायन्ते तदेना एतदन्ततो
यज्ञस्य मिथुनात् प्रजननात् प्रजनयति तस्मान्मिथुनात्

* 'मग्नीत्'-इति च ।

† 'मध्वर्युः'-इति च ।

‡ 'नेयात्'-इति च ।

प्रजुननादन्तता यज्ञस्यमाः प्रजाः प्रजायन्त तुस्मात्
पुत्रीः संयाजयन्ति ॥ ५ ॥

चतस्रो देवता यजति । चतस्रो वै मिथुनं द्वन्द्वं वै
मिथुनं द्वे द्वे हि खलु भवतो मिथुनु मेवैतत् प्रजुननं
क्रियते तुस्माच्चतस्रो देवता यजति ॥ ६ ॥

ता वा ऽत्राज्यहविषो भवन्ति । रेतो वा ऽत्राज्यः
रेत ऽएवैतत्सिञ्चति तुस्माद्त्राज्यहविषो भवन्ति ॥ ७ ॥

तेनोपांशु चरन्ति । तिरु ऽइव वै मिथुनेन चर्यते
तिरु ऽइवैतद्युपांशु तुस्मादुपांशु चरन्ति ॥ ८ ॥

अथ सोमं यजति । रेतो वै सोमो रेत ऽएवैतत्
सिञ्चति तुस्मात् सोमं यजति ॥ ९ ॥

अथ त्वष्टारं यजति । त्वष्टा वै सिक्तः रेतो
व्विकरोति तुस्मात् त्वष्टारं यजति ॥ १० ॥

अथ देवानां पुत्रीर्यजति । पुत्रीषु वै योनौ रेतः
प्रतिष्ठितं तत्ततः प्रजायते तत्पुत्रीष्टेवैतद्योनौ रेतः
सिक्तं प्रतिष्ठापयति तत्ततः प्रजायते तुस्माद् देवानां
पुत्रीर्यजति ॥ ११ ॥

स युत्र देवानां पुत्रीर्यजति । तत्पुरस्तात्तिरुः करोत्युप
ह वै तावद्देवता ऽत्रासते यावन्नु समिष्टयजुर्जुह्वतीदं
नु नो जुह्वत्विति ताभ्य एवैतत्तिरुः करोति तुस्मादिमा

मानुष्य स्त्रियस्तिरु इवैव पुंसो जिघत्सन्ति या इव ता
इवेति ह स्माह यान्नवल्क्यः ॥ १२ ॥

अथामिं गृहपतिं यजति । अयं वा अमिर्लोक इदमु
मेवैतल्लोक मिमाः प्रजा अभिप्रुजनयति ता इदमं
लोक मिमाः प्रजा अभिप्रुजायन्ते तस्मादमिं गृहपतिं
यजति ॥ १३ ॥

तदिडान्तं भवति । न ह्यत्र परिधयो भवन्ति न
प्रस्तरो युत्र वा अदुः प्रस्तरेण युजमानः स्वगाकरोति
पतिं वा अनु जाया तुदेवास्यापि पुत्री स्वगाकृता
भवतीयसि तु ह कुर्याद्यत्प्रस्तरस्य रूपं कुर्यात् तस्मा-
दिडान्त मेव स्यादुतो प्रस्तरस्यैव रूपं क्रियते ॥ १४ ॥

स यदि प्रस्तरस्य रूपं कुर्याद् अथैवादुः प्रस्तरेण
युजमानः स्वगाकरोत्येव मेवैतद् पुत्रीः स्वगा-
करोति ॥ १५ ॥

स यदि प्रस्तरस्य रूपं कुर्याद्* । वेदस्यैकं तृण माच्छि-
द्याग्रं जुह्वा मनुक्ति मध्यः सुवे बुधः स्याल्याम्† ॥ १६ ॥

अथाम्रीदाहानुप्रहरेति । तूष्णी मेवानुप्रहृत्य चक्षुष्या
अग्नेऽसि चक्षुर्मे पाहीत्यात्मान मुपस्पृशति तेनो
अप्यात्मानं नानुप्रहणक्ति ॥ १७ ॥

* 'कुर्याद्'-इति च ।

† 'स्याल्याम्'-इति च ।

अथाह संवदस्वेति* । अगानंम्रीद्गञ्छावुय श्रौषट्
स्वगा दैव्या होतृभ्यः स्वस्तिर्मानुषेभ्यः शंयोर्ब्रू-
हीति† ॥ १८ ॥

अथ जुहुञ्च सुवुञ्च सम्पुगृह्णाति । अदो हैवाहुतिं
करोति यदनक्त्याहुतिर्भूत्वा देवलोकं गच्छादिति तुस्मा-
ज्जुहुञ्च सुवुञ्च सम्पुगृह्णाति ॥ १९ ॥

स वा ऽअग्नये सम्पुगृह्णाति । अग्नेऽदध्यायोऽशीतमे-
त्यमृतो ह्यग्निस्तस्मादाहादध्यायवित्यशीतमेत्यग्निष्टो
ह्यग्निस्तस्मादाहाशीतमेति पाहि मा दिद्योः पाहि
प्रसित्यै पाहि दुरिष्यै पाहि दुरन्न्या ऽहुति सर्वाभ्यो
मार्त्तिभ्यो गोपायेत्येवैतदाहाविषुं नः‡ पितुं ह्यखित्यन्नं
वै पितरनमीवुं § ऽइदु मकिल्बिष मुन्नं कुर्वित्येवैतदाह
सुषदा योनादि प्रात्मन्येतदाह स्वाहा वाडिति तद्यथा-
वुषट्कृतः हुत मेव मस्यैतद्भवति ॥ २० ॥

अथ व्वेदं पुली व्विस्रःसयति । योषा वै व्वेदिर्व्वृषा
व्वेदो मिथुनाय वै व्वेदुः क्रियतेऽथ युदेनेन यज्ञ उपा-
लभते मिथुनु मेवैतत्प्रजननं क्रियते ॥ २१ ॥

* 'संवदस्वेति'-इति च ।

† 'शम्योर्ब्रूहीति'-इति च ।

‡ 'यवित्यशीत'-इति च ।

§ '०विषुसः'-इति क ।

॥ इतोऽनन्तर मिह 'शतं ८००'-इति पाठः क-पुस्तके ।

अथ यत्पुत्री व्विस्रःसयति । योषा वै पुत्री वृषा
व्वेदो मिथुनु मेवैतत्प्रजननं क्रियते । तस्माद् वेदं पुत्री
व्विस्रःसयति ॥ २२ ॥

सा व्विस्रःसयति । व्वेदोऽसि येन त्वं देव व्वेद
देवेभ्यो व्वेदोऽभवंस्तेन मुह्यं व्वेदो भूया इति यदि
यजुषा चिकीर्षेदेतेनैव कुर्यात् ॥ २३ ॥

त मा वेदेः सुःस्तृणाति । योषा वै व्वेदिवृषा व्वेदुः
पश्चाद् वै परीत्य व्वृषा योषा मुधिद्रवति पश्चादेवैना
मेतत् परीत्य व्वृषणा व्वेदेनाधिद्रावयति तस्मादा वेदेः
सुःस्तृणाति ॥ २४ ॥

अथ समिष्टयजुर्जुहोति । प्राङ्घ्रे यज्ञोऽनुसन्तिष्ठाता
ऽइत्यथ यद्भुत्वा समिष्टयजुः पुत्रीः स्थाजयेत् प्रत्यङ्घु-
हैवास्यैषु यज्ञः सन्तिष्ठेत तस्माद्वा ऽग्निं समिष्टयजु-
र्जुहोति प्राङ्घ्रे यज्ञोऽनुसन्तिष्ठाता ऽइति ॥ २५ ॥

अथ यस्मात्समिष्टयजुर्नाम । या वा ऽएतेन यज्ञेन
देवता ह्वयति याभ्य एषु यज्ञस्तायुते सुर्वा वै तत्ताः
समिष्टा भवन्ति तद्यत्तासु सुर्वासु समिष्टास्वथैतज्जु-
होति तस्मात्समिष्टयजुर्नाम ॥ २६ ॥

अथ यस्मात्समिष्टयजुर्जुहोति । या वा ऽएतेन यज्ञेन
देवता ह्वयति याभ्य एषु यज्ञस्तायुत ऽउप ह वै ता

ऽआसते यावन्नु समिष्टयजुर्जुह्वतीदं नु नो जुह्वत्विति
 ता ऽएवैतद्यथायथं व्यवसृजति यत्र यत्रासां चरणं तदनु
 यन्नं वा ऽएतदजीजनत युदेन मुतत तं जनयित्वा
 युत्रास्य प्रतिष्ठा तन्प्रतिष्ठापयति तस्मात्समिष्टयजु-
 र्जुहोति ॥ २७ ॥

सु जुहोति । देवा गातुविद ऽइति गातुविदो हि
 देवा गातुं द्विच्वेति यन्नं द्विच्वेत्येवैतदाह गातु मितेति
 तदेतेन यथायथं व्यवसृजति मुनसस्पत ऽइमं देवयज्ञुः
 स्वाहा व्वाते धा ऽइत्ययं वै यज्ञो योऽयं पुवते तदिमं
 यज्ञुः सन्भृत्यै तस्मिन् यज्ञे प्रतिष्ठापयति यज्ञेन यज्ञः
 सुन्दधाति तस्मादाह स्वाहा व्वाते धा ऽइति ॥ २८ ॥

अथ बर्हिर्जुहोति । अयं वै लोको बर्हिरोषधयो बर्हि-
 रस्मिन्नेवैतल्लोक ऽओषधीर्दधाति ता ऽइमा ऽअस्मिं-
 ल्लोक* ऽओषधयः प्रतिष्ठितास्तस्माद्बर्हिर्जुहोति ॥ २९ ॥

तां वा ऽअतिरिक्तां जुहोति । समिष्टयजुर्ह्वेवान्तो
 यज्ञस्य युद्धूर्द्धुः समिष्टयजुषोऽतिरिक्तं तद्यदा हि
 समिष्टयजुर्जुहोत्यथैताभ्यो जुहोति तस्मादिमा ऽअति-
 रिक्ता ऽअसम्मिता ओषधयः प्रजायन्ते ॥ ३० ॥

सु जुहोति । सुम्बर्हिरङ्गाः हविषा घृतेन सु

* 'ऽअस्मिंल्लोक'-इति क ।

मादित्यैर्धसुभिः सुम्मरुद्भिः स मिन्द्रो विश्वदेवेभिरङ्गां
दिव्यं नुभो गच्छतु यत् स्वाहेति* ॥ ३१ ॥

अथ प्रणीता दक्षिणतः परीत्य निनयति । युङ्क्ते
वा ऽएतद्यज्ञं युदेनं तनुते स यन्न निनुयेत्पुराङ्गु हावि-
मुक्त ऽएव यज्ञो युजमानं प्रक्षिणीयात् तयो ह यज्ञो
युजमानं न प्रक्षिणाति तस्मात्प्रणीता दक्षिणतः
परीत्य निनयति ॥ ३२ ॥

स निनयति । कुस्त्वा द्विमुञ्चति सु त्वा द्विमुञ्चति
कुस्मै त्वा द्विमुञ्चति तस्मै त्वा द्विमुञ्चति पोषायेति
तत्पुष्टिं मुत्तमां युजमानाय निराह स येनैव प्रणयति
तेन निनयति येन ह्येव योग्यं युञ्जन्ति तेन व्विमुञ्चन्ति
योक्तेण हि योग्यं युजन्ति योक्तेण द्विमुञ्चन्त्यथ फली-
करणान् कपालेनाधोऽधः कृष्णाजिन्र मुपास्यति रुद्रसां
भागोऽसीति ॥ ३३ ॥

देवाश्च वा ऽश्रुराश्च । उभये प्राजापत्याः पस्पृधिर
ऽएतस्मिन्यज्ञे प्रजापतौ पितुरि संवत्सुरेऽस्माक मयुम्भ-
विष्यत्यस्माक मयुम्भविष्यतीति ॥ ३४ ॥

ततो देवाः† । सर्वं यज्ञं संव्रज्याथ यत्पापिष्ठं यज्ञस्य
भागधेय मासीत्तेनैवान्निरभजन्नस्मा पशोः फलीकरणै-

हृद्विर्यज्ञात्सुनिर्भक्ता ऽअसन्नित्येष वै सुनिर्भक्तो यं भागिनं
निर्भुञ्जन्त्यथ यु मभागं निर्भुञ्जन्त्येव स तावच्छसत
ऽउत हि वृशे लब्ध्वाह किं मा बभूव्येति स यु मेवैभ्यो
देवा भागं मुकल्पयन्तु मेवैभ्य ऽएष एतद्भागं करोत्यथ
युद्धोऽधः कृष्णाजिनमुपास्यत्यनग्नावेवैभ्य ऽएतदन्धे
तुमसि प्रवेशयति तुथो ऽएवास्तृक् पशो रुक्षसां भागो-
ऽस्यीत्यनग्नावन्धे तुमसि प्रवेशयति तुस्मात् पशोस्तेदनीं
न कुर्वन्ति रुक्षसाः हि सु भागः* ॥ ३५ ॥ ३ ॥

॥ इति सप्तमप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् [६. २.] ॥

“ते वै पत्नीः” । पत्नीसंयाजब्राह्मण मेतत्^१ । ‘ते’ वक्ष्यमाणाः
अथर्व्यादयः ‘पत्नीः’ देवानां ‘संयाजयिष्यन्तः’ देवैः सह सङ्गता
याजयिष्यन्तः । यजमानः संयजते, न यजमानेन समिष्यमानास्ते
ऽल्विजः संयाजयन्ति ।^२ संयाजनार्थं ‘प्रति’ यस्मादेव गार्हपत्यदेशाद्
गताः, त मेव ‘परियन्ति’ गमनप्रतिलोम आहवनीयात् परास्त
मभिमुख मायन्ति^३ । आगच्छन्तश्चेदं कुर्वन्ति— “जुह्वं च सुवं
चाध्वर्युरादत्ते”—इत्यादि ॥ १ ॥

* ‘भागः’—इति च ।

१— “पत्नीसंयाजेभ्यो गार्हपत्यं गच्छति”—इत्यादीनि सूत्राण्यजोच्यानि
(का० श्रौ० सू० ३. ७. १-१६.) ।

२— ‘आहवनीयान्तपरस्तानभिमुख मायन्ति’—इति ठ ।

“तद्धैकेषाम्” । ‘बहिर्द्धी’ बहिरेव बहिर्द्धी, ‘यज्ञाख्यात्’ साधनं शरीरो यज्ञः, न चाहवनीयात् प्राक् साधनं किञ्चिदस्ति, ततश्चाध्वर्युणा यज्ञाङ्गेन यज्ञशरीरं मोक्तव्य मित्यभिप्रायः ॥ २ ॥

“जघनेनो” । गार्हपत्य मुत्तरेणातीत्य पत्नी चापरेण । “पत्नी^१-दक्षिणपार्श्वे स्थितो यज्ञादित्यपरे^२ शाखिन आङ्गः । भसदुत्सर्गायतनम्^३; ‘भसत्तः’ यथा भसद् गिरः संयोजयेत्, तच्चायुक्त मित्यभिप्रायः ॥ ३ ॥

“अन्तरेणो” । ‘गार्हपत्य मन्तरेण’ अतीत्य^४ गार्हपत्यस्य पत्या-श्चान्तरालेनेत्यपरे ॥ ४ ॥

“अथ पत्नीः” । “यज्ञाद्दे प्रजाः”—इत्यस्मिन् काले पत्नीषु संयाज्यमानासु ‘यज्ञस्य’ जघनाद्धै मिथुनं प्रजननं कृतं भवतीत्याह । प्रजापतिभावाय यज्ञसम्पादनाय युक्तः सन् सर्गस्य हेतुर्भवति । सोऽपि न च सर्वात्मना । किं तर्हि ? यदाधियज्ञिकं मिथुनं तेनाग्नेन प्रजासर्गस्य साक्षात्कारणं भवति । तदाह—“यज्ञात् प्रजायमाना मिथुनात् प्रजायन्ते न स्वतः, एवं च तदपि मिथुनं यद्यज्ञस्थान्ते वर्त्तते, तस्मात् ‘प्रजाः प्रजायन्ते’ । स हि यज्ञपुरुषस्य जघनाद्धैभागित्यभिप्रायः । ततश्च यदेताः पत्नीः सह देवैर्यजति, ‘तदेनाः’ प्रजाः ‘एत-दन्ततो यज्ञस्य ‘मिथुनात् प्रजननात् प्रजनयति’ यस्माच्चैव मधि-यज्ञं क्रियते, ‘तस्माद्’ यज्ञानुकारिणो ‘मिथुनाद्’ एव सिद्ध-

१—‘पत्या’—इति ठ ।

२—‘यजेदित्यपरे’—इति ठ ।

३—‘भसदुत्सर्ग’—इति ठ ।

४—‘मुत्तरेणातीत्य’—इति छ, भ ।

दद्यात् 'प्रजननादन्तः' जघनभावाद् 'यज्ञस्य' यज्ञकार्यपुरुषस्य
'इमाः' 'प्रजायन्ते' तस्मान्निधिमनम्^१ ॥ ५ ॥

"सतस्रो देवताः" । 'सतस्रः'-इति^२ । देवानां पत्न्यो यद्यपि
बह्व्यः^३, तथाप्येकैव सा हविर्भाग् देवतेत्यभिप्रायः । "द्वे-द्वे हीति ।
द्वाभ्यां देवताभ्यां मिथुनम्, अपराभ्या मपरं मिथुनम्, ताभ्या मपि
मिथुनाभ्या मपरं मिथुन मित्येतद्दर्शयति ॥ ६ ॥

"ता वा आज्यहविषः" । 'रेत आज्यम्' सारत्वात्, कारण-
द्रव्यत्वस्त्रैहैश्वरेत् । त एवैतदधियज्ञं 'मिञ्चति' प्रजायन्तम् ॥ ७ ॥

"तेनोपांशु" । उपांशुचरणशब्देन सर्वं^४ होत्राध्वर्यव मेव
आव्यं^५ 'तिरः' अन्तर्हित मप्रकाशं 'मिथुनेन' लिङ्गद्वयेन 'चर्यते'
लोके । तेन यज्ञपूर्वकेन भवनीयम् 'उपांशु' चाप्रकाशम् । "तस्मा-
दुपांश्वित्युपसंहारः ॥ ८ ॥

"अथ सोमं" । यद्यप्याज्येनैव रेतोऽर्थः मिद्धः, तथापि देवलोक
मपि तत्सम्पाद्य मिति 'सोमं' यजति^६ ॥ ९ ॥

१— 'तस्मादित्यादिग्रन्थो ठ-पुस्तके न दृश्यते ।

२— "सतस्रोऽवान्तरदिशः, त एव चत्वारः पत्नीसंयाजाः"—इत्यादि-
ग्रन्थस्त्रैहैवोपरिष्ठात् (११. १. ६. २७.) द्रष्टव्यः ।

३— निरु० १२. ४. १०-११-१२-खण्डेषु ध्याख्याताः ।

४— "उपांशु चरन्ति, चरणशब्दे सर्वम्"—इति का० औ० सू० २. ६. ७, ८ ।

५— 'होत्राध्वर्यव मआव्यम् ।'—इति ठ ।

६— "यजति सोमं त्वष्टारं देवानाम्पत्नीरभिं गृह्णति मिति"—
इति का० औ० सू० ३. ७. १० ।

“अथ लघारम्” । मिथुनोपपादनाय यत्र क्वचन पुंसि यष्ट्ये मिथुनात् त्रिगुण एवाश्रयनीय इत्यभिप्रायः । ‘लघा’ वायुः^१ सोऽध्यात्म मवस्थितः सिक्त्वात्र मेव ‘रेतः’ यावन्मस्थीनि यस्य प्राणिनः, तावन्ति तस्य सूक्ष्मविभागानि खण्डितानि करोति । तच्चाधियज्ञानुकारेण, नान्यथेति यज्ञे ऽपि मिथुने लघा विकुर्वन् दर्शनीयः^२ । सोऽयं यच्छत इति तदेष एवैतदित्याह ॥ १० ॥

“अथ देवानाम्पत्नीः” । “पत्नीषु वै योनाविति । पत्न्या एव ‘योनिः’ प्रजाधारणस्थानम्^३, तस्मिन्नेव ‘रेतः’ ‘प्रतिष्ठितम्’ । ‘ततः’ एव च ‘प्रजायते’ अपत्यरूपेण^४; पत्नीनां योनेरेव विद्यतरेतः सप्रसूतिर्भवति । ‘तत्पत्नीष्वेव’ योनिभूतासू ‘सिक्तं रेतः’ ‘प्रतिष्ठापयति’^५ । ‘ततः’ ताभ्यः देवानाम्पत्नीभ्यः ‘प्रजायते’ सर्वः; योषितो ऽनुलक्ष्येत्यभिप्रायः^६ ॥ ११ ॥

“स यत्र देवानाम्पत्नीः” । “तत्पुरस्तात्तिरः करोति” अन्तर्द्धानं माहवनीयात् । ताभ्य एवैतत् ‘तिरः’ अन्तर्द्धानं ‘करोति’ । ‘तस्मात्’ हेतोः ‘मानुष्यः स्त्रियः’ ‘तिर इव’ ‘पुंसः’ “अन्तर्द्धानं

१— निरु० ८. २. १०, ११, १२; १०. ३. १० खण्डेषु व्याख्यातः ।

२— “लघा रूपाणि स हि प्रभुः”—इत्यादिर्मन्त्रस्वेद्यालोच्यः (ऋ० स०) ।

३— ‘योनिः’ स्थानम्—इत्येव क, भ ।

४— नास्त्येतत्पदं ठ—पुस्तकादन्यत्र ।

५— पत्नीनामित्यादिः प्रतिष्ठापयतीत्यन्तो यश्चस्तु ठ—पुस्तकेऽपाठ्यः ।

६— “प्रजायते” ताभ्यः सर्वा योषितोऽनुरक्ता इव स्वपुरुष सुपासत इति किंवदन्ती न विशद्वा—इति ठ ।

येनादर्शन मिच्छति”-इत्यपादानात्पञ्चमी^१—‘पुंसः’-इति । ‘पुंसः
अन्तर्हिता’, पुंसः अदृश्यमाना^२ ‘जिघत्सन्ति’ भक्षयितु मिच्छन्ति ।
‘याः इव’-इत्यनुकारः । याः पुंसः पुरो जिघत्सन्त्यञ्जन्ति स्त्रियः,
‘ताः इव’ । अस्माद्यज्ञानुकारात् ‘इत्याह याज्ञवल्क्यः’ । चुद्र-
योषितस्तु पुंसः समच मयन्तेऽञ्जन्ति^३; तथैवातो ऽनुकारादित्यभि-
प्रायः ॥ १२ ॥

“अथाग्निं गृहपतिं” । ‘अयं लोकोऽग्निः’ गृहपतिः । गार्हपत्यो
हि गृहपतिः; “अय मग्निर्गार्हपत्यः”-इतिवचनात्; गार्हपत्यश्चायं
लोकः । ततश्च यत् ‘अग्निं गृहपतिं यजति’ तत् ‘द्रुमं लोकम्’
लोकोपलक्षिते देशे ‘प्रजाः प्रजनयति’ । ततश्च यज्ञानुकारेण
तथैव ‘ताः प्रजायन्ते’ ॥ १३ ॥

“तदिडान्तं” । इडान्तवत् ‘इडान्तं’ । ‘इडान्तं’ यजनान्त
मित्यभिप्राप्ते, तत् इडा पत्नीसंयाजेषु विधीयते । तस्याश्च पूर्वोक्त
एव विधिः । अर्थवादेऽग्निं च पूर्वोक्त एवेति नोक्तः । तस्माद्यज्ञेऽव-
कल्पयेत्यादि यथैव हि देवेष्विडावकृता, तथा स्त्रौष्वपि देवेष्वि-
त्यभिप्रायः । “न ह्यत्र परिधयः”-इत्यादिस्तु इडाया अन्तले-
ऽर्थवादः । तत्राभिप्रायः । अत्रापि पत्नीयज्ञे । यथैव इडा देवयज्ञे
भवन्थेवं सूक्तवाक-ग्रंथुवाकाभ्या मपि भवितव्य मित्यत आह—“न

१— पा० सू० १. ४. २८ ।

२— “‘करोति’ अन्तर्द्धानेनादर्शन मिच्छति । ‘पुंसः अन्तर्हिता’
पुंसश्चादृश्यमाना (पुंसश्च दृश्यमाना C.)”-इति ठ ।

३— ‘मयन्ते नाञ्जन्ति’-इति ठ ।

ह्यत्र परिधयो भवन्तीति । परिधिप्रस्तरसम्बन्धौ सूक्तवाक-शंयुत्राकौ तद्भावेऽनुपपन्नावित्यभिप्रायः । मनु च प्रस्तरप्रहरणेन यजमानः खगाकृतो देवयज्ञः, अत्रापि यज्ञे पत्नी तथा खगाकर्त्तव्या ; इतरथा तु खर्गास्त्रोकात्मान्तरितैव स्यात् ? इत्यत आह— “प्रस्तर-रेणेति । प्रस्तरकरणे ‘इयसितं ह कुर्यात्’ ‘इयस्’-शब्दोऽवसान-वचनः कणादिषु^१ पचते । अवसन्न^२ मवसादं पत्न्याः कुर्याद् ;— यजमाने गच्छति खर्गं स्त्रोकं पत्नी न गता, अत्रैवावसन्ना सा, अधुना यातीत्येतत्कुर्याद् ; न च युक्तम् ; पतिं ह्यनु च जायेत्यभि-प्रायः ॥ १४ ॥

“स यदि प्रस्तरस्य” । ‘प्रस्तरस्य’ ‘रूपं’ प्रतिनिधिं ‘कुर्यात्’, अध्वर्युणा ततः “यथैवाद् इति । स्त्रेनैव महिम्ना यजमानवत् तां ‘खगाकरोति’ नाभिदग्ना मानयतीत्यर्थः ॥ १५ ॥

“स यदि” । प्रसन्ना ॥ १६ ॥

“अथाग्नीदाह” । स प्रस्तररूपवचनात् सूक्तवाको मा प्रापदि-त्याह— “अथाग्नीदाहेति । यावदुक्त मेव भवति ; प्रैषसामर्थ्यात् ; न सूक्तवाक माह ॥ १७ ॥

“अथाह संवदस्व” । प्रसन्ना ॥ १८ ॥

“अथ जुह्वं च सुवं च” । “सम्प्रगृह्णातीति^३ । होतुं तस्य

१— ग. पा. ३. १. २७ (३४.) ।

२— ‘अवसान’—इति ङ ।

३— तत्र मन्त्रः—वा० सं० २. २०. १ ।

माज्यम्; न तु चरुवत्^१ तृणस्याहुतिकरणार्थत्वम् । किं कारणम्? 'अद् एव' तृण मध्वर्युः 'आहुतिं करोति' । 'यत्' तत् 'अनक्ति' अयं जुह्वा मित्यादि । किमर्थञ्च जुह्वञ्च सम्प्रगृह्णाति, कथं नाम? 'आहुतिर्भूत्वा' इद् माज्यं 'दवलोकं गच्छादिति' ॥ १८ ॥

"स वा अग्नये" । 'अग्नौतमः' भोक्तृतमः^२ । 'अनमीवम्' अमीवा व्याधिः, स यस्य कार्यतया नास्ति, तदनमीवम् । 'आत्मनि' अग्नौ; दक्षिणाग्निहोमादिशाखान्तरात् ॥ २० ॥

"अथ वेदं"^३ । विस्वंसन मुपन्यस्त मेव, अर्थवादस्तु "यद्धि युक्तं न विमुच्यते प्र तद्दृश्यते"—इति^४ गम्यमान एवेति नोक्तः । पत्न्यास्तु कर्तृत्वैऽर्थवादं वक्ष्यति— "अथ यत् पत्नी विस्वःसयति"—इति^५, अधुना विस्वंसनप्रसङ्गादुत्पत्तिविनियोगौ वेदस्याह । तत्रोत्पत्तिस्तावद् "योषा वै वेदिरिति । विनियोगः— 'अथ यत्' 'एनेन' वेदेन यज्ञे' किञ्चित् 'उपास्यभते' उपगृह्णाति, गृहीत मपि सत् 'उपस्यार्थाय' उपकाराय सुगृहीतत्वात् यद् गृह्णाति; यत् 'मिथुनं क्रियते'; उपयाह्यस्य च वेदस्य वैत्युपयहणे विनियोगः । स च एकद्रव्ये इत्येतन्मिथुनवचनादेव गम्यते; नैकद्रव्ये हि कर्मणि

१— नास्त्येतत्पदं ठ-पुस्तकादन्यत्र ।

२— महीधरकृतं भाष्यञ्चेह द्रव्यम् (वा० सं० २. २०. १.) ।

३— "पत्नी वेदं प्रमुञ्चति वेदोऽसीति"—इति का० श्रौ० सू० ३. ७. १ ।

मन्त्रस्तु वा० सं० २. २१. १ ।

४— उपरिष्ठाद् (इ. ७. ४. ८.) द्रव्यम् ।

५— अनुपद मेव २२ कण्डिकायाम् ।

(अनावृत्तौ^१) तेषां यस्योक्तान्योन्य मिव मिथुनं सिद्धम् । तद्रूपि साज्ये कर्मणि संखवहोमादौ वेदेनोपग्रहणम्, न सर्वत्रेत्येतच्छा-
खान्तरात् ॥ २१ ॥

“अथ यत् पत्नी” । प्रसन्ना ॥ २२ ॥

“सा विसंसयति” । ‘यदि यजुषा’ कर्तुं मिच्छेदिति । ‘यदि’-
शब्दात् पाचिकं वेदस्य यजुषा करण मिति गम्यते । अथ यजुषा
करणचिकीर्षानुपपन्नेतिसामर्थ्यात् पतिः कुर्यादिति । तच्च करण
मासाद्याज्यनिर्वापकाले चिकीर्षति । कः पुनः कुर्याद् ? यजमानः ;
शाखान्तरात्, “मह्यं भूयाः”-इति^२मन्त्रलिङ्गाच्च^३ ॥ २३ ॥

“त मा वेदेः” । ‘आड्’ अत्राभिविधौ, संस्तर्यते वेदिं व्याधेति ।
“योषा वे वेदिर्वृषा वेदः”-इतिशेषात् । वेदिं संस्तृणाति^४ । समा-
ख्यानादध्वर्युः ; हौत्रे तु विशेषवचनाद्भूता संस्तृणाति ॥ २४ ॥

“अथ समिष्टयजुः” । प्रसन्नास्यतस्तः ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥

“अथ बर्हिः” । ‘अयं वै लोको बर्हिः’ “दृहि दृहि वृद्धौ”

१— नैतत् पदं ठ-पुस्तकादन्यत्र ।

२— वा० सं० २. २०. १ मन्त्रपाठो द्रष्टव्यः ।

३— ‘इतिवचनादाशीर्योगः’-इति क, भ ।

४— “स्तृणात्यावेदेः”-इति का० श्रौ० सू० ३. ७. ३ ।

५— शाङ्खायने तूचरेण गार्हपत्य मा बर्हिषस्तोर्विति (१. १५. १५.) ।

६— का० श्रौ० सू० ३. ८. ४ ; तत्र मन्त्रः— वा० सं० २. २१. १ ।

समिष्टयजुरिति कर्मणः सञ्ज्ञा । वातश्चात्र देवता ; ‘साहा
वाते धाः’-इति (वा० सं० २. २१. १.) मन्त्रलिङ्गात् ।

का० श्रौ० सू० ३. ८. ५ । मन्त्रस्तु वा० सं० २. २२. १ ।

परिवृद्धोऽयं लोकः । ततः कियदेतद्धर्हिःशब्दवाच्यता च ओषधि-
वाच्यता च ? बर्हिःशब्दवाच्याग्नेन तद् 'बर्हिरथं लोकः' तस्यापि
बर्हिःशब्दकत्वात्, ओषधित्वाग्नेन तत्सर्वाः 'ओषधयः' । ततश्च यद्
'बर्हिः' अधियज्ञं 'जुहोति', तत् 'एतल्लोके' 'ओषधीः' बर्हिष
ओषध्यात्मकत्वात् 'दधाति'; तत्रेदं तथैव दृश्यते ॥ २८ ॥

“तां वा अतिरिक्तां” । बर्हिराहुतिं यज्ञात् 'अतिरिक्तां जुहोति' ।
कथम् ? 'समिष्टयजुर्ह्येर्वान्तो यज्ञस्य'; तद्धि देवताविषर्जनार्थं
मित्यभिप्रायः^१ । ततश्च या 'ऊर्द्धं समिष्टयजुषः' सातिरिक्ता, तन्नासु
गतासु च देवतासु । 'यदा हि' । 'हि'-शब्दः 'च'-शब्दार्थे; यदा च
'समिष्टयजुर्जुहोति', 'अथ' अनन्तरम् 'एताभ्यः' ओषधिभ्यः ।
“तादर्थ्यं चतुर्थी” ओषधयोऽस्मिंल्लोके कथं नाम भविष्यन्तीत्येव
मर्थं 'जुहोति' ॥ ३० ॥

“स जुहोति” । प्रसन्ना ॥ ३१ ॥

“अथ प्रणीताः”^२ । अध्वर्युरुत्तरपाश्याद् दक्षिणपाश्र्वं वेदेः

१— 'परिवृद्धो'—इति ठ ।

२— समिष्टयजुर्ह्येर्वान्तो यज्ञसमाप्तिः । अत एतत् प्रतिपत्तिकर्मैत्युच्यते ।
अथेहोपरिष्ठादाहुतिपरिगणनानुसारतः सामिधेनौसङ्ख्या चैत्थं
श्रुतम्— “ताः पञ्चदश सामिधेन्यः । द्वावाघारौ पञ्च प्रयाजा
इडा त्रयोऽनुयाजाः सूक्तवाकश्च श्रयोर्वाकश्च तस्त्रयोदशाहुतयो
ऽथ यदेवादः पत्नीसंयाजेषु सम्प्रगृह्णाति समिष्टयजुश्च ताः पञ्च-
दशाहुतयः”—इत्यादि ११. २. ६. ५, ६ ।

३— पा० २. ३. १३ सू० १ वा० ।

४— अत्र मन्त्रः— वा० सं० २. २२. १ ।

५— प्रणीताः = आपः । (१२. ५. २. ७.) प्रणीताप्रणयनं वक्ष्यति ।

(आहवनीयं प्रदक्षिणतो^१) गत्वा स्वदेशेऽवस्थिता एव 'प्रणीतः'
 'निनयति' नीचैर्नयति, भूमौ पर्यस्यतीत्यर्थः । "युक्ते वा इति
 निनयनार्थवादः । "दक्षिणत इत्येतस्य तु "तथा ह्युद्गं भवती-
 त्यर्थवादं वक्ष्यति^२ । 'पराङ्' अनावृत्तौ 'यज्ञो यजमानं प्रक्षि-
 णीयात्' "क्षि हिंसायाम्"^३ हिस्यात् । 'तथा' नीयमानासु प्रणी-
 तासु 'न प्रक्षिणाति' न हिनस्ति ॥ ३२ ॥

"स निनयति"^४ । "तत्पुष्टिं मुत्तमा मिति । पुष्टेर्हंतुरापः,
 तासु निरस्यमानासु मा भूत् पुष्टेर्निरासस्तेन पुष्टिं निराह—
 "उत्तमा मिति । आध्वर्यवस्यान्ते इत्यर्थः । आध्वर्यवे शिष्टम्, तच्च
 रक्षोनिरासप्रधानयागादि; ततश्च निनयन मेवाध्वर्यार्थञ्चे उक्त
 मित्यभिप्रायः^५ । "स येनैव प्रणयतीति । "कस्त्वेत्येताभिरनिरुक्ता-
 भिर्यादृतिभिरित्यभिप्रायः । "अथ फलीकरणान् कपालेनाधोऽधः' ।
 फलीक्रियन्ते तण्डुला एभिरिति फलीकरणाः अङ्गीभवन्ति तण्डुल-
 निष्पत्तौ । "अभूततद्भावे"^६, "कृत्वस्त्रियोगे सम्यक्कर्त्तरि च्चिः"^७ ।
 'फलीकरणान्' तण्डुलादीन् 'उपास्यति' उन्विपति उत्करे ।
 'कपालेन' मध्यमेन प्रथमं नातिक्रामेदिति 'अधोऽधः' अधस्तात्

१— ठ—पुस्तके त्वेष पाठोऽधिकः ।

२— इत उत्तरस्मिन्नेव ब्राह्मणे (१ क०) ।

३— खा० प० २८ धा० ।

४— का० औ० सू० २५. ७. २७ । मन्त्रसू वा० सं० २. २३. १ ।

५— सन्धत्रापाठ्यकल्प्याः पाठभेदाः ।

६— पा० ५. ४. ५० सू० १ वा० ।

७— पा० सू० ५. ४. ५० ।

नऽतिदूरे । ‘कृष्णाजिनम्’-इति, ‘अधोऽध इत्येतद्योगनिमित्ता द्वितीयार्’; कृष्णाजिनस्थाधस्तात्, समीप इत्यर्थः^१ ॥ ३२ ॥

“देवाश्च वै” । प्रसन्ना ॥ ३४ ॥

“ततो देवाः” । ‘सर्वं यज्ञं’ हविर्यज्ञाख्यम्, ‘संवृज्य’ समाप्तिपूर्वं संवृत्य^२ । “अथेति । ‘अथ’ अनन्तरम् । ‘भागधेयं’ भाग एव भागधेयम्; स्वार्थिको धेयः^३ । ‘तेन’ भागधेयेन पापिष्ठेन ‘एनान्’ असुरान् ‘निरभजन्’ निर्भक्तवन्तः, बहिर्यज्ञात् हतवन्तः । केन, कस्मात् ? आह— “अस्त्रा, पशोः” । असृक्शब्दस्य अस्त्रादेशः^४ । ‘अस्त्रा’ लोहितेन ‘पशोः’ ‘निरभजन्’ । ‘फल्गीकरणैः’ पाण्डुरभागैः ‘हविर्यज्ञात्’ निर्भजन्तोऽभूवन् । ‘एष सुनिर्भक्तः’ ‘भागिनं’ स्वल्पभागेनापि भक्तम्, ‘अभागं’ भाग मदत्त्वा यं ‘निर्भजन्ति’^५ । ‘सः’ भागी प्रथमम् ‘गंसते’ एव, ‘उत’ अपि अबलो हि बलवतां वशे भवति । ‘लब्धा’ आसाद्य ‘आह’ ब्रूते—कुतश्चित्कालपर्यायात् ‘किं’ त्वं ‘मा’ मां ‘बभकथ’, मनसि किं मङ्गं त्वया दत्त मित्यर्थः । ‘यं भागम्’ ‘एभ्यः’ रक्षोभ्यः ‘देवाः’ ‘अकल्पयन्’ कल्पितवन्तः, समीपे प्रक्षिपति, अग्निहोत्रे ‘अन्धे तमसि’ ‘प्रवेगयति’, ‘तथा’ ‘पशोः असृक्’

१— पा० २. ३. २ सू० ३ वा० द्रष्टव्यम् ।

२— का० औ० सू० ३. ८. ७ । मन्त्रस्तु वा० सं० २. २३. २ ।

३— “ततो देवाः” । ‘सर्वयज्ञं’ हविर्यज्ञाख्यं संवृत्तं हत्वा’-इति ठ

४— “भागरूपनामभ्यो धेयः”-इति पा० ६. ४. ३६ सू० २ वा० ।

५— पा० सू० ६. १. ६३ ।

६— “ ‘अभागं’ भागहीनं ‘निर्भजन्ति’ ”-इति ठ ।

अपि । “तस्मादिति । तेदनीकरणाभावेन रक्षोभागः । तेदनी-
करणेन लोहितं सिद्धम् ॥ ३५ ॥ ३९ [८. २.] ॥

श्रीमतोऽवन्तिनाथस्य विक्रमादित्यभूपतेः ।

धर्माध्यक्षो हरिस्वामी व्याख्यच्छतपथश्रुतिम् ॥

इत्याचार्यहरिस्वामिनः कृतौ षतपथभाष्ये हविर्यज्ञेषु
नवमाध्यायस्य द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

१—‘तेदनी (तेमनी A. (1.) लोहितम्’—इति ठ । तेदनीशब्दोऽत्र पुनः
श्रीयति १३. ५. ३. ८; अन्यत्रान्यत्र च, तथाहि वा० सं० २५. २, अथ०
सं० २०. १३१. ११, ता० ब्रा० २१. ४, साङ्गा. गृ. ६. १२. १२. ‘तेमन’
सु निष्ठानम्’—इत्यमरः २. ६. ४४ ।

२—अत्र पद्धतिः । होता वेद मादाय, अध्वर्युर्जुह्वं सुवस्त्रादाय, अग्नी-
दान्यस्थाली मादाय, आग्नीध्रप्रथमाः पत्नीसंयोजान् कर्तुं गार्हपत्यं प्रति
गच्छन्ति । तत्राध्वर्युर्गार्हपत्यदक्षिणाग्नी अन्तरेण गत्वा पत्न्या अग्रे गार्हपत्यस्य
दक्षिणत ईशानाभिमुखः, गार्हपत्यस्य पश्चाद्धोता ऊर्ध्वजानुः, तदुत्तरतो-
ऽग्नीदक्षिणाभिमुख इत्येवं सर्वे उपविशन्ति । ततोऽध्वर्युर्वेदं गृहीत्वा क्रमेण
‘सोमायानुब्रूहि’, ‘त्वष्ट्रेऽनुब्रूहि’, ‘देवानाम्पत्नीभ्योऽनुब्रूहि’, ‘अग्नये गृह-
पतयेऽनुब्रूहि’—इत्युक्त्वा जुहुं चतुर्दहीत मान्यं गृहीत्वा, आश्राप्य, क्रमेण
‘सोमं यज’—इत्यादिकं माह । तथा ‘इदं सोमाय’—इत्यादित्यागच्छ ।
ततः सर्वेषा मिडाभागभक्ष्याम्, मार्जनम्, तृणप्रहरणम्. आत्मोपस्पर्शनम्,
अग्नीदध्वर्योः संवादः, संखवहोमः, गार्हपत्यं परीत्योत्तरहोमद्वयम्, पत्न्या

सुस्थिते यज्ञे । दक्षिणतः परीत्य पूर्णपात्रं निन-
यति तथा ह्युदग् भवति तस्माद्दक्षिणतः परीत्य पूर्णपात्रं
निनयति देवल्लोके मेऽप्यसदिति वै यजते यो युजते सो
ऽस्यैष यज्ञो देवल्लोके मेवाभिप्रैति तुदनुची दक्षिणा यां
दुदाति सैति दक्षिणा मन्वारुभ्य युजमानः ॥ १ ॥

सु ऽणु देवयानो वा पितृयाणो वा पुन्याः । तदु-
भयतोऽग्निशिखे समोषन्त्यौ तिष्ठतः प्रुति तु मोषतो युः
प्रत्युष्योऽत्यु तुः सृजेते यो ऽतिस्तृज्यः शान्तिरुपस्तुदेत
मेवैतत्पुन्यानः शमयति ॥ २ ॥

पूर्णं निनयति । सर्वं वै पूर्णः सर्वेणैवैन मेतु-
च्छमयति सुन्तत मुव्यवच्छिन्नं निनयति सुन्ततेनैवैन
मेतदुव्यवच्छिन्नेन शमयति ॥ ३ ॥

यद्देव पूर्णपात्रं निनयति । यद्दे यज्ञस्य मिथ्या

वेदयोक्तयोर्विमुञ्चनम्, होतुर्वेदयोक्तपरिविञ्चनम्, गार्हपत्यस्योत्तरत चारभ्य
वेदेः पूर्वान्तं यावत् वेददृष्टपरिस्तरणश्चेति पत्नीसंयाजसङ्केपः ।

ततोऽध्वर्युर्धैव मात्वं विलाप्य, बर्हिषः सकाशात् कुशमुष्टिं सव्ये पाणौ
ऽट्हीत्वा, ऊर्द्धंस्तिष्ठन्, सततं ध्रुवयैव समिष्टयजुर्जुहोति । ततो दर्भमुष्टे-
रनुप्रहरणम्, बर्हिर्होमश्च । ततो वेदिमध्ये उदङ्मुख उपविष्टः प्रथीता
निनयति । ततः फलीकरणानन्तरं स्थापितान् कणान् प्रथमकपाले निधाय,
सव्येनोत्तरस्योपरि कृष्णाजिनं धारयन्, कृष्णाजिनस्याधस्तादुत्करे कपालेनैव
कणान् प्रास्यति, तत उदकोपस्पर्श इति समिष्टयजुःसङ्केपः ॥

क्रियते व्यस्य तद्दृहन्ति क्षण्वन्ति* । शान्तिरापस्तुदङ्घिः
शान्त्या शमयति तुदङ्घिः सुन्दधाति ॥ ४ ॥

पूर्णं निनयति । सर्वं वै पूर्णं सुर्वेणैवैतत्सुन्दधाति
सुन्तत मुव्यवच्छिन्नं निनयति सुन्ततेनैवैतदुव्यवच्छिन्नेन
सुन्दधाति ॥ ५ ॥

तदञ्जलिना प्रतिगृह्णाति । सं वुर्चसा पुयसा सुन्त-
नूभिरुगन्महि मुनसा सुः शिवेन त्वष्टा सुदुचो विदधातु
रायोऽनुमार्ष्टुं तन्नो यद्विलिष्ट मिति यद्विष्टं तत्सुन्द-
धाति ॥ ६ ॥

अथ मुख मुपस्पृशते । द्वयं तद्यस्मान्मुख मुपस्पृशते
ऽमृतं वा ऽत्रापि ऽमृतेनैवैतत्सुःस्पृशत ऽएतदु चैवै-
तत्कुर्मात्मन् कुरुते तस्मान्मुख मुपस्पृशते ॥ ७ ॥

अथ विष्णुक्रमान् क्रमते । देवान्वा ऽएषु प्रीणाति
यो युजत ऽएतेन यज्ञेनऽग्भिरिव त्वद्युजुर्भिरिव त्वदाहु-
तिभिरिव त्वत्सु देवान् प्रीत्वा तेषपित्वी भवति
तेषपित्वी भूत्वा तानेवाभिप्रुकामति ॥ ८ ॥

यद्देव विष्णुक्रमान् क्रमते । यज्ञो वै विष्णुः सु
देवेभ्य इमां विक्रान्तिं विचक्रमे यैषा मियं विक्रान्ति-

रिद्ध मेव प्रथमेन पदेन पस्पाराथेद् मन्तरिक्षं द्विती-
येन दिव मुत्तमेनैताम्बेवैष ऽएतस्मै विष्णुर्यज्ञो विक्रान्तिं
विक्रमते तस्माद्विष्णुक्रमान् क्रमते तद्वा ऽइतु एव
पराचीनं भूयिष्ठा ऽइव क्रमन्ते ॥ ९ ॥

तदु तत्पृथिव्यां विष्णुर्व्यक्रःस्त । गायत्रेण छन्दसा
ततो निर्भक्तो योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मोऽन्त-
रिक्षे विष्णुर्व्यक्रःस्त त्रैष्टुभेन छन्दसा ततो निर्भक्तो
योऽस्मान् द्वेष्टि युञ्च वयं द्विष्मो दिवि विष्णुर्व्यक्रःस्त
जागतेन छन्दसा ततो निर्भक्तो योऽस्मान् द्वेष्टि युञ्च
वयं द्विष्म ऽइत्येव मिमांल्लोकान्समारुह्याथैषा गुति-
रेषा प्रतिष्ठा यु ऽएष तपति तस्य ये रश्मयस्ते सुकृतो-
ऽथ यत्पुरं भाः प्रजापतिर्वा सु स्वर्गो वा लोकस्तु देव
मिमांल्लोकान्समारुह्याथैतां गुति मेतां प्रतिष्ठां गच्छति
परस्तात् त्वेवार्वाङ् क्रमेत यु ऽइतोऽनुशासनं चिकीर्षेद्
द्वयं तद्यस्मात्परस्तादर्वाङ् क्रमेत* ॥ १० ॥

अपसरणतो ह वा ऽअग्ने देवा जुयन्तोऽजयन् । दिव
मेवाग्नेऽथेद् मन्तरिक्ष मथेतोऽनपसरणात्सपुत्राननुदन्त
तथो ऽएवैष एतदपसरणतु ऽएवाग्ने जुयन् जयति† दिव

* 'क्रमते'—इति च ।

† 'जुयं जयति'—इति क, 'जुयन्नयति'—इति घ

मेवाग्रेऽथेदु मन्तरिक्षं मथेतोऽनपसरणात्सपुत्रान्नुद्रत
ऽइयं वै पृथिवी प्रतिष्ठा तुदस्या मेवैतन्प्रतिष्ठायां प्रति-
तिष्ठति ॥ ११ ॥

तदु तुद्विवि विष्णुर्व्यक्रःस्त । जागतेन छन्दसा तुतो
निर्भक्तो योऽस्मान् द्वेष्टि युञ्च वयं द्विष्मोऽन्तरिक्षे विष्णु-
र्व्यक्रःस्त वैष्टुमेन छन्दसा तुतो निर्भक्तो योऽस्मान् द्वेष्टि
युञ्च वयं द्विष्मः पृथिव्यां विष्णुर्व्यक्रःस्त गायत्रेण
छन्दसा तुतो निर्भक्तो योऽस्मान् द्वेष्टि युञ्च वयं
द्विष्मोऽस्मादुन्नादस्यै प्रतिष्ठाया ऽइत्यस्याः ह्रीदः सर्व
मन्नाद्यं प्रतिष्ठितं तुस्मादाहास्मादुन्नादस्यै प्रतिष्ठाया
ऽइति ॥ १२ ॥

अथ प्राङ् प्रेक्षते । प्राची द्वि देवानां दिक् तुस्मात्
प्राङ् प्रेक्षते ॥ १३ ॥

स प्रेक्षते । अगन्तु स्वरिति देवा वै स्वरुगन्तु
देवानित्येवैतदाह सं ज्योतिषाभूमेति सं देवैरभूमे-
त्येवैतदाह ॥ १४ ॥

अथ सूर्यं मुदीक्षते । सैषा गुतिरेषा प्रतिष्ठा तुदेतां
गुति मेतां प्रतिष्ठां गच्छति तुस्मात् सूर्यं मुदी-
क्षते ॥ १५ ॥

स ऽऽदीक्षते । स्वयम्भूरसि श्रेष्ठो रश्मिरित्येष वै

श्रेष्ठो रश्मिर्यत्सूर्यस्तस्मादाह स्वयम्भूरसि श्रेष्ठो रश्मि-
रिति ब्रह्मोदा ऽत्रसि वृर्षो मे देहीति त्वेवाहं ब्रवी-
मीति ह स्माह याज्ञवल्क्यस्तुञ्जोवु ब्राह्मणेनैष्टुभ्यं युद्
ब्रह्मवर्चसौ स्यादित्युतो ह स्माहौपोदितेयु ऽएष वाव
मुच्छं गा दास्यति गोदा गा मे देहीत्येवं यं कामं
कामयते सोऽस्मै कामः समृद्धते ॥ १६ ॥

अथावर्त्तते । सूर्यस्यावृत्त मन्वावर्त्त ऽइति तदेतां गुति
मेतां प्रतिष्ठां गुत्वैतस्यैवावृत्त मन्वावर्त्तते* ॥ १७ ॥

अथ गार्हपत्य मुपतिष्ठते । द्वयं तद्युस्माद्गार्हपत्य मुप-
तिष्ठते गृहा वै गार्हपत्यो गृहा वै प्रतिष्ठा तुद् गृहेष्टे-
वैतुप्रतिष्ठायां प्रतितिष्ठति यावद्देवास्येह मानुष
मायुस्तस्मा ऽएवैतदुपतिष्ठते तस्माद्गार्हपत्य मुप-
तिष्ठते ॥ १८

स ऽउपतिष्ठते । अग्ने गृहपते सुगृहपतिस्त्वयाग्नेऽहं
गृहपतिना भूयासः सुगृहपतिस्त्वं मयाग्ने गृहपतिना
भूया ऽइति नात्र तिरोहित मिवास्वस्थूरिणौ गार्ह-
पत्यानि सन्वित्युनार्त्तानि नौ गार्हपत्यानि सन्वित्येवै-
तदाह शतः हिमा इति शतं वर्षाणि जीव्यास

* 'मन्वावर्त्तते'— इति घ

मित्येवैतदाह तदृष्येतद् ब्रुवन्नाद्रियेतापि हि भूयांसि
शताद्वर्षेभ्यः पुरुषो जीवति तस्मादृष्येतद् ब्रुवन्नाद्रि-
येत ॥ १९ ॥

अथावर्त्तते । स्त्रुयंस्यादृत मन्वावर्त्तं ऽइति तुदेतां गुति
मेतां प्रतिष्ठां गुत्वैतस्यैवादृत मन्वावर्त्तते* ॥ २० ॥

अथ पुत्रस्य नाम गृह्णाति । इदं मेऽयं वीर्यं पुत्रो-
ऽनुसुन्तनवदिति यदि पुत्रो न स्यादृष्यात्मन एव नाम
गृह्णीयात् ॥ २१ ॥

अथाहवनीय मुपतिष्ठते । प्राञ्चे युञ्जोऽनुसुन्ति-
ष्ठाता ऽइति तूष्णीं मुपतिष्ठते† ॥ २२ ॥

अथ व्रतं व्विस्तृजेत । इदं महं यु एवास्मि सोऽस्मीत्यु-
मानुष इव वा ऽएतद् भवति यद् व्रतं मुपैति न हि
तदवकुल्पते यद् ब्रूयादिद् महं सृत्यादृन्त मुपैमीति
तद्दु खलु पुनर्मानुषो भवति तस्मादिद् महं यु एवास्मि
सोऽस्मीत्येवं व्रतं व्विस्तृजेत ॥ २३ ॥ ४ ॥

॥ इति सप्तमप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् [९. ३.] ॥

“संस्थिते यज्ञे” । याजमानकर्माभिधायि ब्राह्मण मेतत् ।
‘दक्षिणतः परीत्य’ अर्धर्युः ‘निनयति’ । ‘हि’ यतः, ‘तथा’ कृते
‘उदक् भवति’, परीत्येऽग्रे दक्षिणादागत्वा निनयनाद्योदगागमनं

* ‘मन्वावर्त्तते’—इति क, घ । † ‘मुपतिष्ठते’—इति क

भवति । उदपात्रनिनयनस्यानुवादो न सर्वतो विधिः । कुतः ? “अथ विष्णुक्रमान् क्रमते”—इति^१ परतः ‘अथ’-शब्देनानन्तर्यवचनं संयुज्य पदार्थान्तराणां विधानात् । तथा ह्युदगित्ययं दक्षिणतः परीत्येत्यर्थवादोऽयम् । पूर्णनिनयने “देवल्लोके मेऽप्यादि । अयं यज्ञः ‘असत्’ भवतु । एव मयं यजमानो ‘यजते’ ; ‘यो यजते, स यज्ञोऽस्य (यजमानस्य) देवल्लोक मेवाभिप्रैति’ । मां संस्कृतवानमौ, अतो मया प्रत्युपकरणीय मित्यभिप्रायः । ‘तदनूचीः’ । दक्षतेः समृद्ध्यर्थस्य^२ ‘दक्षिणा’ रूपम् । यज्ञसमृद्धयर्थं यज्ञ मनु विलग्ना दक्षिणैति । ‘दक्षिणा मन्वारभ्य’ । सा हि परिक्रयार्था ; षट्पिण्डनिष्पादिता परिक्रीयते, यथान्यत्रापि परिक्रयसम्बद्धः परिक्रेता, एव मत्रापि ॥ १ ॥^३

“स एष देवयानः” । आत्मयाजिनस्तस्य कुणपादिमोक्षप्राप्तेः

१— इहैवोपरिष्ठादष्टमकाण्डिका द्रष्टव्या (६१८ ए० १३ पं०) ।

२— आ० आ० ६०६ धा० ।

३— ठ-पुस्तके त्विद मेव हरिस्वामिद्वयं भाष्य मिहान्यथा दृश्यते । तद्यथा— “संस्थिते समाप्ते यज्ञे पूर्णपात्रासादितं जलं निनयति ; अर्थादध्वर्युयजमानाङ्गसौ । यजमानोऽपि तदङ्गशिना प्रतिगृह्णातीति वक्ष्यति । यो दर्शपूर्णमासात्मना यजते, मम यज्ञोऽयं देवल्लोकेऽपि असत् । लेट् लिङ्गेषु, स्यादित्यर्थः । एष यज्ञोऽस्य देवल्लोक मेव आभिमुख्येन एति । तस्मादन्वगच्छन्शीला मन्वाहार्य-
यां दक्षिणां ददाति, सा देवल्लोकमेति । ततो दक्षिणां
रूपामन्वारभ्य यजमानो देवल्लोक मेत्येव ॥ १ ॥”—इति ।

देवयाजिनः पितृलोकः पन्थाः । एवञ्च केवलकर्मिणः पुनरावृत्ति-
 र्दार्शिता ; यतस्त्वचाय मेव 'अन्वावर्तते'-इत्युपसंहारः^१ । "अपि हि
 न ऋषेर्वचः श्रुतम्— दे सृती अश्टण्वं पितृणा मित्युपक्रम्य, ज्ञान-
 समुच्चितकर्मिणः पुनरावृत्तिर्दार्शिता— "ते थ एव मेतद्विदुः"—इत्या-
 दिना^२ । 'वा'-शब्दो व्यवस्थितः । 'तदुभयतः' 'अग्निशिखे' अग्निज्वाले
 'ओषन्थौ' भस्मसात् कुर्वन्थौ 'सन्तिष्ठतः' । दहनात् मुक्तिरित्यर्थः ।
 ज्ञानमहकारिकर्मकारौ यजमानः 'अतिसृज्यः' । ज्ञानिनस्त्रोष्णं
 पन्थानञ्च उष्णशमनसमर्थाभिरङ्गिः शमयति । शान्तिसाधनं 'शान्तिः',
 ज्ञानसमुच्चितकर्मफलमलक्षालकं भवतीति सम्यतम् । केवलस्य स्वर्गादि-
 फलं तु कार्यारम्भादौपचारिक मिति (मां कोक्लिष्यहेणैव गच्छ-
 न्तीति यतस्तेऽतः किं [?])^३ यदि फलभोगाय देवलोकं यजमानो
 याति, स देव एव । स एष देवफलभोगार्थं देवानेति ; "देवो
 भूत्वा देवानप्येतीतिवचनात् । पितृंश्च केवलात्कर्मिणः । 'तदुभयतः'
 तत्र उभयतः, उभयोरपि मार्गयोः 'अग्निशिखे' सूर्यरश्मयः 'ओषतः'
 दहतः । योऽकृतकृत्यः, त मोषतः ; यस्तु कृतनियतकर्मा, त
 मतिसृजतः । परन्वनेन पूर्णसेकेन शान्ते जाते 'यः' 'प्रत्युष्यः', "उष
 दाहे"^४ प्रतिदहनार्हः, 'तं' 'प्रत्योषतः' प्रतिदहतः । यथा दर्शित-
 यज्ञादावेष एवाग्निसंयोगो निमित्त मिति, एवं तदपि ते प्रदीप्तं
 दहतः । 'अतिसृजेते' अतिसर्जनं विसर्जनम् ॥ २ ॥

१— इहैव विंशकण्डिकान्ते द्रष्टव्यम् (६५३ पृ० ५ पनयनायोद)

२— इहैवान्यकाण्डे ७५० २ब्रा० ४—१५३० (१४.-----६.) ।

३— एष च पाठो ज-ज-एस्तकयोः । ४— ४— भा० प० ६३— ४भा० ।

“पूर्णं” । अथा पूर्णम् ; ‘शान्तिरापः’-इतिवचनात्^१ । उदकस्य
एवं तावदाधिदैविकं निनयनस्य प्रयोजनम् ॥ ३ ॥

अधियज्ञं दर्शयन्नाह—“यद्देवेति । ‘यद्दे मिथ्या क्रियते यज्ञस्य’
अकरण मन्यथाकरणञ्च, ‘तद् विवृहन्ति’ व्यर्थं कुर्वन्ति यज्ञी-
यापः, ‘जण्वन्ति’ “जणु हिंसायाम्”^२; हिंसन्ति, दुःखायन्ती-
त्यर्थः ॥ ४ ॥ ॥ ५ ॥^३

१— इहैव पुरस्तात् (६१७ ए० ८ पं०) द्रष्टव्यम् ।

२— का० श्रौ० सू० ३. ८. ८ ।

३— त० उ० ३६० ।

४— ठ-पुस्तके तु द्वितीयादिचतुःकण्डिकानां भाष्याख्येवम्—

“देवलोकप्राप्तौ प्रसङ्गात् मार्गान्तरं श्रुतिरेवाह— “स एवः” ।
स यज्ञो देवयानः देवैः प्रापयौयः, पिटभिः प्रापयौयः पिटयाणः ।
देवयानोऽग्निहोत्रिणा मध्वा स्वर्गगमनाय ; पिटयाणोऽन्यमनुष्याणा
मध्वा । तदुभयतः अग्नेराहवनीयादेः देवयानपिटयाणौ शिखे
ऊर्ध्वज्वाले ओषन्त्यै सन्तिष्ठतः । अथां शान्तिस्वरूपत्वात् तन्नियनेन
शान्तौ भवति देवपत्न्याः ॥ २ ॥

पूर्णं । अर्थाज्जलेन निनयनधर्माच्च पूर्णम् । सन्तत मयवच्छिन्नम्
अनवरखण्डितेन धारागिनयनेन ॥ ३ ॥

यद्देव । यज्ञस्य यत्किञ्चिन्मिथ्या प्रमादादिना क्रियते । यस्य
तदिति । अस्य यजमानस्य तन्मिथ्याकृतं विवृहन्ति विनाशयति, यज्ञः
समर्था भवति ; जगवन्ति हिंस्ति, तत् मिथ्यादिन दुःखायतीत्यर्थः ॥
शान्तिराप इति समानम् ॥ ४ ॥

मिथ्या सन्दधाति सन्धितं करोति । सन्तत
मन्ततम् । तेन यज्ञानुसन्धानं भवतीति शेषः ॥ ५ ॥”—इति ।

“तदञ्जलिना”^१ । यद्यपि “अनुमार्ष्टुं तन्नो यद्विलिष्टम्”—
इतिलिङ्गात्^२ मुखोपसर्गनाङ्गता मन्त्रस्य प्रतिभाति, तथापि
वाक्यात्मनियहणाङ्गता । तथाहि “यद्विवृढं^३ तत्सन्दधाति”—इतियह-
णार्थवाद एव परतो दृश्यते, अर्थवादान्तराभावात् ; अथशब्देन^४ च
मुखोपसर्गनस्य व्यवधानार्थवादान्तर^५दर्शनाच्च । लिङ्गञ्जाविहङ्क
नेव ; मुखवद्धस्तयोरपि शरीरैकदेशत्वात् । “यद्विवृढ मिति ।
यजमानस्य एव यज्ञो वर्त्तते ; तत्रैव स्थितस्य ‘यद्विवृढं तत्स-
न्दधाति’—इत्यभिप्रायः । कण्ठानान्तु “तदञ्जलिना प्रतिगृह्णाति,
तत्र जपति संवर्त्तसेति”^६ । गृह्णतः यज्ञवीर्यं मच्च च जप्यमानः
प्रतियहणाय स्पर्शनेऽपि प्रकाशयिष्यति । कः पुनः प्रतिगृह्णाति ?
यजमानः ; अध्वर्योर्निनयने व्यापृतत्वात्, अन्यः कोऽपीति सिद्धे
आग्नीर्षिङ्गत्वान्मन्त्रस्य यजमान एव । तथाच यज्ञस्य “यद् विवृढं
तत्सन्दधातीति (उपपत्त्या, अत उत्तरत्र^७ च “एतद् वैवैतत् कर्म
कुरुते”—इतिमन्त्रवाक्यशेषैरेव च सर्वं मेवातः परं याजमान
मित्यवसीयते” ॥ ६ ॥

१— का० औ० सू० ३. ८. ६ । तन्मन्त्रस्तु वा० सं० २. २४. १ ।

२— वा० सं० २. २४. १ द्रष्टव्यः ।

३— ‘यद्वृढं’—इति क, भ ।

४— ‘उपशब्देन’—इति ठ (उत्तरकण्ठिकारम्भे) ।

५— ‘व्यवधानार्थवादान्तर’—इति ठ ।

६— संवर्त्तसेति मन्त्रस्तु वा० सं० २. २४. १ ।

७— ७ क० द्रष्टव्या ।

८— उपपत्त्येत्यादियशः ठ—पक्तके नास्ति ।

“अथ सुखम्”^१ । “एतद् वैवैतन्कमात्मन् कुरुते”—इतिशेषाद् यजमान आत्मीय मेव सुख मङ्गिरूपस्युग्रत इति गम्यते । यस्मात् कारणात् सुखं स्युग्रति, ‘तद् द्वयम्’ द्वे ते कारणे इत्यर्थः । तत्रैकं तावत्—‘अमृतेनैवैतदात्मानं संसृग्रते’—इति । कथं मङ्गिः संसृग्र्यमाने अमृतेन संसृग्रते ? तदाह—“अमृतं वा आपः”—इति । यत्ते देवाना मञ्ज ममृतम्, ता आपः ; आप एव हि शुद्धतमा अमृत मित्यभिप्रायः । अमृतसंस्पर्शनं यजमानेन कर्त्तव्य मित्येकं कारणम् । अपर मपि—‘एतच्च कर्म आत्मनः कुरुते’ यजमानः । कथम् ? यज्ञो वा आपः ; आपश्च संक्षेपणहेतुरित्यभिप्रायः ॥ ७ ॥

“अथ विष्णुक्रमान्”^२ । (‘विष्णोः यज्ञस्य’) सम्प्रवेश मिव दत्त्वा ‘देवान् प्रीत्वा’, (देवेषु मध्ये) ‘अपिली’ भागी ‘भूत्वा’ च उपेति विष्णुक्रमैर्देवयाजीत्यर्थः । “अनुपसर्गाद्वा”—इति^३ क्रमेरात्म-नेपदम् ॥ ८ ॥

१— का० श्रौ० सू० ३. १० । “एतच्चार्यकर्म, ततस्त्वान्तापच्छिन्नादौ न भवति”—इति च तद्वृत्तौ याज्ञिकदेवः ।

२— का० श्रौ० सू० ३. ८. ११ । मन्वास्तु वा० सं० २. २५. १, २, ३ । पा० सू० १. ३. ४३ ।

३— इहाप्यन्यथा भाष्यं ठ-प्रस्तके । तद्यथा—

“अथ विष्णुक्रमान् । विष्णोर्यज्ञस्य क्रमणं विष्णुक्रमस्तं विष्णुप्रवेश मेव कुरुते । देवेभ्यः प्रीत्वा । देवानेतान् एष यजमानः प्रीतान् करोति, यजमानोऽनुपसर्गात् । त्वच्छब्दः समुच्चये । ऋगादिभिर्देवान् प्रीतान् विष्णु मध्ये मागवान् भवति । भागित्वं प्राप्य तान् मन्वास्तु वा० सं० २. २५. १, २, ३ । तानि व सर्वतोभावेन प्राप्नुवामति ॥ ८ ॥”—इति ।

“यद्देव विष्णुक्रमान्” । यजमानशरीरस्य एव ‘यज्ञो विष्णुः’
यजमानार्थं ‘विक्रमते’ । ‘तद्दे’ तत्र ‘इत एव’ लोकात् ‘पराचीनम्’
ऊर्द्धम्, अन्तरिक्षं दिव मित्येवं ‘भूयिष्ठा इव’ बृहत्तमा इव
‘क्रमन्ते’ ॥ ८ ॥

विष्णुक्रमणे मन्त्राः— “तदु तत् प्रथिव्याम्”—इति । प्रथमा ।
“इत्येव मिमांश्लोकान्”—इति उत्तरपक्षस्यार्थवादः । गम्यत इति
‘गतिः’, प्रतितिष्ठन्वस्था मिति ‘प्रतिष्ठा’ । ‘तस्य’ आदित्यस्य ‘थे
रस्यथः’ कदम्बकेसरवदनन्तभेदाः, ‘ते सुहृतः’ ये पूर्वं यजमानाः
तेजःशरीराः । उपरित[न] मेव ‘यद्’ यज्ञरूपः ‘प्रजापतिः’, ‘स्वर्गो
वा लोकः’ अज्ञानानां कर्मकर्तृणां प्रजानां पतिः, ज्ञानिना सुपभोग्यं
स्थानम्, ‘तत्’ तत्र; ते गच्छन्तीत्यभिप्रायः । ‘भाः’ प्रकाशमात्रं
सूर्यरूपम् । (पचान्तरोपन्यासः ।) “परस्तात् त्वेव” । ‘तु’-शब्दः
स्वशब्दार्थं, ‘एव’-इत्यवधारणार्थः । ‘इतः’ अस्मादेव लोकात् ‘अनु-
शासनम्’ अस्मिन्नेव लोके फलोपभोगं बृहत्कालं माशास्ते, सः

१३— ४—पुस्तके त्वेतदुत्तर मेव यज्ञोऽधिकः—

“विष्णुरेव देवेभ्योऽर्थायेमां विष्णुक्रमलक्षणां विक्रान्तवान् । प्रथ-
पादेन पृथिवीक्रमलक्षणेन, पस्यार । “स्यु प्रीतिचक्षणयोः”
द्वितीयेन पादेनान्तरिक्षं विक्रान्तवान् । उत्तमेन दिविक्रम-
एतां विष्णुक्रमात्मिकां यज्ञो विक्रमते । तस्य इति विक्रमान्
क्रमते ॥”—इति ।
नयनायोद

